

G Y Ő R

MEGYE ÉS VÁROS

EGYETEMES LEIRÁSA.

GRÓF VICZAY HÉDER

györmégyei főispán.

*Dr Kruesz Kriszton a. k.
pannonhalmi főapát.*

GYÖR
MEGYE ÉS VÁROS
EGYETEMES LEIRÁSA.

A MAGYAR ORVOSOK ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK
1874-ben GYÖR VÁROSÁBAN TARTOTT
XVII-DIK NAGYGYÜLÉSÉNEK
EMLÉKÜL

NYUJTJA
MÉLTÓSÁGOS ÉS FŐTISZTELENDŐ

Dr. KRUESZ KRIZOSZTOM,

A PANNONHALMI SZT. BENEDEK-REND FŐAPÁTJA, SZT. ISTVÁN-REND LOVAGKERESZTESE, A MAGY. ORVOSOK
ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK XVII. NAGYGYÜLÉSÉNEK ELNÖKE.

SZERKESZTÉ
FEHÉR IPOLY.

PANNONHALMI BENCÉS TANÁR, A MAGY. ORVOSOK ÉS TERMÉSZETVIZSGÁLÓK XVII. NAGYGYÜLÉSÉNEK
~~TANÁRA.~~

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

1874.

ELŐSZÓ.

Alkalmi jelenségeknek mintegy természetökkel jár, hogy felszínre emelkedésüket azon körülmények érintésével indokolják, melyek között eszméjük megfogamzott.

E kötelem alatt áll jelen alkalmi mű is, mely létokát a magyar orvosok és természetvizsgálók XVII. nagy gyűlésében birja. A vándorgyűlések eszméjéből u. i. természetszerűleg fejlődik ki azon eredmény, mely egyes vidékek tüzetes ismeretében nyilatkozik.

Ily eredményt képvisel jelen művünk.

Midőn 1872. szept. havában a magy. orv. és term. vizsgálók Mehádiában tartott nagygyűlése Győr városát tüzte ki jövő gyűlése helyéül, az első visszhang, mely körünkben emelkedett, a megye egyetemes leírását vette tervbe. Az eszme megtestesítésére monographia-bizottság alakult Dr. Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapát ö. mlgának — mint a XVII. nagygyűlés egyik elnökének vezetése alatt, ki is nemes áldozatkészséggel megajánlotta a mű kiadásának összes költségeit. Megyénk értelmisége közlekedéssel karolta fel az ügyet; a szellemi erők készséggel sorakoztak a kivitel érdekében.

Miután a nevezett bizottság megtisztelő felhívása elsöben a programm vázlatos összeállításával — utóbb pedig az egész mű szerkesztésével csekélységet bízta meg: kötelességemnek ismerem eljárásomról röviden beszámolni.

A mű fő vonásainak megállapításánál a történelmi társulat által a helytörténeti monographiák számára ajánlott tervezet (I. Századok, 1872, juniusi füzetében) vettem kiindulási pontul. Azonban az egyetemesség szempontja volt irányadóm akkor, midőn a történelmi társulat programjától eltérőleg, a feldolgozandó anyagot három főcsoportba foglaltam, u. m. a természeti, társadalmi, és történeti viszonyok keretébe. A lényeg ezzel nem változott, de azt hiszem, átlátszóbbá lett a mű szerkezete, a mennyiben e három sarkalatos pontban mintegy jegőc-magvat nyertek a rokon tárgyak.

A részletezésnél hasonlókép iparkodtam az egyetemesség nézpontjára emelkedni; inkább óhajtottam minden egyes tekintetet — habár röviden is — átölelni, mintsem egyes pontok teljes kimerítése mellett egyéb helyeket igen is hézagosan hagyni. Hajlandó vagyok ugyan a művet háléhoz hasonlítani, melynek meg vannak hézagai, — de a mely mégis átkarolja az összes viszonyokat; azt hiszem, ily szerkezet mellett könnyebb leendő idővel a mutatkozó hiányokat kifizetni.

Az egyes fejezeteknél szükségeseknek mutatkozott észrevételeket a mű folyamában illető helyeiken ugysis megtettem; befelé tehát alig van e helyen megjegyezni valóm.

De igenis is van a külsőségek között néhány pont, melyet nem hagyhatok érintetlenül.

Hálás elismeréssel kell elsőben is megemlékeznem a magy. tud. akadémia archeologiai bizottságának azon szivességéről, melylyel 55 fametszetét a régészeti ismertetéshez átengedte, s ez által munkánk érdekességét nagyban emelte.

A monographia-bizottság egyhangu kérelme folytán történt, hogy művünket a nagygyűlés mélyen tisztelt elnökeinek arcképeivel díszíthetjük. Éles fájdalom fogja el keblünket, midőn ide jegyezzük, hogy azon vonásokat — melyeket tiszteletünk oltárára szántunk — a gondviselés keze egy sírköre is oda véste; Hédervári gr. Viczay Héder — a nagygyűlés egyik elnöke elhunyt, mielőtt nemes buzgalmának gyümölcsét szerény művünkben megérhette volna.

Végül be kell vallanom, hogy lehetetlen volt teljesen kikerülni a műnek mozaik-szerű jellegét; bármennyire ügykeztem is az alaki egyöntetiséget megadni, de nem lehetett teljesen elmosni az egyes szerzők egyéniségének elütő vonásait. Ez ugyan magában véve alig érinti a dolog lényegét; de természetszerűleg foly ebből egy más körülmény, mely első tekintetre talán visszatetsző is lehetne, ha az olvasó erre nincs előkészítve. Ugyanazon egy tárgyat különböző oldalairól más és más szerzők rajzolnak; a mi természetesen közvállalatnál a szerep-kiosztás kérdésével áll összefüggésben. Ez okozza, hogy több ismétlés és utalás válik szükségessé, mintha az egész kép egy ecset műve volna.

Szerénytelenség lenne részünkről magunknak egy minden tekintetben tökéletes mű érdemével hízelegni; igényünk ennyire nem terjedhet; a hiányokat készséggel beismerjük, utánpótlásukat szívesen fogadjuk; de e hiányokat kimentí egyrészt az idő rövidsége, más részről a szükséges előmunkálatok hiánya. Munkánk u. i. már a múlt év július havában került sajtó alá, s habár utóbb a kiállítás lassabban haladt is, a kéziratok legnagyobb részt már az említett időben együtt voltak.

Ha sikerült a megyénk multja és jelene iránt való érdeklődés magvát elvetnünk, — ha szabad azon hiedelemben élnünk, hogy hazai tudományosságunk épületéhez egy homokszemmel járultunk: úgy e tudatban bírjuk szerény munkánk bő jutalmát.

Pannonhalmán, június hóban, 1874.

Fehér Ipoly.

TARTALOM.

Első rész.

TERMÉSZETI VISZONYOK.

	Lap
1. Földrajzi ismertetés. — <i>Fehér Ipolytól.</i>	
Adatok és kútforrások a megye földrajzához	3
A megye földrajzi fekvése	8
A megye határai, alakja, kiterjedése és felosztása	14
2. A megye domborzati viszonyai. (Hegyrájz.) — <i>Fehér Ipolytól.</i>	
Hegyek, dombok, magaslatok	19
Magasságmérések	23
3. Adatok a megye földtani viszonyaihoz. — <i>Dr. Hollósy Jusztiniántól</i>	26
Pannonhalma közeteinek ismertetése. — <i>Göttl Ernőtől</i>	36
A feltalajok alkotása. — <i>Stollár Gyulától</i>	40
4. A megye vízrajzi viszonyai. — <i>Fehér Ipolytól.</i>	
Folyók: Nagy- és Kis-Duna, Rába, Rábca	51
Patakok és mellékvizek: Marcal, Csiliz, Bakonyfolyás, Pánzsa	71
Tavak, moesárok	74
5. A megye éghajlata. — <i>Dr. Kruesz Krizosztomtól</i>	75
Földdelejesség	94
Földrengések	96
6. A megye viránya. — <i>Elbenhöch Ferenctől</i>	97
7. A megye állatvilága. — <i>Méry Eteltől</i>	133

Második rész.

TÁRSADALMI VISZONYOK.

1. Terület és igazgatás. — <i>Dr. Kautz Gusztávtól</i>	161
2. Néprajzi ismertetés.	
A népesség számviszonyai. — <i>Dr. Persz Adolftól</i>	164
Lakházak, táplálkozás és népviselet. — <i>Vargyas Endrétől</i>	176
Vagyoni állapot és keresetmód. — <i>Dr. Pisztóry Mórtól</i>	177
Szegény-ügy és humanistikus intézmények. — <i>Dr. Pisztóry Mórtól</i>	182
Bűnügyi viszonyok. — <i>Dr. Fölkel Istvántól</i>	189

3. Szellemi műveltség.

Egyházi ügy.

Róm. kath. egyház:

- a) A győri püspökség egyházhatósági területe. — *Holdházy Jánostól* 204
- b) A pannonhalmi főapátság elkülönített egyház-területe. — *Dr. Fuchs Bonifáctól* 206
- Görög nem egyesült egyház — község 208
- Ágost hitv. evang. egyház. — *Karsay Sándortól* 209
- Evang. reform. egyház. — *Liskay Józseftől* 210
- Izraelita hitfelekezet. — *Wotticz Károlytól* 210

Tanügy:

- Felsőbb és középtanodák. — *Dr. Kautz Gusztávtól* 211
- Elemi tanodák és népműveltségi viszonyok. *Vargyas Endrétől* 221

Könyvtárak:

- A pannonhalmi könyvtár. — *Kuncze Leótol* 228
- Kisebb könyvtárak. — *Dr. Kautz Gusztávtól* 240
- Színészet. — *Dr. Kovács Páltól* 242
- Zenészet. — *Karvasy Kálmán- és Dr. Kautz Gusztávtól* 245
- Művelődési egyletek. — *Dr. Sikor Józseftől* 250
- Irodalom. — *Dr. Kovács Páltól* 259

4. Anyagi műveltség:

- Mezőgazdaság és állattenyésztés. — *Nedetzky Sándor- és Szilágyi Gáspártól* 263
- A győri püspökség börcsi gazdasága. — *Szilágyi Gáspártól* 276
- A pannonhalmi főapátság kis-megyeri gazdasága. — *Kühn Raymundtól* 279
- Szőlőművelés és gyümölcstenyésztés. — *Simon Vincétől* 282
- Borászat. — *Bierbauer Lipóttól* 300
- Erdészet. — *Strobl Sándortól* 303
- Ipar és kereskedelem. — *Dr. Pisztóry Mórtól* 317

5. Egészségügy:

- Népesedési mozgalom. — *Dr. Persz Adolftól* 331
- Adatok a lakosság éplétének és közegészségügyi viszonyainak megbi-
rálásához. — *Dr. Buzinkay Gyulától* 339
- Kórházak. — *Dr. Sikor Józseftől* 348

Harmadik rész.

TÖRTÉNETI VISZONYOK.

A) Régészet.

- Őskor. — *Ebenhöch Ferencről* 357

Ókor:

- A megyében talált római emlékek. — *Sztachovics Remigtől* 377
- A megye területén talált római érmek. — *Hercz Józseftől* 386
- Régészeti lelhelyek. — *Ebenhöch Ferenc- és Sztachovics Remigtől* 405

Közép- és ujkor:

Lap

Győrvar. — <i>Méry Eteltől</i>	410
A győri székesegyház. — <i>Holdházy Jánostól</i>	420
A győri székesegyház kincstára. — <i>Méry Eteltől</i>	430
Győr város utcai és nevezetesebb épületei. — <i>Méry Eteltől</i>	432
A győri kath. főgymnásium régészeti gyűjteménye. <i>Méry Eteltől</i>	435
A pannonhalmi székesegyház és főmonostor. — <i>Dr. Fuchs Bonifáctól</i>	439
A megye egyéb műemlékei. — <i>Méry Eteltől</i>	446

B) Történelem.

Levéltárak. — <i>Dr. Surányi János- és Matusek Antaltól</i>	450
A megye kultúrtörténete. — <i>Villányi Szaniszlótól</i>	458
A megye árpádkori térképének igazolása. — <i>Stachovics Remigtől</i>	473
A megye helytörténete. — <i>Matusek Antaltól</i>	490
Pannonhalma helytörténete. — <i>Vaszary Kolostól</i>	580
A megye és város beltörténete, helyhatósági élete. — <i>Karvasi Kálmán- tól és Szavári Józseftől</i>	602

Egyházi és vallási állapot a múltban :

Katholicismus :

A győri püspökség és káptalan története. — <i>Dr. Surányi Jánostól</i>	610
A győri megyés püspökök névsora	617
A pannonhalmi apátok, főapátok stb. névsora	618
Lovagrendek és kolostorok története	619
A győri két protest. egyház története. — <i>Karsay Sándortól és Lisz- kay Józseftől</i>	626
A győri izraelita hitközség története. — <i>Wotticz Károlytól</i>	630

Adatok a megyében született vagy működött közszereplésű férfiak életrajzához. — <i>Dr. Rösler Istvántól</i>	363
--	-----

Helyrajzok. — *Fehér Ipolytól*.

Győr	649
Pannonhalma	659
Hédervár	670

ELSŐ RÉSZ.

~~~~~

TERMÉSZETI VISZONYOK.

---

1. Földrajzi ismertetés.

Fehér Ipolytól.

Adatok és kutforrások a megye földrajzához.

Ha általában alapos azon panasz, miszerint mindekkoráig nem bírjuk hazánk természeti viszonyainak oly részletesen beható ismertetését, a milyen azt sokoldalú érdekességeinél fogva méltán megilletné: úgy fájdalommal kell bevallanunk irodalmunk meddőségét akkor, ha egyes vidékek, kisebb területek, megyék tüzetes leírásáról van szó. Hazánk egész halmazát tárja fel a természeti érdekességeknek, s a természetbuvárok e nagy választéku raktárból elsőben is azon pontokat szemelték ki tanulmányaik tárgyaivá, melyek rendkívüli feltűnőségek folytán úgy szólván elutasíthatlanul követelték a tüzetes átkutatást, méltatást. A Kárpátoknak félkörben füződő láncolata, Erdély bércei talaja száz meg száz oly anyaggal kínálkozik, mely a természetbuvár munkásságát edesebbnél edesebb gyümölcsökkel kecsegteti. Ily választékosság mellett alig lehet csodálni, ha azon vidékek, melyeknek a természet érdekességeiből szerényebb rész jutott, s melyek a buvárkodásnak kevésbé hálástalaját képezik, — ha ezek alig vagy csak elvétve akadnak oly kézre, mely őket átkutassa, ismertesse.

S épen ezek közé tartozik Győrmegeye is, melyet a természet szintén mostohább osztalókban részesített; de habár nem versenyezhet is érdekesség tekintetében hazánk több megyéjével, azért még sem annyira meddő, hogy tanulmányozása teljesen hálátlan maradna. Ha egyes tekintetekben nem nyújt is valami rendkívülit, mely őt egyéb vidékek közül kiváló pontra emelné: de bír azon többoldalúsággal, mely kizárja az unalmas egyhanguságot, bizonyos üdeségét kölcsönöz, mely a helyett hogy untatna, kellemesen szórakoztat, a helyett hogy fárasztana, élénkít.

Akadtak ugyan munkás kezek, melyek nem szorítkoztak kizárólag hazánk érdekesebb pontjainak ismertetésére, de átölelték annak egész

terjedelmét. Ily egyetemes leírások bármily terjedelmesek legyenek is, egyes vidékeknek aránylag csekély tért szentelhetnek, főleg ha az anyagot az egyetemesség szempontjából dolgozzák fel. Ily munkákat alig számíthatunk a részletes méltatás kutforrásai közé.

Említhetnénk ugyan néhány művet a 17-ik és 18-ik századból, melyek egészen tág terjedelmű keretbe foglalva némileg kutforrásokul volnának tekinthetők a természeti viszonyok ismertetéséhez. Azonban ezek jelenleg alig bírnak egyéb mint könyvészeti (bibliographiai) jelentőséggel. Adataik míg egy részről inkább a változékony külszínre vonatkoznak, s alig érintik a maradandó lényegét: addig más részről nincsenek is oly pozitív alapokra fektetve, melyek hitelességüket biztosítanák.

Megbízható források ez irányban csakis a mult század vége felé és a jelen században kezdtek fakadozni. A földrajzi, hegyrajzi és vízrajzi ismertetéshez pontos mérések, helyhatározások voltak szükségesek, és a nyert adatokat hű térképekben kellett feldolgozni. E tényezőknek nélkülözhetlen szükségességét a mult század kezdte átérteni. S az első lökés itt sem magából a célzott tárgyból indult ki, hanem kívülről jött.

Mária Teréziának főleg a hétéves háboruban elég alkalma volt meggyőződni arról, hogy a hadviselés sikerét egyebek között a megbízható térképek is föltételezik, melyek ismét csak alapos mérések nyomán szerkeszthetők. E szükségnek érzete érlelte meg benne az elhatározást, hogy birodalmának fölmérését elrendelje, s ennek kivitelével a katonai mérnökkart megbízza. Támogatta e tervét a tudományos világban éppen azon időtájban keletkezett mozgalom, mely feladatául földünk alakjának, lapultságának és a délkör fokainak szabatos meghatározását tűzte ki.

Csaknem minden európai kormány vállalkozott egy vagy más délkör fokmérésére; így Mária Terézia Liesganig jesuitát, a bécsi csillagda igazgatóját bízta meg a fokmérés keresztülvitelével, ki is 1769-ben a délkör-fokokat Bécestől Varasdig, nemkülönben Péterváradtól Kistelekig (Csongrádmegyében) fölmérte. Ez utóbbi helyen tett méréseinek kiindulási pontjául Pétervárad egyik tornyát vette fel, melyhez a többi helyeket viszonyította. Azonban bármily megbízhatók voltak legyen egyes adatai s az ezekből lehozott relativ meghatározások: abszolút értékre még sem emelkedhettek, mert Liesganig elmulasztotta a kiindulási pontnak helyét csillagászati úton tüzetesen meghatározni; ehhez járult továbbá műszereinek tökéletlensége; e körülményekből könnyen érthető, hogy Zach báró 1803-ban átvizsgálván Liesganig méréseit, helyhatározásait, ezeket hibásaknak, hasznavehetleneknek találta.

Ugyanezen idő tájban végeztek hazánkban helyhatározásokat: Mikovinyi mérnök, Hell Miksa jesuita, a bécsi csillagdnak hírneves igazgatója, valamint utódja Triesnecker. Hell u. i. 1776-ban meghívást vett az egri csillagda berendezésére, mi célból Magyarországon átutaztában Pozsony, Pest, Buda s még néhány helynek földrajzi fekvését meghatározta.

Az említett tudósok által gyűjtött adatok azonban minden rendszer nélkül inkább szórványosan képviseltek egyes pontokat, s így hazánk egyetemes földrajzához vajmi csekély anyagot szolgáltattak, névszerint pedig Győrme gyét épen nem érintették.

Lipszky ezredes volt az első, ki csillagászati észleletekre alapított földrajzi helyhatározásokkal nagyobb számban rendelkezett; ő u. i. Magyarország térképét akarván készíteni, tisztán belátta, miszerint e célra elsőben is pontos helyhatározásokra, mérésekre van szüksége. Adatait részben maga teremtette, részint Bogdanich Dániel, a budai csillagda segédje által szerezte. Hatalmas lendületet adott ez ügynek Schedius magyar egyetemi tanár, ki is folyóiratával (*Zeitschrift von und für Ungarn*) hazánk földrajzi viszonyai iránt benn úgy mint a külföldön érdeklődést keltett. Lipszky és Schedius bold. eml. József nádor közbenjárása folytán ő felségéncél a császárnál kieszközölték, hogy Bogdanich csillagászati meghatározások végett az országot beutazza.

A fáradhatlan férfiú 1798-ban december hóban indult tudományos körutjára, mely alkalommal absolut értékű helyhatározásait lehető legnagyobb szabadsággal végezte.

1801 tavaszán tervezte második utját, de terve keresztül vitelében megakadályozta őt a halál. A fiatal, lelkes tudós ez évben sirba szállt.

E közben Lipszky ernyedetlenül dolgozott térképe összeállításán, melynél gondosan felhasznált minden megbízható adatot; igénybe vette Liesganig fokméréseit is, melyeket lehetőleg kiigazított; kitartó szorgalmának azon eredménye lett, hogy térképe szerkesztésénél több mint 500 földrajzi helyhatározással rendelkezett. Művét 1803 kezdé vésetni; 1806—1808 első, — 1833-ban pedig második kiadásban jelent meg térképe, melynek a tudomány tekintélyei is legnagyobb elismeréssel adóztak.

Lipszky térképe nyomán ehhez hasonló méretre szerkesztették utóbb Schedius és Blaschnek térképöket, mely az előbbinél jóval tökéletesebb, a mennyiben sokkal több földrajzi helyhatározásra van fektetve, és a hegyrajzi árnyalatok is élesebb vonásokban vannak kifejezve.

Az említett egyetemes térképeken kívül a múlt század végén (1793-tól 1800-ig) Görög Demeter az egyes megyék térképeit külön lapokban állítá ki. Műve általában véve elismeréssel találkozott, főleg egyes megyék kiválóan sikerültek, hol t. i. részletes munkálatok, helyi fölmérések álltak rendelkezésére. De aránylag csak kevés megye szolgáltatott saját területéről földmérési adatokat. Igaz ugyan, hogy Görög az illető térképeket metszetés előtt átküldte saját megyéikhez átvizsgálás és javítás végett, azonban ugylátszik e felhívásnak nem feleltek meg mindenütt egész lelkiismeretességgel. Így történhetett, hogy Győrmegye térképe sem emelkedett a teljes hűség magaslatára.

Az eddigieknél sokkal rendszeresebb és biztosabb alapot nyert földrajzi tájékozásunk 1806-ban, a midőn is I. Ferenc császár a cs. k. tábornokart utasította az osztrák birodalom újból eszközlött felmérésére. A munka többszörös félbeszakítással ugyan, de lehető pontossággal folyt 1850-ig, midőn annak folytatását a külön e célra felállított cs. k. katonai földrajzi intézet vette át, melynek működése jelenleg is foly, és nagy szabásu munkálatával remélhetőleg ez évtizedben teljesen elkészül.

A földrajzi intézet adatait míg egyrésről az osztrák-magyar birodalom egyetemes térképének szerkesztésére használja fel, addig ugyanazokból egyes megyék és vidékek külön térképeit (Specialkarten) is kiállítja, melyek mindenkor az egyetemes térkép méreteire vannak fektetve. Így bírjuk ez intézettől Győrmegye térképét (1869) nemkülönben Győr vidékének (Umgebung von Raab) térképi rajzát.

Valamint a földrajzi intézet kiadványait általában úgy névszerint megyénk térképét is kiválóan jellemzi az adatok pontossága és a kiállítás gondossága, finom eleganciája. Feltaláljuk benne a domborzati rajz legparányibb és hű árnyalatait, nemkülönben az ádriai tenger színétől vett magasságméréseknek bécsi ölekben kifejezett adatait. Szóval, a térkép maga ugyszólván egész leírását adja megyénk vízszintes és függőleges tagosulatának.

E térkép volt tehát kiválóan egyike azoknak, melyek jelen ismeretésünk fonalát vezették. De kötelességszerűnek tartom ez alkalommal felemlíteni azon szíves készséget is, melylyel személyes megkeresésemre a földrajzi intézet saját adattárát előttem megnyitotta, és háromszögmérési adatait rendelkezésemre bocsátotta.

Megyénk ily műgonddal kiállított részletes térképe ha nem is fölöslegessé, de legalább nélkülözhetővé teszi azon egyetemes térképeket, melyek hasonlókép megbízható földrajzi helyhatározásokra vannak fektetve; ilyenek az Albrecht főherceg rendeletére kiadott: „Administrations- und Generalkarte des Königreichs Ungarn;“ nemkülönben a bel-

értékre úgy mint külesinra egyaránt kitűnő Sched a-féle térkép: „Generalkarte der oestr. Monarchie“, melynek szerzője mint a táborkar tagja bőségben rendelkezett a szükséges adatokkal.

De saját erőink sem vonták ki magukat azon terjedelmes munka alól, melyet egy országnak föld-, hegy-, és vízrajzi ismertetése megkíván.

A magyar királyi építészeti igazgatóság a helytartótanács rendeletére 1823-ban megkezdé a Dunának és árterének fölvetelét; e munka csakis háromszögtani hálózat alapján volt kivihető; miért is az építészeti igazgatóság felhasználván az 1822-ig a katonai mérnökkar által végzett méréseket, az egész háromszögtani hálózatot saját méréseivel egészítette ki. E munkálat 24 évet vett igénybe, s 1846-ban ért véget. Az építészeti igazgatóság mérései természetesen főleg a Duna mentére szorítkoztak, s így ennek keretébe Győrmege is beleesett; utóbb azonban a többi főfolyók szintén bevonattak a hálózat körébe.

Az így gyűjtött adatokból jelent meg Győrmege átnézeti térképe 1870-ben a magy. kir. államnyomda kiadásában. E térképet némileg módosítva, kibővítve csatoltuk jelen mű mellé. A térkép mérete, aránya megegyez a cs. k. katonai földrajzi intézet térképével; (1 bécsi hüvelyk = 2000° = $\frac{1}{2}$ mfd; vagyis 1 : 144000.) a magasságmérések eredményei mindkettőn bécsi ölekben vannak kifejezve és pedig az ádriai tenger felszínétől, csak hogy míg a földrajzi intézet térképe a magasságokat kerek számokban adja, addig saját térképünk a szükséges tizedes számokat is melléklí.

Igaz ugyan, hogy mellékelte térképünkéről hiányzik a domborzati rajz, névszerint a hegyek kitüntetése. De pótolja e hiányt a barna (erdő) és piros (szőlő) színezés, a mennyiben t. i. megyénk függőleges kiemelkedéseit, hegyeit kevés kivétellel mindenütt erdők és szőlők borítják, s azon hármass hegyesoport, mely a megye déli részét egymással párhuzamos irányban hasítja: épen az erdő és szőlő színezéssel világosan van jelezve. Megyénk egyéb részein jelentékeny emelkedéssel úgy sem találkozunk.

Örömmel jelzünk ez alkalommal egy térképet, mely jelenleg van a kat. földrajzi intézet sajtója alatt, s melyet Ruzsicska J. főhadnagy a 19-ik sorszamban — készít. E mű kimerítő részletességgel tünteti föl megyénk területi és domborzati viszonyait és pedig 15 íven, melyből 8 ív máris megjelent. A térkép a táborkar és a kataster eddigi méréseit az utolsó adatig mind magába zárja, ehhez járulnak magának a szerzőnek személyesen gyűjtött adatai; a kiállítás pontosságáról eléggé kezeske-

dik a földrajzi intézet ismeretes kitűnő sajtója; úgy hogy csak őszinte örömmel üdvözölhetjük^{*)} művet, mely valóban ritkítja párját. Megemlíti még megyénk azon térképét, melyet Hegedűs Sándor cs. k. megyei építész és mérnök 1855-ben készített, és pedig elég csínnal és pontossággal. E térkép azonban jelenleg értékét veszítette annyiban, a mennyiben az 50-es évek politikai felosztására van fektetve, a midőn t. i. a megye északi határszélét a N.-Duna képezte, és a Duna balpartján eső Csilizköz azon időben Komárom megyébe volt kebelezve; e rész tehát teljesen hiányzik a térképről.

Jeleztük azon kutforrásokat, melyek a szükséges adatokat részint elszórva, részint szemléleti alakba — térképbe öntve tartalmazzák. Nem szabad azonban elhallgatnunk azon dus forrást sem, mely hazánk természeti viszonyainak átkutatható adattárát ugyszólván teljesen kimerítette, s így megvetette alapját azon lehetőségnek, miszerint hazánknak természeti szempontból rendkívül érdekes viszonyait ismertessük. E jeles mű Hunfalvy Jánosnak: „A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása“ című terjedelmes munkája, melynek megyénkire vonatkozó adatgyűjteményét jelen ismertetésünkben teljes mérvben értékesítettük.

De e mellett feldolgoztuk azon részletes adatokat is, melyeknek birtokába egyesek szívességéből magán uton jutottunk. Kötelességünknek ismerjük a forrásokat is megnevezni, de célszerűbbnek tartjuk azt a részletezésnél tenni, ott t. i. hol az illető adatokat értékesítjük.

A megye földrajzi fekvése.

Győrmege Magyarország délnyugoti részén fekszik, és pedig legnagyobb (körülbelül $\frac{10}{11}$) részben a Nagy Duna jobbpártján, míg csekély (körülbelül $\frac{1}{11}$) része — Csilizköz — a fejedelmi folyó balpartján terül el. Földrajzi fekvését illetőleg a cs. k. katonai földrajzi intézet térképe szerint *) a Ferrótól számított keleti hosszúságnak $34^{\circ} 55'$ és $35^{\circ} 36'$ közé, — és az északi szélességnek $47^{\circ} 25'$ és $47^{\circ} 53'$ közé esik. E szerint kiterjedése hosszúságban (vagyis nyugottól kelet felé) $41'$, szélességben pedig (vagyis déltől észak felé $28'$; vagy osztrák postamérföldekben kifejezve, hosszúsága 6.8 és szélessége ugyanannyi mérföldet tesz.

A percekben kifejezett hosszúságnak és szélességnek ezen átszámítását mérföldekre könnyen eszközölhetjük azon kules segélyével, me-

---

*) Megjegyzendő, hogy az általában érintendő földrajzi adatok, ha forrásuk megnevezve nincs, mindenkor a kat. földrajzi intézet térképére vonatkoznak.

lyet a magyarországi építészeti igazgatóság saját hosszmeréseinek fokokra és percekre változtatásánál, átszámításánál megállapított és használt. E kulcs szerint u. i.

	egy fok,	pere,	mpere	egy fok,	pere,	mpere
	hosszuságra esik bécsi öl:			szélességre esik bécsi öl:		
a 47 szél. fok alatt:	40,190.	36	— 669.	34	— 11.	16
a 48 „ „ „ :	39,436.	22	— 657.	27	— 10.	95
és így 47 1/2 szél. fok alatt, mely alá megyénk átlag-fekvésc esik, közép-számítással:						

1 hossz. fok = 39,813.₂₉ b. öl; 1 h. pere = 663.₅₅ öl; 1 h. mpere = 11.₅ öl.

1 szél. fok = 58,623.₅₁₁ b. öl; 1 sz. pere = 977.₃₆ öl; 1 sz. mpere = 16.₂₈₅ öl.

E kulcs valóban a fönnebb jelzett eredményre vezet.

A megye legszélsőbb pontjait a következő helyek képezik:

éjszokról Patas:	47° 52. ₅ '	éjsz. sz.	35° 19'	kol. hossz.
délről Alsó-Penyvád:	47° 25. ₅ '	„	35° 5. ₅ '	„
keletről Réta lap:	47° 36. ₁ '	„	35° 35'	„
nyugotról Kapi:	47° 42. ₅ '	„	34° 56. ₅ '	„

E szélső pontok távolsága tesz:

Patas és Alsó-Penyvád között:	6.95 mfdet,
Réta lap és Kapi között:	6.5 mfdet.

Mindezen adatok máris eléggé jelzik megyénk meglehetősen szabályos alakzatát, mely — habár csak megközelítőleg — lehetővé teszi a megye közép délkörének és párhuzamos körének kijelelését. Ha u. i. a keleti hosszúság szélső pontjainak távolát felezzük, középhosszuság gyanánt 35° 15.₅' kapunk, mely ponton átfektetett délkör a következő helyeken és határokon vonul át: nyárad határ, Ladamér és Zámolytól keletre, Pimnyéd, Gyirmóthtól, Szemerétől keletre Fel-Péc nyugoti tövén át. Hasonlókép találjuk a középszélességet: 47° 39', melyen átfektetett párhuzamos(szélességi) kör Enesét éjszokról érinti, Ikrényen, Kis-Megyeren, Örkényen és Bönyön vonul keresztül. E középszélességi és hosszúsági körök Győr város területén, illetőleg határában a Rába — parti szállások — és Gyirmóth között vágják egymást; e pont képezi tehát körülbelül a megye földrajzi középpontját.

Ha megyénk közép délkörét a földgömbön végig kísérvük, az a következő pontokon halad át: éjszak felé indulva Morvaországon, Szilézián, Poroszországon — névszerint Posenen és Pomeránián át a keleti tengerbe, innen Svédország keleti oldalát hosszában átszelve, az éjszaki jeges tengerbe, Spitzberg sziget keleti oldala mellett elhaladva az éjszaki sarknak tart; innen É.-Amerika nyugoti oldalát surolva, átszeli az éjszaki és déli csendes tengert, Afrika déli csucsán épen a Jóremény foka mellett fölemelkedik, Afrikát egész hosszában áthatítva,

Tripolison keresztül lép a földközi tengerbe, majd Dél-Olaszország keleti nyújtványát és az ádriai tengert átszelve, Dalmátia legalsó részén és Herzegovinán át tér vissza kiindulási helyére

Hasonló körutat tehetünk megyénk középszélességi körén, miközben a következő pontokat érintjük: nyugot felé indulva Stajerország éjszaki, Bajorország déli részén áthaladva, a bodeni tó érintésével Franciaországot szeli át, majd az atlanti oceánon át É.-Amerikába, névszerint az Egyesült-Államokba lép; innen az éjszaki csendes tengeren át Ázsiába jő, és Chinán, Tatárországon, Bessarábián és Moldván keresztül tér vissza.

Míg Győrmege földrajzi fekvését nem közvetlen meghatározások, hanem csakis térképi hálózat nyomán adhatjuk: addig egyes pontjairól igen is birunk közvetlen földrajzi meghatározásokat felmutatni. Így említők, miszerint Lipszky hazánkban körülbelül 500 helységnek ismerte földrajzi fekvését, melyeknek jegyzékét a „*Conspectus Generalis*“-ban tette közzé; ugyancs jegyzék megjelent Zach „*Monatliche Correspondenz*“ című folyóiratában. E jegyzékben találjuk megyénk több pontját is. Kiváló súlyt fektetett a földrajzi meghatározásokra a cs. k. tábornok, mely is háromszögméréseit csillagászati meghatározásokkal kapcsolta össze. E munkálatokat megyénkben Pasquich, a budai csillagda igazgatója és Augustin végezték. Névszerint az első 1807-ben *) határozta meg Győr földrajzi szélességét; a hosszúságot pedig Augustin határozta meg 1808-ban a bécsi Szt.-István toronytól, mely is a háromszögtani fölvétel kiindulási pontjául szolgált. Ez utóbbi meghatározás tűzjelek által történt ápril 29-én és 30-án reggel és este. A Pozsony közelében lévő hundsheimi hegyen u. i. löport lobbantottak fel, melynek lángja a bécsi egyetem csillagdjából úgy, mint a győri tűztoronyból egyaránt látható volt. A meghatározás eredményét alább adjuk rovatos összeállításban.

Különös figyelmet szentelt a tábornok megyénk néhány pontjának 1810-ben, a midőn Magyarországra nézve egy háromszögméreti alapvonalat (Trigon. Basis) Győrmege területén jelelt ki; erről utóbb még lesz alkalmunk bővebben szólni. **)

Az építészeti igazgatóságnak hasonlóképp több földrajzi meghatározást köszönünk. Munkálatai ugyan közvetlenül arra szorítkoztak,

*) Hunfalvy, I. 22.

**) Mint a kat. földrajzi intézettől értesültem, már is tervben van Magyarország háromszögtani új fölvétele, mely alkalomból a nyulí Magas-hegy csúcsa van kiszemelve alappontnak, s ez okból földrajzi fekvése csillagászatilag lesz pontosan meghatározva.

hogy a háromszögméreti hálózat pontjainak távolságát a budai csillagda délkörétől és szélességi körétől bécsi ölekben meghatározta; az így nyert adatokat azonban Valland építészeti felügyelő fokokra és percekre is átszámította, s ez által az illető pontok földrajzi fekvését könnyebben feltalálhatóvá tette. Amennyiben az adatok rendelkezésünkre állnak, közölni fogjuk az eredeti meghatározásokat úgy, mint ezeknek átszámításait.

Mielőtt azonban ezt tennők, szükségesnek tartjuk megjegyezni, miszerint az átszámításnál a budai sz.-gellérthegyi csillagda fekvésének azon meghatározása vétetett fel alapul, melyet a cs. k. katonai mérnökök újabb időben tettek; e szerint ugyanis az említett csillagda Ferró délkörétől $36^{\circ} 42' 53.185''$ hosszúsággal és $47^{\circ} 29' 15.97''$ szélességgel bír. Kules gyanánt pedig azon arány szolgált, melyet már e cikk elején az egész megye földrajzi kiterjedésének megállapításánál jeleztünk és alkalmazásba is vettünk.

Nem akarjuk állítani, hogy ezen átszámítások mind a pontosság túlszárnyalhatlan magaslátán állnak, de megengedhető hibáik mindenestre igen csekélyek, s nagyrészt csakis a mpercekre szorítkoznak.

A meghatározások általában vagy a helységek tornyaira vagy a magaslatokon felállított háromszögméreti gúlákra (Pyramis) vonatkoznak. Az adatokat nagyrészt Hunfalvy munkájából (I. 38.) kölcsönöztem; de felvettem jegyzékembe oly helyeket is, melyeknek fekvését csupán a földrajzi intézet pontos térképe nyomán határoztam meg. Nem igényel ugyan e mód feltétlen bizalmat egész az utolsó percig, de némi tájékozást, sőt gyakorlati alkalmazhatóságot mégis nyújt. E helyeket: kat. térkép megnevezéssel, a többieket a meghatározók neveivel jeleltem.

Hely név	Keleti hosszúság Ferrótól	Éjsz. szélesség	Meghatározó
Abda	$35^{\circ} 13' 18.22''$	$47^{\circ} 42' 8.65''$	épít. igazgat.
Asszonyfa	$35 29$	$47 30$	kat. térkép.
Ásvány	$35 10 12.23$	$47 50 43.48$	épít. igazgat.
Bajcs (Nagy)	$35 21 8.69$	$47 46 25.38$	épít. igazg.
Balony	$35 19 58.32$	$47 50 21.54$	épít. igazg.
Bácsa	$35 19 40.40$	$47 44 19.56$	épít. igazg.
Borba	$35 29 30$	$47 32$	kat. térkép.
Böny (gúla)	$35 33 28.05$	$47 39 39.325$	táborkar.
Börcs	$35 9 55.89$	$47 41 42.32$	épít. igazg.
Csanak	$35 17$	$47 38$	kat. térkép.
Dunaszegh	$35 12 32.62$	$47 46 49.22$	épít. igazg.
Duna Szt. Pál	$35 10$	$47 46 30$	kat. térkép.

Hely név	Keleti hosszúság Ferrótól	Éjsz. szélesség	Meghatározó
Enese	35° 5' —"	47° 38' 30"	kat. térkép.
Écs (Nagy)	35 23 30	47 33 30	kat. térkép.
Fel-Péc	35 16	47 31 30	kat. térkép.
Gönyő	35 26 20. ₉₃	47 44 29. ₆₈	épít. igazg.
Gyarmat	35 9 30	47 28	kat. térkép.
Gyirmóth	35 14 30	47 38	kat. térkép.
Gyömöre	35 14	47 30	kat. térkép.
Győr	35 16 28	47 41 15	Lipszky
Győr	35 16 30	47 41 27	Lipszky
Győr, tűztorony	35 17 56	47 41 12	Augustin
Győr, tűztorony	— — —	47 41	Pasquich
Győr, tűztorony	35 18	47 41	Kreil *)
Győr, tűztorony	35 17 56	47 41 14. ₉	táborkar
Győr, tűztorony	35 18 1. ₉₇₅	47 41 14. ₅₁₅	táborkar
Győr, tűztorony	35 17 43. ₀₈	47 41 46. ₉₀	épít. igazg.
Hece	35 21 30	47 41	kat. térkép.
Hédervár	35 6 3	47 49 35	Lipszky
Hédervár	35 7 22. ₈₅	47 50 37. ₇₅	épít. igazg.
Kajár	35 15	47 29 30	kat. térkép.
Kapi	34 56 30	47 42 30	kat. térkép.
Kecskemét puszta	35 27 4. ₅₉	47 41 8. ₇₇	épít. igazg.
Kis-Baráth	35 18 30	47 37 30	kat. térkép.
Kis-Megyer	35 20	47 39	kat. térkép.
Koroncó	35 11 30	47 36	kat. térkép.
Kóny	35 1 30	47 37 30	kat. térkép.
Magashegy (n.-baráthi, gúla)	35 19 35. ₆₆₅	47 34 44. ₈₈	táborkar
Malomsok (Uj)	35 3 30	47 27	kat. térkép.
Medve	35 19 41. ₅₃	47 48 38. ₂₄	épít. igazg.
Mező-Eörs	35 33	47 34	kat. térkép.
Mindszent	35 30	47 35	kat. térkép.
Mórichida	35 5	47 31 30	kat. térkép.
Nagy-Baráth	35 19	47 36 30	kat. térkép.
Nyul	35 21 30	47 35 30	kat. térkép.
Örkény (gúla)	35 27 26. ₃₅₅	47 39 4. ₀₂	táborkar
Öttevény	35 9 8. ₂₃	47 44 11. ₈₅	épít. igazg.
Öttevény-Sziget	35 11	47 44 50	kat. térkép.
Pannonhalma	35 24 6	47 32 32	Lipszky
Pannonhalma	35 25 30	47 33	kat. térkép.
Patas	35 19	47 52 30	kat. térkép.

*) E meghatározást a bécsi cs. kir. meteorológiai és földdelejeességi intézet 1859-iki évkönyvéből kölcsönöztem.

Hely név	Keleti hosszúság Ferrótól	Éjzs. szélesség	Meghatározó
Patas	35° 19' 20. ₈₀ ''	47° 57' 1. ₃₇ ''	épit. igazg. *)
Pázmánd	35 27	47 34	épit. igazg.
Péér	35 27 25. ₉₅	47 37 13. ₁₃	kat. térkép.
Radvány	35 21	47 50	kat. térkép.
Ravazd	35 25 30	47 30 30	kat. térkép.
Rába-Patona	35 9	47 37 30	kat. térkép.
Rába Szt.-Mihály	35 5 40	47 34 30	kat. térkép.
Ráró	35 9 30	47 49 30	kat. térkép.
Ságh	35 25 54. ₂₆	47 35 30. ₆₃	épit. igazg.
Ságh (gúla)	35 25 59. ₈₉₅	47 35 30. ₀₅₅	táborkar
Ságh (déli alappont)	35 30 37. ₈₁	47 30 11. ₈₂₅	táborkar
Sövényház	35 2 20	47 41 30	kat. térkép.
Szemere	35 14	47 33	kat. térkép.
Szt. Iván	35 24 0	47 42 10. ₁₇	épit. igazg.
Szerecsen	35 13 30	47 28	kat. térkép.
Táp	35 30	47 31 20	kat. térkép.
Táp-Szt.-Miklós	35 31	47 30	kat. térkép.
Tényő	35 18 30	47 32 30	kat. térkép.
Téth	35 10 30	47 31	kat. térkép.
Vámos	35 18 49. ₉₉	47 45 40. ₇₈	épit. igazg.
Vének	35 25 24. ₁₂	47 44 51. ₄₈	épit. igazg.
Zámoly	35 14 33. ₃₈	47 45 4. ₅₅	épit. igazg.

Fönnebb említők, miszerint az építészeti igazgatóság eredeti munkálata az egyes helyek fekvését nem fokokban, hanem hosszsmértékben adja és pedig a budai csillagda délkörétől és szélességi körétől. Nem tartjuk tehát érdektelennek az eredeti fölvétel adatait bécsi öleken kifejezve szintén ide igitatni. **)

Távolság a budai

délkörtől nyugotra : széles. körtől éjszakra :

Abda	58,879. ₇₆	12,584. ₆₄
Ásvány	60,917. ₂₆	20,969. ₅₇
Bajcs (Nagy)	53,726. ₁₀	16,765. ₉₀
Balony	54,507. ₇₇	20,612. ₀₈
Bácsa	54,693. ₂₇₄	14,716. ₇₀₄
Bórcs	61,095. ₁₆	12,155. ₈₁

*) Az ép. igazg. által adott ezen szélesség valószínűleg hibás, mert majdnem 5 perccel magasabbra teszi Patást, mint a kat. térkép, sőt mint a saját adataiból összeállított kataster-térkép.

**) Hunfalvy, I. 91; összevetve és némileg kiegészítve az orsz. háromszög-méreti hivataltól nyert adatokkal.

Távolság a budai

délkörtől nyugotra: széless. körtől éjszakra:

Dunaszegh	59,379. ⁰⁹	17,154. ²⁰
Duna Szt.-Pál	61,103. ²⁶⁰	17,579. ⁸⁷¹
Gönyő	50,304. ⁰⁰	14,881. ⁵⁰
Győr	55,978. ⁶⁴⁰	12,217. ²⁸⁹
Hédervár	62,772. ⁸⁰	20,876. ²⁰
Kecskemét puszta	49,827. ³⁶	11,609. ⁴⁹
Medve	54,683. ¹⁶¹	18,929. ⁷⁵⁵
Öttevény	61,618. ³²⁴	14,583. ⁰⁵⁵
Patas	54,907. ⁹³⁹	23,215. ⁵⁰⁹
Péér	49,593. ¹⁷⁰	7,771. ⁵⁸⁶
Péér (gúla)	50,487. ⁶⁹³	6,936. ⁸⁹⁹
Szt.-Iván	51,849. ³⁶³	12,609. ⁸⁸³
Vámos	55,245. ⁶²	16,038. ⁷⁵
Vének	50,928. ⁰⁰	15,236. ⁰
Zámoly	58,056. ⁶²⁰	15,449. ⁵⁸³

A megye határai, alakja, kiterjedése és felosztása. *)

Győrmegyét öt szomszédos megye zárja körül, névszerint: ÉK.-ről Komárom, K.-ről Komárom és Veszprém, D.-ről kizárólag Veszprém, Ny.-ról Soprony és Mosony, ÉNy.-ről és É.-ről Pozsony.

Természetes határait képezik ÉK.-ről a Csiliz-folyó, É.-ről a Nagy-Duna, Ny.-ról a Rába, majd a Rábca és a Kis-Duna.

Határvonalát kijelölendők, induljunk ki legmagasabb éjszaki pontjától — Patastól, melytől kezdve D. felé egész Szőgyéig a Csiliz képezi a megye határát (körülbelől 11 ezer öltre), hol is e folyó a Nagy-Dunába szakad. Patastól elsőben K. felé kanyarog a határ, de nemsokára DK. irányt vesz és Izsap komárommegyei helység mellett elhaladva, egy épszögű kanyarulattal egyenesen D. felé tart, s ez irányban Szőgyénél a N.-Dunával találkozik.

Innen kezdve K. irányban e folyó képezi határát (körülbelől 7 ezer öltre), de Gönyő alatt már elhagyja a fejedelmi folyót és a komárommegyei K.-Keszin alul előbbi irányával derékszöget képezve, határozottan D.-nek tart, és pedig Öreg-Szent-János és Bőny határait érintve, alig mutat némi csekély kanyargást. Bőny alatt csaknem derékszög alatt K. felé fordul, de csakhamar visszatér előbbi irányába és Rét-alap, Mező-Eörs mellett elhaladva, csúcsos beszögelléseket tesz.

Végre Táp-Szt.-Miklós körül, illetőleg Bánk és Lázi veszprémmegyei helységek között Ny. irányt ölt, miközben szintén megtartja

*) Rövidség okáért az égtájakat csupán kezdőbetűjükkel jelelem: É, K, D, Ny.

gyakori csúcsos beszögelléseit; így mindjárt Táp-Szt.-Miklósnál és Asszonyfánál erősen bemélyed, míg a két helység között az asszonyfai majornál Veszprémmegyébe domborodik. Asszonyfától félköralakban vágja át a hármás — tarjáni erdőt, s ennek ny. oldalán erős beszögellést képezvén, áthasítja a pátkai völgyet és a sokorói hegycsoport alsó nyujtványát — a Harangozót; ettől félkörös kanyarulatokban Lovász-Patona (Veszprém.) fölött elhaladva, Szerecsent megkerülve, Gyarmatnál mély öblöt vet, és ujjalag egy nagy félkört kerítve, Ó-Malomsoknál találkozik a Vas- és Sopronymegyét elkülönítő Rába folyóval (körülbelül 12 ezer öl hosszában), s ehhez simulva, határozottan é. irányt vesz; csekély kanyarodásait leszámítva, meglehetősen egyenesen tart Kis-Babóth felé, miközben K.-Árpást, Mórchidát és Rába-Szent-Miklóst súrolja. K.-Babóth és Rába-Szt.-Mihály között elhagyván a Rábát, ény. irányt vesz, és aránylag csekély kanyargással Kóny és Bődöge mellett eljut Kapi helységhez, mint a megye legszélső nyugoti pontjához.

Itt a Rábcához csatlakozva (mintegy 12 ezer ölre) kigyózik K. felé, miközben Rétit és Sövényházát érinti. Hugoth pusztától keletre ismét elhagyja e folyót, és egy kanyarulattal ék. irányban tart; majd a lébény-szt-miklósi cukorgyár fölött ÉK.-re fordulván, a mosonyi Duna-ághoz (K.-Dunához) simul, s ennek mentében (körül-belül 7 ezer öl hosszúságban) érinti Duna-Szt-Pált, Zsejke pusztát és a mosonymegyei Meccsért. E helység fölött elhagyja e folyót is, és Ny. felé vetett kidomborodással megkerüli Hédervárt és a pozsonymegyei Lipót helység alatt a N.-Duna ágait, majd magát a főfolyót is átvágva s e közben a Duna-ágak szeszélyes kanyargásait utánozva, Nyárad mellett elhalad, és ék. irányban kiindulási pontunknak — Patasnak tart.

A megye imént rajzolt határvonalának hosszát csakis megközelítőleg adhatjuk a kat. földr. intézet térképe valamint saját térképünk nyomán, és pedig ÉK.-ről (Patastól Szőgyén át K.-Kesziig) 18 ezer öl; K.-ról (K.-Keszitől a táp-szt.-miklósi kanyarulatig) 21 ezer öl; D.-ről (a táp-szt.-miklósi kanyarulattól Malomsokig) 35 ezer öl; Ny.-ról (Malomsoktól — Kapin át — Hédervárig) 50 ezer öl; s végre ÉK.-ről (Hédervártól — Patasig) 20 ezer öl; s így az egész megye határvonalának hossza megközelítőleg 144 ezer ölet, vagyis 38 mfdet tesz, melyből a folyók által képezett természetes határra mintegy 49 ezer öl vagyis 12 mfd esik.

A megye alakja, külszabása — nem ugyan egyes részleteiben — de egészben véve meglehetősen szabályosságot mutat; keleti és déli oldalát csúcsos ki- és beszögellések jellemzik, DNy. elég síma menetű, míg

É. és EK. körvonala örökös tekervényekben kanyarog, és a megye ezen oldalának fodros alakot kölcsönöz; e kigyózó vonalakat természetes határainak: a Rábca, N.- és K.-Duna és a Csiliz-folyók szeszélyes kanyargásainak köszöni.

Alakját tekintve a megye két egymás fölött álló négyszöget képez; az alsó nagyobb négyszög sarkai: Gönyő, Táp-Szt-Miklós, Malomsok és Kapi. E négyszög fölött áll a másik kisebb, melynek négy sarkát: Vének, Öttevény, Hédervár és Patas képezik. Mindkét négyszög szabályos földrajzi fekvéssel bír, a mennyiben oldalaik — eltekintve a kanyarulatoktól — meglehetősen határozottan a négy fő égtáj felé néznek. A négyszögek csúcsait egyenes vonalokkal összekötve, megkapjuk az oldalak átlagos hosszát, és pedig a gönyői és táp-szt-miklósi csúcs között: 4 mfd, Táp-Szent-Miklós és Malomsok között ismét 4 mfd., Malomsok és Kapi között 4 mfd, végre Kapi és Gönyő között 6 mfd; a felső kisebb négyszög mind a négy oldala körülbelül 2 mfdet tesz. Mindez eléggé jelzi a megye alakjának meglehetősen szabályos voltát.

Megyénk nagyságára birunk ugyan adatokat már a mult századból, anélkül azonban, hogy ezeket megbízhatóknak tarthatnánk. Így a mult század végén Novotny „Statistica Regni Hungariae“ című munkájában közli a megyék kiterjedését, de elhallgatja a forrást, melyből adatait meríté; ő Győrmege kiterjedését 30 □ mfdre teszi; az 1772-ben behozott urbér 28.₁₆ □ mfdet mond; Németh László e század elején a győri evang. gymnasium igazgatója Görög D. térképe nyomán 30 megye területét — köztük Győrért is kiszámította *); szerinte:

{ Csilizköz	1·80 □ mfd.
{ Szigetköz	3·60 „ „
{ Tóköz	5·0 „ „
Összesen	10·40 □ mfd.
Pusztai járás	9·5 □ mfd.
Sokoróaljai járás	7·96 „ „
Az egész megye	27·86 □ mfd.

Megbízható méréseket elsőben a tábornok kezdett végezni, midőn e század elején az osztrák birodalom fölméréséhez fogott. Már fönnebb említők, miszerint ez alkalommal (1810-ben) épen megyénk területére esett egy háromszögméreti alapvonal (Trig. Basis). E fontos vonal megérdemli, hogy tüzetesebben ismertessük.**)

Az alapvonal gyengén elhajlik a dél-éjszaki iránytól és pedig felső

*) Lásd: Schedius, Zeitschrift von und für Ungarn.

**) A kat. földrajzi intézet »Topographische Beschreibung« című hiteles kéziratí munkálata szerint.

vége kissé K. felé. Éjszaki végpontja (lásd a térképen) $\frac{1}{4}$ órányira fekszik Bőnytől ÉK. felé; természetes talaj-magassága az ádriai tenger színétől 78.₃₀₅ b. öl; helyét márvány emlékkő jeleli, melynek csak felső lapja látható; a fölötte álló gúla 1858-ban épült. A déli végpont 200 lépésnyire fekszik ÉK. felé Táp-Szent-Miklós helység utolsó házatól; talajmagassága 96.₅₃₇ b. öl; helyét vörös márványoszlop jelzi, mely fölött gúla áll. Az alapvonal középpontja Mező-Eörs közelében fekszik ÉNy. felé, Mindszenttől pedig K. felé; talajmagassága 70.₈₆₆.

Az alapvonal hosszát 1810. aug. 13. — oct. 22-ig határozták meg egész pontossággal, és 9429.₄₂₉ b. ölnek találták. 1815- vagy 16-ban a tudatlan nép kincset gyanítva a déli végpont kőoszlopa alatt, ezt kiásta és helyéből kimozdította; visszatetette ugyan a táborkar az oszlopot, de a hely azonossága többé nem nyújtott teljes megbízhatóságot, és az egész alapvonal hosszát már csakis számítás által lehetett meghatározni, mi is 9429.₂₁ b. ölet adott.

Ezen háromszögméreti alapvonal hálózatának nevezetesebb pontjai megyénk területén a következők:

Örkény, $\frac{1}{4}$ órányira DNy. felé P.-Örkénytől; ez lön elfogadva a hálózat főpontjául (Netzpunkt); 1853-ban a kataster gúlát épített föléje.

Sinai hegy, magaslat a bőnyi határban, e helységtől $\frac{1}{4}$ órányira ÉK. felé; a háromszögméreti pont 800 ölre esik É. felé az alapvonal éjszaki végpontjától; helyét felirattal ellátott márványkő jeleli, mely fölé 1858-ban gúla épült.

Ságh a hasonnevű halom tetején $\frac{1}{2}$ órányira ÉNy. felé Pázmándtól, s ugyanannyira DNy. felé Péértől; a vörös márvány — jelkövön ily felirat áll: Opera astron. Trigon. 1810; fölötte gúla emelkedik.

Megyénk háromszögméreti alapvonalát Győr városon át a Fraknó mellett kiemelkedő Rozália kápolnával kapcsolták össze, mely már a bécsi vonallal összeköttesben állt. *)

A táborkarnak háromszögmérései megyénk Dunán alul eső részét illetőleg be vannak fejezve, de közzétéve nincsenek; terv szerint 1877-ben kerül a sor a hátralévő részre (Csilizközre).

A táborkaron kívül terjedelmes méréseket végzett megyénkben még az építészeti igazgatóság a Duna árterének fölvétele alkalmával, sőt újabb időben (az 50-es években) is, midőn a kataster megyénkben működött.

Megyénk területét egyes írók más és más nagyságra szabják; így Fényes Elek (Magyarország leírásában, 1847.) 28.₇₆₅ □ mfdre, Galetti

*) Hunf. I. 23. lap.

Győrmege és város egyet. leírása.

29.₄ □ mfdre teszi. Ficker az osztrák birodalom egyes területeit a tábor-
kar háromszögmérései alapján földrajzi mfdekben kiszámította, s ez
alkalommal a Bessel által pontosan megállapított kulcsot használta az
osztrák és földrajzi mfdek kölcsönös átszámításánál; Bessel szerint u. i.
egy osztrák futó mfd = 1.₀₂₂₃₇₂₆ földrajzi futó mfdel, s egy osztrák □
mfd = 1.₀₄₅₂₄₅₇₇ földr. □ mfdel. *) Ficker számítása megyénk területét
25.₇₁₃₀ földr. □ mfdre teszi.

A m. kir. helytartó tanács 1865-ben közzétett kimutatása szerint
megyénk kiterjedése 27.₃₁₃₂ földr. □ mfdet — a táborkar mérései szerint
pedig 24.₈₇ osztrák (= 26.₆₄ földr.) □ mfdet tesz; végre a miniszterium
által legújabbán kiadott statisztikai kimutatás megyénket 24.₆₀ osztrák
□ mfdre teszi.

E két utóbbi adat tehát meglehetősen összevág, melyeknek közép-
értékét elfogadva, megyénk a kisebbek közé tartozik.

Megyénk közigazgatási tekintetben négy részre: u. m. három
járásra és Győr szab. kir. város területére oszlik. A járások neve: tó-,
sziget-, és csiliz-közi, sokoró-aljai és pusztai járás.

1. Tó-, sziget- és csiliz-közi járás megyénk azon ény. részét
képezi, mely Soprony, Mosony, Pozsony és Komárommegyékre dül.
A szomszéd-sokoróaljai járástól nagyrészt a Rába folyó választja el, kivéve
Rába-Patona környékét, hol is a tó-, sziget- és csilizközi járás határa
a Rábától jobbra kitérve, meglehetős öblöt vet, de utóbb Ikrénynél
ismét e folyóhoz simul. Győr város területének é. részétől egy darabon
(Pinnyédttől Győrig) a Rábca folyó, innen pedig a likócsi pusztáig a
K.-Duna választja el. E ponttól kezdve a pusztai járással határos, és
ettől előbb a K.-Duna, utóbb pedig (Vénektől) a N.-Duna különíti el.

A tó-, sziget és csiliz-közi járás — mint neve is mutatja, három
kerületből: Tóköz-, Szigetköz- és Csilizközéből nőtt össze, melyek mind-
annyian természetes határok közé vannak szorítva. Így Tóköz azon
terület, mely Győrtől Ny.-ra a Rába és K.-Duna között fekszik, Soprony
és Mosonymegyékre dül; közepét a Rábca hasítja át. Szigetköz Győrtől
ÉNy.-ra a Kis- és N.-Duna közt terül el, Mosony és Pozsonymegyékre
hajlik. Szigetközt másként Kis-Csallóköznek is nevezik, ellentétben a
N.-Duna balpartján elterülő Nagy-Csallóközzel. Végre Csilizköz mint
sziget szorul a N.-Duna és a Csiliz folyó közé, Győrtől É.-ra esik,
Pozsony nemkülönben Komárommegyével határos, és Csallóköznek egy
részét képezi. Csilizköz többször kiszakítottatott a megye kebeléből; így az

---

*) Hunf. I. 106. I. Megjegyzendő továbbá, hogy egy osztrák □ mfd = 10 ezer
hold, egy holdat 1600 □ öllel számítva; egy földr. □ mfd pedig = 9567.₁₂₈ hold.

50-es években Komárommegyéhez tartozott, és csak az alkotmány életbeléptével 1861-ben csatoltatott vissza Győr megyéhez.

2. Sokoró-aljai járás megyénk dny. része, mely Soprony és Veszprémmegyékkel határos, É. oldalán Győr város területével, K.-ten pedig a pusztai járással érintkezik, s ettől a DK.-tól ÉNy. felé egyenes irányban haladó csőnak — nyul-, és — ravazdi hegylánc választja el.

3. Pusztai járás a megye DK. részét képezi, D.-ről Veszprém, K.-ról Komárommegyékkel, É.-ről Szigetközzel, Ny.-ról pedig Győr város területével és a sokorói járással határos; a komárommegyei Csallóköztől a N.-Duna, Szigetköztől pedig a K.-Duna választja el.

4. Győr város területe az említett három járás közé van ékelve, és az egy Csilizköz kivételével, a többi részek mindegyikével érintkezik.

Az említett alkatrészek kiterjedése a kat. földrajzi intézet térképe, illetőleg az adókataster nyomán tesz:

Tó—sziget—csilizközi járás	9. ₈₅	□ mfd.
Sokoróaljai járás	6. ₈₆	„ „
Pusztai járás	9. ₁₅	„ „
Győr város területe	0. ₇₈	„ „
Összesen	26. ₆₄	□ mfd.

2. A megye domborzati viszonyai.*) (Hegyrájz.)

Fehér Ipolytól.

Hegyek, dombok, magaslatok.

Megyénk magassági tagosulata habár nem bir is valami rendkívüli érdekességet felmutatni, kellemes változatossága által azonban nem is áll épen utolsó helyen. A mérsékelt domborzatok csaknem minden árnyalatát magába zárja; a mély fekvésű vizenyős talaj mellett ott találjuk a dúsán termő síkságokat, valamint a szőlővel és erdővel koszoruzott magaslatokat. A megye éjszaki felét általában sík, mondhatni mély fekvés jellemzi; nyugoti és keleti oldalán a talaj emelkedik, a nélkül, hogy észrevehető magaslattá nőne; míg a déli oldalt csaknem egész terjedelmében hullámzatos emelkedettségek szegélyezik, melyek a DK. részen összefüggő hármass lánccá fűződnek és DK.-tól ÉNy. felé csaknem a megye szívéig benyulnak.

Egészben véve megyénk magaslatai a Bakony-hegységnek éjszaki

*) Adataimat részben Hunfalvy egyetemes munkájából, részben pedig Matusék Antalnak Győrmegye történeti leírását tárgyazó kéziratából merítettem.

elődombozatát képezik, melyeket Hunfalvy a szent-márton domb-csoport egyetemes nevezete alá foglal.

E dombcsoportok azonban nem állnak szakadatlan összefüggésben a Bakony jóval magasabb hegységeivel, hanem ettől a Veszprémmegye éjszaki határvonalát képező és Lázi, Románd, Ghic, Hathalom, N.-Dém, Lovász-Patona, Gecse és Takácsi helységek mentében átvonuló völgy által vannak elkülönítve, és egészen önálló jellegöknél fogva magukban képeznek egy egészet. Az átmenetet egyes pontokon pl. Bánk, Lázi és Táp-Szent-Miklós között meglehetősen domborulatok képezik, míg másutt a völgyelések a láncolatot határozottan megszakítják.

A tudomány megállapított fogalmaihoz szigorúan alkalmazkodva, megyénk magaslatait alig illeti meg a „hegy“ nevezet, hanem meg kell elégedniök a „domb“ szerényebb címével. Azonban a szóalakítás könnyítésére mégis megengedhetőnek tartjuk az egész lánczá füződött magaslatoakat „hegylánc, hegycsoport“ névvel jelezni, és a „domb“ elnevezést a közélet által elfogadott értelemben egyes kisebb emelkedések számára fenntartani.

Megyénk emelkedéseit Hunfalvy három sorra osztja, u. m. a szent-mártoni, ravazd-ménfői és a sokorói láncolatra, melyek egymással párhuzamosan haladva, két — meglehetősen egyenlő szélességű völgygyelaz Écs és Szent-Márton közt elterülő Pánzsza — völgyet és a tényő-pátkaikat zárják be. Matusek ezen három hegylánchoz negyedik gyanánt azon hullámzatos magaslatoakat csatolja, melyek a megye DNy. oldalán Veszprémmegyből benyulva a sokorói völgyön terülnek el, és inkább a talajnak egészben vett magas fekvése, mintsem egyes feltűnő kiemelkedések folytán számíthatók a hegyrajzi tényezőkhez.

Lássuk az érintett hegycsoportokat egyenkint. Kezdjük a legjelentékenyebbnél, mely Románd és Péterd veszprémmegyei helységeket elhagyván, Ravazdnál lép a megyébe, és DK.-ről határozottan egyenes vonalban nyulik ÉNy. felé, mi közben keleti oldalán Écs, Nyul, Nagy- és Kis-Barát helységeket érinti, míg nyugoti oldalát az egy Pátka község kivételével egyebütt termékeny szőlőtelepek borítják.

E hegylánc hosszúságra, szélességre és magasságra egyaránt felülmúlja megyénk egyéb emelkedéseit; hossza körülbelül 3 mfd, legnagyobb szélessége pedig (Ravazd és Pátka között) mintegy $\frac{3}{4}$ mfdet tesz; magassága a megye határától kezdve habár gyengén, de mégis emelkedik, és tetőpontját a nyul- és tényői határok találkozásánál Szent-Pál hegyben és a Magas-hegyben éri el; az elsőnek magassága az adriai tenger színétől a tábornok mérése szerint 1005 b. láb, míg az utóbbié 996 b. láb. Ezek képezik megyénk legmagasabb pontjait; innen kezdve a hegylánc magas-

sága ismét apad, míg végre Ménfő és Csanak szőlőhegyeiben csaknem meredek lejtéssel egyszerre megszakad.

A hegylánc gerincét nagyrészt erdők koszorúzzák, míg lejtőit — névszerint a keletit Écstől kezdve egész Csanakig, a nyugati oldalon pedig Ménfő és Tényő felé eső hajlásait szőlőtelepek borítják. A Ravazd és Écs közt fekvő keleti lejtőség erdői újabb időben szántóföldekké alakultak.

E láncolat kiválóbb pontjai külön elnevezéssel bírnak; ilyen az Amároshegy Pátka és Ravazd között, Feketehegy Pátkától ÉK.-re, Tényőhegy, Nagy-Écshegy a hasonló falvak szomszédságában, Paperdő-hegy Kis-Écstől Ny.-ra, a fönnebb említett Magashegy vagy Hegyesmagas Nyultól Ny.-ra, Rákóczy Csanak és Kis-Barát helységek határában, Kiáltó N.-Baráttól Ny.-ra; ez utóbbi hegynék nevét Matusék szerint a szóhagyomány onnan származtatja, hogy hajdan a munka kezdetét és végét ezen helyről kiáltotta ki az ezzel megbízott községi előljáró, és pedig a munka befejezését „hujja“ szóval.

A második láncolat az előbbtitől keletre esik, Bánk és Lázi veszmégyei helységektől Táp-Szent-Miklósnál nyomul megyénkbe, s innen kezdve a középső hosszú láncolattal párhuzamban ÉNy. felé tart; s ezzel a Pánzsza-ér által öntözött termékeny völgyet alkotja. Habár nincs is oly tökéletes lánczá kifejlődvé mint az előbbi, menete mindazonáltal tisztán felismerhető. Gerince nem képez oly egyenes vonalt mint az előbbié, hanem az önállóan kiemelkedő magaslatok váltakozva a közbeeső völgyelésekkel, együttesen alkotják a hullámzó láncolatot. Így már Tápnál a Részhegyben hirtelen felcsúcsosodva és csakhamar ismét lesüllyedve, majd Tarján pusztán és Illok erdőn át hullámozva, Pannónhalmába vegyül, s itt a történelmileg nevezetes hármassúcsot (mons tricollis Pannoniae) alkotja, melynek egyik ormán a magyarországi bencések ősi fészke: a pannónhalmi főapátság emelkedik. Innen kissé szétterülvén, részben K. felé Pázmándnak, részben eredeti irányát követve Ságának hajlik, és itt egy darabon elsímulva, nem messze a Ság-halomban ismét kerekded alakban felcsúcsosodik. Láncolata itt megszakad, hadár apróbb domborodásokban irányát tovább is folytatja, míg végre K.-Megyernél a Templom-hegyben és Szabadhegyben teljesen elmosódik.

E keleti láncolat vagy inkább csoportozat megyénk legszebb részletei közé tartozik; a látvány, melyet e dombcsoporthoz az écsi vagy nyulmagaslatokról tekintve nyújtanak, valóban egyike azoknak, melyek egy enyhe látkép minden elemét kellemes összhangzatban tartalmazza. A dombok játszi hullámozása merész ugrásban tör ki a hirt-

len felmeredő csúcsokban; a szelíd hajlásokat úgy, mint a gerinceket kifehérlő házakkal, pincékkel tarkított szőlőtelepek borítják; mint egy korona emelkedik az egész csoportozat fölé a pannonhalmi főapátság fellegvára, melynek tornyáról messze szétragyog a kettős kereszt, mint hazánk keresztény polgárosodásának emlékoszlója. S az egész látképnek háttérét a Győrtől a Duna mentében Komárom felé terjedő síkság képezi, melynek végvonásai egy részről a nyitrai hegyek kékellő kódében, más részt a Vértesek láncolatában mosódnak el.

A harmadik vagy nyugoti láncolat Kajár és Pátka között ér a megyébe és Kis-Péc, Fel-Péc, nemkülönben Szemere határait Tényőtől és Pátkától elkülöníti.

A ravazd-csanaki főláncolattól Ny.-ra esik s ezzel párhuzamosan DK.-től ÉNy. felé haladva, a tényő-pátkai völgyet alkotja. E nyugoti láncolat ÉNy. vége képezi a szoros értelemben vett sokorói hegyeket, mely nevezet eredete fölött szétágazók a vélemények. Enessey „sok uru“ szótól származtatja, míg Matusek a hegység „sok orru“ (ormu) alakjában sejtí az elnevezés forrását. Azonban tág értelemben megyénk összes hegységei a Sokoró nevezet alá esnek.

Kiválóbb pontjai: a Harangozó hegy Kajártól DK.-re, tetején apálosok elpusztult zárdájának gyér emlékeivel; a Kopasz, K.-Pécénél. Fel-Pécen a Tövisvárnál megszakad és ismét az Ebédlató magaslatba emelkedik, utóbb pedig a szemerei szőlőkön át felhuzódik Pusztasz.-Pálig, útjában mindinkább lelapulva, míg végre Koroncó felé homokbuckákban enyészik el.

A láncolat délkeleti részét inkább erdők, míg éjszaknyugoti hajlását szőlők borítják.

Megyénknek ezen három hegláncolata mellékelt térképünkön szintén kivehető, amennyiben az emelkedéseket nagyrészen szőlők és erdők borítják, melyek térképünkön színekkel vannak előtüntetve.

Végre jelentékeny emelkedettséget mutat megyénk délnyugoti része, melyet azonban inkább a talajnak egészben vett magas fekvése jellemez anélkül, hogy egyes kiemelkedésekkel bírna. E dombhát a veszprémmegyei Lovász-Patonát elhagyva, Szerecsennél éri el megyénk határát, honnan Gyömörén, Gyarmathon és Téthen át Ny.-ra majdnem a Marcal mocsárokig huzódik s a Kasza-hegynél szétterül. Ezen emelkedett terület a sokorói heglánccal képezi a Sokoró-alját, vagy sokorói völgyet, melynek közepén a Bakonyere csörgedez végig.

E dombhát másként Gyür-hátnak is neveztetik, és pedig Matusek szerint azon körülménynél fogva, mivel ez képezhetette egykor az avar gyürünek vagy körsáncnak határát.

Kisebb emelkedésekkel szintén több helyütt találkozunk, névszerint megyénk alsó felében; ilyen az örkényi domb; Bőny falu felső végén homokdomb emelkedik, melynek felső vége Sinai-, alsó vége pedig Ördöghegynek neveztetik; e domb a komárommegyei Ördögásta dombbal forr össze; végre a sokorói hegyekhez csatlakoznak: Paradicsom, Szent-Pál, Pagonyerdő, Fövényes domb stb. földhátak.

Az elősorolt domborulások közé zárt kisebb völgyeken kívül kiváló említést érdemel azon két hosszúkás völgyelés, melyet a középső (ravasz-csanaki) hegylánc a szt.-mártoni láncolatnál képez, s melyen a Pánzsza-ér kigyózik végig; nemkülönben a sokorói vagy tényői völgy, melyet ugyancsak a középláncolat és a sokorói hegyek alkotnak.

Az említett emelkedések összesen alig borítják megyénk $\frac{1}{3}$ részét, míg a többi terület termékeny síkot képez; így a pusztai járásnak Komárommegyére hajló része, az egész Tó-, Sziget- és Csiliz-köz, valamint Győr város területe szakadatlan rónaság, melyet a tekervényesen átkigyózó folyók hullámai öntöznek. Mint hegyes vidéken általában, úgy nálunk sem hiányzanak azon mély hegyszakadások, ugynevezett horgok, melyek nagyrészből a magaslatokról alárohanó esővíznek köszönik olykor szédítő mélységöket; kiváló példányokat látunk Ravazdon, Écsen, Nyulon és N.-Baráthon. Szigetközben a K.-Duna partján számos domborulat és ezzel kapcsolatban mélyedés is látható; mindezek alig tekinthetők természetes képződményeknek, hanem nagyobb valószínűséggel hozhatók kapcsolatba a Győrt hajdan körítő sáncokkal. Így többi között a szólagomány avar maradványának tartja azon árkot is, mely a két Duna között már-már alig kivehető, s felső vége a rárói határban a N.-Duna árjai ellen emelt töltés tövében az ugynevezett Szárcsa-tó és Bagomér-erdő közé esik, míg al s ó vége a K.-Duna partján ma is látható. Ugy látszik ezen ugynevezett ördögárok hivatva volt Szigetközt, illetőleg az avargyűrűt a felülről jövő megtámadás ellen védeni. *)

Magasságmérések.

Megyénk területén részint országos intézetek, részint egyesek végeztek magasságméréseket; az előbbieket közül legtöbb meghatározást köszönünk a táborkárnak és az orsz. háromszögméreti hivatalnak; adataik egyrészt a kat. földrajzi intézet, másrészt a m. kir. kataster térképén vannak feldolgozva, mint ez utóbbi az ide csatolt térképen is

*) Matusek kézírata.

látható. Ezen térképek adatain kívül átvettem azon magasságméréseket is, melyeket Hunfalvy munkájában találtam. A magasságmérések általában bécsi lábokban vannak kifejezve, és az adriai tenger színére vonatkoznak.

Hely neve.	Magassága	Meghatározó
Abda	382. ₇₄ b. láb	táborkar
Árokhegy (Táp-Szt.-Miklósnál) . .	756	táborkar
Ásvány, a templom kőlépcsője . .	369. ₈	Strefleur
Bácsa	382. ₂	hár. mér. hiv.
Böny-határ	497. ₅₂	táborkar
Böny-helység	397. ₂₆	táborkar
Bezi	366. ₆	hár mér. hiv.
Börös	387	hár. mér. hiv.
Csanaki hegy	745. ₃₂	táborkar
Derek (K. Péctől DNy-ra) . .	474. ₁₈	táborkar
Duna rendes vizállása Vének alatt	337. ₉	Strefleur
Dunaszegh	370. ₂	hár. mér. hiv.
Duna Szt. Pál	360. ₆	hár. mér. hiv.
Fel-Péc (szőlő)	823. ₃₂	táborkar
Fehértó	365. ₄	hár. mér. hiv.
Gönyő	405. ₁	Kreil
Gönyő	388. ₈	táborkar
Gönyön a Duna felszine . . .	327. ₈	Strefleur
Gönyő, templom felső lépcsője . .	376. ₂	Strefleur
Gyarmath	501. ₁₂	táborkar
Győr	383. ₅₂	Kreil
Győr	376. ₂	hár. mér. hiv.
Győr	376. ₂	táborkar
Győr, a Duna felszine	343. ₂	Strefleur
Győr, a Duna felszine	342	Kreil
Győr, a színház ajtó küszöbe . .	359. ₆	táborkar
Győr közép magassága	380	Kreil
Győr, Mária szobor a sétatéren . .	362. ₁	táborkar
Kajár (tisztiflak udvara) . . .	412	Kornhuber
Kaszahegy (Lesvártól DNy-ra) . .	428. ₂₈	táborkar
Kecskemét puszta	506. ₆₄	táborkar
Kis-Écsi országot	385	Kornhuber
Koroncó	393. ₃₀	táborkar
Kóny helység	379. ₈	hár. mér. hiv.
Kónyi határ	363. ₆	hár. mér. hiv.
Kiáltóhegy (N.-Baráth).	745. ₂	hár. mér. hiv.
Lesvár	410. ₁₆	táborkar
Likócs puszta	416. ₄	hár. mér. hiv.
Medve, a Duna ártere	357	Strefleur

Hely neve	Magassága	Meghatározó
Medve, a Duna felszine	332. ₉ b. láb	Strefleur
Medve, templom küszöbe	359. ₂	Strefleur
Mező-Eörs helység	469. ₆₈	táborkar
Mező-Eörs határ	450. ₁₈	táborkar
Miskoj Gyirmóthtól ÉK-re	373. ₂₆	táborkar
Mindszent	462. ₈₄	táborkar
Magashegy	995. ₇₀	táborkar
Magashegy	984	hár. mér. hiv.
Magashegy	972	földrajzi intézet
Ettől DNy-ra Irtás	482. ₇₀	táborkar
Majorháza puszta	408	táborkar
Nyul (templom előtt)	341	Kornhuber.
Nagy-Bajcs, templom küszöbe	357. ₃	Strefleur
N.-Bajcs, a Duna ártere	365	Strefleur
Nagy Écs (templom előtt)	381	Kornhuber.
Örkény	487. ₉₈	táborkar
Örkényi puszta	480	táborkar
Öttevény-Sziget	373. ₇₂	táborkar
Pannonhalma	886. ₅	táborkar
Pannonhalma az udvar	894	bécsi meteor. intéz. *)
Poszógódomb Abdától DNy-ra	382. ₇₄	táborkar
Péér	418. ₀₈	táborkar
Rába-Patona	361. ₃₈	táborkar
Rába Szt. Mihály	405. ₉₆	táborkar
Ravazdi Amároshegy	948. ₈₄	táborkar
Ravazdi Bélakut	437	Kornhuber
Részhegy Asszonyfánál	851. ₄₆	táborkar
Révfa, Szt.-János kápolna	358. ₁	Strefleur
Sashegy Gyórtól DK-re.	467. ₈₈	táborkar
Sághalom	610. ₆₈	táborkar
Sághalom	612	földr. intézet.
Sinaihegy Bönytől ÉK-re	496. ₁₄	táborkar
Szap, a Duna ártere	362	Strefleur
Szap, a Duna felszine	335. ₉	Strefleur
Szap, a templom abl. alsó keresztvása	369. ₂	Strefleur
Szt. Pálhegy (tényői erdő)	1005. ₀₆	táborkar
Szt. Pálhegy (tényői erdő)	1007. ₅	hár. mér. hiv.
Szt. János, Zámoly alatt	366. ₆	hár. mér. hiv.
Táp Szt. Miklós	606. ₉₀	sáborkar
Téth	448. ₉₂	táborkar
Vámos	364. ₈	hár. mér. hiv.
Vének, templom küszöbe	358. ₉	Strefleur

*) A bécsi meteor. intézet a légsúlymérői állás középmagasságából hozta le ezen adatot 1858-ik évben.

3. Adatok a megye földtani viszonyaihoz. *)

Dr. Hollósy Jusziniántól.

Három párhuzamos hegylány hasítja át Györmegye déli részét, melyek közül a középső leghosszabb egész a megye középpontjáig hatol, míg a másik kettő jóval rövidebb. A hegylányok tüzetes ismertetését, helyrajzát e helyütt mellőzhetjük, s utalunk e tekintetben a közvetlen megelőző fejezetre, a domborzati viszonyok ismertetésére.

A hármas hegylány keleti vonala : a sz.-mártoni dombcsopót, névszerint ennek legkiválóbb pontja : Pannonhalma szolgált kiindulási pontul azon kutatásaimnál, melyek habár közvetlenül a hegylányolat vidékére, a megyének Dunán alul eső részére vonatkoznak, a lehozott következtetések mindazonáltal jogosan alkalmazhatók a szomszédos nagyobb területekre is, a mennyiben az alább érintendő általános földtani szempontok megengedik, hogy azoknak szélesebb keretet adjunk.

Kutatásaim folytán a györmegyei hegylány földtani viszonyaival némileg megismerkedvén, annak rétegeit a Congeria-képlet korszakában keletkezett üledék-közeteknek tartom.

A pannonhalmi főmonostor magát a szükséges ivó-vízzel ellátandó, 1840-ben az éjszakra 400° távolságra eső völgyben kutat ásott, melynek vizét gépezet segítségével emelte fel a monostorba 62° magasságra. E kutnak mélysége a földszintől kezdve a fenékig 44 lábnyi volt ; víze azonban az idő folytával olyannyira megfogyatkozott, hogy 1867-ben már mélyebbre kellett ásni a kutat és pedig 58 lábbal, s így összes mélysége 120 lábnyi lett. Ezenkívül furás által még 114 lábnyira hatoltak le a föld mélyébe ; s így összesen 216 láb vastag földréteg tárult föl szemem előtt.

E réteg ötféle tagosulatot tüntetett elő. Az első legfelsőbb, — a földszintől lefelé számítva, — 44 lábnyi vastagsággal bírt, s egyedül csak homokot tartalmazott. E homok szemecsei leginkább csak kovács és mészke-morzsálékok ; közéjük azonban nem csekély mennyiségben csillámpala-szemecsek is keverék ; de söt vastartalmu, sárga agyag is előfordul mindenütt, és pedig helyenkint oly nagy mennyiségben, hogy

*) A megye földtani visznyainak átkutatására a m. földtani intézet részéről 1872-ben Dr. Pávay E. lón kiküldve, ki azonban adatait részint az idő rövidsége részint közbejött egyéb akadályok miatt jelen művünk számára nem állíthatta össze ; érdekes munkálata tehát külön kiadásra vár. Kimerítő kép hiányában legalább néhány érdekes adatot nyújtunk.

a különben fehérés homoknak sárga és itt-ott barna színt kölcsönöz; s az üledék-kőzet, — a küljelleget s az alkatrészek minőségét tekintve, a vályogföldtől (Lehmerde) nem igen különbözik. E homokrétég szemecsei általában véve nagyon aprók, finomak s egymással olyannyira lazán függnék össze, hogy a homokrögök az ujjak hegyeivel is nagyon könnyen szétmorzsolhatók. Ezen első tagosulatot felső homokrétégnek nevezhetjük, hogy azt a nagyobb mélységben ismét előforduló homokrétégtől megkülönböztessük.

A felső homokrétég alatt létezik a 2-ik tagosulat: az agyagmárgaréteg (Thonmergelschichte), melynek vastagsága 6 lábnyi; színe igen világos kék, sárgaagyagszerű csíkokkal vagy pettyekkel tarkítva; részeinek összefüggése oly erős, hogy a szétdarabolás csak csákánykapasegélyével eszközölhető; azonban ezen agyagmárga-rétég rögei vízbe vettétvén, lassankint laza földdé mállanak. Az egyik rög — melyet vegyészetiileg elemeztem — a kovany-, vas- és timanynak nem nagy mennyiségű vegyületein kívül mintegy 41% mészkövet és majdnem 55% agyagot tartalmazott. Az agyagmárga-rétégben előfordulnak — jóllehet nem nagy mennyiségben — vékony és apró fekete szálkák is, melyek elszenesedett növényrészeknek mutatkoznak; de egyéb kővületeket benne nem találtam.

A harmadik tagosulat ismét homokrétég, mely az előbb említett felső homokrétéggel minden tekintetben teljesen egytermészetű; vastagsága 46 lábnyi, s ezt alsó vagy régibb homokrétégnek nevezhetjük.

A negyedik tagosulat sárga agyagot tartalmaz, mely közé már kékes tállyag (Tegel) is van keverve. E keveréket a kutató német munkások tállyag-anyának (Tegelmutter) mondják, mi pedig tállyag-anyarétégnek nevezhetjük; vastagsága 6 lábnyi.

A tállyaganyaréteg alatt van az 5-ik tagosulat: a tállyagrétég (Tegelschichte), mely különböző mélységekben különböző árnyalatokban kéklő tállyagot tartalmaz. Egyik rögében — vegyészeti elemzés útján — a kovany-, vas- és timany-vegyületein kívül, 86% agyagot és 7½% mészkövet találtam. E tállyagrétég vastagsága 114 lábnyi volt; s ezen (már 216 lábnyi) mélységben, laza, világos fehérszínű homok kezdett mutatkozni, mely a Foraminiferák ásatag kővületeit is tartalmazván, tengeri üledéknek bizonyult be; ez okból nem is lehet egykorzaku a most elősorolt rétegekkel, melyek az utóbb felhozandó érveknél fogva tengeri üledéknek nem mondhatók. Azonban e homokból csak mintegy apró gyűszűre való mennyiség jutott kezemhez, mivel a főmonostor kútja ekkor már elegendő ivó-vizet szolgáltatott s a további furást beszüntették.

Ugyanily tagosulatokat észleltem a győrmegyei hegylánc egyéb helyein is, de sőt a hegyláncot környező s a szomszéd megyékbe elterülő rónaságon is, és pedig ugyanolyan rendben, a mint azok a pannonhalmi kút ásásánál egymásután következtek; de az egyes tagosulatok vastagságát különböző helyeken különbözőnek találtam. A felső homok-, agyagmárga- és alsó homokréteg vastagsága a pannonhalmi kútnál 96 lábat — s a hegylánc egyéb helyein is majdnem ugyanannyit tesz; a rónaságon ellenben e három tagosulat vastagsága általában véve jóval csekélyebb; így a sashegyi pusztán (Győrtől DK.-re) mintegy 36 lábnyi s a tárkányi határban (a szomszédos Komárommegyében, Győrtől DK.-re) csak 6 lábnyi. A tályagréteg vastagságáról nem szólhatok, mert csak egy helyen, tudniillik a pannonhalmi kút ásásánál, volt alkalmam látni, hogy a munkások e tagosulat végét elérték. Továbbá a győrmegyei hegylánc homokrétegei többnyire csak igen apró, finom homokszemecskéket tartalmaznak: holott a rónaságon a homokszemecsek mennyisége csekély, de annál számosabbak az apróbb vagy nagyobb, gömbölyded vagy lapos kövecsek, úgy annyira, hogy eme rétegek már nem is homok, hanem inkább kavicsrétegeknek nevezendők.

Az imént elősorolt tagosulatok földismeik minősége elég világosan kitünteti, hogy a győrmegyei hegylánc s az azt környező rónaság harmadkori képződménynek tekintendő. Legyen szabad e helyen röviden megemlíteni, hogy mióta földünk — mely egykoron hőolvasztott állapotban létezett — szilárd kérget öltött, s az akkori légkör vizgőzei le — hűlés következtében cseppfolyósakká váltak s a szilárd kérget elboríták, ez utóbbinak szétporlott vagy elmállott anyagkészletéből üledék-közeteket alkotandók: azóta a mai napig sok, igen sok idő folyt le; s ezen összes időt a földtanban négy időszakra osztják. Az első vagy legrégebbi időszak, melyben a halaknál tökélyesebb szervezetű állatok nem léteztek, a halak uralmának — vagy az elsőkori képződmény korszakának neveztetik. A közvetlenül ezután következő időszakot, melyben már hüllők is — mint akkori legmagasabb rangú állatok — léteztek, a hüllők uralmának — vagy a második kori képződmény korszakának mondjuk. A harmadik időszakban már emlősök is tűntek föl, s ez volt az emlősök uralmának, vagy a harmadkori képződménynek korszaka. Ezek lefolyta után állt be a negyedkori képződmény, vagyis az ember uralmának korszaka, mely most is egyre foly, s csak a messze jövőben érendi el talán véghatárát.

A harmadkori képződmény, mint a győrmegyei hegylánc keletkezési kora veszi leginkább igénybe ezuttal figyelmünket; nem veszi tehát rossz néven a tisztelt olvasó, ha e tárgynak még néhány szót

szentelendek. Jelenleg a geológok legnagyobb része a harmadkori képződménynek három főosztályát különbözteti meg: tudniillik az Eocen, Oligocen és Neogen képleteket.

A bakonyági hegyeken sok helyen apróbb vagy nagyobb, kerek és lapos kövecsek találhatók; az apróbbakat alakjuknál fogva a nép megkövesedett lencsének nevezi, a nagyobbakat pedig szent László pénzének mondja, ki is a nép hite szerint a megfutamodott ellenség által szórt pénzt kővé változtatta, hogy annak fölszedése által a magyar hadsereg az utánnomulásban ne legyen föltartóztatva. E kövecsek nem egyebek, mint ásatag maradványai oly állatoknak, melyek, mint a Foraminiferák sajátos fajai — leginkább csak az Eocen képlet lerakódásakor éltek és Nummulitoknak neveztetnek.

Az Eocen képlet főle mint újabbkori képződmények rakodtak le az Oligocén rétegek, melyeknek korszakában a Nummulitok véglegesen eltűntek a föld színéről, s a Foraminiferák akkori fajainak legnagyobb része oly alakokban jött létre, melyek kizárólag csak az Oligocen képletben fordulnak elő; ilyen például: a „Clavulina Szabói Hantken“, mely az Eocen rétegekben épen nem, de az Oligocen képződményben, a legalsóbb osztályzatától kezdve a legfelsőbb rétegekig nagy mennyiségben található.

Az Oligocen képlet lerakódása után állt be a harmadkori képződmény azon korszaka, melyben a Neogen képlet keletkezett. A harmadkori képződmény e három főosztályának mindegyike több tagosulatra oszlik; mi azonban jelenlegi célunkhoz képest csak a Neogen képlet három tagosulatát említjük meg.

A Neogen képlet első korszakában hazánknak jelenleg száraz talaján a Középtenger vize vesztegelt; s az ebből lerakodott üledék-kőzet a Neogen képlet középtengeri (Mediterran) tagosulatának neveztetik. E rétegekben nagy számmal oly állatok ásatag maradványai fordulnak elő, a minők a Középtengerben még jelenleg is föllelhetők. E korszak folytában azonban Europa délnyugoti része lassankint emelkedvén, a Középtenger vize délfelé mindinkább visszahúzódott, s hazánk térségei amannak víztől elvégre megmenekültek; de ugyanekkor Európa ÉK. része alácsülyedezett, s a Szarmát tenger mindinkább előbbre tolulván, hazánk talajának nagyrészt előzönlötte; s e tenger vizéből rakodott le a Neogen képlet második tagosulata, a szarmát tagosulat.

Elvégre Európa DK. része lassankint emelkedvén, hazánk talaja a hátravonuló szarmát tengertől megvált, s a Neogen képlet harmadik korszaka állt be, melynek folytában a Dunamedencét a tenger hátramaradott vizéből megalakult roppant terjedelmű tó borítá; e

víztömeg eleve több sót tartalmazhatott, de lassankint a szárazföld magaslatairól folytonosan beléje özönlő édes víz azt félig sóssá változtatta; erről kezeskedik az akkori állatvilág, melynek ásatag maradványai inkább félígsósvízi, mint tiszta édesvízi tavakra emlékeztetnek.

Az ezen korszakból eredő üledék-kőzet a Neogen képlet harmadik vagy legfiatalabb tagosulatát képezi, mely *Congeria* képletnek nevezetik. E nevét a héjas puhányok azon sajátos fajaitól nyerte, melyeket Partsch *Congeriáknak* nevezett el, s melyeknek ásatag kagyló maradványaival a *Congeria* képlet helyenkint nagy mérvben bővelkedik; ezek sorába tartoznak a Balaton partjain föllelhető, kecskekörömszerű kövületek is, melyek nem egyebek, mint a Partsch-féle *Congeria subglobosa* ásatag maradványai; e kagylók törékeny részei a vízben elmorzsolódván, csak azon tömörebb csúcsaik maradtak fenn, melyek a kagylóisme műnyelvén köldököknek (*umbo*, *Wirbel*) neveztetnek, s jelenlegi alakjukban többé-kevésbé a kecske körmökhez hasonlítanak.

A *Congeria* képlet korszakában keletkezett a győrmegyei hegylanc is; ezt sejteti velünk már azon általános tapasztalat is, mely szerint a teljesen kifejlődött *Congeria*-képletben a tetemes vastagságú tálágréteg fölött homok- vagy kavicsrétegek fordulnak elő; ugyanazt azonban más körülmények még inkább igazolják.

A győrmegyei hegylanc felső és alsó homokrétegeiben fehér színű homokkő-táblák szórványosan ugyan, de nem csekély számmal vannak lerakva. Előfordulnak ezek a hegyek legtetején, ki-kimeredeznek a mélyebb horgok és homokgödrök part-oldalaiból; — szóval a felső homok minden rétegében föllelhetők. S az alsó homokrétegben, a pannonhalmi kút ásásakor, ily kőtáblákra 50, 56, 62, 75, 83 és 89 lábnyi mélységekben akadtak. E kőtáblák színökre és alkatrészeikre nézve nem ütnek el a rakodvány azon fehér homokjától, melyben a sárga agyag csak gyéren fordul elő; de szemecseik egymással oly erősen függnek össze, hogy a szétdarabolás csak hatalmas pörölyütések által eszközölhető; s a kevésbé szakavatott gyakran hajlandó e homokkő-táblákat maglának (*Granit*) tekinteni. Térfigatukra nézve 10, 20, 30, 100 köblábnyiak, sőt némelykor még nagyobbak is. Ily homokkő-táblákat Suess Ede a *Congeria*-képlet homokrétegeiben Bécs környékén is észlelt; és szerinte ezek akképen keletkeztek, hogy a homokszemecsek-ből eleve csak apróbb gömbölyök alakultak, melyek kölcsönös érintkezésbe jövén egymással, összetapadtak. E homokkő-táblák — mint a *Congeria* képlet homokrétegeinek rendes mellék-tömegei — világos tanujelül szolgálnak arra, hogy a győrmegyei hegylanc rétegei *Congeria*-képletnek tekintendők.

Ezen állításunkat még inkább igazolja azon körülmény, mely szerint a felső homokrétégben — ha ez egyuttal több vagy kevesebb kavicst is tartalmaz, — helyenkint kecskekörömszerű kövületek vagyis a Partsch-féle *Congeria subglobosa* ásatag maradványai elég nagy számmal föllelhetők, melyek kizárólag csak a *Congeria*-képletben fordulnak elő. Ilyeneket találtam a szomszédos megyék Péterd, Lázi, Tárkány helységeinek határaiban, és pedig nem ritkán oly állapotban, hogy törékenyebb részeik sem voltak elmosva, elmorzsolódva; — miből szükségképen azt kell következtetni, hogy azok nem rohanó víztömegek által sodortattak e helyekre, hanem hogy azon állatok, melyek e kagyló maradványokat szolgáltatták, ugyanott éltek és múltak ki, a hol ásatag kövületeik jelenleg találtatnak.

Miután a györmegyei hegylanc rétegeinek földismeai minőségével és keletkezési korszakával némileg megismerkedtünk, alkalmoszerűnek tartjuk az említettek nyomán a györmegyei hegylanc vidékének és az összes Dunamedencének, különösen pedig hazánk területének, mint ezen medence jelentékenyebb részének azon, — valamint az utóbbi korszakban fennállott viszonyaira némi következtetéseket vonni.

A györmegyei hegylanc főága s a keleti mellékág közt elvonuló kies Pánzsavölgyben — mely most a mezei gazdák fáradsalmait dús termésekkel jutalmazza, mintegy közép helyet foglalva terül el Nyúl helység táj határa. Itt emelkedik ki a közép hegylanc, de sőt az egész megye egyik legmagasabb orma, melyet e vidék népe Magashegynek nevez, s mely a tábornok mérése szerint az ádriai tenger színvonala fölé 996 — s a Pánzsavölgy talaja fölé mintegy 500 bécsi lábra magasodik. E csúcsnak legmagasabb koronája *Congeria*-képleti vízüledék, a mi világosan tanúsítja, hogy a Dunamedencét azon korban eme hegycsúcsnál is magasabbra emelkedett víztömeg borította, melynek fölszine azonban sokkal magasabban nem állhatott, mert a bakonyi hegyeknek mintegy másfélszáz lábbal magasabbra érő főnsikjai, — például a cseszneki vártól Zirc felé vonuló országot, — Nummulit rétegeket tüntetnek elő, melyekre *Congeria*-képleti üledékek le nem rakodtak; mi világos tanujelül szolgál arra, hogy a *Congeria*-képlet korszakában a víztömeg fölszine odáig már nem emelkedett; s a Hajszabarna, Somhegy s a bakonyi hegylanc egyéb magaslatai az akkori vizekből kimeredezvén, szigeteket alkottak. Innen már elég biztosan következtethetjük, hogy a *Congeria*-képlet korszakában a víztömegnek mélysége a Pánzsavölgy talaja fölött mintegy 500—600 lábnyi lehetett.

Ezen víztömeg nem volt tengeri víz. A *Congeria*-rétegek lerakódását közvetlenül megelőzőtt korszakban, vagyis a szarmát-képlet kor-

szakában hazánk talaja oly tengernek fenekét képezte, melynek vizében tengeri emlősök, fókák és delfinek léteztek, tengeri halak éltek, tengeri puhányok s az ezek közt főleg említendő *Macra podolica* Eichw. és *Donax lucida* Eichw. tanyáztak; de sőt a Foraminiferák fajai s a *Nulipora ramosissima*-hoz közelálló tengeri növények sem hiányoztak; — minderről a szarmát-képlet ásatag állat- és növényvilága váltig tanuskodik. Ez szükségképen ugyanigy leendett vala a rákövetkezett Congeria-képlet korában is, ha hazánk térségeit ekkor is a tenger vize borította volna. De főleg a győrmegyei hegylánc változatos tája nagyon alkalmas leendett vala a tengeri növény- és állatvilág fajkülönbség szerint különböző életszükségeinek kielégítésére; így a hegyek oldalait borító csekély — s a völgyek fölött hullámzó mély vizek — a bakonyi hegyeknek szárazföldi térségei, ugyanazoknak a vízbe majd mélyebbre, majd kevésbé mélyre merült mészkősziklái mindannyi kedvező körülmények voltak a különféle fajú tengeri lények életére és tenyészésére. Azonban a győrmegyei hegylánc és az ezt környező rónaság Congeria-rétegeiben a tengeri növény- és állatvilág semmiféle nyomait, semmiféle ásatag maradványait nem találtam: miből joggal azt kell következtetni, hogy a Dunamedencében a szarmát-tenger visszavonulása után hátramaradott sós víz a légkörből és hegyek magaslatairól alászállott édes vízzel mindinkább nagyobb mérvben összeelegyedvén, tengeri jellegéből lassankint kivetkőzött; ily módon benne a tengeri lények létezése mindinkább nehezebbé és elvégre teljesen lehetetlenné vált; s a Congeria-rétegek állatvilági kövületei már azt tanúsítják, hogy a hazánk térségeit akkor borító víztömeg inkább féligsós, mint édes volt.

E víztömeg mozgó állapotban volt ÉNy-ról DK. felé tartó irányban. A tapasztalás elegendőképen tanúsítja, hogy az erősebben mozgó vizek nagyobbféle kődarabokat is elsodorni képesek; de ha a mozgás gyengül, akkor a kő — rögök a víz erejével dacolva, megállapodásra vergődnek, és a meder fenekén kavicsréteget alkotnak; a víz lassabb haladása vagy teljes nyugvása mellett pedig a finomabb kőszemecsek is lerakodnak, és annál nagyobb mérvű torlatokat hoznak létre, minél enyhébb vala — különben egyenlő körülmények között — a víz folyása. Ezek nyomán önként kiviláglik, miszerint a Congeria-képlet korszakában a finomszerű és tetemes vastagságú rétegeket előtűntető győrmegyei hegylánc fölött a víz mozgása jóval enyhébb volt, mintsem az azt környező rónaság fölött, melynek Congeria-rétegei, mint már említve volt, egyrészt kaviesszerűek, másrészt csekély vastagságúak. Ezen állapot — mint a rétegek mutatják — az egész Congeria-korszakon át változatlanul állt fenn; következőleg szakadatlanul változatlan

volt azon akadály is, mely a hegylánc fölött hullámzó víztömeget késleltette.

Ily akadályt azonban csakis a bakonyi hegyek és ezek is csak úgy szolgáltathattak, hogy a beléjük ütköző vizet a győrmegyei hegyek irányában verték vissza, mely a szemközt jövő vízzel találkozván, ezt az ellenirányu ütközés törvényei szerint lassabb mozgásra készíteték. E nézetet valónak tartani annyiból is hajlandó vagyok, a mennyiben ily összeütközés alkalmával helyenkint körben forgó mozgás, vagyis az ugynevezett örvény keletkezik, mely a mederben öbölszerű mélyedéseket szokott létrehozni; s íme ily mélyedésben fekszik Ravasz, s ily öblöket a győrmegyei hegylánc egyéb helyeken is tüntet elő. — A győrmegyei hegylánc hossziránya függélyes a bakonyi hegyek irányára; következőleg az utóbbiakba ütköző víz függélyesen hajtattott vissza; függélyes volt tehát annak haladási iránya az ütközés előtt is; vagyis a Dunamedence Congeria-képletkori vize, a győrmegyei hegyek hosszirányával megegyezőleg, ÉNy.-ról DK. felé haladva mozgott.

Ily irányban foly a Duna vize jelenleg is Pozsonytól kezdve Győr tájáig, hol azonban kelet felé tér el; mely irányváltozást épen a Congeria-korszaki víznek nagyszerű fővénytörlete: a győrmegyei hegylánc idézte elő. Ebből azt kell következtetni, hogy a Dunamedence a Congeria-képlet korszakában ugyanonnan és ugyanazon uton nyerte édes vizét, a honnan és a melyen azt jelenleg is nyeri; vagyis az eső és hó alakjában földre szállott víz a Dunamedence éjszaki részének magaslatairól a dél felé mindinkább mélyedő területekre folyt. A Dunamedence talajának akkori relativ lejtviszonyai tehát a mostaniaktól lényegesen nem különbözhettek; vagyis a Dunamedence területén helyi emelkedések (Lokalhebungen) azon idő óta nem igen fordultak elő; de az összes medence talaja mégis fokozatosan emelkedett.

A harmadkori képződmény lerakódása után beállt elvégre a negyedik korszak, melynek üledék-közeteit Morlot Svájcban nagy szorgalommal tanulmányozván, azon meggyőződésre jutott, hogy e korszakban — az Alpesek környékére vonatkozólag — öt részletet kell megkülönböztetni. Ezek közt legrégiebb az első vagy régiebb jegnekor, melyben a jegnek (Gletscher) a szárazföldet sokkal nagyobb mérvben lepték el, mint a mennyire jelenleg terjeszkednek; mert az öt világrész magaslatain majdnem mindenütt találtak ezen időből oly karcolatok és csiszolatok, minőket a jegnek haladó mozgásuknál fogva medrök fenekén és oldalain hoznak létre.

A most említett korszakrészletet az első vagy régiebb özönkor váltotta föl; a midőn is az Elephas antiquus létezett, a tőzegtelen-

pekből a palaszén (Schieferkohle) keletkezett, az Alpesek tája jelen színvonalánál mintegy ezer lábbal mélyebben állt, a jegnek az Alpesek bensejéig visszavonultak, s a völgyeket a víz borította el, melynek tetemes részét az olvadó jegnek szolgáltatták, s melyből a régiebb özőnyrétegek (ältere Diluvialschichten), homok és görelyek rakodtak le.

A harmadik korszakrészlet: a második vagy újabb jegnekor, melyben a jegnek ismét elszaporodtak, de nem oly nagy mérvben, mint az első jegnekorban; Rhone jegnéje például a genfi tó folyamkörnyékén túl ekkor már nem terjeszkedett.

A negyedik korszakrészlet: a második vagy újabb özőnykor, melyben a jegnek lassankint jelenlegi léthelyökig vonultak vissza; ezen időben élt az *Elephas primigenius*, készültek az abbevillei durva kőeszközök; ezen időben a völgyterületeket ismét víz özőnlötte el, mely az újabb özőnyrétegeket (neuere Diluvialschichten) szolgáltatta.

Az ötödik korszakrészlet: az ujkor; ebben az Alpesek tája fokozatos emelkedéssel mostani színvonalára vergődött; ennek folytában hozattak létre a kőkor cölöpépítményei, s az uj korban keletkezett és keletkező üledék-közetek áradvány-rétegeknek (Alluvialschichten) neveztetnek. Ezen ujkort némely geologok az ötödkori képződmény korszakának tartják. — Morlot kutatásainak eredményével Lyell tapasztalatai is nagyrészen megegyezők, melyek szerint Európa talaja a harmadkori képződmény korszakának lefolytával a tengerek mostani színvonala fölé mintegy 500 lábra emelkedett; de a régiebb jegnekor folytában ujonnan sülyedezett, és csak az újabb jegnekorban kezdett ismét emelkedni, mostani színvonalát fokozatosan elérendő.

A negyedkori időszaknak imént ecsetelt változatos eseményei a győrmegyei hegyláncan semmi nyomot nem hagytak hátra; mert az összes negyedkorból nem találtam ott egyebet, mint itt-ott egy, és másutt két láb vastag termőföld-réteget, mely a *Congeria*-képlet üledék-közetét közvetlenül födi, s melynek keletkezésére a kellő anyagot az ott tenyészett szárazföldi növények szolgáltatták; nem találtam nevezetesen oly jeleket, melyek az egykori jegnek létéről tanuskodni hivatva volnának. Mindebből azt lehet következtetni, hogy a valaha nagy mennyiségben létezett jegnek a győrmegyei hegylánc környékeig soha sem terjeszkedtek. Nem találtam, főleg a hegylánc magasabban fekvő helyein, özőnykori rétegeket; mi világos tanujelül szolgál arra, hogy az özőnykori víztömeg, — mely a Dunamedencét s nevezetesen hazánk rónaságait is sokáig borítván, tetemes vastagságú rétegeket szolgáltatott, — színvonalával a győrmegyei hegylánc magasabban álló pont-

jáig már nem hatolt; az özönkori víztömeg tehát hazánkban a Congeria-képletkorinál csekélyebb — s a mint ásatag kövületei mutatják — édes volt. A mondottak nyomán bizton állíthatjuk, hogy a negyedkori időszak beálltával az összes Európával hazánk talaja is lassankint emelkedett; minélfogva a györmegyei hegylánc a víz alól fölmerülván, szigetet alkotott, mely az egész negyedkorban többé — legalább huzamosb időre — nem került a víz alá. További emelkedés következtében elvégre az özönkori víz hazánk rónaságairól is lefolyt, egyes folyamokat, s a mélyebben fekvő helyeken egyes tavakat hagyván hátra. Ha már tekintetbe vesszük, hogy a Congeria-képlet korszakában a Pánzsavölgy talaja fölött mintegy 500—600 láb mély víztömeg vesztegelt, és hogy e völgynek némely helyei jelenleg 500 lábbal magasabban állnak a tengerek színvonalánál: nem mondható jogosulatlannak azon állításunk, mely szerint a Pánzsavölgy és illetőleg hazánk talaja — Morlotnak az Alpesek körül tett tapasztalatával megegyezőleg — a negyedkori képződmény folytában mintegy ezer lábbal magasabbra emelkedett.

Értekezésem végére érván, célszerűnek vélem a mondottakat rövid vázlatba összefoglalni. Mivel a györmegyei hegylánc csekély vastagságu termőföldrétege alatt agyagmárgát és ez alatt ismét homokréteget tartalmaz, mely alatt tályaganya- és jelentékeny vastagságu tályagréteg terül el; s emez alatt tengerből lerakodott homok létezik. E homok a Congeria-képletet megelőző korszakból s a termőföld a negyedkori képződmény korszakából ered; a többi öt réteg, melyeknek összes vastagsága a györmegyei hegyekben 216 lábnyi s az azokat környező rónaságon jóval csekélyebb, a harmadkori képződmény végszakában, vagyis a Congeria-képlet idejében félig sós vízből rakodott le; mely a szarmát-tenger visszavonulása után hátramaradt sós-, és a légköri lecsapodások által szolgáltatott édesvízből állt elő; s ezen édes víz a Dunamedence éjnyugati tájairól a délkeleti mélységek felé özönlött. A negyedkori képződmény beálltával Európa s a Dunamedence is emelkedni kezdett, s a györmegyei hegylánc a víz alól fölmerülván, véglegesen szárazfölddé vált.

Azon rendnek megállapítása után, melyben az itt rajzolt események egymásután következtek vala, megkellene még határozni, hogy mennyi idő alatt rakodott le a Congeria-képlet, s hány évezred folyt le a negyedkori képződmény beálltától a jelenig. Vannak geológok, kik hajlandók az üledékes kőzetek vastagságából a lerakodás időtartamára következtetni; s különösen francia mérnökök tapasztalták, hogy a Nilfolyam vize minden évszázadban, középleg véve, mintegy öt hüvelyk vastag üledéket szolgáltat; ezen mérték szerint tehát, a

pannonhalmi kút helyén, a Congeria-képlet három felső, összesen 96 láb vastag rétegének lerakódására 23 évezred volt szükséges; és ugyanily rétegek, — Tárkányban csak 6 lábnyi vastagsággal bírván a lerakódásra két évezredet sem igényeltek; holott az összes földtani viszonyok világosan tanúsítják, hogy a lerakódás időtartama mindkét helyen egyenlőleg hosszú, de sőt a mélyebben fekvő tárkányi határban hihetőleg valamivel hosszabb volt. Innen látjuk, hogy ezen út nem vezet a kérdés alapos megoldásához; s általában véve azt állíthatjuk, hogy a földtan jelen álláspontján nem ismer oly kulcsot, melynek segítségével az üledék-közetek lerakódási időtartama csak megközelítőleg is meghatározható volna.

Pannonhalma kőzeteinek ismertetése. *)

Göttl Ernőtől.

Pannonhalma valamennyi kőzete üledéki, és pedig a harmadkor-szak utolsó szakának terményei, melyeknek durvább részét a homok és homokkövek, finomabb részét pedig márganemű kőzetek képezik.

I. Homok; ez képezi a hegynék tulnyomó alkatrészét, és pedig alant részint magányosan, részint különféle színű és vegyalkotásu rétegeivel váltakozva; utóbb homokkővel váltakozik több rétegben, melyből kisebb nagyobb táblákat zár magába; rétegei csekély mérvben lejtnek éjszak felé, és csaknem vízszintesen terülnek el.

E homok nagyobb részt kovarc-törmelék-ből áll, melyhez kisebb-nagyobb mennyiségben földpát, csillám, és palatörmelék is járulnak, míg mész és vaséleg vegyületei inkább a finomabb részeket képezik; ez utóbbiaktól függ a homok színe, a mennyiben a fehérebb színűekben tulnyomó a mész és vasélecs, a sárgákban pedig a vaséleg; mind e homok-nemek oly erős összetartásuak, hogy a beléjük vájt 1 1/2 ölnyi szélességű pincék a beomlás ellen kellő biztossággal bírnak.

Álljon itt mutatóványul néhány homokfajnak vázlatos vegyelemzése.

(H 1.) Sárga homokos agyag. Ockersárga, réteges, apró csillám-tartalma, kevés durvább homokkal vegyült összeálló kőzet; összetartása a márgánál csekélyebb, az ujjak közt szétmorzsolható, vízben szétmállik, reá lehelve agyagszagot terjeszt, a nyelvhez keveset tapad.

*) Nem tartottuk érdektelennek jelen vázlatos munkálatot a földtani viszonyokhoz mintegy mellékletül csatolni, annyival is inkább, mivel földtani ismertetésünk kiindulási pontját szintén Pannonhalma és ennek közvetlen környéke képezi.

Feltárva látható az ugynevezett „szamárhorgoban“, a Hoszpodár szőlő éjszaknyugoti sarkán két márgaréteg között, mintegy 8"—10" vastagságban.

(H 2.) Sárga durvább szemű laza homok. Narancssárga, nagyobb átméretű csillám táblácskákat tartalmazó homok, előfordul sok helyen 1/2"—5" vastaságú rétegben, másszinű homokkal és homokkövekkel váltakozva; az elemzett rész a váraljai kereszt alól (6°—8°-al alább) való.

(H 3.) Világosszürke homok. Csaknem fehérszinű, szemcséi nagyságra nézve az előbbiével megegyeznek, csillámot valamint a többiek úgy ez is tartalmaz; ha palatörmelékek nem volnának benne, tiszta fehérnek mutatkoznék; az elemzett rész Pannonhalma délkeleti részéről, a pázmándi horogból, mintegy 2° vastag rétegből való.

A végelemzés eredményét következő összeállítás tünteti elő:

100 súlyrész szárított kőzetben	H. 1.	H. 2.	H. 3.
Vizben oldható részek	0·02	0·02	0·02
Sósavban oldható részek u. m.			
Vasélecs }	7·52	6·88	2·56
Vaséleg }			
Tímföld }			
Széns. mészéleg	18·76	5·08	13·40
„ keseréleg	0·49	0·63	1·80
Sósavban oldhatlan részek	69·40	84·00	80·00
Összeg .	96·19	96·61	97·78
Egyéb meg nem határozott részek és veszteség	3·81	3·39	2·22

II. Homokkő: alkatrészei a homokéval azonosak, és ez utóbbitól csak a nagyobb mennyiségű mésztartalom által különbözik, mely mint kőtszer erősebb összefüggést eredményez.

A homokkövek homokkal váltakozva ölekre terjedő szakadozott rétegekben fordulnak elő, és pedig a vársétánytól számítva 8°—10° mélységnél kezdve az egész magasságnak körülbelül 3/4-ig; ezen alul már nem akadtam nyomára. Több helyen hatalmas lapokban táruul fel; így pl. a vársétány dny. oldala alatt stb.

E kőzet összefüggésre ugymint színre igen különböző fokozatban van képviselve, és pedig a legkeményebbtől kezdve — mely kalapács-csal is csak bajosan törhető, — egész a legpuhább nemig, mely az ujjak közt is szétmorzsolható; összefüggése véleményem szerint csupán a mésztartalomtól függ.

Színe a narancssárgától egész a piszkos fehérig szintén különböző árnyalatban mutatkozik.

E homokkövek közül is vettem néhányat vegyelemzés alá, névszerint 3 példányt, u. m.

(Hk. 1.) A legkeményebb és legvilágosabb homokkő, mely a hegyben található, és a vársétány alatt a dny. sarkon táruul fel 6" vastag rétegben.

(Hk. 2.) Gyengén összefüggő narancssárga és barnás rétegekből álló kőzet, melynek vastagsága körülbelül 8"—10"; az előbbinél néhány lábbal magasabban ugyanazon helyen táruul föl.

Hk. 3.) Leggyengébb összefüggésű homokkő, mely nálunk előfordul; színe világos szürke, az elemzett darab az ugynevezett „merek ut“ derekától a vizmosásból való.

100 súlyrész szárított kőzetben :	HK. 1.	HK. 2.	HK. 3.
Vizben oldható részek	0·02	0·05	0·05
Sósavban oldható részek u. m.			
Vasélecs }	0·66	4·20	0·68
Vaséleg }			
Timföld }			
Szénsavas mészéleg	44·40	13·44	23·28
„ keseréleg	0·44	0·22	0·52
Sósavban oldhatlan részek	50·70	78·40	73·00
Összeg .	96·22	96·31	97·53
Egyéb meg nem határozott részek és veszteség	3·78	3·69	2·47

III. Agyagmárga. A harmadik kőzet, mely hegyünkben nagyobb mennyiségben van képviselve: az agyagmárga, mely a hegy csúcsától egész a DNy. felé eső talpáig három jelentékeny vastagságu

tagosulatban terül el, ezen alul pedig csaknem a Pánzsza-érig még hat — helylyel-közzel vékonyabb majd vastagabb — tagosulatot mutat, s minden egyes tagosulat 3—4- sőt több rétegből is áll, melyek egymástól színre úgy mint vegyalkatra nézve többé-kevésbé elütnek; így a többi között a felülről számított második (9'—10' vastag) tagosulat közepén sárga homokos agyag és homokkő-réteg vonul végig. Három egymástól igen eltérő kőzetet vettem vegyelemzés alá.

(M 1.) Legvilágosabb és legfinomabb szemcséjű márga, mely hegyünkben előfordul, íze sós lelhelye az ugynevezett „szamárhorog“ a Hoszpodárszőlő ény. sarka alatt.

(M 2.) Hamuszinű, narancssárga erekkel, íze igen sós, sósavval nem pezseg, előfordul ugyanazon helyen, mint az előbbi; ez képezi itt a legalsó márgaréteget.

(M 3.) Színre és szemcséi nagyságára nézve a két előbbi között foglal helyet, sósavval keveset pezseg. Előfordul a „szamárhorog“ alsó vége felé, mint a tagosulat legalsó rétege.

100 súlyrész kőzetben	M. 1.	M. 2.	M. 3.
Vizben oldható részek u. m.			
Sósav Légsav Kénsav Szikéleg Mészéleg Keseréleg	0.40	0.77	0.08
Sósavban oldható részek u. m.			
Vasélecs Vaséleg Timföld	1.84	4.25	7.16
Szénsavas mészéleg	39.40	1.10	3.40
„ keseréleg	—	0.28	0.52
Sósavban oldhatlan részek	57.00	91.40	85.60
Összeg .	98.64	97.80	96.76
Egyéb meg nem határozott részek és veszteség	1.36	2.20	3.24

Végre említést érdemelnek még a homokkő törmelékek, melyek a hegy aljának némely részeiben előfordulnak; így pl. a Szt.-Márton mezővárosi templom mellett levezető horogban.

Minden egyéb előforduló kőzetek az előbbieknél keverékei és csak kisebb rétegeket képeznek.

A feltalajok alkotása.

Stollár Gyulától.

Azon rövid idő, melyhez jelen munkálat összeállítása kötve volt, — nem engedte, hogy benne egyrészt a megye legkülönbözőbb pontjai képviselve legyenek, másrészt hogy a kutatás mindazon mozzanatokra kiterjedjen, melyek a talaj megítélésénél bizonyára mérvadók. Mindazonáltal az alább összeállított rovatok némi képet mégis nyújtanak a győrmegyei feltalajok alkotásáról.

Mielőtt a vegyelemzés táblázatos eredményét bemutatnók, szükségesnek tartunk értelmezésül néhány megjegyzést előrebecsátani.

A talajpróbák nagyrészt még eke-művelés alatt nem volt táblákról gyűjtettek folyó év január havában.

Időrovídség tekintetéből fel kellett hagyni azon kísérletekkel, melyek a talajok viszonyát és magatartását, a tápsók és gázemek felvételét, nemkülönbön megtartását kitüntetnék. El kellett továbbá hagyni a nem kevésbé fontos hamany, szikeny, kesreny, valamint legtöbbször a vilsav meghatározását is. Az elpárologtató képességet is csak az összes elnyelt víz $\frac{1}{4}$ részével lehetett meghatározni.

A kavics és törmelék részek kifőzés, hevítés és lemérés után gőrcsővel és kémszerekkel kémleltettek ásványi minőségökre. A finomabb föld pedig következő kísérletekre szolgált :

1) az iszapolásra; eredeti tervszerint minden iszapolási termékben külön meg kellett volna határozni a meszet, de miután az előkísérletek kideríték, miszerint az iszapolásnál nagy mennyiségben szükséglett — legkevesebb 10—12 liter — víz a mésznek legnagyobb részét feloldotta, — a mész meghatározása abban maradt. Az iszapolt részek kitett arányszámait hevítvé értendők :

2) a hygroscopicus víz 100° C-nál a súlyvesztés megsejntéig folytatott szárítás után tünt ki.

3) a vegyileg kötött víz és humus pedig a hygroscopicus víz leszámitása után az összes hevítési veszteségből oly módon nyeretett, hogy a súlyvesztés megsejntéig szénsavas ammóniával kezeltetett.

4) Az összes szénsavas mészsav a talált szénsavból lőn kiszámítva.

5) A vizeinyelő képesség rovatában álló számok a talajra öntött, illetőleg ez által visszatartott víz mennyiségét fejezik ki.

Ezeknek előrebocsátása után szolgáljon a következő táblás kimutatás a kémlelt 42 feltalaj alkotásának, nemkülönben természet- és vegytani viszonyainak ismertetésére.

A határ neve	Folyó szám	A próba földnek, melyből a minták vétettek, közelebbi megnevezése a reá vonatkozó adatokkal	Győrvárosától fekszik kavics és törmelék, durva homok	1000 rész légszáraz földben eredetileg van		100 súlyrész						
				minőségre nézve	Hygroskopius vize	Vegyileg kötött vize és humusa	iszapolt alkotórészei					
							a (homok)	b (fűthomok)	c (homag)	d (agyag)		
Nyalka	1	A 9-ik számú tábláról; a 4" 0" mély — légszáraz állapotá- ban barna porhanyó — feltalaj alatt barnasárga agyag és homok képezi az alsó réteget.	délkeletnek 2 1/4 méf.	5.97	márga, agyag- pala, homokkő töredék és sok szerves anyag.	3.89	2.91	57.04	12.39	15.47	6.63	
	2	Az 5-ik számú tábláról; hol az 1' 6" mély — légszáraz álla- potában sárgabarna kötött — réteg alatt vörös agyag és homok nyugszik.	3.81	agyag márga, kovarc, magla- töredék.	3.03	3.02	44.02	9.98	14.81	24.67		
Mindszent	1	A pázmándi határra dülő táb- lák közepe tájáról. — Az emelkedett rész feltalaja 2' 6" fekete, kötött föld — l. sz. á. 3) szürkésfekete, porhanyó — alatt 1' 6" mély réteg agyag van kevés homokkal; tovább pedig kavics és homok.	5.45	kovarc, márga, homokkő, föld- pát, csigahéj.	5.19	6.18	53.37	16.03	10.43	9.14		
	2	Aranyosi-féle bér föld, mely az erdőre dől; lapályának kö- zepe tájáról; l. sz. á. barnás fekete, laza és humusdús.	8.47	keves kovarc, kavics, túlnyo- mó a tángyér- háza és kagyló- héj töredékek.	18.62	15.04	31.80	10.82	10.63	9.96		
	3	A nyalkai határral szomszédos nagy káptalani dűlőnek kö- zepe tájáról. A 2' rétegű fe- kete — l. sz. á. fekete — föld alatt 1' 6" mély sárga agyag keves homokkal, alantabb pedig kavics és homok ter- rül el.	k., t. 11.69 d. h. 13.19 össz. 24.88	augit, csillám, homokkő és gránit-töredé- kek.	6.14	5.87	42.73	15.36	16.87	13.94		
	4	A Hunkárné asszonyság birtó- kával szomszédos és az őrsi határra valamint az ország- útra dülő táblákról. A felta- laj 1' 6" mély, fekete föld — l. sz. á. sárgafekete, kötött — alatt 1' mély homok — agyag és kavics ütötte fel szék- helyét.	13.14	vörös kovarc, földpát, homokkő, keves csillám.	4.39	5.23	49.21	13.27	15.83	13.43		
	5	A tóra dülő rét közép tájáról.	18.88	kovarc, homok- kő, földpát, márga, agyag- pala, vasmar- adék, csigahéj és turfás gyökér.	6.55	4.62	33.04	17.00	24.24	7.34		
	6	A püspökalmi és pééri hatá- rokra dülő, Mindszenten felül fekvő „Öncöl“-féle tag kö- zepe tájáról. 2' mély fekete — l. sz. á. szürkésárga, barna és porhanyó — föld alatt 1' mély agyag kevés homokkal — 3' mély kavics, homok létezik.	2.78	apró kovarc, földpát, homok- kő, kevés csil- lám és csigahéj.	5.57	3.60	52.50	11.06	9.07	13.87		

1) Beleértve a hygroskopius és vegyileg kötött vizet, humusnak egy részét, az összes meszet a többi tápsíkon kívül. 2) a. = alos (basikus); k. = közömbös (neutral); gy. a. = gyengén alos; s. = savas. 3) l. sz. á. = légszáraz állapotában.

leszítált finom földnek												Észrevételek	
Sósavban oldékony részek össz. 1)	Összes szénsavas mesze	Vilsva	Vegyhatása 2)	Víznyelő képessége	viztarto v. is elpárolgató képessége % -ban								
					1-ső	2-ik	3-ik	4-ik	5-ik	☐ m. méternyi területen	átlagos hőfok mellett (R°)		
					48 óra lefolyta alatt								
—	16.59	—	gy. a	47.0	—	—	—	—	—	—	—		
—	10.00	—	a	40.0	—	—	—	—	—	—	—		
25.37	11.59	0.0165	a	57.0	11.81	13.06	12.29	11.24	5.89	2498. ₃₂	11.1	1) A környék földterületén található közetek csekélyek, melyek csak tavasszal vízenyősek az összeszüremelő viz által, de mindamellett nem nevezhetők mocsároknak, mert műveletre mindig alkalmasak. 2) Az itt felemlített, emelt területről vett talajok minden a megyében szokásos gabbanom termelésére alkalmasak, valamint megterem bennök mindennemű kemény- és gyümölcsfa.	
54.46	25.00	0.080	a	69.0	13.59	13.07	13.74	14.04	9.37	2401. ₈₂	11.1		
19.14	5.45	0.0453	a	35.0	8.47	8.81	8.69	7.66	3.94	2524. ₉₇	11.1	4) Az 1872-ik évi átlagos termés nem sorolható a kielégítők közé, inkább rosznak mondható, de okoszerű gazdálkodás mellett a legjobb termésekre jogosít a földnek jó minősége.	
20.45	8.87	0.0913	a	44.0	10.01	9.85	9.74	8.45	4.29	2551. ₇₆	11.1		
30.01	35.68	0.0739	a	29.6	9.85	9.34	9.03	8.13	4.34	2614. ₈₂	11.1	6) A táblákon kíváltképen a még anya — műveletlen — földrészeket különösen díszlenek: a tuskoróza, ökörfarkkóró, kigyóbagy, perje.	
14.54	11.28	0.1067	a	38.0	10.99	10.49	10.36	9.22	4.45	2542. ₈₁	11.1		

A határ neve	Folyó szám	A próba földnek, melyből a minták vétettek, közelebbi megnevezése a reá vonatkozó adatokkal	Győrvárosától fekszik kavics és törmelék, durva homok	1000 rész légszáraz földben eredetileg van	minőségre nézve	100 súlyrész					
						Hygroscopticus vize	Vegyileg kötött vize és humusa	iszapolt alkotórészei			
								a (homok)	b (futóhomok)	c (homag)	d (agyag)
M i n d s z e n t	7	A gúghi és örsi határookra dülő táblákról a kastélynak átellenében vett próba l. sz. á. sárgásszürke hamagos.	kelet — délkeletnek 2 1/2 mélynyire	2.22	meszes homokkő, kovarc, földpát, kevés csigahéj s finom gyökerecskék.	2.53	3.07	62.32	7.44	3.53	17.00
	8	„Templom-dülő” terület közepéről. A l. sz. á. fekete humusos termő réteg 1' 11" mély, ez alatt 1' mély kevés meszet tartalmazó agyag, alantabb pedig kavicsos homok van.		4.88	agyagos márga, kovarc, földpát, csigahéj; homokkő, kovarc, földpát, csillám, csigahéj és kevés gyökér, szalma; kovarc, földpát, homokkő, márga.	7.85	7.25	41.53	12.12	11.03	17.72
	9	A pázmándi és nyalkai hármashatára dülő táblákról vett próba l. sz. á. barnásfekete, porhanyó humusos (homag).		8.17	4.72	3.34	59.35	10.72	10.39	12.17	
	10	A kastély-kertből vett minta l. sz. á. fekete é. humusban nem szegény föld.		5.48	3.90	3.26	67.04	8.77	4.64	12.92	
	T á p l á n y	1		Nagy-táplányi; a felréteg fekete humusos — l. sz. á. barnásfekete — és 2' mély, alatta 3' mély agyag felváltva homokkal terül el.	délkeletnek 1 mélyre	k., t. 9.55 d. h. 13.06 össz. 22.61	márga, homokkő, kovarc, földpát, csillám és magla-törmelék.	3.84	4.92	48.48	14.96
2		Kis-táplányi 2' mély humusos feltalaj, mely alatt l. sz. á. barnásfekete 3' agyagos altalaj nyugszik.	0.295		kovarc, homokkő, földpát, agyagmárga és csigahéj.	5.18	7.74	39.68	17.74	15.69	13.56
T a r j á n	1	K. tábla feltalaja 2' 6" mély fekete — l. sz. á. sárgásbarna kötött — alatta vörös agyag fekszik.	0.116		agyagmárga és kovarc.	3.99	3.97	41.58	7.11	13.52	31.56
	2	3-as tarjáni 11-ik tábla feltalaja 2' 6" fekete — l. sz. á. kötött sárgabarna — és barnasárga agyagon nyugszik.	—		csupán szalmás maradékot adott.	4.11	4.98	54.37	13.48	10.91	11.77
	3	15-ik tábláról; a termő réteg 3' mély fekete — l. sz. á. szürkésárga s igen kötött — alatta pedig sárga agyag van.	—		szalma.	6.49	5.35	32.12	11.52	14.70	30.84
	4	9-ik táblának 6" mély fekete termő rétege — l. sz. á. sárga — sárga föld, homok és kavicson nyugszik.	dél — délkeletnek 3 mélynyire	k., t. 4.01 d. h. 10.78 össz. 14.79	kovarc, földpát, csillám, homokkő.	3.31	2.18	59.26	11.69	6.91	16.82
	5	13-ik tábla termő rétege fekete — l. sz. á. tömött sárgabarna — 6" mélységgel bír, s alatta sárga föld (?) van.	5.91		agyagmárga, homokkő s cseréptörmelék.	2.55	3.09	48.17	16.06	10.61	19.24

leszított finom földnek												Észrevételek	
Számban oldé- konyrészek összege	Összes szén-savas mészre	Vilssava	Vegyhatása	Víznyelő képess.	viztartó v. is elpároltató képessége 0/0-ban								
										m. méternyi területen	átlagos hőfok májjal (Rö)		
					1-ső	2-ik	3-ik	4-ik	5-ik				
48 óra lefolyta alatt													
18.10	11.14	0.0306	a	36.0	10.42	9.37	8.35	5.91	2.17	2341.40	11.1	7) A földárját a kutak víz- állásával lehet egy sorba tenni; ezeknek mélysége a magasabb pontokon 30, alantabb 10 3', míg a völ- gyeleteken 3' sőt 2' is. 8) Gyakorlati szempontból mégítelve : buzatermő föld, és pedig holdankint mintegy 12—20 mérő ter- més várható.	
27.86	14.01	0.0913	a	45.0	13.54	11.68	11.73	10.97	5.47	2507.19	11.1		
11.31	2.50	0.0939	a	28.0	8.67	8.10	7.77	5.85	2.24	2669.48	11.1		
7.29	2.50	0.0913	a	36.0	10.69	9.68	8.96	6.62	2.54	2507.19	11.1		
13.62	6.83	—	a	42.5	14.93	15.44	7.88	2.41	—	2498.32	12.9	1) Kőzetek és kővületek nem fordulnak elő. Va- don diszlik benne a tarack és iglice túske. — Vizárja 20. — Buzatermő föld, 9 mérő átlagos terméssel. 2) Vadon diszlik az előbb említett növény, külön- ben jó répa föld. — Viz- árja 10.	
27.66	19.11	—	a	51.0	17.61	8.40	11.37	6.20	—	2401.82	12.9		
13.03	0(?)	—	a	32.8	15.38	11.70	—	—	—	2534.97	12.9		
24.32	12.50	—	a	40.0	15.93	14.40	—	—	—	2551.76	12.9		
27.98	14.73	—	a	49.0	20.48	8.98	—	—	—	2614.82	12.9		
18.78	8.84	—	a	42.0	18.59	12.89	11.67	4.29	0.71	2498.32	12.64		
—	12.34	—	a	44.0	18.01	13.07	9.70	3.74	0.048	2401.82	12.64		

A határ neve Folyó szám	A próba földnek, melyből a minták vétettek, közelebbi megnevezése a rá vonatköző adatokkal	Győrvárosától fekszik kavics és törmelék, durva homok	1000 rész légszáraz földben eredetileg van		100 súlyrész					
			minőségre nézve	Hygroscopicus vize	Vegyileg kötött vize és humusa	iszapolt alkatrészei				
						a (homok)	b (fűtőhomok)	c (homag)	d (agyag)	
Csák-Néma	1 A borbai határra dülő földek- ről; l. sz. á. szürkésfekete.	28.63	kovarc, földpát, agyagmárga és kevés gyöke- recske.	4.16	4.79	53.59	10.97	10.10	16.49	
	2 A major körül fekvő határról; l. sz. á. fekete, humusos.	19.32	kovarc, földpát, agyagmárga, sok csigahéj.	6.33	5.63	47.77	17.04	12.07	10.43	
	3 Keletnek a gúghi, őrsi határ és a Kalócy-féle birtok közé eső földek közepéről; l. sz. á. barna.	25.71	kovarc, homok- kő, földpát és márga.	3.10	3.09	64.86	9.45	9.75	10.34	
	4 Csák-némai határ, keletnek eső tábláról a magtár mögöl; l. sz. á. barna.	57.90	feltűnő kevés szerves mara- dék, homokkő, kovarc, földpát, csillám, márga és csont.	3.05	3.03	60.45	7.41	10.98	14.63	
Tételek	1 Rét-talaj 1/2' mély, alatta fehér atka; l. sz. á. szürkésfekete porhanyó.	3.23	kovarc, agyag- pala, homokkő, földpát, csiga- héj.	2.59	6.30	65.34	7.74	7.23	12.37	
	2 Pock; a 6"—1' mély termő ré- teg alatt több láb meszes sárga anyag van; l. sz. á. barnasárga porhanyó.	16.05	túlnyomó ko- varc, földpát, márga.	1.11	4.28	77.56	5.63	5.91	5.41	
	3 Zabcsér; a földtalaj 5" egyfor- ma homok — l. sz. á. sár- gás — alatta 1 1/2' kavics.	18.32	kovarc homok, márga, szalma és gyökeres részek.	0.69	1.04	84.65	3.33	3.23	6.31	
	4 Pagony; fekete-barna, kevés humussal kevert homok.	35.96	gombostű nagy- ságu kovarc homok, földpát, csillám, szerves anyag, tuffás.	0.94	2.44	88.78	0.96	0.89	0.53	
Töltéstava	1 Házak alatti szikes föld; l. sz. á. szürkésfekete.	9.02	kovarc.	4.72	3.92	48.47	32.26	6.99	2.60	
	2 A 4-ik tábláról; l. sz. á. bar- násfekete.	d. h. 0.48	kovarc és márga.	2.91	5.07	57.68	11.36	8.91	14.35	
	3 A dombi dülőről; l. sz. á. hu- musban n. szegény, fekete föld.	7.61	agyagpala, ko- varc, homokkő.	5.26	6.14	59.32	13.75	9.55	7.29	

leszített finom földnek													Észrevételek
Sússzavban oldé- konyrészek összege	Összes szénsavas mesze	Vilsava	Vegyhatása	Víznyelő képe- sége	vizeztartó v. is elpároltató képessége % -ban						m. méternyi területen	átlagos hőfok mellett (R°)	
					1-ső	2-ik	3-ik	4-ik	5-ik				
					48 óra lefolyta alatt								
—	4.32	—	a	41.0	15.06	12.29	11.70	5.83	1.90	2524. ₉₇	12.64		
—	21.82	—	a	37.2	13.55	12.70	10.20	6.65	2.63	2551. ₇₆	12.64		
—	0.23	—	k	37.0	13.03	10.75	7.00	2.86	0.52	2614. ₈₂	12.64		
—	0.23	—	a	37.0	17.17	11.92	8.03	3.38	0.84	2542. ₈₁	12.64		
—	4.27	—	a	46.8	10.67	17.21	9.37	7.64	2.17	2507. ₁₉	12.64	1) Szelid rövid füveket te- rem; a termés közép- szerű. — Vízárja 1°.	
—	1.09	—	a	29.6	9.63	8.48	7.30	5.45	1.89	2341. ₄₀	12.64	2) Buzaföld; a termés gaz- dag; vadon diszlik bő- gáncs kőrő s iglice; trá- gyázva nem volt. — Vízárja 4°.	
—	0.57	—	k	30.0	14.27	10.17	5.37	0.76	0.054	2507. ₁₉	12.64	3) Az átlagos termés vala- mint a föld: roz; vadon diszlik a kutyatej és ökör- farkkőrő; trágyázva nem volt. — Vízárja 5°.	
—	0.60	—	k	40.0	10.27	8.49	7.71	7.27	5.98	2669. ₄₈	12.64	4) Művelésre alkalmatlan; ákász soványon megte- rem. — Vízárja 6°. Általában a téthi határban 2—3—4°-re agyagmárga 1/2' vastagrétegben fordul elő, melynek elemzési eredményét a rovatok után adjuk.	
—	26.05	—	a	45.5	14.41	13.10	9.13	—	—	2498. ₃₂	13.70	A feltalaj átlagban 2' hu- musos föld, melynek al- talaját homok agyaggal felváltva képezi; a határ- ban sok helyen szikes pontok mutatkoznak. E buzaföldek átlagos ter- mése 9 mérő. Kőzetek nincsenek; vízárja 2°; diszlik rajtok a tarack, bogáncs és iglice.	
—	1.57	—	a	42.0	16.30	12.70	7.58	—	—	2401. ₈₂	13.70		
—	10.76	—	a	34.0	13.53	12.54	7.38	—	—	2524. ₉₇	13.70		

A határ neve	Folyó szám	A próba földnek, melyből a minták vétettek, közelebbi megnevezése a reá vonatkozó adatokkal	Győrvárosától fekszük kavics és törmelék, durva homok	1000 rész légszáraz földben eredetileg van minőségre nézve	Hygroscopius vize	100 súlyrész iszapolt alkotórészei					
						Vegyileg kötött vize és humusa	iszapolt alkotórészei				
							a (homok)	b (futóhomok)	c (homag)	d (agyag)	
Szent-Márton		Mind a pannonn. főapátság birtokáról.									
	1	Kákásból; 1. sz. á. szürkés.	d. h. 0.60	csigahéj, sok szalma és gyökér.	4.51	9.56	55.79	17.78	9.54	7.21	
	2	A szőlőmalmi felső kisebb tábláról; 1. sz. á. sárgabarna.	—	csupán fűmagvak.	1.28	2.62	73.38	5.65	8.64	8.61	
	3	Serfűző; 8-ik tábláról a malom mellől; 1. sz. á. sárgabarna.	d. h. 0.08	széna, szalma.	4.74	5.31	58.60	11.52	10.93	9.07	
	4	Az Illak melletti 13-ik tábláról; 1. sz. á. sárgabarna.	d. h. 0.21	agyag-márga.	4.43	4.72	54.51	11.62	9.00	16.32	
	5	Az écsi határ melletti 3-ik tábláról; 1. sz. á. sárgabarna.	d. h. 0.12	szalma.	2.22	3.06	65.40	3.80	10.81	13.47	
Bársönyös		Veszprémmegye.									
	1	Öreghegy; szürke homok; ez a túlnyomó; 1. sz. á. barna porhanyó.	d. h. 0.38	apró kavics, földpát, csillám.	1.09	1.09	92.11	2.53	4.25	3.86	
	2	Strázsahegy; kövecses; 1. sz. á. feketebarna porhanyó.	28.58	kavics, földpát, márga, homokkő.	1.45	3.40	80.88	4.00	5.98	4.17	
	3	A szőlőbéli hegyoldal közepéről; 1. sz. á. sárgabarna porhanyó.	10.97	kovarc, földpát, magla, s kevés csillám.	2.70	2.34	72.09	4.08	8.80	10.58	
	4	A szőlő alatti gyümölcsösből; 1. sz. á. sárgabarna.	18.92	túlnyomóan kovarc, földpát, kevés csillám, csiga és kagyló héj.	0.33	3.90	80.12	2.72	4.90	6.73	
Börcs	1	A győri püspökség birtokáról; szántóföld; 1. sz. á. fekete, humusos és közép kötöttségű.	d. h. 0.45	agyag-márga, csigahéj.	3.87	6.11	48.60	7.54	15.40	16.22	
Csillik-köz	1	Balony; termő rétege 3' mély humusos — 1. sz. á. fekete és porhanyó — az altalaj agyagos.	d. h. 0.38	kovarc, földpát, túlnyomóan csigahéj.	9.08	7.90	46.90	9.33	13.89	13.67	
Kajár	1	A bakonybéli apátság birtokáról; rét-talaj, mely feltöretésre lön szánva.	—	—	—	8.56	62.15	7.21	13.00	9.25	

leszített átlom földnek												Eszrevételek
Sósavban oldé- kony részek összege	Összes szén-savas mesze	Vilsava	Vegytatása	Víznyelő képes- sége	viztartó v. is elpároltató képessége %-ban							
					1-ső	2-ik	3-ik	4-ik	5-ik	m. méternyi területen	átlagos hőfok mellett (R°)	
48 óra lefolyta alatt												
—	19.09	—	a	55.5	14.88	15.23	11.39	—	—	2551. ⁷⁶	13.70	
—	10.21	—	a	35.5	17.78	12.35	11.59	—	—	2614. ⁸²	13.70	
—	2.18	—	a	31.6	12.65	11.03	6.14	—	—	2542. ⁸¹	13.70	
—	17.61	—	a	43.5	15.36	13.50	8.34	—	—	2341. ⁴⁰	13.70	
—	0.15	—	k	25.6	13.01	6.11	2.71	—	—	2507. ¹⁹	13.70	
—	1.14	—	k	31.0	13.96	8.59	0.95	—	—	2669. ⁴⁸	13.70	
—	0.23	—	k	35.0	15.01	11.51	6.39	—	—	2507. ¹⁹	13.70	
—	0.21	—	k	24.0	—	—	—	—	—	—	—	
—	0.20	—	gy. a	31.0	—	—	—	—	—	—	—	
—	1.41	—	a	43.0	—	—	—	—	—	—	—	A földterület róna; a Ráb- cától 400 ölnyi távolságra, s ennek rendes vízszíne felett 1½ ölnyi magasság- ban. Elővetemény 1869 tak. répa; 1870 buza; 1871 búkköny; 1872 buza.
—	22.27	—	a	46.0	—	—	—	—	—	—	—	A buján tenyésző gyom el- szokja nyomni a vetést. Trágyázva soha sem volt. Vízárja 20.
28.97	17.61	0.17	—	45.0	—	—	—	—	—	—	—	

A tóthi határban előforduló agyagmárgának vegyi összetétele:

Szerves anyag és vegyileg kötött víz	0.10 ⁰ / ₀
Nedvesség	1.73 „
Vilsavas sók	5.51 „
Szénsavas mészcéleg	58.96 „
„ keseréleg	1.43 „
Sósavban oldhatlan rész	32.82 „
	100.55 ⁰ / ₀

Oldhatlan részében van szénsavas szikéleggel feloldható

Kovasav	17.41 ⁰ / ₀
Agyag	15.41 „

4. A megye vízrajzi viszonyai. *)

Fehér Ipolytól.

Megyénk egészben véve vizekben túlgazdag, oly annyira, hogy éppen ezen elem rakoncátlansága nem ritkán érzékeny csapást mér gazdasági viszonyainkra. E tekintetben kiválóan a megye éjszaki és éjnyugoti része van kitéve a vizek szeszélyeinek, hol is egyrésztől a tekervényesen kigyózó folyók s ezeknek mellékágai, másrészt a talajnak mélyebb fekvése egyaránt tág tért nyitnak ezen elem garázdálkodásainak. A keleti rész, névszerint a pusztai járás és a sokoróinak egyrésze annyiban szerencsésebb viszonyoknak örvend, hogy a pusztító elem árai nem barangolják be termékeny téreit; de sőt a talajnak magasabb fekvése és homokos alkata a növényzet táplálkozására szükséges nedveket

---

*) Idevágó adatok tekintetében megyénk határain belül úgy mint ezen kívül elég bő és megbízható források álltak rendelkezésemre. Örömmel jelzem itt e körülményt, de egyuttal hálás köszönetemmel is adózok azoknak, kik számomra értékes adataik tárházát megnyitották. Így a Duna viszonyaihoz hiteles adatokat vettem Bobich Károly kir. folyammérnök urtól Komáromból; a Rába folyóra — névszerint pedig ennek szabályozására Vargyas Endre kir. tanfelügyelő és Krisztinkovich Ede ügyvéd urak bocsátották rendelkezésemre becses munkálataikat. Hiteles műszaki adatokat köszönök a nm. közmunka és közlekedési miniszteriumnak, mely szíves volt a Rába, Rábca és Marcal folyók műszaki ismertetését velem közölni. Hasonlóan érdekes adatokat vettem Ruzsicska János 19-ik serezedbeli főhadnagy urtól, nemkülönben Matusek Antal többször említett kéziratából. Fogadják mindannyian megyénk és tudományos vállalatunk hálás elismerését. Végre nem hagyhatom említés nélkül Hunfalvynak ismételtén idézett monumentalis munkáját, melyből szintén sok adatot merítettem.

is olykor csak hiányosan juttatja és őrzi meg. E tekintetben tehát jelentékeny különbség jellemzi a megye említett két részét.

Megeyének összes vizei a Duna folyam-rendszeréhez tartoznak, mely fejedelmi folyó a megye területén hőmpölygeti szöke habjait. A vizrajzi viszonyok tiszta áttekintése úgy kívánja, hogy a folyókat, patakokat stb. egyenkint vegyük tüzetes ismertetés alá.

Folyók:

Duna.

Európa e főfolyójának átalános vázolását ezuttal mellőzhetőnek tartjuk, minthogy ezzel minden földrajzi kézikönyv kimerítően foglalkozik. Elég lesz e helyütt csupán azon részére szorítkozni, mely megeyének határai közé esik.

A Duna Pozsony alatt Rajka környékén két ágra hasad; a főmeder megtartván délkeleti irányát, a kiszakadt mellékág pedig ettől dél felé kanyarodva, Mosony és Győr felé tart, majd egyenesen keletnek fordulva, Véneknel ismét egyesül a főmederrel. Külön kell tehát a főágról vagyis Nagy- másként Öreg-Dunáról és ennek déli ágáról a Kis- vagy mosonyi-Dunáról szólnunk.

1. Nagy-Duna.

E folyó Ásványnál ömlik a megyébe, s miután Pozsony és Győrmegyeek határvonalát képezte, utóbb Csilizközt Szigetköztől, majd pedig Komárom és Győrmegyeeket egymástól elválasztotta, — Gönyő alatt elhagyván megeyénket, Komárommegye területére lép át.

Irányát tekintve sűrű hajlongásokban fut alá, és számtalan ágazatokra hasadva, kisebb-nagyobb szigeteket, zátonyokat alkot. Medre igen változatos, profilja szabálytalan, minek oka a partvidék alacsony fekvésében rejlik.

Hossza a megye területén (Ásványtól Gönyőig) 14400 ölet vagyis $3\frac{5}{8}$ mfldet tesz.

A Duna esése egyéb nagyobb folyókhoz képest átalában véve csekély. Buffon kimutatása szerint főfolyóink kisebb eséssel bir, mint a Rajna, Rhone és Po, minek oka azon körülményben fekszik, hogy míg egyrésztől jóval hosszabb útát fut be, mint e folyók, addig másrészt a Fekete tenger, mely őt befogadja, magasabban fekszik, mint azon tengerek, melyekbe az említett folyók ömlenek. A Duna átlagos esése mfdenkint 6.₅₉ lábat, 100 ölenkint 1.₉ hüvelyket tesz. A vizesés azonban az

egyes pontokon igen különböző, a szerint, a mint a folyam vize tömörülten egy mederben ömlik, vagy ágakra szakadva megoszlik. Ez utóbbi körülmény forog fenn megyénkben is; így az ország határától Dévénytől Gönyőig ($11\frac{1}{2}$ mfd) az esés 100 ölenként $2\frac{1}{2}$ hüvelyk; megyénk határain belül pedig átlagosan véve $2\frac{1}{2}$ hüv.; legkisebb esése (Szapnán) 10₃₈ vonal, legnagyobb pedig $4'' 6'''$, de a legtöbb helyen $1''$ és $3''$ közt változik. Gyakran a közvetlenül szomszédos helyeken az esés igen különböző; így közvetlenül megyénk felső határán Csúnyánál $2'' 7'''$ -ről rögtön $4'' 2'''$ -ra emelkedik, és csakhamar ismét $2'' 3'''$ -ra száll; Bodaknál pedig $3'' 5'''$ -ról $1'' 3'''$ -ra csökken.

Egyes pontokat illetőleg a következő adatokat hozzuk fel:

	Esés		
	láb	hüv.	von.
Lipóttól—Szapig	12	8	7
Szaptól—Vénekig	6	1	2
Vénektől—Gönyőig	0	8	0

Szélessége tág határok között ingadoz; legesekélyebb a szélesség Gönyő és Vének között, hol csak 208 ölet tesz, legnagyobb pedig N.-Bajcsnál, hol is 560 öl szélességre terjed. *)

A Duna mélysége a szétágazás és ezen ágaknak egyesülése szerint, nemkülönben a medernek laza vagy tömör alkata szerint igen különböző. S e körülmény már előre jelzi, miszerint megyénk területén alig találkozunk tetemes mélységgel; így a legnagyobb mélység alig tesz többet $5''$ — $6''$ -nél, a közép mélység pedig $2\frac{1}{2}''$ — $3''$ -et. Gönyő és Vének között legkisebb vizállásnál a mélység 18—22 láb, míg N.-Bajcsnál ugyanily körülmények között csak 9—10 láb; azonban e helyen a balpart körülbelül $22''$ szélességben 18 láb mélységű kotrással bír, és pedig a partvédezet nem esékély kárára, mely épen ez okból az alámosás miatt tetemes károkat szenved, és folytonos javítást igényel.

Vannak ezenkívül egyes helyek, hol a mélység a rendes arányokat meghaladja; így a Szap helység mellett lévő nagy kanyarulatban a balparttól 4—5 ölnyi távolban a mélység 32—34 lábat tesz; ugyszintén Gönyőnél a jobbpártól 15—18 öltre 30 lábnyi mélységre akadunk.

A felhozott adatok mind a komáromi viz mérce 0 fokára vonatkoznak, mely pont az ádriai tenger színe fölött $331' 3'' 5'''$ magasan áll.

A Duna vizállásának változatai, habár 20—33 lábnyi

---

*) Ezek a folyammérnök adatai, melyektől Ruzsicska főhadnagyé jelentékenyen elütnek; szerinte a legnagyobb szélesség Medvénél $350''$, közép szél. Gönyőnél $250''$ és legkisebb szél. Szógyénél $150''$ — $200''$.

különbséget mutatnak, mindazonáltal az ingadozás nem szokott hirtelen történni és nem is csap át a szélsőségekbe mint pl. a Tiszánál. A vizállások valamint a védtöltések és a Dunamellék talajmagasságai mind a komáromi vízmérce 0 pontjához viszonyíthatók legbiztosabban, mely is a Dunának több éven át tapasztalt legkisebb vizállását képviseli; a vízmérce közvetítésével azután minden adatot könnyen visszavihetünk az ádriai tenger színére.

A vizállás szélsőségeit következő adatok jelelik:

1853. jun. 30-án volt Szapnál az eddig észlelt legmagasabb vizállás 363' 7" 1", a legkisebb pedig ugyane helyen 341' 6" 5" az ádriai tenger színe fölött. Birunk ezenkívül még néhány évről adatokat, melyek szerint a legmagasabb vizállások tavasszal a jégolvadás alkalmával jelentkeztek; s épen ezen okból nem vehetők ezen adatok irányadókul a vizállás szabad változásainak megítélésére. Legbiztosabb tájékozást nyújt a fönnebb érintett 1853-ik évi nyári áradat, mely tisztán a vízmennyiség egyetemes szaporodásának eredménye volt.

A vizállás átlagos változatainak megítélésére szolgálhatnak a Gönyőnél tett észleletek, melyek szerint e helyen a legmagasabb vizállás 0 pont felett: 15' 2" legkisebb pedig 4' 11", 0 pont alatt; az ingadozás tehát 20 lábat tesz.

Átalában véve a Duna vizmagassága az utolsó évtizedben kisebb volt, mint az előbbi években, mint ezt az egyes helyeken vezetett észleleteken kívül a gőzhajózási társulat évi jelentései is tanúsítják. Ez utóbbinak az 1861. üzleti évről szóló jelentése szerint, ez évben a vizállás oly kedvezőtlen volt, mint a társulat fennállása óta még sohasem; az 1862. és 1863-ik évi vizállás átalában még kedvezőtlenebb volt. E tények eléggé jelzik, miszerint az alacsony vizállás alig tekinthető többé rendkívüli eseménynek, de igenis rendes jelenségnek; melynek egyik okát a gőzhajózási társulat azon körülményben keresi, miszerint a védtöltések közé szorított folyó gyorsabb lefolyást nyert, s így torlódása csekélyebb.

A Duna sebességét természetesen a folyónak szélessége, medrének alakulata és a vizesés határozzák meg. Alacsony vizállás mellett sodrának középsebessége Pozsony és Gönyő között 3—4 láb; névszerint Szapnál 2.⁸⁵⁶⁷ láb, N.-Bajcsnál pedig 3.³³⁸⁹ láb. A kanyarokban, főleg ezeknek külső szélén a sebesség jóval nagyobb, úgy, hogy egyes merészebb kanyarulatokon 8—11' sebesség is előfordul.

Vízmennyisége meglehetősen állandó, mint ezt nagy folyamoknál rendszeren tapasztaljuk. A másodpercenként alárohanó vízmeny-

nyiség (másként vízemésztet) megítélésére szolgáljanak ezen adatok: a vízemésztet Szapnál: 37999.₈ köbláb; N.-Bajcsnál 38001.₃ köbláb; és Gönyőnél — a győri Dunaág beömlése után közép vízállás mellett 67376 köbláb.

A Duna partjait megyénk határain belül könnyű alkotásu, alacsony fekvésű laza talajok képezik. Pozsonytól csaknem megyénk határáig magasabb és szilárdabb partok kísérik a folyót; itt azonban az erősebb alkotásu partok 400—800 ölre befelé vonulnak, s a Dunának közvetlen partjai mozgékony homokdarából, füvenyből és lisztfinomságu iszaphból állanak.

A merő öntésekből emelkedett partot főleg a gőzhajók habolása könnyen szaggatja; így képződnek egyrésről a tekintélyes kanyarok, míg másrésről a folyam medre a túlsó parttól behúzódik. A tetemes kárral járó partszaggatás ellen a kormány költséges kőpartvédezeteket emelt több helyen, főleg pedig a nagy kanyarokban, hol a partnak aláásása és szakadozása legnagyobb mérvűnek mutatkozott. E partvédezetek 3 öl magas kőburkolatból, alul pedig erős kőhányásból állnak, Ily partvédezet van:

Ásványon	439 öl hosszú,
Szapnál	2655 „ „
Medve fölött	803 „ „
Medvén alul	1311 „ „
Medvén ennek folytatása lesz . . .	600 „ „
N.-Bajcsón	353 „ „
Szőgyén	950 „ „
Szőgyén ennek folytatása lesz . . .	300 „ „
Gönyőn	363 „ „

Összesen tehát elkészült . 6874 öl,

és jelenleg építés alatt van 900⁰ hosszú partvédezet.

Az áradmányi partok a közép vízállás fölé általában csak 3—4 lábnyira emelkednek, s majdnem mindenütt vízszintesek; kivétel csakis egyes pontokon mutatkozik, hol a part magasabban emelkedik a víz színe fölé. A partokat mindenütt nád, fűz, nyár stb. borítják, de kalászt sehol nem lengetnek.

A Duna medre és szigetei. Az alacsony és laza partok a folyót nem tarthatják meg medrében, az tehát szétterül, sokszorososan eloszlik és szétágazik, sőt ágainak sodra is minduntalan változik, — széthasad, majd ismét egyesül. Gyakran a folyam főágában is alig lehet mondani, hogy hol van sodra. A hol ez megoszlik, ott két vonala között hömpölyre hömpöly rakódik le, mígnem egy hosszukás zátony támad, mely közepes

vizálláskor a folyó habjai alól felmerül. Nagyobb áradáskor egy-egy homokréteget hord rá a folyam; lassankint eserjék, növények honosodnak meg rajta, melyek a vízben uszó földes részek új lecsapódását még inkább elősegítik. A folyton növekvő zátony végre mint sziget emelkedik ki, mely olykor a vizállás 0 pontja fölé 10—15 lábnyira is felmagasodik. A dunai szigetek földje tehát egész a folyam közép vizállásának mélységeig rendesen finom iszaptól áll, melylyel néha homokrétegek váltakoznak; alatta pedig kisebb-nagyobb hömpölyök fekszenek. A zátonyok úgy mint a szigetek hosszukásak, és a folyam irányában nyújtottak; felső csúcsuk lapult, szelíd hajlása, míg alsó végök rendesen magasabb és meredekebb.

A meder-talaj egyik érdekes pontját a Szap helység mellett lévő nagy kanyar képezi, hol is a meder-talaj alatt 7 láb mélységben és nagy kiterjedésben több mint egy öl vastagságu jó tőzegréteg fekszik.

A Dunamedrének keresztmetszévény hazánk területén sehol sem oly szabálytalan, mint Pozsonymegye Püspöki helységétől megyénken át egész Szögyéig; fő- és mellékágaiban ezer még ezer zátony és sziget hasogatja szét a folyam vizét; a szigetek és zátonyok úgy, mint a folyóágak medre, kanyarulatai és sodra minduntalan változnak, úgy hogy tekintetben évről évre új és új térképre lenne szükség, ha a folyó hű rajzát akarnók adni. Csak Vének alatt nyer a Duna ismét szabályosabb alakot.

A Duna áradásai képezik a partvidékek sujtó csapásait, melyeknek súlyát alig érzi a Duna mentében egyetlen pont is annyira, mint épen megyénk, névszerint ennek esilizközi része. Évkönyveink századok óta mutatnak fel egyes éveket, melyekben e boszuló angyal újra és újra megjelent. Nem említjük a rég letűnt századok keserveit, melyeket a bőszen elem fakasztott, csupán az újabb időkből hozunk fel néhány adatot. 1783-ban a Duna rendes vizállása fölé 19 lábnyira és a partvidék síkja fölé 6 lábnyira emelkedett; 1789-ben pedig 250 □ mfd területet borított el habjaival. Ily rendkívüli vizállás természetesen nemcsak a közvetlen környezetre méri csapásait, de a Dunába ömlő mellékfolyók által elhat távol vidékekre is; így történik, hogy a tulságig megdagadt Duna a Rába és Rábca folyókat egész a Hanságig, sőt egész a Fertő taváig visszaszorítja, s e vidéknek sík lapályait is víz alá temeti.

Az 1838-ik év áradása még élénk emlékezetben van, hasonlóképp az 1850-dik év téli jeges árvize. Alig van toll, mely híven tudná ecsegetni azon képet, melyet a medréből kitört elem nyújt. A sebesen rohanó hullámok tompa moraja mérföldekre előre jelzi a végzetes sorsot, melynek érzetére ember és állat megborzad; a menekvők jajve-

széklése közé a megrémült állatok vad ordítása vegyül, s e hangok velőkéig rázkodtatják az idegzetet.

A védtöltések nagyban fékezik ugyan a hullámok tulesapásait, de feltétlen biztosságot ezek sem nyújtanak, mert a duzzadó elem a töltések belsejébe is ravaszul beszürenkezik, s biztosan felkeresi a gyengébb pontokat; csakis folytonos éber őrködés és tatarozás képes a ravasz ellenséget fékben tartani.

A Duna jégviszonyai habár általában véve a természetten egyszerű törvényei alá esnek, mindazonáltal a helyi körülmények változatos combinatiója egyes helyekre sajátos törvényeket alkot, melyeket természetesen csakis pontos és hosszabb megfigyelés állapíthat meg. Ilyenmü észleletek azonban ekkoráig alig tétettek; s így a jégviszonyokat csakis egyes elszigetelt adatok nyomán esetelhetjük.

Kisebb-nagyobb mérvben minden télen zajlik a Duna, de nem képződik mindig oly összefüggő jég hát, mely a folyót egész szélességében borítaná, vagy épen a szabad átkelést jég hátton lehetővé tenne; azonban vannak évek, midőn a szilárd jégkéreg heteken át erős hidat képez az ellentétes partok között, melyen terhelt szekerek is kényelmesen átkelhetnek.

Kivételes éveket — milyen pl. az 1872 $\frac{2}{3}$ -ki volt — nem számítva, a jégzajlás november és március hónapok időközére esik. A hőmérsék, melynél a zajló jég mutatkozik, — 3° és — 12° R. között áll. A zajlás csaknem egyidőben kezdődik mindenütt, de a jég megállapodása rendszeren az alsóbb állomásoknál előbb történik.

A jégviszonyok kifejlődésénél a hőmérséken kívül még a vizállás, vízsebesség, hóesés, szélirány és erősség működnek, mint jelentékeny tényezők, melyek együttesen alkotják a jégképződés törvényeit.

Hosszan tartó — 6—8 fokú hidegnél nagy mérvben mutatkozik a fenékjég, mely hatalmas tömegekben tör a vízszíne. Hirtelen beállt alacsony hőmérsék színjeget termel, mely mint hártya védelmezi a folyó belsejének kihülését és gátolja a fenékjég képződését.

Természetes, hogy alacsony vizállás és csekély folyási sebesség kedvezően hatnak a jégtömegek kifejlődésére.

A megzajlott Duna jégtáblái 20°—30° nagyságra is felemelkednek, s nem ritkán megtorlódván, házmagasságu jégsziklákká csúszosodnak, melynek éles csikorgása, hatalmas ropogása érdekes játékot képez a partvidék téli látképében.

—12° hőmérsék mellett a zajló jég megállapodik, és az egyes jégtáblák összefüggő egészsze tömörülnek. Alacsony vizállásnál — 9°—10° is elég arra, hogy a Duna beálljon, főleg ha tartós zajlás előzte meg; a

megállapodás rendszeren a zátonyok körül kezdődik, hol a fenékjég képződése nagyobb mérvű. Jelentékeny tényező e tekintetben a hó és folyamellenes szél; az első kásaszerű sűrűséget kölesönöz a víznek, míg a szemközt jövő szél a jégmozgást gátolja, s így a torlódást és tömörülést elősegíti.

Vannak egyes esetek, midőn a Duna hátán hó és fenékjég közreműködése nélkül is egy éjen át 1—2" vastagságú jégkéreg képződik és pedig aránylag nem is túlságos alacsony hőmérséknél. Így történt 1871 december hóban, midőn a hőmérsék két nap alatt + 3°-ról — 6°-ra szállt alá. Egy éjjel elég volt arra, hogy az említett jéghártya képződjék, és 4 nap alatt több mfd. területen megállott a jég.

A kedvező körülmények összműködése a jég réteg vastagságát könnyen fölviszi 12 hüvelykre, sőt sekélyes helyeken 18—20 hüvelykre is. A jégut szilárdítására természetesen azt sem mulasztják el, hogy öntözés által vastagítsák a réteget, melyen az átkelést ellenőrző közegek facövekekkel jelelik ki a megbízható út határvonalait.

Viszont a jég zajlása vagy megállapodása visszahatást gyakorol a hőmérsékre úgy, mint a víz állásra. Így zajlaskor többnyire, — megállapodáskor pedig mindig emelkedik a víz állása, ugyszintén a jég megindulásakor is. A hőmérsék pedig rendszeren alászáll, ha a jég megállapodik.

A jég megindulása és eltakarodása rendszeren + 4°₇ mellett történik, habár — 1°₅-nél is megeshetik.

Megyének sajátos jégviszonyait tekintve, körülményei épen nem mondhatók kedvezőknek, a mennyiben a Dunának sűrű szétágazásai míg egyrésről a folyó terjedelmét növelik s ugyanekkor mélységét és folyási sebességét csökkentik, s e tényezők együttesen elősegítik a jég képződését s a mi fő, a jég torlódását és fennakadását. S épen e körülményben fekszik Csilizköznek egyik veszedelme, mely a dunai jégjárás által igen sokat szenved.

A leggonoszabb pontot azon erős, de szűk kanyarulat képezi, mely Szapnál van; itt állapodik meg és torlódik össze elsőben is a jég, melyet a sok ágra szakadt és így meggyengült vízfolyás nem képes tovább mozdítani. E hullámok tehát csakhamar magasra dagadnak, s vagy átborítják a védtöltést, melynek magassága általában 365' 2" 6''' az adriai tenger színe fölött, tehát csak 1½ lábbal több, mint a nyári legmagasabb vízállás (l. ennek változatait fönnebb); már pedig a jégtorlódás jóval magasabbra dagaszthatja a Duna vizét. De az sem lehetetlen, hogy a hullámok elszakítják a különben is gyenge alkotású védtöltést,

s duló, angyalként száguldanak szerte nemesak Csilizköz, de az egész Csallóköz lapályos térein, hol a bőszerűen rohanó elem nem ritkán hatalmas örvényeket kotor. Ily csapás érte Csallóközt legközelebb 1850-ben, midőn a víz Szapnál a védtöltést 2000 öl hosszúságban áttörte, s ugyanitt közel 20 házat alajából elsodort. Az 1862-ik évi árvíz hasonlóképp e ponton talált magának nyílást.

Kiváló figyelmet érdemel a Duna mint közlekedési út; e tekintetben azonban épen a megyénk területére eső része emelkedett nem egészen hízegő hírré. A Dunának u. i. Pozsony és Gönyő közt elnyúló része a folyammedernek helytelen kifejlődése miatt nagyban zsidbasztja azon élénk forgalmat, melynek létesítésére a fejedelmi folyó különben hivatva volna.

A ki egyszer gözhajón főleg alacsony vizállás mellett ezen utat megtette, bizonyára élénken fog visszaemlékezni azon aggodalmakra, melyek közt a sziget-tömkelegek tekervényes útjaiból nagy nehezen kibontakozott, ha mégis nem volt kénytelen egy éjt vagy napot vesztegzár alatt tölteni a Duna közepén, hol a roppant számmal körülköválygó vizimadarak társaságán kívül alig élénkíti egyéb a Robinson-élet néma csendjét. Csakis a legügyesebb kormányos képes e helyeken magát kiismerni, s a hajót fennakadás nélkül keresztül juttatni. Mily hátrányára van ez az üzleti forgalomnak, annak megítélésére csupán azon egy tényt emeljük ki, miszerint azon 40—50 ezer mázsa terhet, melyet alulról Gönyőig 8—10 uszály-hajón egy gözös szokott szállítani, innen Bécsig 4—6 gözhajónak kell tovább juttatni. E hátrányos körülmények, habár kisebb mérvben, de mégis lankasztólag hatnak a kisebb evezős hajók közlekedésére is.

A jégviszonyok természetesen a téli időszakra beszüntetik a vízi út használatát; így a Dunán december 15-től február 15-ig szoktak a gözhajók rendszeren szünetelni.

Oly óriási víztömeg — mint a Duna — bizonyára nagy mérvben visszahat a partvidék talajvizének viszonyára is. E visszahatást igen elősegíti megyénk partvidékeinek, illetőleg földrétegeinek laza alkotása, melyen a talajvíz nagy könnyűséggel halolhat keresztül.

A talajvíz magassága általában megegyez a folyam közép vizállásával, habár olykor e fölé is emelkedhetik. Valamint tehát a folyam vizállása, úgy ingadozik a talajvíz magassága is; mely körülmény világosan jelzi e két tényezőnek benső összefüggését, mely főleg két ellentétes irányú áramlásban nyilvánul; ha u. i. a folyam vize dagad s fel-szine a talajvíz színe fölé emelkedik, akkor a víz a folyam felől szívárog

a környező földrétegekbe, s a talajvíz felszine lassankint szintén emelkedik; épen ellenkező áramlat áll be akkor, ha a folyam apad.

A talajvíz természetesen sokkal lassabban szürenkezik át a rétegeken s így későbbben jut el a folyamig, mint vízont; ez okból az esőzések és hóolvadás által összegyülemlett talajvíz tápláló ereje csak hietek, sőt hónapok mulva, rendszeren a nyári hónapokban mutatkozik a folyamon.

Káros elemmé fajul nem ritkán a talajvíz Csilizközben, mely rendkívül alacsony fekvésénél és könnyű talajánál fogva sokat szenved a fakadó vizektől. U. i. már fönnebb említők, miszerint a Duna színének Szapnán észlelt legalacsonyabb állása 341' 6" 5" az adriai tenger színe fölött; míg Csilizköz legmagasabb földszíne 360' 2" 6", a legalacsonyabb pedig 350' 9' 2" ugyancsak a tenger színe fölött. Ezen adatokból önként érthető ama közel lehetőség, mely szerint a talajvíz közép vizállás mellett is könnyen feltör a talaj felszínére.

A Duna jobbpartját magasabb fekvése eléggé biztosítja a talajvíz felfakadása ellen.

A Duna ágak sehol nem találhatók oly sűrűen, mint Pozsonytól egész Szapig, hol is mintegy 10 elsőrendű, s 30—50 kisebb elágazás osztja meg a folyam vizét. A főbb ágak közül egy, t. i. az ásványi — megyénk területére esik, s körülbelül 7000 köbláb vizet szakít le az anyafolyó kebeléről, melyet azonban nemsokára ismét visszaömleszt. Maga a Csiliz folyó szintén ágszakadásnak tekinthető, a mennyiben a főfolyamból Bakánál kihaladván, az öreg Dunával Csilizköz területét alkotja, és Szogye átellenében visszaömlik az anyamederbe.

A kisebb ágak menete, de sőt a nagyobbaké is folyton változik; egyik helyen eliszaposodik, s új medret nyit magának. A nagyobb ágak magasabb vizállás mellett rendszeren hajózhatók. A kiszakadások kezdetben általában keskeny mederrel és nagy sebességgel bírnak, visszafordulásuknál azonban szélesebb mederrel, kisebb sebességgel és vízmennyiséggel ömlenek a főfolyamba. Vizveszteségük főleg az elpárolgásnak tulajdonítandó, mert az elszivárgást a meder agyagos fenéke alig engedi meg; magas vizállás mellett azonban az oldal-elszivárgás is lehetőségessé válik, és pedig a partok laza alkotásu felső rétegein át.

A számtalan ágszakadás valóságos sziget-tömkeleggé alakítja a Duna ezen tájait.

A Duna szabályozása *) nemzetgazdászati szempontból való-

*) Adataimat nagyrészt a „Csallóköz vízszabályozási társulat“ által kiadott „Csallóköz vízmentesítése 1854-től—1867-ig“ című füzetből merítettem.

ban elodázhatlan szükséggé érett; mert míg egyrésről a folyónak rakoncátlansága folytán úgy szőlván elveszett tőkét képvisel azon szép terület, mely fölött a Duna hullámai és jégtorlaszai időnkint végig tombolnak: addig másrésről tetemesen van zsiбbasztva az ország kereskedelme is, melynek közvetítésére éppen e fejedelmi folyó volna hivatva.

Névszerint három irányban fejti ki a Duna nemzetgazdászati lag, káros hatásait, u. m. : 1. túldagadó hullámai által, melyek a meder határait meghaladva, a partvidékeket elborítják; 2. a felfakadó belvizek által, melyek Csallóköz alacsony és laza talajából könnyen felbugyognak, s itt összegyűlve lefolyást nem találnak, hanem vesztegetve kénytelenek bevárni az időt, míg páraalakban szerte repülhetnek; és 3. a sűrű elágazás által, mely időnkint bizonytalanná vagy éppen lehetetlenné teszi a nagyobb hajóközlekedést. A bajok ezen nemei természetesen kijelelik a módokat is, melyek azoknak orvoslására vezetnek.

Századok óta sujtják e csapások Csallóköz téreit, melyre még jelen állapotában is nem ritkán keserű gúnyt tartalmaz a hangzatos „Aranykert“ elnevezés. Ha domborzati rajzát tekintjük Csallóköznek, azonnal látjuk, hogy számtalan lapos szeli azt keresztül, mely egykor mind megannyi Dunaág volt. A lakosság szaporodása a földművelés emelkedését vonta maga után, s ez ismét szükségessé tette, hogy Csallóköz védezközköket nyerjen a dúló elem ellenében. Így történt, hogy itt-ott már századok előtt védtöltéseket emeltek, a belvizek levezetésére csatornákat ástak; névszerint Komárommegye már 1640-ben a csatornák tisztítására egész erejét kirendelte, 1657-ben pedig közgyűlésileg megparancsolta, miszerint a Duna- és Csiliz-folyók védtöltései helyreállítassanak.

E munkálatok azonban csakis e század első negyedében nyertek rendszeres alakot, midőn 1823-ban az orsz. építészeti igazgatóság a Dunának és árterének műszaki fölvételét s ennek alapján a szabályozást megindította. 1826-ban kezdte meg Komárommegye védtöltéseit a Duna mentében emelni, melyeknek közép magasságát a föld színétől 8—9 lábra, a Duna színétől pedig — vagyis a vízmérce 0 pontjától — 16 lábra és 6 hüvelykre tette, mely fölé a legmagasabb árvíz sem emelkedik, — az esetleges jégtorlódásokat természetesen számításon kívül hagyva.

Ily védtöltés készült megyénk területén Csilizközben a Csiliz folyó beömlésétől kezdve egész Bakáig, v. i. Pozsonymegye határáig: 7746 futó öl vagyis közel 2 mfd.; sajnos azonban, hogy éppen megyénk töltései gyengébb szerkezetet nyertek, mint a szomszéd megyéké, és pedig azon okból, mivel töltéseink nem a folyam közvetlen partján, hanem

ettől távolabb emeltettek, és így a kicsapó hullámoknak némi ártért engedtek, s ennek fejében a gyengébb szerkezetet is elégségesnek vélték.

Ezenkívül védtöltést emeltek a Csiliz folyó mindkét partján és pedig Patástól kezdve egész a Dunába ömléséig; ezen töltésnek a Csiliz jobbpartján eső fele — $10\frac{1}{2}$ ezer futó öl — Györmegyét illeti.

E munkálatok azonban csakis a Duna túldagadó hullámai ellen védik az egész Csallóközt ugymint ennek csilizközi részét; de nem óvják meg a felfakadó belvizek csapásaitól; sőt épen a védtöltések hátrányossakká váltak annyiban, a mennyiben az összegyűlt talajvizek lefolyásának útját állták. Ez okból szükséges volt a belvizek leeresztésére a töltéseket időnkint átásni; minek természetesen az lett káros következménye, hogy a töltésnek új hányatu helyei kellően meg nem ülepedhettek, s a Duna rohamos áradása esetében mindmegannyi Achilles-sarkot képeztek.

Ily veszélyes helyzetbe szorult Csallóköz többi között az ötvenes évek elején, midőn t. i. 1850-ben a megtorlódott jég a Duna árjait feldagasztva, ezek a töltéseket részint átborították, részint keresztültörték több mint 2000 öl hosszúságban. Az 1851-ben szerfölött meggyűlt belvizek leeresztésére több helyütt átásták a töltéseket, mely nyílásokat az 1853-ban jött sebes áradás elől ismét betölteni már nem sikerült, s a pusztító habok ujlag szerte száguldoztak a termékeny téreken.

Ekkor (1854) alakította a csallóközi közbirtokosság a „Csallóközi vízszabályozási társulatot“, melynek első teendője volt felkérni a pozsonyi cs. k. helytartósági osztályt, miszerint a szabályozási lejt mérés gyors eszközzésére az orsz. épít. igazgatóság kebeléből szakérőket küldjön ki.

A kérelem folytán Forgách József és Bobich Károly mérnökök küldettek ki a lejt mérés eszközzésére és célszerű szabályozási tervezet készítésére, mit az illetők 1854 őszi és 1855 téli szakában végzett méréseik alapján teljesítettek is.

Az épít. igazgatósághoz benyújtott tervezet lehetőleg iparkodott a már fennlévő régi vízfolyásokat értékesíteni, nemkülönben a levezető csatornákat minél több lapályon és mocsáron keresztülvinni, hogy így e pontok mind bevonassanak a lecsapolás hálózatába. A kifolyás két főpontjául a keszi fokot (Kis-Keszínél) és a karomi fokot (Csicsón alul) jelezte ki. Ez utóbbitól nem messze esik azon $14\frac{1}{2}$ láb nyílással bíró fa-zsilip, melyet a csilizközi 7 helység a Csilizfolyó ássott ágán 1852-ben készíttetett; e zsilip feneke a tenger színétől mért $124' 4'' 11'''$ magasságra van téve, és megegyez az 1841-ben Medve és Szőgye között észlelt legki-

sebb (124' 3" 3'') vízállással, miért is legalacsonyabb víz lebocsátására alkalmas.

Ettől nem messze van egy másik kisszerű zsilip a Csobánc erén, de miután ez a legalacsonyabb vízállásnál 4' 3'''-al magasabbra van téve, ez okból csakis a nagyobb vizeket képes levezetni a Duna középszerű vízállása mellett. Van továbbá két kisszerű fázsilip a radványi mocsárok kifolyásánál, melyek az összegyűlt belvizeket feltartóztatják, és csak akkor engedik lefolyni, ha a Duna állása a levezetést lehetővé tette. Csilizköz belvizei a bőösi (Pozsonym.), patasi és radványi határookban veszik eredetüket, s egyrésztől egy régi vízfolyáson lejtenek alá, másrésztől pedig Nyárad és Balony felé tartva a Csobánc erében egyesülnek.

A szabályozási tervzet értelmében e vízfolyások a nagyobb kanyarok elvágásával és az esés egyenletes beosztásával (100 ölenkint 1" 9''' esést számítva) főcsatornák gyanánt szolgálnának, de ezeken kívül új levezető csatornák is ásandók, melyek gyorsabban és biztonságban leszármaztathassák a belvizeket. Meghagyandóknak vélte továbbá a tervzet a fennlévő kézi zsilipeket is, sőt ezeknek számát szaporítandóknak véleményezte.

A lecsapolási tervzetet úgy a szabályozási társulat, mint az építészeti igazgatóság elfogadván, annak életbeléptetéséhez azonnal hozzáfogtak, s 1856-ban a két főzsilip már készen volt. Megyénk területét illetőleg a Csiliz beömlésétől kezdve egész a Csobánc eréig (Kulcsodon fölül) 5° széles és 1778° hosszú csatorna készült; e ponttól kezdve pedig a csatorna kétfelé ágazása lőn tervben elfogadva; az egyik ág Radvány alatt elhaladva, a bőösi határ Buvár laposába vezetne, a másik pedig Balony mellett ugyancsak a bőösi határ Bugyogó és Felhid laposaiban végződne.

A védtöltések és levezetési csatornák létesítésén kívül szükséges volt a Duna mellékágainak lehető elzárásáról is gondoskodni. Így a bagoméri 78° széles ág elzárása munka alatt van, mely kiválóan előnyös hatással leend a gőzhajók járására, főleg a Szap fölött eső részekén.

Az eddig végzett munkálatok azonban csakis az alapkövet tették le a nemzetgazdászatiilag annyira fontos kérdés megoldásához, s inkább csak Csallóköz saját érdekeit, mint a kereskedelmi szélesebb érdeket illetik, melyek főleg a Duna hajózhatóságában nyerik kielégítettésüket. Beismerte ennek horderejét jelen kormányunk, midőn legközelebb kimondotta annak elodázhatlan szükségességét, hogy víziutaink közül mindenekelőtt a Dunának Pozsony és Gönyő közt eső részét mint legrosszabbat veszi szabályozás alá, melynek költségvetése 6 millió 700 ezerre van előirányozva.

Nem tartjuk szükségesnek a Dunaszabályozás és Csallóköz vízmentesítésének előnyeiről e helyen érdemlegesen értekezni; csupán az eddig végzett munkálatoknak befolyását az egészségi viszonyokra akarjuk röviden jelezni. Klein M. komárommegyei főorvos hiteles jelentései szerint u. i. Komárom városában a hideglelősök számaránya a szabályozás előtt és után ugy áll, mint 6: 1; a mi bizonyára a megszűnt posványok kézzel fogható eredménye.

2. Kis-Duna.

Ezen ág Pozsony alatt hasad ki a Nagy-Dunából, és ennek jobb oldalán tekervényesen kigyózó vonalban DK. felé haladva a főággal a Kis-Csallóköz — másként Szigetköz — alkotja. Kis-Duna nevezetén kívül még mint mosonyi vagy győri Dunaág is szerepel. A megye határába Hédervár alatt lép, s egy darabon Mosony és Győrmegyék határvonalát képezi, majd Tóközt Szigetköztől elválasztja. Győrhöz érve a Rába és Rábeca folyókat magába fogadja, s erős kanyarulattal ÉK. felé fordul, mely irányából Bácsánál tér ki K-re, s ez irányban haladva Véneknél a N.-Dunába visszaömlik.

Egész hossza — a kiszakadástól a visszaömlésig — 16 mérföld 3880 öl, melyből megyénk területére 6 mérföld esik. Közép esése 100 ölenként $1'' 1'''$, a győri gőzhajó állmástól pedig egész Vénekig összesen $2'' 1'$. Közép szélességét Hunfalvy 25 ölre, holott Ruzsicska főhadnagy kétszeresére teszi; ez utóbbi szerint u. i. legnagyobb vizállás mellett $60'' - 70''$, legkisebb mellett $40''$, s így középszélessége $50''$. Közép mélysége egészben véve $5' 5''$, Győrnél pedig $5' 1''$, s ugyanitt legnagyobb mélység $10'$, sőt itt-ott $16'$; Győr fölött ritkán haladja meg az 1 ölet. Közép sebessége 1.89 láb; vízmennyiségét illetőleg pedig csupán a kiszakadás helyére bírnak adatot, a mennyiben itt 2000 köbláb vizet szakít ki a főfolyamból. A Kis-Duna Vénektől számítva Győrig $2\frac{1}{4}$ mérföld hosszúságban gőzhajóval is járható; Öttevény — Szigetig 400—800 mérő gabnaterhet megbír, és kisebb evezős hajóval egész Mosonyig járható; ez okból még néhány évtized előtt is igen jelentékeny forgalmi utat képezett, a mennyiben rendkívül élénk gabnakereskedést közvetített, mely azonban a győr-bécsi vaspálya kiépítésével teljesen megszűnt.

A Kis-Dunából Dunaszegh, Ladamér, Zámoly és Ujfalu mellett egy mellékág; a Holt-Duna kanyarodik el éjszakra.

Győr városa egészséges kutviz hiányában ivóvizét legnagyobb részben a Kis-Dunából veszi. Igen is fontos tehát egészségi szempontból a folyó vizének vegyi összetételét tüzetesen ismerni. S ez okból elismeréssel kell adoznunk Liptay János győrvárosi reáltanárnak,

ki a Kis-Duna vizét tüzetes vegyelemzés alá vette, és az eredményt szíves volt rendelkezésünkre bocsátani. Örömmel nyitunk tért az érdekes munkálatnak.

A vegyelemzés télen történt, és általános eredményként következőket mutat fel: ammónia tartalmát illetőleg 122670 vízirésre 1-rész ammónia esik, a mi egészségi szempontból igen megnyugtató adat; 16130 vízirész 1 rész légsavat tartalmaz, mely természetesen a víz aljaihoz van kötve; szilárd anyag tartalma 0.035%, vagyis 2557 vízirésre 1 rész szilárd anyag esik; az elnyelt légneveket illetőleg 1000 k. cent. met. víz 15° R. és 754 mm. légnyomás mellett 24 $\frac{3}{4}$ k. cent. met. léget tartalmaz magába zárva, elnyelve, — és pedig: 11 $\frac{1}{2}$ k. c. élenyt, 51 $\frac{1}{8}$ k. c. légenyt, és 81 $\frac{1}{4}$ k. c. szénst. savat. Könkéneg- (Hydrothion) és könvilág-gáz épen nem, — könszéneg pedig csak igen kétséges mennyiségben volt jelen.

Mint hogy a folyó partjain és környezetében soknemű szerves testek rothadnak, nemkülönben a házi csatornák is abba ömlenek, — érdekes volt a víz fölött uszó levegőnek ammónia tartalmát is mennyiségileg meghatározni, hogy következtetést lehessen vonni azon ammónia-mennyiségre, melyet a víz a levegőből elszórpólni képes volna. E célra körülbelül 130 gramm levegő vezetett keresztül hígított tiszta sósavon és ezüst oldaton, mely utóbbi jelentékeny barnulása által az ugynevezett csatorna-gáz (Kloakengas) jelenlétét kétségen kívül helyezte.

1. A víz tömör maradékainak összetétele százalékban:

Alkatrészek:	Rendszeresítve:
Mészéleg . . . . . 26.88 $\frac{0}{10}$	Széns. mész (CaCO ₃) . . . 39.39 $\frac{0}{10}$
Keseréleg . . . . . 4.77 „	Széns. kesreny (MgCO ₃) . . . 7.00 „
Szikéleg, haméleg nyom- maival . . . . . 4.71 „	Vaséleg (mint FeCO ₃) és cseléleg (Fe ₂ O ₃ és Mn ₂ O ₃) . . . . . 0.25 „
Vaséleg (mint széns. vas- élecs oldva) és Cseléleg (Mn ₂ O ₃) . . . . . 1.00 „	Gipsz (CaSO ₄) . . . . . 10.56 „
Szerves anyagok . . . . . 7.25 „	Szerves anyagok . . . . . 7.25 „
Légsav és ammónia . . . . . 20.00 „	Légsav és ammónia . . . . . 20.00 „
Kovasav (SiO ₂) . . . . . 0.25 „	Szikhalvag (NaCl) . . . . . 5.20 „
Halvány . . . . . 3.15 „	Kéns. szikeny (Na ₂ SO ₄) (haméleg nyomaival) . . . 4.60 „
Kénsav (H ₂ SO ₄) . . . . . 11.67 „	Kéns. kesreny (MgSO ₄) . . . 4.29 „
Szénst. sav (CO ₂) . . . . . 21.00 „	99.54 $\frac{0}{10}$
100.68 $\frac{0}{10}$	
Fölösleg . . . . . 0.68 gramm.	Hiány . . . . . 0.46 $\frac{0}{10}$

2. A víz tömör maradékainak összetétele egy akóban:

Alkatrészek:	Szemer:	Rendszeresítve:	Szemer:
Mészéleg	72.25344	Széns. mész	105.88032
Keseréleg	12.82176	Széns. keseréleg	18.81600
Szíkéleg	12.66048	Vas- és Cseléleg	2.68800
Vas- és cseléleg	2.68800	Kovasav	0.67200
Szerves anyagok	17.48800	Gipsz	28.62720
Légsav és ammónia	53.76000	Szerves anyagok	17.48800
Kovasav	0.67200	Légsav és ammónia	53.76000
Halvány (mint NaCl)	8.56720	Szikhavag	13.97760
Kénsav	31.36896	Kéns. szíkéleg	12.26480
Szénsav	56.44800	Kéns. keseréleg	11.53152
Összeg	268.71744.	Összeg	265.80544

R á b a.

Felső-Stájerországban Passail környékén a Heuboden magaslaton ered, s hazánk területén Vas megye ÉK. csucsnál Niczk és Keeskéd között két ágra hasad; az egyik Kis-Rába egyenesen É. felé tart és a Rép-cével egyesülve áthatítja Sopronymegyét, utóbb pedig K-re fordulva Győrnek veszi útját, s Rábca nevezet alatt a Kis-Dunába szakad. A másik ág vagyis Öreg-Rába, melyről e helyen szólni fogunk, — a széthasadás után azonnal K. felé tart, s megyénk határát Marcaltó és Ó-Malomsok között éri el; éjszaki irányt tartva Rába-Szt-Mihályig Soprony és Győrmegegyék határát képezi; innen ÉK. felé hajlik, mely irányát Ikrénynél keletre változtatja, de Gyirmótnál ismét ÉK.-nek veszi útját, és Győrött a püspökvár alatt a Rábcaval egyesülvén, nyomban beömlik a Kis-Dunába.*) Szt.-Mihálytól kezdve Gyirmóthig több helyen határvonalat húz a tóközi és sokoró-aljai járások között.

Folyása rendkívül tekervényes, tele örökös hajlásokkal; utjában megyénk következő helységeit érinti: Ó-Malomsok, K.-Árpás, K.-Babóth, Rába-Szt.-Mihály, Csécsény, Mérges, Rába-Patona, Gyirmóth.

A Rábának hossza**) eredetétől számítva egész a Dunába ömléséig: $52\frac{1}{2}$ mérföld, az ország határától Győrig $35\frac{3}{4}$ mérföld; melyből megyénk határára és területére összesen 9 mérföld esik, és pedig a megyét csupán egy oldalról mint határ érinti (Malomsoktól — majdnem

*) Régóta Győr előtt ketté hasadt s egyik ága a fehérvári kapu előtt elhaladva a várost körül folyta, és csak ezután szakadt a K.-Dunába.

**) A műszaki adatokat a m. kir. közm. és közleked. ministerium legújabb hiteles kimutatása nyomán közlöm, habár egyéb magán adatok ettől többé kevésbé eltérnek.

Győrmege és város egyet. leírása.

Csécseyig) $3\frac{1}{8}$ mfdön, míg teljesen a megye területén fekszik (Csécseyntől — Győrig) $5\frac{3}{8}$ mérföld.

Esése jelen állapotában legkisebb vizállás mellett az ország határától Győrig összesen $440' 7'' 3'''$, és 100 ölenkint általában $3.7''$. A megye területén (9 mérföld távolságon): $27' 3'' 1'''$, és 100 ölenkint általában $11.5'''$. Legnagyobb vizállás mellett pedig esése a Stajer határtól Győrig $433' 5''$, tehát 100 ölenkint 3.6 ; névszerint megyénk területén $22' 3'' 5'''$, és 100 ölenkint $8.8'''$.

Az idő, mely alatt a folyó vize az ország határától Győrig érkezik, $29\frac{1}{2}$ órát tesz.

Középsébsége legmagasabb vizállás mellett $8'$, legkisebb vizállásnál 1.632 .

Szélessége:

Ó- és Uj-Malomok között	13^0-27^0
Árpástól—P.-Szent-Mihályig	13^0-24^0
Csécseynél	13^0-20^0
Rába-Patonánál	14^0-28^0
Ikrényi határban	13^0-20^0
Győrváros területén	20^0-33^0

Mélysége:

Malomok és Árpás közt	$3' 7''-12'$
Árpás és Babóth közt	$4'-10'$
Babóthtól—Csécseyig	$7' 6''-20'$
Csécseyntől—R.-Patonáig	$6'-11'$
R.-Patonától—Győrig	$4' 5''-6'$

Vizeméztése legnagyobb vizállásnál 15855 kláb, legkisebb vizállásnál pedig 700 kláb.

A Rába vizállásának megítélésére szolgáljon e néhány adat, mely a viz magasságát Győrnél mutatja:

	1860.	1861.	1862.	1863.
Legnagyobb	$2' 2''$	$2' 3'' 6'''$	$3' 0'' 3'''$	$10' 1''$
Legkisebb	$0' 4''$	$0' 2'' 6'''$	$0' 4'' 4'''$	$0' 8''$
Évi átlag	$1' 0''$	$0' 9'' 9'''$	$1' 8'' 3'''$	$4' 4'' 1'''$

A szomszéd folyókhoz viszonyítva legnagyobb vizállása mellett a Rábca tükrénél $9'' 8'''$ -al, a Marcalnál pedig $5'$ -bal magasabban fekszik; míg legalacsonyabb vizállása mellett (Ikrénynél) a Rábca tükrénél $3' 6'' 5'''$ -al alacsonyabban, a Marcalnál ellenben (Uj-Malomoknál) $1' 9'' 10'''$ -al magasabban fekszik.

Már fönnebb említők, miszerint a Duna árjai jelentékeny visszahatást gyakorolnak a Rábára, úgy hogy e hatás egész Rába-Szt-Mihályig terjed.

Vize — különösen áradás alkalmával, piszkos, sárgás színű, mi is a nagy mennyiségű iszapnak eredménye.

Partjai csaknem mindenütt magasak és meredek szabásuak, szomszédos területei pedig a gyakori kiöntés következtében mocsárosak, így főleg Gyirmóth és Ikrény között, Rába-Patonánál, Mérgesnél, Árpásnál, stb.

A Rába örökösen kanyargó vonalban kigyózik, mely elfajult és szabálytalan állapotában egyáltalán nem képes medrében levezetni azon nagy víztömeget, melylyel rendelkezik, miért is már a közönséges nyári árvizek alkalmával is elönti a partvidék termékeny téreit, s ily alkalmakkal roppant károkat okoz.

Ártere olykor igen jelentékeny; a különben is tökéletlen védtöltéseket gyakran átönti, sőt tulesapó hullámai olykor egyesülnek a Marcal vizével, és a közbeeső területet teljesen elborítják.

Mily roppant területeket veszélyeztet a Rába rakoncátlan vize, annak megítélésére szolgál azon adat, mely szerint e folyónak ártere legnagyobb vízállás mellett: Győrmegyében 32493, Sopronymegyében 46272, Vasmegyében 73903, s így hazánkban összesen 152667 holdat tesz; de megyénkben már a közönséges nyári árvíz mellett is 18370 holdra megy.

Azonban a kártékony árvizek oka korántsem magában a folyó-völgy természetében keresendő, mintha talán szabályszerű körülmények közt a folyó nem volna képes a jelentékeny vízmennyiséget medrében alávezetni; de nem kereshető az ok a folyó összes esésében sem, mely elég kedvező, valamint a partok alkotásában sem, melyek kellő magassággal bírnak; de igen is azon gondatlanságban fekszik a veszélyek oka, mely tétlenül nézte és engedte, hogy a meder természettellenes alakba elfajuljon, és örökös kanyargásaival útját kelletténél csaknem 10 mfddel hosszabba nyujtsa. És a legsúlyosabb vádat azon malmok és vízduzzasztó fenékgátak képezik, melyek a folyó medrét egész szélességében elzárva, a vizet csaknem a partszin magasságára feltorlaszolják, s ez által a folyó rendes esését összesen 113' 1" 10"-al erőszakosan megcsontkítják; minek természetes eredménye, hogy a nagy árvíztömeg és az évenként zajló jég nem takarodhatik le szabadon minden megrekedés és tisztító kiöntés nélkül.

A csaknem évenként megújuló kiöntések közül elég legyen csupán azon csapást említenünk, melyet a dúló elem ez évben mért a Rába-

vidékre. A hirtelen hóolvadásból keletkezett nagy víztömeg u. i. a malomsoki, sobori és árpási szerfelett magas malomgátak által természetes lefolyásában akadályozva lévén, a védtöltéseket áttörte, s körülbelül 24 helység határát annyira elborította, hogy csakis a dombosabb helyek maradtak itt-ott szárazan; s a pusztító elem hullámai egészen föl Sövényháza és Kapi helységekig szertebarangoltak. Ki számítja fel mindezen károkat? — S a gondatlanság boszuló angyla századok óta évről-évre megkívánja roppant áldozatát!

E sulyos bajokon csakis a Rába gyökeres szabályozása segíthet. Ezen eszme épen nem új; felmerült ennek szükségérzete már a 17-ik században; történtek is némi lépések, a nélkül, hogy a csomó egész napjainkig megoldott volna.

A szabályozási ügy hosszas folyamának részletezése meghaladja jelen feladatunk körét, s e helyütt csakis e század fő mozzanataira szorítkozhatunk.*)

A szabályozási előmunkálatok 1828-ban indultak meg, melyek a következő években befejeztetvén, 1838-ban Győrben a Rábaszabályozási bizottság tanácskozmányra ült össze. Határozatai azonban nem csak hogy fogantat nem nyertek, de a rá következő zavaros időszak alatt a szabályozási munkálatok nagy része el is vészett, s az ügy huzamosabb időre háttérbe szorult.

23 év mult el, míg ismételt panaszok és kérelmezések folytán az 1858—1861 évi időközben egy újabb szabályozási tervzet készült és pedig a kormány által előlegezett költség igénybe vétele mellett. E tervzet tisztán műszaki adatokból összeállítva a Rába folyót oly rendes mederbe szorítja vala, mely az időnkint előforduló legnagyobb árvizeket is az árkiöntés veszélye nélkül biztosan levezethesse. Az ügy megvitatására és fogantatosítására alakult érdekeltség 1870-ben jött össze Szombathelyen tanácskozmányra, mely alkalommal a szabályozási ügyet a közmunka és közl. miniszterium pártfogásába ajálva, kérelmében főleg a következőket hangsúlyozta: hogy a kormány két irányban készíttessen célszerű tervzetet, névszerint a) ármentesítési szempontból a vízlevezetés, valamint a külön csatornára helyezendő malmok érdekében; b) ármentesítéssel összekötött hasznosítási szempontból a hajózás, ipar és gazdaság érdekében, és pedig egy hajózható és egy malomhajtó valamint öntöző-csatorna létrehozatala által.

*) Kimerítően tárgyalja a Rába-szabályozás fejlődését Krisztinkovich Edének »Túldunai közép- s felvidék vizeinek szabályozásáról« kiadott munkálata, valamint Vargyas Endrének a »Sopron« című hetilapban (1871) »Rábaszabályozás« cím alatt közlött cikksorozata.

A kormány átértvén azon szerepet, melyet a Rábaszabályozás nemcsak a közvetlenül érdekelt terület, — de egyszersmind nemzetgazdaságunk felvirágoztatásában képvisel, — azé érdekeltség méltányos óhaját teljesítendő, a hiányzó előmunkálatok elkészítésére még ugyanazon évben kir. mérnököket küldött ki, kik is munkálataik alapján tervezeiket ármentesítési úgy mint hasznosítási irányban elkészítették.

A tervezet lényegét következőkben foglalhatjuk össze:

A Rábának 95 kanyarodását át kell vágni, mivel ez által a vízfolyás egyenesebb, rövidebb, s a meder szabályszerűbb lesz, a nagymérvű partomlások megszűnnek, a felduzzadt vízszin alább száll, jégtorlaszok nem képződnek; de továbbá ezen átvágások nagyban megkönnyítik az anyameder mentében ásandó csatornák létesítését.

Az átvágások folytán a Rába hossza az ország határától Győrig $26\frac{1}{8}$ mfd, — tehát $9\frac{3}{8}$ mfd-dal rövidebb lesz, mint jelenleg; s megyénkben a folyó hossza $3\frac{2}{8}$ mfd-dal rövidebb, tehát csak $5\frac{2}{8}$ mfd lesz.

Esése legnagyobb vízállás mellett az ország határától Győrig 100 ölenként 5'', névszerint pedig megyénkben 1,2'' lesz.

Közép sebessége 10.₆₂ láb, — s az idő, mely alatt hazánk területén a Dunába ömlik, 16 óra 24 perc lesz, s ezen útját 13 óra 6 perccel gyorsabban futja meg, mint jelenleg.

A Duna kártékony visszahatásának ellensúlyozására Győrtől egész R.-Szt-Mihályig erős védtöltések építendőek; a Rába medréből valamennyi vízduzzasztó malomgát eltávolítandó; a malmok az e célra külön tervezett csatornára helyezendőek, azok pedig — melyek a főfolyamon maradnának, — külön csatornákon nyernék örlő vizöket; s végre a tervezett csatornák rétöntözésre is szolgálnának.

Az ügynek műszaki oldala tehát a kivitelre már megérett, de nem így a pénzügyi oldal, mely végre is egyedül határoz ily vállalatnak élete fölött. A rábamelléki érdekeltség saját közreműködésén kívül országos támogatást óhajt, mert az ügy habár első sorban sajátja, de bizonyára nem csekély mérvben érinti a szélesebb körű országos érdekeket is. Vajha a közel jövő meghozná a kérdés sikeres megoldását!

Rábca.

Már fönnebb említők, miszerint a Rába Vas megye ék. határánál ketté hasad, s egyik ága Öreg-Rába vagy egyszerűen csak Rába nevezet alatt keletnek tartva, megyénkben át Győrnél a Dunába ömlik; másik ága pedig mint Kis-Rába éjszaki irányban haladva Soprony megyén keresztül a Hanság felé veszi útját, s miután a kapuvári erdőben a Répce patakkal egyesült, keletnek fordul, és Rábca nevezet

alatt megyénk nyugoti sarkán Kapi helység fölött Győrmege határához ér, s miután egy jó darabon határvonalat képezett Mosony- és Győrmege között, Böres közelében tisztán ez utóbbinak területére lép, Tóközt áthatítja, Győr-Ujvárost Győr-Szigettől elválasztja, s a püspökvár sarkán — elhagyott testvérével a Rábával egyesülvén, néhány ölnyi távolban már a Kis-Duna szőke habjaiba olvad.

Medre egész a megye határáig csatornaszerű, innen kezdve azonban sűrű kanyargással kigyózik, mi közben Kapi, Réti, Böres, Abda és Pinnyéd helységek határait locsolja.

Az Öreg-Rábán — közvetlenül a K.-Rába torkolatán alul rőzse — gát van huzva, mely az egész medret átfogja és a Rába vizét oly magasra dagasztja, hogy a K.-Rába torkolatán lévő 3° széles zsilipen át a malmok hajtására elegendő vizet lehessen csesztetni; e zsilipnek ászakfája 3' 4" 11'''-al fekszik magasabban mint az Öreg-Rába torkolatának 1864-ik évi ápril hó 26-án észlelt vízállása.

E duzzasztó gát és zsilip képezik tehát a K.-Rábának s így a Rábcának is egyik tápszerkezetét, mely gát úgy van alkotva, hogy az Öreg-Rába árvizeit a K.-Rábából kizárja, és ebbe mindig csak annyi vizet szolgáltatson, a mennyi a malmok hajtására szükséges.

A Rábca tehát voltaképen rendes értelmében folyónak nem is nevezhető, a mennyiben nem képezi források, patakok s egyéb eleven vizek közvetlen lefolyását, hanem inkább csak a mocsárok* magasabb állású vizeinek levezetésére szolgál; s ha az Ikva, de különösen a Répce vadvizei áradásaikkal időnkint medrét el nem özönlenék, és a K.-Rába malom csatornája nem táplálná: alig is szerepelne másként mint ér, mely a Dunával érintkezve a vizek áradásainak hullámzó játékát üzi, míg az év nagy részében medre üresen maradna.

De habár a Rábca természetszerűleg épen a Fertő és Hanság mocsárainak levezetésére volna hivatva, — e feladatának is tökéletlenül felel meg, mert századokon át emberi kéz által mitsem gondozva, szint-oly parlag jellemet öltött, mint megyénk egyéb folyói.

A Rábca hossza a Répccével történt egyesülésétől egész a Dunába ömléséig: $9\frac{2}{8}$ mfd., melyből megyénk (Kapitól-Győrig) 7 mfd. jut; ez utóbbi távolságon összes esése legkisebb vízállás mellett 12', és 100 ölenként 6''' ; míg a legmagasabb vízállás mellett 8' 8'', és 100 ölenként 4.4'''.

E jelentéktelenül csekély esés oka egyrészt a mély és iszapos mederben, másrészt azon körülményben rejlik, mely szerint magasabb vízállás alkalmával vizét a Duna és Rába visszaszorítja.

Közép szélessége Abdáig 10^0-12^0 , itt kitágul mintegy 40 öltre, de csakhamar ismét összeszorul, és Győrnél rendszeren 20^0-25^0 szélességgel bír.

Közép mélysége $3'-6'$, mely azonban igen is változékony; száraz évszakban alig van vize, míg máskor medréből is kicsap és a partvidéket elborítja.

Közép sebessége legkisebb vizállásnál $1'$, legmagasabbnál pedig $4'$; ugyanily körülmények között vízemésztése 300, majd 7000 köbláb.

Jelen elhagyott állapotában épen nem hajózható.

A Rábca-szabályozás szükségességének érzete mindannyiszor fájdalmas hangokban tör ki, valahányszor a rakoncátlan vizek pusztítva száguldoznak a szomszédos téreken; de azért a foganatosítás mindekkoráig a jámbor óhajok ködében lappang. Külön érdekeltség működik ezen ügyben is, mely azon szilárd meggyőződésre jutott, miszerint a Rábca-nak szabályozása csakis a Rábával együttesen oldható meg sikerrel. Szűk terünk nem engedi, hogy tervezeteket részletezzünk, melyek mind-ekkoráig csak a papír türelmes lapjain élnek. Elég legyen tehát e tekintetben is utalnunk Krisztinkovichnak fönnebb idézett emlékiratára, mely a Rábca-szabályozás mozzanataira szintén kiterjeszkedik.

Nem mulaszthatjuk el ez alkalommal, hogy a bővebben érdeklődők figyelmébe ne ajánljuk azon átnézeti térképet, mely 1871-ben a m. k. államnyomdában jelent meg, s mely a Fertő tava kiszáradt medrének további vízmentesítésére tervezett vízepítéseket, névszerint a Rába, Rábca és Répceszabályozás műszaki tervezeteit tiszta áttekintésben adja. Ugyancsak a m. k. államnyomdában jelent meg 1871-ben a Fertő tavának, nemkülönben a Rábca és Répce folyóknak átnézetes hosszszelvénye, mely a vizállásokat és eséseket tisztán kivehető színezéssel és számokkal adja.

Patakok és mellékvizek.

Marcal szabálytalan kis barna patak, mely a Bakony dny. végén ered; több apró csermelylyel egyesülvén és Zalamegyén áthaladván, mint határvonal szorul Vas- és Veszprémmegyék közé, majd Marcaltó és Ó-Malomsok között eléri megyénket és a Rábával csaknem párhuzamos irányban K.-Árpás, Mórchida, Rába-Szt.-Miklós és Koronóc helységek határait átmosva, Gyirmóth fölött a Rábába szakad.

Egész hossza $10\frac{5}{8}$ mfd., melyből megyénk területére $3\frac{5}{8}$ mfd. jut.

Esése egész megyénk határáig $47' 3'' 11'''$, vagyis 100 ölenkint $2''$; a megye határatól pedig a Rábába ömléseig (1872-ki mérések szerint) $22' 6'' 2'''$, tehát 100 ölenkint $1.8''$.

Átlagos szélessége úgy mint mélysége bajosan adható, mert a partjain elterülő mocsárok ugyyszólván medréhez tartoznak. A mérések csakis egyes helyekre szorítkoznak; így a gyirmóthi hídnál középszélessége 6° — 7° , mélysége pedig $3'$ — $4'$. Vize torlódás folytán mindannyiszor kicsap medréből, valahányszor a Rába színe magasan áll.

Közép sebessége legkisebb vízállásnál $0.82'$, legnagyobbánál pedig $3.5'$; míg vízemésztése ugyanily körülmények között majd 70.2 , majd 998 köbláb.

Jelen állapotában a Marcal szintén egyik csapását képezi megyénknek, melynek jelentékeny területét e folyónak szeszélyes vize teljesen hasznavehetlenné teszi. Nem csoda, ha a Marcalszabályozás keresztül vitele régóta foglalkoztatja az érdekelt vidéket; az ügy azonban hasonló nehézségekre akad, mint a Rába és Rábca szabályozás; az érdekek sürölódása és összeütközése miatt ezen ügy is csiga-módra halad. A megyénk kebelében alakult érdekelttség 1863-ban határozottan kifejezte, miszerint a Marcal szabályozását igen is forrón óhajtja, de csak a Rába szabályozásával együttesen, mert különben a Marcal szabályozása Győrmegyére nemcsak előnyöket nem hozna, de sőt tetemes károkat teremtene. Az ügy fejlődésének hosszas menetét Krisztinkovich kimerítően adja többször idézett emlékiratában.

Csiliz a csallóközi Somorja alatt a N.-Dunából mint régi Dunaág szakad ki, de torkolatánál részint már be van iszapolva, részint a dunai védtöltések által van elzárva, úgy hogy jelenleg egész Bakáig holt folyót képez, és csupán e helységnél lép fel önálló alakban, és saját fakadó vizeitől táplálva, kanyarulatával a Csilizközt határolja. Patasnál megyénkhez érve, ezt Komárommegyétől elkülöníti, s Kulcsod alatt a Holt-Dunába és ezzel együtt Szőgye átellenében a N.-Dunába szakad. Megyénket $3\frac{1}{2}$ mfd hosszúságban mossa; szélessége 3° — 4° , mélysége 1° — 2° . Folyása igen lassu, vize igen kevés; medrét sűrű nádasok lepik, partjait pedig védtöltések szegélyezik. A Duna magas vízállásánál erősen torlódik és pedig fel egész Patasig, s ilyenkor töltésein is átesap.

Bakonyfolyás nevezettel több apró patak van megyénk területén, melyek mindannyian a Bakony talaján fakadt esermelyeknek köszönik eredetöket, s melyek rendes körülmények között ugyan szerényen csörgedeznek alá, sőt száraz időjárással erők teljesen is kiapad; de olykor — főleg záporosók alkalmával, sebesen rohanó hullámokat hõmpolygetnek és pedig nem ritkán oly tömegben, hogy rohamosan csapnak ki a csekély mederből.

Ily Bakonyfolyás vagy* Bakonyér huzódik el Téth és Szt.-Kut között, mely másként Csankota-ér nevezettel is bír, és a Marcalba önti vizét.

Egy másik Bakonyfolyás Lovász-Patona mellett hatol megyénkbe, és Kis- és Fel-Péc, Szemere, Koroncó mellett elhaladva, szintén a Marcalban vesz el. Ezen ér jelenleg Som-ere nevezet alatt is előfordul, míg a 17. században cseraljai patak név alatt szerepelt, s mindkét nevét eredetétől nyerhette, a mennyiben a Bakony végágainak som- és csertermő sűrűiből tör elő. Ennek hossza megyénk területén 2 mfdet tesz, szélessége Koroncó mellett 2°, egyebütt csak 1°; mélysége 3'—4'.

A harmadik Bakonyfolyás Táp-Szt.-Miklós mellett lép megyénkbe, s Mező-Örs mellett elhaladva Rétaalap közelében Komárommegye területére csap át, innen azonban csakhamar visszatér megyénkbe, s Bőny fölött elhaladva, egyenesen a N.-Dunának tart, melybe Gönyő alatt beömlik.

Hossza 4 mfd, szélessége 1 és 2 öl között változik, mélysége a körülmények szerint igen különböző; medre olykor csaknem száraz, máskor sebesen rohanó hullámai szerte kicsapnak; általában egyike a legvadabb természetű patakoknak.

Negyedik Bakonyér Nyalka helység és Borba pusztá közt csörge-dez szerény mederben, s Mindszent, Péér, Töltéstava, Táplány és K.-Megyer mellett végigkigyózdva, Győr város területén a Rábába ömlik.

Pánzsza-ér a tarjáni pusztán (Ravazd és Asszonyfa között) több apró forrásból fakad, innen Ravazd alá siet, hol Pannónia forrásából — másként Bélakutjából — csekély vizét megszorítván, ettől Pánzsza (Pannosa) nevet nyer. Ez utóbbi azon történelmi nevezetességű Sabaria forrás, melynek vizéből — Béla király névtelen jegyzője szerint — az Árpád vezérlete alatt jött honfoglalók nemkülönben barmaik ittanak. IV. Béla királynak 1231-ben kelt levele „szt. forrás“, „Pannonfő“ és „Panosa“ név alatt említi e forrást. (Matusek kézírata). Ravazd fölött a Pánzsza-ér kised nádas tavat alakít, és az écsi vagy Pánzsavölgyön keresztül éjszak felé tart, míg K.-Megyer mellett a legutóbb érintett Bakonyérral egyesülvén, nemsokára a Rábába szakad. Hossza 3½ mfd, szélessége K.-Megyerig alig 1°; Győr határában azonban kiszélesedik, és a Rábába ömlésénél 3°—4° szélességgel bír. Mélysége és vize csekély, főleg újabb időben tetemesen megfogytakozott. *)

*) A Pánzsza — illetőleg a ravazdi Béla-kút vizét Kitaibel vegyelemezte 1801-ben, és az eredmény ily című műben lett közzétéve: »Pauli Kitaibel opuscula Physico-chemica, edidit Jo. Schuster, Tom. I. Hydrographica Hungariae, 1829; Aquae Com. Jaurinensis; Aqua Ravsadiensis, Pannoniai kút vocata.«

Az említettteken kívül még több apró csermely kanyarog megyénk déli területén, névszerint a sokorói járásban.

1) Így a n. és k.-baráthi hegységből két kis csermely folydogál Ménfő felé.

2) Páltelektől a tényői völgyben egy másik.

3) A Sárdos-ér a koroncói határban vesz el.

4) A Tördemész-ér Veszprémmegyéből jó és Gyarmath és Csikvánd közt elhaladva a Marcalba ömlik.

5) A Gerence szintén Veszprémmegyéből jó, s megyénk dny. sarkán rövid határvonalat képezvén Malomsoknál a Marcal csatornájába szakad.

Mindezek nagyobbbrészt száraz mederrel bírnak, mely csak hóolvasás és erős esőzés idején telik meg.

Tavak, mocsárok.

Megyénk tavakban nem, — de mocsárokból annál gazdagabb.

A ladaméri tó (Szigetközben) Dunaszeg és Ladamér között — egykor Dunaág lehetett, és a K.-Dunával 6'—8' mély árokkal van összekötve, többnyire víz nélkül áll, mocsáros és náddal van benőve; területe 20.⁴⁹⁹ hold.

A fehér-tó Tóközben Bödöge és Sövényház közt fekszik körülbelül 178 hold területen.

A kónyi tó a hasonló nevű helység alatt terül el mintegy 103 holdnyi térségen.

Mindkét tónak szélei mocsárosak és náddal vannak benőve.

A mocsárok jelentékeny területet borítanak; így Csilizközben: Kulcsod, Balony, Patas, Medve helységek határait; Szigetközben: a sárasi pusztát és Ujfalu közelében; Tóközben: Ikrény és Gyirmóth, Sövényház és Markota között, továbbá a kónyi tó körül; de főleg a Marcal mentében.

Mielőtt vizrajzi ismertetésünket befejeznők, el nem mulaszthatjuk fölemlíteni, miszerint megyénknek — kevés kivétellel — jó és egészséges kut vize van, habár ennek áldásai nem tárnak fel mindenütt egyenlő könnyűséggel; mert míg az északi és nyugoti részekben alig néhány látnyi mélységben bő forrás fakad, addig a déli részen, névszerint a pusztai áras alján gyakran tetemes mélység is nagyon szűkmarkuan jutalmazza a munkás kéz fáradozásait. A Duna mentében, így többi közt a székvárosban is a folyónak vize pótolja a kutak üde nedvét.

Említést érdemel végre a víznek azon kivételes hatása, melyet ez a Szigetköz néhány helységében kifejt, a mennyiben t. i. a lakosok közt a golyva jelentékeny számarányban mutatkozik.

5. A megye éghajlata.

Dr. Kruesz Krizosztomtól.

Azon kép, melyet csekély adataink nyomán összeállíthatunk, nem tekinthető Győrvármegye éghajlati viszonyainak teljesen hű tükréül; az adatok ugyanis csak Pannonhalmára vonatkoznak. Hogy ezeknek értékét némileg az összes megyére vonatkoztassuk, jónak láttuk a pannonhalmi adatokat a legközelebbi légtüneti állomások adataival párosítani; e végre elkértük Dr. Klein Mihály komáromi orvos urnak Komáromra, és Barkassy magyar-Óvári tanár urnak Magyar-Óvárra vonatkozó jegyzeteit, azt tartván, hogy Komárom és Óvár Győrvármegyének lapályosabb részét képviselik, midőn Pannonhalma annak emeltebb és szárazabb helyeit képviseli.

A fölvelt helyek	éjsz. szél	hossz. Ferr.	magassága *)	köz. légnyomat
Győr . . .	47°41'	35°18'	63°2'	333.64'''
Pannonhalma .	47 33	35 25	149 0	326.68'''
Magyar-Óvár .	47 53	34 54	64 1	331.83'''
Komárom . .	47 47	35 49	58 1	333.155'''

I. Havi közép légnyomat, és ennek szélsőségei párisi vonalokban:

	Pannonhalmán			Bécsben			Komáromban		
	közép.	max.	min.	közép.	max.	min.	közép.	max.	min.
Januárban .	327.65	335.71	314.08	330.67	339.91	319.73	333.77	341.4	324.3
Februárban .	326.92	334.91	318.78	331.35	337.85	321.65	333.37	341.2	324.2
Márciusban .	325.20	332.54	314.64	329.10	337.21	319.16	331.35	340.3	323.1
Áprilben . .	326.28	331.40	318.86	329.20	335.44	321.78	333.42	339.9	325.6
Májusban . .	325.83	331.21	320.20	329.06	335.02	321.91	333.16	338.6	325.4
Júniusban . .	326.26	330.11	319.99	329.70	333.80	325.10	333.18	337.5	326.9
Júliusban . .	326.36	330.46	321.10	330.01	334.40	324.99	333.11	336.9	327.5
Augusztusban .	326.38	331.24	321.45	329.91	333.20	322.06	332.77	336.9	327.8
Szeptemberben .	327.20	333.05	320.66	330.18	334.73	321.07	334.00	339.0	327.8
Októberben . .	327.13	332.79	329.70	330.97	336.11	321.03	333.02	340.1	325.6
Novemberben .	326.88	333.82	318.30	330.77	338.09	321.88	332.40	339.3	324.8
Decemberben .	327.69	336.79	316.85	331.29	338.77	317.40	334.30	341.5	325.3

*) Az ádriai tenger színe fölött.

II. Évszaki közép légnyomat és ennek szélsőségei párisi vonalokban:

Évszak	Pannonhalmán			Bécsben			Komáromban		
	közép.	max.	min.	közép.	max.	min.	közép.	max.	min.
Tél. . . .	327.431	336.79	314.08	331.10	339.91	317.40	333.81	341.50	324.20
Tavaszi . . .	326.102	332.54	314.64	329.12	337.21	319.16	332.62	340.30	323.10
Nyár	326.329	331.24	319.99	329.93	334.40	322.06	333.05	337.50	326.20
Ősz	327.030	333.82	318.29	330.64	336.11	320.88	333.14	340.10	324.80
Évi. . . .	326.680	336.79	314.08	330.21	339.91	317.40	333.15	341.50	323.10

III. A légnyomat ingadozásai általános törvény alatt állván, mint másutt, úgy nálunk is legnagyobbak a téli, legkisebbek a nyár hónapokban, jelesül:

Ingadozás

	Pannonhalmán	Komáromban	Bécsben
Január	21.63'''	17.10'''	20.18'''
Február	16.13	17.00	16.20
Március	17.90	17.20	18.05
Április	12.54	14.30	13.66
Május	11.01	13.20	13.11
Junius	10.12	10.60	8.70
Julius	9.36	9.40	9.41
Augusztus	9.79	9.10	11.14
Szeptember	12.39	10.20	13.66
Október	11.72	14.40	15.08
November	15.52	14.50	16.21
December	20.94	16.20	21.37
Téli	22.71	17.90	22.51
Tavaszkor	17.90	17.20	18.05
Nyáron	11.25	11.30	12.34
Őszkor	15.53	15.20	15.23
Évi	22.71	18.40	22.51

Pannonhalmán az 1856—1866-ki évek időközében a legnagyobb légnyomat decemberben, a legkisebb januárban fordult elő; a két hónap középszámai azonban igen közel esnek egymáshoz annyira, hogy a középlégnyomat különbsége e két hónapban = 0.04'''.

Az évi középlégnyomat egyik hónapban sem fordul elő, legközelebb áll hozzá a novemberi, a kettő között a különbség = 0.20'''.

A téli közép az évi középén fölül 0.751'''-nyira esik

A tavaszi " " " " alul 0.578'''-nyira "

A nyári " " " " " 0.351'''-nyira "

Az őszi " " " " fölül 0.350'''-nyira "

A komáromi észleletek nem mutatják azon szabályszerűséget, mint a pannonhalmiak és bécsiek minék oka hihetőleg az észlelési módszerben fekszik.

IV. Havi közép hőmérsék és ennek szélsőségei R. fokokban.

Hó	Pannonhalmán			Komáromban			M.-Óvár.
	közép.	maxim.	minim.	közép.	maxim.	minim.	közép.
Január . .	−1.75	+9.3	−13.2	−1.0	+9.0	−16.0	−1.11
Február . .	−0.09	11.4	−11.7	−0.8	12.5	−16.0	+1.63
Márczius . .	+3.56	16.0	−9.7	+4.9	18.0	−9.0	3.14
Április . .	7.95	19.8	−2.5	8.9	20.8	−2.0	8.81
Május . .	11.20	23.6	−1.3	13.0	24.2	+1.0	13.24
Junius . .	15.12	26.7	+5.2	17.1	28.5	5.0	15.83
Julius . .	16.43	27.0	8.5	18.1	28.0	9.0	16.85
Áugusztus	15.32	27.0	6.8	17.1	28.0	6.0	15.22
Szeptemb.	13.55	22.8	0.7	14.5	27.0	1.5	13.53
Október . .	9.29	23.0	−0.8	10.2	20.0	−3.0	7.39
November	2.99	16.1	−8.6	4.4	18.0	−6.0	3.27
December	−0.58	8.4	−10.6	−0.7	8.0	−10.0	0.48

V. Évszaki közép hőmérsék és ennek ingadozásai R. fokokban.

Évszak	Pannonhalmán			Komáromban			M.-Óvár.
	közép.	maxim.	minim.	közép.	maxim.	minim.	közép.
Tél . .	−0.84	+11.4	−13.2	−0.49	+12.5	−16.0	+0.01
Tavaszi . .	+7.60	23.6	−9.7	+8.92	24.2	−9.0	8.39
Nyár . .	15.65	27.5	+5.0	17.08	28.5	+5.0	12.53
Ősz . .	9.15	22.8	−6.4	9.78	27.0	−6.0	8.06
Évi. . .	7.85	27.5	−13.2	8.82	28.5	−16.0	8.09

A pannonhalmi és komáromi észleletek ugyanazon évekre (1856—1866) vonatkoznak, és ez okból összehasonlíthatók; a magyar-óváriak más és kevesebb számú évekből (1866—1870) valók.

A két előbbi állomás hőmérséki viszonyai némi észrevételekre szolgáltatnak alkalmat. Pannonhalmának közép hőmérséke a helynek magakabb fekvésénél fogva kisebb számokat, de egyuttal kisebb ingadozást is mutat, mint az alantabb fekvő Komárom.

Pannonhalmán közép téli		hőmérsék	0.84 ⁰	ingadozás	24.6 ⁰	R.
Komáromban	"	"	0.49 ⁰	"	28.5 ⁰	"
Pannonhalmán	"	tavaszi	7.60 ⁰	"	33.3 ⁰	"
Komáromban	"	"	8.92 ⁰	"	33.2 ⁰	"
Pannonhalmán	"	nyári	15.65 ⁰	"	22.5 ⁰	"
Komáromban	"	"	17.08 ⁰	"	23.5 ⁰	"
Pannonhalmán	"	őszi	9.15 ⁰	"	29.2 ⁰	"
Komáromban	"	"	9.78 ⁰	"	33.0 ⁰	"
Pannonhalmán az évi közép		"	7.84 ⁰	"	40.7 ⁰	"
Komáromban	"	"	8.82 ⁰	"	44.5 ⁰	"

E tüneménynek kulcsa azon egyszerű törvényben rejlik, hogy a hidegebb légrétegek nagyobb fajsúlyuk miatt a mélyebb helyekre szállnak; holott a melegebbek fölemelkednek. Pannonhalmán csekélyebb tömegénél és csekély víztartalmánál fogva (páraképzés nem lévén), nem fosztja meg oly nagy mértékben a légburkulatot melegtől; azért itt a dérképzés a völgyekhez képest ritka, és szélesendes időben a hőmérsék a főmonostorban néha 4—5 fokkal magasabb, mint a mezővárosban. Széles időben a hegy minden oldalról szabadon állván, gyors és tetemes hőmérséki változáson megy keresztül; mi különösen nyáron érezhető, midőn hosszabban tartó rekkenő meleg napok után rövidebb ideig tartó eső vagy föl-szél kellemesen kihűti a hegytetőt, holott Győr városa helyiségei, ugyszólván, változtatlanul forrón maradtak. Van azonban e körülménynek kellemetlen oldala is, a mennyiben a gyors és gyakran tetemes hőmérséki változások a légző-szervekre annál kártékonyabban hatnak, minél erősebbek a szelek, melyek azt okozták.

A lég hőmérséke, nyomása és nyirkossága, nemkülönben a csapadék mennyisége a lég áramlataival vagyis a szelekkel a legbensőbb viszonyban áll, azért indokoltnak tartom e helyütt a szeleknek kimerítőbb rajzát adni. A következő tábla a szelek irányára vonatkozik; megjegyzendő, hogy csak nyolc irány vétetett figyelembe, oly formán, hogy csak az É. K. D. és Ny. alatt álló számok felelnek meg a címnek, az É. és K. közt eső irányok KÉ-val, a K. és D. közé esők DK-val jeleztettek stb.

A számok az illető szeleknek előfordulását jelzik; a följegyzések naponként háromszor történtek.

V. A szelek iránya Pannonhalmán 1856—1866-ban.

Év	Hó	É.	ÉK.	K.	KD.	D.	DNy.	Ny.	NyÉ.
1856	Január	2	0	8	9	19	19	22	14
	Február	3	4	3	3	10	14	34	16
	Március	19	2	11	3	14	14	11	19
	Április	5	0	1	5	20	38	15	6
	Május	7	1	3	6	9	36	23	8
	Junius	10	1	1	2	17	18	21	20
	Julius	6	4	1	0	12	11	36	20
	Augusztus	7	7	2	2	5	24	30	19
	Szeptember	14	4	6	3	12	26	20	5
	Október	8	6	12	17	22	12	9	7
	November	6	5	3	7	12	22	12	23
	December	4	2	1	13	12	29	15	17
összeg		91	36	52	70	164	263	248	174
1857	Január	5	2	5	18	12	9	21	21
	Február	5	3	3	17	38	4	13	1
	Március	11	5	16	9	6	17	9	20
	Április	11	4	3	3	6	24	17	22
	Május	16	2	5	10	18	9	17	16
	Junius	15	10	8	3	4	13	18	19
	Julius	9	2	0	0	2	16	37	27
	Augusztus	8	15	9	3	10	10	20	18
	Szeptember	7	2	2	12	18	13	26	13
	Október	6	3	5	14	21	10	25	9
	November	14	11	4	3	15	18	7	18
	December	10	1	2	3	9	11	34	23
összeg		117	60	62	95	159	154	244	207
1858	Január	9	4	13	5	8	22	22	10
	Február	5	11	9	21	18	8	8	4
	Március	4	2	5	8	17	15	28	14
	Április	14	7	5	6	9	19	15	15
	Május	12	4	4	4	9	16	21	23
	Junius	21	11	6	2	6	2	22	20
	Julius	8	7	4	2	3	18	23	28
	Augusztus	9	13	10	5	4	12	24	16
	Szeptember	20	5	1	12	11	14	9	18
	Október	7	0	8	4	28	18	17	11
	November	9	13	9	4	14	16	18	7
	December	8	2	11	12	16	8	24	12
összeg		126	79	85	85	143	168	231	178

Év	Hó	É.	ÉK.	K.	KD.	D.	DNy.	Ny.	NyÉ.
1859	Január	9	0	4	4	19	24	26	7
	Február	6	1	3	10	13	10	33	8
	Március	5	1	3	0	21	16	34	10
	Április	6	2	5	3	11	20	38	5
	Május	17	11	16	3	14	14	9	9
	Junius	7	7	4	2	13	18	19	20
	Julius	22	8	3	4	5	6	19	26
	Augusztus	8	7	3	11	15	13	19	17
	Szeptember	2	0	1	7	16	10	40	14
	Október	8	2	10	9	19	9	32	4
	November	17	8	9	7	22	11	8	8
	December	3	2	4	5	16	3	26	24
összeg		110	49	65	65	184	164	303	142

1860	Január	1	0	14	9	25	17	19	8
	Február	8	0	1	0	11	14	37	16
	Március	17	1	3	2	18	14	21	17
	Április	9	4	10	6	20	9	20	12
	Május	12	6	3	4	16	12	31	9
	Junius	9	0	0	0	16	16	38	11
	Julius	8	4	0	5	6	11	50	9
	Augusztus	9	0	2	4	18	23	26	11
	Szeptember	8	4	3	5	23	14	19	14
	Október	6	7	7	1	17	25	21	9
	November	5	3	3	14	22	6	27	10
	December	8	3	2	6	20	10	35	9
összeg		100	32	48	56	212	171	344	135

1861	Január	7	3	2	3	14	19	36	9
	Február	7	0	7	11	13	27	14	5
	Március	14	2	5	2	18	19	23	10
	Április	18	5	4	3	7	7	25	21
	Május	8	2	4	1	17	13	40	8
	Junius	11	5	7	3	16	13	27	8
	Julius	7	2	1	1	15	24	36	8
	Augusztus	13	4	2	6	8	21	8	30
	Szeptember	8	4	4	7	7	24	14	22
	Október	5	6	10	6	35	8	20	3
	November	8	0	0	3	19	21	19	20
	December	13	1	3	7	15	13	25	16
összeg		119	34	49	53	84	209	287	160

Év	Hó	É.	ÉK.	K.	KD.	D.	DNy.	Ny.	NyÉ.
1862	Január	5	2	2	3	20	17	34	10
	Február	17	6	0	6	14	4	18	19
	Március	2	0	1	7	35	27	9	21
	Április	1	2	0	6	16	10	34	12
	Május	9	8	3	9	15	13	22	14
	Junius	3	2	2	6	20	11	32	14
	Julius	3	2	2	3	22	15	35	11
	Augusztus	6	0	2	4	13	14	36	18
	Szeptember	2	0	1	13	12	20	29	13
	Október	2	1	9	8	13	30	26	5
	November	9	8	33	29	4	0	4	3
	December	6	0	4	10	10	31	24	8
összeg		64	31	59	94	194	192	303	148

1864	Január	8	4	10	10	13	16	26	6
	Február	3	4	5	10	12	17	23	10
	Március	9	3	8	1	8	18	32	14
	Április	17	4	4	0	5	4	30	26
	Május	21	5	13	3	8	4	19	20
	Junius	23	2	2	3	4	6	37	13
	Julius	5	9	0	3	0	8	22	46
	Augusztus	7	0	0	2	2	24	37	21
	Szeptember	7	1	3	1	8	11	21	38
	Október	4	6	3	0	2	34	25	19
	November	6	5	3	17	6	8	21	24
	December	6	4	43	10	6	10	10	4
összeg		116	47	94	60	74	160	303	241

1865	Január	6	2	8	15	2	30	21	9
	Február	13	5	6	4	3	14	21	18
	Március	4	16	8	12	6	5	15	27
	Április	6	5	7	8	10	19	19	16
	Május	7	4	8	15	10	23	14	12
	Junius	12	6	2	2	6	4	23	35
	Julius	10	9	3	9	9	15	21	17
	Augusztus	7	6	1	0	5	19	31	24
	Szeptember	13	5	8	11	3	7	27	16
	Október	3	3	12	9	11	33	11	11
	November	5	1	9	12	15	24	16	8
	December	6	2	1	9	4	40	27	4
összeg		92	64	73	106	84	233	246	197

Év	Hó	É.	ÉK.	K.	KD.	D.	DNy.	Ny.	NyÉ.
1866	Január	4	8	4	7	12	34	13	11
	Február	1	5	5	6	7	26	27	7
	Március	6	2	2	7	9	28	18	21
	Április	8	9	7	8	10	25	11	12
	Május	12	2	3	6	9	21	9	31
	Junius	12	6	9	5	5	13	11	29
	Julius	7	3	1	4	0	13	32	33
	Augusztus	3	7	2	1	5	20	33	22
	Szeptember	0	1	10	8	11	27	19	14
	Október	4	3	17	15	9	22	7	16
	November	5	4	3	7	8	23	23	17
	December	9	11	9	13	8	9	17	17
összeg		71	61	72	87	93	261	220	230

VI. Tíz év alatt hányszor fordult elő a jelzett szélirány:

az egyes hónapokban	É.	ÉK.	K.	KD.	D.	DNy.	Ny.	NyÉ.
Január	50	25	70	83	144	207	240	105
Február	68	39	42	88	138	138	228	125
Március	91	34	62	52	152	173	200	164
Április	95	42	46	68	114	180	224	156
Május	121	45	62	57	143	161	171	150
Junius	123	50	40	28	96	114	248	189
Julius	85	53	15	36	74	137	209	224
Augusztus	77	64	33	33	85	193	276	197
Szeptember	81	26	39	79	121	166	224	167
Október	52	39	93	61	177	201	193	94
November	84	58	76	115	134	172	188	141
December	73	28	81	98	126	164	237	140
egy évben átlag	100.0	50.3	65.9	79.8	150.4	200.6	263.8	185.2

10 év alatt	É.	ÉK.	K.	KD.	D.	DNy.	Ny.	NyÉ.
télen	191	92	193	269	408	509	705	370
tavaszkor	207	121	150	177	409	309	595	470
nyáron	285	167	88	97	255	444	733	610
őszkor	217	123	208	255	432	539	605	352

E számok nyíltan mutatják, hogy vidékünkön az éjszaki, éjszakkeleti, keleti és délkeleti szelek a többi négy irányhoz tetemes kisebbségben vannak, úgy állván egymáshoz = 296 : 700; legritkébbak az

éjszakeleti és keli szelek, az éjszakiak gyakoribbak május, — júniusban, — átalán nyáron, mint más évszakokban. stb.

százalék szerint É.: ÉK.: K.: KD.: D.: DNY.: Ny.: NyÉ.:
mint 9.176: 4.796: 6.010: 7.018: 13.604: 18.086: 24.897: 16.413:

A déli szelek meghozzák az eső anyagát, melyet a nyugoti szél esővé érlel meg; az éjszaki szél tisztítólag hat, a keleti szél száraz, és hűvös, télen metszően hideg.

A szelek ereje Pannonhalmán tetemes, és dacára az aránylag csekély magasságnak, mégis jelentékenyen nagyobb, mint a mezővárosban s a vármegye sík területein. A déli és nyugoti szelek aránylag erősebbek s erejük mellett kitartók; úgy, hogy 3—4—5 napig is dühöngnek. Az igazi fürgetegek nyugot és nyugotéjszokról jönnek, erőre nézve fölülmulják a déli legerősebb szeleket, de rendszeren rövid tartamuak; azért a déli erős és tartós szelek több kárt tesznek, mert gyakrabban is dühöngnek. 1858-ik évi ápril 30— május 5-ig D. és DNY. irányban jövő roham 7—8 fokú erősséget nyert, melyről jegyzetem mondja: „Bábolnán, Tárkányban pajtákat zuzott, Pannonhalmán fákat hasított és tört!” Ilyen szél dühöngött 1859. január 23. 24. 30. 31. s febr. 1. 2; febr. 17. 18. 19 a Ny7. dühöngött, mely 20. 21. 22-én É5-nek engedvén át az uralmat, febr. 23-án ismét visszatért és Ny8-ig emelkedvén 3 napig tartott, DNYra térvén 27-én harmadszor is visszatért; marc. 11-én ismét D 5—7 dühöngött, mely márc. 16-ig tartott! A közép szélerősség Pannonhalmán 3. 12.

Az irányváltozás sok rendetlenségnek van kitéve, s nem ritkán fordítva járdólról keletre, éjszakra, nyugotra; ámbár gyakoribb a rendes forgás.

VII. Havi közép **páranymat** és ennek szélsőségei párisi vonalokban.

Hónap	Pannonhalmán		
	közép.	maxim.	minim.
Január	1.56	3.22	0.50
Február	1.76	3.60	0.45
Március	2.08	3.96	0.81
Április	2.62	5.57	1.09
Május	3.62	6.64	1.20
Június	4.55	7.68	1.82
Július	4.82	8.35	1.81
Augusztus . . .	4.95	9.75	1.86
Szeptember . .	4.29	7.87	1.71
Október	3.67	5.98	1.08
November . . .	2.22	5.44	0.76
December . . .	1.61	3.64	0.67

VIII. Évszaki és évi közép párányomat és ennek ingadozásai párisi vonalokban.

Évszak	Pannonhalmán		
	közép.	maxim.	minim.
Téli	1.708	3.60	0.45
Tavaszkor . . .	2.772	6.64	0.81
Nyáron	4.758	9.75	1.81
Őszkor	3.149	7.87	0.76
Évi	3.097	9.75	0.45

A párányomat maximuma a nyári évszakra esik, a minimum a télire; ugyanez áll az ingadozás szélső határaitra nézve is, mely utóbbi augusztus hóban $= 9.75''' - 1.86''' = 7.89'''$, januárban pedig $= 3.22''' - 0.50''' = 2.72'''$, decemberben, $= 3.67''' - 0.67''' = 3'''$, a miből kiderül, hogy a párányomat a légnyomattal ellentétes hullámozásban áll.

IX. Viszonyos havi légnedvesség — nyirkosság — (telített állapot = 100).

Hónap	Pannonhalmán			M.-Óvárott közép.
	közép.	maxim.	minim.	
Január	86.0	$\frac{100}{16}$	51	92
Február	79.0	$\frac{100}{12}$	40	83
Március	75.0	$\frac{100}{5}$	24	77
Április	65.0	$\frac{100}{1.2}$	29	63
Május	66.0	$\frac{100}{0.4}$	25	64
Junius	65.0	$\frac{100}{0.3}$	23	61
Julius	63.0	$\frac{100}{0.5}$	20	62
Augusztus	67.0	$\frac{100}{0.1}$	25	68
Szeptember	69.0	$\frac{100}{1.1}$	25	68
Oktober	73.0	$\frac{100}{2.5}$	31	75
November	84.0	$\frac{100}{8.3}$	49	80
December	80.0	$\frac{100}{21.6}$	54	89

X. Évszaki és évi nyirkosság (telített áll. = 100).

Évszak	Pannonhalmán			M.-Óvárott
	közép.	maxim.	minim.	közép.
Téli	86.0	$\frac{100}{49.6}$	40	88.0
Tavaszkor	68.0	$\frac{100}{6.6}$	24	68.0
Nyáron	65.0	$\frac{100}{0.77}$	20	64.0
Őszkor	76.0	$\frac{100}{10.6}$	25	74.0
Évi	73.6	$\frac{100}{67}$	20	73.5

A Pannonhalmán kitüntetett maximumokra nézve megjegyzem, hogy a törtszám nevezője azt mutatja, hányszor volt az illető hónapban vagy évszakban a lég páratelt állapotban; p. januárban 16-szor, februárban 12-szer, decemberben 21.6-szer; tehát télen 49.6-szer, s az egész éven át 67.6-szer.

E számok mint középszámok nem a tényeket fejezik ki, hanem azon képzelt számot, mely a nyirkosság egyenletes beosztásából ered. Az észleletek tíz évre terjedvén, ápril hóban e tíz év alatt 12-szer jegyeztetett páratelt állapot; e szám 10 évre beosztva az 1.2 középszámot adja. Májusban nem minden évben, hanem a 10 év alatt csak 4-szer jegyeztünk páratelt állapotot, $4:10 = 0.4$ s. i. t.

Mint említők, a pannonhalmi észleletek 1856—1866-ig, a magyar-óváriak 1866—1870-ig terjednek. Habár mind a kettő csekély évszámra vonatkozik és azonkívül különböző évekre, mégis meglepőleg összhangzó eredményt mutat. Az összehasonlítás sem igazságos, de mégis kockáztatom azon megjegyzést, hogy Magyar-Óvárott az évi ingadozás = $90.71 - 60.94 = 29.77$, nagyobb mint Pannonhalmán $86 - 63 = 23$; úgy látszik továbbá, hogy a mélyebben fekvő helyek télen nyirkosabbak, mint a magaslatok; ellenben nyáron ez utóbbiak nyirkosabbak. Pannonhalmán nem ritka tűnemény, hogy a főmonostor fölött tiszta, felhőtlen ég áll, holott alatta határtalan ködtenger terül el; mely tűnemény leginkább hűvös szélesendes napokban mutatkozik; holott nyári esős napokban a főmonostort a felhők surolják, a mikor azt a völgyek lakóira nézve köd burkolja.

A tíz évi időközben az 1864/5 év volt a legnyirkosabb, melyben 156-szor jegyeztetett páratelt állapot, mely számból decemberre 62,

január 26, február 39 esik; vagyis, minthogy egy-egy napra 3 jegyzés esik, decemberben 21, januárban 8.7, februárban 13 napon volt a lég páratelt állapotban, azaz: jobbára ködös. Dr. Klein Mihály orvos ur Komáromban a mondott évben 40 ködös napot jelzett, mely szám szintén páratlanul áll a tiz évi időközben; leszűrazabb évül 1858/9 jeleztetik, melyben Pannonhalmán csak 47 páratelt állapot jegyeztetett, ezekből decemberre 12, január 12, február 1 esik, vagyis decemberben 4, januárban 4, februárban $1\frac{1}{3}$ nap volt páratelt vagy ködös.

Klein orvos ur Komáromban ez év folyama alatt 18 ködös napot jegyzett, mely szám a pannonthalmihoz $\frac{47}{3} = 15.7$ igen közel áll.

XI. Az esős napok száma Pannonhalmán.

Év	Január	Február	Március	Április	Május	Junius	Julius	Augusztus	Szeptember	October	November	December	Összeg
1852 . . .	2	7	6	3	9	3	5	0	7	9	8	6	63
1853 . . .	4	3	9	14	14	14	8	8	4	8	6	1	93
1854 . . .	6	10	6	7	7	8	12	13	3	5	3	9	89
1855 . . .	4	4	11	9	12	10	2	7	5	6	8	7	85
1856 . . .	7	5	3	2	13	8	9	6	11	3	9	10	86
1857 . . .	13	7	13	14	10	9	11	8	7	10	7	5	113
1858 . . .	10	7	12	7	12	8	13	14	3	10	9	7	112
1859 . . .	6	7	12	10	20	14	7	11	11	12	8	13	131
1860 . . .	10	8	10	10	9	5	16	14	9	6	6	9	112
1861 . . .	6	3	5	3	6	4	9	6	9	3	7	4	65
1862 . . .	8	5	2	9	9	8	6	6	3	5	8	8	77
1863 . . .	10	0	4	4	7	5	4	4	6	4	9	3	61
1864 . . .	1	11	13	13	8	11	12	12	7	6	7	3	104
1865 . . .	11	11	11	1	8	9	7	15	5	9	3	4	94
1866 . . .	8	13	9	7	8	5	13	13	5	1	12	11	105
1867 . . .	12	11	14	14	7	6	7	5	3	8	9	14	110
1868 . . .	11	5	14	10	9	8	8	6	4	7	7	8	97
1869 . . .	4	11	10	9	6	9	6	8	5	8	11	15	100
1870 . . .	9	7	7	6	6	13	10	13	4	11	6	12	104
1871 . . .	9	3	5	9	7	11	7	4	3	7	11	7	84
1872 . . .	1	7	5	6	6	11	7	9	8	6	10	9	85
20 évig átlag	7.5	6.9	8.4	8.0	9.2	8.5	8.0	8.3	5.8	6.9	7.8	8	—

Összehasonlítás végett ide igtatom az 1859—1870-ig terjedő 12 évi adatokból Pannonhalmán, M.-Óvárott, és Komáromban kiszámított havi átlagot.

XII. Az esős napok havi átlagai (a római számok a hónapokat jelentik).

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
Pannonhalmán .	8.0	7.7	7.5	8.0	8.6	8.0	8.8	9.4	6.0	6.3	7.8	9.0
Magy.-Óvárrott .	12.6	10.2	12.1	10.9	11.6	10.1	10.9	11.5	7.2	9.7	11.2	12.2
Komáromban .	11.7	10.2	11.1	10.5	10.6	12.2	10.9	12.5	8.1	9.6	11.6	10.4

XIII. Az évi esős napok számai.

Év:	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	összeg
Pannonhalmán	131	112	65	77	61	104	94	105	110	97	100	104	1160
M.-Óvárrott .	127	129	89	87	72	82	111	151	199	183	158	154	1540
Komáromban .	155	127	118	103	135	130	116	113	140	131	138	150	1556

A különbség tetemes; mi is igazolja azon állításunkat, hogy a vizek mentében gyakoribb csapadékok észlelhetők; a mi mindenestre tetemes befolyást gyakorol az éghajlatra még akkor is, ha a csapadékok mennyisége az egyes években nem nagyon különböznék is oly két helyen, melyeknek egyikén p. gyakran, de mérsékeltén, másikán ritkábban, de annál bővebben esik. De lássuk a csapadék mennyiségét.

XIV. A csapadék mennyisége párisi vonalokban Győr-Szent-Márton mezővárosban.

Év	Jan.	Febr.	Márc.	Ápril	Május	Jun.	Julius	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.
1857	29.25	3.70	14.57	31.71	13.37	15.08	13.74	17.20	18.15	37.21	23.58	4.17
1858	3.00	9.30	5.21	11.02	30.18	3.14	27.21	24.77	7.00	20.00	16.86	14.22
1859	2.70	2.92	23.75	19.47	42.86	24.90	20.73	27.04	20.47	35.57	16.10	32.05
1860	13.44	24.52	12.95	32.15	25.24	14.04	26.86	16.93	40.66	13.26	19.75	16.89
1861	11.34	6.46	22.08	5.38	36.85	25.80	22.28	12.40	13.01	3.80	17.47	3.28
1862	21.12	7.70	0.00	29.04	76.62	43.74	5.34	18.26	5.64	6.84	26.42	12.78
1863	12.50	0.00	27.73	9.60	7.63	12.44	9.06	4.76	18.90	5.84	11.24	14.95
1864	1.64	15.62	41.44	14.24	32.96	20.42	23.03	35.94	24.16	7.53	22.73	3.42
1865	20.33	14.51	32.48	0.35	6.36	23.05	38.06	23.85	1.78	16.68	5.48	1.29
1866	3.10	9.30	34.67	22.31	19.67	12.12	14.43	51.95	22.26	0.84	7.23	17.77
1867	24.79	8.06	16.16	29.88	15.22	29.60	24.13	18.22	15.54	42.75	6.89	58.71
1868	10.38	4.67	24.80	24.32	51.05	19.50	44.77	7.55	15.69	15.84	13.04	33.09
1869	5.81	13.84	18.98	11.67	10.41	15.00	29.08	14.99	20.77	31.96	22.11	22.50
1870	20.54	12.21	10.91	10.30	15.87	26.05	53.08	49.46	11.24	32.00	34.70	32.24
1871	23.17	2.64	16.15	9.33	18.44	23.11	17.68	12.88	2.71	30.08	38.17	12.98
1872	11.24	6.24	7.86	23.52	7.03	29.87	9.45	25.74	22.27	13.47	31.54	11.33
közép	13.39	8.85	19.36	17.33	25.61	21.11	23.68	22.62	16.26	19.61	19.58	18.16

XV. A csapadék mennyisége párisi vonalokban Magyar-Óvárott.

Év	Jan.	Febr.	Márc.	Ápril	Május	Jun.	Julius	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.
1859	1.30	2.20	22.00	25.70	38.30	13.730	22.00	21.50	25.60	40.40	21.00	32.80
1860	12.70	15.30	8.40	30.70	23.80	22.00	29.10	23.10	35.20	17.40	17.30	24.00
1861	20.00	8.80	21.10	8.00	40.90	37.00	22.50	10.00	18.00	1.60	25.80	5.60
1862	29.50	4.30	4.70	22.40	36.65	26.60	7.40	14.20	7.13	8.30	22.86	12.20
1863	13.30	1.32	12.35	18.06	14.81	9.25	11.65	7.22	15.11	6.42	17.49	21.07
1864	2.10	22.60	27.02	7.57	15.84	33.43	14.67	30.40	15.45	17.43	15.32	4.32
1865	17.32	7.26	20.12	2.19	10.70	14.06	14.47	28.41	1.78	15.82	7.20	1.19
1866	6.08	15.71	18.67	16.12	23.78	20.97	15.67	35.52	39.60	3.51	11.26	23.64
1867	26.63	8.31	13.70	25.97	16.15	31.84	41.13	32.24	24.89	43.78	3.96	44.70
1868	11.77	12.60	29.18	22.06	56.90	26.50	43.84	21.51	14.48	11.57	11.94	31.91
1869	5.78	17.03	17.21	20.24	7.14	6.71	20.54	37.31	9.08	27.25	24.62	26.59
1870	20.43	13.10	5.51	6.27	19.54	26.66	33.47	26.04	19.54	31.99	35.84	22.94
Átlag	13.950	10.710	16.663	17.106	23.709	22.812	23.034	25.638	18.659	18.789	17.924	20.913

A havi átlag szerint legtöbb csapadék keletkezik május, június, július és augusztusban, legkevesebb február és januárban; Szentmárton és Magyar-óvár közt a különbség igen csekély. Megjegyzendő még, hogy 1857—60-ig a főmonostorban, 1861—1872-ig a mezővárosban fölfogott csapadék vétetett föl.

XVI. Évszaki csapadék átlaga párisi vonalokban.

Évszak	Szent-Mártonban	Magyar-Óvárott
Téli	40.400	45.570
Tavaszkor . .	62.300	56.478
Nyáron . . .	87.410	71.484
Ősszel . . .	55.450	75.372
Évi átlag .	245.560	248.904

XVII. Évi csapadék párisi vonalokban.

Év	Szent-Mártonban	Magyar-Óvárott	Komáromban
1859	268.56	270.03	—.—
1860	257.69	259.50	—.—
1861	180.15	219.30	—.—
1862	246.50	196.29	—.—
1863	134.65	148.08	—.—
1864	243.18	206.15	166.73 *)
1865	184.22	140.52	225.81 *)
1866	215.65	250.53	225.81
1867	290.35	313.30	340.81
1868	264.70	274.26	319.85
1869	217.12	219.70	240.24
1870	308.60	261.30	304.75
1871	207.34	—.—	242.18
1872	304.39	—.—	251.08
1859—1870-ig összeg	2811.37	2758.93	- -
1864—1872-ig összeg	2235.55	—.—	2317.26

Ezen eredmény annyiból meglepő, a mennyiből Pannonhalmáról tekintvén a roppant láthatárba eső külön vidékeket, úgy láttuk, mintha a Duna mentében nemesak többször, hanem bővebben is esett volna. Minthogy azonban nincs kétség benne, hogy az óvári észleletek pontosak, a számok előtt meg kell hajolnunk.

A pannonhalmi főmonostorban és a mezővárosban fölfogott csapadék közt van ugyan különbség, de nem tetemes; e különbség részint a különböző magasságtól, részint azon körülményből ered, hogy a legbővebb vizet a nyári záporok adják, melyek a felhők csekély terjedelme mellett, majd a hegy, majd a város fölött vonulnak el. A városi jegyzéseket Götl gyógyyszerész ur 1860-ban kezdette meg; a különbség kitüntetése végett ide ígatok egy pár évi eredményt.

*) E két szám nem látszik megbízhatónak.

XVIII. A csapadék mennyisége párisi vonalokban.

Hó	1860.		1865.	
	a főmonostorban	a városban	a főmonostorban	a városban
Január . . .	13.44	11.40	20.90	20.33
Február . . .	24.52	15.77	16.54	14.51
Március . . .	12.95	11.52	36.45	32.48
Április . . .	32.15	28.97	1.13	0.35
Május . . .	25.24	26.16	4.78	6.36
Junius . . .	14.04	11.51	21.99	23.05
Julius . . .	26.86	30.86	28.28	38.06
Augusztus . .	16.93	19.37	20.61	23.85
Szeptember . .	40.66	42.54	1.82	1.78
Október . . .	13.26	15.88	11.85	16.68
November . . .	19.75	24.77	4.65	5.48
December . . .	16.89	15.06	1.55	1.29
Évi összeg . .	256.69	253.81	170.55	184.22

A különbség az egyes hónapokban tetemes, az évi összegben kisebb; a téli hónapok a főmonostorban több csapadékot adnak, de ezen eredmény hihetőleg hamis, minthogy télen leginkább hóval van dolgunk, mely a szél hatalma alatt állván, háztetőkről is lesodortatik; azért több gyűl össze ott, a hol magasabb háztetők és téresebb udvarok közt fogjuk föl a csapadékot.

A csapadék Győr vármegyének egyes részein mégis igen különbözhetik; mert tény, hogy az erdős hegyek és erdős folyampartok gyorsabban érlelik meg az esőt. Pannónhalmáról gyakran láthatjuk az eső-felhők menetét. Ha a déli szél néhány napig uralkodott, s meghozta a párák szükséges mennyiségét: rendszeren a nyugati váltja föl azt, és megérleli az esőt; azért az eső hozzánk rendszerint a Rábaközéből jön; de ezen irányban jöven, a sokorói hegyvonalba ütközik; azért a sokorói járás többször és bővebb esőt kap, mely ha a hegyen átjön, már gyengébb; de vajmi gyakran megtörténik, hogy a csanaki foknál két részre szakad, melynek egyike a Duna mentében, másika a sokorói hegyek irányában a bakonyság felé tart, ott a bakonyi hegyek irányában a Vértéseknek fordul, és a dunaival találkozik. Ilyenkor a pusztai járás kevesebb esőt kap. A keleti szél ritkábban hoz esőt; de ha mégis hoz: akkor a pusztai járásban történik a sűrűbb csapadék.

A csapadék legnagyobb része eső alakban jelenik meg. A nagy havazás ritka; a hónap tartós maradása még ritkább; a hó azonban nem ritkán igen nagy alkalmatlanságot szerez. 1852²/₃-ik évi télen alig havazott 5-ször; a hőmérsék minimuma — 5. volt, s január 20-án ezen

észrevétel olvasható: „a vad repce virágzik és gyümölcsöt érlel“, március 15-én „a som és mondola nagyban virágzik“; de március 18-án a szél éjszakra fordulván, a hőmérséklet 8°-ról—4°re, 20-án már — 5°5-re szállította le, egyuttal beállott a havazás Ny⁸ szél mellett, s 21-én az észrevételek közt e jegyzet olvasható: „A hófúvatok ölnyi magasságúak; az utak járhatlanok, sok szerencsétlenségről, emberfagyásokról hallani!“ A hideg ekkor már 30-áig tartott, mely napon a hőmérő még — 4° R. mutatott; ápril 14-én újra megjött a hideg, s a hőmérő — 3° R. sülyedt; a hó és hideg a tavaszi munkát nagyon késleltette, mert csak ápril 25-én juthattak a gazdák a tavaszi vetéshez, a vincellérek a szőlőmetszéshez. Ily visszás időjárás nem ritka mi nálunk; s a tavaszi fagyok káros hatása sokkal élénkebb emlékezetben van, semhogy azt hosszasan kellene bizonyítanunk!

Nem érdektelen mégis azon éveket tudni, a melyekben a vidékbeli szőlők a fagyoktól szenvedtek. Börzsey János szent-mártoni polgár lelkiismeretes jegyzetei szerint a téli esős hideg károsan katott 1842, 1843, 1844, 1845, 1846, 1847, 1849, 1852, 1856, 1859, 1861, 1864, 1865, 1867, 1870, 1872 években; tehát 30 év alatt 16-szor.

Tavaszi fagyok voltak: 1843-ik évi május 1- és 2-án

1845-ki	„	„	4-én
1846	„	„	2-án
1850	„	„	4-én
1851	„	„	2-án
1852	„	„	ápril 17- és 27-én
1853	„	„	16-, 17- és 18-án nagy fagy
1861	„	„	20- és 21-én
1862	„	„	16- és 17 „
1863	„	„	junius 2- „ 4 „
1864	„	„	május 5- „ 6-án
1865	„	„	2-án
1866	„	„	23- és 24-én
1873	„	„	ápril 27- „ 28-án.

A vidékbeli szőlők ily viszonyok közt csakugyan siralmas állapotra jutottak; nemcsak azért, mert a tényleges kár a vesszőt és ennek gyümölcsét sujtotta, hanem azért is, mert a szőlőgazdák az igen kétes eredményű szőlőszetre nem akarnak vagy nem bírnak annyit áldozni, a mennyit a virágzó állapot igényel. Mindez kulesul szolgál azon csekély előmenetel megfejtésére, melyet a szőlőszet vidékünkön idáig tehetett. A fagyokon kívül a jégeső is meg-meg jelenik, habár nem

oly igen gyakran; nevezetesebb jégesők voltak 1842, 1851, 1859, 1861, 1864, 1868; általános azonban csak az 1851-ki vala, mely a szőlőt és a gyümölcsfákat tönkretette. Az 1842-ki jégeső (tán május 23-án?) a kész fürtöket elmetesztette; de a jó erőben lévő tő újra hajtott, és meg lehetős szüretet adott.

A villamos tünemények csak néha jelentékenyek; legtöbbszörre mérsékelten és kár nélkül folynak le. 1852—1872-ig, tehát 20 év 395-ször jegyeztetett a vidéken villámlás és dörgés, és így egy évre átlagosan 19.7 dörgés esik. Valóságban az évek igen különböznek egymástól; 1852—1872 az egyes évekre eső villámlás és dörgés-tünetek így következnek: 9, 18, 10, 16, 14, 24, 27, 28, 25, 22, 24, 27, 13, 18, 22, 14, 32, 14, 18. A legtöbb eset máj., jun., jul., aug. hónapban fordul elő.

A növényzet tenyészetének folyama vidékünkön az éghajlati viszonyok miatt nem lehet rendes. A szelek uralma és az ezzel kapcsolatban álló hőmérsék kicsapongása, a csapadék rendetlen és aránytalan megjelenése már a mezői munkák rendes folyamát nagyban gátolja, annál inkább zavarja a növényzet rendes és biztos fejlődését és gyümölcsözését.

1852-ben a tavaszt már február 20-án vetették, 1854-ben március 14-én, 1860-ban március 20-án, 1857-ben március 30-án, 1853-ban április 25-én, 1866-ban május hó 26-án, másodszor; a vetés ideje tehát, tekintve az 1866-ki rendkívüli esetet, febr. 20- és április 25-ke közé esik. Az aratás kezdete legkorábban jun. 19. (1856-ban) legkésőbbben jul. 9-én (1853-ban) jegyeztetett.

Oly rendes lefolyású év, minő az 1862-ki vala, a nagy ritkaságok közé tartozik. Ez évben márc. 24-én volt az utolsó mérsékelt fagy, április és május hónapban a kellő hőmérséklet kívánatos csapadék kísérte, s júniusban javában folyt az aratás; július száraz lévén, a takarodásra igen alkalmas vala. De ilyen év nálunk igen ritka; legtöbbször a tavaszi késő fagyok után rekkenő meleg következik. 1866-ban az első tavaszi vetés kifagyott; a második a száraz forróság miatt kiaszott. A szemnek elfojtása ködök által, vagy megfűllesztése rekkenő hőség által szintén előfordul, s nem ritka az eset, hogy a virágzás, vagy szem-érés idején jelentkező erős szelek által a vetések érzékeny kárt szenvednek.

A gazdák sorsa e szerint vidékünkön folytonos aggodalom, melyet 19 év alatt alig kétszer jutalmaz kielégítőleg bő aratás.

Az aratások minőségéről és mennyiségéről, valamint a gyümölcsösökről más fejezetek szólnak, részemről csak a szőlőkre vonatkozó rovatos kimutatást kívántam ide iktatni, melyben mint tükörképben a mezői munka és annak eredménye is jóformán hiven mutatkozik.

Év	metszés	hajt	virágzik	szüret.	mennyi	minő a bor
1842.	II. 21	IV. 21	VI. 18	X. 10	kevés	jó
1843.	II. 15	IV. 13	VI. 8	X. 16	kevés	középszerű
1844.	III. 18	IV. 25	VI. 13	X. 22	kevés	jó
1845.	III. 3	IV. 28	VI. 14	X. 20	sok	középszerű
1846.	III. 16	IV. 15	V. 27	X. 4	sok	rosz
1847.	IV. 3	V. 1	VI. 2	IX. 29	sok	jó
1848.	II. 26	IV. 5	V. 31	IX. 27	sok	jó
1849.	III. 4	V. 1	VI. 4	X. 10	kevés	középszerű
1850.	III. 11	IV. 23	VI. 5	X. 3	kevés	jó
1851.	IV. 1	V. 1	VI. 17	X. 28	kevés	középszerű
1852.	III. 8	V. 5	VI. 10	X. 15	sok	rosz
1853.	II. 14	V. 8	VI. 21	X. 25	sok	középszerű
1854.	III. 6	IV. 23	VI. 3	X. 12	kevés	jó
1855.	III. 5	IV. 20	VI. 5	X. 13	kevés	középszerű
1856.	III. 11	IV. 14	VI. 8	X. 6	kevés	középszerű
1857.	III. 20	IV. 16	VI. 8	X. 15	közép.	középszerű
1858.	IV. 6	IV. 26	VI. 18	X. 15	kevés	jó
1859.	III. 15	IV. 20	VI. 4	X. 2	kevés	középszerű
1860.	III. 1	V. 5	VI. 10	X. 12	sok	középszerű
1861.	IV. 2	V. 3	VI. 18	X. 1	kevés	középszerű
1862.	III. 10	IV. 7	V. 19	IX. 24	kevés	rosz
1863.	IV. 5	IV. 16	VI. 5	X. 1	kevés	középszerű
1864.	III. 7	IV. 29	VI. 15	X. 28	kevés	rosz
1865.	II. 19	IV. 26	V. 25	IX. 27	kevés	középszerű
1866.	IV. 1	IV. 15	VI. 5	IX. 22	kevés	középszerű
1867.	III. 11	IV. 25	VI. 3	X. 20	kevés	rosz
1868.	IV. 1	IV. 26	V. 31	X. 1	sok	jó
1869.	IV. 1	IV. 16	V. 18	X. 8	sok	középszerű
1870.	III. 7	IV. 15	V. 28	X. 20	sok	rosz
1871.	III. 13	IV. 14	V. 23	X. 20	sok	rosz
1872.	III. 4	IV. 20	V. 23	X. 1	kevés	jó

Az adatokra azt kell megjegyezni, hogy a szüret rendszeren nem akkor történik, mikor a szőlő állapota úgy kívánja. Legtöbbszörre a szőlők tulajdonosai idő-előtt kierooszakolják az engedélyt; az ürgyöt szolgáltatja vagy a rossz idő, vagy a méhek s madarak pusztítása, állítólagos rothadás s. t. eff. Egyeseknek elválni a többiektől már a mezei rendőrség hiánya miatt sem lehet; s így a bor minősége az emberek türelmetlensége miatt rossz. De egészben véve még is szomorú benyomást nyerünk, ha meggondoljuk, hogy 30 év alatt 3-szor jegyeztetik sok és jó bor, 6-szor kevés és jó, 4-szer sok középszerű, 1-szer középszerű mennyiség- és minőségre, 10-szer kevés középszerű, 3-szor sok rossz, és 4-szer kevés rossz bor vagy 9-szer sok, 19-szer kevés!

Földdelejesség.

Földdelejességi meghatározásokat valamint az osztrák birodalomban általában, úgy névszerint Magyarországon a bécsi cs. kir. meteorológiai és földdelejességi intézet végzett, és pedig a negyvenes évektől kezdve folytatólagosan évenként más és más területeken. Így került a sor az ötvenes években Magyarországra. Bármily hitelesek és értékesek legyenek is e meghatározások, még sem tükrözik azok vissza hazánk földdelejességi viszonyainak teljes képét; mert a meghatározások aránylag igen is csekély számú pontokra szorítkoznak; így többi között Győrmege sem került a meghatározás hálózatába.

A kép bővítésének sőt ha lehet kiegészítésének szükségességét a magyar tud. Akadémia komolyan átértette, és a földdelejességi meghatározások folytatását a magyar kormány támogatása mellett (1864, 1866 és 1867-ben) újra fogantatva vette, a kivitellel pedig Dr. Schenzl Guido budai főreáltanodai igazgatót és Kruspér István műegyetemi tanárt bízta meg. Nevezett tudósok három év alatt — illetőleg a szabad rendelkezésükre állt szünidőkben, — Magyarország déli részét és Erdély nyugati felét utazták be.

A megkezdett munka folytatására ugyancsak Dr. Schenzl jelenleg a m. kir. meteorológiai és földdelejességi intézet igazgatója Dr. Kondor Gusztáv egyetemi tanár kíséretében 1869-ben ismét utra kelt és aug.—sept. hónapokban Magyarország nyugati részén végezte földdelejességi meghatározásait, míg ugyanez alkalommal kísérője Dr. Kondor Gusztáv a csillagászati részt — u. m. idő-, azimuth- és sarkmagasság-meghatározásokat — vezette.

Ezen utjok alkalmával érintették megyénket is és állomási helyül Pannónhalmát szemelték ki, hol is néhány napig időzván, a tervezett meghatározásokat kimerítő részletességgel végezték.

Nevezett tudósok e körutjok alkalmával gyűjtött adatokat feldolgozván, munkálatuk eredményét a m. tud. Akadémiának benyújtották.

Ezen értékes munkálatból vesszük át a megyénkre — illetőleg Pannónhalmára vonatkozó földdelejességi meghatározások végeredményeit.

I. A delejes elhajlás (Declinatio)

megállapítására 5 meghatározást végeztek, s végeredményül a közép értéket fogadták el.

1-ső meghatározás: szept. 4-én; álláspont: a vársétányon a főki-járattól balra.

Az elhajlás 10 beállítás és leolvasás középértéke szerint $10^{\circ} 40.07'$

A müncheni készülék 0 pontjára átszámított elhajlás $. 11^{\circ} 8.8'$

2-ik meghatározás: szept. 4-én; álláspont: azelőbbi.

Az elhajlás 5 beállítás és leolvasás középértéke szerint $10^{\circ} 42.8'$

A müncheni 0 pontra átszámítva $. . . . . 11^{\circ} 13.8'$

3-ik meghatározás: szept. 6-án; álláspont: a vársétányon a könyvtár ék. sarkán.

Az elhajlás 3 beállítás és leolvasás középértéke szerint $10^{\circ} 34.20'$

A müncheni 0 pontra átszámítva $. . . . . 11^{\circ} 3.8'$

4-ik meghatározás: szept. 6-án; álláspont: az előbbi.

Az elhajlás 3 beállítás és leolvasás középértéke szerint $10^{\circ} 30.4'$

A müncheni 0 pontra átszámítva $. . . . . 10^{\circ} 59.9'$

5-ik meghatározás: szept. 6-án; álláspont: az előbbi.

Az elhajlás 6 beállítás és leolvasás középértéke szerint $10^{\circ} 27.20'$

A müncheni 0 pontra átszámítva $. . . . . 10^{\circ} 58.6'$

A három utóbbi meghatározás szerint tehát: a müncheni 0 pontra átszámított elhajlás $. . . . . 11^{\circ} 0.3'$

II. Vízszintes hatályosság (Hor. Intensitát).

1-ső meghatározás: szept. 4-én történt, a vársétányon a főkijáratától balra; az adatok azonban a mutatkozó szabálytalanságok miatt nem voltak megbízhatók; a zavaró ok valószínűleg a közelfekvő várfalban keresendő.

2-ik meghatározás: szept. 6-án; álláspont: a vársétányon a könyvtár ék. sarkán.

A vízszintes hatályosság két észlelet középértéke szerint

Gauss-féle egységben kifejezve $. . . . . 2.0902$

A müncheni készülék 0 pontjára átszámítva $. . . . . 2.0702$

3-ik meghatározás: szept. 6-án; álláspont az előbbi.

V. hatályosság: két észlelet középértéke szerint $. . . 2.09405$

A müncheni készülék 0 pontjára átszámítva $. . . . . 2.0729$

A két utóbbi meghatározás középértékéből a müncheni készülék 0 pontjára átszámított vízszintes hatályosság $. . . 2.0715$

III. Delejes lehajlás (Inclinatio).

1-ső meghatározás: szept. 4-én; álláspont: a vársétányon a főkijáratától balra.

Lehajlás $. . . . . 63^{\circ} 9.3'$

2-ik meghatározás: szept. 6-án; álláspont: a vársétányon a könyvtár ék. sarkán.

Lehajlás $. . . . . 63^{\circ} 6.5'$

Mindkét meghatározás középértéke szerint a lehajlás $. . . 63^{\circ} 8.'$

IV. A földdelejesség összes ereje (Totalkraft)

a fönnebbi meghatározások szerint 4.629

Összehasonlításul ide jegyezzük még a Pannonhalmától 4—5 mfdre kelet felé eső Komáromnak földdelejességi tényezőit, — ugyanazon időből.

A müncheni 0 pontra átszámított elhajlás . . . . . $10^{\circ} 52.5'$
míg Kreil 1848.₅-ban a Duna jobbpartján Uj-Szőnyben . . . $12^{\circ} 46.3'$
elhajlást észlelt.

Az elhajlási csökkenés tehát 21.₂ év alatt . . . . . $2^{\circ} 20.3'$
s egy évre esik . . . . . $0^{\circ} 6.7'$

Vízszintes hatályosság 1869-ben a normal-pontra
átszámítva 2.0547

Ugyanaz Uj-Szőnyben 1848.₅-ben 2.0202

Csökkenés 21.₂ év alatt 0.0562

S egy évre esik 0.0027

Delejes lehajlás 1869-ben . . . . . $63^{\circ} 15.9'$

Ugyanaz Uj-Szőnyben 1848.₅-ben . . . . . $63^{\circ} 43.9'$

Csökkenés 21.₂ év alatt . . . . . $28.0'$

Földdelejesség összes ereje:

1869-ben 4.616

1850-ben 4.582

Földrengések.

E tüneményre vonatkozólag megyénkben nem rendelkezünk tüzetes adatokkal, s egészben véve csakis a nevezetesebb esetekről szólhatunk, melyeknek szomorú nyomai nem annyira a jegyzetekben, mint inkább a közemlékezetben élnek. Ilyen volt az 1811-ik évi nagy földrengés, melynek gyupontját jóllehet a Vértések képezték, de hullámgyűrűi megyénkbe is elhatoltak, minek folytán pl. a pannonhalmi székes-egyház és főmonostor erős falai is sokat szenvedtek. Hasonlóképp emlékezetben él még az 1851-ben jul. 17-én este 10 órakor beállott kisebb földrengés.

Különben a természetnek e rémes tüneménye épen nincs annyira helyhez kötve, hogy a szomszédos vidékek adatai megyénkire nézve is nem volnának érvényesek. Így Komáromban Dr. Klein megyei főorvos ur 1838-tól pontosan feljegyezte a földrengéseknek nemcsak idejét, de irányát, alakját, erősségét és tartamát is. Érdekesnek tartjuk a szíves-ségéből vett adatoknak főbb pontjait ide ígdatni. Komáromban földrengés volt: 1838. jul. 22-én 2 mpereig tartó; 1839. okt. 4-én 3 mpereig

tartó; 1841. apr. 17-én 5 mp.; 1841. okt. 24-én 4 mp., repedésekkel, kémény omlásokkal és kénese bűzzel; 1843. márc. 3-án 3 mp.; 1845. máj. 9-én 2 mp.; 1851. júl. 17-én 8—10 mp., ágyudörgéshez hasonló ropogással; 1851. júl. 2-án 1 mp.; 1857. jun. 2-án 7 mp.; 1857. jun. 9-én 4 mp.; 1858. dec. 10-én 2 mp.; 1862. apr. 18-án 2 mp.; 1863. szept. 30-án 5 mp.; 1863. máj. 10-én; 1866. febr. 27-én 5 mp.; 1866. marc. 20-án 7 mp.; 1866. apr. 21-én 4 mp.

6. A megye viránya.

Ebenhűch Ferenctől.

Dacára szűk határok által korlátolt csekély területének és csakis déli részén emelkedő szerény dombláncolatainak, megyénk viránya elég változatos; mert míg nagy részben homokos, s a három folyó (Duna, Rába, Rábeca) táján vizjárta, sőt a Marcal partjain mocsáros talaja ritkább vízi és homoki növényekben igen is bővelkedik: addig másrészt a havasalji fajokat sem nélkülözi teljesen. Azért az alább következő növényjegyzék — habár távol áll a teljesség igényétől, — miután csak a pannonthalmi és koroncói adatok nyomán készült — mégis a szél-tiben művelt növényeket is ide számítva az edényes növények sorából 439 növényfajt — 1000 válfajon jóval fölül tartalmaz; melyeket Hazslinszky Frigyes „Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyvé”-ben követett rendszer és elnevezés szerint osztályoztam, már csak azért is, mivel irodalmunkban az egyetlen mű, mely e kellemes tudomány mai színvonalán áll; munkálatom fogatkozásait egyrészt a szükséges segédeszközök és adatok hiányának, más részt a kidolgozásra engedett idő rövidségének számítsa be a szives olvasó.

Megyénk növénytani ritkaságai közül következőket vélem kiemelendőkné: *Helianthemum fumana* Mill. *Cuscuta lupuliformis* Krock. *Onosma echioides* L. *Phlomis tuberosa* L. *Lycopus exaltatus* L. *Villarsia nymphoides* Vent. *Chlora perfoliata* L. *Gentiana pneumonanthe* L. *Galium pedemontanum* L. *Senecio paludosus* L. *Artemisia austriaca* Jacq. *Aster acris* L. *Plantago maritima* L. *Plantago arenaria* W. K. *Daphne Cneorum* L. *Polygonum arenarium* W. K. *Kochia arenaria* W. K. *Corispermum nitidum* W. K. *Populus canescens* Smith. *Salix repens* L. *Stratiotes aloides* L. *Iris variegata* L. *Iris graminea* L. *Iris arenaria* L. *Gagea pusilla* Schult. *Salvinia natans* Hoffm.

Ezek közül az *Iris arenaria* L. az 1844-ben történt tagosztály óta teljesen kiveszett, eke alá kerülván akkor a koroncói B ő s z e - d o m b homokos talaja, hol addig tenyészett, mint ezt az egyetlen — Milkovits ur növénygyűjteményében fennmaradt példány tanúsítja. A kiveszéshez közel van egyetlen Gentiánánk, mely a koroncói réteken ezelőtt is csak két helyen fordult elő; *G. pneumonanthe* L., melyet már 5 év óta nem észleltem határunkban. A Marcal folyónak és nádasainak 1863-ik évi teljes kiszáradása a Salviniát is valószínűleg száműzte megyénk területéről, mert azóta ismételt szorgos kutatásom dacára sem leltem azt nádasainkban. Ellenben a távol keletről a 16-ik és 17-ik századi török táborozások alkalmával hozzánk költözött *Myagrum perfoliatum* L. és *Daphne Cneorum* L. most is buján tenyészik nálunk, s ez utóbbi a győri piacon mint kedves illatu tavaszi virág nagy kelendőségnek örvend, hol is a szt.-iváni horvát menyecskék által májusban árulva: s z t.-i v á n i v i r á g néven ismeretes.

E megyében gyűjtött növénytárak tudtommal csak következő helyeken léteznek:

1. Pannonhalmán, a főapátsági könyvtárban, Ballay Valér főapáti helynök által a negyvenes években Sopronban kezdett, majd Kajáron folytatott s utóbb Pannonhalmán jeles szakismerettel és kiváló ügyszeretettel bevégzett s Reichenbach rendszere szerint osztályozott növénytár, melynek adatain e közlemény jobbadán alapszik.

2. Koroncón bold. Méhkerti Milkovits János közbirtokos által a harmincas és negyvenes években nagy gonddal és szenvedélyvel gyűjtött — Diószegi s Fazekas kézikönyve szerint meghatározott s Linné nemi rendszere nyomán osztályozott növénytár 10 könyvalaku fadobozban Koroncó vidékének virányát tartalmazza, melyhez függelékül mintegy 400 növényfaj kikopácsolt s alig hüvelknyi papirdobozokban kettős üveg közé rakott maggyűjteménye van esatolva. Jelenleg az elhunyt özvegyének birtokában van.

3. Dr. Rómer Flóris az ötvenes években győri főgymnasiumi tanár és muzeumőr által e megyének főleg szigetközi részében, Győr vidékén és a Bakony táján gyűjtött jeles növénytár, mely esere folytán mintegy 3000—4000 fajra szaporodván, a buzgó gyűjtő által 1863-ban nagylelkűleg a pesti kir. államgymnasiumnak lón ajándékozva.

4. A győri főgymnasium növénytára, melyet 1858-ban Dr. Rómer Flóris alapított, s mely utóbb Tomek Anasztáz tanár és Ballay Valér által a szt.-mártonvidéki — általam pedig a koroncóvidéki növényekkel gazdagítva, jelenleg Decandol szerint van osztályozva.

5. Végül saját koroncó-vidéki növénytáram, melyet 1863-ban kezdtem újból összeállítani, s Koch szerint osztályozni; miután ugyanakkor még a negyvenes években Győrött kezdett, utóbb Koroncón folytatott és cserepéldányokkal vagy 2300 fajra szaporodott régebbi növénytáramat a győri kisebb papnöveldeinek ajándékoztam egy rovar- és tojásgyűjteménnyel együtt. Méry Etel győri tanár s muzeumőr serkentésére s utasítása szerint a győri főgymnasium tanulói ugyan évenként több kisebb nagyobb növénytart állítanak ki Győr és vidékének virányából; ezen gyűjteménynek azonban amily szerény keletkezésök, ép oly ephemer és ismeretlen későbbi sorsuk. Kíváncsok, hogy e megyét szakértők egész kiterjedésében növénytanilag átkutassák s flóráját biztos adatok nyomán rendszeresen és híven összeállítsák.

I. REND. PILLANGÓSAK. PAPILIONACEAE.

- Phaseolus vulgaris* L. (Közönséges Paszuly) valamint válfaja *Ph. nanus* L. Mindenütt művelve; — *Ph. coccineus* L. (Nagyvirágu P.) s válfaja *Ph. multiflorus* L. Kertekben mindenütt.
- Onobrychis sativa* Lam. (Takarmány Csacsöröm.) Kor. és Szt.-Márton napos dombjain.
- Coronilla varia* L. (Tarka Kornilla.) Mindenütt.
- Orob. vernus* L. (Tavaszi Lednek.) Illaki, écsi s kor. erdő; — *O. niger* L. (Feketedő L.) P. sz.-páli erdő.
- Lathyrus sativus* L. (Szeges Bükkön.) Lófogu borsó néven itt ott művelve; L. — *tuberosus* L. (Mogyoró B.) Őszi közt mindenütt; — *L. pratensis* L. (Pallagi B.) Kor. és sz.-m. réteken; *L. palustris* L. (Mocsári B.) Kor. Vajda-rét.
- Vicia pisiformis* L. (Borsóka Babó.) Illaki és sz.-páli erdő; — *V. dumetorum* L. (Csere B.) Illak; — *V. Cracca* L. (Kaszanyüg B.) sz.-m. utak szélén, Paradicsom; — *V. tenuifolia* Roth. (Inaslevelű B.) Illak, Paradicsom; — *V. villosa* Roth. (Szőrös B.) Kor. sűrű bokrokban; — *V. Faba* L. (Bab B.) Mindenütt művelve; — *V. lathyroides* L. (Pici B.) Kajári s kor. homokon; — *V. sativa* L. (Abrak B.) Mindenütt művelve; — *V. lutea* L. (Sárga B.) Szt.-M. vetések közt; — *V. Pannonica* Jacq. (Pannoni B.) Kor. vetések közt; — *V. sepium* L. (Gyepű B.) Illak, Kor.
- Ervum Lens* L. (Főzelék Lenese.) Itt-ott művelve; — *E. hirsutum* L. (Borzas L.) Paradicsom. *Vicia hirsuta* Koch.

*) A lelhelyeket illetőleg leggyakrabban fordul elő Koroncó és Szt.-Márton, miért is e két helyet rövidítve Kor. és Szt.-M. betűkkel fogom jelezni.

- Pisum arvense* L. (Mezei vagy cukor Borsó.) Kertekben vagy szőlőkben művelve; — *P. sativum* L. (Vetemény B.) Mindenütt művelve.
- Astragalus glycyphyllos* L. (Édeslevelű Bóka.) Illak, Kor.; — *A. Cicer* L. (Bagolesa B.) Ko.; — *A. exscapus* L. (Szártalan B.) Sz.-iváni homok; — *A. austriacus* Jacq. (Osztrák B.) Sági domb; — *A. vesicarius* L. (Hólyagos B.) Sz.-M. sági domb; — *A. Onobrychis* L. (Csacsöröm B.) sz.-m. kor. homokdomb; — *A. arenarius* L. (Homoki B.) Sz.-iváni homokdomb.
- Colutea arborescens* L. (Pukkantó Dudafürt.) Kor. pagonyban elvadulva, művelve kertekben.
- Robinia Pseudacacia* L. (Álakác Robinia.) Széltében művelve, kor. s egyébütt mint erdő; — *R. hispida* L. (Rózsás R.) Kertekben művelve; — *R. Caragana* L. (Bokros R.) és *R. viscosa* L. (Enyves R.) mindakettő kertekben.
- Galega officinalis* L. (Keeskere Galga.) Kor. Ravazd, nedves helyeken.
- Glycyrrhiza glabra* L. (Édes Hígvirics.) Itt-ott a szőlőkben művelve.
- Dorycnium suffruticosum* Vill. (Cserjésedő Pofaszárny.) Kisbaráti, sági domb.
- Lotus corniculatus* L. (Szarvas Kerep.) Mindenütt; — *L. uliginosus* Schk. (Mocsári K.) Sz.-M. Bálint-rét, Koronóc Vajda-rét; — *L. siliculosus* L. (Becős K.) Kor. és Sz.-M. rétek.
- Trifolium agrarium* L. (Zörgő Lóhere.) Kor. Illak; — *T. filiforme* Koch. (Cérna L.) Illak; — *T. ochroleucum* L. (Vajszin L.) Kor. Illak, écsi erdő; — *T. arvense* L. (Herehura L.) Mindenütt tarlóban; — *T. striatum* L. (Karcolt L.) P.-sz.-páli erdő; — *T. fragiferum* L. (Eper L.) Szt.-M. Kor. nedves rétek; — *T. pratense* L. (Réti L.) Mindenütt réteken és művelve; — *T. montanum* L. (Háromfejű L.) Kor. pagony; — *T. hybridum* L. (Kores L.) Szt.-M. Kor. nedves rét; — *T. repens* L. (Gyökerező L.) Kor. nedves rét.
- Melilotus officinalis* Desr. (Somkóró Mézkerép.) Mindenütt szántóföldeken; — *M. alba* Desr. (Fejér M.) Kor. Sz.-m. dombon; — *M. coerulea* Desr. (Kék M.) Kertekben művelve s komló helyett használva kenyérbe.
- Medicago falcata* L. (Sárkerép Csigacső.) Mindenütt réteken, dombokon; — *M. sativa* L. (Lucerna Cs.) Művelve s vadon is mindenütt; — *M. prostrata* Jacq. (Cseplesz Cs.) Kor. homokon; — *M. lupulina* L. (Komlós Cs.) Mindenütt réteken dombokon; — *M. orbicularis* All. (Karikás Cs.) Sági domb, ritka; — *M. minima* Desr. (Pici Cs.) Kajári, szemerei, sz.-páli, kor. homok.

- Anthyllis vulneraria* L. (Nyul Szapuka.) Sz.-M. kor., sz.-páli dom-
bokon, pagonyban.
- Cytisus Laburnum* L. (Fai Zánót.) Kertekben művelve.
- C. nigricans* L. (Feketedő Z.) Illak, kor. pagony; — *C. austriacus* L.
(Osztrák Z.) Szt.-M. szőlők, utak, kor. pagony; — *C. supinus* Cr.
C. ratisbonensis Schaeff. (Henyé Z.) Pázmándi horog oldalain; —
C. capitatus L. (Gombos Z.) Tényői erdő; — *C. hirsutus* L.
(Borzas Z.) Tényői erdő.
- Genista pilosa* L. (Szőrös Rekettye.) Écsi erdő; — *G. tinctoria* L.
(Nyul R.) Sági domb, kor. pagony és Paradicsom.
- Ononis spinosa* L. (Tövisek Iglic.) Legelőkön, utak mellett min-
denütt.

II. REND. MANDOLAFÉLÉK. AMYGDALAEAE.

- Amygdalus communis* L. (Csemege Mandola.) Művelve kertek-
ben; — *A. nana* L. (Hanya M.) kertekben.
- Persica vulgaris*. Mill. (Őszi Barack.) Kertek- és szőlőkben.
- Armeniaca vulgaris* Lam. (Tengeri Kajszin.) u. o.
- Cerasophora dulcis* Fl. Wett. (Cseresnye Meggy) u. o.; — *C. acida*
Fl. Wett. (Borizü M.) u. o.; — *C. Chamaecerasus* Jacq. (Csep-
lesz M.) Pázmándi és sági horog.
- Prunus spinosa* L. (Kökény Szilva.) Erdőn, utszéleken mindenütt; —
P. institia L. (Közép Sz.) Kertekben, szőlőkben; — *P. domestica*
L. (Kerti Sz.) u. o.
- Padus vulgaris* Host. (Gerezdes Zelnice.) Kertekben, kor. pagonyban
vadon; — *P. Mahaleb* L. (Saj Z.) kor. pagony.

III. REND. RÓZSAFÉLÉK. ROSACEAE.

- Rosa gallica* L. (Farkas Rózsa) Illak-erdő; — *R. pimpinellifolia* L.
(Tompalevelű R.) Sz.-M. szőlőkerítések s horog oldalai; —
R. canina L. (Csipke R.) Szt.-M. Szemere, kor. utszélek.
- Rubus Idaeus* L. (Málna Szeder). Kertekben művelve; — *R. caesius*
L. (Hamvas Sz.) Kor. pagony, győr-dunai szigetek, Szt.-M.
szőlőkerítések; — *R. fruticosus* L. (Seregély Sz. u. o.)
- Fragaria collina* L. (Csattogó Szamóca.) Illak és écsi erdő; —
F. vesca L. (Földi eper Sz.) u. o. s kor., szt.-páli-erdő; — *F. elat-
ior* Ehr. (Kerti Sz.) Kertekben művelve s Illak, meg écsi-erdő.
- Potentilla supina* L. (Henyé Pimpó.) Gyirmóth sebesi major; —
P. anserina L. (Liba P.) Kor. rétek, kis-écsi s. a. t. legelőkön
közönséges; — *P. Tormentilla* Scop. (Timpó P.) Illak-erdő; —

P. reptans L. (Terjedő P.) Kor., Paradicsom, Szt.-M. árkok, legelők; — *P. verna* L. (Tavaszi P.) Kor. legelők, Szt.-M., likócsi puszta dombok; — *P. argentea* L. (Ezüstös P.) Kor. utszél, Sz.-M. sági domb; — *P. inclinata* Vill. (Buglyos P.) Szt.-M. kálvária; — *P. recta* L. (Egyenes P.) u. o.; — *P. opaca* L. (Cérnás P.) Szt.-M. gyümölcsösök, szt.-páli erdő.

Agrimonia Eupatorium L. (Bojtorjános Párló.) Erdőszéleken mindenütt.

Alchemilla vulgaris L. (Közönséges Bokál). Szt.-M. rétek.

Sanguisorba officinalis L. (Orvosi Vérfő.) Nedves réteken mindenütt.

Poterium Sanguisorba L. (Vérfő Csabair). Szt.-M., Szt.-Pál s. a. t. rétek.

Geum urbanum L. (Szegfűszagu Ciklász). Illak, Koroncó, Szt.-Pál s. a. t. erdők.

Spiraea Aruncus L. (Szakállas Bajnóca). Illak-erdő; — *S. Filipendula* L. (Koloncos B.) Szt.-Márton, kor., s. a. t. rétek; — *S. Ulmaria* L. (Legyező B.) Szt.-M. Bálint-rét, kor. Paradicsom.

IV. REND. ALMAFÉLÉK. POMACEAE.

Cidonia vulgaris P. (Közönséges Birs.) Kertekben, szőlőkben művelve.

Pyrus communis L. (Közönséges Körtvély) u. o. erdőn vadon; — *P. Malus* L. (Alma K.) u. o.

Sorbus domestica L. (Fojtós Berkenye). Szőlőkben művelve; — *S. aucuparia* L. (Verecs B.) Kertekben, utak mellett.

Crataegus Oxyacantha L. (Csere Galagonya.) Szt.-M. kerítések, Gyirmóth, erdő; — *C. monogyna* Jacq. (Egymagu G.) Sz.-M. Bádi horog, Kor. Vajda-rét, Sz.-Pál, erdő.

Mespilus germanica L. (Borizü Naszpolya). Szőlőkben művelve.

V. REND. FÜZÉNYFÉLÉK. LYTHRARIEAE.

Lythrum Salicaria L. (Réti Füzény) Sz.-M., Győr, kor. árok, nádasban; — *L. virgatum* L. (Vesszős F.) u. o.; — *L. Hyssopifolia* L. (Alacsony F.) Pázmánd, Kor. nedves földeken.

VI. REND. TENGHERFÜRTFÉLÉK. HALORAGAEAE.

Hippuris vulgaris L. (Lófark Usszakál.) Szt.-M., Kor. mocsárokon.

Myriophyllum verticillatum L. (Gyűrűs Tóborosta.) Kor., Mearcal és malomárok; — *M. spicatum* L. (Füzéres T.) u. o.

VII. REND. CSÉSZEKÜRTFÉLÉK. OENOTHERAEAE.

- Oenothera biennis* L. (Ligetke Csészekürt). Szt.-M., a Pánzsamentében, kor. pagony.
Epilobium angustifolium L. (Keskeny Csövirics.) Illak, szt.-páli erdő; — *E. hirsutum* L. (Piros Cs.) Ravazdi rét, Paradicsom; — *E. parviflorum* Schreb. (Szörösödő Cs.) Ravazdi rét; — *E. montanum* L. (Hegyi Cs.) Illak, sz.-páli erdő; — *E. palustre* L. (Deréce Cs.) Kor. malomárok és nádas; — *E. roseum* Schreb. (Rózsaviratu Cs.) Ravazdi rét.
Circaea lutetiana L. (Varázs Szirompár.) Szt.-páli erdő.

VIII. REND. JÉZSAFAFÉLÉK. PHILADELPHAEAE.

- Philadelphus coronarius* L. (Korona Jézsafa.) Kertekben művelve.

XI. REND. GERELYFÉLÉK. GERANIACEAE.

- Erodium cicutarium* L'Herit. (Bürök Árorr) Mindenütt utak-, árokpártokon.
Geranium sylvaticum L. (Ligeti Gerely) Kor. pagony; — *G. sanguineum* L. (Rózsás G.) Sági domb; — *G. pusillum* L. (Apró G.) Sz.-M. Kerítések mellett, Kor árokpárt; — *G. columbinum* L. (Galamb G.) Sz.-M. dombok; — *G. molle* L. (Puha G.) Sz.-M. Csajderkut felé; — *G. robertianum* L. (Bakbüzü G.) Sz.-M., Kor. árnyékos helyeken.

XII. REND. LENFÉLÉK. LINEAE.

- Linum catharticum* L. (Béka Len.) Kor., Sz.-M. nedves réteken; — *L. flavum* L. (Sárga L.) Sz. M. Tényő, szőlők szélén; — *L. hirsutum* L. (Borzas L.) u. o.; — *L. tenuifolium* L. (Árlevelű L.) Sz.-páli erdő; — *L. usitatissimum* L. (Házi L.) művelve; — *L. perenne* L. (Évelő L.) Tarján pusztá, Győr, Pánzsapart; — *L. austriacum* L. (Osztrák L.) Sági dombok.

XIII. REND. TEREBINTHOSIAK. TEREBINTHINEAE.

- Tribulus terrestris* L. (Sulyom Szurdancs.) Kor. Kajár, homokon, Győr, Kiskut felé.
Dictamnus albus L. (Köris Ezerjő.) Illak, sz.-páli erdő, szemerei kutyor.
Rhus Cotinus L. (Sárga Szömörce.) Sz.-M. liget, kertekben művelve; — *R. typhina* L. (Virginiai Sz.) Kor. pagonyban félvadon, kertekben művelve.

Ruta graveolens L. (Szagos Ruta.) Művelve kertekben.

Juglans regia L. (Pompás Diófa.) u. o.

XIV. REND. HÁRMASGUBÓCUAK. TRICOCCAE.

Euphorbia Chamaesice L. (Verhenyes Fűtej) Kór. tarlóban; —
E. Lathyris L. (Nagysár F.) Itt-ott falun kert- és szőlőben művelve
mint láz-ölő; — *E. platyphylla* L. (Nagylevelű F.) Sz.-M. kertben,
Kór. tarlóban; — *E. epithymoides* Jacq. (Borzas F.) Ravazdi
erdő; — *E. palustris* L. (Tavi F.) Győr-prater; — *E. helioscopia* L.
(Napraforgó F.) Sz.-M. Kór. s egyebütt, kert- és szőlőkben; — *E.*
Gerardiana Jacq. (Parti F.) u. o. utak mellett; — *E. amygdaloides* L.
(Baracklevelű F.) Écsi erdő; — *L. Cyparissias* L. (Farkas F.)
Mindenütt; — *E. Esula* L. (Kissár F.) Győr, városrét, Kór. árok-
part; — *E. virgata* W. k. (Vesszős F.) Kór. Marcal-rétek, Paradi-
esom; — *lucida* W. k. (Fényes F.) Kór. s gyirmóthi Marcal-rétek; —
E. falcata L. (Sarlós F.) Vetések közt; — *E. exigua* L. (Apró
F.) u. o.

Mercurialis annua L. (Egynyári Szélfű.) Kertek-, szőlőkben.

Buxus sempervirens L. (Télizöld Puszpáng.) Kertekben művelve.

XV. REND. EBSEFÉLÉK. FRAGULACEAE.

Ilex Aquifolium L. (Téli Magyal.) Sz.-M. kertben művelve.

Rhamnus catharticus L. (Varjutövis Bengé.) Kór. Paradiesom; — *R.*

Frangula L. (Kutya B.) u. o. és Marcal-part.

E. vonymus europaeus L. (Csíkos Kecskeágó.) Illak, écsi erdő, Kór.
pagony; — *E. verrucosus* Scop. (Bibircses K.) Illak, écsi erdő.

Staphylea pinnata L. (Mogyorós Ilályogfa.) Sz.-M. kertben.

XVI. REND. CSÉSZESZÁRNYFÉLÉK. POLYGALAEAE.

Polygala major L. (Nagyocska Csészeszárny.) Sz.-M. homokdomb.

Kór. — *P. vulgaris* L. (Pacsirta Cs.) u. o.

XVII. REND. SZAPPANFAFÉLÉK. SAPINDACEAE.

Aesculus Hippocastanum L. (Gesztenye Bokrétafa.) Művelve min-
denütt.

XVIII. REND. JUHARFÉLÉK. ACERINEAE.

Acer Pseudoplatanus L. (Juhar Jávör.) Sz.-M. s ravazdi erdő; —

A. platanoides L. (Jókori J.) u. o.; — *A. campestre* L. (Fodor
J.) u. o.

XIX. REND. MÉZGATERMŐK. GUTTIFERAE.

Hypericum quadrangulum L. (Négyszögű Linka.) Illak, Kor. Sárdos-ér mellett; — *H. perforatum* L. (Csengő L.) Közönséges mindenütt; — *H. montanum* L. (Hegyi L.) Illak, sz.-páli erdő; — *H. hirsutum* L. (Borzas L.) u. o.

XX. REND. SZÓDOKFÉLÉK. TILIACEAE.

Tilia grandifolia Ehr. (Nagylevelű Szódok) Illak; — *T. parvifolia* Ehr. (Kislelevelű Ilárs Sz.) u. o.

XXI. REND. MÁLYVAFÉLÉK. MALVACEAE.

Hibiscus Trionum L. (Dinnye Hibik.) Kor. kapás növények közt. *Althaea officinalis* L. (Mahola Ziliz.) Kajár, Kor. árkok- és vízjárta helyeken.

Lavatera thuringiaca L. (Thüringiai Lavatera.) Kor. Vajda-rét, Szemere, Sz.-M.

Malva crispa L. (Bodros Mályva.) Kor. kertben félvadon; — *M. sylvestris* L. (Erdei M.) Kor; — *M. rotundifolia* Fr. (Kerek M.) Kor. Szt.-M.; — *M. vulgaris* Fr. (Közönséges M.) u. o.

XXII. REND. SZEGFÜFÉLÉK. CARYOPHYLLEAE.

Cucubalus bacciferus L. (Bogyótermő Kukuba.) Illak. Paradicsom.

Agrostemma Githago L. (Vetési Konkoly.) Mindenütt vetések közt.

Lychnis Coronaria L. (Rózsás Mécsvirág.) Kertekben művelve; — *L. Viscaria* L. (Szurkos M.) Sz.-M. Kisbaráti, réteken, bokrokban; — *L. Flos cuculi* L. (Kakuk M.) u. o. s Kor.; — *L. vespertina* Sibth. (Esti M.) u. o.

Silene inflata Sm. (Hólyagos Sziléne) Sz.-M. dombok, Paradicsom, Kor.; — *S. conica* L. (Kúpos Sz.) Kor. temető, Kajár, vetések közt; — *S. Otites* L. (Fodorszirmu Sz.) Kor. pagony s temető. Sz.-M.; — *S. viscosa* Pers. (Enyves Sz.) Sz.-M. kert, Kor. árokpart; — *S. noctiflora* L. (Esti Sz.) Kajár, szántóföld; — *S. dichotoma* Ehr. (Két-kétágú Sz.) Győr, városrét; — *S. Armeria* L. (Szegfü Sz.) Illak-erdő; — *S. nutans* L. (Kónya Sz.) Sz. M. domb, Paradicsom, Kor.

Saponaria officinalis L. (Tajtékzó Szappanfű.) Kor. Sz.-Pál, árokban; — *S. Vaccaria* L. (Vetési Sz.) Győr, Sz.-M. Kor. vetések közt.

Gypsophila muralis L. (Gyepi Derecfű.) Kor. Sz.-M. dombos hely; — *G. fastigiata* L. (Sátorozó D.) Kajár, homok; — *G. paniculata* L. (Buglyos D.) Szemere, Kor. homok.

- Tunica saxifraga* Scop. (Kőtörő Ékfű.) Sz.-M. dombos hely.
- Dianthus plumarius* L. (Tollas Szegfű.) Szentiván, Kor. homok; —
D. Caryophyllus L. (Pompás Sz.) Kertekben művelve; — *D. pro-*
lifer L. (Aszú Sz.) Kor. homokon; — *D. velutinus* Guss. (Borzas
 Sz.) Sz.-páli erdő; — *D. Carthusianorum* L. (Hárominu Sz.)
 Sz.-M. Kor. dombokon; — *D. Armeria* L. (Szeplős Sz.) Illak.
- Malachium aquaticum* Fr. (Vizi Lágýoda.) Kor., Sz.-M. árokban,
 nedves réten.
- Cerastium glomeratum* Thuil. (Csomós Madárhúr.) Kajár, szántó-
 föld; — *C. semidecandrum* L. (Béna M.) Kor. Kajár, földeken;
 — *C. glutinosum* Fries. (Enyves M.) u. o.; — *C. triviale* Link.
 (Pongyola M.) Kajár, szántóföldeken; — *C. arvense* L. (Pallagi
 M.) Sz.-M. szántóföld szélén, Kor.
- Stellaria media* L. (Gyenge Csillaghúr.) Sz.-M. mindenütt; —
St. graminea L. (Pázsit Cs.) u. o. Kor.; — *St. Holostea* L. (Olo-
 csán Cs.) Illak.
- Holosteum umbellatum* L. (Ernyős Olocsán.) Mindenütt Sz.-M.,
 Győr, Kor.
- Arenaria serpyllifolia* L. (Kakuk Homokhúr.) Kor., Sz.-M. homokon.
- Alsine setacea* W. K. (Sertelevelű Ludhúr.) Sz.-M.; — *A. Jacquini*
Koch. (Csomós L.) u. o.; — *A. verna* Bartl. (Tavaszi L.) Kor.
 homokon.
- Scleranthus annuus* L. (Egynyári Szeklár.) Kor. homokon.

XXIII. REND. PORCSINFÉLÉK. PORTULACAE.

- Portulaca oleracea* L. (Kövé Porcsin) Sz.-M., Kor. szőlők —
 kertekben.

XXIV. REND. TÖKFÉLÉK. CUCURBITACEAE.

- Bryonia alba* L. (Büdös Gönye.) Sz.-M., Kor. s egyébütt, kerítések
 mellett; — *B. dioica* Jacq. (Kétlaki G.) Sz.-M.
- Cucumis Melo* L. (Sárgadinnye Ugorka.) Művelve mindenütt; —
C. sativus L. (Savanyító U.) u. o.
- Cucurbita Lagenaria* L. (Lopó Tök.) Művelve a szőlőhegyekben;
 — *C. Pepo* L. (Uri T.) Művelve mindenütt; — *C. Melopepo* L.
 (Koronás T.) szintén; — *C. Citrullus* L. (Görögdinnye T.) szintén.

XXV. REND. VIOLAFÉLÉK. VIOLARIEAE.

- Viola tricolor* L. (Háromszinű Viola.) Mindenütt szántóföldeken; —
V. odorata L. (Szagos V.) Sz.-M., Kor., Pinnyéd árnyékos helye-

ken; — *V. hirta* L. (Borzas V.) Sz.-M., Kor. száraz domb; — *V. arenaria* DC. (Homok V.) Ravasz; — *V. canina* L. (Sovány V.) Illak-erdő. Kor. pagony; — *V. sylvestris* L. (Erdei V.) u. o.; — *Persicifolia* Roth. (Kajszinlevelű V.) Mogyorós erdő, Győr, városrét.

XXVII. REND. SZUHARFÉLÉK. CISTINEAE.

Helianthemum Fumana Mill. (Kacsörös Tetemoldó.) Kor. pagonyban száraz homokbuckán; — *H. vulgare* Gaertn. (Közönséges T.) Illak, Kor. pagony.

XXVIII. REND. NIMFAFÉLÉK. NYMPHACEAE.

Nymphaea alba L. (Fehér Nimfa.) a Marcalban mindenütt, Győr-Szigeth; — *N. minor* D. C. u. o. koroncói határban.
Nuphar luteum Sm. (Sárga Nufar.) u. o. Győr-Szigeth.

XXIX. REND. REZEDAFÉLÉK. RESEDACEAE.

Reseda lutea L. (Sárga Rezeda.) Közönséges mindenütt; — *R. odorata* L. (Szagos R.) Kertekben művelve; — *R. luteola* L. (Sárgás R.) Sz.-M. réteken, Kor. Bakonyér töltésin.

XXX. REND. KERESZTESEK. CRUCIFERAE.

Rapistrum perenne All. (Évelő Rekenyő.) Sz.-M. szántóföldek.
Raphanus sativus L. (Kerti Retek.) Művelve; — *R. Raphanistrum* L. (Repesén R.) Sz.-M. Kor. s egyebütt tavaszi közt.
Diplotaxis tenuifolia DC. (Keskenylevelű Ikrend.) Győr, házfalak mellett; — *D. muralis* DC. (Kőfali I.) Sz.-M. szántóföldeken.
Brucastum elongatum Rehb. (Haraszt Nyulyga.) Sz.-M. egyedül a Ságra vezető horogban.
Sinapis arvensis L. (Vetési Mustár.) Kor., Szt.-M. szántóföldeken; — *S. alba* L. (Fehér M.) u. o.
Brassica oleracea L. (Főzelék Káposzta.) Művelve mindenütt; — *B. Napus oleifera* L. (Őszi Repce.) Művelve; — *B. Rapa* L. (Kerékrépa K.) szintén — *Rapa a) campestris* L. Sz.-M., Szántóföld.
Myagrum perfoliatum L. (Általnőtt Légyfogó.) Kor. tavaszi földeken.
Neslia paniculata Desv. (Pallagi Neslia.) Sz.-M. vetés közt, Kor. pagony.
Isatis tinctoria L. (Festő Csülleng.) Nyuli határban az ország-ut mellett.

- Lepidium campestre* R. Br. (Mezei Zsázsa.) Szt.-M. a főmonostor körül, Koroncó, ugarföld; — *L. Draba* L. (Daravirág Zs.) Mindenütt alkalmatlan gaz; — *perfoliatum* L. (Felemás Zs.) Kismegyér; — *L. rudrale* L. (Mecsek Zs.) Sz.-M. a könyvtár falánál, Kor. pléb. udvar; — *L. sativum* L. (Kerti Zs.) Vetve kertekben.
- Capsella Bursa Pastoris* L. (Pásztor Tarsolyfü.) Sz.-M., Kor. mindenütt; ϵ) *integrifolia* DC. u. o.
- Camelina sativa* Cr. (Magvas Gomboska.) Kor., Sz.-M. árokparton.
- Erysimum canescens* Rth. (Szürkés Szegecs.) Sz.-M. árkokon. Kor. — *E. repandum* L. (Fürtös Sz.) Sz.-M. szántóföld, Kor. árokpart; — *E. cheiranthoides* L. (Ibolyaképü Sz.) Illak-erdő, Kor. bábota; — *E. Alliaria* L. (Hagymaszagu Sz.) Sz.-M. bokrokban.
- Sisymbrium Thalianum* Gaud. (Thal. Zsombor.) Kajár, szántóföld; — *S. Irio* L. (Irió Zs.) Kor. szántóföldeken; — *S. Columnae* L. (Hamvas Zs.) Sz.-M. árkok, utak, kerítések mellett; — *S. pannonicum* Jacq. (Pannoni Zs.) Kajári erdő. Kor. árokpart; — *S. officinale* Scop. (Orvosi Zs.) Sz.-M. utak mellett, Kor. szérűn; — *S. Sophia* L. (Zsófia Zs.) Kor. utak mellett, szürűn; — *austriacum* Jacq. (Osztrák Zs.) Illak-erdő; — *S. Loeselii* L. (Borzas Zs.) Sz.-M. árkok partján.
- Thlaspi arvense* L. (Vetési Tarsóka.) Sz.-M. utak mellett; — *Th. perfoliatum* L. (Gallérozó T.) u. o. törmeléken.
- Cochlearia Armoracia* L. (Torma Kalánfü.) Kertekben művelve, Kor. nedves réten félvadon.
- Draba muralis* L. (Kőfali Daravirág.) Sz.-M., Kisécs; — *D. verna* L. (Tavaszi D.) Mindenütt ugarföldön, legelőkön.
- Alyssum calycinum* L. (Csészés Ternye.) Kor. pagony, Sz.-M. dombos helyeken; — *A. montanum* L. (Hegyi T.) u. o.; — *A. minimum* L. (Pici T.) pázmándi domb.
- Farsetia incana* R. Br. (Fehér Farsetia.) Kor. Sz.-M. s egyébütt utszéleken.
- Dentaria enneaphylla* L. (Kilenclevelű Fogasir.) Kor. Sz.-M. liget; — *D. bulbifera* L. (Gumótermő F.) u. o.
- Cardamine pratensis* L. (Kakuk Foszlar.) Kor. Sz.-M. rétek; — *C. amara* L. (Keserű F.) Sz.-M. árkokban.
- Arabis hirsuta* Scop. (Borzas Ikrapik.) Illak-erdő; — *A. Turrita* L. (Torony I.) u. o.; — *A. auriculata* L. (Füles I.) Sz.-M. árkokban.
- Turritis glabra* L. (Kopasz Toronyszál.) Kor. Paradicsom, Illak, sz.-páli erdő.

- Barbarea vulgaris* R. Br. (Közönséges Tormáncs.) Sz.-M. Bálint-rét;
 — *B. praecox* R. Br. (Korai T.) u. o.
 • *Nasturtium amphibium* R. Br. (Iszap Rézsuka.) Ravazdi tó, kor.
 nádasok; — *N. austriacum* Cranz. (Osztrák R.) Kor. nedves
 réteken; — *N. palustre* D. C. (Tavi R.) Sz.-M. Bálint-rét; — *N.*
silvestre R. Br. (Berki R.) u. o. utak mellett.

XXXI. REND. MÁKFÉLÉK. PAPAVERACEAE.

- Fumaria officinalis* L. (Föld Füstike.) Sz.-M. kertekben, Kor.
 pagonyban.
Corydalis solida Sw. (Tömör Keltike) Illak.
Glaucium corniculatum Curt. (Szarvas Szarumák.) Sz.-M. vetések
 közt, Kor. árokparton.
Chelidonium majus L. (Cinadonia Gódiré.) Győr, Szt.-M. cserjék
 árnyában.
Papaver Rhoeas L. (Pipacs Mák.) Vetések közt mindenütt; —
P. dubium L. (Kétes M.) Kor. temető árkán, P. Szt.-M. kert árkán;
 — *P. somniferum* L. (Álomhozó M.) Műveltetik mindenütt.

XXXII. REND. BORBOLYAFÉLÉK. BERBERIDEAE.

- Berberis vulgaris* L. (Sóska Borbolya.) Sz.-M. liget, Kor. pagony.

XXXIII. REND. SZIKONTÁKFÉLÉK. RANUNCULACEAE.

- Paeonia officinalis* L. (Rózsa Bazsál.) Kertekben művelve.
Delphinium Consolida L. (Szarkaláb Sarkvirág.) Vetés közt min-
 denütt; — *D. Ajacis* L. (Kerti S.) Kertekben művelve.
Aquilegia vulgaris L. (Harang Cámoly.) Kertekben művelve.
Nigella arvensis L. (Mezei Kandilla.) Mindenütt vetés közt; — *N.*
damascena L. (Kék K.) Kertekben művelve.
Caltha palustris L. (Mocsári Gólyahir.) Nedves helyeken mindenütt.
Ceratocephalus falcatus P. (Sarlós Fuláncs.) Sz.-M. árkokon; —
C. orthoceras DC. (Sudárszarvu F.) u. o.
Ranunculus aquatilis L. (Tavaszi Szikonták.) Sz.-M., Pánzsában,
 Kor., Marcalban; — *R. Lingva* L. (Nádi Sz.) Kor. nádasokban; —
R. Ficaria L. (Saláta Sz.) Sz.-M., Kor. s egyebütt ligetekben,
 árokparton; — *R. illyricus* L. (Selymes Sz.) Kor. temető, fővé-
 nyes és sóska-domb; — *R. repens* L. (Boglárka Sz.) - M., Kor.
 nedves réten; — *R. bulbosus* L. (Gumós Sz.) Kor. pagony; —
R. sceleratus L. (Torzsika Sz.) Kor., Rába-Sz.-Mihály, Szemere,
 árkokban; — *R. arvensis* L. Mezei Sz.) Sz.-M., Kor. s egyebütt

- vetések közt; — *R. acris* L. (Réti Sz.) Kor., Sz.-M réteken; — *R. lanuginosa* L. (Gyapjas Sz.) Illak-erdő; — *R. auricomus* L. (Változó Sz.) Kor. Paradicsom, ravazdi erdő.
- Adonis aestivalis* L. (Nyári Hérics.) Vetések közt mindenütt; — *A. flammea* Jacq. (Lángszinű H.) u. o. Sz.-M., Kor.; — *A. vernalis* L. (Tavaszi H.) Sz.-M., sz.-páli erdő, szemerei szőlő.
- Anemone Pulsatilla* L. (Leány Kőköresin.) Sz.-M., kisbaráti, tényői hegyekben; — *A. pratensis* L. (Mezei K.) Tarján pusztá, kor. Bősze-domb, Kis-árpás, temető; — *A. sylvestris* L. (Erdei K.) Sz.-M. árnyékos helyen; — *A. nemorosa* L. (Ligeti K.) sz.-páli erdőben; — *A. ranunculoides* L. (Boglár K.) Kor. pagony.
- Thalictrum flavum* L. (Sárga Virnánecz.) Ság; — *Th. angustifolium* Jacq. (Szűklevelű V.) Győr, városrét, kor. pagony; — *Th. galoides* Nestl. (Galaj V.) Illak-erdő; — *Th. majus* L. Sági domb.
- Clematis integrifolia* L. (Éplevelű Bércse.) Kor., Győr, Sz.-M. s másutt rendes réteken; — *C. recta* L. (Lótorma B.) Torda-sziget; — *C. Vitalba* L. (Iszalag B.) Sz.-M. sövényekben.

XXXIV. REND. RIBISZKEFÉLÉK. RIBESIACEAE.

- Ribes Grossularia* L. (Pöszméte Ribiszke.) Művelve mindenütt kertekben; — *R. rubrum* L. (Veres R.) u. o.; — *R. nigrum* L. (Fekete R.) u. o.; — *R. aureum* L. (Arany R.) u. o.

XXXV. REND. KÖTÖRFÉLÉK. SAXIFRAGEAE.

- Saxifraga bulbifera* L. (Rügyhagymás Kötör.) Sz.-M. liget, sz.-páli erdő.

XXXVI. REND. POZSGÁRFÉLÉK. CRASSULACEAE.

- Sempervivum tectorum* L. (Rózsás Fülfü.) Itt-ott háztetőkön s tűzfalakon.
- Sedum maximum* Sut. (Bablevelű Szaka.) Kor., sz.-páli erdő, sebesi major; — *S. acre* L. (Borsos Sz.) Sz.-M. dombok lejtje, Kor. árokpartokon.

XXXIV. REND. FAKINFÉLÉK. LORANTHACEAE.

- Loranthus europaeus* L. (Európai Fakin.) Illak, sz.-páli erdő, tölgy-s körtéfaikon.
- Viscum album* L. (Fehér Fagyöngy.) Illak-erdő.

XXXVIII. REND. SOMFÉLÉK. CORNEAE.

Cornus mas L. (Húsos Som.) Illak, Paradicsom, erdő- s kertekben; —
C. sanguinea L. (Veresgyűrű S.) u. o.

XXXIX. REND. SZŐLŐFÉLÉK. AMPELIDAE.

Vitis vinifera L. (Bortermő Szőlő.) Művelve hegyekben s kertekben; —
V. sylvestris Gm. Vadon a kor. pagonyban s Paradicsomban.
Ampelopsis hederacea Mich. (Borostyán Venyige.) Művelve kertekben Győr, Kor. sat.

XL. REND. ARALIAFÉLÉK. ARAIACEAE.

Hedera Helix L. (Repkény Borostyán.) Gyirmóth, sebesi erdő.

XLI. REND. ERNYŐSÖK. UMBELLIFERAE.

Bifora radians M. B. (Sugárzó Pokilincs.) Sz.-M. vetések közt.
Conium maculatum L. (Foltos Bűrök.) Omladékokon s kerítések mellett mindenütt.
Chaerophyllum bulbosum L. (Mogyorós Baraboly.) Sz.-M. bokrokban; — *Ch. aureum* L. (Arany B.) Illak, erdő szélén.
Anthriscus Cerefolium. Hoffm. (Zamatos Turbolya.) Kor. malomtöltés, árokpartok; — *A. trichosperma* Schult. (Sertésmagu T.) Sz.-M. kerítések mellett; — *A. vulgaris* P. (Közönséges T.) u. o. utak mellett.
Torilis helvetica Gmel. (Svájci Tüskernyő.) Sz.-M., Gyirmóth, vetések közt; — *Torilis Anthriscus* Gmel. (Turbolya T.) Kor. pagony s Paradicsom.
Caucalis daucoides L. (Vigályi Borzon.) Kor., Sz.-M. vetések közt.
Daucus Carota L. (Sárgarépa Murok.) Kertekben művelve s vadon a réteken mindenütt.
Tordylium maximum L. (Durva Magtaraj.) Sz.-M. kopár dombok.
Heracleum Sphondylium L. (Medvetalp Tápsir.) Sz.-M. rétek.
Pastinaca sativa L. (Kerti Pásztinák.) Réteken mindenütt.
Anethum graveolens L. (Nehézszagú Kapor.) Művelve kertekben s itt-ott félvadon is.
Peucedanum Cervaria L. (Szarvas Kocsord.) Sz.-M. homokdomb. Kor. belső rétek; — *P. Oreoselinum* Mönch. (Citrom K.) Kor. pagony; — *P. Alsaticum* L. (Buglyos K.) u. o. Vajda-rét, bokrok közt.
Angelica sylvestris L. (Erdci Angyelika.) Sz.-M. gyümölcsösök.

- Silaus pratensis* Bess. (Réti Silaus.) u. o. rétek.
Libanotis Montana Allion. (Hegyi Tömjénilla.) u. o. bokros dombok.
Seseli coloratum Ehr. (Szines Gurgulya.) Kor. temető, Sz.-M. kálvária; *S. glaucum* L. (Fakó G.) u. o.
Foeniculum officinale All. (Orvosi Fénik.) Kertekben művelve.
Aethusa Cynapium L. (Ádáz Ebzellér.) Sz.-M. Kor. tarlóban.
Oenanthe fistulosa L. (Ostorindás Haramag.) Kor. nedves réteken, Nagy Écs; — *Oe. Phellandrium* Lam. (Bösövény H.) Kor., R.-Patoná, R.-Sz.-Mihály álló vízben, árokban.
Bupleurum falcatum L. (Gacsos Szingallér.) Sz.-M. Kor. dombok; — *B. longifolium* L. (Hosszúlevelű Sz.) Ravazdi erdő; — *B. rotundifolium* L. Sz.-M. vetés közt; — *B. tenuissimum* L. (Gindár Sz.) Kor. falulegelő; — *B. Gerardi* Jacq. (Gerárd Sz.) Tényő, szőlők felett.
Sium latifolium L. (Széleslevelű Bolonyik.) Ravazdi erdő, Kor. nádasok; — *S. angustifolium* L. (Keskenylevelű B.) Kor. nádasok, Sz.-M. árkok.
Pimpinella magna L. (Nagy Pimpinella.) Sz.-M. rétek; — *P. saxifraga* L. (Kőtör P.) u. o. Kor. dombos helyek.
Carum Carvi L. (Konyha Kömény.) Sz.-M. Kor. réteken.
Aegopodium Podagraria L. (Bigeesi Baktopp.) Sz.-M. Kor. árnyékos helyen.
Falcaria Rivini Host. (Rivin Sarlófü.) Mindenütt vetések közt.
Trinia vulgaris DC. (Közönséges Trinia.) Kor. Pagony; — *T. Kitaibelii* M. B. (Kitaibel T.) Sz.-M. az Ámánd-szőlő melletti horog.
Apium Petroselinum L. (Petreselyem Zellér.) Kertekben mindenütt; *A. graveolens* L. (Nagyszagu Z.) u. o.
Cicuta virosa L. (Mérges Csomorika.) Ravazdi tó.
Eringium campestre L. (Mezei Iringó.) Legelőkön utak mellett mindenütt; — *E. planum* L. (Lapos J. Kor. mesterföld, Győr, városrét, Pánzsa táján.

XLII. REND. HANGAFÉLÉK. ERICACEAE.

- Pyrola chlorantha* Sw. (Zöldviratu körtike.) Kor. pagony, erdei fenyvek alatt. A hangafélék rendjéből csakis ezen egyetlen példányt találtam megyénk területén, s ezt is csak legujabban — május 20-án leltem teljes virágzásban.

XLIII. REND. KANKALINFÉLÉK. PRIMULACEAE.

- Anagallis arvensis* L. (Mezei Tikssem.) Kor., Sz.-M. szántóföldeken; = *A. coerulea* Schreb. (Kék T.) u. o.
Lysimachia Nummularia L. (Fillér Lizinka.) Illak, Kor. belső rétek; — *L. nemorum* L. (Ligeti L.) Kor. Paradicsom; — *L. punctata* L. (Pettyegetett L.) Győr-Szigeth; — *L. vulgaris* L. (Füzény L.) Kor. nádas, árkokban.
Cyclamen europaeum L. (Ligeti Tütszirom.) Ravazdi erdő.
Androsace maxima L. (Nagy Müköcs.) Szt.-Pál, Sz.-Iván, Kor. földeken.

XLIV. REND. RENCSEFÉLÉK. UTRICULARIEAE.

- Utricularia vulgaris* L. (Közönséges Rencse.) Győr, vizárkokban, Kor., álló vízben.

XLV. REND. SZÁNDORFÉLÉK. OROBANCHAEAE.

- Orobancha ramosa* L. (Elágazó Szádor.) Kismegyer, Kor. kenderföldek, kertekben; — *O. coerulea* Vill. (Kék Sz.) Sz.-M. kálvária; — *O. Epithymum* DC. (Demutka Sz.) u. o.; — *O. Galii* Duby. (Galaj Sz.) Kor. Paradicsom.

XLVII. REND. TÁKAJAKFÉLÉK. SCROPHULARINEAE.

- Melampyrum nemorosum* L. (Kék-üstökű Fintor.) Ravazdi, kisbaráti erdő; — *M. pratense* L. (Gunyoló F.) u. o.; — *M. cristatum* L. (Taréjos F.) u. o. Kor. Paradicsom; — *M. arvense* L. (Csor-molya F.) szántóföldeken mindenütt; — *M. barbatum* W. K. (Szakállas F.) Sz.-M., Kor. vetések közt.
Rhinanthus Alectorolophus Poll. (Csörgő Lapor.) Sz.-M. vetések közt; — *R. minor* Ehr. (Kisebb L.) Sz.-M. Kor. réteken; — *R. major* Ehr. (Nagyobb L.) u. o.
Euphrasia officinalis L. (Szemvidítő Szálkaesék.) Illak, Kajár, réten; — *E. Odontites* L. (Fogancs Sz.) Kor. rétek, Sz. M. dombok.
Veronica spicata L. (Macskafark Szigoráll.) Sz.-M. kálv., Kor. Paradicsom; — *V. nitens* Host. (Kopasz Sz.) Kor., Paradicsom; — *V. longifolia* L. (Hosszúlevelű Sz.) Kor. belsőrétek, Győr, prater; — *V. spuria* L. (Kétes Sz.) Kor. szántóföld; — *V. latifolia* L. (Széles levelű Sz.) Illak; — *V. prostrata* L. (Lecsepült Sz.) Sz.-M. Boldogasszony, Kor. ugaron; — *V. dentata* Schm. (Fogas Sz.) Sz.-páli erdő; — *V. Anagallis* L. (Pólé Sz.) Sz.-M., Kor. iszapos rétek; — *V. Beccabunga* L. (Deréce Sz.) Pánzsza, Kor. Marcal; — *V. scutel-*

- lata* L. (Paizsos Sz.) Kor. mocsárok; — *V. Chamaedrys* L. (Cser Sz.) Sz.-M. kálvária, Kor. réteken; — *V. Officinalis* L. (Orvosi Sz.) Illak, Kor. gyepekben; — *V. serpillifolia* L. (Kakuk Sz.) Kor. Paradicsom; — *V. arvensis* L. (Ugar Sz.) Sz.-M. hozspodár-szőlő, Kor. ugarföld; — *V. praecox* All. (Jókori Sz.) Sz.-M. dombok; — *V. triphyllus* L. (Ujjas Sz.) u. o.; — *V. verna* L. (Tavaszi Sz.) Sz.-M. gyepes árokpart, Kor. lucernaföld; — *V. agrestis* L. (Mezci Sz.) Sz.-M. ugarföld; — *V. hederifolia* L. (Borostyánlevelű Sz.) Sz.-M., Kor. kert és ugar; — *V. austriaca* L. (Osztrák Sz.) Sz.-M. Bold.-Asszony, Kor. templomdomb.
- Gratiola officinalis* L. (Orvosi Csikorka.) Kor. nedves rétek, Győr, prater.
- Digitalis purpurea* L. (Piros Gyüszüvirág.) Kertekben művelve.
- Antirrhinum majus* L. (Nagyobb Pintyő.) u. o.; — *A. Orontium* L. (Gúnyos P.) Sz.-M. vetések közt.
- Linaria genistifolia* Mill. (Rakottyallevelű Gyujtován.) Sz. M. kálv. Kor. pagony; — *L. vulgaris* Mill. (Közönséges Gy.) u. o. árokpart s utak mellett; — *L. minor* Desf. (Kis Gy.) Sz.-M. szántóföld; — *L. Elatine* Mill. (Látonya Gy.) u. o. és Kor.; — *L. spuria* Mill. (Korcs Gy.) Sz.-M. szántóföld.
- Scrophularia Scopoli.* Hopp. (Scopoli Tákajak.) Baráti erdő; — *Sc. nodosa* L. (Göcsös T.) Écsi erdő, Kor. Paradicsom.
- Verbascum phoeniceum* L. (Violakék Farkkóró.) Sz.-M. liget, Kor. pagony, sz.-páli erdő; — *V. Blattaria* L. (Molyüző F.) Kor. ugar, Sz.-M. árokpart; — *V. nigrum* L. (Fekete F.) Illak-erdő; — *V. Lychnitis* L. (Mécs F.) u. o. sz.-páli erdő; — *V. Thapsus* L. (Ökör F.) Kor. ugarföld, utak mellett; — *V. Thapsiforme* Schrad. (Keskenylevelű F.) Sz.-M. ugar.

XLVIII. REND. CSUCSORFÉLÉK. SOLANACEAE.

- Lycium barbarum* L. (Pongyola Fanzár.) Kor. Sz.-M. s egyebütt művelve s elvadulva.
- Lycopersicum esculentum* Mill. (Megehető Paradicsomalma.) Művelve kertekben.
- Solanum tuberosum* L. (Kolompér Csucsor.) Művelve az egész megyében; — *S. Dulcamara* L. (Keserédes Cs.) Kor. pagony, Paradicsom, Marcalrétek; — *S. nigrum* L. (Fekete Cs.) Utak mentén, kerítések mellett, árnyékban mindenütt; — *S. miniatum* Bernh. Kor. pagony.
- Capcium annuum* L. (Egynyári Paprika.) Művelve kertekben.
- Physalis Alkekengi* L. (Piros Páponya.) Sz.-M. Szőlőkerítések, Győr, ujjvárosi töltés mellett.

Hyosciamus niger L. (Bolondító Csalmatok.) Mindenütt művelt és rom-talajon.

Nicotiana Tabacum L. (Közönséges Dohány.) Itt-ott mint az előbbi művelés maradványa; — *N. rustica* L. (Kapa D.) Mint az előbbeni, főleg földművesek kertjeiben.

Datura Stramonium L. (Maszlagos Redőszírom.) Mindenütt alkalmatlan gaz.

XLIX. REND. POLEMONIUMFÉLÉK. POLEMONIACEAE.

Polemonium coeruleum L. (Kék Polemonium.) Ravazdi malom.

L. REND. SZULÁKFÉLÉK. CONVULVULACEA.

Cuscuta Epithymum L. (Démutkafojtó Pippány.) Sz.-M., Kor. réteken; — *C. europaea* L. (Európai P.) u. o. csalánon és lucernán; — *C. lupuliformis* Krock. (Komlóképű P.) Kor. füzekén és pongyola-fanzáron.

Convolvulus sepium L. (Nagy Szulák.) Kor., Sz.-M. egyébült kerítések mellett; — *C. arvensis* L. (Kis Sz.) u. o. vetések közt, ugarföld.

LI. REND. ÉRDESLEVEIÜEK. ASPERIFOLIACEAE.

Echinospermum Lappula. (Bojtorján Sülmag.) Sz.-M. Bold.-A. Kor. árokpart, ugarföld.

Asperugo procumbens L. (Henyé Magiszák.) Sz.-M. Kor., kertkerítés.

Cynoglossum officinale L. (Orvosi Árnő.) Sz.-M., Kor. parlag, ugarföld, árokpart.

Borago officinalis L. (Orvosi Borágó.) Itt-ott kertekben, szőlőkben vadon.

Symphytum officinale L. (Fekete Nadálytő.) Győr, Kor.s egyébült nedves réteken; — *S. tuberosum* L. (Gumós N.) Ravazdi, tényői erdő.

Myosotis palustris Roth. (Mocsári Miszót.) Győr, prater, Kor. nádas; — *M. silvatica* Hoff. (Erdei M.) Illak, sz.-páli erdő, Paradicsom; — *M. intermedia* Link. (Közép M.) Illak; — *M. hispida*. Schlechtd. (Borzas M.) Sz.-M. vetések; — *M. stricta* Link (Sudár M.) Kor. pagony, bábota ugarok; — *M. sparsiflora* Mikan. (Ziláltviratu M.) Illak.

Anchusa officinalis L. (Orvosi Atracél.) Mindenütt utak szélén, romtalajon.

- Lycopsis arvensis* L. (Mezei Nyakó.) Sz.-M. vetések.
- Nonnea pulla* DC. (Gyászoló Nonnea.) U. o. Kor. s egyebütt utak mellett.
- Lythospermum officinale* L. (Gyöngyköles Kőmag.) Illak, Kor. pagony; — *L. purpureo-coeruleum* L. (Biborkék K.) Sz.-M. liget, Gyirmóth, sebesi erdő; — *L. arvense* L. (Mezei Kőmag.) Mindenütt vetések közt.
- Pulmonaria officinalis* L. (Pettyegetett Gálma.) Ravazdi erdő; — *P. mollis* Wolff. (Tüdő G.) Sz.-M. liget, sz.-páli, tényői erdő.
- Echium rubrum* Jacq. (Vörös Kigyószisz.) Ravazdi rét; — *E. vulgare* L. (Terjőke K.) Mindenütt utak mellett.
- Onosma echiodides* L. (Szurós Vértő.) Sz.-iváni, likócsi homok, kisbaráti erdőszel.
- Cerinth minor* L. (Kis Szeplén.) Mindenütt rétek, vetések, árokpartok.
- Heliotropium europaeum* L. (Európai Kunkor.) Kor. Győr, Nyalka ugar, árokpart.

LII. REND. GALAMBÓCFÉLÉK. VERBENACEAE.

- Verbena officinalis* L. (Szaporafű Galambóc.) Utak mellett, árokpartokon mindenütt.

LIII. REND. GUBÓVIRÁGFÉLÉK. GLOBULARIEAE.

- Globularia vulgaris* L. (Közönséges Gubóvirág.) Sági domb.

LIV. REND. AJKASAK. LABIATAE.

- Ajuga Chamaepitys* Schreb. (Kalinka Kaeskanyak.) Sz.-M. Kor. ugarok; — *A. reptans* L. (Ostorindás K.) Sz.-M. rétek; — *A. genevensis* L. (Genfi K.) u. o. Kor. liget-erdő.
- Teucrium Chamaedrys* L. (Gamandor Tarorja.) Sz.-M. Kor. dombok; *T. Scordium* L. (Hagymaszagu T.) Kor. moesárok; — *T. montanum* L. (Hegyi T.) U. o. rét, pagony.
- Phlomis tuberosa* L. (Csicsókás Bundi.) Sz. M.-B.-Asszony.
- Ballota nigra* L. (Fekete Pesztercze.) Rontalaj mindenütt.
- Marrubium vulgare* L. (Közönséges Pemet.) Kor. Sz.-M. utak szelén; — *M. peregrinum* L. (Fehér P.) u. o. Kor. pléb. domb; — *M. peregrino-vulgare* Reichb. Kor. pléb.-domb s mester udvar.
- Sideritis montana* L. (Hegyi Bibetyü.) Sz.-M. kálvária.
- Betonica officinalis* L. (Orvosi Bakfű.) Illak, sz.-páli erdő.

- Stachys germanica* L. (Német Hunyász.) Sági domb, Győr, Pánzsza, Sz.-Pál utszélén; — *S. sylvatica* L. (Erdei H.) Paradicsom-erdő; — *S. palustris* L. (Seppedéki H.) Kis-écsi rét, Kor. belső rétek, nádasok; — *S. annua* L. (Egynyári H.) Kor. Sz.-M. vetések, ugarok; — *S. recta* L. (Tisztes H.) Sági domb.
- Clinopodium vulgare* L. (Közönséges Pereszlen.) sz.-páli erdő.
- Galeopsis versicolor* Curt. (Többszinű Vajfü.) Écsi erdő; — *G. Ladanum* L. (Vörös V.) Sz.-M. vetések, sz.-páli erdő. Kor. pagony; — *G. pubescens* Bess. (Szörösödő V.) Sz.-M. szántóföldek szélein; — *G. Tetrahit* L. (Tarka V.) Sz.-M. vetések, sz.-páli erdő. Kor. pagony.
- Chaiturus Marrubiastrum* Reichb. (Pemet Kajtár.) Kor. romtalaj.
- Leonurus cardiaca* L. (Szurós Gyöngyajak.) Sz.-M. Kor. utak szélein, romtalaj.
- Lamium amplexicaule* L. (Szárölelő Tátkanaf.) Sz.-M. Kert, Kor. utszél, árokpart; — *L. purpureum* L. (Piros T.) u. o.
- Melittis Melissophyllum* L. (Melisszalevelű Mozsárvirág) Illak, kisbaráti erdő.
- Dracocephalum Moldavica* L. (Pettyegetett Pofóka.) Kajári kert.
- Glechoma hederacea* L. (Kétiks Repkény.) Sz.-M., Kor. s egyébütt kerítések alatt, árokpart; — *G. hirsuta* W. K. (Szörösödő R.) Tényői erdő.
- Nepeta Cataria* L. (Macska Csipkepity.) Sz.-M. Kor. s másutt kerítések, utak mellett.
- Scutellaria galericulata* L. (Kucsmás Csukóka) Ravazdi erdő, Kor. pagony; — *S. hastifolia* L. (Dárdalevelű Cs.) Sz.-M. Kor. árokpart.
- Prunella grandiflora* Jacq. (Nagyviratu Békavar.) Sági domb. Kor. pagony; — *P. vulgaris* L. (Közönséges B.) u. o. Sz.-M. réteken; — *P. alba* Pall. (Fehér B.) Sági domb.
- Melissa officinalis* L. (Citromszagu Melissa.) Sz.-Márt. kertkerítés mellett.
- Satureja hortensis* L. (Borsos Szátorja.) Kertekben művelve.
- Calamintha Acinos* Clairv. (Fürtös Csombor.) Sz.-M., mély ut, Kor. pagony.
- Thymus Serpyllum* L. (Kakukfü Démutka.) Sz.-M. Kor. s egyébütt dombos helyeken; — *T. vulgaris* L. (Közönséges D.) Kertekben művelve.
- Origanum vulgare* L. (Közönséges Murvapikk.) Illak, sz.-páli, kisbaráti erdő, szemerei szőlőhegy; — *O. Majorana* L. (Majorána M.) Kertekben művelve.

- Salvia Aethiopis* L. (Szerecsen Zsálya.) Illak szélén; — *S. Sclarea* L. (Skarlát Zs.) Kajári szőlők, szemerei erdő; — *S. austriaca* Jacq. (Osztrák Zs.) Szt.-M. kert; — *S. glutinosa* L. (Enyves Zs.) Ravazdi erdő; — *S. verticillata* L. (Gyűrűs Zs.) Kor. pagony, Sz.-M. dombok; — *S. pratensis* L. (Mezei Zs.) u. o. utak szélén; — *S. sylvestris* L. (Erdei Zs.) u. o. Kálvária s pléb. domb; — *S. officinalis* L. (Orvosi Zs.) Kertekben művelve.
- Lycopus europaeus* L. (Európai Peszérc.) Kor. árkokban; — *L. exaltatus* L. (Magas P.) Zámoly, falu végén árkokban.
- Pulegium vulgare* Mill. (Csombor Putnok.) Kajár, malomárok, Kor. árkokban.
- Mentha crispa* L. (Fodor Menta.) Kertekben művelve.; — *M. Sativa* Sm. (Vetési M.) u. o.; — *M. arvensis* L. (Tarlói M.) Sz.-M. szántóföldek szélén; — *M. aquatica* L. (Vizi M.) Kor. Sz.-M. vizenyős helyeken; — *M. sylvestris* L. (Erdei M.) u. o.
- Lavandula vera* DC. (Igazi Levendula.) Kertekben művelve.
- Hyssopus officinalis* L. (Orvosi Izsóp.) u. o.

LV. REND. TARNICSFÉLÉK. GENTIANEAEE.

- Villarsia nymphoides* Vent. (Elecke Villarsia.) Zámolyi tó, Rábatonai cinér.
- Menyanthes trifoliata* L. (Vidrafü Elecke.) Sz.-M. iszapos rét.
- Chlora perfoliata* L. (Általbuó Klóra.) Heesei erdő.
- Erythraea Centaurium*. (Százforintos földpe.) Illak-erdő, Kor. belső rétek; — *E. pulchella* Fr. (Csinos F.) Sz.-M. Kor. homokos rétek.
- Gentiana Pneumonanthe* L. (Kornis Tarnics.) Kor. Kurucrét s határéri domb.

LVI. REND. KRÉPINFÉLÉK. ASCLEPIADEAE.

- Vincetoxicum vulgare*. Schult. (Fecskegyökér Méregölő.) Illak-erdő, Paradicsom.
- Asclepias Cornuti*. Decoiss. (Pamut Krépin.) Kor. pagonyban félvadon.

LVII. REND. APÓCINFÉLÉK. APOCYNEAEE.

- Vincaminor* L. (Bórvén Meténg.) Kor. pagony.

LVIII. REND. OLAJFÉLÉK. OLEACEAE.

- Ligustrum vulgare* L. (Vesszős Fagyal.) Illak, Kor. pagony.
- Syringa vulgaris* L. (Orgona Lila.) Sz.-M. Kerítések, kor. pagony.

Fraxinus excelsior L. (Magas Kórisfa.) Illak-erdő; — *F. Ornus* L. (Virágos K.) Sz.-M. Kertben művelve.

LIX. REND. LONICERAFÉLÉK. LONICEREAЕ.

Viburnum Opulus L. (Kánya Bangita.) Kor. pagony, Sz.-M. liget; —
V. Lantana L. (Ostormén B.) sz.-páli erdő, Sz.-M. horgok oldala.
Sambucus nigra L. (Fekete Bodza.) Kerítések, árokpartok mindenütt; — *S. Ebulus* L. (Földi B.) Árkokban művelt talajon mindenütt; — *S. racemosa* L. (Fürtös B.) Kertekben művelve, itt-ott kerítések mellett vadon.
Lonicera Caprifolium L. (Jerikói *Lonicera*.) Kertekben művelve; —
L. Xylosteum L. (Ükörke L.) Écsi erdő.

LX. REND. BUZERFÉLÉK. RUBIACEAE.

Sherardia arvensis L. (Ugari *Sherardia*.) Szt.-M. kor. vetések közt.
Asperula odorata L. (Szagos Műge.) Ravazdi erdő; — *A. Arvensis* L. (Ugari M.) Szt.-M. vetések; — *A. cynanchica* L. (Ebfojtó M.) u. o. horog, Kor. pagony.
Galium Aparine L. (Ragadós Galaj.) Szt.-M. kertkerítések, Kor. Paradicsom-erdő; — *F. tricornis* With. (Háromszarvu G.) Szt.-M. Kor. vetések árokpart; — *G. uliginosum* L. (Posvány G.) Szt.-M., Bálint-rét, Kor. Marcal-rétek; — *G. boreale* L. (Északi G.) Illak, Paradicsom erdő; — *G. verum* L. (Tejoltó G.) u. o.; — *G. Mollugo* L. (Puha G.) u. o.; — *G. sylvaticum* L. (Erdei G.) u. o.; — *G. vernum* Scop. (Tavaszi G.) Paradicsom; — *G. cruciatum* L. (Keresztes G.) Illak, écsi erdő, Kor. pagony; — *G. pedemontanum* M. B. (Piemonti G.) Kor. Vajda-rét.

LXI. REND. CSENGETYŰFÉLÉK. CAMPANULACEAE.

Campanula sibirica L. (Szibíriai Csengetyűke.) Szt.-M. lejtője; —
C. glomerata L. (Csomós Cs.) Szt.-M. liget; — *C. Trachelium* L. (Éleslevelű Cs.) u. o. bokrok közt; — *C. rapunculoides* L. (Raponcképű Cs.) u. o. dombokon; — *C. bononiensis* L. (Bologni Cs.) u. o. szt.-páli erdőn; — *Rapunculus* L. (Raponc Cs.) sz.-páli erdő; — *C. persicifolia* L. (Baracklevelű Cs.) u. o. écsi erdő; —
C. patula L. (Terebélyes Cs.) Szt.-M. gyümölcsös, Kor. Paradicsom, szt.-páli erdő; — *C. rotundifolia* L. (Kereklevelű Cs.) Szt.-M. horgok, szt.-páli erdő.

LXII. REND. FÉSZKESEK. COMPOSITAE.

- Hieracium pilosella* L. (Egérfül Holgyomál.) Kor. dombos helyek, Szt.-M. lejtő; — *H. auricula* L. (Nyulfül H.) Szt.-M. Kor. rétek; — *H. murorum* L. (Kőfali H.) Illak-erdő; — *H. pratense* Tausch. (Bogernyós H.) Sági domb. Kor. pagony; — *H. umbellatum* L. (Ernyős H.) Illak-erdő, Kor. pagony.
- Crepis foetida* L. (Büzös Aszász) Szt.-M. Kor., utak mellett; — *C. biennis* L. (Kétnyári A.) u. o. rétek; — *C. tectorum* L. (Hamvas A.) u. o.; — *C. pulchra* L. (Szép A.) Szt.-M., B.-Aszszony; — *C. praemorsa* Tausch. (Csonkagyökerű.) Kisbaráti-hegy.
- Taraxacum officinale* Wigg. (Pongyola Pitypang) Szt.-M., Kor. és egyébütt mindenütt; — *T. laevigatum* D. C. Szt.-M. a főmonostor körül, Koronóc, legelők; — *T. serotinum* Poir. (Késő P.) Pázmándi dombok.
- Chondrilla juncea* L. (Káka Kakics.) Szt.-M., Kor. s. a t. legelőkön, szántóföldeken.
- Lactuca muralis* Gaertn. (Kőfali Saláta.) Kor. Paradicsom; — *L. scariola* L. (Keszeg S.) Árkokban, kerítések mellett mindenütt; — *L. saligna* L. (Szálassevelű S.) Sz.-M. árkokban, szántóföldek szélein; — *L. sativa* L. (Kerti S.) Művelve kertekben mindenütt.
- Sonchus oleraceus* L. (Dudva Csorbóka.) Árkokban, kerítések mellett mindenütt; — *S. asper* Vill. (Érdes Cs.) Szt.-M. kert; — *S. arvensis* L. (Mezei Cs.) u. o. szántóföldek.
- Picris hieracioides* L. (Holgyomálképi Magvarótt.) Illak-erdő, kor. Vajda-rét.
- Podospermum jacquinianum* Koch. (Jacquin Nyélkaszat.) Kor., brányi rétek; — *P. laciniatum* DC. (Sallangos Ny.) Szt.-M. lejtő; — *P. calcitrapaeifolium* D. C. Kor. falurét.
- Scorzonera humilis* L. (Alacsony Pozdor.) Szt.-M. rétek, Kor. nedves rétek; — *S. parviflora* Jacq. (Kisviratu P.) Kor. barnarét; — *S. purpurea* L. (Piros P.) Kisbaráti-hegy; — *S. hispanica* L. (Spanyol P.) Kertekben művelve.
- Tragopogon major* Jacq. (Nagy Kecskedisz.) Kor. árokpart, szántóföld szélén; — *T. pratensis* L. (Réti K.) u. o. Szt.-M. rétek; — *T. orientalis* L. (Keleti K.) Kor. rétek.
- Hypochoeris maculata* L. (Foltos Polyvahordó.) Illak-erdő.
- Leontodon hastilis* L. (Dárfogu Oroszlánfog.) Szt.-M. liget, kor. pagony; — *L. autumnalis* L. (Őszi O.) Szt.-M. rétek.

- Cichorium Intybus* L. (Mezei Katáng.) Réteken mindenütt; —
C. Endivia L. (Endivia K.) Művelve kertekben.
- Lapsana communis* L. (Közönséges Válpik.) Illak-erdő.
- Carthamus tinctorius* L. (Sáfrán Szeklice.) Kertekben, szőlőkben művelve.
- Serratula tinctoria* L. (Festő Zsoltina.) Illak-erdő, kor. rétek.
- Jurinea mollis* Reichb. (Puha Jurinea) Szt.-M. rétek, sz.-páli erdő.
- Lappa major* Gaertn. (Keserűlapu Bojtorján.) Mindenütt; —
L. minor DC. (Kis B.) u. o.; — *L. tomentosa* Lam. (Molyhos B.) Kor. malomárokpart.
- Cirsium lanceolatum* Scop. (Lándzsás Bárcs.) Sz.-M. kor. legelők; —
C. eriophorum Scop. (Gyapot B.) Szemerei út, kor. Vajda-rét; —
C. palustre Scop. (Tavi C.) Győr, prater, kor. nedves rétek; —
C. arvense Scop. (Mezei B.) Szántóföldeken mindenütt; — *C. pannonicum* Gaud. (Pannóniai B.) Kor. Vajda-rét; — *C. heterophyllum* Koch. Kor. füzeki rét; — *C. oleraceum* Scop. (Halvány B.) Sz.-M. Bálint-rét.
- Carduus nutans* L. (Bókoló Bogács). Utak mellett, ugarföldön mindenütt; — *C. acanthoides* L. (Akántképű B.) u. o.; — *C. hamulosus* Ehr. Sz.-M. utak mellett.
- Onopordon Acanthium* L. (Fehérhátu Bordon). Utak mellett mindenütt.
- Centaurea solstitialis* L. (Sáfrányos Csükküllő). Kor. szérűben; —
C. Calcitrapa L. (Sulymos Cs.) likócsi legelő; — *C. paniculata* Jacq. (Bugás Cs.) Szt.-M. Kor. utak szélén; — *C. Scabiosa* L. (Sikantyu Cs.) u. o.; — *C. Jacea* L. (Imola Cs.) u. o. rétek; —
C. montana L. (Hegyi Cs.) kisbaráti hegy; — *C. axillaris* Willd. u. o.; — *C. Cyanus* L. (Buzavirág Cs.) vetés közt mindenütt.
- Carlina acaulis* L. (Szártalan Körfény.) Szt.-M. Tényő, száraz legelőkön; — *C. vulgaris* L. (Közönséges K.) Illak-erdő, Kor. pagony.
- Xeranthemum annuum* L. (Egynyári Vasvirág) Szt.-M. Kálvária, Kor. utak szélén.
- Calendula officinalis* L. (Orvosi Peremér). Kertekben művelve s félvadon.
- Echinops Sphaerocephalus* L. (Gömbös Labdaborz). Illak széle, szemerei csonkás szélén.
- Senecio paludosus* L. (Posvány Űszögör). Kor. nádas, Győr, prater; —
S. Jacobaea L. (Berzedt Ű.) Szt.-M. Kopár dombok, Kor. rétek, utszélek; — *S. Vulgaris* L. (Aggófű Ű.). Mindenütt.

- Cineraria pratensis* Hoppe. (Réti Dugasor.) Szt.-M. nedves rétek Kor. pagony.
- Filago germanica* L. (Német Fonálfü.) Szt.-M. Kor. szántóföldek; — *F. arvensis* L. (Gyepi F.) u. o.
- Gnaphalium uliginosum* L. (Iszap Gyopár). Kor. malomárokpart; — *G. arenarium* L. (Homok Gy.) Szt.-iváni, Kor. homok, Szt.-M; — *G. dioicum* L. (Parlagi Gy.) ravazdi, kisbaráti, tényői hegy; — *G. sylvaticum* L. (Erdei Gy.) Szt.-páli erdő.
- Tanacetum vulgare* L. (Gilisztazűző Varádcis.) Ravazdi árkok, kisárpási, ráb.-patonai töltések; — *T. balsamita* L. (Bazsamint V.) kertekben művelve.
- Artemisia Absinthium* L. (Fehér Üröm.) Szt.-M. Kálvária; — *A. Abrotanum* L. (Abrut Ü.) kertekben művelve; — *A. austriaca* Jacq. (Osztrák Ü.) Kor. Paradicsom; — *A. vulgaris* L. (Fekete Ü.) mindenütt; — *A. campestris* L. (Mezei Ü.) Szt.-M. dombok; — *A. scoparia* W. K. (Seprű Ü.) Pázmándi temető, Kor. pagony; — *A. Dracunculus* L. (Tárkony Ü.) kertekben művelve.
- Chrysanthemum inodorum* L. (Illattalan Aranyvirág.) Szt.-M. vetések közt; — *Chr. corymbosum* L. (Sátoros A.) Illak erdő; — *Chr. Leucanthemum* L. (Ökörszem A.) u. o. Kor. rétek.
- Matricaria Chamomilla* L. (Orvosi Szikfű.) Mindenütt szerükön, udvarokon.
- Achillea Millefolium* L. (Egérfark Cickóró.) Mindenütt gyepekben árokparton; — *A. lanata* Spreng (Gyapjas C.) Kor. pagony.
- Anthemis tinctoria* (Festő Montika) Szt.-M. Kálvária, Tényő, hegy; — *A. austriaca* Jacq (Osztrák M.) Szt.-M. Kor. szántóföldek; — *A. arvensis* L. (Pallagi M.) u. o.; — *A. Cotula* L. (Büzös M.) u. o. és utak mellett.
- Bidens tripartita* L. (Farkasfog Villamag.) Nedves helyeken mindenütt; — *B. cernua* L. (Bókoló V.) u. o.
- Helianthus annuus* L. (Napraforgó Napvirág). Művelve szántóföldeken mindenütt; — *H. tuberosus* L. (Csicsóka N.) u. o.
- Xanthium strumarium* L. (Szurós Cimpaj.) Nedves helyeken mindenütt; — *X. spinosum* L. (Tövises C.) Utak mellett mindenütt.
- Buphthalmum salicifolium* L. (Füzlevelű Ökörszem.) Illak-erdő.
- Inula germanica* L. (Német Sertecsék.) Szt.-M. szántóföldek kor. pagony; — *I. ensifolia* L. (Kardlevelű S.) u. o. szőlők kerítése mellett; — *I. salicina* L. (Füzlevelű S.) Kor. Szt.-M. árkok; — *I. squarrosa* L. u. o. Illak-erdő, Paradicsom; — *I. britannica* L. (Britt S.) Sz.-M. árkok, kor. pagony; — *I. Conyza* DC. (Konizs S.)

- u. o.; — *I. Pulicaria* L. (Balha S.) Kor Sz.-M. árkokban; — *I. disenterica* L. (Réti S.) u. o. rétek.
- Linosyris vulgaris* Cass. (Közönséges Aranyfürt) Illak-erdő.
- Solidago Virga aurea* L. (Aranyos Ritkaréj.) Szemerei hegy, Illak-erdő.
- Erigeron acris* L. (Bóbitás Küllőrojt.) Sz.-M. dombok, kor. pagony; — *E. canadensis* L. (Seprence K.) Mindenütt.
- Bellis perennis* L. (Százszorszép Rukerc.) Gyepekben, nedves helyeken mindenütt.
- Aster acris* L. (Pettyegetett Gerebesin.) Kor. Paradicsom; — *A. Tripolium* L. (Pozsgás Gr.) Sz.-M. Bálint-rét; — *A. pannonicus* Jacq. (Pannoniai Gr.) Kor. árkokban; — *A. Amellus* L. (Mellaparti Gr.) Szemerei szőlőhegy, Illak-erdő; — *A. Salignus* L. (Füz G.) Kertekben művelve s itt-ott vadon.
- Eupatorium cannabinum* L. (Kender Pakóca.) Ravazdi tó, kor. pagony árkában.
- Petasites officinalis* Mönch. (Kalapfű Szattyu.) Ravazdi tó körül.
- Tussilago Farfara*. (Lókörmű Szamárlapu.) Sz.-M., Écs s. a. t. hor-
gok, kor. pagony árka.

LXIII. REND. MÁCSONYAFÉLÉK. DIPSACEAE.

- Scabiosa columbaria* L. (Galamb Sikantyu.) Sz.-M. kor. rétek; —
S. ochroleuca L. (Vajszinü g. S.) u. o.
- Succisa pratensis* Mönch. (Réti Varfű.) Sz.-M. kor. rétek.
- Cephalaria transilvanica* Schrad. (Erdélyi Gömbvirág.) u. o.
- Dipsacus sylvestris* Mill. (Erdei Macsona.) Sz.-M. győri Pánzsa mellett árokpartokon; — *D. laciniatus* L. (Héjakut M.) Sz.-M. kor. árokpart; — *D. Fullonum* L. (Takács M.) hajdan Győrött nagyban művelve.

LXVI. REND. GYÖKÖNKEFÉLÉK. VALERIANEAE.

- Valeriana officinalis* L. (Macskagyökér Gyökönke.) Illak-erdő, Kor. pagony; — *V. dioica* L. (Kétlaki Gy.) Ravazd, kor. nedves rét.
- Valerianella olitoria* Poll. (Saláta Galambbegy.) Kor. Sz.-M. rétek, árokpartok.

LXVI. REND. UTILAPUFÉLÉK. PLANTAGINEAE.

- Plantago arenaria* W. K. (Homok Utilapu) Sz.-M. homokdomb, kor. homoktalaj; — *P. maritima* L. (Tengeri M.) Sz.-M. kor. nedves rétek; — *P. major* L. (Széleslevevelű U.) u. o. kert,

utmente; — *P. media* L. (Közép U.) u. o. rétek; — *P. lanceolata* L. (Keskenylevelű U.) u. o.

LXVII. REND. GÉGEVIRÁGFÉLÉK. ARISTOLOCHACEAE.

Aristolochia Clematitis L. (Farkasalma Gégevirág.) Szt.-M. szőlőkerítések, kor. Paradicsom.

LXVIII. REND. EZÜSTFAFÉLÉK. ELAEAGNEAE.

Elaeagnus angustifolia L. (Keskenylevelű Ezüstfa.) Kertekben művelve, gyökérhajtásokról félvadon.

LXIX. REND. BOROSZLÁNFÉLÉK. DAPHNOIDEAE.

Daphne Cneorum L. (Henyé Boroszlán.) Sz.-iváni s gönyői határban homoktalaj.

Passerina annua Wickstr. (Egynyári Cicó.) Ugarokon mindenütt.

LXX. REND. SZANDALFÉLÉK. SANTALACEAE.

Thesium ramosum Heyn. (Ágas Bögregtok.) Sz.-M. kor. homokos rétek.

LXXI. REND. CIKSZÁRFÉLÉK. POLYONEAE.

Rumex maritimus L. (Tengerparti Lórom.) Sz.-M. kor. vizárok; — *R. crispus* L. (Fodros L.) u. o.; — *R. Hydrolapathum* Huds. (Parti L.) Győrsziget, Kor.; — *R. pratensis* M. K. (Lósoska L.) Sz.-M. rétek; — *R. scutatus* L. (Pajzsos L.) Kertekben művelve; — *R. Acetosa* L. (Sóska L.) Mindenütt rétek; — *R. Acetosella* L. (Madár L.) u. o.

Polygonum amphibium L. (Vidra Cikszár.) Kor. Marcal folyó; — *P. Persicaria* L. (Baracklevelű C.) Sz.-M. kor. vizenyős helyeken; — *P. Hydropiper* L. (Borsos C.) u. o.; — *P. mite* Schrank. (Szelid C.) Kor. fővényes vágás, Sz.-M. árkok; — *P. aviculare* L. (Goresin C.) Utakban mindenütt; — *P. arenarium* Wk. (Homok C.) Kor. Kajár, homoktalaj; — *P. Convolvulus* L. (Szulák C.) Kor., szt.-m. szántóföldek; — *P. dumetorum* L. (Folyó C.) Kor. Paradicsom bokrokban; — *P. Fagopyrum* L. (Pohánka C.) Vetve itt-ott.

LXXII. REND. AMARÁNTFÉLÉK. AMARANTHACEAE.

Amaranthus retroflexus L. (Paréj Amaránt.) Művelt talajon mindenütt.

Polycnemum arvense L. (Mezei Torzon.) Kajári homok.

LXXIII. REND. LIBATOPPFÉLÉK. CHENOPODIACEAE.

- Chenopodium urbicum* L. (Telekes Libatopp.) Házak körül; —
Ch. album L. (Fejér L.) Kor. művelt talaj; — *Ch. Botrys* L.
 (Rubianka L.) itt-ott kertekben művelve és félvadon; — *Ch. olidum*
 Sm. (Büdös L.) Utakon mindenütt; — *Ch. hybridum* L. (Pokol-
 var L.) Szt.-M. kert; — *Ch. ficifolium* L. (Fügelevelű L.) u. o.
 kor. házak körül; — *Ch. Bonus Henricus* L. (Paréj L.) Nyalkai
 ut; — *Ch. Rubrum* L. (Veres L.) Sz.-M. kerítések alatt.
- Atriplex nitens*. Rebut. (Fényes Maglapél) Szt.-M. kertkerítés; —
A. hastata L. (Dárdás M.) Kor. kertben; — *A. tatarica* L.
 (Tatár M.) Sz.-M. utak, kerítések mellett; — *A. laciniata* L.
 (Hasogatott M.) Szt.-M. monostor, kor. mesterlak körül.
- Spinacia inermis* Mönch. (Fegyvertelen Paréj.) Kertekben mű-
 velve; — *S. spinosa* Mönch. (Tüskés P.) u. o.
- Beta vulgaris* L. (Közönséges Mángold.) Művelve mindenütt.
- Kochia Scoparia*. Schrad. (Seprűfü Kuchia.) Kertekben s művelt
 talajon nem ritka; — *K. prostrata* Schrad. (Leeseplűt K.) Páz-
 mándi homok; — *K. arenaria* Roth. (Homok K.) u. o. kor. homok.
- Salsola Kali* L. (Kamborz Savar.) Homokon mindenütt.
- Corispermum nitidum* W. K. (Fénylő Poloskamag.) Kajár, Téth,
 Szemere, Kor., homoktalaj.

LXXIV. REND. FÜZFÉLÉK. SALICINEAE.

- Populus alba* L. (Fehér Nyárfa.) Győr, városrét, kor. pagony; —
P. canescens Shmith. (Szöke Ny.) Kor. pagony; — *P. tremula* L.
 (Rezgő Ny.) u. o.; — *P. nigra* L. (Fekete Ny.) u. o. Győr városrét.
 — *P. pyramidalis* Rozier. (Jegenyer Ny.) Művelve mindenütt,
 kor. pagony félvadon.
- Salix repens* L. (Kúszó Fűz) Kor. pagony, szent-iváni homok; —
S. purpurea L. (Csigolya F.) Győr, városrét; — *S. Caprea* L.
 (Keeske F.) Kor. pagony s mocsárok, kajári erdő; — *S. aurita* L.
 (Füles F.) Győrsziget; — *S. cinerea* L. (Hamvas F.) Győr, város-
 rét; — *S. amygdalina* L. (Mandola F.) Kor. malomárok partja; —
S. Fragilis L. (Csőrege F.) Kor., Vének; — *S. alba* L. (Fehér F.)
 Vének.

LXXV. REND. KENDERFÉLÉK. CANNABINEAE.

- Cannabis sativa* L. (Vétesi Kender.) Művelve s vadon mindenütt.
- Humulus Lupulus* L. (Felfutó Komló.) Sz.-M. szőlőkerítések, Kor.
 pagony.

LXXVI. REND. CSALÁNFÉLÉK. URTICACEAE.

- Parietaria erecta* M. K. (Sudár Falfű.) Sz.-M. kertkerítés.
Urtica major. Kanitz. (Nagy Csalán.) Mindenütt; — *U. urens* L.
 (Apró Cs.) u. o.

LXXVII. REND. EPERFÉLÉK. MOREAE.

- Morus alba* L. (Fehér Eperfa.) Művelve mindenütt; — *M. nigra* L.
 (Szeder E.) u. o.
Ficus Carica L. (Káriai Függefa.) Kertek- és szőlőkben művelve.

LXXVIII. REND. SZILVAFÉLÉK. ULMACEAE.

- Ulmus campestris* L. (Mezei Szilfa.) Kor. Paradicsom, Szt.-M. liget.

LXXIX. REND. CELTISZFÉLÉK. CELTIDEAE.

- Celtis australis* L. (Déli Celtisz.) Szt.-M. liget.

LXXX. REND. KUPACSOSAK. CUPULIFERAE.

- Castanea vesca* Gaert. (Csemege Gesztenyefa.) Sz.-Pál, Sz.-M. kertben.
Quercus pedunculata Ehr. (Kocsános Tölgy.) Illak, sz.-páli erdő,
 Kor. Paradicsom; — *Q. pubescens* Willd. (Szörösödő T.) Magyalos;
 — *Q. Cerris* L. (Cser T.) Illak, Tényő, sz.-páli erdő.
Corylus Avellana L. (Közönséges Mogyoró.) Illak, kerítések, Kor.
 pagony; — *C. tubulosa* Willd. (Csöves M.) Kertekben művelve.
Carpinus Betulus L. (Közönséges Gyertyán.) Illak-erdő.

LXXXI. REND. NYIRFÉLÉK. BETULACEAE.

- Alnus glutinosa* DC. (Enyves Éger.) Győr, Rába-part, Kor. pagony.
Betula alba L. (Fehér Nyir.) Ravazdi erdő, Kor. pagony.

LXXXVI. REND. KÜPTERMŐK. CONIFERAE.

- Pinus Larix* L. (Verecs Fenyő.) Szt.-M., Győr, Kor. kertekben; —
P. sylvestris L. (Erdei F.) Kor. pagony, Ferenc-háza nagyban, futó
 homok kötésére; — *P. picea* L. (Luc F.) Sz.-M., Győr kertekben.

LXXXVII. REND. CIPRUSFÉLÉK. CUPRESSINEAE.

- Juniperus communis* L. (Gyalogfenyő Boróka.) Illak, Kor. pagony;
 — *J. Sabina* L. (Nehézszaugu B.) Kertekben művelve.

Egyszikűek. (Monocotyledoneae.)

LXXXVIII. REND. GYÉKÉNYFÉLÉK. TYPHACEAE.

- Sparganium ramosum* Huds. (Buzogány Baka.) Kor., Marcal s mocsárok; — *S. simplex* Huds. (Egyszerű B.) u. o.
Typha latifolia L. (Bodnározó Gyékény.) Kor. nádasok; — *T. angustifolia* L. (Háti Gy.) u. o.

LXXXIX. REND. KONTYVIRÁGFÉLÉK. AROIDEAE.

- Arum maculatum* L. (Foltos Kontyvirág.) Pinnyédi erdő.

XC. REND. HINÁRFÉLÉK. NAJADEAE.

- Lemna trisulca* L. (Keresztes Lepcse.) Sz.-M. árkok, Kor. állóvizek, nádasok; — *L. polyrrhiza* L. (Fanos L.) u. o.; — *L. minor* L. (Apró L.) u. o.
Potamogeton crispus (Fodor Uszany.) Kor. sóskadombi vágás; — *P. lucens* L. (Úveglevelű U.) Kor. malomárok s Marcal vize; — *P. natans* L. (Békatutaj U.) u. o. Marcal folyó.

XCI. REND. KOSBORFÉLÉK. ORCHIDEAE.

- Listera ovata* R. Br. (Tojásdadlevelű Listera.) Szt.-M., csajderkúti völgy, Kor. pagony.
Epipactis latifolia All. (Széleslevelű Bibak.) Illak, szt.-páli erdő; — *E. palustris* Crantz. (Mocsári B.) Kor. nedves rétek.
Cephalanthera pallens Rich. (Halavány Tekeporhon.) Mogyorós.
Platanthera bifolia Rich. (Kétlevelű Lapár.) Ravazdi erdő.
Orchis latifolia L. (Széleslevelű Kosbor.) Sz.-M. Bálint-rét; — *O. laxiflora* L. (Lazafürtű K.) u. o. Kor. barnarét; — *O. variegata* All. (Tarka K.) Sz.-M. gyümölcsösök; — *O. coriophora* L. (Palacka K.) Kis-écsi, kis-sz.-páli rétek; — *O. Morio* L. (Ágár K.) Sz.-M. rétek, Kor. pagony; — *O. fusca* Jacq. (Kesely K.) Sz.-M. liget.

XCII. REND. POTNYAFÉLÉK. HYDROCHARIDEAE.

- Hydrocharis morsus ranae* L. (Béka Potnya.) Kor. nádas.
Stratiotes aloides L. (Imergyökér Kolokán.) u. o.

XCIII. REND. AMARYLLISFÉLÉK. AMARYLLIDAE.

- Galanthus nivalis* L. (Kikeleti Hóvirág) Győr-Szigeth.
Leucojum aestivum L. (Nyári Tóziike.) u. o. Kor. Paradicsom.

Narcissus poeticus L. (Költészi Nácisz.) Kertekben művelve; — *N. Tazetta* L. (Tazét N.) u. o.

XCIV. REND. NŐSZIROMFÉLÉK. IRIDEAE.

Crocus vernus L. (Tavaszi Sáfrán.) Kertekben művelve; — *C. sativus* All. (Jóféle S.) u. o.

Iris pumila L. (Apró Nőszirm.) Sz.-M. B.-Asszony, és kertekben művelve; — *I. arenaria* W. K. (Homok N.) Kor. tagosítás előtt Bösze-dombon; — *I. variegata* L. (Tarka N.) Sági domb, pinnyédi erdő, Kor. Paradicsom; — *I. germanica* L. (Német N.) Kertekben művelve; — *I. graminea* L. (Pázsitos N.) Torda-sziget, Kor. Vajda-rét; — *I. sibirica* L. (Szibíriai N.) Győr, városrét, Kor. Paradicsom; — *I. Psedaucorus* L. (Sás N.) Ravazdi tó, kor. mocsárok, győri álló vizek.

XCVI. REND. TUKMAFÉLÉK. SMILACEAE.

Convallaria majalis L. (Májusi Gyöngyvirág.) Ravazdi, pinnyédi erdő, mogyorós.

Polygonatum verticillatum Möneh. (Pávafark Sülyfü.) Sz.-M. liget-pinnyédi erdő; — *P. latifolium* Jacq. (Széleslevelű S.) u. o.

Paris quadrifolia L. (Négylevelű Cillar.) Pinnyédi erdő.

XCVII. REND. LILIOMFÉLÉK. LILIACEAE.

Asparagus officinalis L. (Spárga Nyulárnyék.) Sz.-M., Kor., Győr, rétek.

Anthericum ramosum L. (Ágas Hölyc.) Sz.-M., Kisbarát, dombok.

Allium ursinum L. (Medve Hagyma.) Kajári erdő; — *A. Cepa* L. (Veres H.) Művelve mindenütt; — *A. ascalonicum* L. (Mogyoró H.) Szintén; — *A. Schoenoprasum* L. (Metélcő H.) Művelve; — *A. Porrum* L. (Pór H.) Művelve; — *A. Scorodoprasum* L. (Kigyós H.) Kor. szántóföldeken alkalmatlan gaz; — *sphaerocephalum* L. (Bunkós H.) Kor., Sz.-M. vetések közt, réteken; — *A. rotundum* L. (Ereszes H.) u. o.

Ornithogallum nutans L. (Lekonyuló Sárma.) Kor. Sz.-M. vetések; — *O. umbellatum* L. (Ernyős K.) u. o. rétek, gyümölcsösök.

Scilla bifolia L. (Kétlevelű Csilla.) Pinnyédi, gyirmóthi mogyorós erdő.

Muscari comosum Mill. (Üstökös Gyöngyike.) Mindenütt szántóföldeken; — *M. racemosum* Mill. (Fürtös Gy.) u. o. rétek s gyümölcsösök.

- Lilium bulbiferum* L. (Tüzes Liliom.) Kertekben művelve; —
L. Martagon L. (Turbán L.) Ravazdi erdő.
Fritillaria imperialis L. (Koronás Hatkotu.) Kertekben művelve.
Gagea stenopetala Reichb. (Keskenyszirmu Tyuktaréj.) Kor., Gyirm.,
 Szt.-M. gyp., erdő; — *G. arvensis* Schult. (Mezei Ty.) u. o.; —
G. lutea Schult. (Sárga Ty.) Illak-erdő; — *G. pusilla* Schult.
 (Kis Ty.) Kor. pagony alatti homokos legelő.
Tulypa Gessneriana L. (Gessner Tulipánt.) Kertekben művelve.

XCVIII. REND. KIKERICSFÉLÉK. COLCHICACEAE.

- Colchicum autumnale* L. (Zásza Kikerics.) Nedves réteken mindenütt.

XCIX. REND. SZITTYÓFÉLÉK. JUNCACEAE.

- Juncus bufonius* L. (Varangy Szittyó.) Sz.-M., Kor. vizenyős rétek;
 — *J. compressus* Jacq. (Összelapult Sz.) Sz.-M., nedves rétek; —
J. lamprocarpus Ehr. (Fényes termésű Sz.) Kor. árokban; —
J. effusus L. (Béka Sz.) Sz.-M.; vizenyős rét, kor., árokban; —
J. conglomeratus L. (Bunkós Sz.) u. o.
Luzula pilosa Willd. (Szőrös Luzula.) Sz.-páli, kisbaráti erdő; —
L. albida DC. (Fehéres L.) ravazdi erdő; — *L. campestris*. DC.
 (Mezei L.) Illak.

C. REND. HIDÖRFÉLÉK. ALISMACEAE.

- Triglochin palustre* L. (Savanyu Hutsza.) Győr., Kor., Sz.-M.,
 nedves rétek.
Alisma Plantago L. (Utifü Hidör.) Mindenütt árokban.
Sagittaria sagittaeifolia L. (Nyillevelű Nyilfü.) Kor. mocsárok.

CI. REND. ELECSFÉLÉK. BUTOMEAE.

- Butomus umbellatus* L. (Ernyős Elecs.) u. o.

CII. REND. PALKAFÉLÉK. CYPERACEAE.

- Cyperus fuscus* L. (Barna Palka.) Kor. fővényesdombi vágás; —
C. flavescens L. (Sárgálló P.) Kor. nedves rét; — *C. esculentus* L.
 (Mandola P.) Kertekben művelve mint kávépótlék.
Eriophorum angustifolium Roth. (Keskenylevelű Gyapu.) Kor.,
 Sz.-M., vizenyős rétek.
Schoenus nigricans L. (Kormos Csáté.) u. o.

Scirpus compressus P. (Lapított Káka.) Sz.-M. vizállás; — *S. maritimus* L. (Tengerparti K.) Kor. fővényesdombi vágás; — *S. triquetus* L. (Háromélű K.) Sz.-M. vizállás; — *S. lacustris* L. (Tavi K.) u. o. *Helecharis ovata* R. B. (Tojásdad Tódisz.) u. o.; — *H. palustris* R. B. (Árva T.) Kor. árokban.

Carex dioica L. (Kétlaki Sás.) Sz.-M. Bálint-rét; — *C. Davalliana* Sm. (Dawall S.) u. o.; — *C. stenophylla* Wahl. (Szittyós S.) Illak. Kor., Bábota; — *C. divisa* Huds. (Oszlott S.) Ravazdi rét; — *C. vulpina* L. (Róka S.) Ravazd, Mogyorós, mocsáros rét; — *C. divulsa* Good. (Keshedt. S.) Écsi erdő; — *C. paniculata* L. (Buglyos S.) Ravazdi rét; — *C. Schreberi* Schrank. (Schreber S.) Sz.-M. homok; — *C. remota* L. (Ritkás S.) Écsi erdő; — *C. leporina* L. (Nyul S.) Sz.-M., rétek; — *C. stricta* Good. (Sudár S.) Kor. pagony; — *C. pilulifera* L. (Epres S.) Illak; — *C. praecox* Jacq. (Jókori S.) Kajár, kor. homokos dombok; — *C. humilis* Zeyss. (Lappangó S.) Sz.-páli erdő; — *C. alba* Scop. (Fehér S.) Illak; — *C. panicea* L. (Muhar S.) Sz.-M. rétek; — *C. pallescens* L. (Sápadt. S.) Sz.-M. pagony; — *C. glauca* Scop. (Szürkezőld S.) u. o. Kor. rétek; — *C. Michellii* Host (Micheli S.) Illak; — *C. flava* L. (Sárga S.) Sz.-páli erdő; — *C. distans* L. (Ritkás S.) Sz.-M., Bálint-rét; — *C. sylvatica* Huds. (Erdei S.) Illak; — *C. ampullacea* Good. (Bögrés S.) Ravazdi tópart; — *C. vesicaria* L. (Hólyagos S.) u. o. Kor. malomárokpárt; — *C. paludosa* Good. (Posvány S.) u. o. — *C. hirta* L. (Borzas S.) Sz.-páli erdő.

CIII. REND. PÁZSITFÉLÉK. GRAMINEAE.

Andropogon Sorghum L. (Cirok Fenyér.) Művelve seprűnek; — *A. Gryllus* L. (Élesmosó F.) Szt.-M. kopár-domb, Kor. temető, pagony; — *A. Ischaemum* L. (Vértállító F.) u. o.

Hordeum vulgare L. (Közönséges Árpa.) Művelve; — *H. hexastichon* L. (Hatsoros Á.) Szintén; — *H. murinum* L. (Egér Á.) Kerítések, utak mellett mindenütt.

Secale cereale L. (Gabona Rozs.) Művelve.

Triticum vulgare Vill. (Közönséges Buza.) Szintén; — *T. repens* L. (Tarack B.) Művelt tajon mindenütt.

Lolium perenne L. (Évelő Vadóc.) Réteken mindenütt; — *L. temulentum* L. (Szédítő Vadóc.) Tavaszi közt.

Bromus secalinus L. (Gabona Rozsnok.) Őszi közt; — *B. mollis* L. (Puha R.) Utak mellett, gyepekben; — *B. arvensis* L. (Mezei R.) Vetések közt; — *B. racemosus* L. (Fürtös R.) Szt.-M. rétek; —

- B. squarrosus* L. (Berzedt R.) Kor. istendombi homok; —
B. inermis L. (Árva R.) Szt.-M. rétek szélein; — *B. asper* Murr.
 (Borzas R.) Illak, Kor. pagony; — *B. sterilis* L. (Meddő R.)
 Szt.-M. utak mellett; — *B. tectorum* L. (Fedél R.) Mindenütt
 falakon utak mellett; — *B. patulus* M. K. Sz.-M. kálvária.
- Festuca ovina* L. (Juh Csenkesz.) Réteken mindenütt; — *F. glauca*
 Lam. u. o.; — *F. elatior* L. u. o.
- Koeleria cristata* P. (Taréjos Koeleria.) Sz.-M. gyepek dombok; —
K. glauca DC. u. o. homokos rét.
- Dactylis glomerata* L. (Csomós Ebir.) Réteken mindenütt.
- Molinia coerulea* Mönch. (Kék Molinia.) Illak, Kor., Paradicsom.
- Melica ciliata* L. (Prémes Léhapót.) Szt.-M. kálvária.
- Briza media* L. (Közép Rezge.) u. o. rétek, Kor. pagony.
- Glyceria distans* Wahl. (Vigály Mézpázsit.) Szt.-M. árkok; —
G. spectabilis M. K. (Fodorsás M.) Kor. malomárok, nádasok; —
G. fluitans R. Br. (Harmatkása M.) Sz.-M. Kor. vizállások.
- Poa dura* Scop. (Kemény Perje.) Szt.-M. szőlőbarázdák; — *P. com-*
pressa L. (Összenyomott P.) Kor. száraz réteken; — *P. pratensis*
L. (Mezei P.) Kor., Szt.-Márt. rétek; — *P. annua* L. (Egynyári P.)
 Mindenütt; — *P. bulbosa* L. (Gumós P.) Szt.-M. árokpart; —
P. nemoralis L. (Ligeti P.) Ravazdi erdő.
- Eragrostis poacoides* Beauv. (Perjeképü Tőtippán). Homoktalajon
 mindenütt.
- Sesleria coerulea* Ard. (Kék Sesleria.) Sz.-M. kálvária.
- Avena sativa* L. (Abrak Zab.) Vetése mindenütt; — *A. fatua* L.
 (Héla Z.) Vetések közt mindenütt; — *A. tenuis* Mönch (Vékony
 Z.) Szt.-M. Kopár domb; — *A. pubescens* L. (Szőrösödő Z.) Kor.
 gyepekben; — *A. pratensis* L. (Réti Z.) Réteken mindenütt; —
A. flavescent L. (Sárga Z.) Szt.-M. rétek; — *A. caryophylla* Wigg.
 (Szegfűs Z.) Ravazdi erdő.
- Aira caespitosa* L. (Gyepes Nápic.) Réteken mindenütt; — *A. flexuosa*
L. (Vanyiga N.) Illak-erdő.
- Phragmites communis* Trin. (Közönséges Tetónád.) Folyók men-
 tén álló vizekben mindenütt.
- Calamagrostis Epigeios* Roth (Siskanád Nádtippán). Szt.-M.
 Bold.-Asszony, Kor. pagony.
- Anemagrostis Spica venti* L. (Harmattartó Széltippán.) Vetések
 közt nedves helyeken.
- Agrostis canina* L. (Eb Tippán) Réteken; — *A. vulgaris* With.
 Szt.-Márt. réteken.

- Stipa pennata* L. (Árvalány Hajka.) Szt.-M. kálvária, kisbaráti hegy; — *S. capillata* L. (Kunkorgó H.) u. o. Kor. temető, pagony.
- Setaria verticillata* P. B. (Ragadó Sertepázsit.) Művelt talajon mindenütt; — *S. viridis* P. B. (Zöld S.) u. o.; — *S. glauca* P. B. (Szürkezőld S.) Homokos földeken mindenütt.
- Tragus racemosus* Desf. (Fürtös Polyvaborz.) Kor. homoktalaj.
- Panicum sanguinale* L. (Pirók Muhar.) Szt.-M. Kor., utak mellett; — *P. glabrum* Gaud. (Sima M.) u. o. homoktalaj; — *P. crus galli* L. (Kakasláb M.) Kor. kertekben nedves helyeken; — *miliaceum* L. (Köles M.) művelve mindenütt.
- Anthoxanthum odoratum* L. (Szagos Borjupázsit.) Rétek.
- Hierochloa australis* R. Sch. (Déli Szentpázsit) Ravazdi erdő.
- Holcus mollis* L. (Paha Círók.) Illak-erdő; — *H. lanatus* L. (Pelyhes C.) Pázmándi horog.
- Phalaris arundinacea* L. (Nádképű Polyvacsuk.) Kor. Paradicsom.
- Alopecurus pratensis* L. (Réti Ecsetpázsit.) Kor., Szt.-M. rétek; — *A. agrestis* L. (Pallagi E.) Ugarok u. o.; — *A. geniculatus* L. (Bötykös E.) u. o. árkok, álló vizek.
- Leersia oryzoides* Schwarz. (Rizsképű Leersia.) Kor. mocsárok.
- Zea Mays* L. (Tengeri Kukorica.) Művelve.

CVII. REND. SALVINIAFÉLÉK. SALVINIACEAE.

- Salvinia natans* Hoff. (Fentuszó Salvinia.) Kor. nádasok.

CIX. REND. PÁFRÁNFÉLÉK. POLYPODIACEAE.

- Aspidium aculeatum* Dill. (Tüskés Páprág.) Kor. pagony.

CX. REND. ZSURLÓFÉLÉK. EQUISETACEAE.

- Equisetum arvense* L. (Mezei Zsurló.) Rétek, szántóföldek mindenütt; — *E. palustre* L. (Tavi Zs.) nedves rét; — *E. hiemale* L. (Téli Zs.) Kor. Lippay-tag; — *E. variegatum* Scheich. (Tarka Zs.) Szt.-iváni homok.

7. A megye állatvilága.

Méry Etelől.

Győrmegye faunájának érdekében az ötvenes évek keltettek élénk mozgalmat, melynek buzgó zászlóvivője Dr. Rómer Flóris — azon időben győri tanár volt; nyomában haladott: Ebenhöch Ferenc koronói plebános, Mayrhofer József jelenleg győri kanonok, buzgó ornitholog, Milkovits János földbirtokos, érdekes tojásgyűjteményével, Kovács Béda és mások. E mozgalomnak gyümölcse lett a kisebb magángyűjteményeken kívül a győri főgymnasium muzeuma, mely nemcsak a megyének, de a szomszédos vidéknek is mintegy „tartományi muzeumát” képezi, melynek Rómer által megpendített eszméjét ritka készséggel iparkodott Győr vidéke „pusztán Isten és a haza nevében” valósítani, — mint magát Rómer azon időben kifejezé.

Gerinces állatok. (Vertebrata.) *)

Emlősök. (Mammalia.)

Emlősökben megyénk époly kevés változatosságot mutathat föl, mint általában hazánk; de mint Pest-, Heves-, Szabolcs-, Békés-, Torontál-, Soprony-, úgy Győrmegye is bir specialitással a fogas vakonyban. A Duna, Rába, de főleg a Rába régi és új medre lelhelye az őslényeknek; szórványosan egyebütt is előfordulnak, leginkább a homokrétegekben: Hecsén, Szabadhegyen, Győrött.

I. Kéz-szárnyuak. (Cheiroptera.)

Denevérek. (Vespertiliones.) Köz. denevér. (V. murinus.) Nagy fülnyes. (V. auritus.)

II. Ragadozók. (Insectivora.)

1. Rovarevők. (Insectivora.) Köz. sün. (Erinaceus europaeus.) Köz. cickány. (Sorex araneus) Köz. vakond. (Talpa europaea.) Sárgásfehér változatban Pinnyeden, Győrött.

---

*) A meghatározások — ha a rendszer külön megnevezve nincs — Linné rendszerére vonatkoznak.

Az állatvilág egyes példányai képviselve a győri főgymnasium, Mayrhofer kanonok, Ebenhöch esperes, vagy Milkovits földbirtokos gyűjteményeiben.

2. Husevők. (Carnivora.) Köz. borz. (*Meles taxus* Schreb.) Szelid eb. (*Canis familiaris*.) Falvainkban és pusztáinkon a kuvasz és magyarhoni komondor. Windisch Antalnak bernáthegyi s újföldi keveredési leonbergi fajtájú házi ebe Győrött feltűnő. Farkas eb. (*C. lupus*.) Ma már csak elvétve. Róka eb. (*C. vulpes*.) Kertjeinkben szelidítve szabadon is, de párzás idején elvadul. Vad macska. (*Felis catus*.) Pátkán. Házi m. (*F. domestica* Br.) Különféle fajtákban. Nyestmenyét (*Mustela foina* Briss.) Görénym. (*M. putorius*.) Ikrény, Szent-Iván, Ujfalu. Hölgym. (*M. erminea*.) Különféle évszaki változattal Koroncó, Csanak, Győr-Szigeth. Köz. m. (*M. vulgaris*.) Köz. vidra. (*Lutra vulgaris* Erxl.) tejfel nevelt kicsinyek és Árpásról 1854. a Marcalból a győri muzeumban.

III. Őrlők. (Rosores.)

Parlagi evet. (*Sciurus vulgaris*.) Csanak. Szürkés válfajú. Éti pele. (*Myoxus glis* Schreb.) Köz. ürge. (*Spermophilus citillus*.) Házi egér. (*Mus musculus*.) Patkány-egér. (*M. rattus*.) Vándor-c. (*M. decumanus*.) Gyakoriabb, mint a patkány. Kerti-c. (*M. hortulanus* Nordm.) Fekete, tarka, sárgás válfaja Győrött, a fehér pedig Ikrényben. Mezei pocok. (*Hypodaeus arvalis* Pall.) Köz. höresög. (*Cricetus frumentarius* Pall.) Fogas vakony. (*Spalax typhlus* Pall.) Földi-kutya név alatt Koroncón, eddig Györmegyéből csak a győri muzeumban és Mayrhofer kanonoknál. A Rába-, Rábca- s Dunaparton hajdan tenyésztett s Győrnél még 1750-ben fogott hódnak (*Castor fiber*) most semmi nyoma. Mezei nyul. (*Lepus timidus*) Erdei és mezei válfajok s egyfülű szörny a gy. m. Tengeri ny. (*L. cuniculus*.) Különféle színben háziállat. Tengeri őrlős. (*Cavia cobaya* Pall.) Háziállat.

IV. Többsülküek. (Multungula.)

A vastagbőrűekből őslények lelhelye a Duna és Rába medre. amabból őselefánt- (*Elephas primigenius*) csontok Hédervárott, ebből Gyirmóthról, Győrből s a Rábca-ból Pinnyédrol: fogak, borda, lábszárcsont, csigolya. A szabadhegyi temető mellől, Heccséről, győri homokgödörktől s uj-szállásokról zápfogak. A sörtés-disznónak több fajtáját. Győrött az ugynevezett szállásokon tenyésztik. Különös válfajok a püspöki urodalomban s Hechtlnél.)*

V. Egypatásak. (Solidungula.)

A közönséges ló. (*Equus caballus*.) Tenyésztés által annyira változtak, hogy a fajták tiszta példányai ritkán láthatók; a gazdasági egylet

*) Malac-szörnyek: forradt száju, Hédervárról; fekete, majomszáju, elefántormányu Nagy-Baráthról, Lakó Istvántól.

s megyei birtokosok által rendezett versenyek nemesítésökre jöhatásuak, valamint a kormányi gondoskodás, hogy egyes helyeken, mint Szent-Ivánon, Eörsön állammének tartatnak. A számár-ló. (*Equus asinus*) és koresa a lóösszvér (mulus) és számárösszvér (hinnus), mint háziállat, szegény falusi zsellérek teherhordója. A koresokat városi iparosok áruik hordására használják.

VI. Kérődzők. (Bisulca.)

Az agancsosak családjából a közönséges gim (*Cervus elaphus*) körvadászatok alkalmával a Bakonyból üzetve barangolja be megyénket; lövések elől menekülendő a Nagy-Dunán is keresztül uszik. Az őzgim (*Cervus capreolus*) szelidítve. Ösgim (*Cervus megaceros*) agancsa és agyacsá Gyirmóthról a Rábából.

Az oduszarvuakból a szelid kecske (*Capra hircus*), mint háziállat szórványosan. A szelid juh. (*Ovis aries*.) Bárányszörnyek gyakoriak; a legváltozatosabb alakok: Pázmándról kétféjű, háromlábu, nyolclábu; Pátkáról hétlábu, Péérről nyakszáju. A köz. tulok (*Bos taurus*), főleg a (B. t. var. *dacicus*) s a svajci (B. t. var. *helveticus*). Borjuszörny, fejcsont nélkül, forradt nyelvvel, Győrből. Tizenhárom év előtt Gyirmóthról a Rábából a bécsi muzeumba vittek halászkok őstulok (*Bos primigenius*) fejet. A bivalentulok (*Bos bubalus*) mint erős teherhordó állat a gazdaságnál Szt-Mártonban s egyebütt.

Madarak. (Aves.)

Teljesen műveletlen őserdők és havasok ünnepies magányába nem vonulhatnak megyénk madarai, hol a természetbuvár által felkutatva, mint ritkaságot mutathatná azokat föl hazai ornithológjainknak. Síkon, hegyen, szárazon, posványban mégis oly változatosságát látjuk madarainknak, hogy ha Magyarország és Erdély a Dunafejedelemséggel legtöbb madárnemet s fajt mutathat föl Európában, — e számot és változatosságot nagy mérvben megyénk is képviseli. Táp-Szent-Miklós rónájára ereszkedve találkozunk a különben hegyi fakó keselyűvel (*Vultur fulvus* Briss.). Vének alatt nagy haresával látjuk küzdeni a halászó esermölyt, (*Pandion haliaetos*), miközben a szemes halász mindkettőt elevenen elfogja. A másutt ritkább kánya (*Milvus regalis*) nálunk honos; a másutt sziklás erdőkben, várromokban tanyázó nagy suholy, (*Bubo maximus* Bechst.) nálunk egy-egy szenvedélyes vadásznak eléggé iskolázott csábmadara; a különben fenyesekben élő, hangyabolybontó, veres sapkás, fekete harkály (*Picus martius*) Nagy-Écsre

rándul tisztítandó férges fáinkat; látni Kis-Megyeren és Markotán tavasszal a bohókás viseletű, hangyapusztító köz. nyaktekereset is (*Jynx torquilla*), a csupa-szárny kőszáli föllenget (*Hirundo apus*) tornyainkban meg-meglepi a hirtelen visszajött fagy. Fölkeres bennünket a bóbítás selyemfarku loeska (*Bombycilla garrula*); a nyuli hegyek kopár kövein zengi fuvolaszerű bánatos dalát a sziklarigó (*Turdus saxatilis*); lombos berkeink árnyékában későn-korán csattogja szerelmi dalát a bájdalu zenér (*Sylvia luscinia*); szintugy harsog éjjel a magyar zenér. (*Sylvia philomela* Bechst.) Erre vonul a nagykarmu fehér sarkanyu (*Plectrophanes*, vagy *Emberiza nivalis*), s a nálunk nem épen sok fenyőtobozt találó köz. keresztesőr. (*Loxia curvirostra*.) Egyes helyekre, mint Koroncóra nagyobb csoportban szállong a sáskafaló rózsaszínű csacsár (*Turdus roseus*), Nagy-Écsen, Győrött, Bajeson, Szőgyén mint ritkaságot lövik vadászaink a tarka rendes csöntört (*Nucifraga caryocatactes*); Szemerén, Duna-Szent-Pálon tanyázgat a kaspi vidéki gyurgyalag-méhész (*Merops apiaster*), mely különben hazánknak is egyik legszebb madarát képezi. Ugarainkat fölkeresi a veres fogoly (*Tetrao rufus*). Lomha és reznek-tuzokainkat nem is említve, 1863—64. átkelt Európába, hazánkba, Fehér-, Pest-, Arad-, Csongrád-, Pozsony-megyében kívül Györmegyébe is, névszerint Kis-Megyerre az akkor hamarjában Lázár Kálmán gr. által kétes-távoztynak nevezett forradtujú kalandóc (*Syrnhaptis paradoxus* Illig) „hirt hozandó az ázsiai sivatag forrásainak kiapadásáról“. A Duna-ág mentét s a Rába mocsáros téreit s a tavakat egész özöne borítja a vándor, költözködő vizimadaraknak; gázlók- és uszókából kivált Kóny, Koroncó, Gyirmóth, Rába-Patona, Szent-Pál telvék a legváltozatosabb vizimadarakkal. Míg Ikrényben a néma hattyut (*Cygnus olor* Illig) lövik, emitt a délceg fekete gólya. (*Ciconia nigra* Gessn.), Kónyban a kelepelő fehér kanály (*Platalca leucorodia*) s a sudár természetű gólyalábu töcs (*Hypsibates himantopus* Nitzsch), a karesu európai csutor (*Recurvirostra avocetta*), a halikrapusztító, feketefarku pocsály (*Limosa melanura*); a Kaspi- és Fekete-tenger mellett nyaraló magyar batla (*Ibis falcinellus*); Bajcs mellett s megye nyugoti részén a bajnok víbic (*Tringa pugnax*), a himpárzáskor hosszú tarka nyakörvvel. A szöcske-, sáska-faló nagy póling (*Numenius arquata*) Abdán. A lilék négyféle faja Kónyban és Hecsén, rendes mankóc (*Charadrius crepitans*), Markotán. A hazai gémek minden faja a Rába-közben, Véneken, Hecsén, Koroncón. Az uszókából három faj buvár, kivált Fehértón és Kóny mocsáraiban, Enesén, Öttevényben; rucák Rába-közben, Hédervár mellett a legnagyobb változatosságban. Kormárok (*Carbo*), vöcskők (*Podiceps*) több fajban. Előfordul még

Győr-megyében a köz. gődény (*Pelicanus onocrotalus*). Vadászok néhány év előtt a lelőtt példány begyzacskójából dohányzacskót alakítanak. *)

I. Ragadozók. (*Accipitres*.)

Nappaliak. (*Diurnae*.) Fakó keselyű. (*Vultur fulvus* Briss.) Táp-Szent-Miklóson. Lármás sas. (*Aquila naevia* Bechst.) Szabadin, Vámos mellett, Szent-Mihályon. Csonttörő harács: (*Haliaeetus albicilla*.) Halászo esermöly. (*Pandion haliaetus*.) Véneken. Köz. héja. (*Astur palumbarius*.) Karvaly-héja. (*Astur nisus*.) Gyirmóth, Koroncó. Barna kánya. (*Milvus ater* Priss.) Köz. ölyv. (*Buteo vulgaris* Bechst.) Enesén. Gatyás ölyv. (*B. lagopus* Brün.) Vándor sólyom. (*Falco peregrinus*.) Szent-Iván. Ölyüded s. (*F. subbuteo*.) Nagy-Écsen. *Falco vespertinus*, *F. cenchris* Frisch. Törpe sólyom. (*F. aesalon* Gm.) Nagy-Écsen. Vérese s. (*Falco tinnunculus*.) Koroncón, Kis-Megyeren, Hecsén. Vörhenyeslábu sólyom. (*F. rufipes* Bechst.) Vének. Szent-Iván, Koroncó. Kékes örvöly. (*Circus cyaneus*.) Kóny. Hamvas ö. (*C. cineraceus* Bechst.) u. o. Vörhenyes ö. (*C. rufus*.) u. o. és Markotán.

Éjiek. (*Nocturnae*.) Nagy suholy. (*Bubo maximus* Bechst.) Hecsén mint csámadár. (*Strix otus*.) Huhogó fülbó. (*Otus brachyotus*. Forst.) Koroncón, Győrött, Szent-Ivánon, Enesén. Bagoly. (*Str. aluco*.) Véneken. Láng b. (*St. flammea*.) Győrött éléstárak- s padlásokon. Törpe csuvik. (*Surnia pygmaea*.) Karvaly-csuvik. (*Str. funerea* Lath.) Enesén. *Str. passerina* Auct. Kis fülönc. (*S. scops*.)

II. Kuszók. (*Scansores*.)

Fekete harkály. (*Picus martius*.) Nagy-Écsen, Bajcsón. Zöld h. (*P. viridis*.) Gyirmóth. Szürke harkály. (*P. canus* Gm.) Népnnyelven küllő, Győrött. Nagyobb h. (*P. major*.) Győrött. Közép h. (*P. medius*.) Győrött, Kajáron és Hecsén. Kisebb h. (*P. minor*.) Győrött. Hangos kakuk. (*Cuculus canorus*.) Győr, Koroncó. Veresbarna kakuk. (*C. rufus* Bechst.) Népnnyelven gyöngykakuk. Győr-Szigeth. Köz. nyaktekeres. (*Iynx torquilla*.) Kis-Mégyer, Koroncó.

---

*) A koroncó-vidéki madarakat, 142 fajt, Ebenhöch Ferenc esperesplebános saját gyűjteménye után közölte a „Correspondenzblatt des Vereins für Naturkunde zu Pressburg“ 1. Jahrg 1862. 91. l. „So interessant daher Koroncó mit seiner Sumpf- und Sand-Flora ist, nicht minder anziehend wird auch dessen Vogel-Fauna sein.“ És ebben igaza van.

III Verebek. (Passeres.)

1. Kiáltozók. Csacsogó karies. (*Coracias garrula*.) Népnyelven zöld-kánya. Kóny, Kajár, Kis-Megyer. Gyurgyalag-méhész. (*Merops apiaster*.) Szemere, Szent-Pál. Bubos banka. (*Upupa epops*.) Gyirmóth, Győr és Szent-Márton. Köz. jegér. (*Alcedo ispida*.) Gyirmót, Győr. Kőfali fölleng. (*Cypselus apus*.) Kora tavasszal Győrött és Koroncón, tornyokban. Európai lappantyu. (*Caprimulgus europaeus*.) Szent-Pál, Győr-Szigeth.

2. Fecskefélék. Füstös fecske (*Hirundo rustica*.) Házi fecske. (*H. urbana*.) Fehér változata Győrött. Parti f. (*H. riparia*.)

3. Légykapók. Szürke legyész. (*Muscicapa grisola*.) Örvös l. (*M. albicollis* Tmk.) Selyemfarku loeska. (*Bombycilla garrula*.) Nagy-Écs, Győr, Ráró.

4. Gébicsfélék. Örgébics. (*Lanius excubitor*.) Duna-Szent-Pál, Vének. Töviszúró g. (*L. collurio*.) Vörhenyes g. (*L. rufus*.) Győr. Kis gébics. (*L. minor*.)

5. Zenérfélék. Bájdalú zenér. (*Sylvia luscinia*.) A esanaki, nyuli, écsi hegyek lombos berkeiben és szöleiben eddig csak éneklőt fogtak el, vagy ügyes madarászok hívó hangjokkal elfogás előtt éneklésre bírták. Erélyes városi intézkedés a behozottakat elkoboztatja és szabadon bocsátatja. Magyar zenér. (*S. philomela* Bechst.) Ritkább s nagyobb áron kel. Barátka zenér. (*S. atricapilla*.) Berkeink szorgalmas énekese. Usanak, Győr. Rigó z. (*S. turdoides*) Győr. Nádi z. (*Sylvia arundinacea* Briss.) Koroncó. Kerti z. (*S. hortensis* Lath.) Veresfarku z. (*S. tithys*.) Vörösbegyű z. (*S. rubecula*.) Szent-Pál, Heese. Kékbegyű z. (*S. svecica*.) Gyirmóth 1858., Győr. Füstfarku z. (*S. phoenicurus*.) Szent-Pál. Mocsári z. (*S. palustris* Bechst.) Koroncó. (*S. aquatica* Lath.) *S. phragmites* Bechst, *S. cariceti* Naum, *S. rufa*. Poszáta z. (*S. curruca* Lath.) Szöcskésző z. (*S. loenustella* Penn.) *S. fluviatilis*. Szürke z. (*S. cinerea* Biss.) Győr. Tüzléjű ökörszem. (*Regulus ignicapillus* Brehm.) Győr. Szobában igen ügyes légykapó. Apró csuk. (*Troglodytes parvulus* Koch.) Győr. Hont-sziklár. (*Saxicola oenanthe*.) Barnahegyű sziklár. (*S. rubetra*.) Barkós cinke. (*Parus biarmicus*.) Koroncó, Kóny, Győr. Függő cinke. (*P. pendulinus*.) Fészke, Vénokról, Győrből. Szén c. (*P. major*.) Gyirmóth, Győr. Fenyves c. (*P. ater*.) A megye délkeleti részén. Mocsári c. (*P. palustris*.) Rába-Patona, Győr. Kék c. (*P. coeruleus*) Gyirmóth, Győr. Bubos c. (*P. cristatus*.) Győr. Hosszufarku c. (*Orites caudatus*.) Dorongfarku c. név alatt a megye délkeleti részén s Nagy-Écsen.

6. Billegények. Fehér billegény. (*Motacilla alba*.) Gyirmóth, Győr. Sárga b. (*M. flava*.) Gyirmóth, Győr. (*M. sulphurea*.) Réti pipiske. (*Anthus pratensis*.) Szent-Pál. Fai p. (*A. arboreus* Bechst.) A. campestris Bechst.

7. Rigófélék. Fekete rigó. (*Turdus merula*.) Győr, Bajcs, Nagy-Écs. Kalitkában némelyik állandóan gyenge, fuvolaszerű hangon énekel. Örvös r. (*T. torquatus*) Győr. Lép r. (*T. viscivorus*.) Fiatal korában igen megszelidül, de szobában nem tartható. Győr-Szigeth, Enese, Nagy-Écs, tényői erdő. Huros r. (*T. pilaris*.) Szent-páli erdő, Nagy-Écs. Szikla r. (*T. saxatilis*.) Köznyelven magán-veréb. Nagy-Écsen, Nyúlön a madarászok rendszeren a fészken ülő himet elfogják s a kicsinyeket fölnevelik. A fiatal hímek csak egy év múlva ismerhetők fel nászmezőkről, ha hangjuk el nem árulná. Természetes dala a legváltozatosabb dallamu, de tanítva csak a dal elejét képes elsajátítani. Fogságban igen ragaszkodó, de hat évnél ritkán él tovább.

8. Pintyfélék. — Sármányok. Havasi sármány. (*Plectrophanes nivalis*.) Citrom s. (*Emberiza citrinella*.) Gyirmóth, Győr. Nádi sármány (*E. schoenicius*) Gyirmóth, Koroncó. Kölesi sárm. (*E. miliaria*.) Kóny, Győr-Szigeth, Fehér változata Pusztá-Szent-Pálról. — Pintyek. Házi veréb. (*Fringilla domestica*.) Mindennütt. Fehér változata Sárásról és Győrből. Csíz p. (*Fr. spinus*.) Nagy-Écs, Győr-Szigeth. Tengelic p. (*F. carduelis*.) Győr. egy példány kalitkában 24 évig élt. Parlagi p. (*F. montana*.) Győr. Len. p. (*Fr. linaria*.) Győr. Kenderike p. (*Fr. canabina*.) Győr. Pusztá-Szent-Pál. Kanárral való párósítása nem sikerült. Fenyő p. (*Fr. montifringilla*.) Koroncó, Nagy-Écs. Zöldike p. (*T. chloris*.) Győr-Szigeth, Nagy-Écs. Kanari p. (*F. canaria*.) Kalitkában tenyésztve, csízzel, tengeliceel párosítva, vegyes színkeveréket nyer. Süvöltő pirók. (*Fr. pyrrhula* Mey.) Győr-Szigeth. Vasorru pinty. (*F. coccothraustes*.) Bajcs, Nagy-Écs, Győr. Köz. keresztesőr. (*Loxia curvirostra*.) Nagy-Écs.

9. Pacsirtafélék. Mezei pacsirta. (*Alauda arvensis*.) Kónyról, Heccséről. Kalitkában természetes dalát utánzatokkal cifrázza. Bubos p. (*A. cristata*.) Kónyról, Győrből fekete s Ménfőről fehér változata. (*Alauda arborea*.)

10. Fakuszok. Rendes fakusz. (*Certhia familiaris*.) Győr. Köz. pone (*Sitta europaea*) Heese.

11. Seregélyfélék. Köz. seregély. (*Sturnus vulgaris*.) Kóny, Heese. Gy. m. fiatal példány is. Kalitkában szelid, szemes, nyugtalan. Rózsaszínű csacsár. (*Turdus roseus*.) Koroncó.

12. Hollófélék. Sárga aranybegy. (*Oriolus galbula*.) Győr. Hollóvarju. (*Corvus corax*.) Vetési V. (*C. frugilegus*.) Győr, Réfalu. Hamvas v.

(*C. cornix*.) Győr-Szigeth, Réfalu. Csóka-varju. (*C. monedula*.) Győr-Szigeth. Fekete v. (*C. corone*.) Csergő szarka. (*C. pica*.) Rendes csontör. (*Nucifraga caryocatactes*.) Győr, Bajcs, Szőgye, Nagy-Écs. Cser-szajkó. (*Garrulus glandarius*.) Téth, Pusztá-Szent-Pál.

IV. Galambfélék. (Columbae.)

Örvös galamb. (*Columba palumbus*.) Nagy-Écs, Gönyő, Győr. Vad g. (*C. oenas*.) Szent-János, Szent-Márton, Nagy-Écs. Törzsök g. (*C. livia* Briss.) Hecse. Házi g. (*C. domestica*.) Győr. Gerle g. (*C. tur-tur*.) Pinnyéd, Koroncó. Kacagó g. (*C. risoria*.) Szelidítve.

V. Tyukfélék. (Gallinae.)

Veres fogoly. (*Tetrao rufus*.) Szürke fogoly. (*Perdix cinerea* Briss.) Abda. Köz. fűj. (*Coturnix dactylisonans* M.) Győr, Abda. Törzsök kakas. (*Gallus domesticus* Briss.) Suta-, göndör-, bubos és cochinchinai változatban. Gyöngytyuk. (*Numida meleagris*.) Köz. pulyka. (*Meleagris gallopavo*.) Fehér és tarka. Győr, Kóny, Kis-Megyer. Igazi fácán. (*Phasianus colchicus*. Gyirmóth, Győr. Bubos páva. (*Pavo cristatus*.) Győr. Fehér változatú is.

A tyukfélék és galambok közt átmenetet képező a csupfajdoktól ujjainak alkotása s kinyúló két közép farktolla által különböző forradtuju kalandóc Friv. (*Syrnhaptis paradoxus* Illig.) egy példányát 1864-ben K.-Megyeren csak megsebeztek, egy másik példányt N.-Megyeren lőttek.

VI. Gázlók. (Grallatores.)

1. Tyukalakúak. Lomha tuzok. (*Otis tarda*.) Szent-János. Hecse, Győr, Borba-pusztá Tápió mellett. Reznék-tuzok. (*O. tetrax*.)

2. Gémek. Köz. daru. (*Ardea Grus* L.) Szürke gém. (*Ardea cinerea*.) Gyirmóth, Bácsa, Győr, Vének. Kis-Megyer. Bibor-gém. (*Ardea purpurea*.) Győr, Gyirmóth, Enese. Fialatok bekötött szárny nélkül el nem tarthatók. Fehér kócsag. (*Ardea alba*.) Rába-Patona, Szent-János, Hecse, Kajár. Foszlott disztolluakat ritkán kaphatni. Mayrhofer kanonok gyűjteménye e tekintetben szerencsés kivétel. Kisebb f. g. (*A. garzetta*.) Egész megye, kivált Szent-János. Közép g. (*A. nycticorax*.) Gyirmót, Sárás, Győr, Vének. Dobos g. (*A. stellaris*.) Gyirmóth, Téth, Öttevény-Sziget, Koroncó. Űstökös g. (*A. comata* Pall.) Koroncó. Apró g. (*A. minuta*.) Fehértó, Enese, Győr. Fehér gólya. (*Ciconia alba* Bechst.) Kóny Fekete G. (*C. nigra*.) Szent-Pál. Magyar batla. (*Ibis falcinellus*.) Kajár. Fehér kanály. (*Platalea leucorodia*.) Kóny.

3. **Lilék.** Arany-lile. (*Charadrius auratus.*) Kóny. Parti l. (*Ch. hiaticula.*) Kóny. Sárga l. (*Ch. morinellus.*) Sashegy; Győrött a vadászok bagoly-snefnék nevezik. Folyami l. (*Ch. minor* Bes.) Kísmegyer, Kóny. Rendes mankóc. (*Oedinenus crepitans* Tem.) Markóta, Heese. Köz. bíbic. (*Vanellus cristatus* M. et W.) Kóny, Győr. Gólyalábu töcs. (*Himantopus rufipes* Bechst.) Győr, Kóny.

4. **Szalonkák.** Európai csutor. (*Recurvirostra avocetta.*) Kóny. Erdei szalonka. (*Scolopax rusticola.*) Szent-Pál, Győr-Szigeth. Nagyobb sz. (*Sc. major.*) Rába-Patona. Közönséges sz. (*Sc. gallinago.*) Rába-Patona, Győr. Gyepi sz. (*Sc. gallinula.*) Abda, Győr. Nagypóling. (*Numenius arcuata.*) Abda. Győr. Erdei külöd. (*Totanus glareola.*) Koroncó, Győr. Piroslábu külöd. (*T. calidris.*) Koroncó. Feketefarkú pocsály. (*Limosa melanura.*) Győr, Kóny. Bajnok küzdér. (*Machetes pugnax.*) Radvány, Győr-Szigeth. Himnászmezeiben a gy. m.

5. **Szárcák.** Vizi guvat. (*Rallus aquaticus.*) Győr, Kóny. Apró guvat. (*R. minutus* Pall.) Győr. Köz. haris. (*Crex pratensis* Bechst.) Gyirmóth, Ravazd. Fekete szárcsa. (*Fulica atra.*) Kóny, Győr. Zöldlábu hóda. (*Gallinula chloropus.*) Győr, Enese, Koroncó. Pöttös hóda. (*Rallus porzana.*) Gyirmóth, Győr, Győr-Szigeth, Duna-Szent-Pál, Szabadhegy.

VII. Uszók. (Palmipedes)

1. **Buvárok.** Bubos vöcsök. (*Podiceps cristatus.*) Fehértó, Győr, Győr-Szigeth. Apró v. (*P. minor.*) Fehértó, Győr. (*P. minutus.*) Fehértó, Győr-Szigeth. Füles v. (*P. auritus.*) Győr-Szigeth. Fehértó. Bubocsás v. (*P. subcristatus.*) Fehértó. Jeges bukdár. (*Colymbus glacialis.*) Fehértó, Győr. Sarki b. (*C. arcticus.*) Fehértó. Apró b. (*C. septentrionalis.*) Koroncó 1860.

2. **Évezőlábuak.** Nagy kormár. (*Carbo cormoranus* M. et W.) Kárókatonája. R.-Sz.-Mihály 1859. Holló kormár. (*C. graculus.*) Rendes gödény. (*Pelecanus onocrotalus.*) Fehértó. ♂ és ♀ Mayrhofer kanonoknál.

3. **Sírályok.** Rendes halászk. (*Sterna hirundo.*) Kóny, Győr. Fekete h. (*St. nigra* Briss.) Kóny, Győr. Apró h. (*St. minuta.*) Feketehátú sírály. (*Larus marinus.*) Kóny, Kajar. Háromujju s. (*L. tridactylus.*) Kóny. Kacagó s. (*L. ridibundus.*) Sárgalábu s. (*L. fuscus.*)

4. **Kacsák.** Néma hattyu. (*Cygnus olor* Illig.) Ikrény. 1853. Szürke lud. (*Anser cinereus* M. et W. és *Anas anser domesticus.*) Vetési l. (*A. segetum.*) Kóny, Enese. Rendes ruca. (*Anas boschas.*) Kóny, Öttevény-Szigeth. Kerec r. (*An. clangula.*) Kóny, Győr, Öttevény-Szigeth. Sípós r. (*An. penelope.*) Fehértó, Enese. Kalános r. (*An. clypeata.*) Fehértó. Nyíl farkú r. (*An. acuta.*) Fehértó. Hamvas r. (*An.*

ferina.) Fehértó. Fehérszemű r. (An. leucophthalmos Bork.) Kóny, Győr. Apró r. (An. crecca.) Kóny. Fehérfejű r. (An. mersa Ball.) Kóny. (An. fuligula.) Kóny. Házi réce. (Anas boschas domestica.) Mindenütt. (An. glacialis.) 1858. Koroncó. (An. suberecca B.) Pézsmakácsa (Cairina moschata Flem.) Győr. Köz. buvár. (Mergus merganser.) Fehértó, Győr, Öttevény-Szigeth. Búbos b. (M. serrator.) Fehértó, Enese, Győr-Szigeth. Apró b. (M. albellus.) Fehértó, Enese, Öttevény-Szigeth, Vének.

Hüllők. (Amphibia.)

A hüllőkről és halakról 10 évi megfigyelés nyomán saját aquariumomból vettem több érdekes adatot.

A) PIKKELYES HÜLLŐK. (SQUAMATA.)

1. Tajkosok. (Testudinata.)

Görög medencér. (Testudo graeca.) Egyes házaknál; így Kindermann győri kereskedő egyet 5 évig s 8 hóig tartott. Nőtt ezalatt $3\frac{1}{4}$ latnyit. Köz. teknőc. (Emys europaea Schn.) Kerti tavakban. Egyik válfaját, a törpét (E. picta) a muzeumi aquariumban hangyatojással tartottam, melyet kézből is elfogadott; vízi bogarak könnyen sebzik. Hédervárott Viczay Héder ő exéja aquariumában.

2. Gyíkok. (Sauria.)

Zöld gyík. (Lacerta viridis Daud.) Kindermann győri kereskedő két évig tartott egy igen szép példányt, mohával kívül-belül bélelt s nyílással bíró cserépben. Bőrét évenként darabokban vetette le. Eledele fakukac, saláta s nedves zsemlyeaprólék volt. Ha éhes volt, lakából kijött, s mint a teknőcök szoktak, egyet ásított. Ilyenkor lisztférget, darázst, csótánt is megevett. Ujabban kétfarkú eleven példányt hoztak, mely 3 hétig hangyákkal és hangyatojással élt. Férge gy. (L. agilis.) Törékeny kuszma. (Anguis fragilis.) Győr.

3. Kigyók. (Ophidia.)

Vízi sikló. (Coluber natrix.) Mocsáros, füves helyeken. Köz. pajzsóc. (Vipera berus.) Ritkán hegyekben rézkigyó néven.

B) MEZTELEN HÜLLŐK. (NUDA.)

4. Békahüllők. (Batrachia.)

Farkatlanok. (Ecaudata.) Zöld lombász. (Hyla arborea.) Inkább vizes füzesek-, berkekben. Az aquarium szikláján el-elüldögel,

a beböcsátott legyet nyílsebesen kapja el, lábai- vagy nyelvénél fogva a sima üvegen is odatapadva, függve marad. Kecské b. (*R. esculenta*.) Gyepi b. (*R. temporaria*.) Eső után kicsinyei seregeseen lepik el a földet. Tarkahasu meregy. (*Bombinator igneus* Merr.) kutakban és állóvizekben. Köz. varangy (*Bufo cinereus* Schn.) Pusztítására sünöket használnak.

Farkkal birók. (*Caudata*.) Tarajos göte. (*Triton cristatus*.) Györött salamander név alatt, eső után a városrét melletti utakon is mászkálnak; a praterban s Pínyéd mellett gyakori. Aquariumban kézből táplálható. Az eledelen könnyen összevesznek, amidőn egymásnak megragadott lábait órákig is szájokban tartják. Néha az aranyhalakat üldözik, farkuszonyaikat harapdálják. Időnkint egy-egy csigát, melynek héjába fejök befér, mint a hanyászéba (*Lymanaeus*), héjából kirázva falnak föl. Levegővételre lábaikat összezsapva, sebesen fölegyenesedve, furakodnak vízszinre. A moesgák, (*Paludina*) közeledtökre szorgosan bezárják házok kapuját. Bőrüket nem darabokban védlik le, hanem azt sziklához gyürve, egészen levetik egyszerre. Ily levedlett bőrt teljes épségben gyakran látni az aquarium vizében. Nyíltkopolytus porontyai az aquariumban igen élnek. Ott nem szaporodik.

Ugyanezen aquarium tetejében Pius Titiusnak az adelsbergi barlangból hozott angolna-gőtéje (*Proteus*) a vizsugártól fölüdült vízben oly fürge lett, hogy abból kidobta magát. Egy más példány, tiszta vízben ázalagokkal táplálkozva, 14 hónapig tartatott el.

H a l a k.

Megyéink folyói hajdan halban dúsabbak voltak, kivált a Duna, melynek nemcsak Komárom mellett folyó részében volt annyi viza és tok, hogy egyszerre száznál többet is fogtak, hanem a győriben is. A Wöniki — véneki — halászgymaton kívül — melyről már 1093-ban említés tétetik, — a Duna mentében több helyütt lehettek piscinák (vulgo tónya), vivariumok (vulgo bárka) és clausurák (vulgo segye, szegye), s talán a Duna mellett fekvő mai Szőgye is attól vette nevét.

Husones, qui vocantur vizahal, lehettek nagy mennyiségben; azért adja Géza király (1141) a panonhalmi apátságnak a Geurinnél (Győrnél) fogott vizák harmadát. Volt még csuka, harsa, kárász, gadóc, Oláh Miklós szerint tok, kecsge, ponty, sügér, fogas, dörgőce sat. Az akkori minőség most is képviselve van, de nem a temérdek mennyiség. Ma valódi esemény, ha a győri Dunába nagyobb viza téved, mint ez körülbelül 15 év előtt a bácsai határ vizállásaiban az apály után történt. „A hal

ezen feltűnő szűke a malmok, hajók, főleg gőzösök okozta nyugtalanításnak, valamint az áradások ritkulásának tulajdonítható; miért is a folyók kevesebbé öntvén ki mellékágaikba, a halak ivásukat és így termékenyítésüket sem végezhetik s így napról-napra mindig jobban a Duna alsó részei felé húzódnak. "Azóta is meg-meglepi a győri halászokat (pl. a medvei révben 8 év előtt) egy-egy nagyobb példány viza, melynek ára régente aránylag nagyobb lehetett a mainál, ha még oly bőségben találtatott is, mert úgy látszik kedvelt s így kapós volt. Nádas mocsáraink, a Marcal, Rába, Rábca halakban még mindig eléggé bővelkednek.

A) PORCOSAK. (CHONDRACANTH.)

I. Szabad kopoltyúsak. (Branchiostegi.)

Köz. tok. (Accipensenser sturio.) Az öt pajzsu, négy szakállu, 12 láb hosszú és 100—200 fontnyi a Dunában. Viza-tok. (Accipensenser huso.) Duna-ág Bácsánál, Öreg-Duna Medvénél s Gönyőnél. Sőreg-t. (A. ruthenus.) Kecsege néven, árképű orrával, 2'—4' és 10—40 font. Dunában Gönyő és Néma mellett.

II. Kőrszájuak. (Cyclostomata.)

Folyami orsa. (Petromyzon fluviatilis.) Aranszszivárványos szemével, tarka testével, violaszínű uszonyával, a Rába iszapjában. Aquariumban tovább élél, de a tisztáson ritkán látható.

B) CSONTOSAK. (OSTACANTH.)

III. Lágyparások. (Malacopterigii.)

1. Hasparások. (Malacopterigii abdominales.)

Csuka-félék. Köz. csuka. (Esox lucius.) Lenyomott fejjel és elnyult testtel; a Marcal és Rábca nádasaiban 6—10 fontos. Aquariumban szökve, sebesen uszik, szelidíthetlen s a pontyokat meg-megtámadja és pedig az apróbbfélé is.

Pontyfélék Potykaponty. (Cyprinus Carpio.) Potyka néven, tojásdad testű, sárga oldalu, 4'—6', 20—24 font. Leginkább a Dunában s mocsárookban. Arany halak közt évekig eltartható.

Aranyhal. (Cypr. auratus.) Üvegekben, aquariumban sok színváltozáson megy keresztül, így feketén-tarkázott, tiszta aranszszínű, veresesbe hajló, aransz-sárga, néha megfehéredik. Minél kisebb, annál tartósabb. Egyenlő hőmérsékű vizet kíván. Etetéskor hangra csoportosan jönnek elő. A Lemna minor nagyobb mennyiségben ártalmas. Különben nem kényes. Megtörtént, hogy az uszó keringőc (Gyrinus natator) épen az

aranyhal szájába keringett, megfordult belsejében, anélkül, hogy valamelyiknek baja lett volna. Ha a vízben több apró moha képződik, ez is elég táplálkozásukra. Különben csak annyi zsemlye vagy ostya vetendő vizőkbe, amennyit azonnal fölemésztenek, mert vizöket savanyítja. — Köz. kárász. (*Carassius vulgaris* Nils.) 8"—10", a Dunában és Marcalban $1\frac{1}{2}$ fontosak. Aquariumban a $1\frac{1}{2}$ "-nyi elég tartós. A kövi k. (*C. gibellio* Nils.) a kónyi tóban, koroneói nádasban, Markótán. Keserű diszponty. (*Rhodeus amarus* Agass). Ökle néven, vízszinen uszkál. A Duna-, de leginkább a Rába- és Rábcában. Folyami márna. (*Barbus fluviatilis* Agass). Orrhegyen bajszos, ragadozó, 2'—3' a Duna-, Rába-, Rábcában 3—8 fontos. Folyami görgöcse. (*Gobio fluviatilis* Cuv.) máskint dörgöcse; 4"—8", nagy pikkelyű; a Dunában, Győrött inkább a Rába- s Rábcában, meg mocsárookban; horoggal 2—4-latosokat fognak. Köz. compó. (*Tinca vulgaris* Agass.) Cigányhal néven; apró, sárgás pikkelylyel, nyálkás 1'—2' és 2—8 fontnyi. Jó időkben a vízből kiveti magát. Rába, Rábca. Az állóvizekben levőt a horgászok selyemhalnak nevezik. Aquariumban az $1\frac{1}{2}$ "-nyi szelid és sokáig eltartható. A csigák petéit igen kedveli. Aranyos compó. (*Tinca chrysis auratus*.) 5"-nyi példánya a Dunából került az aquariumba, de nagysága miatt meg nem élt. Dévér dobáncs. (*Squalius leuciscus* Heck.) Dévér-keszeg néven; gyors uszó, vékony, ezüstfehér pikkelyű, fehérhusu, izletes; Duna, Rába, Rábca. Horgon 3—6 fontosat fognak. Fényes-fehéрке. (*Alburnus lucidus* Heck.) Könnyen hulló pikkelylyel; Duna, Rábca; horgon 1— $1\frac{1}{2}$ fontosak. Szellő-keszeg (*Cyprinus idus*.) Széljősponty, domboru háttal s nagy pikkelyekkel; 3—8 fontos; Duna, Fehértó. Jászponty. (*Cypr. jesus*.) Gyors uszó, vastag, széles testű, 2—10 fontos; a Duna sebes folyásu helyein; horgon 2—4 fontos. Jászkeszeg. (*Cypr. orfus*.) Veresszárnyu, aranyzivárványu, izletes husu; Duna; horgon $\frac{1}{2}$ fontosak. Veresszemű ponty. (*Cypr. erithrophthalmus*.) Sáfránysárga szivárványu, husa nyáron izletes; Duna és Rába lassu folyásu helyein. Pirosszárnyu keszeg. (*Cypr. rutilus*.) Vérpiros hassal és alfeluszonnyal, 1—2 fontos, horgon $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ fontosak; Duna, Rábca. Csik-tergély. (*Cobitis fossilis*.) Tavak- és mocsárookban. Aquariumban, tartós hal, szélvész előtt nyugtalan, a homokot felzavarja. Légvételre gyakran színre uszik, kivált a kisebbek élénk mozdulatu uszásukkal valódi diszei az aquariumnak; a kenyeret, hangyatojást mohón eszi; mozdulatlanságában néha élettelennek látszik. Kövi tergély. (*Cob. taenia*.) Kivált Győr mocsáraiban, vasuthidaknál Steinbeisser név alatt igen gyakori. Az aquarium egyik éke s nélkülözhetlen hala, örökké mozgó élénkségével; az aranyhalak ezzel leginkább megférnek; mohón eszik.

Harcsafélék. Köz. harcsa (*Silurus glanis*.) Duna- s Rábában $1\frac{1}{2}$ mázsa (1872. 13. darab), a medvei révben 6 mázsás is. Rába-Patonán a forgónál, külön e célra készített horgon (melyen lud volt csalétkül) 5—6 év előtt $2\frac{1}{2}$ mázsásat fogtak. Az aquariumba 5"-nyi hosszú került, mely három év alatt 1"-nyit nőtt. Kevésbbé, de mégis szelidíthető. A hátára vetett eledelt nem érzi, de a bajuszával csak gyengén is érintkezőt nyílsebesen kapja el. Uszása méltóságos és a sok apró ponty, az egy falkában sereglő keszegek, a nyugtalankodó tergélyek, föl-fölfurakodó góték, lebegő merülyök, *Dytiscus* stb. közt igen feltűnő. Testének változatos márványzatánál fogva egyike szebb halainknak.

2. Torokparások. (*Malacopterigii subbranchii seu jugulares*.)

Gadócfélék. (*Gadoidei*.) Köz. menyhal. (*Lota flaviatilis*.) Tarka, nyálkás testtel, 1—3' 2—9 fontos; Duna, Rába; ez utóbbiban 3—4 fontosak.

IV. Tüskeparások. (*Acanthopterigii*.)

Sügérfélék. (*Percoidi*.) Folyami sügér. (*Perca fluviatilis*.) Egyfontosak a Marcal- és Rábcában; hálóval és horoggal fogják. Előfordul a Dunában is; mélyen és sebesen uszik. Aquariumban aranyhalakkal s más pontyokkal nem tartható, mert azokat folyton üldözi, uszonyaikat tépdeli. Kolcs érdesz. (*Perca Zingel*.) Barna keresztesikos; Duna, Rábca; horgon $\frac{1}{2}$ fontosak. Bucó érdesz. (*Perca asper*.) 3—4 keresztesiku; Duna és Rábca tisztás helyein. Rendes süllő-fogas. (*Lucioperca sandra* Cuv.) Könnyen emészthető, izletes husával; Duna- és Rábában.

Páncélosok. (*Trigloidei*.) Bökös durbancs. (*Gasterosteus aculeatus*.) Háton és hason bökkel, 3" hosszú; töviscitol a vizek ragadozói is félnek. Győr moesáros helyein nagy mennyiségben; a nép paptetűnek nevezi. Aquariumban sok nyálkát választván el, kényesebb halakra ártalmas; különben is többnyire rejtőzik.

Halkövéletből Ikrényben találtatott őscápa fog (*Carcharodon megalodon*) igen szép példánya.

Izállatok. (*Anthrozoa*.)

Rovarok. (*Insecta*.)

A megyénk területén található rovarpéldányok természetének élénkebb megvilágításához nem tartottuk érdektelennek itt-ott saját megfigyelésünk néhány adatával szintén hozzájárulni.

Bogarak. (Coleoptera.)

Cingolányok. (Cicindelidae.) Mezei cingolány. (*Cicindela campestris*.) *C. germanica*. *C. littoralis* Fabr., *C. hybrida*., *C. sylvicola* Meg., *C. sylvatica*.

Futoncók. (Carabida.) *Omophron limbatum* Fabr. Ritka. Parti könnyedőc. (*Elaphrus riparius* Oliv.) *E. uliginosus* Fabr. Kérges döfők. (*Procrustes coriaceus* Bon.) *Violaszínű futonc* (*Carabus violaceus* Fabr.) *C. cyaneus* Fabr. *C. clathratus* Fabr. *C. granulatus*. *C. hortensis* Fabr. Preyssleri Duftsch., *C. Escheri* Dahl. Ékény. (*Calosoma*.) *Bábrabló ékény*. (*Calosoma sycophanta* Fabr.) *Fürkész-é*. (*C. inquisitor* Fabr.) *Pattogány* (*Brachinus*.) *Csergő pattogány*. (*Brachinus crepitans*.) *Panagaeus crux major* Fabr. *Éreszínű barang*. (*Harpalus aeneus* Fabr.) *Vörösesápu b.* (*H. ruficornis* Fabr.) *Feronia nigra* Fab., *F. picimana* Dej., *F. melas* Creutz., *F. cuprea* Dej. *Büzge idomu Zugand*. (*Pelor blaptoides* Dej.) *Zöldsárga fojtone*. (*Anchomenus prasinus* Fabr.), *A. angusticollis* Fabr., *Agonum parumpunctatum* Fabr., *A. sexpunctatum* Fabr. *Barázdás gernye*. (*Abax striola* Sturm.) *A. carinatus* Sturm., *Chlaenius festivus* Fabr., *Ch. Schrankii* Duftsch. *Erdei holdarc*. (*Molops terricola* Sturm.)

Merülyök. (Dytiscida.) *Roeseli bukdász* (*Cybister Roeselii* Curtis,) *Acilius sulcatus* L. *Szélelt merüly*. (*Dytiscus marginalis*.) Az aquariumban az elhullott csigákat és tergélyeket fölemészti, s így a vizet ártalmas anyagoktól megtisztítja. Légvételre gyakran színre jó s ott huzamosabb ideig lebeg. Közös étkezésben részt vesz, egy-egy falánkabban evőt elriasztva. Barna bukza. (*Colymbetes fuscus*.) *Könnyűd* mozgulataival az aquarium élénkségét emeli. *Áttetsző poeska*. (*Laccophilus hyalinus* Erichs.,) *Hydaticus austriacus* Sturm., *H. transversalis* Fabr. *Noterus crassicornis* Fabr. *Keringőcök*. (Gyrinidae.) *Uszó keringőc*. (*Gyrinus natator* Fabr.) Az aquariumban folytonos ide-oda keringésével a felszínen uszó halaknak alkalmatlan. Ugy látszik a góték emészti el.

Csiborok. (Hydrophilida.) *Fekete csibor*. (*Hydrophilus piceus*.) Ez valamint alakja aquariumban soká tartható, inkább növényt eszik; ezüstzománcos alrészé a szurokfekete rőppel ellentétben igen feltűnővé teszi; lassabb uszákló, mint a merüly vagy bukdász; gyakran sziklán pihen; földött aquariumban tartandó, mert éjjel kirepül. *Hosszas tavonc* (*Hydrobius oblongus* Herbst.) *Kisebb volta- és élénkebb mozgulatainál fogva aquariumba való*.

Peszérek, (Silphida.) *Sírázó dögész*. (*Necrophorus vespillo*.) *Német d.* (*N. germanicus*), *N. humator* Fabr., *N. ruspator* Erichs., *Ne-*

crodes littoralis. Ráncos peszér. (*Silpha rugosa*.) Négy pontos p. (*S. quadripunctata*.) Sötét p. (*S. obscura*.) Sárga-vöröstoru p. (*S. thoracica*) *S. atrata*.

Holyvák. (*Staphylinida*.) Sárga holyva. (*Staphylinus caesareus* Cederh.) Rágonyos h. (*S. maxillosus*.) *S. murinus*. Feketeröpös gyorsa. (*Ocypus picipennis* Fabr.) *O. similis* Fabr. Parti pedér. (*Paederus riparius*.)

Porvák (*Dermestida*.) Szalonna- porva. (*Dermestes lardarius*.) Nedves ruhák, lom közt gyakori, szárított hangyatozásban észrevétlenül elszaporodik. (*D. murinus*.) Szücs- p. (*Attagenus pellio*.) Néhány év előtt a katonai ruharaktárban igen el volt szaporodva. Tákajaki virmász. (*Anthrenus scrophulariae*.) Eszköztári v. (*Anth. muscorum*.) A dohánynedv (nicotin) legbiztosabban elemésztí.

Vönyészek (*Byrrhida*.) Köz. vönyész. (*Byrrhus pilula* Jll.) *B. varius* Fabr.

Kurtályok. (*Histerida*.) Egyszínű kurtály. (*Hister unicolor*.) Négyjegyes k. (*H. quadrimaculatus*.) Öblös k. (*H. sinuatus* Fabr.) *H. inaequalis* Fabr.

Turonyok. (*Scarabea*.) Orrszarvu tülkönc. (*Oryctes nasicornis*.) Meleg házak-, ólakban kora tavasszal gyakori. Öves csajág. (*Trichius fasciatus*.) Valgus hemipterus. Aranyos diszély. (*Cetonia aurata*.) Zöld. d. (*C. viridis* Fabr.) Borzas d. (*C. hirtella*.) Pettyes d. (*C. stictica* Fabr.) *C. speciosissima* Scop. Ritkább. Affinis Andersch. *C. marmorata* Fabr. *Phyllopertha horticola*. Bozóti szipoly. (*Anisoplia fruticola* Fabr.) *A. agricola* Fabr., *A. crucifera* Herbst. Zöld döbbör. (*Anomala vitis* Fabr.) Juliusi d. (*A. Frischii* Fabr.) Kalló-cserebűly. (*Polyphylla fullo*.) Köz. cs. (*Melolontha vulgaris* Fabr.) Nyaratszaki cs. (*Rhizotrogus solstitialis*.) *R. aequinoctialis* Fabr. *Serica holosericea* Scop. *S. brunnea* L. *Homaloplia ruricola* Fabr. *Anoxia pilosa* Fabr. Ganaji turony. (*Geotrupes stercorarius*.) Erdei t. (*G. sylvaticus* Panz.) *G. vernalis*. Nagyfeű csajkó. (*Lethrus cephalotes* Fabr.) a szőlők hajtásait lerágja. Jámbor labdár. (*Ateuchus pius* Jll.) Kajáron, másutt ritkább. Labdacsi galacsár. (*Gymnopleurus Mopsus* Pall.) *Onthophagus vacca*., *O. Schreberi*., *O. taurus*., *O. coenobita* Herbst., *O. nuchicornis*., *O. tages* Muls., *O. ovatus*., *Oniticellus flavipes* Fabr. Holdu saroly. (*Copris lunaris*.) Házi ganajóc. (*Aphodius fimetarius* A.) fossor., *A. foetidus* Fabr. *A. sordidus* Fabr., *A. inquinatus* Fabr., *A. sus* Fabr., *Rhyssmus asper* Fabr.

Agancsárok. (*Lucanida*.) Szarvas agancsár. (*Lucanus cervus*.) Egyenközü zergély. (*Dorcus parallelipedus*.)

Pompályok. (Buprestida.) Buprestis novemmaculata. Chalcophora Mariana. Kétpettyes mezőr. (Agrilus biguttatus Fabr.) Sötétes füstönc. (Capnodis tenebrionis.) Gyászos kisa. (Perotis lugubris Fabr.)

Szökesérek. (Elaterida.) Eucnemis capucinus Ahrens. Melanotus castanipes Payk. Lacon murinus. Athous longicollis Fabr. Toros szüvér. (Cardiophorus thoracicus Fabr.) Ampedus sanguineus, Ludius ferrugineus. Diacanthus latus Fabr. Agriotes pilosus Fabr. Vöröslábu vivonc. (Melanotus rufipes Herbst.) M. niger Fabr. Elater obscurus Fabr. E. hirtus Herbst. E. filum Fabr. E. segetis Bjerk. Adrastus pallens Fabr. A. pusillus Fabr. Cryptohypnus bimaculatus Fabr.

Mecsek. (Lampyrida.) Világító mecsek. (Lampyris noctiluca.)

Puhárok. (Telephorida.) Barna hóbogár. (Cantharis fusca.) C. dispar. Fabr. C. livida. C. melanura Fabr.

Hólagányok. (Melyridae. Malachii.) Malachius aeneus. M. bipustulatus. M. rubricollis Fallén. M. pulicarius Fabr.

Táltékok. (Tillida.) Méhész szörkély. (Trichodes apiarius.) Hangyász tálték. (Clerus formicarius.) Cl. mutilarius Fabr.

Furdancsok. (Ptinida.) Tolvaj furdancs. (Ptinus fur).

Kopogárok. (Anobia.) Fakó makancs. (Anobium paniceum.) Apate capucina.

Feketélyek. (Melanosomata.) Halotti bűzge. (Blaps mortisaga.) Homoki csorva (Opatrum sabulosum.) Diaperis boleti. Bolitophagus reticulatus. Lisztretény. (Tenebrio molitor.)

Derencsek. (Cistelida.) Omophlus lepturoides Fabr.

Tűzszinűek. (Pyrochroida.) Biborszínű tűzszinbogár. (Pyrochroa coccinea.)

Anthicidák. (Anthicida.) Anthicus monoceros Gyll.

Marókák. (Mordellida.) Törös maróka. (Mordella aculeata).

Izgoncok. (Cantharida.) Hólyaghúzó izgonc. (Lytta vesicatoria.) Szíriai i. (L. syriaca.) Epicauta dubia Oliv. Köz. nünűke. (Meloe proscarabeus.) Violaszínű n. (M. violaceus Marsh.) Rövidnyaku n. (M. brevicollis Panz.) Ráncos n. (M. rugosus Ziegl.) M. decorus Brandt. M. variegatus Donovan. M. reticulatus Ziegl. Változékony nyűzse. (Mylabris variabilis Tauscher.) Hapalus bimaculatus.

Zsizsikfélék. (Bruchida.) Borsó-zsizsik. (Bruchus pisi.) Rhinomacer lepturoides Fabr.

Ormányosak. (Curculionida.) Nyírligeti eszelény. (Rhinchites betuleti Fabr.) A gazdasági egylet meghatározásra küldte be; a

szőlőkben igen elszaporodott és pusztító. *R. Bacchus*. Magyarhoni e. (*R. hungaricus* Fabr.) Gyümölcsfa hüvelyész. (*Apion pomonae* Fabr.) *A. frumentarium*. Attelabus cureulionides. *Chlorophanus viridis*. *Polydrusus micans* Fabr. *Tanimecus palliatus* Fabr. Márványzott diésér. (*Cleonus marmoratus* Fabr.) Bazázda-ormányu d. (*Cl. sulcirostris*.) Ferde d. (*Cl. obliquus* Fabr.) Kétjegyes kérgész. (*Lepyrus binotatus* Fabr.) *Hylobius abietis* Fabr., *Molytes germanus*. *Phytonomus rumicis*. Fagyalfogor. (*Otiorhynchus ligustici*.) A gazdasági egylet meghatározására küldte, szintén pusztítja a hajtásokat; a vidéken sároshátu néven ismerik. Kerekdedes fogor (*Ot. orbicularis* Herbst.) *Ot. gemmatus* Fabr. *Lixus paraplecticus*. L. *Ascanii* L. *Eriirhinus acridulus*. *Lignyodes enucleator* Panz. Köz. makkony (*Balaninus nucum*.) *Tychius quinquepunctatus*. *Cionus thapsus* Fabr. *Chryptorhynchus lapathi* *Sphenophorus abbreviatus* Fabr.

Szűfélék. (*Bostrychida*.) Betűző szu. (*Bostrychus typographus*.)

Cincérek. (*Cerambycidae*.) *Spondylis buprestoides*. *Prionus coriarius*. Hős cincér. (*Hammaticherus heros* Fabr.) Cser-c. (*H. cerdo* Fabr.) *Koehleria biborék*. (*Purpuricenus Koehleri* Fabr.) Pézsma-illár. (*Aromia moschata*.) *Rosalia alpina*. Vérszinű bájlár. (*Callidium sanguineum*.) Változékony b. (*C. violaceum*.) *Criocephalus rusticus*. Ives torgomb. (*Clytus arcuatus*.) Virányi t. (*Clyt. floralis* Pall.) Ékes t. (*Clyt. ornatus* Fabr.) *Clyt. detritus*. *Clyt. mysticus*. *Clyt. plebejus* Fabr. *Clyt. rhamni* Germ. *Stenopterus rufus* L. *Acanthoderes varius* Fabr. *Astonymus aedilis* L. Szövő veszke. (*Lamia textor*.) Szomoru kosány. (*Morinus tristis* Fabr.) Fekete izmóc. (*Dorcadion morio* Fabr.) Vörösbarna i. (*Dorc. fulvum* Scop.) Vöröslábu i. (*Dorc. rufipes* Fabr.) Nyárfá-nyikor. (*Saperda populnea*.) Karhári ny. (*Sap. carcharias*.) *Oberca linearis*. *Agapanthia cardui* Fabr. Maró nyakar. (*Rhagium mordax* Fabr.) Fűrész ny. (*Rh. inquisitor*.) Hatfoltos karecsa. (*Pachyta sexmaculata* Marsh.) *Leptura rubrotestacea* Ill. *Strangalia quadrifasciata*. *Str. melanura* L.

Zománycák. (*Chrysomelida*.) Nyilfüi bada. (*Donacia sagittariae* Fabr.) *D. vittata* Oliv. *D. crassipes* Fabr. Sárhordó hengenye. (*Lema meridigera*.) *L. duodecimpunctata*. *L. asparagi*. *L. cyanella*. Zöld pajzsa. (*Cassida viridis*.) *C. austriaca* Fabr. Varádics nyáma. (*Adimonia tanacetii*.) *Ad. rustica* Fabr. *Ad. capreae*. *Phyllobrotica quadrimaculata*. *Agelastica alni*. *Orsodaena cerasi* Lacord. *Luperus rufipes* Fabr. Veteményi szökönc. (*Haltica oleracea*.) *H. rufipes*. *H. nemorum*. *H. fuscipes*. Fabr. Vérszélű zománycák. (*Chrysomela sanguinolenta*.) *Pompas z.* (*Chrys. fastuosa*.) *Violaszínű z.* (*Chrys. violacea* Fabr.) *Füvi z.* (*Chrys. graminis*)

Gabonai z. (*Chrys. cerealis*.) *Crhys. marginata*, *Chrys. göttingensis* Fabr. Héricsi vágcomb. (*Entomoscelis adonidis* Fabr.) A gazdasági egylet meghatározás végett küldte be, több holdnyi repcét elpusztított. Diszes arany. (*Chrysochus pretiosus* Fabr.) Nyárfa-lenke. (*Lina populi*.) tremulae Gmel. aenea. Hatpettyes lapagy. (*Gonioctera sexpunctata* Fabr.) Tormaferdőc. (*Plagioderma armoraciae*.) Cikszár-hasholyga. (*Gastrophysa poligoni*.) Hosszulábu bolyhár. (*Lachnaia longipes* Fabr.) Sima lapagy. (*Clytra laeviuscula* Ratzeb.) Cl. bucephala Fabr. Cl. aurita Fabr. Labidostomis tridentata. Selymes ferej. (*Cryptocephalus sericeus*.) Kétvonalos f. (*Crypt. bilineatus*.) *Crypt. coloratus* Fabr. *Crypt. Moraci* Fabr. *Crypt. minutus* Fabr. *Crypt. imperialis* Fabr. *Coptocephala quadrimaculata*.

Bödék. *Coccinellida*.) Hétpettyes böde. (*Coccinella septempunctata*.) Kétpettyes b. (*Cocc. bipunctata*.) Ötpettyes b. (*Cocc. quinquepunctata*.) Tizennégy bibircses b. (*Cocc. quatuordecim punctulata*.) *Cocc. mutabilis* Scriba. *Cocc. novemdecim punctata*. *Cocc. livida* Deg. *Cocc. septemmaculata* Tigny. *Cocc. duodecim punctata*. *Cocc. tredecim punctata*. *Halyzia octodecim guttata*. Két bibircses ajkonec. (*Chilocorus bipustulatus*.)

Hártyaröpők. (Hymenoptera.)

Rendkívüli nagyságu, közönséges- ugy, mint lódarázsfészkek találhatók megynkben: lombokon, régi odvas fáknak, hidak alatt, padlásokon stb. Révfaluból muzeumunkba legujabban 3' magas, hullámszerű szerkezetű lódarázsfészkek kerültek, melynek lakói már annyira szelidek voltak, hogy a közelgőket nem csípték meg.

1. Fürészalakú tojócsővel. Zöherfélék. (*Thentredonidae*.) Rózsa-erdényész. (*Hylotoma rosae*.) Vöröstérdű álnonc. (*Dolerus gonager*.) Fekete á. (*D. niger*.) Kétöves zöher. (*Thentredo bicincta*.) Törzöszök (*Siricidae*.) Óriási törzös (*Sirex gigas*.)

2. Fonálidomú tojócsővel. Aranyok. (*Chrysidae*.) Köz. arany. (*Chrysis ignita*.) Guboncok. (*Gallicolae*.) Tölgylevelű gubonc. (*Cynips quercus folii*.) *C. quercus calicis* Burgsdorf. *C. fecundatrix* Hartig. Rózsa g. (*Cyn. rosae*.) Fürkészek. (*Ichnumonidae*.) Vívó fürkész. (*Ichnumon luctatorius*.) Ingerlő F. (*I. instigator* Fabr.) Kötekedő f. (*I. fusorius*.) Téglavörös mészely (Ophion luteus F.) Törzöző hernyász. (*Campoplex pugillator*.) *Cryptus spinosus*.

3. Tojó fullánkkal. Hangyák. (*Formicidae*.) — Vörös hangya. (*Formica rufa*.) Herculan. (*F. herculanica*.) Vörös hengeye. (*Myrmica rubra*.) A pátkai, tényői, nyuli hegyekből a győri piacra

nagy mennyiségű hangyatojást hordanak; kora tavasszal a herculani, később a vörös hangyáét. Vértaru bubár. (*Scolia haemorrhoidalis*.) Kétöves b. (*Sc. bifasciata*.) Darázsok. (*Vespidae*.) — Köz. darázs. (*Vespa vulgaris*.) Szürke fészke a győri muzeumban. Szitári darázs. (*Vespa crabro*.) Sárgás fészke a győri muzeumban. Méhfélék. (*Apidae*.) — Keztyűs virha. (*Anthidium manicatum*.) Szelid méh. (*Apis mellifica*.) Lovagi pösör. (*Bombus equestris*.) Földi p. (*B. terrestris*.) Kövi p. (*B. lapidarius*.) Feketekék dándár. (*Xylocopa violacea*.)

Pikkelyröpkék. (*Lepidoptera*.)

Az elősorolandó lepék egyrésze Koroncó, legnagyobb része pedig Győrvidékéről való. Némelyik — mint a szilva-pohók, (*Gastropacha pruni*) évekig elkerülte a figyelmet. Ritkább a tölgylevelű pohók — (*Gastropacha quercifolia*.) s szőlőszender. (*Deilephila elpenor* O.) Az igázkák- és boglárkákban (*Zigaena*, *Lycaena*) elég változatosság található. Karórépa-özöndéket (*Pontia napi*) a múlt nyhe télen már 1872. dec. közepén fogtak.

I. Naplepek. (*Diurna*.) *Nymphalina*. — Tarkályok. (*Melitaeae* F.) Környezett t. (*M. cinxia*.) Iker t. (*M. dydima* Esp.) Kora t. (*M. maturna*.) *M. lucina*. *M. dactinna* E. *M. parthenia* O.

Csillerek. (*Argynnis* F.) — Aglaja cs. (*Ar. Aglaia*.) Pandora cs. (*Ar. Pandora*.) Latonia cs. (*Ar. Latonia*.) Ar. Hecate F. Ar. Niobe. Ar. Adippe F. Szöglencék. (*Vanessae*.) — Bógács sz. (*V. cardui* F.) Jo. sz. (*V. Jo. F.*) C sz. (*V. c. album* F.) Róka sz. (*V. polychloros* F.) Csalán sz. (*V. urticae* F.) Gyász sz. (*V. Antiopa* F.) Atalanta sz. (*V. Atalanta* F.) Enyhészek. (*Limenites*.) — Nyárfa e. (*Lim. populi* F.) *Lim. sybilla* F. *Lim. Camilla* F. Szinék. (*Apatura* F.) — Szivárvány sz. (*Ap. iris* F.) *Satyrina*. Szemőcök. (*Hipparchia* F.) — Galathea sz. (*H. Galathea*.) Janira sz. (*Janira*.) Ep. Arcanius L. Pararga Megacra. P. Abacra. P. Egeria. *Satyrus* Hermione. S. Proserpina W. V. S. Briseis. Özöndékek. (*Pieridina*.) Özöndékek. (*Pieris* Schrank.) Galagonya ö. (*P. Crataegi*.) Káposzta ö. (*P. brassicae*.) Karórépa. (*P. napi*.) Hajnali ö. (*Anthocharis cardamines*.) Suránok. (*Colias* Boisd.) C. Myrmidone. E. Halványsárga s. (*C. Hiale*.) Edusa s. (*C. Edusa*.) Bengé s. (*Rhodocera rhamni*.) Boglárkák. (*Lycaenina*.) — Boglárka. (*Lycaena* F.) L. Damon F. L. Cyllarus F. L. Acis W. V. L. Alsus F. L. Arion L. L. Daphnis W. V. L. Argus L. L. Aegon Bkh. L. Amyntas F. L. Alexis F. L. Adonis F. Polyommatus Phlaeas. P. virgaureae L.

P. Circe W. V. Thecla ilicis O. Th. rubi L. Th. quercus E. Pillangók. (Papilionina.) Vörpety. Doritis O. Apollo v. (D. Apollo.) D. Mnemosine L. Thais F. — Th. Polyxena W. V. Pillangó. (Papilio.) Fecskefarku p. (Pa. machaon.) Kardos p. (Pa. podalirius.) P. Alexanor E. Búskak. (Hesperidina.) Syrichtus carthami O. Sy. fritillum H. Sy. alveolus O. Sy. Tages. Hesperia comma. H. sylvanus F.

II. Estlepkék. (Crepuscularia.) — Igászkák. (Zygaenidae.) Igász. (Zygaena F.) Z. minos L. Z. brizae O. Z. achilleae E. Z. lonicerae E. Z. filipendulae L. Z. onobrychis F. Z. ephialtes L. Ino Leach. Ino statices L. Rovancsok. (Syntomidea.) Rovancs. (Syntomis Ill.) S. phegea L. Szitkárók. (Sesiioidea.) Trochilium Scop. Tr. apiforme H. Szitkár. Sesia Lasp. Sesia cynipiformis E. S. culiciformis. S. tipuliformis. Szenderek. (Sphingina.) Pödörnye. (Macroglossa O.) M. stellatarum L. Szender. (Sphinx.) Sph. elpenor O., barack virág-vörös színével ritkább. Sph. porcellus O. Sph. euphorbiae O. Sph. ligustri. Sph. convolvuli. Boszor. (Acherontia O.) Halálfejű b. (A. atropos O.) Szürkülény. (Smerinthus Latr.) Sm. tiliae. Sm. ocellatus O. Sm. populi.

III. Éjlepkék. (Nocturna.) — Pávaszemek. (Saturnina.) Pávaszem. (Saturnia Schr.) S. pyri W. V. S. spini W. V. S. carpini W. V. Foltár. (Aglia O.) A. tau. O. Endromoidea. Endromis O. E. versicolora L. Szövcöcök. (Bombycina.) Pohók. (Gastropacha O.) G. betulifolia F. G. quercifolia. Pataházáról. G. pruni legritkább. G. neustria. Notodontina. Villafark. (Harpyia O.) H. vinula. Farál. (Pygaera O.) P. vagy Phalera bucephala. Arctioidea. Nyútag. (Orgyia O.) O. antiqua. O. vagy Dasychira pudibunda. Szindisz. (Euprepia. Aretia Schrank.) E. villica. E. purpurea. Callimorpha Latr. C. dominula. C. jacobaea. Éjencek. (Noctucacea.) Éjfélész (Acronycta O.) Ae. rumicis. Agrotis pronuba. Kujárról. Vetemér. (Mamestra Tr.) M. brassicae. Éjdisz. (Plusia Tr.) P. gamma. P. moneta F. Csallang. (Catocala Schrank.) C. fraxini ritkább. C. nupta. Pataházáról. Bájszínér. (Eucledia O.) E. mi. Eumelia Hb. Eum. sulphuralis. Mérészek. (Geometrae.) Abraxas Leach. A. grossulariata L. Bines. Boarmia Tr. B. cinctaria W. V.

IV. Apró lepkék. (Microlepidoptera.) Tüzikék. (Pyrallidina.) Liszke. (Asopia Tr.) A. farinalis. Molyfélék. (Tinoidea.) Moly. (Tinea Zell.) T. granella. T. pellionella.

Tollancok. (Pterophorina.) Tollanc (Pterophorus Zell.)
Pt. pterodactylus. A ciptilus Zell. Ac. pentadactylus.

Kétröpők. (Diptera.)

A mersziposak (Proboscidea) közül. Szunyogfélék. (Culicida.) Szunyog. (Culex.) C. pipiens. Orrmányaok (Rostratae.) Tipoly. (Tipula.) T. oleracea. T. gigantea Schk. Pöcsökfélék. (Tabanidae.) Pöcsök. (Tabanus.) T. bovinus. T. tropicus. Cincurfélék. (Bombylidae.) Cincur. (Bombylius.) B. flavipes és ater Scop. Zöger. (Anthrax. Scop.) A. morio Fabr. és flava M. Legyek. (Muscidae.) Gyelme. (Tachina. Meig.) T. fera, alakai nedves homokban. Husonc. Sarcophaga M. S. carnaria. Légy. (Musca.) M. vomitoria és caesar. Bögölyfélék (Oestridae.) Bagócs. (Gastus M.) G. equi. Bögöly. (Oestrus.) Oe. bovis, ovis, equi Fabr.

A mersziptalanok közül. Bábnemzők. (Pupipara.) Csimbe. (Hippobosca.) H. equina. Édecs. (Melophagus.) Hipp. ovina.

Recésröpők. (Neuroptera.)

I. Árcsáposak. (Subulicornia.) Acsafélék. (Libellulina.) Acsa. (Libellula.) L. depressa. L. quadrimaculata, vulgata és splendens. Hosszány. (Aeschna.) Ae. rufescens. Leke. (Agrion.) A. virgo L. és puella L. Kérészek. (Ephemerina.) Kérész. (Ephemera L.) E. vulgata. Szaporesa. (Palingenia.) P. longicauda.

II. Hosszesáposak. (Longicornia.) — Redősröpők. (Plicipennia.) Tegzér. (Phryganea.) Ph. grandis. Mocsga. (Limnophilus.) L. rhombicus. Laposröpők. (Planipennia.) Fátyolka. (Hemerobius.) H. perla L. Hangyales. (Myrmecoleon M.) M. formicarius. Győröttek a szentiváni homokban.

III. Rágók. (Corrodentia.) Szukoly. (Troctes.) Tr. domesticus. Tegzerek és szitakötők alakai és bábjai az aquariumban tarthatók. Védve levén fűszál és ágacsakából alkotott házak által, a többi állatok föl nem falják, míg maguk a legfalánkabbak.

Egyenesröpők. (Orthoptera.)

A szárnyasokból. Sáska. (Acridium.) A. stridulum. Locusta viridissima. Csücsör. (Truxalis.) Tr. nasuta. Tücsök. (Gryllus.) Gr. campestris és domesticus. Áska. (Gryllotalpa.) Gr. vulgaris Latr. Táltor. (Mantis.) M. religiosa, ritkább. Csótán. (Blatta.) Bl. orientalis és lapponica. Ollár. (Forficula.) F. auricularia.

A szárnyatlanokból. Szörkés. (Trichoctes.) Tr. latus.

(Félröpk. (Hemiptera.)

I. Különröpkék. (Heteroptera.) Pajzsány. (Tetyra.) *T. nigrolineata* F. és *maura* F. Badacs. (Cydnus.) *C. tristis* F. és *bicolor*. Palacka. (Cimex.) *Pentatoma*. *P. nigricorne* F., *prasina*. s *baccarum*. Laposka. (Eurydema.) *Eu. oleracea*. Palancs. (Coreus.) *Co. marginatus* és *quadratus*. F. Vörelény. (Pyrrhocoris.) *Py. apterus*. Bodobács. (Lygaeus.) *Ly. saxatilis* Scop. és *equestris*. Poloska. (Acanthia.) *Ac. lectularia*. L. Kevésbé elterjedve mint aránylag a városokban szokott lenni. Doncs. (Reduvius.) *R. haemorrhoidalis*. Uzska. (Notonecta.) *N. glauca*. Aquariumban figyelmet kelt hátuszása, de nem igen tartható, mert az állatokat csipdesi. Bukály. (Nepa.) *N. cinerea*. Aquariumban az állatok rettegése, valamint az Uzsár. (Naucoris.) *N. cimicoides*. L. Hydrometra lacustris és stagnorum.

II. Egyenlöröpkék. (Homoptera.) Kabóca. (Cicada.) *Ci. haematodes* és *orni*. Centrotus. Ce. cornutus. Levelész. (Aphis.) *A. rosae*.

Héjancok. (Crustacea.)

Vértések közül a köz. ráknak (*Cancer Astacus*.) s válfájának a fekete ráknak megyénk bővében van. A Rába, Rábca, Marcal még inkább, mint a Duna. Aquariumban a götte ismeri gyöngéjét, t. i. mellének irányzott fejütéssel csapja agyon.

Gyűrűsekből a vízi repecs, (*Asellus aquaticus*) köz. zsugore, (*Armadillo vulgaris*) s a fali ászka (*Oniscus asellus*) fordul elő. Ritkább a henge (*Julus*.) *J. terrestris*. Gyakori a rinya. (*Scolopendra*.) *Sc. forficata*. Fabr.

Pajzsosokból évek előtt selébet, (*Apus*) *A. productus*, *Monoculus cancriformis* hoztak. Aquariumban meglepő sajtászerű uszása, folyton lebegtetvén 60 pár kopolylábát. A halak félnek tőle és szorgosan kikerülik.

Pankányok (Arachnidae.)

Bökölkökből a botrogféle ollór (*Chelifer cancriformis*) fordul elő: könyvtárakban, kevésbé lakott szobák függönyredői közt. Oldaltfutása a rákra és bökölyre emlékeztet. Keresztes-, házi pókon és zugáron — (*Segestria*) — kívül nem is említve a szövért — (*Phalangium*) — kutyákban előfordul a kolláncs (*Ixodes marginatus*).

Gyűrűnyökök. (Annulata.)

Sörtések közül, földi giliszta (*Lumbricus terrestris*), a föld veregetése által idézik föl a horgászok csalétkül. Lábatlanokból, (Apoda) a rendes háromféle nadály: orvosi-, ló- és magyarnadály. (*Hir. medicinalis*, *officinalis* és *nigrescens*.) Aquariumban tojásokat rak, amidőn fehér tajték veszi körül. A fekete lapárt (*Planaria nigra*) hamar elnyeli valamelyik götte, vagy hal.

Bellények. (Entozoa.)

Bellényekből édesvizben előfordul a vízi fonalóc (*Gordius aquaticus*.) Orsonyák (*Ascaris*) és szalagférgek: hossziszes galandóc — (*Taenia solium*) s széles gödrény (*T. lata*).

Puhányok. (Mollusca.)

Mint szintén kevésbbé hozzáférhetők inkább aquariumban tanulmányozhatók. Célszerű egy külön aquariumot szárazföldi csigák számára tartani, melyben csak annyi nedvesség van, amennyi mohok s egyéb nedves helyi növények p. pénzlevelű lizinkák (*Lysimachia nummularia*) imer (*Stratiotes*) stb. fentartására szükséges. Mozgás, érzés, táplálkozás, tenyészés, mind kényelmesen, s a mi fő, biztosan tanulmányozhatók ez esetben. A hanyász (*Lymnaeus*) tovasikló mászása által az üveget, követ, a mohától tisztogatja. A moesga (*Paludina*), veszélyt sejtve, ajtaját sebesen becsapja. A tányérok (*Planorbis*) étkezése nyesdeső, mintha csak hernyó harapdálná a vízi növény leveleit. A viziek légesatorna által lélekzenek, melyet vízszinén szabadon tartanak; a petéket hosszas hárttyákban növények-, kövek-, vagy az aquarium üvegére rakják.

Haslábuak. (Gasterepoda.)

I. Tüdősek. (Pulmonata.)

A.) Földiek. Héjincs. (*Limax*.) Vetési h. (*L. agrestis*) *L. hortensis*, *L. maximus* pincékben, erdőkben; kertekben emésztésükre az utakra hamut hintenek, melybe ha nedves testét göngyöli, veszve van. Biga. (*Helix L.*) Szilvási b. (*H. pomatia*.) *H. adpersa* Müll. Ligeti b. (*H. arbutorum*.) Kerti b. (*H. hortensis* Müll.) Berki b. (*H. nemoralis*.) *H. fruticum* Müll. *H. incarnata* Müll. *H. intermedia* Fér. Falha. (*Bulimus Scop.*)

Csikos f. (*B. radiatus* Br.) Zárász. (*Clausilia* Drap.) Kétfogu z. (*Cl. bidens* Drap.) *Cl. similis* Charp. Babár. (Pupa Drap.) *P. frumentum* Drap.

B.) Édes-vizek. Tángyér. (*Planorbis* Müll.) Köz. t. (*Planorbis corneus* Drap.) *Pl. nitidus* Müll. Halak társaságában az aquariumban való tenyésztésre legalkalmasabb, mert szűk mentyűjébe vonván magát, ebből góték által ki nem rázható, bogarak, halak által nem sérthető. Fekete testével a fehér kavicsra csuszva már messziről feltűnik. Petéket rak, de a halak azt csakhamar fölemésztik. Tanulmányozásra legcélszerűbb külön üvegbe helyezni. A hártya egyes pontjai mindinkább barnulnak, míg egy-egy gombostű foknyi pont mozogni, kiválni kezd. Így biztos helyen fölnevelhető. Néha egy-egy a vízszin felett, az üveg-szárlén szárazon marad s így elvész. Hanyász. (*Lymnaeus* Menke.) Posványi h. (*Lymn. stagnalis* Drap.) Mocsárainkban legközönségesebb. Aquariumban igen sok nem tartható, kivált üreges sziklák közt, mert hegyes mentyűjével könnyen befurakodik, öblös szája pedig megakad s így ott vesz. Lélekző szerve folyton látható. Bennveszett hanyászok elpusztítását góték, merülők végzik. *L. palustris* Müll. *L. vulgaris* Pfeiff *L. ovatus* Drap. *L. auricularis* Drap.

II. Fésűs kopoltyusok. (*Pectinibranchia*.)

Mocsga. (*Paludina* Lam.) Szülő m. (*P. vivipara*.) Mocsárainkban közönséges, aquariumban bronzszinű testével a többtől elüt. Inkább sziklákon és fenéken mozog.

Kagylók. (*Conchifera*.)

Folyóink- s mocsárainkban a foginacsok (*Anodonta*) s gyöngyikék (*Unio*) szokott fajtái fordulnak elő. Kivált a hattyu-foginacs (*Anodonta cygnea* Dr.) rendkívüli nagy minőségben a Rábában. A kacsafoginacs (*An. anatina* Dr.) aquariumban tartható, ha a góték kinyújtott testöket nem harapdálnák. Különbözik ha a fővény fölött a kavics igen apró, borsónagyságú: amabba mentyűlével befurakodva az aquariumban körutat járnak, melynek nyoma szépen látható.

MÁSODIK RÉSZ.

TÁRSADALMI VISZONYOK.

1. Terület és igazgatás.

Dr. Kautz Gusztávtól.

Győr vármegye 2460 osztrák □ mértföldnyi területtel bír, és a megye székhelyét képező Győr szab. kir. város — mint önálló törvényhatóság — területén kívül közigazgatási tekintetben három járásra: az egyesített tó-sziget-csilizközi, a sokorói és pusztai járásokra van felosztva, mely területen Szent-Márton és Téth mezővárosokon kívül 80 falu és 44 pusztatelep létezik. *)

A megye közigazgatásának központját és székhelyét szab. királyi Győr városa képezi, melynek területén a megyének terjedelmes székháza van, melyben bizottmányi közgyűléseit tartja, és a hol a központi hivatalok elhelyezték. — A megyei hatóság élén a főispán áll, mely méltóságot 1868 óta Héderváry Viczay Héder gróf, valóságos belső titkos tanácsos viseli. A megyei tisztikart alkotják: az alispán, főjegyző, főügyész, 2 árvaszéki ülnök, 3 szolgabíró, 2 aljegyző, pénztárnok, ellenőr, számvevő, központi árvagyám, főorvos, főmérnök, 3 járási orvos, úti biztos és levéltárnok, megfelelő számú kezelő és szolgaszemélyezett el. A közbiztonsági közegek élén a csendbiztos áll, kinek 33 jól fölfegyverzett pandur három szakaszban van parancsa alá helyezve; a megyeház közvetlen felügyeletét pedig egy várnagy gyakorolja.

A megye bizottmánya áll 168 tagból, kiknek felét a megye legtöbb egyenes királyi adót fizető lakosai, másik felét a megye közönsége által választottak képezik. Gyűléseit rendszerint évnegyedenként tartja; évi költségvetése 54,000 forintot tesz.

A megye székhelyét képező szabad királyi Győr városa önálló törvényhatóságot képez, és mint ilyen szintén az 1870-ik évi 42 törv.-cikk szerint van szervezve. A városi hatóság élén a főispán áll, mely méltóságot 1871 óta Balogh Kornél udvari tanácsos viseli. A város tisztikarát képezik: a polgármester, 3 tanácsnok, főjegyző, 2 aljegyző, 2 számvevő, házi-, adó-, árva- és alapítványi pénz-

*) Ez adatok az 1870. évben eszközölt népszámlálásból merítvők.

tárnokok és ugyanannyi ellenőr, főügyész, főmérnök, főorvos, fősebész, számtartó és levéltárnok. A közbiztonsági közegek élén áll: a városi kapitány, alatta a főhadnagy és 3 külvárosi hadnagy, parancsnokságuk alatt pedig 45 rendőr. Ezenkívül a fennjelelt hivatalokban megfelelő számú segéd- és kezelőszemélyzet végzi a hivatalos — különösen irodai teendőket.

A városi bizottmány 80 tagból áll, kiknek felét a város közönsége által választott, másik felét pedig a legtöbb királyi egyenes adót fizető polgárok képezik. Törvényhatósági közgyűléseit a bizottmány minden hó első hétfőjén tartja, ezenkívül a bizottmány tagjai több állandó szakbizottságokban ugymint: gazdasági, pénzügyi, alapítványi, elemi és reáliskola-ügyi, kórházi és egészségügyi választmányokban működnek. A város évi költségvetése 271,956 forint kiadást tüntet ki, mely a város ingatlanai, kir. haszonvételek, út- és kövezetvámok, és egyéb jövedékekből befolyó összegek, valamint az egyenes királyi adó után kivetett 75% városi adó által fedeztetik. Győr városának, mint községnek vagyona — leltára szerint — 1.804,990 frt. értéket képvisel, melyet a háborus években reá rótt rendkívüli katonatartási szolgálmányok által okozott 520,010 frt. o. é. adósság terhel.

Az igazságszolgáltatás közegei Győr megyére és városára, valamint az e tekintetben e területhez szomszédos Veszprém vármegyének 18 községére kiterjedőleg: a győri első folyamodásu kir. törvényszék és három járásbiróság. — A győri kir. törvényszék élén áll: egy elnök; ennek hivatali személyzetéhez tartozik: hat törvényszéki bíró, két jegyző, két telekkönyvvezető, a megfelelő számú segéd-, kezelő- és szolgaszemélyzettel. E törvényszéknek rendes illetőségén kívül, mint pénzügyi törvényszéknek illetősége kiterjed még Komárom-, Veszprém- és Mosonymegyék területére is. Az igazságszolgáltatás közérdekeinek képviselésére a törvényszék mellett a győri kir. ügyészség van hivatva, élén a királyi ügyészszel, ki mellé egy alügyész, írnok és hivatalszolga van rendelve; felügyelete alatt állanak: a megyei székházban elhelyezett törvényszéki börtönök, ezek felügyelője és 8 börtönőr, valamint a járásbirósági fogházak.

Királyi járásbiróság van: Győrött, és pedig e város, nemkülönben a tó-sziget- és csilizközi járás számára; —. Tétben a sokorói- és Szent-Mártonban a pusztai járás, valamint Veszprémmegye fennjelelt községei számára; mindegyiknek élén áll: egy kir. járásbíró, a győrinél két, a másik két járásbiróságnál egy-egy aljárásbíróval, kellő számú segéd- és kezelőszemélyzettel. — Végre a katolikusok házassági ügyeiben ítél a győri püspöki szentszék, a püspöki helynök elnökle

alatt, több ülnök, egy jegyző, aljegyző, házasságvédő és szegények ügyvédjével; e szentszéknek illetősége az egész győri egyházmegyére kiterjed, míg a pannonhalmi sz. Benedekrendű főapátság elkülönített egyház területén az ilyenmü ügyeket a Pannonhalmán székelő és az előbbivel hasonló szervezetű főapáti szentszék kezeli.

Katonai igazgatás tekintetében Győr városában székel a 33-ik számú cs. kir. hadosztály 2-ik gyalog dandárjának parancsnoksága, egy tábornok — mint parancsnokkal, egy főtisztel, és két legénynyel.

Ezenkívül Győr városában állomásoz a 19. sz. cs. kir. gyalogsorezred hadkiegészítő kerület parancsnoksága, mely egyuttal a 19. sz. gyalogsorezred tartalékpáncsnoksága is, ezen ezred 4-ik és 5-ik, ugy pótzászlóaljának keretével, három kincstári laktanyában elhelyezve: 37 főtiszt, és 257 katona. — Győr továbbá állomáshelye a 9-ik számú huszárezred törzsének és egy századának, (15 főtiszt, 149 huszár, 121 kincstári ló,) négy községi laktanyában elhelyezve. Ugyanezen ezrednek két százada a megye községeiben félévénként váltakozva van elhelyezve, (10 főtiszt, 262 huszár, és 236 kincstári ló).*) — A katonai igazgatás alá tartozik továbbá a Győr városában létező, és kincstári épületben elhelyezett cs. kir. csapatkórház is, 80 betegre ujonnan célszerűen berendezve, melybe az orvosi és ápoló személyzet a helyben állomásozó csapatokból vétetik; ugyszintén az itt lévő cs. kir. fiók élelmezési raktár, kincstári épületben elhelyezve, élén egy élelmezési főtisztel, négy legénynyel. A katonai kincstár épületei a katonai épületek felügyelőségéhez tartozó őrmester felügyelete alatt állanak; végre katonai célokra állandóan használtatik még a bécs-ujvárosi külvárosban létező csapat-szállító ház, mint községi laktanya. — Győrmegye Ötteny községében a fehérvári m. kir. ménlőtelep fiókja létezik egy főtiszt parancsnoksága alatt, néhány lovászszal és kincstári ménlőval.

Honvédelmi tekintetben sz. kir. Győr városa, valamint a megyének sokorói és pusztai járásai a 72. számú pápai zászlóalj kerületéhez, a tó-sziget-esilizközi járás pedig a 73. számú mosonyi honvédzászlóaljához tartoznak.

Pénzügyi igazgatás. Győr városa székhelyét képezi egy m. kir. pénzügyi igazgatóságnak, melynek hatásköre kiterjed: Győr-, Mosony-, Komárom- és Veszprémmegyék területére. — A pénzügyi igazgatóság élén áll: egy pénzügyi igazgató (kir. tanácsos); helyettese egy pénzügyi tanácsos; tisztikarát pedig képezik: egy számtanácsos, 5 pénz-

*) Ujabb intézkedés szerint az 5. sz. huszárezred fogja ez állomást elfoglalnia.

ügyi titkár, 1 ügyész, 9 fogalmazó, 10 számtiszt és kellő számú kezelő-személyzet. A kir. pénzügyi igazgatóságnak alárendelve: a győri kir. adóhivatal, élén egy adótárnokkal, ellenőr és 8 tiszttel; továbbá: a győri fővám-hivatal, egy vámszedővel és ellenőrrel; ugyasintén a kincstári dohányraktár, kezelő- és ellenőrrel; a sóhivatal: sótárnok-, ellenőr- és mázsatisztel; végre a kir. pénzügyőrség biztossága: egy biztos-, több szemlész-, fölviigazó és pénzügyőrrel.

Az említett hatóságok- és hivatalokon kívül Győr városában székel a Somlyó-Vásárhely-kerületi közalapítványi főtisztviség; a győri tankerület főigazgatója, és Győrmegye népiskolai tanfelügyelője; létezik ugyanott egy kir. postagondnokság, élén egy postagondnok, 3 tiszt, 4 járulnok, egy gyakornokkal és kellő számú szolgaszemélyzettel; végre egy államtávirada-állomás, élén a főnökkel, 8 táviradás- és szolgákkal.

2. Néprajzi ismertetés.

A népesség számviszonyai.

Dr. Persz Adolfól.

A népességnek különféle szempontokból megvilágított viszonyai míg egyrészt igen érdekesek, addig másrészt fölötte lényegesek és nélkülözhetlenek, mert a társadalmi és közgazdasági föltevések közvetlen alapjául szolgálnak, s az e részben kifejthető eredmények egyedüli kútforrását képezik.

Az általános úgy mint részletes népességi állapotok és viszonyok kellő feltüntetéséhez megbecsülhetetlen anyagot s adatokat nyújt a legutolsó 1870-ik évi népszámlálási munkálat, mely korábbi hasonló munkálatokhoz képest nemcsak újabb keleténél fogva, hanem különben is annyiban sokkal tökéletesebb, hogy egyrészt a lehető legnagyobb pontossággal s figyelemmel van összeállítva, másrészt több oly pontra kiterjedt, melyek azelőtt soha kimutatva nem lettek.

Előadandó ismertetéseink legfőbb s illetőleg alapvonásait a hivatkozott közhiteles munkálatból, valamint egyéb annak nyomán készült munkákból merítettük.

Ha legelőször is a jelenlevő népességet s ennek számát általában szemügyre vesszük, mindenekelőtt megemlítendő, hogy míg Győr város és megye egész Magyarország s Erdély összes 4682.52 □ mértföldnyi területéből 24.60 osztr. □ mfdnyi tért foglal el, tehát az

egész terület 0.53 %-át képezi, s e szerint a létező 78 megye, kerület, vagy szék között nagyságra nézve a 60-ik helyen áll, úgy, hogy még 18 megye van, mely nála kisebb: addig népessége számára nézve a 74-ik helyen van, úgy, hogy csak 4 rész található, melyben a népesség még csekélyebb; egyébiránt a népszámlálás eredménye szerint a lakosok száma:

Győrvárosban	20035
Győrmegyében	83602
összesen :	103637

e népesség számát az egész ország népességének számával egybehasonlítva, azt találjuk, hogy miután a lakosok száma

Magyarország- s Erdélyben . . .	13219350
s az egész sz. István korona területén	15417327

az elsőbből

Győrváros lakossága	0.15%-ot
Győrmegye lakossága	0.63%-ot
s mindkettőé együttvéve	0.78%-ot,

továbbá a korona összes területéből

Győrváros lakossága	0.12%-ot
Győrmegye lakossága	0.54%-ot
s mindkettőé együttvéve	0.67%-ot képez.

Különösen a megye egyes járásait tekintve, ezek a népesség számára nézve akként sorakoznak, hogy

a sokoróaljai járásra	21733
a pusztai járásra	29209
s a tó-, sziget- és csiliz-közi járásra .	32660 lakos esik;

tehát az egész megye népességéből

a sokoróaljai járásé	26.14%-ot
a pusztai járásé	35.37%-ot
s a tó-, sziget- és csiliz-közi járásé .	38.49%-ot tesz ki;

az egész megye összes népességéből

Győrvárosé külön	19.34%-ot
a többi járásé együttvéve	80.66%-ot tüntet föl.

Ha azonban a tényleges és jogi népességet egymástól elválasztva vesszük vizsgálat alá, egészen más eredmény mutatkozik; erre vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy a tényleges népességhez a jelenlévő helybeli, valamint a jelenlévő idegen lakosok tartoznak, ellenben a jogi népességhez a jelenlévő helybeli, valamint a távollévő helybeli lakosok számítandók; mindezeket következő táblázatokban tüntetjük ki:

a tényleges népességet illetőleg,

	jelenlévő helybeli	jelenlévő idegen	összesen
a városban . .	16473	3562	20035
a megyében . .	80458	3144	83602
együttvéve . .	96931	6706	103637

továbbá a jogi népességet illetőleg,

	jelenlévő helybeli	távollévő helybeli	összesen
a városban . .	16473	424	16897
a megyében . .	80458	1808	82266
együttvéve . .	96931	2232	99163

miből kitűnik, hogy az egész jelenlévő népesség számában a jelenlévő idegenek — kik a tényleges rovatba bevéve vannak,

Győrvárosra nézve 17.79%

Győrmegyére nézve 3.76%

s mindkettőben együttvéve . . . 6.47%-ot képviselnek;

míg a távollévő helybeliek, kik a jogi népesség rovatába tartoznak,

Győrvárosra nézve 2.50%

Győrmegyére nézve 2.19%

s mindkettőben együttvéve . . . 2.25%-ot tesznek.

A további részletek — névszerint a jelenlévő népességnek a jelenlét tartamára s kivált honosságra, ugyyszintén a távollévő helybelieknek tartózkodásuk módjára s idejére, azonfelül a katonai és honvédkötelékben álló helybelieknek erre vonatkozó kivonatos feltüntetése következő táblázatokkal eszközölhető:

A jelenlévő népességnek kimutatása a jelenlét tartama szerint:

	jelenlévő népesség	ideiglenes. jelenlévő			huzamosan jelenlévő		
		férfi	nő	össze- sen	férfi	nő	összesen
a városban .	20035	117	102	219	9321	10495	19816
a megyében	83602	82	49	131	40864	42607	83471
együttvéve .	103637	199	151	350	50185	53102	103287

A jelenlévő népességnek kimutatása honosság szerint:

	jelen- lévő ide- genek	f é r f i			n ő		
		más ha- zai köz- ségbe való	ausztr. tartó- mány- ba való	kül- földre való	más hazai községbe való	ausztriai tartó- mányba való	kül- földre való
a városban .	3562	1594	135	17	1733	68	15
a megyében	3144	1560	66	17	1439	46	16
együttvéve .	6706	3154	201	34	3172	114	31

A távollévő helybeli népességnek kimutatása tartózkodási mód szerint:

	távollévő helybeliek	az országon belül tar- tózókodók		az országon kívül tartózókodók	
		polgári mi- nőségben	katonai szolgálatb.	férfi	nő
a városból .	424	279	69	55	21
a megyéből .	1808	1263	475	48	22
együttvéve .	2232	1542	544	103	43

Az országon kívül távollévő helybeli népességnek kimutatása tartózkodási hely s idő szerint:

	az orszá- gon kívül távollévő hely- beliek	i d e i g l e n e s e n				h u z a m o s a n			
		ausztriai tarto- mányban ¹		külföldön		ausztriai tartomány- ban		külföldön	
		férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
a városból .	76	10	1	—	—	34	18	11	2
a megyéből .	70	9	8	4	—	26	14	9	—
együttvéve .	146	19	9	4	—	60	32	20	2

A katonai és honvédkötelék alatt álló népesség kimutatása:

	katonai szol- gálatban	rendes k a t o n a	honvéd
a városból . .	69	53	16
a megyéből . .	475	408	67
együttvéve . .	544	461	83

Hasonló részletességgel lehetne kimutatni a jelenlévő idegen népességet a honosság egyes országai szerint, valamint a távollévő helybelieket a tartózkodás egyes országai szerint, de ezekre vonatkozólag elégnék tartjuk futólag megemlíteni, miszerint Győr város jelenlévő idegenei nagyobb részben Alsó- és Felső-Ausztria, Cseh-, Morva-, Német- és Olaszországból valók; már kisebb számban találkoznak Stájerország, Tyrol-, Karinthia-, Szilézia-, Halics, Svájc- és Oroszhonba valók; máshonnan valók pedig éppen gyéren fordulnak elő, s Európán kívüli államból egy sem volt jelen.

Ugyancsak Győr város távollévő helybeliei nagyobb részben szintén az említett országokban s körülbelül a mondott arányban voltak elosztva, hasonlóképen Európán kívül tartózkodó egy sem találkozott.

Győr megye jelenlévő idegeneiről, valamint ugyancsak távollévő helybelieiről teljesen ugyanaz mondható, mégis azon észrevétellel, hogy a megye távollévő helybeliei közül néhány Európán kívül tartózkodó egyén is található volt.

Második feladatunk kimutatni a viszonylagos népességet, vagyis a jelenlévő népességnek a területhez mért sűrűségét; erre nézve Győr város és megye Magyarország és Erdély 78 része között a 2-dik helyet foglalja el, mivel egészben véve 24.60 osztr. □ mfdnyi területen 103637 lakossal bír, s így minden □ mfdnyi térre átlag 4212 lakos esik. Ha e tekintetben a szomszéd megyékkel összehasonlítjuk, láthatjuk, hogy Komárom megye viszonylagos népessége □ mfdkint 2773, Moson megyéé 2234, Sopron megyéé 4004, Veszprém megyéé 2782, Pozsony megyéé 3969 lakos.

Említést érdemelnek még a megye területén létező népesebb községek, melyek legalább 2000-nél több lakossal bírnak; így:

Győr sz. k. város	20035 lakossal
Győrsziget község	4519 „
Szt.-Márton mezőváros	3220 „
Nyul község (Nagy-Nyul, Kis-Nyul, Káptalan-Nyul, Nagyhegy, Kishegy)	2875 „
Écs község (Nagy-Écs, Hegység, Mesterfa)	2173 „
Szent-Iván község	2406 „
Téth község	2790 „

Midőn további feladatunkká tesszük Győr város és megye jelenlévő népességét a fennforgó nemi különbség szerint kimutatni, ezt előzetesen s általában következő táblázattal tehetjük:

	a jelenlévő népesség	n e m s z e r i n t	
		finemű	nőnemű
a városban	20035	9438	10597
a sokoróaljai járásban	21733	10637	11096
a pusztai járásban .	29209	14493	14716
a tó-, sziget- és csilizközi járásban . .	32660	15816	16844
az egész megyében összesen	83602	40946	42656
a városban és megyében együtt véve .	103637	50384	53253

tehát a nőnemű népesség száma a finemű népességét mindenütt meghaladja.

Megjegyezhetjük, hogy egész Magyarországon s Erdélyben 78 rész között 56 van, melyekben ugyanezen állapot mutatkozik, s ezen részek sorában Győr város és megye a 11-dik helyen áll. Különben ha a fönnebbi számokat bővebben taglaljuk, azt tapasztaljuk, hogy a városban és megyében együttvéve átlag minden 1000 férfira 1060 nő esik; és pedig Győr város összes népességéből a finemű 47.16%-ot, míg a nőnemű 52.84%-ot képvisel, vagyis a nőnemű népesség 5.68%-kal több. Továbbá

Győrmegye sokoróaljai járása népességéből a finemű 49.01%-ot s a nőnemű 50.99%-ot tesz, vagyis itt a nőnemű 1.98%-kal több;

a pusztai járás népességéből a finemű 49.50%-ot s a nőnemű 50.50%-ot tesz, vagyis a nőnemű 1%-kal több;

a tó-, sziget- és csilizközi járás népességéből a finemű 48.59%-ot, s a nőnemű 51.41%-ot tesz, vagyis a nőnemű 2.82%-kal több;

az egész megye népességéből a finemű 49.02%-ot s a nőnemű 50.98%-ot tesz, vagyis a nőnemű 1.86%-kal több; végre

a város és megye együttvett összes népességéből a finemű 48.78%-ot s a nőnemű 51.22%-ot tesz, vagyis a nőnemű népesség 2.44%-kal több.

További teendőnk a jelenlévő népességnek állapotait s viszonyait a különféle életkor szerint feltüntetni; erre vonatkozólag a rendelkezésünkre álló adatokból következő kivonatos kimutatásra szorítkozunk:

1. Az 1—5 éves csecsemők létszáma:

Győr városban	2020
Győrmegyében	11906
mindkettőben együttvéve . .	13926

e szerint a csecsemők csoportja az egész népességből:

a városban	10.09 ^o / _o -ot
a megyében	14.24 ^o / _o -ot
mindkettőben együttvéve . .	13.44 ^o / _o -ot tesz;

ugyancsak a csecsemők csoportjából

a városban	{ finemű . .	960
	{ nőnemű . .	1060
a megyében	{ finemű . .	5790
	{ nőnemű . .	6116
mindkettőben	{ finemű . .	6750
	{ együttvéve } nőnemű . .	7176

miből kiszámítható, hogy az egész csoportból a fineműk

a városban	47.61 ^o / _o -ot
a megyében	48.78 ^o / _o -ot
mindkettőben együttvéve . .	43.68 ^o / _o -ot

a nőneműek pedig:

a városban	52.39 ^o / _o -ot
a megyében	51.22 ^o / _o -ot
mindkettőben együttvéve . .	56.32 ^o / _o -ot tesznek.

2. Az 5—15 éves gyermekek létszáma:

Győrvárosban	3990
Győrmegyében	19174
mindkettőben együttvéve . .	23164

vagyis a gyermekek az egész népességből:

a városban	19.92 ^o / _o -ot
a megyében	22.93 ^o / _o -ot
mindkettőben együttvéve . .	22.37 ^o / _o -ot képviselnek;

ugyancsak a gyermekekből

a városban	{ finemű . .	1974
	{ nőnemű . .	2016
a megyében	{ finemű . .	9298
	{ nőnemű . .	9876
mindkettőben	{ finemű . .	11272
	{ együttvéve } nőnemű . .	11892

vagyis a gyermekek csoportjából a fineműk

a városban	49.50 ^o / _o -ot
a megyében	48.04 ^o / _o -ot
mindkettőben együttvéve . .	48.78 ^o / _o -ot

a nőneműek pedig

a városban	50.50%-ot
a megyében	51.96%-ot
mindkettőben együttvéve . .	51.22%-ot tesznek.

3. A 15—20 éves ifjak létszáma:

Győrvárosban	2608
Győrmegyében	7930
mindkettőben együttvéve . .	10538

vagyis ezen ifjak az egész népességből

a városban	13.02%-ot
a megyében	9.48%-ot
mindkettőben együttvéve . .	10.17%-ot képviselnek;

ugyancsak ezen ifjakból

a városban	{ finemű . .	1167
	{ nőnemű . .	1441
a megyében	{ finemű . .	3609
	{ nőnemű . .	4321
mindkettőben	{ finemű . .	4776
	{ együttvéve } nőnemű . .	5762

tehát ezen ifjak csoportjából a fineműek

a városban	44.80%-ot
a megyében	45.66%-ot
mindkettőben együttvéve . .	45.45%-ot

a nőneműek pedig

a városban	55.20%-ot
a megyében	54.34%-ot
mindkettőben együttvéve . .	54.55%-ot tesznek.

4. A 20—50 éves korúak létszáma:

Győrvárosban	8736
Győrmegyében	33329
mindkettőben együttvéve . .	42065

vagyis az ezen korúak száma az egész népességből

a városban	43.66%-ot
a megyében	40.00%-ot
mindkettőben együttvéve . .	40.65%-ot tesz

ugyancsak ezen korúakból

a városban	{ finemű . .	4042
	{ nőnemű . .	4694

a megyében	{	finemű . . .	16344
		nőnemű . . .	16985
mindkettőben	{	finemű . . .	20386
együttvéve		nőnemű . . .	21679

tehát ezen csoport számából a fineműek

a városban	46.29 ⁰ / ₀ -ot
a megyében	49.26 ⁰ / ₀ -ot
mindkettőben együttvéve . . .	48.54 ⁰ / ₀ -ot

a nőneműek pedig

a városban	53.71 ⁰ / ₀ -ot
a megyében	50.74 ⁰ / ₀ -ot
mindkettőben együttvéve . . .	51.46 ⁰ / ₀ -ot képviselnek;

5. Végre az utolsó, t. i. az 50 évesektől kezdve egész a legmagasabb korig számított csoport létszáma:

Győr városban	2681
Győrmegyében	11263
mindkettőben együttvéve . . .	13944

tehát ezen csoport az egész népességnek

a városban	10.11 ⁰ / ₀ -át
a megyében	13.35 ⁰ / ₀ -át
mindkettőben együttvéve . . .	13.37 ⁰ / ₀ -át teszlik;

ugyancsak ezen koruakból

a városban	{	finemű . . .	1315
		nőnemű . . .	1366
a megyében	{	finemű . . .	5605
		nőnemű . . .	5658
mindkettőben	{	finemű . . .	6920
együttvéve		nőnemű . . .	7024

vagyis ezen csoportból a fineműek

a városban	49.26 ⁰ / ₀ -ot
a megyében	50.00 ⁰ / ₀ -ot
mindkettőben együttvéve . . .	49.68 ⁰ / ₀ -ot

a nőneműek pedig

a városban	50.74 ⁰ / ₀ -ot
a megyében	50.00 ⁰ / ₀ -ot
mindkettőben együttvéve . . .	50.32 ⁰ / ₀ -ot képeznek.

Még csak azt kívánjuk fölemlíteni, hogy a legmagasabb életkor következőleg nyilvánul:

Győr városban a kimutatások részleteiben egy 88 éves férfi, egy 95 éves nő s egy 97 éves férfi találtatik; ellenben a megyében 92 éves korig minden év legalább egy-két férfival s ugyanannyi nővel képviselve van; továbbá négy 95 éves nő, egy 96 éves férfi, egy 98 éves férfi, egy 100 éven túl élő nő fordul elő. Tehát a megyében a magasabb életkor erősebben van képviselve, minek ha okát keressük, mindenesetre a dolog természetességében s legfőképen abban fogjuk igazolva találni, hogy a város szűk falai között alig lehetséges oly magas kort elérni, mint a külső, szabad falusi élet körülményei között.

Végre megemlítendőnek tartjuk, hogy a városban úgy mint a megyében az átlagos kor a finemű népességnél 26.71 évre, a nőnemű népességnél pedig 26.14 évre tehető; megjegyezvén, miszerint e tekintetben Győr város és megye egész Magyarország s Erdély 78 része között elég kedvezően áll, mert a 39-ik — tehát épen a középső helyet foglalja el.

Hátra van a jelenlévő népességnek kimutatása családi állapot szerint. Ezt legcélszerűbben következő táblázatokkal teljesíthetjük és pedig 1-ször általános számokban:

a finemű népességre nézve (összes számukat lásd fönnebb):

	c s a l á d i á l l a p o t s z e r i n t			
	nőtlen	nős	özvegy	elvált
a városban	5814	3344	261	19
a sokorói járásban .	5974	4348	290	25
a pusztai járásban .	8441	5686	340	26
a tó-, sziget- és csiliz-				
közi járásban . .	9160	6275	359	22
az egész megyében .	23575	16309	989	73
a városban és megyé-				
ben együttvéve .	29389	19653	1250	92

a nőneműekre (összes számukat lásd fönnebb):

	c s a l á d i á l l a p o t s z e r i n t			
	hajadon	férjezett	özvegy	elvált
a városban	6076	3309	1169	43
a sokorói járásban .	5639	4345	1074	38
a pusztai járásban .	7642	5714	1318	42
a tó-, sziget- és csiliz-				
közi járásban . .	8911	6284	1611	38
az egész megyében .	22192	16343	4003	118
a városban és megyé-				
ben együttvéve .	28268	19652	5172	161

2-szor százalékokban kifejezve, a finemű népességet illetőleg:

	c s a l á d i á l l a p o t s z e r i n t			
	nőtlen	nős	özvegy	elvált
a városban	29.02	16.70	1.30	0.10
a megyében	28.20	19.50	1.19	0.09
együttvéve	28.36	18.97	1.20	0.09

s a nőnemű népességet illetőleg:

	c s a l á d i á l l a p o t s z e r i n t			
	hajadon	férjezett	özvegy	elvált
a városban	30.33	16.51	5.83	0.21
a megyében : . . .	26.54	19.55	4.79	0.14
együttvéve	27.27	18.96	4.98	0.17

mely adatokból kiváló jelenséggént kiemelendő, hogy míg a városban a nőtlen férfiak száma a nős férfiakét 2.32%-kal meghaladja, valamint a hajadon nőneműek száma a férjes nőké 13.82%-kal felülmulja: addig a megyében a nőtlen férfiak száma a nős férfiakét még jobban t. i. 8.70%-kal mulja felül, ellenben a hajadon nőneműek száma a férjes nőké 6.99%-kal haladja meg.

Ezen — első tekintetre rendkívülieknek látszó tünetmények figyelmeztetése vizsgálat után a városi és falusi élet külön sajátosságai nagyban természetes magyarázataikat találjuk; természetes ugyanis, hogy a városban a nőtlen férfiak a nős férfiak fölött túlsúlyban vannak, miután itt sok az olyan férfi elem, mely nem nősülhet, mint a papi s katonai osztály s a tanuló ifjúság; továbbá természetes, hogy ugyancsak a városban a hajadon nők a férjes nők felett oly nagy túlsúlyban vannak, miután számukat többnyire a megyéből bevonuló cselédség szaporítja; hasonlóképen természetes, hogy a megyében a nőtlen férfiak még túlnyomóbb számmal vannak képviselve, miután falukon több az olyan férfi népesség, mely mint zsellér vagy lakó és napszámos sokkal nehezebben jut a család megalapításához; végre szintén természetes, hogy ugyancsak a megyében a hajadon nők száma a városéhoz képest kisebb, miután egyrészt sokan közülök épen a városban cselédkednek, de másrészt köztudomásu, hogy a nő falukon mintegy nélkülözhetlen a háznál s ez okból közönséges viszonyok mellett is rendszeresen keletkezőbb a férjhezmenetelre nézve.

Vége, hogy a városban mind a finemüeknél mind a nőnemüeknél az özvegyek és elváltak száma nagyobb mint a megyében, e körülményt is a városi élet külön sajátosságai, jelesen az itteni társadalmi és erkölcsi állapotoknak sokkal lazább volta elég természetesen megfejteti.

Háttra van a jelenlévő népességnek viszonyait vallás szerint feltüntetni; és pedig 1-ször általános számokban:

	katholikus		görög keleti	evangelikus		angol methodikus	Izraelita
	római	görög		ágostai	helvét		
a városban	14227	8	15	3087	966	3	1729
a sokorói járásban .	12996	1	1	7082	656	—	997
a pusztai járásban .	24159	1	—	1007	3430	—	612
a tó-, sziget- és szilváközi járásban . .	26303	—	—	2445	1899	—	2018
az egész megyében .	63458	2	1	10534	5985	—	3622
a városban és megyében együttvéve .	77685	10	16	13621	6951	3	5351

2-szor százalékokban kifejezve:

	katholikus		görög keleti	evangelikus		más keresztény	Izraelita
	római	görög		ágostai	helvét		
a városban	71.01	0.04	0.08	15.40	4.82	0.02	8.63
a megyében	75.90	0.00	0.00	12.60	7.16	—	4.34
együttvéve	74.97	0.00	0.01	13.15	6.70	0.00	5.56

tehát mind a városban, mind a megyében a katolikus hitfelekezetűek abszolút többségben vannak, úgy hogy körülbelül 75%-nyi részt képviselnek, a többi 25% azután a más vallásúak között oszlik el, még pedig a legnagyobb rész az ágostai evangelikusokra esik; azontúl a városban az izraeliták, a megyében pedig a helvét evangelikusok versenyeznek; végre a római és keleti görögök csak néhány egyénnel szerepelnek, s kivételesen a városban előfordul néhány angol methodikus is.

Megjegyzendő, hogy Győr város és megye egész Magyarország s Erdély 32 olyan része között, melyekben szintén a római katolikus vallásbeliek abszolút többségben vannak — a 11-ik helyen áll.

Befejezésül a jelenlévő népességet nemzetiség szerint következőkben mutatjuk ki:

Győrvárosban és a megyében együttvéve van

Magyar	Német	Tót	Egyéb
102289	1336	10	2

az egész népesség százalékáiban

Magyar	Német	Tót	Egyéb
98.70%	1.29%	0.01%	0.00%

miből látható, hogy a városban és a megyében a magyar nemzetiség nemcsak abszolút többségben van, de egyuttal annyira túlnyomó, miszerint a többi nemzetiségek külön tüzetes figyelmet alig érdemelnek.

E tekintetben Győr város és megye egész Magyarország és Erdély 29 olyan része között, melyekben hasonlóképp a magyar nemzetiségű elem föltétlen túlsúlyban van — az 5-ik helyet foglalja el.

Lakházak, táplálkozás és népviselet.

Vargyas Endrétől.

A létező házsám Győrmegyében 12,987, Győrvárosában 1825. Átlag egy □ mérföldre 602 ház esik. A lakófelek száma Győrvárosban 4406, a megyében 22030. Egyházi középület van a megyében összesen 103, a városban 15; iskolai középület a megyében 94, a városban 9, megyei középület 2, községi 130, katonai a megyében 1, a városban 3; állami a megyében 3, a városban 1. És így összesen egyházi középület van 118, iskolai 103, megyei 2, községi 130, katonai 4, állami 4.

A létező összes épületek közt a községekben földszinti ház van 12959, egy emeletes 25, két emeletes 3; Győrvárosban földszinti ház van 1384, egy emeletes 387, két emeletes 52. Összesen a megyében és városban földszinti ház van 14343, egy emeletes 412, két emeletes 55.

Győrmegye népessége a táplálkozásra nézve inkább a főzelék és tésztaeműiek felé hajlik. A községek lakói huslevest többnyire csak vasárnap, vagy legfőlebb 3-szor esznek hetenkint; de a főzelék mellé annál gyakoribb főleg a sertéshus. A városban a husfogyasztás már

egyenlő a tésztaneműek fogyasztásával. Szeszec-italok közül a közönséges törkölypálinka — sajnos a népnél még gyakori; a szőlőtermő vidékeken ellenben a bor bír előnnyel. Különösen kiemelendő e tekintetben, hogy Győrvárosában azon napszámosok, kik a gabna-rakodásnál foglalkoznak (u. n. zsákolók), s nehéz munkájokkal ha a kereskedés élénkebb — naponként 3—4 ftot. keresnek — igen jól táplálkoznak, úgy annyira, hogy pecsenyeneműekkel már akkor élnek, midőn még a tehetősebb polgár asztalán ilyesmi csak nagy ritkaság.

A népviselet Győrmegyében — a részben még horvát viseletű Szt.-Iván község lakosait kivéve — tisztán magyaros; különféleségei közé tartozik Kóny környékén a kék dolmány, kék nadrág és színes, többnyire piros mellény (pruszli); a szent-iváni népviselet a férfiaknál kék vagy vörös zsinórszegélyzetű magyar dolmány és nadrág, az élte-sebb nőknél pedig tornyosan fésűre illesztett fejkötő, míg a fiatalabb nemzedék teljesen hozzásimul a magyar viselethez. A nép — miután a falvak a városhoz átalán közel esnek — kevésbé babonás. Egyes eredeti népszokásai még most is fenn vannak. Ilyenek a lakodalmi vőfély-köszöntések s a bucsuk alkalmával való szokások, melyek mintegy évi népünnepeket képeznek. Ilyen népünnepek Győrött a „pajta-alja“-i cipós-játékok; s a „Galamb“-nál husvét hétfőn tartatni szokott nép-ünnepe, mely évenként temérdek embert csal ki.

Vagyoni állapot és keresetmód.

Dr. Pisztóry Móról.

A város és megye vagyoni állapotára nézve kiválóan fontosak azon adatok, melyekből a szegénység terjedését vagy csökkenését, általában pedig a vagyoni állapotnak fejlődését ismerjük fel.

A szegény osztályoknak a vagyonos osztályhoz való viszonyát leghelyesebben a foglalkozás és keresetmód között fennálló különbségből ismerhetjük fel; ha e tekintetben két főcsoportra osztjuk a foglalkozással bíró népességet, akkor a vagyonosabb osztályhoz sorozhatjuk azokat, kik önálló foglalkozással és keresettel bírnak, — a szegény osztályhoz ellenben azokat, kik mint napszám- és bér munkások vagy segédek a munkaadóval szemben függő helyzetben vannak.

Az 1870. évi adatok szerint :

1. A városban, eltekintve a háztulajdonosok és járadékosoktól, volt az összes iparnál 1194 önálló vállalkozó, és 1689 munkás; a kereskedelemnél 464 önálló vállalkozó és 769 hivatalnok és segéd; az őstermelésnél 310 birtokos és bérlő, 490 munkás;

a munkás osztályhoz sorozandó továbbá a személyes szolgálatokat teljesítő 3629 egyén is; mivel e rovatban csakis az elszegődött személyzet van felvéve, de nem egyuttal a társadalom részére szolgálatot teljesítő egyének, mint p. hivatalnok, művész, orvos, tanár sat. E szerint a városban az összes munkás és nem önálló keresettel bíró osztály 6568 emberből áll; ezen számot az összes lakossághoz viszonyítva, le kell vonni a városi lakosság összes számából a foglalkozás nélküli egyéneket, kik többnyire nők és gyermekek, és kiknek összes száma 10040; a város foglalkozással vagy vagyonnal bíró népessége összesen 10000 levén, ezek közül 6508 nem bír önálló keresettel; a kereset tekintetében mástól közvetlenül függő néposztály száma tehát a városban igen jelentékeny és még növekszik azon 517 — tizennégy évnél idősebb — férfi száma által, kik a városban minden foglalkozás és rendes kereset nélkül élnek. A munkás és szolga személyzetnek az önálló keresettel vagy vagyonnal bíró osztályhoz mért arányát illetőleg az utóbbiak a foglalkozással bíró lakosságnak csak egy harmadrészt, az előbbieket pedig $\frac{2}{3}$ -részét teszik; vagyis a foglalkozással bíró lakosságnak 30% önálló keresettel bír; 70% ellenben a szolga és munkás személyzethez tartozik.

Azon körülmény, hogy a városban 517 finemű és 14 évnél idősebb egyén létezik, kik sem tanulói pályán nincsenek, sem valami foglalkozással nem bírnak, — arra engedne ugyan következtetést vonni, hogy városunkban nincs elegendő munka alkalom; azonban e számból levonandók azon szerencsétlenek, kik természeti fogyatkozásaiknál fogva nem képesek a munkára; ilyen van a fineműek között összesen 33, — nem számítva a bénákat. A többi foglalkozás nélküli egyénre nézve pedig nem lehet mondani, hogy egyáltalán keresetet ne találnának; hanem azon körülmény, hogy a napszám-munka után élő nép fő keresetét a gabna kereskedés után nyeri, — igen változóvá teszi ezek keresetét. Oly időszakban, midőn nagy gabnaszállítások vannak, mindenki igen könnyen tehet jelentékeny keresetre szert; mert zsákhordás után egy erős napszámos 4—5 frtot megkereshet; ellenben midőn a gabnaüzlet pang, akkor a keresetnélküli egyének száma is jelentékenyen emelkedik.

2) A megye területén van a kézműiparnál 1735 önálló iparos, 1735 munkás és hivatalnok, a kereskedésnél 457 önálló vállalkozó, 353 segéd és hivatalnok, az őstermelésnél végre 12617 birtokos és bérlő, 22049 tiszt és munkás; személyes szolgálatokat teljesítő egyén: 4503. E szerint tehát a nem önálló keresettel bíró egyének összes száma a megyében 28640, vagyis a megye összes lakosságának 34%-a; úgy hogy a megye foglal-

kozással vagy vagyonnal bíró lakosságának 66% nem bír önálló keresettel; ehhez számítva még a 14 éveseken felül foglalkozás nélkül álló finemet, — kiknek száma még a finemű nyomorékok (570) levonása után is ezerre rug, — azt találjuk, hogy a megyében sokkal kedvezőtlenebbek a kereseti viszonyok, mint a városban. A megyei kereseti forrásokat illetőleg ezek tulnyomólag a mezői munkára szorítkoznak, úgy hogy az őstermelésnél alkalmazott béresek és napszámosok száma 1871-ben 22000, ezek átlagos munkabére 55 kr., — a legnagyobb munkabér ezen évben 1 ft. 80 kr, a legalacsonyabb pedig 15 kr. volt.

Ha már most a foglalkozás adatai alapján akarjuk a megye és város vagyoni állapotának némi képét nyújtani, akkor három csoportot különböztethetünk meg, u. m. önálló keresettel, másoktól függő keresettel, és semmi keresettel bíró egyének csoportját.

1. önálló keresettel vagy vagyonnal bírnak:

a városban:	a megyében:
értelmi keresettel*) 1099	668
őstermelésnél 310	12617
az iparnál 1194	1735
kereskedésnél 464	457
járadék és házbirtokosok . . 359	505
<u>3426</u>	<u>15982</u>

2. másoktól függő kereset után élnek:

a városban:	a megyében:
személyes szolgálatok után . 3629	4503
őstermelésnél 490	22049
kézműiparnál 1680	1735
kereskedésnél 769	353
<u>6568</u>	<u>28640</u>

3. semmi keresettel vagy foglalkozással nem bírnak a 14 éven felül eső férfiak közül: a városban 517, a megyében 1280. Ezenkívül a foglalkozás nélküliek rovatában szerepelnek még a 14 éven alul esők, kiknek száma a városban 4978, a megyében 28410; a 14 éven fölül eső és foglalkozás nélkül álló nőkkel együtt pedig a foglalkozás nélkül álló egyének összes száma a városban 10040, a megyében 38980; csak hogy ezen számot leginkább a házi nevelést és legelső ápolást igénylő gyermekek és a szülői háznál vagy férjnél levő nők szaporítván, ezek magas számából hátrányos következtetést a vagyoni viszonyra vonni épen nem lehet.

A foglalkozásra vonatkozó adatokon kívül még a vagyonosodás

*) Az értelmi keresethez tartoznak: a papok, közbivatalnokok, tanulók, tanárok, író, művész, ügyvéd, orvos és más egészségügyi személyek.

emelkedése vagy csökkenésére nézve főleg az adó képesség növekedése vagy csökkenése nyújt igen érdekes fölvilágosítást; e részben a főbb adónemeket véve alapul, a tényleg befizetett adóösszeg a városban majd minden adónemnél 1866—1870-ig növekedett, ellenben a megyében csökkent; — legföltünőbb ezen eltérés:

1. a kereseti adónál; u. i. tényleg befolyt o. é. frtokban:

Év	a városban	a megyében
1866 . . .	10540	16971
1867 . . .	8994	14353
1868 . . .	18110	17346
1869 . . .	23420	12789
1870 . . .	23840	12486

Ezen adatok főleg akkor tűnnek föl igen kedvezőtlen színben a megyére nézve, ha a befizetett adómennyiséget az adózók számához viszonyítjuk; ugyanis 1866-ban a városban a kimutatott 10540 frtnyi adó összesen 8960 embertől folyt be, tehát egy-egy adófizetőre 1 frt 17 kr. esett, ellenben a megyében ez évben befizetett 16871 ftot 38500 egyén fizette be, tehát egy-egy adófizetőre csak 44 kr. kereseti adó esett; sőt 1870-ben az ellentét még nagyobb volt; — míg ugyanis a városban összesen 10379 lélek 23840 frt fizetett és így egy adófizetőre 2 ft 20 kr. esett: addig ezen évben a megyében 38,500 lélek csak 12386 ft. kereseti adót fizetvén, egy-egy adófizetőre épen csak 35 krnyi kereseti adó esett. Míg tehát a városban nemcsak a kereseti adót fizetők száma, hanem minden egyes adófizetőnek kereseti képessége is növekedett 1866-tól 1870-ig: addig a megyében nemcsak a kereseti adót fizető egyének száma nem növekedett, hanem a létezők adófizetési képessége is csökkent, pedig a megyei összes lakosságnak fele fizet keresetadót, sőt a foglalkozással bíró népesség legnagyobb része be van vonva a kereseti adó fizetésbe, mit eléggé bizonyít azon adat, hogy a megyében foglalkozással bíró egyének száma összesen 44622 levén, ezek közül 1866-tól 1870-ig földadót átlag évenként csak 5600, házbéradót pedig épen csak 350 egyén fizetett, s így a megyei lakosság is csak tulnyomólag a munka után eső keresetre van utalva, a mi pedig az iparos jellegű városban sokkal jövedelmezőbb, mint a megyében, hol a munkás kéz tulnyomólag a mezei napszám-munkára van szorítva.

2. A földadó kedvezőbbben tünteti ugyan föl a megye helyzetét, minthogy földadó fejében fizetett a városban 1023 ember 1866-ban

10,540 frtot, tehát egy adófizetőre esett 10 frt., ellenben a megyében 5632 egyén fizetett 152,744 frt tehát egy adófizetőre 27 frt esett; csak-hogy ezen körülmény mitsem bizonyít, mivel a város határán belül eső földek száma igen csekély, részben nem is alkalmas földművelésre, úgy hogy a városi föld jövedelmét tulajdonképen a házak képezik, és így a házbéradóból ismerhetők föl. De még a földadónál is a városban 1866-tól 1870-re emelkedés, ellenben a megyében csökkenés mutatkozik; ugyanis 1870-ben a városban 1023 adófizető már 12836 frtot fizetett, s így egy főre 12 ft. esett, ellenben a megyében 5633 adófizető összesen csak 141,769 frtot fizetvén be, itt egy-egy főre már csak 26 frt. tehát 1 fttal kevesebb esett mint 1866-ban. Végre a földadó a városban 10540 ftról öt év alatt 12836 ftra emelkedett, ellenben a megyében 152,744 ftról 141,769 ftra szállott alá.

3. Legnagyobb emelkedést mutat a városban a házbéradó, mely 1866-ban 46113 fttot, 1870-ben pedig már 72439 frt tett, pedig 1869-ben a házbéradó hátrálék csak 750 ft. levén, az egész évi szaporodás a jövedelem emelkedését bizonyítja; még pedig mivel a házbéradót fizetők száma 1866-ban 1795 volt, egy-egy főre 25 ft. esett, 1870-ben pedig az adót fizetők száma 1799 volt, és egy-egy főre már 40 frtnyi adó esett, s így a háztulajdonosok jövedelme öt év alatt közel 30%-al növekedett.

Ha végre az adókat összesítjük, akkor az adóképeség kölcsönös viszonya és az ebből folyó jövedelememelkedés és csökkenés következőleg állott: 1866-ban a városban befolyt 11778 fő után 67,193 o. é. ft. egyenes adó, tehát egy adófizetőre esett 5 frt. 70 kr; ellenben a megyében: 57,199 adófizető után 184,482 ft. egyenes adó, tehát egy-egy fizetőre 3 ft. 17. kr., a mi már magában véve azt bizonyítja, hogy a városban átlag minden egyes adófizető nagyobb jövedelemnek örvend, mint a megyében. De még feltűnőbb a városi népesség előnyösebb vagyoni helyzete, ha az 1866 évet az 1870. évvel hasonlítjuk össze; ugyanis: 1870-ben a városban 13101 adófizető után befolyt 109115 o. é. ft. egyenes adó; tehát egy-egy fizetőre 8 ft 32 kr. esett, és így az általános adófizetési képesség és ezzel együtt az adófizető polgárok jövedelme hasonló arányban növekedett; a megyében 58230 adófizető után 168147 o. é. ft. folyván be, egy-egy adófizetőre csak 2 ft 88 kr. adó esett, és így míg a városban az adóképeség 5 év alatt növekedett, addig a megyében 3 ft. 17 krról 2 ft. 88 krra szállott le.

A megye lakosságnak kedvezőtlenebb vagyoni viszonyait végre még az adó hátrálékok is igazolják, mint ez következő kimutatásból kitűnik:

Év	a városban	a megyében
	osztrák értékű forint	
1866 . . .	12819	71964
1867 . . .	11926	38070
1868 . . .	18966	28326
1869 . . .	3182	93429
1870 . . .	2154	88697

A városban tehát 1866-ban a hátrálék a befizetett adónak 19⁰/₀-át tette, ellenben a megyében 39⁰/₀-át; 1870-ben pedig a városban a hátrálék a befizetett adónak nem is egészen 2⁰/₀-át a megyében már 52⁰/₀-át tette, a nélkül, hogy ezen időben valami rendkívüli csapás sújtotta volna vidékünket.

Ha mind ezen felül még tekintetbe vesszük, hogy a fogyasztási adónak legnagyobb része a városi lakosok terhére esik, — hogy a megyében egynehány rendezett nagy uradalom is létezik, melyek leszámítása után a viszony még sokkal kedvezőtlenebbnek tünnek fel a megyére nézve: akkor nemcsak a munkás osztálynak, hanem az önálló foglalkozás után élőknek és így az egész középosztálynak helyzetét is sokkal kedvezőtlenebbnek mondhatjuk a megyében, mint a városban.

Szegény-ügy és humanistikus intézmények.

Dr. Pisztóry Mórtól.

A szegénység ijesztő sorsa mindig igen setét színekben tűnik föl a társadalmi életben, mivel a szegényt nemcsak a nyomor és inség, de egyuttal a betegségek és nyavalyák rémei is üldözik a bölcsőtől a sírig.

Nem rendelkezünk ugyan ez irányban oly részletes adatokkal, mint egyes világvárosok pl. Páris, de azért habár távolabb eső adatok nyomán mégis adhatunk némi képet a szegénységről.

Főleg két elem szokta mindenütt a szegények számát nagy mértékben szaporítani, t. i. a törvénytelen gyermekek és azon szerencsétlenek, kik testi vagy lelki fogyatkozásokban szenvednek.

A mi a törvénytelen gyermekeket illeti, ezeknél a már mindenütt és így nálunk is nagymérvben mutakozó halálozás is eléggé igazolja, hogy a törvénytelen gyermekek között sokkal nagyobb azon szerencsétlen gyermekek száma, kik kellő ápolás, orvosi kezelés vagy felügyelet hiánya, nem ritkán szívtelen bánásmód következtében elhalnak, mielőtt gyermekkoruk első éveit is elérhették volna. Ugyan ezen okok igen

valószínűvé teszik, hogy ezen szerencsétlenek növelik egyuttal legnagyobb mértékben a nyomorékok számát.

Győrvárosában az ujonszülött gyermekeknek egy hetedrésze törvénytelen, úgy hogy 1866-tól 1870-ig átlag minden évben 111 törvénytelen gyermek született; a megyében átlag egy-egy évben 200 törvénytelen gyermek születik, mi az évi születések 6%-ának felel meg. Mig tehát a városban minden hetedik addig a megyében csak minden 17-ik ujon szülött gyermek törvénytelen.

A segélyre szoruló egyének számát — más államokban tett tapasztalatok után indulva, — valószínűleg a törvénytelen gyermekek szaporítják igen nagy mérvben, és Győrvárosa — Pest kivételével — azon városok közé tartozik, melyekben a törvénytelen szülések száma nagyobb, mint hazánk vidéki városainak legnagyobb részében.

A szegénységnek egy második szülőökát a testi vagy lelki fogyatkozások képezik; az 1870. évben foganatosított népszámlálás e részben csak is következő hiányok kiderítésére terjeszkedett ki:

1) A megyében:

vak:	49 fi,	62 nő,	összesen	111
siketnéma:	90 „	98 „	„	118
elmebeteg:	28 „	37 „	„	65
hülye:	115 „	101 „	„	216
	282 fi, 298 nő, összesen 570.			

2) A városban:

vak:	11 fi,	10 nő,	összesen	21
siketnéma:	12 „	2 „	„	14
elmebeteg:	4 „	14 „	„	18
hülye:	6 „	3 „	„	9
	33 fi, 29 nő, összesen 62.			

A városban tehát minden 323 lélekre, a megyében ellenben már minden 146 lélekre esik egy ily szerencsétlen. Ezen körülmény, nemkülönben a napszám-munkára szoruló egyének óriási száma bizonyára nagy mérvben növeli a segélyre szorulóok számát a megyében. A községek rendesen saját szegényeiknek bizonyos napokon a koldulást szokták megengedni, az idegen koldusok pedig a szolgabírák által eltoloncoltatnak.

A városban főleg a jótékony intézetek működéséből és a városi hatóság által — leginkább a humanistikai alapok jövedelméből nyújtott segélyzésekből már a segélyre szorulóok számát is megközelítőleg megtudhatjuk, ez okkól érdekes lesz a városunkban működő jótékonyági intézetekkel e helyütt röviden megismerkedni.

Városunkban a nyomor és inség enyhítésére nézve legjelentékenyebbek azon alapok, melyek városunk nemeslelkű polgárainak több mint 100 év óta történt és folyton ismétlődő nagylelkű hagyományaiból gyűltek össze, melyek Győr város tanácsának kezelésére bízattak és melyeknek kezelése céljából a városi hatóság kebelében 1836-ban egy külön alapítványi hivatal állíttatott fel. Ezen hivatal kezelése alatt az ingatlanokkal együtt 350963 ftnyi tőke van (az 1870 évi állapot szerint), és ezen egész összeg a szegénység enyhítésére fordítatik. Ezen alapokból tartatik fenn a városi közkórház, melynek alapösszegét 1773-ban Mullarc Henrik tette le a humanismus oltárára, kinek hagyománya az 1870. évi állapot szerint 38067 o. é. ftot tesz. 1803-ban Tumler János szegény elemi tanulók részére beszerzendő iskolakönyvekre 420 fto alapítványt tőn. Branischa József pedig 1866-ban két ipartanodai ösztöndíjt létesített, melynek tőkéje jelenleg 2525 ö. é. ftot tesz. De különös említést érdemelnek a városunk polgárainak szívében élő nemeslelkű Bisinger Józsefnek 1843-ban tett alapítványai, melyek az alapítványhoz tartozó két ház becsértékével együtt közel 200,000 fnyi értéket képviselnek, és melyekből lassankint a kamatok fölszaporodtával több humanistikai intézmény létesítendő. Első helyen kisdédóvoda volt állítandó, azután városi dolgozó ház, végre 12 rokkant városi polgár számára szegény-intézet. Az első már föl van állítva; a dolgozó háznak terve még az 1870. év elején lett birálat végett a képző művészeti társulatnak Pestre leküldve, és a megvalósítás legközelebb fog következni.

Ezenkívül a városi alapítványi hivatal kezelése alatt még a következő alapítványok léteznek, melyek tisztán szegény-segélyezésre fordítatnak, és melyeknek jövedelmeiből 1866—1870-ig történt segélyezés alább ki van tüntetve. Ide tartoznak:

1. Özv. Hufnagelné szül. Szőnyi Máriának 1763-ban 12 elaggott polgár segélyezésére tett 8277 fto és 1795-ben munképtelen házi szegények segélyezésére tett 79341 ftnyi alapítványa.

2. Engel Mihály 1864 évi 902 ftnyi alapítványa szegény vakok segélyezésére.

3. Lettmayer Györgynek 1806-ban háziszegények segélyezésére tett 10535 fto alapítványa.

4. Az 1867-ben működni megszűnt inséges bizottmány által a szegény alapnak átadott 709 ft.

5. A sétatéren álló sz. Mária szobor 588 fto tőkéje után eső jövedelemnek fele szintén szegény-segélyezésre fordítatik.

Ezenkívül létezik két árvaházi alap, az egyik 12 árva gyermek neveltetése és eltartása céljából 1832-ben keletkezett Czéh János

volt győrvárosi polgármesternek és Asztali kanonoknak 12612 ftos alapítványából. Ezen alapítvány jelenleg 6 árva figyermek teljes ellátására és neveltetésére fordítatik.

Özv. Szabó Pálné szül. Tuszkó Anna pedig egy leány árva-ház felállítására 340 ftnyi alapot létesített, mely szintén az alapítványi hivatal kezelése alatt áll.

A győri püspökség felügyete alatt továbbá két szegény-intézet létezik Győrött, melyek mindegyike külön épülettel bir. Az egyiket, mely „magyarispotálnak“ neveztetik, Széchenyi György alapította 1766-ban, a másikat — mely „németispotály“-nak neveztetik Haberle Cecilia alapítá 1746-ban. Mindkét intézetben több elaggott katolikus férfi és nő nyer lakást és teljes ellátást.

Ezenkívül városunkban különösen a nemesszivü emberbarátok által alakított és fenntartott egyletek fejtenek ki nagy tevékenységet az inség és nyomor enyhítésében; ilyenek:

1. A győri jótékony nőegylet, mely 1865 óta áll fenn, és 1871-ben 184 tagot számlált; az egylet ezen évi jövedelme 3868 fto tett, mely részben az alaptőke szaporítására, részben a szegények segélyzésére fordítottatott. Jelenleg alaptőkéje közel 2000 ft. Az egylet leginkább nő-tagokat számlál, kik nemcsak segélyzésről gondoskodnak, hanem a kereset nélkül álló szegényeknek munkát is szereznek; az egylet évenkint 200-nál több egyént részesít havi, évnegyedes és féléves rendes segélyzésben, miközben vallás-, kor-, és nemkülönbségre semmi tekintettel nincsen, csak az inséget tartja szem előtt.

2. A sz. Erzsébet-egylet keletkezett 1864-ben, a pártoló-tagoknak önként ajánlott járulékaik képezik jövedelemforrását, és leginkább a kath. papságnak évenkint tett jelentékeny adakozásaiból tartja fenn magát. Az egylet nőtagjai által 1872-ben és 1873-ban a bőjti időszak alatt rendezett tombola-játékok az egylet jövedelem forrásait jelentékenyen növelték, úgy hogy azóta évenkint 1000 frtnál nagyobb összeget fordíthat segélyzésre. Évenkint néhány család rendes segélyben részesül, és közel 100 család különféle rendkívüli segélyt nyer, mely pénz, élelmiszerek, gyógyszerek vagy házbér-fizetésből áll. — Ezen egylet felügyelete alatt áll a Győrött 1872-ben részint önkéntes adakozások, részint e célra rendezett általános gyűjtésekből létesült „kath. leány-árva-ház“, mely jelenleg 8 árvaleány befogadására képes.

3. „A győri és győrszigeti izr. nő-egylet“ 1868-ban több izraelita nő által alapítottatott, és jelenleg 178 rendes tagot számlál, kik évenkint 2 frt. 40 kr. járulékot kötelesek befizetni. Ezenkívül a rendkívüli adakozásokból egy alaptőke jött létre, mely az 1872. év

végén már 2821 frtot tett. Célja főkép a nőnem segélyzése; 1872-ben 856 frt. fordítottatott segélyzésre, mely részint havi-járulékokból, részint házbér, ruházat, élelmi szerek, fa és más rendkívüli segélyzésből állott.

4. A „betegápoló és segélyző-egylet“ 1869. ápril 4-én leginkább izraelita hitfelekezetű tagok által alapítottatott, és jelenleg 302 rendes tagot számlál. Az egylet a szegények számára külön 400 forint évdíjjal ellátott orvost tart. 1872-ben 716 orvosi rendelvényt fizetett ki, és ezenfölül a betegeket 517 frtnyi segélyben részesíté.

5. A „győri kereskedelmi ifjak beteg-ápolója“ 1852-ben alakult, 1869-ben alapszabályait a kor kívánalmaihoz képest módosította. Célja: megbetegült tagjainak díjtalan elhelyezése, gyógyítása és eshetőleg azok eltemetéséről való gondoskodás. Az egyletnek jelenleg 40 rendes tagja van, kik évenként 4 frt. járulékot fizetnek.

6. A győri vendéglősök, italmérők és kávéások egyesülése 1846-ban a célból jött létre, hogy beteg tagjait ápolásban (l. alább a Kórházaknál), eshetőleg tisztességes eltemetésben részesítse; 1872 május hó 4-én azonban ezen egylet az új ipartörvény szellemében takaré- és hitelegyletté alakult, és kebelében egy külön segély és temetkezési alapot létesített. Az egyletnek jótékonsági működése az alábbi kimutatásban ki van tüntetve. Az egyletnek, mint ipartársulatnak ismertetése az iparnál olvasható.

7. A „hajós-egylet“ és 8. a „jogász segélyző-egylet“ részletes ismertetése szintén az illető fejezeteknél fordul elő

9. A „győr-szigeti temető-egylet“ 1839-ben Sztankovics János győri püspök által alapítottatott. Tagja vallás- és nemkülönb-ség nélkül mindenki lehet, és járulékok rendes befizetése esetére temetési költségekre 20 frtot kap. Az egylet 5187 tagot számlál. Az egyletnek szolgaszemélyzete is van, mely gyászöltönyben jelenik meg a tagok temetésén, és 1870-ben 167 tag temetésére 5419 frtot fizetett.

10. A „győri munkás-egylet“ 1867-ben alakult, tagja 135 munkás, kik betegség esetén segélyt kapnak; 1870-ben e célra 111 frt. fordítottatott.

11. A „Chewra kadicha“ az izrael. hitközség által 1789-ben alapítottatott, alaptőkéje 3400 frt. A tagok alapítási és évdíjat fizetnek. Számuk 420. Célja betegápolás, szegény segélyzés és eltemetés. Az egyletnek különben vallási jellege is van, külön ünnepe és szertartásai.

12. A „Nichum Avelin.“ Célja a szegények segélyzése a gyászidő első hetében; e célból az egylet mindenkinek, szegény vagy gazdag 5 frtot küld. 1867-ben alakult, tagjainak száma 110.

Mindezen egyletek működését 1866-tól 1870-ig következő kimutatás tünteti ki:

A győrvárosi szegénységélyzés kimutatása 1866 – 1870.

A segélyző címe	A segélyzettek száma évenként					A segélyre fordított évi összeg oszt. ért. frt.				
	1866	1867	1868	1869	1870	1866	1867	1868	1869	1870
Városi közalapítványok	267	254	250	246	236	3727	3250	3253	3134	3062
Győrvárosi fiárvaház	6	6	6	6	6	1118	1358	1188	1232	1037
Győri jótékony nőegylet	188	204	207	210	204	1146	1310	1407	1386	1462
Sz. Erzsébet-egylet	108	80	80	87	98	1667	659	1063	1294	1259
Győri izrael. nőegylet	—	50	54	144	161	—	219	397	817	856
Betegápoló és segélyző egylet	—	—	30	42	50	—	644	644	978	1228
Chewra kadicha	283	189	151	194	163	1023	661	649	651	824
Jogász segélyegylet	—	—	6	8	6	—	—	218	288	218
Győrszigeti temető-egylet	106	180	155	159	167	3906	5379	4904	5254	5419
Hajós-egylet	—	—	—	—	2	—	—	—	—	21
Munkás-egylet	—	4	10	13	16	—	22	74	79	111
Nichum Avelin (résztét- egylet)	—	—	80	80	52	—	—	400	400	260
Kereskedő ifjak ápolója	4	4	1	2	1	199	162	150	149	144
Vendéglős-egylet	30	34	35	37	21	572	411	566	604	552
„Kisfaludy K.” egylet, ke- letkezett 1872 ápril hó.	—	—	—	—	3	—	—	—	—	600
Összeg:	992	1005	1065	1228	1212	13358	14076	14913	16266	17053

Ezen kimutatásból kitűnik, hogy a jótékony intézetek igen nagy tevékenységet fejtenek ki a segélyezésben és évről-évre nagyobb összeget fordítanak kitűzött céljokra; de kitűnik másrésről az is, hogy a segélyre szorulóak száma városunkban igen jelentékeny; évenként átlag 15140 frt. fordítatik 1100 egyén segélyezésére, tehát egy-egy segélyezendőre 14 frt esik. A segélyzettek száma 1870 óta még növekedett is, miután ezen év december 12-én tartott közgyűlés határozata értelmében az utcai és házi koldulás végleg eltiltatott, a helybeli munkaképtelen koldusok összeírat-
tak, és kimondatott, hogy 93 koldus naponként 10 krt, és 76 naponként 5 krt fog kapni a város részéről. Jelenleg a városi pénztárból segélyt nyerő koldusok száma 150, az alapítványi jövedelmekből pedig szintén 150 egyén nyer részint heti, részint havi segélyezést, tehát összesen 300 munka-képtelen szegény ezuton évenként átlag 4000 frtot kap, mely összeg nem felel ugyan meg a közgyűlés határozatának, minthogy e szerint egy részének évi 36 frt 50 kr., másik részének 18 frt 25 kr. jutna; de a segélyzés módoszata még végleg megállapítva nincs, a mennyiben ez ügyben végleges véleményadással — a helybeli jótékony intézetek meghallgatása után — a kapitányi hivatal lett megbízva. *)

*) Nem mulaszthatjuk el, hogy ide vonatkozólag ne jelezzünk két mozzanatot, u. m. 1. a győregyházmegyei, — 2. a pannonhalmi egyházmegyei nép-

E helyütt még röviden megemlíthetjük a szegénység elhárítására vonatkozó intézeteket, milyenek a biztosítás, tűzoltás és az árva-vagyon kezelése.

A biztosítás egyrészt a vagyon megóvására vonatkozik, másrészt pedig az életbiztosítás a munkaképesség megszűnése által beálló szegénységet hárítja el. Városunkban és megyénk területén önálló biztosító intézet ugyan nem létezik, de főleg a városban minden nagyobb hazai és lajtántuli biztosítási intézetnek van ügynöksége, melyek a megyére is kiterjesztik működésüket. A Győrről lévő ügynökségek számát tizre tehetjük.

A vagyon megvédelme céljából alakíták továbbá városunk polgárai 1870 július hó 24-én „a győri önkéntes tűzoltó-egyletet.” Az egyletnek jelenleg 355 pártoló tagja van, kik évenként 2 frtot fizetnek és 119 működő tagja, kik magukat a tűzoltásban gyakorolják; ezenkívül van az egyletnek külön 16 tagból álló zenekara. Az egylet a szükséges szerekkel teljesen el van látva. E szerek mind egészen újak, és a legújabb találmányu készülékek mintái szerint többnyire Bécsben és a külföldön készültek. Ezek közül említést érdemel négy egészen új szerkezetű fecskendő, melyek percenként 6—10 akó vizet képesek szolgáltatni; több kisebb és nagyobb ódon fecskendő; — egy 60' magas nürnbergi és 58' magas kufsteini és számos kisebb hácsó, különféle

---

tanítók nyugdíj- és segélyintézetét. A cél mindkettőnél ugyanaz, t. i. az illető egyházmegyékh. néptanítóinak, segédtanítóinak, kik a további hivatalviselésre képtelenné váltak, — valamint ezek özvegyeinek és árváinak jövőjéről gondoskodni.

A győregyházmegyei nyugdíjintézet alapját Zalka János megyés püspök ő mlga tette le 1868-ban 5000 frt örökös alapítványával; ehhez járul az intézet rendes tagjai által évenként fizetendő díj: az I. osztályban 6 frt, a II.-ikban 4 frt. Az említett alapítványból és a tagdíjakból, valamint egyes jötevők adakozásaiból az intézet tőkéje jelenleg 22,117 frtot tesz, melyből 1873-ban történik első ízben segélyezés, és pedig az I. osztályu nyugdíj 150 frtban, a II. osztályu 120 frtban, a kiskoru árvák segélydíja 16 frtban lón megállapítva. Az özvegyek e díjnak felét élvezik. 1873-ban 2 tanító, 12 özvegy tanítóné részesül nyugdíjban, 13 kiskoru gyermek pedig évi gyámsegélyben.

A pannonhalmi egyházmegyei nyugdíjintézet legújabb eredetű, mert alapját csak 1873-dik év elején tette Kruesz Krizosztom főpát ő mlga 6000 frt alapítványával, illetőleg ennek évenként fizetendő 300 frtnyi kamatjával. Az intézet berendezése megegyez az előbbiével; nyugdíjazását és segélyezését csak 1878-dik év elejével kezdi meg, s vagyonállapota szerint ekkor fogja az egyes díjak összegét megállapítani.

Szerkesztő.

mentőszerek és 140 tűzoltó számára teljes felszerelés. Ezenfelül a nagy kaszárnya mögött eső városi tornatérsegen egy magas fabódéja van a tűzoltási gyakorlatok számára.

Ezen egylet jótékony működését városunk és a szomszédos két község: Győr-Sziget és Révfalu már több ízben tapasztalták; az egylet fennállása óta 21 nagyobb égésnél működött áldásos sikerrel, és a tűzvész nagyobb elterjedését mindannyiszor megakadályozta.

A szegénység megóvása szempontjából említhető még az árva-vagyonnak az árvákhoz való aránya. Győrváros adatai szerint az összes árva vagyon 1867-ben volt 1.130608 frt. 37 kr. o. é., az árvák száma pedig 987, és így egy árvára átlag 1145 frtnyi értékű vagyon esett; — 1870-ben az összes árva-vagyon értéke 1.195222 o. é. forintot képviselt, és az árvák száma 1070 volt, — tehát egy-egy árvára átlag 1822 frt. o. értékű vagyon maradt; mi elég kedvezőnek mondható, habár az árva-vagyonnál ily átlagos számítást nem lehet biztos alapul venni, mivel egy-két gazdag árvának nagy vagyona igen nagy mértékben emelheti az átlagos számot.

A város szegényeinek számát végre legjobban feltünteti az évenként segélyre szorulóknak száma, kik a fönnebbi táblázatban vannak kimutatva; e szerint az évenként segélyre szorulókat átlag 1100-ra tehetjük, úgy hogy városunkban minden 18 lélekre egy segélyre szoruló szegény esik; mi a külföldi államok adataihoz képest elég kedvezőtlen jelenség, mert Poroszországban csak minden 50, — Franciaországban csak minden 30 lélekre esik egy segélyzendő, — habár ezen adatok csak akkor lennének alkalmasak az összehasonlításra, ha Győrvárosához hasonló számú lakossággal bíró városokkal vonhatnánk párhuzamot.

Bűnügyi viszonyok.

Dr. Fölkel Istvántól.

Tapasztalás által igazolt tény az, hogy valamely nemzet életrevalóságának s jövő jólétének legbiztosabb hőmérője: a közerkölcsiség kedvező állapota; s viszont ennek sülyedése a nemzet életérejeire is szibbasztólag kihatván ennek fejlődését lehetlenné teszi.

Életszükségletté emelkedik tehát a nemzetre nézve az, hogy a közerkölcsiség állapotáról határozott tudomással bírjunk; mert csak ez úton lehetséges a szükségessékké vált javítások és a felmerült okok eltávolítása iránt intézkedni.

Erre nézve legbiztosabb kalauzul szolgál a bűnügyi statistika, mely lelkiismeretes kezelés mellett a közerkölcsiségnek hű tükkrét

képezi. S már e körülmény is eléggé jelzi a bűnügyi statistikának fontos, szükséges voltát.

Ha városunk és megyénk bűnügyi statistikáját figyelemmel szemléljük, egyrészt kedvezőtlen benyomást gyakorolhat reánk a büntettek miatt elítélt egyének aránylagosan tetemes száma; másrészt mindazonáltal ezen számoknak évről-évre apadása a közerkölcösiségi állapot fokozatos javulását tanúsítván, azon örvendetes ténynek szolgál bizonyosságául, hogy a szellemi művelődés hódító hatalma a néperkölcösök szelídítésére jótékony befolyását el nem téveszti.

Hogy pedig a múlt és jelen idő között annál könnyebben vonhasunk párhuzamot, s ebből a jövőre nézve annál nagyobb bizonyossággal következtethessünk, a város és megye bűnügyi statistikájának 1869, 1870 és 1871 évi eredményeit fogjuk feltüntetni, és pedig azon adatokból, melyeket az 1871 év végeig fennállott városi és megyei törvényszék feljegyzései nyújtanak.

Ezen év végeig ugyanis a város és megye helyesebb átnézet és párhuzamos összehasonlítás végett elkülönítve egymás mellé állítható; mi az 1872 évre vonatkozólag már nem lehetséges, minthogy az új bírósági szervezésnek azon év elején történt életbeléptetése folytán a városi és megyei törvényszék helyébe a győri királyi törvényszék lépett, melynek bírósági hatásköre ugya város, valamint a megye egész területére kiterjed; ezen év bűnügyi adatai tehát már a városra és megyére együttesen vonatkoznak.

A büntörvénykezés, vagyis a bűnvádi feljelentések, nyomozások s a bűnperek menetétől ezúttal eltekintve, szükségesnek látjuk főleg a közerkölcösiség és társadalom viszonyait feltüntető azon adatokkal foglalkozni, melyek a büntettek miatt elítélt egyének számát képviselik, megjegyezvén, miszerint a csekélyebb jelentőségű és az egyes bíróságok (városi sommás bíróság, szolgabírák) előtt tárgyalt kihágásokat figyelmen kívül hagyván, csakis a büntetteket vesszük tárgyalás alá.

Az említett három évben büntettek miatt elítélt egyének száma:

Győr városában:

1869-ben	1870-ben	1871-ben
151	113	103
a megyében:		
112	185	154

a városban és megyében:

1872-ben elítéltetett 107 egyén.

Ha tehát tekintetbe vesszük, hogy Győr városának 20035 lakosa van, ugy itt a három évi átlag eredményt véve, minden 165 lakosra, —

a 83602 lakossal bíró megyében pedig minden 186 lakosra jó egy elítélt büntetett. Mindenesetre kedvezőtlen eredmény, főleg ha az egész ország bűnügyi viszonyait tekintjük, melyek Magyarországon az 1870. évi számítás szerint, körülbelül csak minden 736 lakosra adnak egy elítélt büntettest; városunk és megyénk ennél fogva a fegyencek számához nevezetes contingenssel járul.

Mindamellett évről-évre apadni látjuk a számot, s e részben az 1872 évi eredmény öröndetes javulást mutat fel, a mennyiben a kir. törvényszék ezen év alatt csak 107 egyént ítél el. — Természetes, hogy ezen szám a valósághoz csak annyiban áll közel, a mennyiben az újonnan életbelépett három járásbíróság körülbelül 180 büntélete számba nem vétetett. Hozzájárul még azon körülmény is, hogy a törvényszék az 1872 év első hónapjaiban az átadás teendőivel lévén elfoglalva, tetteleges működését csak március havában kezdte meg.

Az elítélt egyének nemi különbségére nézve, volt

a városban:

1869 évben	107 férfi-,	44 nőbüntetett,	
1870	„ 76	„ 37	„
1871	„ 59	„ 44	„

a megyében:

1869 évben	95 férfi-,	17 nőbüntetett,	
1870	„ 167	„ 18	„
1871	„ 126	„ 28	„

a városban és megyében:

1872 évben 97 férfi-, 10 nőbüntetett.

E szerint tehát a városban három év alatt összesen 242 férfi- és 125 nőbüntetett volt; s így a finem az összes elítéltek közt 65·9%-kal, a nőnem pedig 34·1%-kal szerepel.

Ezzel szemben a megyében három év alatt összesen 388 férfi- és csak 63 nő-elítélt volt; a finem tehát az elítéltek összes számában 86·1%-kal, a nőnem csupán 13·9%-kal vett részt. Miből a megyei nőnemnél sokkal kedvezőbb erkölcsiséget következtetünk, mint a városinál; mely jelenségnek természetes oka abban rejlik, hogy azon nőcseléd-ek és állandó kereseten kívül álló nőszemélyek, — kik éppen a büntettesek számát szaporítják, — inkább a városban tartózkodnak, mint a megyei községekben; továbbá a büntettekre esábitó alkalmak is inkább kínálkoznak a városban, mint máshol.

Az 1872 évben a nőnemnek a bűntényekre vonatkozó aránya már öröndetesebb; ugyanis ezen évben a finemre 90·7%, a nőnemre pedig csak 9·3% esik.

Tekintve az elítélt büntetetteknek életkorát, az ide vonatkozó rovatokból következő eredmény tűnik elő. Ugyanis az elítéltek közt volt

a városban:

20 éven alul:	20 évestől 24 évesig:
1869-ben 15 fi, 10 nő	1869-ben 12 fi, 10 nő
1870-ben 13 „ 11 „	1870-ben 11 „ 4 „
1871-ben 5 „ 4 „	1871-ben 9 „ 11 „
24 évestől 30 évesig:	30 évestől 40 évesig:
1869-ben 39 fi, 9 nő	1869-ben 28 fi, 6 nő
1870-ben 24 „ 7 „	1870-ben 22 „ 4 „
1871-ben 15 „ 3 „	1871-ben 17 „ 17 „
40 évestől 60 évesig:	60 éven fölül:
1869-ben 13 fi, 5 nő	1869-ben 3 fi, 1 nő
1870-ben 11 „ 4 „	1870-ben 2 „ 0 „
1871-ben 13 „ 6 „	1871-ben 0 „ 3 „

a megyében:

20 éven alul:	20 évestől 24 évesig:
1869-ben 12 fi, 1 nő	1869-ben 30 fi, 4 nő
1870-ben 51 „ 3 „	1870-ben 39 „ 6 „
1871-ben 7 „ 6 „	1871-ben 39 „ 6 „
24 évestől 30 évesig:	30 évestől 40 évesig:
1869-ben 22 fi, 4 nő	1869-ben 19 fi, 5 nő
1870-ben 34 „ 5 „	1870-ben 20 „ 5 „
1871-ben 28 „ 4 „	1871-ben 22 „ 4 „
40 évestől 60 évesig:	60 éven fölül:
1869-ben 9 fi, 3 nő	1869-ben 3 fi, 0 nő
1870-ben 9 „ 1 „	1870-ben 1 „ 0 „
1871-ben 22 „ 6 „	1871-ben 5 „ 5 „

A városban és megyében 1872-ben:

20 éven alul	20—24-ig	24—30-ig	30—40-ig	40—60-ig	60-on fölül
15 fi, 4 nő	21 fi, 1 nő	26 fi, 1 nő	22 fi, 1 nő	12 fi, 2 nő	1 fi, 1 nő.

Ekként a három év alatt az összes 367 büntetett közt a városban volt 58 husz évesnél fiatalabb egyén, míg a megyében 451 büntetett közt 80 ilyenkoru szerepelt; vagyis a városban a fiatalabb büntetettek 15·8%-kal, a megyében 17·7%-kal vettek részt; tehát a megyében e

részben kedvezőtlenebb viszonyokkal találkozunk, mint a városban, hol a nevelésre több gond fordíttatván, a fiatalság a büntettektől inkább visszavonatik; mi ismét hatalmas érv a nevelés mellőzhetlen szükségége mellett.

Tekintve az egyes évek eredményeit, a 20 éven aluleső fiatal kor-nak a büntettekben tanúsított részesülési aránya 1869-ben a városban 16·5%, 1870-ben már 21·2%, 1871-ben ismét 8·7%-ot mutat; a megyében az 1869 év 11·6%-ot eredményez, mely 1870-ben egész 29·2%-ra felszaporodik, 1871-ben pedig 8·4%-ra lepad.

Általában véve tehát szomorú tapasztalást merítünk ezen adatokból, melyek városunk és megyénk fiatalokru egyéneinek a büntettekben oly feltűnően magas részesülési arányát mutatják; holott az 1870 évi számítás szerint az összes magyarországi fenyítő törvényszékek által elítélt 11211 büntettes közt csak 1420 husz éven alul eső egyén szerepelt, s így az egész országban ezen fiatal korra a büntettek 12·6%-a jutott. E tekintetben tehát nálunk kedvezőtlenebb viszonyok léteznek, mi a népnevelés elhanyagoltabb állapotára enged következtetést vonni.

A nőnemű ifjúságnak a büntettekben tanúsított részvételét illetőleg a statisztikai számadatok feltűnően mostoha viszonyokat constatálnak, a mennyiben 1869-ben a városban a 20 éven alul eső 25 büntettes közt 10 nő volt, tehát a nőnemű ifjúság 40%-kal; 1870-ben 45%-kal; 1871-ben 44·4%-kal volt képviselve; jobb állapotot találunk a megyében; itt ugyanis a zsengekori nőifjúság 1869-ben csak 7·7%-kal, 1870-ben 5·5%-kal vett részt a büntettekben. E tekintetben tehát a megye aránytalanul jobb viszonyoknak örvendő mint a város, hol különben is a cselédek és rendes foglalkozás nélkül álló ifjú nők nagyobb számmal léteznek, kik azután a bűnlajstromokat leginkább betöltik.

Igy van ez a 20—24 éves koru nőknél is; ezen rovat a városban szintén nem mutat öröndetes eredményt, mert 1869-ben ily koru nők 19·6%-ot, 1870-ben már 26·6%-ot, 1871-ben 55%-ot képviseltek; ez utolsó évben tehát több 24 éven alul eső nő lett elítélve, mint férfi. — A megyében ezen rovat is a nőnemre nézve kedvezőbb; mert itt 1869-ben a 24 évesnél fiatalabb nők csak 10·2%-kal, 1870-ben 13·3%-kal, 1871-ben szintén csak 13·3%-kal jelentkeztek az elítéltek sorában; minek természetes oka abban rejlik, hogy a megyei községekben aránylag kevesebb ily koru hajadonok és foglalkozás nélkül álló nők tartózkodnak.

A városi kedvezőtlen viszonyok mindenesetre gyökeres orvoslást igényelnek, azért is első sorban a nőnemű ifjúságnak helyesebb neveltetése égető szükségként tűnik elő; célirányosnak mutatkoznék továbbá

a mai kor igényeinek megfelelő cselédrendtartás behozatala; nemkülönben a nőcselédek erkölcsi érületének felébresztése jutalomdíjak kitűzése által.

Kétséget nem szenved, hogy ily intézkedések, valamint a már is gyakorlati hasznuaknak bizonyult nőképző-egyletek a női erkölcsök emelkedését tetemesen elősegíthetnék.

Könnyebb áttekintés végett hasonlítsuk össze az egész ország és városunk, valamint megyénk bűnügyi viszonyait.

A városban a három évi átlag szerint a 20 éven alul eső nőbüntetésekre 44%, a megyében pedig 19% esik; ezzel szemben az 1870 évi összeszámlálás szerint Magyarországon a 20 évesnél fiatalabb elítélt nők 19.2%-ot képviseltek. Ime városunk viszonyai az egész ország állapotához képest e részben nem a legjobbak, holott a megye sokkal kedvezőbb állapotnak örvend. Tekintve az elítéltek polgári állapotát, az 1869, 1870 és 1872 évi statisztikai adatok a következő számárokat mutatják:

Elítélt házas

a városban: a megyében:

1869-ben 39 férfi 10 nő	41 férfi 8 nő
1870-ben 24 „ 5 „	59 „ 9 „
1871-ben 22 „ 17 „	59 „ 19 „
1872-ben (város és megye) 39 férfi 2 nő;	

elítélt nőtlen és hajadon:

a városban: a megyében:

1869-ben 60 férfi 34 nő	54 férfi 5 nő
1870-ben 57 „ 25 „	95 „ 9 „
1871-ben 35 „ 19 „	64 „ 8 „
1872-ben (város és megye) 56 férfi 6 nő.	

E szerint a városban a házasok 1869-ben 32.4%-kal szerepeltek az elítéltek közt, mely arány 1870-ben 25.6%-ra lepad, 1871-ben ismét 35.9%-ra felszaporodott; a megye pedig 1869-ben az elítélt házásokra nézve 43.7%-ot, 1870-ben 36.7%-ot, 1871-ben 50.6%-ot tüntet fel; s így ezen három év átlag számítása szerint az elítélt házások a városban 31%-kal, a megyében 40%-kal jelentkeznek. Ebből látszik, hogy a városban a házas életü egyének ritkább esetekben fordulnak meg a büntető igazságszolgáltatás birói széke előtt, mint a megyében, minek okát egyedül abban lehet keresni, hogy a megyében több házasságok kötöttek, mint a városban, hol a család fenntartása nagyobb kiadásokkal jár.

Az elítélt házasságú egyének nemét illetőleg, a városban a nőbűntettesek körülbelül 27%-kal, a megyében csak 17%-kal szerepelnek; tehát a városban e részben is mostohább viszonyok léteznek.

Ezen adatokat egybevetve az előbb kijelölt eredménnyel, ismét egy új érvet nyerünk a nőnevelés helyesebb alapokra leendő fektetésének szüksége mellett.

A nőtlenek és hajadonok kétségkívül nagyobb számmal jelentkeznek az elítéltek közt, mint a házasságok, és pedig úgy a városban, valamint a megyében; ez utóbbiban ugyanis a három évi átlag szerint 65%-kal, amott pedig 45%-kal.

E tekintetben tehát a nőtlenek és hajadonok közt a megyében a közérkölség rosszabb állapotban létezik s nevezetesen a nőnemnél. Ennek okát már fennebb tárgyaltuk, s a városban a rendes foglalkozás nélkül álló nők nagyobb számában kerestük.

Vége volt még elítélt özvegy

a városban: a megyében:

1869-ben 4 férfi 4 nő	0 férfi 4 nő
1870-ben 0 „ 3 „	13 „ 0 „
1871-ben 1 „ 9 „	1 „ 3 „
1872-ben (város és megye)	2 férfi 2 nő.

Feltűnő e tekintetben, hogy ezen rovatban több elítélt özvegy nővel találkozunk, mint özvegy férfival, kivált a városban, hol a család fenntartója elhaltával, rendes kereset nélkül özvegy-állapotra jutott nő könnyebben sodortatik a bűn sikamlós útjára; részint azért, mivel alapos nevelés hiányában az özvegy nők nagy részben életök fenntartására szükséges keresetre és foglalkozásra képtelenek, részint mivel a nő özvegyiségében oltalmazójától megfosztva, ritkábban talál önmagában elegendő lelki erélyt a büntetést magok után vonó cselekvényektől tartózkodásra.

A családi viszonyt tekintve, az 1869 és 1870 évek adatai azon tapasztalatra vezetnek, hogy ezen két évben a városban épen a gyermekkel bíró családok egyének nagyobb számarányával vettek részt az elítéltek közt, mint a gyermektelen egyének; volt t. i. elítélt bűntettes ¹⁸⁶⁹gyermekkel bíró

a városban: a megyében:

1869-ben 30 férfi 10 nő	34 férfi 8 nő
1870-ben 18 „ 6 „	63 „ 10 „
1871-ben 15 „ 7 „	57 „ 20 „
1872-ben (város és megye)	20 férfi 4 nő.

Gyermektelen büntettes

a városban: a megyében:

1869-ben	13 férfi	4 nő	61 férfi	9 nő
1870-ben	6	2	104	8
1871-ben	44	27	69	8
1872-ben (város és megye)	57 férfi		6 nő.	

S így következő arány áll elő: a városban a gyermekkel bíró elítéltek a három év alatt 23%-kal, a megyében 42%-kal szerepelnek; tehát a megye rosszabb állapotot mutat e tekintetben, mint a város, hol a gyermekekkel bíró szülőkre a családi kötelék szentsége erkölcsösebb befolyást látszik gyakorolni.

A nőnem úgy a városban, valamint a megyében is csekélyebb arányban jelentkezik ezen rovat alatt; bizonyáságul annak, hogy az anyaszeretet szent érzete erkölcstisztító hatását ritkán téveszti el.

Áttérve a műveltségi fokra, az ide vonatkozó statisztikai adatokból azon tapasztalást merítjük, miszerint a műveltség teljes hiánya az erkölcstelenedéssel karöltve jár, s a jogrendet háborító cselekvések egyik főindító okát képezi. Ugyanis az elítélt büntettesek közt volt olyan, ki sem olvasni, sem írni nem tudott :

1869-ben a városban:	85,	a megyében	55
1870-ben	"	68	" 122
1871-ben	"	57	" 86
1872-ben a városban és megyében:	47;		

e szerint tehát a városban az összes elítéltek közül 1869-ben 56·2%, 1870-ben 60·2%, 1871-ben 55·7%; a megyében 1869-ben 49·1%, 1870-ben 65·9%, 1871-ben 55·8%, 1872-ben a városban és megyében 43·9% esett az egészen műveletlen egyénekre; mindenesetre oly jelentékeny arány, mely a népnevelés terjesztésének égető szüksége mellett eléggé világosan szól. Különben saját viszonyainkat összehasonlítva az egész országnak e részben tapasztalt viszonyaival, azon eredményre jutunk, miszerint tekintve — hogy az 1870 évi összeszámításban az országban az elítéltek közt az olvasni és írni nem tudó fegyencek 58·2%-kal szerepelnek, — vidékünk aránylag kedvezőtlen állapotban sínlődik.

Csak olvasni tudó elítélt volt

1869-ben a városban:	7,	a megyében:	0 egyén
1870-ben	"	6	" 28
1871-ben	"	5	" 0
1872-ben a városban és megyében:	4.		

Olvasni és írni tudó elítélt volt

1869-ben a városban :	59,	a megyében :	56
1870-ben	”	39	” 32
1871-ben	”	41	” 66
1872-ben a városban és megyében :	55.		

Magasabb műveltségű elítélt volt

1869-ben a városban :	0,	a megyében :	1
1870-ben	”	0	” 3
1871-ben	”	0	” 3
1872-ben a városban és megyében :	1.		

Tekintve tehát, hogy a műveltséget nélkülöző elítélt büntettek számában évről-évre mégis némi apadás mutatkozik, reménynyel tekintetünk a jövő elé, mely e számokat még alább fogja szállítani.

Az elítéltek vagyoni állapotát illetőleg az 1869—1872 évi adatok azt mutatják, hogy az egészen vagyontalan büntettek száma a városban évről-évre csökken, míg a megyében mindinkább szaporodik; mi a városi lakosság folytonos vagyonosodásának, a megyében pedig az ellenkezőnek bizonyítéka. Ugyanezen arány létezik a kevés vagyonnal bíró elítéltekre nézve is. Így elítéltetett egészen vagyontalan :

1869-ben a városban :	132,	a megyében :	92
1870-ben	”	97	” 135
1871-ben	”	86	” 90
1872-ben a városban és megyében :	85.		

Kevés vagyonnal bíró :

1869-ben a városban :	18,	a megyében :	20
1870-ben	”	16	” 49
1871-ben	”	17	” 63
1872-ben a városban és megyében :	18.		

Vagyonos :

1869-ben a városban :	1,	a megyében :	0
1870-ben	”	0	” 1
1871-ben	”	0	” 1
1872-ben a városban és megyében :	4.		

E szerint tehát az 1869—1871 évi átlagot véve az elítéltek közt

az egészen vagyontalanok a városban :	85·8%-kal
” ” ” a megyében :	70·3%-kal
a kevés vagyonnal bírók a városban :	13·8%-kal
” ” ” a megyében :	29·2%-kal

szerepeltek. — Ezen statistikailag kimutatott számarányokból láthatni, hogy a vagyonosodás a közerkölesiségre is jótékonyan kihat, a mennyiben az által a bűntényekre csábító okok is kevesbednek.

Polgári foglalkozás és kereset tekintetében a bűnrészesülési arány szabatos kitüntetése annál is inkább fontos, minthogy ez úton vidékünk lakosságának vagyonságára is következtethetünk; minél nagyobb számmal jelentkeznek u. i. a kereset nélkül álló egyének a bűnügyi statistika rovataiban, annál szomorítóbb állapotot bizonyít ez a vagyonságra; valamint a kereset nélkül álló fegyencek aránylag csekély száma kedvezőbb gazdasági viszonyoknak bizonyítéka.

Városunk és megyénk statistikai adatai e részben következő képet nyújtanak.

Az elítélt büntettek közt volt a városban:

	1869	1870	1871
kereset nélkül	22	2	7
napszámos, cseléd	85	66	68
ipar-, keresk.-segéd, gyármunkás	1	14	12
földműves	5	4	9
iparos, kereskedő, gyáros . . .	27	7	1
tudom. vagy művészi foglalk. .	0	0	1
tisztviselő	0	2	1
az előbbieket nejei és családtagjai	11	18	4
összesen :	151	113	103

A megyében volt elítélt :

	1869	1870	1871
kereset nélkül	0	0	16
napszámos, cseléd	72	123	57
ipar-, keresk.-segéd, gyármunkás	4	0	5
földműves	35	58	59
iparos, kereskedő, gyáros . . .	0	1	15
tudom. vagy művészi foglalk. .	0	3	0
tisztviselő	1	0	2
összesen :	112	185	154

Ezen adatokból kiindulva, a városban a kereset nélkül álló egyéneket nagyobb számmal látjuk a büntettek lajstromában képviselve, mint a megyében; minek természetes oka az, hogy ily egyének mindenkor inkább a városban keresnek menedéket, hol azután könnyebben is tévednek a bűn pályájára. Megnyugtató s jobb jövővel biztató jelenséggént tűnik elő azon körülmény, miszerint 1870 és 1871-ben

ezen bűnös egyének száma jóval csökkent; 1872-ben pedig még inkább leapadt; ezen évben ugyanis csak 5 kereset nélkül álló egyén ítéltetett el a városban és megyében összesen.

Nagy mérvben vannak a napszámosok és cselédek a bűnösök közt képviselve; ugyanis a városban: 1869-ben 56·2%-kal, 1870-ben 58·4%-kal; 1871-ben 66%-kal; tehát ezen osztályu lakosságnál az erkölcsiségre nézve mindinkább mostohább viszonyok keletkeznek. A megyében a büntetett napszámosokra és cselédekre 1869-ben 64·3%; 1870-ben 66·5%; 1871-ben 50% esik; s így itt a cseléd és napszámos osztály közt még nagyobb erkölcstelenedést látunk, mint a városban; minnek káros következményei ismét a népnevelés szigorúbb kezelése által volnának enyhíthetők.

A földműves osztály szintén tetemes aránynyal járult a bűnlajstromok betöltéséhez; mert az 1869—1871 években elítélt 451 büntetett közt 152 földműves volt; tehát az elítéltek egy harmada tartozott ezen osztályhoz. E tekintetben megyénk rosszabbul áll, mint más vidékek; mert az 1870 évi számítás szerint a földműves osztályra az egész ország büntetéseit közt 31·3%, megyénkben pedig 33·7% esik. — Pedig éppen ezen néposztálynál — melyben a nemzet ereje rejlik, szükséges a közerkölcsiség s állapot javítására kiváló figyelemmel lenni és célirányos intézkedések megtételére annál is erélyesebben hatni, minthogy a földműveseknek bűnrészesülési aránya a három év alatt fokozatosan növekedett.

Az iparos osztályból a városban 1869-ben 27, 1870-ben 7, 1871-ben csak 1 elítélt találkozott; örvendetes bizonyságaul annak, hogy itt mindinkább kedvezőbb viszonyok fejlődnek, melyek még inkább javulnának, ha a tervezett városi iparegylet és polgári kör megalakulásának oly nagy akadályokkal nem kellene küzdeni. Kétséget nem szenved, hogy ily egylet s nevezetesen az említett polgári kör az iparos osztály erkölcsi és szellemi nemesbülésére felette jótékony és üdvös befolyást fogna gyakorolni.

Tekintve az elítéltek vallását, róm. katolikus volt

1869-ben a városban	115;	a megyében	102
1870-ben	„	89;	„ 138
1871-ben	„	78;	„ 119
1872-ben a városban és megyében	86;		

tehát a római katolikus felekezetű büntettek száma, kivált a városban évről évre alább száll; annak bizonyságaul, hogy ezen felekezetű

lakosság között a közerkölcsiség mindinkább emelkedik; mely eredményben a nevelési rendszernek bizonyára meg van saját része.

Volt továbbá elítelt ágostai hitvallásu:

1869. évben a városban	16;	a megyében	51;
1870. „ „ „	11;	„ „	31;
1871. „ „ „	12;	„ „	28;
1872. évben a városban és megyében	15;		

helvét hitvallásu:

1869. évben a városban	4;	a megyében	4;
1870. „ „ „	3;	„ „	16;
1871. „ „ „	9;	„ „	3;
1872. évben a városban és megyében	0;		

izraelita:

1869. évben a városban	16;	a megyében	1;
1870. „ „ „	10;	„ „	0;
1871. „ „ „	4;	„ „	4;
1872. évben a városban és megyében	6.		

Összehasonlítva tehát az említett felekezetű elítéltek számárányát egymással, valamint az 1870 évi számítás szerint az egész országnak ide vágó viszonyaival, következő eredményt tüntet fel az 1869—1872 évi időtartam:

Ugyanis az elítéltek közt képviselve vannak:

a római katolikusok:

nálunk: 80·7°/_o-kal; az országban 46·5°/_o-kal;

ágostai vallásuak:

nálunk: 11·1°/_o-kal; az országban 5·5°/_o-kal;

helvéthitvallásuak:

nálunk: 4·2°/_o-kal; az országban: 20·2°/_o-kal;

izraeliták:

nálunk 4°/_o-kal; az országban: 5·7°/_o-kal. *)

S így a római katolikusokra esik a legnagyobb arány; ámbár, miként fennebb kimutattuk, e részben a viszonyok öröndetes javulásnak indulnak s a folytonos haladás azon reményre jogosít, miszerint a

*) Talán hitebb képét tárjuk fel a viszonyoknak, ha az egyes vallásfelekezetekből elítéltek száma mellé párhuzamba állítjuk az illető vallásfelekezetük összes számát városunk és megyénk területéről; e párhuzam tünteti ki, miszerint a katolikusoknál minden 107 egyénre esik egy elítelt, míg az ágostaiaknál minden 115-re, a helvét hitvallásuaknál minden 178-ra és az izraelitáknál minden 124-re jut egy elítelt.

nevelés és közművelődés terjedésével, ezen téren is nemsokára kedvezőbb állapot fog virulni.

Az elítéltek előéletére nézve felette fontos azon körülménynek számadati kimutatása, vajjon mily arányban vettek részt az egy-
 izben már büntetve volt egyének a bűntényekben; ebből lehet ugyanis a büntörvénykezés hatályát legjobban megítélni. Minél nagyobb azon bűnösök száma, kik előbb már a büntető igazságszolgáltatás sorompói előtt megfordultak, annál kevésbé bizonyul be célszerűnek a büntetések eddigi kezelése; mert a büntetésnek főcélja a bűnös javításában rejlik; ezen nemes cél pedig még nincs elérve akkor, ha a bűnbe visszaesett egyének száma szaporodik.

Az ide vonatkozó bűnügyi statisztikai adatok szerint az elítéltek közt előfordultak olyanok:

1. Kik előbb még nem voltak büntetve:

1869. évben a városban:	112; vagyis 80·80/0;
„ „ a megyében:	109; vagyis 97·30/0;
1870. „ a városban:	80; vagyis 70·80/0;
„ „ a megyében:	157; vagyis 84·90/0;
1871. „ a városban:	79; vagyis 76·70/0;
„ „ a megyében:	139; vagyis 90·20/0.

2. Kik hasonló büntett miatt büntetve voltak:

1869. évben a városban:	25; vagyis 16·50/0;
„ „ a megyében:	7; vagyis 6·20/0;
1870. évben a városban:	28; vagyis 24·70/0;
„ „ a megyében:	9; vagyis 4·80/0;
1871. évben a városban:	18; vagyis 17·40/0;
„ „ a megyében:	6; vagyis 3·90/0.

3. Kik más büntett miatt már büntetve voltak:

1869. évben a városban:	6; vagyis 3·90/0;
„ „ a megyében:	1; vagyis 0·80/0;
1870. évben a városban:	0; vagyis 0;
„ „ a megyében:	1; vagyis 0·50/0;
1871. évben a városban:	2; vagyis 1·90/0;
„ „ a megyében:	15; vagyis 9·70/0.

Ezen összeállítás szerint, úgy a városban, valamint a megyében is nagyobb azon elítéltek bűnrészesülési aránya, kik hasonló büntett miatt már büntetve voltak, mint azoké, kik egyéb másnemű büntett miatt bűnhődtek. A bűnismétlésre nézve a város kedvezőtlenebb képet tüntet elő, mint a megye.

A nőnemű ifjúságot illetőleg, az 1869—1872 évi időszakban ismételve bűnhődött 137 egyén közt összesen 30 nő volt; s így a férfiak 78·2%-kal, a nők 21·8%-kal voltak képviselve. Ezen arányhoz kizárólag a városi elítélt nőbüntetettek járulnak; mert feltűnő s a megyei viszonyokra örvendetes jelenség az, hogy 1869., 1870., 1871. évek alatt, a megyéből egy elítélt nő sem találtatott, ki előbb büntett miatt már megfenyítve lett volna; minek természetes oka azon már fennebb többször említett körülményben keresendő, hogy a városban a cselédek és foglalkozás nélkül álló nők közt sok olyan akad, kik mintegy szokásból büntetettek.

Ekként az elítélt egyének személyes viszonyait letárgyalván, szükséges még magukat a büntetteket, valamint a bűnhódések nemét is felemlíteni.

A várost illetőleg csak két évre — míg a megyében három évre terjednek adataink.

Elítéltettek a városban:

	1870-ben	1871-ben.
nyilvános erőszakoskodás miatt:	1	1
emberölés	—	2
magzatelhajtás	1	—
súlyos testi sértés	8	5
tolvajság	81	69
sikkasztás	5	3
birói zártörés	1	—
rablás	2	—
csalás	4	10
váltóhamisítás	1	—
bűnelősegítés	9	13
összesen	113	103.

A megyében elítéltettek:

	1869-ben	1870-ben	1871-ben.
erőszakos ellenszegülés miatt	6	—	2
nyilvános erőszakoskodás miatt	11	10	13
hivatalos hatalommal visszaélés miatt	10	—	—
vallásháborítás	—	1	4
erőszakos nemi közösülés	—	1	—
gyilkosság	2	5	9
gyermekgyilkosság	5	6	4

	1869-ben	1870-ben	1871-ben
emberölés	miatt 5	11	3
gyermekkitevés	„ —	1	2
súlyos testi sértés	„ 40	85	34
gyujtogatás	„ —	1	2
tolvajság	„ 29	45	37
sikkasztás	„ 1	0	3
csalás	„ —	6	2
birói zártörés	„ —	1	—
rablás	„ 2	7	31
állevélköltés	„ —	5	8
bűnelősegítés	„ 1	—	—
összesen	112	185	154.

A városban és megyében elítéltetett a győri kir. törvénytörvény-
szék által 1872-ben:

erőszakos nemi közösülés	miatt	1
gyilkosság	„	3
emberölés	„	5
súlyos testi sértés	„	37
gyujtogatás	„	1
tolvajság	„	46.
birói zártörés	„	1
rablás	„	1
zsarolás	„	2
csalás	„	2
állevélköltés	„	4
bűnelősegítés	„	4
összesen		107.

Ezen bűnös cselekvények következőleg lettek megfenyítve:

A városban	1870.	1871.	
1—5 évig tartó börtönre	6	1	
1 éven alul „ „	107	102.	
A megyében	1869.	1870.	1871.
5—10 évig tartó börtönre	—	—	1
1—5 „ „ „	6	10	25
1 éven alul „ „	106	175	129.

Az előterjesztett táblás átnézet azt mutatja, hogy a büntettek
közt nagyobb részt a vagyon ellen intézett merényletek, nevezetesen
tolvajsági bűntények szerepelnek, és pedig a városban a két év alatt

elkövetett 216 bűneset közt 150 tolvajság volt; ezen bűnnemre tehát 69·4% esett. A megyében 1869—1871 évi időközben volt a 451 bűntény közt 111 lopási eset; tehát az összes büntettek 24·5%-a; miből a megyére nézve a vagyonbiztonságot illetőleg kedvezőbb következtetést vonhatni.

Megnyugtatót szerez mindenesetre azon körülmény, miszerint az elítélt büntettek aránylag nem számíthatók a nagyobb jelentőségűek közé; a mennyiben egyetlen eset kivételével, — melyre 5—10 évig tartó börtön és 48-at kivéve, melyekre 1—5 évig tartó börtön szabott, — a többiek mind 1 éven alul eső börtönnel fenytettek; e részben tehát vidékünk bűnügyi viszonyai semmi esetre sem foglalhatnak a legrosszabbak közt helyet.

Ha a hivatalos adatok nyomán statistikailag összeállított bűnügyi viszonyokat, az okokat s az abból vont következtetéseket figyelemmel kíséjük, egyrészt tagadhatlan ugyan, hogy a bűnrészesülési arány városunkban s megyénkben nem épen csekély; másrészt azonban megnyugtatót adhat azon körülmény, miszerint az állam ellen intézett, továbbá a nagyobb erkölcsi romlottságot igazoló súlyosabb büntettek rovatai egészen üresen állanak; nemkülönben öröndetes tény az is, hogy a bűnösök száma évről-évre csökken; bizonyoságaul a közerkölcsiség fokozatos emelkedésének.

3. Szellemi műveltség.

Egyházi ügy.

Római katolikus egyház.

a) A győri püspökség egyházhatósági területe.

Holdházy Jánostól.

A róm. kath. egyháznak Győrött mint közigazgatási székhelyen központosuló területi kormányzatát csakis az által leszünk képesek a maga teljességében hiven s kimerítőleg vázolni, ha azt egyházmegyei szervezetében, mint osztatlan egészet mutatjuk be: habár az, mint ilyen területi viszonyaira nézve a politikailag vett Győrvármegyétől elütő s ennek határain messze tulterjeszkedő tagozatot tüntet is fel.

A győri egyházmegye ugyanis jelenlegi szervezetében kiterjed egész Soprony és Mosonyvármegyékre, Győrvármegye nagy részére

(az egész pusztai és sokoró-aljai járásra, s a harmadik járásból Tóközre,) és Komárommegye egy részére (a tatai és gesztesi járásokra,) míg Vas-vármegyéből egy plebánia szintén ide tartozik.

Eredetileg ezen egyházmegyéhez tartozott még egész Vas-vármegye és Veszprém-vármegyéből a pápai főesperesség; de ezen területek 1777-ben Mária Terézia királynő és VI. Pius pápa közös meg egyezése folytán elszakíttatván, részint az ujon alakított szombathelyi részint a veszprémi püspökségekhez csatoltattak.

Győrvármegyének hat községe egyházhatósági tekintetben a pannonhalni főapátság elkülönzött területéhez tartozik, — mint erről alább leendő szó; továbbá Uj-Malomsok fiókhelység, mint a veszprémmegyei marcalthői plebánia álladéka — a veszprémi püspököt ismeri főpásztorául, míg ellenben a veszprémmegyei Hántha helység, mint a kis-béri plebánia fiókközsége a győri püspök egyházhatósága alatt áll.

Végül Győrvármegyének a Kis-Dunán tul eső Sziget- és Csilizköz nevű területén fekvő r. k. egyházközségek, melyek együttvéve 9 plebániával a hédervári-alesperesi kerületet alkotják, — az esztergomi érseki fő-megyéhez tartoznak.

A győri egyházmegye székhelye Győr; főlelkipásztora a győri püspök, ez idő szerint 1867 óta Dr. Zalka Ev. János pápai trónálló.

Az egyházmegye fölosztatik 6 fő-, s 22 al-esperességre; 236 lelkészszéggel és 355,340 r. k. hívővel; (az 1869 évi országos népszámlálás adatainak alapján szerkesztett 1872 évi egyházmegyei névtár szerint). Ezen plebániák következő kegyuraságok alatt állanak: 2 lelkészszéggben Ő cs. s ap. kir. Felsége; 31-ben egyházi javadalmas méltóságok; 13-ban a vallás-alap; 15-ben egyes községek és magánosok közösen élvezik a kegyuri jogokat; 15 lelkészszéggnek pedig nincs kegyura. — A nyelv használata e lelkészszégekben következőleg csoportosul; 92 községben tisztán német és 30-ban tisztán horvát nyelv használata dívik; 11-ben német-magyar (a mennyiben t. i. mindkét nyelv dívik, de az egyik mégis tulnyomó) 2-ben magyar-tót, 3-ban német-horvát, 4-ben horvát-német nyelv vegyesen használtatik. A Győr-vármegyében fekvő plebániák azonban kivétel nélkül mind magyarajkuak.

Az egyházmegye összes papságának száma: 324; ezek közül a lelkipásztorkodás terén alkalmazva van 275, és pedig 213 plébános, a többi helyettes plébános, káplán, stb. — Egyéb egyházi hivatalban alkalmazott áldozár van 26, a szt. László-féle nyugdíj-intézet tagja 4, egyéb nyugalmazott s alkalmazáson kívül álló papok száma 19.

Az egyházmegyében két káptalan létezik, és pedig a győri székes-egyházi 14 valóságos és 6 címzetes kanonokkal; továbbá a sopronyi társas-káptalan 5 kanonokkal. *) Valóságos javadalmas prépostság van a megyében 6; címzetes apátság 6, címzetes prépostság pedig 3.

Tan- és nevelő intézeteiről alább a „Tanügy“ rovatában.

Az egyházmegye területén összesen 20 szerzetes-ház létezik; és pedig a prémontrei kanonok-rend prépostsága Csornán; a pannonhalmi sz. Benedekrend székházai Győrött és Sopronyban; a kegyesrendiek háza Magyar-Óvárott és Tatában; a sz. Máriáról nevezett sz. Ferenc-rendiek tartományának konventje Boldogasszonyban és Kis-Martonban; a sz. Ferenc-rendi kámzsások konventje Tatában; a sarutlan karmeliták kolostora Győrött; a sz. Domonkos-rend társháza Sopronyban; a szerviták konventje Fraknón; végül az irgalmasbarátok zárdája Kis-Martonban.

Továbbá az Orsolya-szüzek győri és sopronyi zárdái; irgalmas-nénék társulatai Győr-Szigethben, Fülesen, Magyar-Óvárott és Rajkán; végre az „Üdvöztő leányai“-nak nevezett irgalmas-nők két társháza Sopronyban. — Mely szerzetes-házakban összesen 148 férfi- és 113 nőszerzetes egyén lakik.

b) A pannonhalmi főapátság elkülönzött egyházterülete.

Dr. Fuchs Bonifáctól.

A pannonhalmi szt. Benedekrendü főapát — tekintve egyházi állását páratlanul áll hazánkban, ez okból érdekesnek találtuk kiváltságait részletezve előadni. Ő ugyanis a közjogban ugynevezett „Nullius“ apátok közé tartozik, kik egy — a püspökmegyei kötelék alól végképen kivett és semmiféle egyházmegyei kormány alá nem tartozó terület (territorium separatum) felett a püspöki hatalommal csaknem teljesen egyenlő joghatósággal (iurisdictione quasi episcopali) egyházi és világi alattvalókra nézve felruházvák, kik tehát minden püspöki jogokkal élnek, melyek nem közvetlenül a püspöki rend kifolyásai. — Ezen jogok röviden a következők:

a) lelkiekben helynököt és közügyhallgatót rendel;

b) van szentszéke, mely által alattvalóira nézve az önkéntes és törvénykezési joghatóságot gyakorolja, és melytől a felebbezés 10 évre rendelt apostoli képviselőkhöz (delegatus apostolicus) történik;

---

*) E káptalanoknak s egyéb a megye területén létező egyházi intézeteknek történeti jelleményei alább: »A katolicizmus történeti fejlődése« cím alatt következik.

c) joga van szerzetes alattvalóinak a hajkoronát és kisebb rendeket feladni és ugyanazokat a nagyobb rendek felvétele végett bármelyik római katolikus püspökhöz — elbocsátó levéllel, a meghatározott időszakokban, időközökben és korban való felmentéssel, elküldeni. Különösen az 1871 évi június hó 4-én kelt pápai breve értelmében öt évre joga van szerzéseknek egy évi korhiányban felmentést adni;

d) a papokat felhatalmazó s a belső ítélőszékre szükséges hatalmat mind a szerzetesekre, mind a világiakra nézve engedélyezheti, jogosan tartván fenn magának bizonyos bűnök feloldozását; joga van továbbá szerzetes alattvalóit az ujonccokkal együtt minden, még a „Coena Domini“ bullában jelzett esetekben is, és gyógybüntetésekben feloldani és ugyanazoknak felmentést adni akárminemű szabálytalansági esetekben és a gyónószékre nézve még „in irregularitate ex homicidio voluntario“ is — kivéve ha ez a szerzetbe való belépés után következett el;

e) elkülönített területét canonszerűleg látogatja és az így szerzett tapasztalatok nyomán megyéjének állapotáról vagy személyesen vagy írásban tesz jelentést a szentszéknél (*visitatio liminum*);

f) joga van a szentelt olajt és krizmát alattvalói számára akár-melyik kath. püspöktől kérni és meghozatni;

g) megszentelheti egyházai számára a kelyheket, harangokat, mozdíthatlan és hordozható oltárokat, megáldhatja a kápolnákat és templomokat, vagy ezeket akármelyik püspök által megszenteltetheti;

h) ünnepélyes ténykedések alkalmával szerzeteseinek kíséretében megy a templomba és tér vissza; mennyezetet használ; püspöki diszjelekkel miséz és ezeket az oltárról veszi fel; háromszoros keresztvonással ad áldást és 1869-ben február 15-én kelt pápai engedély folytán hivére husvét napján az apostoli áldást adja teljes bucsuengedési joggal;

i) uton lévén, úgy mint a püspökök, tovaszállítható oltárt vihet magával;

k) IX. Pius pápa 1868. évi szeptember 12-én kelt breveje 10 évre engedélyt ad neki, mely szerint egyházterületének papsága a főapát nevét a misében (canonban) felemlíti;

l) ugyanezen pápa 1870-ben február 17-én a jelenlegi főapátnak és minden utódjának jogot adott alattvalóinak a bérmlás szentségét kiszolgáltatni;

m) köz-zsinatra hivatik, és ott az egyházi jognál fogva döntő szavazattal bír; szabadon választhat magának érseket kinek tartományi zsinatját látogatja;

n) végre idejárulnak még azon engedmények melyeket a pápai dataria öt-, a poenitentiaria pedig három évre szokott adományozni

A főapátság elkülönzött egyházterületének főpásztorá 1865-óta ez időszerint Dr. Kruesz Krizosztom, pannonthalmi főapát, a szt. István-rend lovagja.

Az elkülönzött terület, melyen a főapát előszámlált jogait és kiváltságait gyakorolja-, egy esperességet képez és a következő plébániákból áll:

a) Győrvármegyébe kebelezt: Szent-Márton m. v.; Ravazd falu; Nyalka falu; Szent-Iván f.; Tényő f.; Kajár f.; és Győr-Csanak falu;

b) Veszprémvármegyébe kebelezt: Péterd f.; Lázi f.; Bársonyos f.; Varsány f. és Bakonybél f.

c) Komáromvármegyébe kebelezt: Tárkány f. és Füss p. és

d) Pozsonyvármegyébe kebelezt: Deáki f.

Ezen 15 plébániában van még 47 fiókegyház, melyek közt Pátka, a győri-, Somhegy pedig a veszprémi püspök hatósága alá tartozik, lelkészeti tekintetben azonban az első a tényői, az utóbbi pedig a bakonybéli plébániához csatoltattak; viszont Dénesd pozsonymegyei falu, Tömörd és Kis-Csanak komárommegyei puszták mint a főapát joghatósága alatt álló fiókegyházak, az esztergomi érsekségi illetőleg a győrpüspökségi plébániákhoz csatoltattak.

Kegyur 13 plébániában a pannonthalmi főapát, 2-ben pedig a bakonybéli apát.

A kath. hivek összes száma: 21,610. Nyelvre nézve 14 plébánia magyar, 1 német.

Tan- és nevelő-intézetéről alább a „Tanügy“-nél.

Görög nemegyesült egyházközség.

A győri görög nem egyesült egyházközség már a 18-ik század 5-ik tizedéig kebelében megfelelő számú hiveket számlált; ujabban hiveinek száma, úgy mint egyáltalában a felső vidéken tapasztalhatni — igen lepadt, névszerint városunkban 15-re, kik a komáromi egyházközséghez tartoznak, de Győr egyik külvárosában (Bécs-Ujvárosban) Sz.-Miklósról nevezett templommal, paplakkal és iskolaházzal bírnak és egy lelkészük van. Alapítványaik jelentéktelen összeget tesznek, tehát önálló iskola fenntartására elégtelenek.

Agost. hitv. evang. egyház.

Karsay Sándortól.

A megye területén létező e hitvallású hitközségek a dunántuli egyházkerület hatósági köréhez tartoznak; e vallásfelekezet a megye területén 14 anyaegyházzal bir.

A győri városi egyház igazgatása a hazai törvények alapján önkormányzati és képviseleti, melyet köz- és tanácsülések által egy — három évre választott világi felügyelő elnökle mellett gyakorol az egyházközség. Az egyházi tanácsstagok közgyűlésileg választatnak.

Mint szab. kir. városi gyűlekezet az 1791-ben tartott pesti zsinaton beosztott ugyan a győri esperességbe; de mivel a zsinatnak kánonai királyi megerősítést még nem nyertek, azért mint a dunántuli egyházkerület többi szab. kir. városi gyűlekezete — a győri egyház is a kerület irányában ennek egyházrendszere értelmében mint egyházi hatóság esperességi jogokat élvez és magát a kerületi gyűléseken saját küldötte által képviselteti, nemkülönben a superintendenssel is hivatalosan közvetlenül érintkezik.

Iskolaügyére egy[†] külön iskolai bizottmány által ügyel fel, s ennek elnökét mint iskolai felügyelőt és tagjait közgyűlésileg választja.

Működik egyházkörében 6 elemi tanító és 3 tanár az algymnasiumban. (L. alább a „Tanügy“-nél.)

Létezik kebelében egy nőnevelő intézet.

Van egyházi gyámintézete, melynek célja, évenként a hivektől önkéntes adakozásokat gyűjteni a szűkölködő egyházak felsegélésére és szerves viszonyban áll a hasoncélu kerületi és országos gyámintézettel.

Ugyanezen helyi gyámintézet bizottmánya gondoskodik a helybeli szegény hitrokonok felsegéléséről is, ebbeli javaslatait a közgyűlésnek terjesztvén be.

Az egyház lelkésze ez idő szerint egyuttal a dunántuli egyházkerület superintendense is; mellette még egy lelkész működik egyenlő joggal és kötelezettséggel.

Az egyház köréhez tartoznak, Győr-Ujfalu, Révfalu, Pataháza, Győr-Sziget, Börcs, Bácsa, Abda, Ráró, Szabadi, Ladamér fiókegyházak.

Evang. reform. egyház.

Liszkay Józseftől.

E hitvallásu egyházközségek hasonlókép a dunántuli egyházkerülethez tartoznak, melynek superintendense jelenleg R.-Komáromban székel. A hitfelezet a megye területén 10 anyaegyházzal bir. A győrvárosi egyház élén a képviselőlet alapján választott egyháztanács áll, mely a presbyteri kormányrendszer nyomán a lelkész és gondnok elnöklete alatt működik, vezeti a testület szellemi és anyagi ügyeit, gondoskodik a munkaképtelen szegények segélyezéséről; a kebeléből választott albizottmány által pedig az iskolákra felügyel.

Az egyház mint az esperesség alkatrésze jogosítva van ennek gyűlésein egy egyházi és világi küldött által magát képviseltetni.

Közvetve az esperességi gyűlésen választott képviselői által megjelenhetik a kerületi gyűléseken, s ott a törvényszéki ügyek kivételével, minden egyéb tárgyban szintén szavazattal bir.

Az egyházban jelenleg egy lelkész és két tanító működik.

Az egyház köre 12 mértföldnyi szórványra terjed ki.

Izraelita hitfelekezet.

Wotticz Károlytól.

E felekezet hitközségi szervezetére nézve kevés kivétellel az 1868/9 évi magyar- és erdélyországi izraelita congressus által alkotott szabályzat szolgál irányadóul, melynek értelmében a hitközségeknek ügyeit a legszélessebb alapra fektetett és a választóképes községi tagok által szabadon választott községi előljáróság és képviselőtestület vezeti; a congressus szabályai szerint alakult hitközségekre nézve pedig másodfoku hatóságul a 12 izr. hitközség kerületi gyűlése és képviselőlete szolgál.

Legjelentékenyebb az egyesült győri és győrszigeti izr. hitközség, mely szintén a congressus szabályai szerint alakulván, — 50 tagból álló képviselőtestülettel és ezek sorából választott 7 tagu előljárósággal bir.

1871-ben e község tagjainak egy kis része magát a congressus szabályai alól kivonván, külön hitközség alakítására nyert engedélyt, s így alakult a győri és győrszigeti izr. orthodox hitközség.

Tanügy.

Felsőbb és közép tanodák.

Dr. Kautz Gusztávtól.

1. Győri királyi jogakadémia.

Győr városában már a mult század közepe táján díszlett egy a bölcseleti, theologiai és némileg a jogi szakra kiterjedő főiskola, mely a győri püspökök és több kanonok nemeslelkű alapítványainak köszönheti fennlétét; tanítóinak kara a jezsuita-rend tagjaiból állott; ez intézet azonban a mai fogalmak szerint felsőbb tanintézet jellegével nem birt, s így azt mondhatjuk, hogy Győrnek szoros értelemben vett felsőbb tanintézete csak azóta van, midőn dicső emlékezetű Mária Terézia 1769 évi dec. 14. kelt legfelsőbb elhatározásával a felsőbb hazai tanügy érdekében négy királyi akadémia felállítását elrendelven, egy ily akadémia székhelyéül Győr sz. kir. városát jelelte ki, hol is e legfelsőbb elhatározásnak megfelelőleg 1776 évi nov. 6-án Niczky Kristóf hétszemélynök és tankerületi főigazgató által a kir. jogakadémia megnyitattott; 1778 évben nemesi convictussal bővítettett, és a sajtó alá bocsátandó könyvek felülvizsgálatával is megbízott; ez első szervezetében e tanintézeten a hittudományi, jogi és bölcsészeti szakok voltak képviselve.

Győrvárosa és vidéke azonban e felső tanintézet üdvös működését nem sokáig élvezhette, a mennyiben már 1785 évben II. József császár rendelete folytán e tanintézet Pécsre lőn áthelyezve, és szervezetében annyiban változást szenvedett, hogy csak a jogi és bölcsészeti szakokra szorítottattott. De Győrvárosa és a győri káptalan az akademiának eredeti rendeltetése helyéről való áttétele fölött érzett sérelmöknek és visszahelyeztetés iránt táplált élénk óhajuknak ismételten kifejezést adtak kérelmező felterjesztéseikben, sőt panaszuk orvoslását az országgyűlésen is szorgalmazták, míg I. Ferenc király 1801-ben ez intézetnek Győrbe leendő visszahelyezését elrendelte, és miután e város az átköltözés költségeit felajánlotta, és az akadémiái épületet kijavíttatta, 1802-ben már ismét Győrött találkoztunk az intézettel, mely 1806 évben nyert újabb szervezete szerint két jogi és két bölcsészeti tanfolyamból állott. E szervezettel állott fenn a legszebb virágzásnak és látogatottságnak örvendő, a hazaszerte legjobb hirre és általános tekintélyre emelkedett királyi akadémia 1848-ig, melynek szomorú következményei hosszú szünetelésre kárhoztatták ez intézet működését, a mennyiben

az 1850-ben foganatba vett tanügyi szervezés a bölesészeti két évfolyamnak a főgymnásiumba való beolvasztását és a hazában három jogakadémia felállítását rendelte el, melyeknek székhelyei között az egész dunántúli kerület méltó sajnálatára Győr nevét kijelelve nem találtuk. Győrvárosa és vidékének lakossága szellemi úgy mint anyagi tekintetben érzékeny hiányát érezte ez intézetnek, és várva-várta a pillanatot, hogy ez érzelmeinek nyomatékos kifejezésére alkalma legyen. Ez alkalom kínálkozott az 1860-ik év őszén, midőn alkotmányos életünk újra hajnalodni kezdett. Győrvárosának és a megyének közönsége 1861-ben, alig hogy alkotmányos szervezkedését befejezte, első teendői közé tartozónak tekintette, erőlyes felterjesztésben a győri jogakadémia visszaállítását követelni, miben több szomszédos megye feliratai által is támogatva lőn; de eljárásuk ez alkalommal sikerre nem vezetett, miglen 1866. évben Simor János akkoron győri megyés püspök egy az akademiának gazdag, de később a tanulmányi alapba bekeblezett alapítványaira és az alapítványoknak az alapítók szándokához képest leendő kezelésére kötelező 1791 évi 23. törvényeikkre utaló kérvénynyel járult ő Felségéhez, és közbenjárása által kieszközölte, hogy a győri jogakadémia visszaállításának ügye újabb alapos tárgyalás alá vétetett.

Az ügynek kedvező eldöntését az akkori kormány ugyan kilátásba helyezte, de gyakorlati foganatosításában fő nehézséget az intézet elhelyezésére szükségelt helyiségek hiánya képezett és a folyamodó győri püspök felhivatott, hogy — miután az intézet céljaira használt helyiségek a győri főgymnasium részére átengedve lettek, de ezen helyiségek az akademiák újabb berendezésének meg sem felelhetnének, — ennél fogva az intézet hovaleendő elhelyezése iránt véleményes nyilatkozatot adjon. — Simor János győri püspök ismervén Győrvárosa közönségének ez ügy iránt táplált élénk érdekeltségét és áldozatkészségét, a fennjelelt kormányrendeletet Győrvárosa hatóságához tette át, azon felhívással: hogy a város jól felfogott érdekében, a kívánt helyiségek kiállítását vállalja el. A város közönsége örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy tettel is bebizonyíthassa egykori felsőbb tanintézetéhez való ragaszkodását, és sietett a kívánt helyiségeket készségesen felajánlani.

Az alkotmányunk történetében örökké emlékezetes 1867 év a győri kir. jogakadémia történetében is kiváló jelentőségű eseményt örökít meg, mert ez volt a 19 éven át szünetelő tanintézet visszaállításának éve, amennyiben boldogult Eötvös József báró m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter azonnal, a mint a magyar közoktatás ügy

vezetését átvette, sietett legfelsőbb helyen tanintézetünk visszaállítását javaslatba hozni, és kieszközölte, hogy ő császári és apostoli királyi Felsege 1867 évi május hó 14-én kelt legfelsőbb elhatározásával, a jogakademia visszaállítását elrendelte; Győrvárosának közönsége pedig adott ígérétét beváltandó, azonnal intézkedést tett, hogy a tulajdonához tartozó ugynevezett régi megyeház épülete az intézet ideiglenes befogadására alkalmassá tétessék, és egy a város díszére váló akadémia-épület tervezete elkészítettessék. 1867 évi octóber hó 2-án nyitotta meg ünnepélyes beszéddel a visszaállított intézetet Lipovniczky István akkoron címzetes püspök és m. kir. vallás és közoktatásügyi ministeri tanácsos, díszes vendégkoszoru és nagyszámu közönség jelenlétében, és azon évben az első évi tanfolyam meg is kezdetett, a következő években pedig fokozatosan a másik két évi tanfolyam; a város e közben az akadémiai díszes épületet emeltetvén, ez rendeltetésének az 1869 év nyarán átadatott, mely évtől kezdve a győri kir. jogakadémia, mint három évi tanfolyammal bíró jogi tanintézet szakadatlanul folytatja működését.

A győri kir. akadémia, mely alapíttatásakor a hittudományi szakra is, — 1806 óta pedig csak a bölcsészeti és jogi szakokra terjedt ki, jelen szervezetében tisztán jogi tanintézet, és a többi hazai kir. jogakademiákkal egyenlő, és több — különösen az 1867 évi jul. 19-én és sept. 16-án kelt legfelsőbb rendeletek által megállapított szervezettel bir. E szervezet szerint, az idézett három évi tanfolyamból áll, melyek elsejében: a jog és államtudományok encyclopaediája, a bölcsészeti jog, római jog, magyar alkotmány és jogtörténet, meg a magyar közjog, a téli félévben hetenkint 19, a nyáriban 18 órában; — a másodikban: egyházi jog, büntető jog, magyar magánjog, politikai tudományok, nemzetgazdászat és pénzügytan, a téli félévben 19, a nyáriban 20 órában hetenkint; — a harmadikban: a váltó és kereskedelmi jog, közigazgatási és pénzügyi törvényisme, magyar-osztrák monarchia statistikája, osztrák és bányajog, meg a polgári törvénykezési eljárás, a téli félévben hetenkint 22, a nyáriban pedig 20 órán át adatnak elő; mely tantárgyak mindegyikéből a tanulók fél- illetőleg évi vizsgákat tenni kötelezték.

Az intézet élén egy igazgató áll, ki egyszersmind tanár is; kivüle még öt tanár adja elő a fennjelelt tanszakokat; egy segédtanár a helyettesi és könyvtárnoki teendőket látja el. Ezenkívül mindig egy helybeli orvos a törvényszéki orvostant, mint nem kötelezett tantárgyat adja elő, hetenkint két órában tiszteletdíj mellett; a kath isteni tiszteletet pedig egy szintén tiszteletdíjazott hitszónok végzi. Az irodai teendőket és szolgálatot egy akadémiai írnok (pedellus) teljesíti.

A kir. jogakademia mellett működik a királyi birói államvizsgáló bizottság, melynek elnöke jelenleg a győri kir. törvényszék elnöke, másodelnöke az akad. igazgató, tagjai: a hatóságok több tagja, több győri ügyvéd és az akadémiai tanárok, számszerint összesen 26-an; mely bizottság minden év július és október hónapjaiban tartja rendszerint a birói államvizsgákat, egyeseket azonban évközben is megvizsgál.

A mi a győri kir. akademia tanulóinak számát illeti, ez az 1848. előtti időszakban, — beleértve a bölcsészeti karnak két évi tanfolyamát is, — általában 150—250 között változott; míg 1867-ben történt visszaállíttatása óta az intézet névkönyvei a következő létszámot mutatják ki:

1867/8	tanévben	44	nyilván	9	magántanuló;
1868/9	„	71	„	22	„
1869/70	„	76	„	20	„
1870/1	„	91	„	35	„
1871/2	„	103	„	48	„
1872/3	„	82	„	81	„

E számokból kitűnik, hogy a győri kir. jogakademiának 1848. előtt soha annyi tanulója nem volt, mint jelenleg, mert a fennkitett számban a mindig túlnyomó többségben lévő bölcsészeti tanulók száma is bennfoglaltatik, míg a két jogi tanfolyam hallgatóinak legnagyobb száma 1848-ig 136-ot tett, tehát a jelenlegi létszámnál 27-el kevesebbet. *)

Az intézet saját vagyonnal nem bír, kizárólagosan részére alapított ösztöndíj pedig csak egy van, u. m. a Kőnig Károly győri izraelita kereskedő és földbirtokos által, az 1869. évi magyar izraelita kongressusra képviselővé történt megválasztása emlékére 1869. júl. 20-án alapított 100 frtos ösztöndíj, mely évenként az igazgató által ajánlatba hozott három legjelesebb jogtanuló egyikét illeti; ezenkívül a Király püspököféle alapítvány ösztöndíjasai is, az alapító levél rendeletéhez képest, jogi tanulmányaikat a győri jogakademián tartoznak végezni.

A kir. jogakademia jelentékeny taneszközöket bír könyvtárában, mely az 1868 évben átvett régi könyvtár 793 kötetével együtt mostanig 2323 kötetre szaporodott fel, és az akademia épületében van elhelyezve. (Ismertetését lásd a „Könyvtárak“ című rovat alatt.)

*) Hogy a magántanulók száma évről évre oly feltűnően szaporodik, ez azon körülménynek tulajdonítandó, hogy 1869. évben kiadott szabályrendelet szerint, a magántanulás nincs többé a ministerium engedélyétől feltételezve.

Végre megemlékendő még az akademiához tartozó, és az ifjuság által kezdeményezett 1868 évben létesült „jogászsegélyző egyesület“, mely a rendes tagok évi illetményei, nemeslelkű adományok, és e célra rendezett mulatságok és előadások jövedelmeiből szaporodik és jelenleg 3200 frtot meghaladó tőkével bír, melynek kamataiból évenként több vagyontalan jogtanuló segélyeztetik, a fölösleg pedig tőkésítettik, és egy, a tagok által választott igazgató választmány kezelése alatt áll.

A győri kir. akadémia 1848 előtti szervezete szerint a tankerületi főigazgatóság alá lévén helyezve, ide igtatjuk a győri tankerületi igazgatók neveit; első volt Niczky Kristóf később országbíró, ezt követte Teleky József gróf, utána Novák Krizosztom később pannonthalmi főapát, Bausch Ferenc, Paintner Mihály, Fejér György a híres történetbuvár és az akadémia történetírója, Dresmitzer József és Deáky Zsigmond felszentelt püspök, később győri nagyprépost. — Ujabb szervezete szerint az intézet közvetlenül a magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnak van alárendelve.

Az intézet tanárainak sorozatában számos férfiú nevével találkozunk, kik a hazai tudományosság körül érdemesültek. A kitünőbbek: Kelemen Imre, a magyar magánjog és történetének jeles írója, Beke Farkas, Sonnenfeld munkáinak fordítója; a hazai jogiradalom körül a tanulók igényeinek megfelelő, magyar nyelven írt munkák által érdemesült Karvasy Ágoston, később pesti egyetemi tanár; szintén irodalmi működéséről ismeretes Szibenliszt Mihály, Csacsó Imre a jeles elméleti úgy mint gyakorlati magyar criminalista; Konek Sándor első hazai statistikuskunk, végre Pauler Tivadar m. kir. igazságügyminiszter, hazánkban a büntetőjog és az észjog első szaktekintélye. A bölcsészeti kar tanárai között: Stanke Leander, Máár Bonifác, Brestyenszky Adalbert bencés tanárok és Werner József ismeretes neveivel találkozunk.

Befejezésül azon jeleseink közül, kik a győri kir. akadémián nyerték szakképzettségök alapjait, elég legyen itt: Deák Ferenc, Ghiczey Kálmán, Horváth Boldizsár, Rauch Levin báró, Somsich Pál neveit említeni, és azon kívánságunknak kifejezést adni: vajha a jövő nemzedék is sok ily jelesek neveit tudná a győri kir. jogakadémia évkönyveiből idézni.

2. A győri püspöki lyceum.

Az egyházi javaknak a törökök által történt elfoglalása okozta, hogy a tridentini zsinatnak a papnöveldek föllállítására s az egyházi pályára lépőknek a szükséges tudományokban való szakszerű oktatá-

sára vonatkozó határozata Győrött csak későbbben léphetett életbe. A nyomasztó viszonyok kedvezőbbre fordultával Dallos Miklós győri püspök — e város szülötte — első alapítá meg a győri papnövelde és evvel együtt a lyceumot is, e célra 25000 rajnai forintot téven le alapítványul; az egyházmegye papnövendékei (számra 12) azonban ekkor még a bécsi Pázmánféle intézetben képeztettek, melynek alapjához Dallos alapítványa is csatoltatott.

A lyceum tulajdonképi megalapítója Széchenyi György püspök volt, ki 1688-ban ott hol jelenleg is a papnövelde áll, házat építtetett és a növendékek oktatását a szent-Benedek rendűekre bízta; a növendékek egy része azonban még ekkor is a bécsi és nagyszombati egyetemekben, nemkülönben Rómában képeztetett a felsőbb theologiai tanulmányokban; miglen Sinzendorf Frigyes gróf bibornok s győri püspök, növendékeit mind saját felügyelete alatt kívánván oktatattani, a külföldön levőket hazahivatta, s mivel a papnövelde az ilykép felszaporodott számu növendékek befogadására szűk volt, 1732-ben arra egy második emeletet építtetett, az oktatást pedig a Domonkos rendűekre bízta; s itt veszi kezdetét tulajdonképen a győri püspöki lyceum. Későbbi püspökök a tanszékeket kegyesrendűekre bízták, míg vásonkeői Zichy gróf püspök ezeket a tanárkodástól felmentvén, 1744-ben a növendékeket ugy a bölesészeti mint a theologiai tudományok hallgatása végett a jezsuiták collegiumába küldte, jutalmul a collegiumnak 650 forintot rendelvén a seminárium pénztárából. Taníttatott pedig a hittudományi szakban: a sz. irás magyarázata, ágozatos hittan, erköles-tan és egyházi jog.

Az 1763 évi június hó 28-án dühöngött földrengés a város nagyrészével együtt a papnövelde épületét is romba döntötte, de Zichy gróf püspök azt 1766 évben ujra fölépíttette és azon állapotba helyezé, melyben azt az ujabban történt átalakításig láttuk.

II. József 1784-ben egy rendelettel a püspöki lyceumokat eltörölvén, a győri növendékek a pozsonyi központi (generalis) papnöveldebe küldettek, Győrött csupán a bevégezett theologia ismétlése s a lelkipásztorkodáshoz szükségelt különös ismeretek megszerzése végett töltvén egy évet, az e célból fennálló intézetben. II. Lipot 1790-ben a generalis seminariumokat feloszlattván, a győri papnövelde ismét visszanyerte régi lakóit, és Fengler püspök által ujjolag a tanulandó tárgyak tekintetéből szerveztetvén, a tanítás most már — egy tanár kivételével megyebeli papokra bízott, és azóta ezek által volt ellátva.

Ekkor nyert szervezetében áll fenn jelenleg is, csupán az előadásul használt tankönyvekben történt azóta változás, tekintettel a tudomány

haladására és a hazai viszonyokra. A mostani püspök Dr. Zalka János rendelete folytán jelenleg a rendes tárgyakon kívül még a „Magyar közjog alapvonalai“ és a „Népiskolai oktatás módszertana“ is előadtnak.

A püspöki lyceum a megyés püspök által a győri káptalan tagjai közül kinevezett Prodirector igazgatása alatt áll, és kebelében 4 tanár működik. A növendékek száma 40—45 között váltakozik. Az intézet tanárai közül érdemesültek: Tumpacher, ki 1805-ben a pesti egyetemhez hivatott meg tanárnak; az 1844 évi országgyűlésen szerepelt Wurda János és Hohenegger Lőrinc kanonokok, valamint Filinger Lipót, ki 1834-ben szintén pesti egyetemi tanárrá lett.

A püspöki theologiai felsőbb tanintézetten kívül van az egyházmegyének „kisebb papnöveldéje“ is Győrött a főterre néző ugynevezett „apátházban“, mely egykor a pannonhalmi főapátoknak szolgált lakásul. E kisebb intézet növendékei (számszerint 50—55) mint 5, 6, 7, 8-ik osztályu tanulók a bencések főgymnásiumában nyilvánosan végzik tanulmányaikat, és csak ezután lépnek át a felsőbb papnöveldébe. E kisebb intézetnek alapítója Simor János győri püspök volt 1857-ben, megnyitlt 1858-ban oct. 1-én.

3. A pannonhalmi főapátsági lyceum.

A Szt-Benedekrend növendékeinek kiképzésére szolgál a Pannonhalmán létező lyceum, mely jelenleg három tanfolyamot foglal magában u. m. 1) a tanár-képezdét, 2) a hittani és 3) a gymnásiumi tanfolyamot. A tanárképezde feladata a növendékeket a négyévi theologiai tanfolyam alatt a gymnásiumi tudomány-szakokban a végből vezetni és előkészíteni, hogy a kir. tud. egyetemenél fennálló „Kir. gymn. tanár-vizsgáló bizottmány“ előtt a tanári vizsgát letegyék, és a gymn. tanárszékerekre képesítő okmányt nyerjenek. A lyceum ezen része 1866-ban lön szervezve és rendszerezve. A hittani tanfolyam négy évre terjed; a rendes tantárgyak közt a nevelés- és oktatástan is képviselve van, s ennek, valamint a lelkipásztorkodásnak előadási nyelve magyar, míg a többié latin. A főapátság mindenkor tulajdon hittani tanfolyammal bírt, és pedig a szerzet visszaállltatásakor 1803-ban kezdetben Győrött; 1807-ben az 1-ső és 2-od évi folyam, 1809-ben pedig a 3-ik és 4-ik évfolyam is Pannonhalmára költözött át, s itt van mindekkoráig. A gymnásiumi tanfolyam két évre, u. m. a 7-ik és 8-ik gymn. osztályra terjed, és teljesen a nyilvános gymnásiumok mintájára van szervezve. A rend visszaállltatásától egész 1849-ig e tanfolyam Győrött volt, ezen év óta azonban ez is Pannonhalmán van.

Ugyanitt töltik a rend ujoncai is az első ujoncévet, mialatt részint a szerzet szabályait és történelmét tanulják, részint a gymnásiumi tantárgyakat, főleg a nyelveket ismétlik; és csak ezen év elteltével folytatják a rendes gymn. tanfolyamot.

Az egész lyceum élén egy igazgató áll, a tanszékeket pedig 12 tanár tölti be, kik közül 7 a tanárképezdében, 4 a hittani, — 6 a gymnásiumi tanfolyamban, 5 az ujoncoknál vegyesen működik.

Az intézetben működött jelesek közül megemlíjtjük Guzmics Izidor később bakonybéli apát, és Márkfi Samu utóbb a pesti tud. egyetem rektorának nevét; továbbá Rónay Jácintot, ki a gymnásiumi tanfolyam bölcsészeti tanszékén 8 évig működött. A pesti tud. egyetem hittani karánál jelenben is két tanár működik, kik a pannonhalmi lyceum tanszékéről léptek az egyetemére. A növendékek összes száma 40—45 közt váltakozik.

A lyceum segédeszközeit képezik a központi főkönyvtáron kívül a növendékek számára külön berendezett ifjúsági könyvtár, nemkülönbön a terményrajzi és természettani muzeumok, melyek nem annyira a gymnásium, mint inkább a tanárképzés igényei szerint vannak felszerelve.

4. A sz. Benedekrendűek katolikus főgymnásiuma.

A Jezsuita szerzetet Dallos Miklós győri püspök 1626 évben Győr városába behelyezvén, e rend már 1630 évben bírt felsőbb iskolákkal, melyek a nevezett rend eltöröltetése után más szerzetes és világi tanítók által lettek ellátva miglen 1801/2-ben a Szt.-Benedek rendnek visszaállítatása után a győri gymnásium e rend kezébe került és az 1850-ben történt tanulmányi rendszer változásig mint főgymnásium 6 osztálylyal állott fenn, midőn az előbb az akademiához tartozott bölcsészeti szak a főgymnásiumba bekebleztetvén, az állami főgymnásiumok módjára szervezve, 8 osztályú főgymnásiummá egészített ki, és mint ilyen jelenleg érvényben lévő gymnasialis tanrendszer szerint szervezve a Sz.-Benedek rendből nyert tanárok vezetése alatt áll.

A főgymnásium a győri tankerület főigazgatója alá tartozik, élén egy igazgatóval és 13 tanárral.

A tanulók száma e középtanodán.

1867/8 évben	.	.	.	528
1868/9	"	.	.	495
1869/70	"	.	.	446
1870/71	"	.	.	438
1871/2	"	.	.	390 volt.

Mely feltűnő számcsökkenés főleg azon körülménynek tulajdonítható, hogy a hazánkban legujabban jelentékeny számmal szaporodott reáltanodák által mindinkább több alkalom van nyújtva a real pályára, mit — tekintve az e szakbeliek hiányát és a nagy szükségletet hazánkban, csak örvendetes jelenségnek tekinthetünk.

A főgymnásium mind a tanárookra mind a tanulókra nézve segéd-szerei tekintetében kedvő helyzetben van, a mennyiben a tanárok a Szt.-Benedek rendűek társházának jól felszerelt könyvtárát használhatják; az intézetnek pedig rendezett és 12495 darabot számláló terményrajzi muzeuma nemkülönbön természettani szertára és ifjúsági könyvtára van.

Az intézet ifjúsága egy „Önképző körben“ önművelődésének jelentékeny tényezőjét bírja, és egy irodalmi folyóiratot is ad ki „Remény“ cím alatt. Két év óta az intézet jelenlegi igazgatójának kezdeményezése folytán segélyző egylettel is bír.

Végre az intézet körül kiválólag érdemesült tanárok közül elég legyen itt csupán Dr. R ó m e r Flóris nevét említeni, ki főleg a teményrajzi és régészeti muzeum létesítése és szervezése körül fáradhatlan buzgalmat és tevékenységet fejtett ki.

5. A győri ágostai evang. gyülekezet algymnasiuma.

1749 előtt, — mely évben a győri evang. gyülekezettől temploma, iskolája és szabad vallásgyakorlata elvétellett, több mint másfél századon át volt Győrött evangélikus latin iskola, mint erre már Szenci Molnár Albert hivatkozik; de ezen iskoláról igen csekély adatokat bírunk.

1783-ban az ágost. evang. gyülekezet újra megalakulván, nem késett még azon év november havában elemi iskoláival együtt egy latin iskolát is nyitni egy tanárral; mely iskola 1790/1-ben egy második tanárt is nyervén, megalakult az algymnásium, melyet a győri evang. gyülekezet, mint sajátját fenntartani és minden szükségességekkel saját gondnoki pénztárából, illetőleg a hívek adakozásaiból ellátni azóta meg nem szűnt.

1795-ben ezen algymnásium Szeredi Kovács József alapítványa folytán tápintézetet (convictus) is nyert, melynek jövedelmeiből 10—12, sőt időnkint még több szegény tanuló élelmezést nyert évenként; de a bekövetkezett pénzválság ezen alapítvány tőkéjét annyira csökkentette, hogy az akkor szenvedett kárt, az azóta tett több rendbeli kegyes adományozások és hagyományok pótolni mindeddig képesek nem voltak. Jelenleg ez alapítványból 8 szegény tanuló nyer ellátást egészben vagy részben.

A tanrendszert illetőleg ez intézet mindenkor a többi evang. gym-násiumokkal, jelesen a sopronyival egyenlő szervezettel bírt, régebben 6 évi, ujabban 4 évi tanfolyammal.

A tanulók száma a vizsgálati jegyzőkönyvek tanúsága szerint igen váltakozó volt. Régebben az intézet népességét jelentékenyen növelték a felsővidékekről magyar nyelv tanulása kedvéért ide jött német és kivált tótajkú tanulók; és tekintve azt, hogy Győrött a magyar nyelvet sokkal szebb és tisztább kiejtéssel beszélik, mint sok más helyen, ezen kis intézet azon időben a magyarosodásra nem épen jelentéktelen hatású volt. — Midőn a nemzeties szellem ébredésével a felvidéki intézetekben a magyar nyelv tanítása és gyakorlása élénk lendületet nyert, az intézet felsővidéki tanulói tetemesen kevesbedtek; míg ujabban az intézet közép száma — öt évi átlagot véve fel — 61.

Az intézet bír egy kis könyvtárral (253 kötet), természetrajzi gyűjteménnyel (170 darab) és természettani nemkülönben földrajzi készülékekkel (50 db.).

6. Győrvárosi al-reáltanoda.

E tanintézet egyike Győr legujabb iskoláinak. Ugyanis 1851/2 évben Győrött is valamint Magyarország nagyobb városaiban a létező elemi főtanodák negyedik osztályának két évi folyama az akkori tan-szervezet szerint előbb két osztályú reáltanodává alakíttatott át, az 1852/3-ki tanév elején pedig a harmadik osztály is hozzá csatoltatván, mint 3 osztályú alreáltanoda magánjellegű tanintézet gyanánt állott fenn. 1860-ban azonban a nyilvánossági jelleggel felruháztatván, ez idő óta mint ilyen szép sikerrel működik, és Győrváros házipénztárából tartatik fenn; ujabban jelentékeny tanszerekkel lőn a város által felszerelve.

Az intézet élén egy igazgatótanár áll, ki a városi reáliskolai bizottságnak van alárendelve, részint önálló működési körrel bír; a tanári kar öt tagból áll; tannyelv a magyar.

Az intézetet látogató tanulók számviszonyait illetőleg, ezek száma :

1867 évben	.	.	.	86-ra ment;
1868	"	.	.	78 " "
1869	"	.	.	85 " "
1870	"	.	.	96 " "
1871	"	.	.	164 " "
1872	"	.	.	173 " "
1883	"	.	.	204 " "

mely számok összehasonlítása igen öröndetes szaporodást tüntet ki. Megnyitásától kezdve összesen 2270 tanuló látogatta.

Az intézetet 1870. évben a városi közgyűlés felekezetnélküli tanodának jelentette ki.

Különösen kiemelendő még, hogy a vallás és közoktatási minisztérium és Győrvárosa közönsége között a múlt évben létrejött szerződés értelmében az 1873/4. tanév kezdetével Győr városában a mostani alreáltanoda bekebelezésével egy állami főreáltanoda nyílik meg, melyhez a szükségelt helyiségek kiállítását, a felszerelésre 2000 frt. és évi 5000 frt. o. é. összeg kiszolgáltatását Győrvárosa közönsége nemeslelkűen felajánlotta, mely áldozatkészsége által a hazai tanügy körül magának nem csekély érdemet biztosított.

Elemi tanodák és népműveltségi viszonyok.

Vargyas Endrétől.

Azon műveltségi fokozat, melyet valamely ország vagy megye elfoglal, ismertető jelként szolgál azon ország vagy megye szellemi életrealóságára.

Tudván azt, hogy irni-olvasni tudás nélkül a legkezdetlegesebb műveltség megszerzése is lehetetlen, kétségkívül irányadó a szellemi műveltség megítélésére főleg azon körülmény, vajjon valamely ország vagy megye elemi iskoláiban, mi és mennyi tanítatik, és a tankötelesek közül mennyi a tényleg iskolába járóknak létszáma?

Vajmi fontos tehát, vajjon Győrmegye minő helyet foglal el e tekintetben a magyar szent korona egyéb megyéi között. Hogy azonban a kellő párhuzamot megvonhassuk, szükséges, hogy ismerjük először is egész Magyarország általános helyzetét.

A statisztika az utolsó népszámlálás adatai nyomán kiderítette, miszerint a szent korona területén — ide nem értve az 1—6 éves gyermekek számát — 12.751,314 lélek közül

olvasni, vagy olvasni és irni tud: 5.334,811 vagyis 41.84%

sem irni sem olvasni nem tud: 7.416,503 vagyis 58.16%.

A miből kitűnik, hogy a kellő korban levő összes lakosságnak több mint fele része nem tud sem olvasni, sem irni; és így Magyarország, szemben például Franciaországgal, hol az 1863-diki adatok szerint 33%, és szemben Angolországgal, a hol 30% volt az irni-olvasni nem tudók száma, — tetemes hátrányban van.

A mi már most a tanköteleseknek tényleg iskolába járását illeti, a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszteriumnak a közoktatás állapotáról szóló, s az országgyűlés elé terjesztett jelentése Magyarországot már kedvezőbb viszonyban tünteti elő.

Eszerint Magyarországot egybevetve a lajthántúli tartományokkal és Poroszországgal, az arány következő; a népiskolai tankötelesek közül :

Magyarországban iskolába járt	56·62%
Osztrák birodalomban „ „	65·21%
Poroszországban „ „	87·30%

Átalános tájékoztatás végett ezeket előre bocsátva, lássuk most már, vajjon a népműveltségi fokozat szerint miként áll Győrmege?

A mi az irni-olvasni tudást illeti, előre is megjegyezzük, miszerint Győrmege viszonyítva Magyarország egyéb megyéihez, kedvező viszonyban áll.

Ugyanis Győrmegeében az irni-olvasni nem tudók százaléka átlagosan véve a férfiakat és nőket . . . . . 30·37%

Győrvárosában pedig . . . . . 28·05%

És így Győrmege Magyarországban és Erdélyben a 6-ik, Győrvárosa pedig a városok közt a 12-ik helyet foglalja el.

Győrmege járásai szerint a műveltségi fokozat a statisztikai adatok nyomán a következő :

Győrmege	népesség	Irni, olvasni tud			Csak olvasni tud			Sem nem ír, sem nem olvas		
		férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.
Pusztai járás. . .	29209	6578	3738	10316	1369	3098	4467	6546	7880	14426
Sokoróaljai járás .	21733	6037	4045	10082	786	2492	3278	3814	4559	8373
Tó-, szigeti és csilizközi járás. .	32660	9516	7298	16814	780	2722	3502	5520	6824	12344
Összesen	83602	22131	15081	37212	2935	81312	11247	15880	19263	35143
Győrváros	20035	6282	5315	11597	365	751	1116	2791	4531	7322
Város és megye. .	103637	28413	20396	48809	3300	9063	12363	18671	23794	42464

Az itt közlött részletes kimutatásban azonban bennfoglalvák az 1—6 éves gyermekek is.

Ha tehát ezen összegekből kivonjuk a 6 éven alul eső gyermekeket, akkor az összegezett táblázat a következő számokat fogja előtűntetni :

A hat éves koron fölül eső népesség közül olvasni és írni tud					
férfi		nő		összesen	
szám	%	szám	%	szám	%
22131	64.93	15081	42.47	37212	53.47
6282	75.58	5315	56.80	11597	65.64
28413	67.02	20396	45.45	48809	55.93

Tehát a megyénél és városnál az írni-olvasni tudók százaléka átlagosan 55.93%. Ehhez hozzá számítandó még a csak olvasni tudók létszáma, melyet a következő táblázat tüntet elő :

Csupán csak olvasni tud					
férfi		nő		összesen	
szám	%	szám	%	szám	%
2935	8.61	8312	23.40	11247	16.16
365	4.40	751	8.02	1116	6.31
3300	7.78	9063	20.20	12363	14.17

A 6 éven fölül esők, kik írni-olvasni nem tudnak, a következő táblázatban tüntetvék föl :

Sem írni, sem olvasni nem tud					
férfi		nő		összesen	
szám	%	szám	%	szám	%
9016	26.46	12123	34.13	21139	30.37
1664	20.02	3292	35.48	4956	28.05
10680	25.20	15415	34.35	26095	29.90

E szerint Győr megye, mely mint említők Magyarország megyéi közt műveltségre a 6-ik, elég előnyös helyzetben van. Említettük, hogy Franciaországban 33%, Angolországban pedig 30% az írni-olvasni nem tudók száma. Eszerint, ha Magyarország átlagos száma Győr megyének színvonalán állana, Magyarország előbbre állana, mint Franciaország s egyenlő arányban állana Angolországgal.

A mi Győr megyében a tanköteleseknek tényleg iskolába járatását illeti, az utolsó négy év tanügyi kimutatásai szerint a százalék következő:

1869-ben 60·12%	} volt a tényleg iskolába járók száma.
1870-ben 65·75%	
1871-ben 71·14%	

Ezen arány növekvése kedvezőbb lendületet nyert 1872-ben, a mennyiben ekkor már 77·56% a tényleg iskolába járók száma. A számokat következő táblázat tünteti elő:

1872-ben

Tanköteles gyermek volt			Elemi iskolába járt			Ismétlő iskolába járt			Az iskolába járók főösszege	Iskolába nem járt		
6—12 éves	13—15 éves	össz.	fiú	lány	össz.	fiú	lány	össz.		fiú	lány	össz.
13935	4943	18878	6597	5793	12390	1136	1057	2193	14583	1986	2199	4295

E szerint tekintve, hogy Magyarországon az iskolába járók átlagos százaléka csak 56% — Győr megye, szemben a többi megyékkel előnyös helyet foglal el, s a lajthántúli tartományok átlagos százalékát — a mely 65% — már 12%-al túlhaladja, míg ellenben Poroszország átlagos 87%-ánál 10%-al hátrább áll.

A fönnebbi táblázatos kimutatás más tekintetben is fontos. Abból ugyanis kitűnik, miszerint 1872-ben a tényleg iskolába járók száma 77·56%, az iskolába nem járók százaléka pedig 22·44% volt.

Ha már most ezen utóbbi tételt viszonyítjuk azon fönnebbi tételhez, hogy az 1870-diki népszámlálás szerint Győr megyében 30·37% volt az írni-olvasni nem tudók száma, a haladás már 1872-ik évben 7·63% emelkedést jelez.

Vallásra nézve 1872-ben tényleg iskolába járt:

római kath.	helv. hitv.	ágost. hitv.	izraelita	összesen
11121	965	1846	651	14583

Az időtartamra nézve az iskolába járók két részre oszlanak; egy résznél, mint általán az ágostai hitvallásuak- és izraelitáknál, azonfelül Győrvárosában az iskolai időtartam 10 hó, legtöbbnyire pedig csak oct.—május hó közt eső 8 hó időszakra terjed.

Az 1872-diki évben írni-olvasni megtanult 1765. Itt azonban megjegyzendő, miszerint ezen létszám a 15 évet betöltött, vagyis a tankötelezettség alól végleg kikerültekre vonatkozik.

Az iskolákra és tantermekre nézve, hogy kellő tájékozhatást nyerjünk, érdekes ismerni elsőben hazánk viszonyait egyéb országokhoz. Ugyanis Magyarországon átlagosan véve egy iskolára az összes iskolába járók közül 85, ellenben Poroszországban 110 tanuló esik.

Győrmegyét illetőleg az iskolák létszáma :

1869-ben 105
1870-ben 110
1871-ben 118
1872-ben 123 volt.

Ezen utóbbi tételt viszonyítva a tényleg iskolába járók létszámához, azt találjuk, hogy Győrmegyében egy iskolára átlag 118 tanuló jut. Ezen arány azonban kedvezőbb lesz, ha a tantermeket viszonyítjuk a tényleg iskolába járókhoz. Ugyanis

1869-ben a tantermek száma 128
1872-ben „ „ 159

volt; mely utóbbi tétel nyomán Győrmegyében egy-egy tanteremre átlagosan 91 tanuló jutott.

Ezek után lássuk a tanítói létszámot és az iskolák felszerelését :

A tanítók létszáma				
1869	1870	1871	1872	összes szaporodás
157	164	168	171	14

Képesítésre nézve az utóbbi év tanítói közül képesítő oklevéllel bírt 131, nem bírt 40; rendes tanító volt 130, segédtanító 41.

Lássuk továbbá a tantárgyak tanítását és az iskolák felszerelését.

Az 1868. évi törvénycikk életbeléptetése óta az előírt tantárgyak, ugymint a vallási tantárgyakon kívül írás, olvasás, beszéd- és értelem gyakorlatok, számtan, anyanyelv, földrajz, történet, természet-

rajz, természettan, gazdaságtan, ének taníttatik Győrmegye iskoláinak nagyobb részében. A tornászat nehezebben tud tért nyerni.

Fölszerelést illetőleg Győrmegye iskolái következőleg állanak:

Az iskola													
épülete a községé		épületében van		épülete mellett van			taneszközei						
tulajdona	bérelt	tanterem	tanító lak	fiúiskola	kert	testgyakorló hely	fekete író tábla	fali táblák	térkép	földgömb	természetrajzi eszköz	term-tan eszköz	könyvtár
113	10	159	108	57	21	13	114	100	99	81	62	15	9
													4

Ezek után lássuk Győrmegye összes elemi iskoláinak évi jövedelmeit és kiadásait. Az illető tételeket a következő táblázatok tüntetik elő, melynél az adatok 1872-diki évről szólnak:

Az iskolák évi jövedelme osztr. ért.											
ingatlan vagyonból				tőkepénzből		tan- díjból	községi	egyházi	egyéb forrás- beli	összesen	
melynek											
értéke	jöve- delme	összege	kamatja	s e g é l y e k b ől							
120900	7435	7867	437	2206	18837	20169	6702	55786			

És itt megjegyzendő, miszerint a tanítók a községi segélyt többnyire mint egyszersmind jegyzők kapták. Ezen évi jövedelemből az évi kiadás a következőleg oszlik meg:

Az iskolák évi kiadása osztr. ért.						
a tanítók fizetése		fűtésre készpénz	tan- szerekre	szegény gyermek ruházására	egyebekre	összesen
rendes	segéd					
48926	3843	276	252	133	2356	55786

Íme, a statistikai adatok nyomán így állt Győrmegye iskolai ügye az utolsó négy év alatt.

Az ügy azonban folyton emelkedőben van, amennyiben részint a felnőttek oktatása a vallás- és közoktatásügyi ministerium rendelkezése folytán évenként eszközöltetik, minek eredménye az, hogy éven-

kint 2—300 közt van azon felnőttek száma, kik írni-olvasni megtanulnak. Ezenfelül ugyancsak a nevezett ministerium gondoskodik a tanítók tovább képezéséről is, részükre póttanfolyamokat rendezvén. Így az 1872-ki évben Győrött rendezett póttanfolyamban Győr megyének 94 tanítója vett részt.

Hátra van még, hogy megemlékezzünk a tanítóképezdek, magánintézetek és kisdóvodákról, nemkülönben a tanítóegyletekről.

Győr megyében tanítóképezde egy van, — és pedig a győri kath. képezde, mely két tanfolyammal még 1847-ben állíttatott fel, s melyhez 1871-ben a harmadik járult. Az intézet fenntartásához a győri püspök 1850, a tanulmányi alap 1320 forinttal járult. — Ujabban helyiséget szintén a püspök adott számára.

A győri kath. tanítóképezde állapota

2 osztályban								3 osztályban			
1867		1868		1869		1870		1871		1872	
tanárok száma	tanulók száma	tanárok száma	tanulók száma	tanárok száma	tanulók száma	tanárok száma	tanulók száma	tanárok száma	tanulók száma	tanárok száma	tanulók száma
5	76	5	86	5	94	10	94	9	39	8	39

Tehát az apadás 1868-tól: 37.

Magánintézet leányok számára Győr városában három van. Ugymint Zsalud, Petz és Svecény urhölgyeké, melyekben összesen 326 leány nyer képeztetést.

Tanítóegylet eddig csak egy van a megyében: az ágostai hitvallásuak felekezeti egylete *).

Végül a kisdóvodákról akarunk néhány szóval megemlékezni. Óvoda eddig csak Győr városban van és pedig 3, ugymint a győrbelvárosi, mely még 1842-ben nyitattott meg Biringér József alapítványa nyomán, továbbá a győrujvárosi, mely 1858-ban nyílt meg s a győrszigethi, melyet Simor János volt győri püspök alapított apácák vezetése alatt.

Így áll Győr megye elemi tanügye. Műveltségi állapotáról a pusztá számok eléggé tanuskodnak s ha oly fokozatosan halad évről-évre az emelkedés, mint haladt az utolsó négy év alatt, Győr megye Magyarország legelső megyéi között foglal helyet.

*) Tudomásunk szerint a győri kath. egyházmegye téthi esperesi kerülete szintén bír tanítóegylettel.

Könyvtárak.

A műveltség és tudományosság emelkedésének lényeges tényezőit képező könyvtárakban Győrmege és városa épen nem szütkölködik; sőt elmondhatjuk, hogy e tekintetben hazánk kevés vidéke dicsekedhetik ily kedvező viszonyokkal.

A megye területén létező könyvtárak közt kitünő helyet foglal el a tudós világ előtt eléggé ismeretes pannonhalmi könyvtár, melynek értéke ugy kívánja, miszerint róla tüzetesebben szóljunk.

A pannonhalmi könyvtár.

Kuncze Leótlól.

E tudományos készletre a „könyvtár“ elnevezést a legszélesebb értelemben kell alkalmaznunk, a mennyiben keretében nem csupán a könyv-, de egyéb műgyűjtemények is bennfoglaltatnak; ilyenek névszerint: a kép-, pénz-, régiség-, újabb műtárgyak, és a természeti gyűjtemények. E többoldalúság szükségessé teszi, hogy az egyes csoportokat külön ismertessük.

1. Könyvgyűjtemény.

A könyvkészletnek eszméje mélyen gyökeredzik rendünk alapítójának sz. Benedeknek szabályaiban, melyeknek 48-ik fejezetében ez áll: *Accipiant omnes singulos codices de Bibliotheca.* Már ez alapon is feltehető, hogy a pannonhalmi bencések kezdet óta minden időben kellően gondoskodtak szellemi szükségletök kielégítéséről; de birunk e tekintetben egyenes adatokat is, és pedig nem csak átaláiban a történelemben (Ziegelbauer hist. lit. ord. S. Ben. I. 6.), de különösen szent László király idejére vonatkozólag levéltárunkban is. (Dipl. S. Lad. Capsa II.)

Hogy a következő századok során át egész a XVIII. század végéig hazánk különféle viszontagságai- és csapásaiban főmonostorunkkal együtt könyvkészletünk is híven osztozott, azt nemcsak feltehetjük, de tudjuk is. Mert leszámítva azon kéziratot codexeket, melyek jelenleg a levéltárban őriztetnek, régibb készletünk némi maradványaul egy igen érdekes breviáriumot említhetek, melynek zárcíme a következő: „*Breviarium szm ritum ac morem monachorum sancti Benedicti de obseruatia szm rubricam sancti martini sacri monasterij montis pañonie &*

totius regni bngarie accuratissime reuifum : correctū & emendatus feliciter explicit Noua impreffione luculentū. Anno 1519 die 15 Julij. Venetijs in Edibus Petri Pichthenstein. Mandato Luce Mantfe Librarij Wiennenfis", s melynek elveszett első kiadása az időtáblából ítélve 1496-ra teendő. Ennyit a régibb időkről.

Az 1772-ik évtől fogva már határozottabb adatokkal rendelkezünk. Ez évben ugyanis Somogyi Dániel főapát Kollinovits pozsony-megyei földbirtokosnak könyvtárát vette meg 350 frton ennek özvegyétől, mi által az akkoron csak néhány ezer kötetből álló könyvtár tetemesen gyarapodott. Az 1786-ban készült catalogus már 4249 kötetet mutat ki. A szerzet igényeit akkor természetesen leginkább a theologia, ascesis, sz. atyák, szónoklatok s történeti munkák elégíték ki, miért is épen e szakok voltak leginkább képviselve, bár egyéb szaktudományi munkákban sem szűkölködünk.

Miután 1786-ban II. József császár intézkedése folytán szerzetünk is feloszlott, más könyvtárakkal együtt a mienk is a magyar egyetemi könyvtárba vándorolt át, hol is az ily módon keletkezett duplányokkal *) a mi könyveinknek is nagyrésze eladatott. Innen magyarázható meg, hogy szerzetünk visszaállíttatása (1802) után könyvtárunk csak részben (s egyetemi bélyeggel ellátva) került haza; sőt egyes munkák véglegesen egész mostanáig az egyetemi könyvtárban maradtak.

A nagytudományu Novák Krizosztom főapát volt az, ki a feloszlott német bencések és egyéb szerzetesek könyvtárainak összevásárlásával a jelenlegi terjedelemnek első alapját megveté. E könyvek többnyire az illető zárdák jegyeivel vannak ellátva, s így másnemű szerzeményektől könnyen megkülönböztethetők. Ugyanezen főapát szorgalmazásának alapján — különösen Ivanics budai antiquarius buzgó gondoskodásának köszönjük kitünőbb munkáink legfőbbjeit. A szerzetnek ez irányban tanusított buzgalma méltánylást nyert künn is; és így történt, hogy több egyházi férfit könyvtárát részint életében, részint holtá után a főapátságnak ajándékozta.

Igy Dr. Frank Gy. győri kanonok 1804-ben 323 kötettel ajándékozta meg könyvtárunkat; utána 1809-ben Schober J. pozsonyi nagyprépost 1470 munkát adott át a bencések pozsonyi székházába, honnan az Pannonhalmára került. A harmadik jötevő Paintner Mihály győri kanonok, ki az 1825. május 1-én kelt végrendeletében 6000 kötetből

*) E kifejezést habár némi kétséggel, de mégis megtartottuk, támaszkodva a könyvtár-kezelés nyelvében gyakorlatilag elfogadott szokásra. Szerk.

álló könyvtárát engedé át szerzetünknek, mely azonban különféle nehézségek és akadékoskodások kikerülése végett végre 2000 frtot tett le a becses gyűjtemény fejében (Archiv, fasc. 74/B. y.), mely 1833-ban érkezett Pannonhalmára. A következő évben Berghoffer Mihály, a győri káptalan prépostja szintén végredeletileg gazdagítá 2032 kötetel tárukat (Archiv. fasc. 74/B. ff.). Hasonló módokon egyes székházaink könyvtárai is gyarapodtak s általuk — habár közvetve — ismét a pannonhalmi.

Tetemes szaporodásban azonban még jelenleg is az által részesül könyvkészletünk, hogy egyes elhalt rendtagok könyvei, — a mennyiben ezek székházainkban nem maradnak, szintén a központi könyvtárba kebeleztetnek be. Ily módon az 1828-ban elhalálozott Novák Krizosztom főapátnak 7273 munkából álló könyvtára is a központi gyűjteménybe jutott. Stanke Leander, Körmendy Krizolog és Matuskovits Polykarp rendtagok után egy-egy ezer kötet, Maár Bonifác után pedig 4660 darab maradt. Nem számítva az előbbi időkben s a főmonostoron kívül elhalt rendtársakat, az utolsó két évtized alatt Pannonhalmán elhunytak közül csupán Rimely Mihály főapátot és Takáts Bernardin, Pendl Alajos, Körmendy Kamil rendtagokat említjük, kik után könyvtárunk tetemes örökséget nyert.

Önként érthető, miszerint ily forrásokon kívül készpénzen tett vásárlások is rendes folyamatban vannak, melyeknek évi összege kerek-számban kétezer forintra tehető; de a rendkívüli kiadások ez összegben még nincsenek befoglalva.

Könyvtárunknak a rendtagok elhalálozása folytán történt gyarapodása egyrészt előnyös, de másrészt annak árnyoldala. Annnyiből előnyös, hogy így alig maradt hátra a tudományok valamely ága, mely benne képviselve nem volna.

Minek bebizonyítására a könyvtárunkban képviselt szakokat a be-sorozatba szedve ide igtatom, azon megjegyzéssel, hogy az egyes szakok mellé tett számok legtöbb esetben nem egészen pontosak, de a mennyire könyvtárunk rendezendő állapota azt kipuhatolnom engedte a megnyugtató irányadók. A végösszeg ellenben darabról darabra lón megszámlálva s így tüzetes.

Ascetica 5976

bölcsészet 2236

cimertan 219

egyházjog 2092

egyházttörtén. 3735

erkölcsan 1883

érmészet 219

földrajz (utleírás) 2523

fölösek 10,691

francia irod. 1603

gazdászati 669

hittan 5554

időszakiai 2613	ősnymtatványok (1472—1500) 393
kéziratok 818	polgári jog 2009
kézműtan 489	régészet 776
könyvészet 617	remekírók (ókori) 2390
lelkipásztorkodás 743	szentatyák 2067
magyar jog (és politika) 1225	szentírás (és magyarázata) 5098
magyar szépirod. 1386	szenek életei 647
magyar történ. 2852	szépészet 296
mennyiségtan 1327	szertartástan 1175
módszertan 296	szerzetes történ. 2257
naptárirod. és hasonl. 1289	szónoklatok 4807
német irod. 4021	szótárirod. 2084
neveléstan 586	természettan 1554
nyelvtan 2983	történelem 4807
oklevéltan 219	vegyesek 7796
olasz irod. 1033	vegytan 435
orvostan 1887	vitázatok (Polemica) 3036.

A nálunk elfogadott és a már megkezdett rendezésnél érvényesítendő müncheni szakrendszer főcsoportjai — a pesti Széchenyi könyvtárban tett módosítás tekintetbe vételével, a fönnebbi számokat következőkép csoportosítják:

I. Encyclopaedia 3637 darab.	VII. Philosophia 2532 darab.
II. Philologia 6415 „	VIII. Aesthetica 5606 „
III. Historia 11,733 „	IX. Politica 1643 „
IV. Mathematica 1327 „	X. Medicina 1887 „
V. Physica 3789 „	XI. Iurisprudentia 3234 „
VI. Anthropologia 586 „	XII. Theologia 35,977 „

Még könnyebb áttekintés véget ezeket ekképen csoportosíthatjuk:

A) Vallás és neveléstan 36,563

B) Egyéb tudományok:

Tört. polit. jog: 16,610

Nyelvészet: 12,021

Böles. term. t. 13,172

Összesen 41.803

C) Incunab. és kéziratok 1,211

D) Fölös duplányok és vegyesek 19,104

98,681

A legújabb szaporodás 344

Igy a darabok jelen létszáma 99,025

A fölös példányok nagy száma képezi könyvtárunk árnyoldalát, mely bajon Czinár Mór a könyvtárnak hosszú időn át fáradhatlan keze-lője, jelenleg pedig felügyelője, némileg akként segített, hogy Arm-bruster lipcei és Butsch augsburgi antiquariusok segélyével a duplá-nyokat egyéb munkák szerzésére értékesítette. Mindazonáltal könyv-tárunkat e teher még mindig nyomja, s a közel jövő egyik teendőjét épen ennek megszüntetése képezi.

Könyvtárunk kiválóbb darabjait mind felsorolni nem lehet, s azért csak a folio-kiadásokból hozunk fel néhányat. A v a l l á s r a vonatkozók közül említésre méltók: a Bollandisták velencei kiadásának (1734 stb.) első 44 kötete (sept. 18-ikáig bezárólag). — Biblia polyglotta. Edit. B. Waltonus 1655 Londini; hat kötete. — Mabillon Annales ord. S. Bened. (1739 stb.) hat kötete. — L. d'Achery és Mabillon acta Sanctorum O. S. B. kilenc k. — Mansi collectio concil. (Florentiae 1759 etc.) 31, — és Wadding annales minorum ordinum 19 kötetben. A történelmi szak főbbjei ezek: Corpus bizantinae hist. (Venet. 1729) 18; Pertzii monum. German. 22; Muratorii antiqu-ital. (Mediol. 1738) 25; D'Achery Spicileg. vet. scriptor. (Paris 1723) 3 kötetben. — E g y é b szakokból kiválnak: Mabillon (Adimari) de re diplomatica; Lexicon heptaglotton E. Castelli (1669 Londini); Martene et Durand thesaur. anecdot; Martii flora brasil. (61 füz.), és Marsili Danubius pannonicó-mysicus (1726.) hat imperial kötetben. Az i n c u n a b u l u m o k közül felemlíthető a bécsi világiállításra elküldött pécsi missale (pergam. k.) 1499-ből; a kézi-ratok közül pedig a Guzmics Izidor és Kazinczy Ferenc közt váltott levelek, valamint Fuxhoffer Damián Monasteriologiájának kiadatlan része.

N y e l v tekintetében az egész könyvtömegben tulnyomó a latin és német irodalom, a magyar kerekszámban 10 czerre, francia, ógörög és olasz nyelv egy-kétezerre számítható; a szláv nyelvtörzs és óhéber néhány 100 darabban van képviselve; az angol, spanyol, syrus, és török nyelv néhány kötetben; a gót, újgörög, ujhéber, holland, belga, mala-bar, perzsa, oláh, chinai, chaldaei, arabs, samaritan és aethiops nyelvek egykét kötetben.

Könyvtárunk eddigi kezelőit illetőleg elég lesz csupán néhányat említeni. Szerzetünk visszaállítatása után 1818-ig Novák Krizosztom főapát maga gondoskodott könyvkészletünk körül. Utánna jöttek Maár Bonifác (1819—20), Szeder Fábíán, Czuczor Gergely, majd 1842 óta a mély tudomány és magas kora dacára is ifju lelkü Czinár Mór, m. tud. akad. tag, ki csak 1867-ben lépett vissza a tényleges kezeléstől, s azóta mint a könyvtár felügyelője, széles ismeretköréből folyó bölc

vezetésével, utbaigazításával szolgálja még mindig a tudomány ügyét, azon ügyet, melyet ifju kora óta oly gondosan ápolt, hogy az lelkének valóságos életszükségletévé vált.

Záradékul álljon itt még néhány szó a könyvtárunkra vonatkozó műkezelésről:

A könyvtár jelen átmeneti korszakában a régi kezelést ideiglenesen folytatni de mellette az újabb igények által követelt változtatásokat is életbe léptetni, — egyaránt szükséges. Az általános műkezelés két főalakja: 1) a marasztás rendszere (Festnagelungssystem), midőn bizonyos munka minden időre saját helyén marasztatik; 2) a továbbozás módja (Rücksystem), melynél fogva a munkák a követendő szakrendszer megóvása végett időről időre tovább tolhatók, úgy hogy idővel egész szekrények is eshetnek változtatás alá; e mód azonban teljes utánzásban idáig sem részesült, ezentul sem fog életbe lépni; hanem a bécsi cs. kir. osztrák muzeumi új könyvtár példájára „közvetítő“ rendszert követünk, melynél fogva a továbbozás, mely idáig csak egyes sorokra nézve áll fenn — ezentul egész szakok — vagy alszakokra fog kiterjeszkedni, míg a marasztás csak is e szakok vagy alszakokra lesz irányadó, nem kötve az egyes munkákat (mint idáig) a sorhoz, hanem a szakhoz vagy alszakhoz. Könnyű feltalálás tekintetéből a szekrény jegyzése sem fog elmaradni, hanem inkább tökélyesbülni azáltal, hogy balról jobbra vezető s egyuttal a mellékszobák szekrényeit is ugyanez irányban közbefoglaló arabs számok jönnek az eddig használt 5-féle abc betűk helyébe.

De ezen változás a katalogus változtatását is maga után vonja. A Czinár M. által előbbi időkben megirt folio kötetű Repertoriumot a célszerűnek bizonyult u. n. „lapkatalogus“ fogja majdan helyettesíteni, mely részben már is elkészült, s melyhez a rendes használatra szánt szakjegyzék fog mellékeltetni, hogy ezen a bc-rendbe szedett sorozat segítségével a kívánt szakok vagy alszakok könnyű fellelése lehetségessé tétessék. Ez által a hely-katalogus válik némileg fölöslegessé, ha csak különös cél nem javasolandja a szak-katalogus későbbi összeállítását, annál is inkább, miután a szakokon munkák (a rétnagyság figyelembevételével) úgy is egybe fognak állíttatni. Hogy azonban az egyes munkák, — különösen azok, melyek határozott szakot nem képviselnek, vagy e tekintetben kétesek, — mint „egyedek“ kezeltessenek, az u. n. „változatlan szám“-okat képviselő szám-katalog van kezdeményezve, mely egyszersmind a szaporodási jegyzék szerepét is viszi.

Többiben a műtani eljárás azon három fő körülményhez simul, mely minden könyvtárra más-másképen, de lényegesen befoly, u. m. a) a he-

lyiség minősége, b) a meglevő könyvkészlet és c) a könyvtár céljai vagy bármely más e három pontra visszahozható körülmény. — Könyvtárunk ismertetése a helyiség szempontjából egyebütt, névszerint alább e mű végén a „Helyrajzok“ között található. Ez egyet emlitem fel csupán, hogy a rend megőrzését valamennyi szekrénynél $1\frac{1}{2}$ ölnyi magasságra emelkedő és rázárható sodronyhálózatok biztosítják.

Még csak a könyvtár céljáról marad hátra egy-két szó.

Könyvtárunknak, mint nem állami, sem nyilvános, azért csakis mint épület — de mint könyvkészlet adó alá nem eső, — tehát magángyűjteménynek főcélja nem más, mint a rend tagjainak hivatásuk igényeihez képest a szükséges munkákkal szolgálni.

A főcélhoz fűződő mellékcélokra vonatkozólag fel kell említenem, miszerint az u. n. „Bibliotheca universales“ nálunk is mint mindenütt fenntartatnak, amennyiben t. i. sem az incunabulák, sem a kéziratok, sem az óclassikusok vagy egyéb specialis tekintetekből összeállított munkák szakuk szerint szét nem osztatnak, hanem a célzott irány érdekében együtt maradnak. Ilyenek nálunk a magyar nyelven irt művek, és a pannonthalmi bencések munkái, melyek azonban mindamelllett a főkatalogusba rendes módon vezettetnek be, egymásközt is a befogadott szakrendszerben állnak és duplányaikban azonkívül az egyes szakok főhelyein is helyet foglalhatnak.

2. Műtárgyak.

Ezek hat csoportot képeznek, u. m. a képtár, éremgyűjtemény, római régiségek, ujabbkori műtermékek, éremlenyomatok (dactylitheca), s a legujabban kezdeményezett gyűjtemények.

a) Képtár.

E magában szerény (220 dból álló) gyűjtemény bemutatásánál elég legyen csupán a főbb adatokra szorítkoznom.

A kiválóbb példányok közül említést érdemel: azon három legnagyobb olajfestmény, mely 14' 5" h. és 7' 2" sz. és 1872 előtt a székes-egyház falain függött, a bécsi akademiának ajándoka (1083.), és Zanchy Antonio festőnek (Velence 1680.) műve, kiről tudjuk, hogy képeiben a meglepő, váratlan mozzanatokat szerette kitüntetni, mint a szóban levő képeken is látható. Az egyik a 12 éves Jézust ábrázolja, midőn a jeruzsálemi templomban az írástudók előtt a szentírást fejtegeti; a másik Üdvözítőnk kereszttetetését, a harmadik pedig azon jelenetet tárja elénk, mint űzi ki Jézus a templomból az árusokat és vevőket. —

1872-ben négy nagy olajfestményrel szaporodott gyűjteményünk, melyek bibliai tényeket ábrázolnak, u. m. Samson és Delila; Judith és Holofernes; Dávid és Góliáth; Salamon böles ítélete. E képek Maisch esztergomi kanonok hagyatékából kerültek vétel útján gyűjteményünkbe.

A hiresebb festők művei közül felemlíthető: „A bold. szüz látogatása Erzsébetnél“, és „Ser. sz. Ferenc.“ (fejkép) mindakettő Maulpertsch Ferentől (1724—1796). „Oroszlány és tigris“ Ruthard Károlytól (XVII. század.) Továbbá Batoni Pompeo (1078—1788) mesteri két képe a zsoltárnak e két tétele fölött: „Misericordia et veritas obvia-verunt sibi“ és „Justitia et pax osculatae sunt“ (Viczy gróf gyűjteményéből). Érdekesekek még: Querfurt Ágosttól (1696—1761): „három hollandi“, Signorinótól: „hollandi lovag“ és „falusi életkép“ (Viczy gr. gyűjteményéből); Salvator Rosától (1615—1673:) „Argus“, „Narcissus“ (Göllingtől); Annibale Caracci (1560—1609) képe: „A zsidók tánca“, és ifjabb (?) Tenier Dávid (XVII. század): „Paraszt lakoma“; Rembrandt iskolájából az „egyptomi József Pharao álmát fejtegeti“ és Spagnolettitól: „Izsák megáldja Jákobot“ szintén Viczy gr. gyűjteményéből vették meg. Végre Verbőczy: „Kopácsy J. mint veszprémi püspök.“

Az említetteken kívül vétel útján került hozzánk Göllingtől 11 darab, köztük „hitetlen Tamás“, „Lázár feltámadása“, „Jézus, Mária és Martha“, „Emmaus.“ Signorino özvegytől 21 darab: köztük a hollandi képek „Jézus és Nicodemus“, „madárfészek“, „levétel a keresztről“, „békák“, „tengeri vihar“, „Jób“, „Loth“, „Ábrahám“ stb. Berghoffertől 9 darab: „Bold. szüz látogatása“ s egyebek. Migazzi érsektől „Ádám és Éva“, „Kereszt felállíttatása“, „Krisztus a sírban“ és „Seraph. szent Ferenc elragadtatása (extasis)“

Ajándék útján került hozzánk: Mária Terézia és férje Ferenc, két nagy olajfestmény, hagyomány szerint ő Felsegeik magas kegyéből. Továbbá Dresmitzer J. écsi esp. pléb. szivességéből: Sz. Sebestyén; a budai császárfürdő régi alakjában“ (Sárkány Miklós bakonybéli apát becses ajándoka) és „P. Aemilius diadalmenete Perseus fölött“ (Nagy J. kanonoktól.) Különös említést érdemelnek végre Pázmány Péter és Kecskés olajfestményü arcképei, melyek pozsonyi könyvtárunkból hozattak át, s az ércre festett: „Madonna della Sedia“, „Ecce Homo“, „sz. Katalin“ és „Holofernes feje“ (1515.). Rendtársaink olajba festett arcképei közül említésre méltó Sajghó és Rimely M. főapátok, nemkülönben Czuczor Gergely, Guzmics Izidor és Beély Fidél (fiatal korában) m. tud. akadémiai tagok arcképei.

Külsőségek szerint van:

anyagra nézve	{	olajfestmény vászonra . . .	95 darab
		" fára . . .	48 "
		" ércre . . .	6 "
		selyemkép	5 "
		szalmakép	1 "
tárgyra nézve	{	hajkép	1 "
		egyed. személyiségek . . .	75 darab
		csoportok, jelenetek . . .	84 "
		termények	8 "
		tájak, épületek	38 "
		vegyesek	15 "

b) Éremgyűjtemény.

Szerzetünk feloszlata előtt numismatikánk 800 darabban volt képviselve, mely gyűjtemény (Rupp szerint) ez időben a bécsi cs. kir. muzeumba került, honnan mai napig sem jött vissza. 1808-ban Scharlach K. kananok, valamint Schober J. és Berghoffer M. saját gyűjteményeiket engedék át. Barbarics Bálint és Horváth Péter rendtársaink után maradt 608 ezüst és 704 darab rézpénz, mely 1818-ban Pannonhalmára jött, bár nagyon megcsönkített állapotban. 1828-ban Kozics István megholt atyjának pénzgyűjteményét ajánlotta fel a szerzetnek, mely azt 1832-ben 665 frton meg is vette. A Mitterpacher-féle pénzgyűjteményt 936 frton vettük meg Kunecz Borbála örököstől 1833-ban. 1835-ben 142 frtért Veszerle József (a m. k. egyet. tört. tan.) gyűjteménye vétetett meg.

Tetemes szaporodást nyert numismatikánk azáltal, hogy Vidák Özséb sopronyi bencés tanárnak 1855-ben történt elhalálozása után gyűjteménye Pannonhalmára hozatott. E gyűjtemény 83 arany, 1622 ezüst és 962 darab rézpénzt tartalmaz (összesen 2667 db.)

Legbecsesebb részét az 1145 dbból álló magyar- és erdélyországi pénzek képezik.

Bresztyenszky Béla, Barbély Asztrik, Wirth Adorján, Rosenberger Honor és Takáts Bernardin rendtársaink után maradt gyűjtemények egy része Pannonhalmára, a legtöbb azonban egyes gymnasiumainkba került.

Nagy buzgalmat fejtett ki az érmei rendezésében Szeder Fábián, míg Czinár Mór két nagy kötetből álló jegyzéket készített, melynek nyomán — gyűjteményünk részletesebb ismertetése végett a következő

csoportokat igtatjuk ide a b c-rendben. Gyűjteményünkben képviselve van különösen:

Amerika	Királyok	Portugall
Angolország	Köztársaságok	Ragusa
Austria	Lengyel o.	Római családok
Baden	Lombardia	„ császárok
Bajor orsz.	Magyar o.	„ pápák
Bamberg	Mailand	Salzburg
Basel	Mansfeld	Sardinia
Belgium	Mantua	Schweitz
Bern	Morva o.	Sicilia
Brandenburg	Nápoly	Silézia
Braunschweig	Nassau	Spanyol o.
Britannia	Német apátok	Svéd o.
Burgundia	„ érsekek	Szász o.
Csehorsz.	„ ország	Szerb o.
Dalmát o.	„ püspökök	Török o.
Dán o.	„ rendek	Tyrol
Emlékpénzek	Norvég o.	Városok
Erdély o.	Olasz o.	Velence
Francia o.	Orosz o.	Westphalia
Genua	Parma	Württemberg
Görög o.	Placentia	stb.
Hannover	Porosz o.	

Pénz- és éremgyűjteményünk egyrészt terjedelménél fogva, másrészt helyiségünk szűk volta miatt nem maradhatott szabadon, hanem el van zárva szekrényekben.

A darabok száma Czinár M. összeállítása szerint:

Régebbi gyűjteményünkben	123	arany	5219	ezüst	4697	réz
A Vidákféle gyűjt.-ben	83	„	1622	„	962	„
Későbbi szaporodások	27	„	283	„	63	„
	233	„	7124	„	5722	„ = 13079 db.
hozzá számítva a megvizsgálatlan és beosztatlan darabokat					1630	„
					van összesen:	14,709 db.

c) Római régiségek.

Ezek részint ajándékok, részint vétel útján kerültek hozzánk. Képviselve vannak a következő tárgyak: lámpák, könypalackok, hamvvedrek, agyagedények, fibulák, karperecek, téglák stb.

d) Ujabbkori műtermékek.

Ide tartoznak: egyházi edények, serlegek, tálak, kulcsok, sarkantyúk, pecsétek, keresztek, olvasók, amulettok, fegyverek, műfaragásu botok, szelencék és egyéb érc-, kő-, üveg-, fa- vagy műtárgyak.

e) Éremlenyomatok.

A körülbelül 2800 darabból álló éremlenyomatok, másolatok Behm szerint rendezvék. Eredetileg Gévay Antaltól (k. archiv) Kärner, bácsi püspök vette meg, ki is azt 1847-ben szerzetünknek ajándékozta. Képviselvék benne leginkább a pogány istenségek, pogány áldozatok s ünnepélyek, regés és történelmi adatok, pogány tudósok, királyok, az ó- és ujkor egyéb mozzanatai és állatok.

f) Kezdeményes gyűjtemények.

Ide tartoznak:

a) Azon kőkor i eszközök, melyek Rómer Flóris utján újabb időben (1871) Kopenhágából rendeltettek.

b) Ugyanez évben született meg a „magyar bencések albuma“, melynek célja minden rendtársunknak fényképét az utónemzedék számára lehetőleg fenntartani.

c) Az 1872-ben kezdeményezett pecsétgyűjtemény legnagyobb szaporodását Kovács Béda kajári lelkész szívessége folytán nyerte. Tetemesen (450 darabbal) szaporította e gyűjteményt legújabbán Zwickl Krizosztom, a Bold. szürről nevezett Sz.-Ferencrend kiérdemült provinciálisa. A példányok összes száma jelenleg 1450-re megy. A tüzetesebb rendezés azonban csak akkor lehetséges, ha néhány ezerre felszaporodik.

3. Terménygyűjtemények.

Azon körülmény, mely szerint természetgyűjteményeink számára külön helyiség — muzeum — idáig nem létezik, gátolag hat azok kellő elhelyezésére, rendezésére és célirányos szaporítására; s mivel e gyűjtemények épen jelenleg kerültek új berendezés alá, ez okból ismertetéseket illetőleg csakis a főbb mozzanatokra fogunk kiterjeszkedni.

Az állattanra vonatkozó gyűjteményeket illetőleg az alsóbb rendű terményekre szorítkozunk. Legerősebben vannak képviselve a

csigák és kagylók, melyek közt a Spaics István exjezsuita által felajánlott rész 271 darabot tesz. Szaporodott ezen osztály a Mitterpacher Lajos m. kir. tud. egyet. tanártól 1833-ban vett csiga- és kagyló-fajokkal, valamint 1847-ben Pösch Károly cs. kir. kapitánynak Lesina (Dalmátia) szigétén gyűjtött példányaival.

A növényország már gazdagabban van képviselve. A fagyűjtemény régibb része a Mitterpacher-féle, melyhez a 102 fajból álló Spaics-féle gyűjtemény járul; újabb része pedig az, melyet Biellohradszky Gotthárd erdőfelügyelő rendtársunk nagy gondnal és ügyszeretettel összeállított, s mely kerek számban 100 fajt képvisel, s vidékünk erdészeti specialis viszonyait mutatja ki; az egyes fajok könyvalakban felnyitható dobozokat képeznek, melyeknek belsejében az illető fának kérge, levelei, gyümölcse és a rajta élő bogarak is láthatók. Elég tekintélyes gyűjteményt képez továbbá a 350 üvegben eltartott maggyűjtemény; de különösen szárított növényeink, melyek részint könyvszerűleg, részint dobozokban tartva vagy kötegeket képezve körülbelül 140 csomagot tesznek ki; ide értve a kertészi növényeket s a különtartott rejtvenőszöket is. E kötegek tulajdonkép két külön gyűjteményt képeznek, melyek idáig egyesítve nincsenek; s melyek közül kiváló becű a Ballay Valér rendtársunk által gyűjtött — körülbelül 3 ezer ívbe zárt és Reichenbach rendszere szerint rendezett rész (lásd „A megye viránya“ 98. lapon). A rejtvenőszők Oken szerint rendezvék. A Mitterpacher-féle gyűjtemény 34 bekötött könyvet képez. E könyvekben Linné rendszerét látjuk alkalmazva. Szadler József orvos gyűjteménye, valamint a többiek kisebbek és régiebbek is.

Összes terménygyűjteményeink közt legnagyobb terjedtségű az ásványtanra- és kőzetismére vonatkozó. Jegőcmintáink részint fából, részint táblapapírból készítvük s kétszáznál több darabot tesznek. Az ásványok az újabban eszközölt rendezés folytán a könyvtár nagytermének oszlopaihoz támaszkodó 12 üveg szekrényben foglalnak helyet. A régebben képviselt Verner és Linnéféle rendszerek helyébe az ásványoknál a Szabó-Dana-féle, a kőzeteknél pedig Zirkel rendszere fog lépni úgy, hogy az előbbi részletes gyűjtemények egyegy egészbe olvasztatnak össze. E gyűjteményben az 1803-ban Spaicstól vett 920 darab szerepel, valamint azon 980 darab, mely 1833-ban Mitterpacher Lajostól szereztetett meg. Azon gyűjtemény, mely Pannonhalma földtani viszonyait tünteti elő, Hollósy Jusztián rendtársunktól származik.

Különös említést érdemelnek végre azon példányok, melyeket Dr. Schrader a Mississippi partján gyűjtött.

Kisebb könyvtárak.

Dr. Kautz Gusztávtól.

A győri papnövelde könyvtára, mely részint a papnövelde vagyonából megrendelések folytán, részint nagylelkű adományokból vette eredetét; ezek közül különösen említést érdemelnek: Dongó Mihály győri kanonok adománya; Balogh Sándor sz. adalberti prépost és kanonok 5762 kötetnyi adománya (1810); — Deáky Zsigmond caesaropoli felszentelt püspök, győri nagyprépost- és kanonoknak (1870-ben) és Tartsay Ferenc győri kanonoknak adományai. E könyvtár, melyben a kötetek száma a 16000-et meghaladja, a jelenlegi megyés püspök általmegnagyobbított papnöveldei épület egyik ujonnan felépült nagytermében van elhelyezve és jelenleg van rendezés alatt. Képviselve van benne legnagyobb rész a theologiai szak, de nem hiányoznak benne a latin classikusok és a magyar irodalmi termékek sem, különösen a magyar tud. akadémia kiadványai.

E könyvtár több ritka könyvpéldánnyal, pergamen-kézirattal és ősnymtatvánnyal dicsekszik; jelesen: Petri Lombardi: „Quatuor Libri Sententiarum.“ kézirat hártán; Toldy véleménye szerint a 13-ik századból; — továbbá latin nyelven, Szentek élete; Antiphonale pergamenre írva, nem lehet kivenni leveleik elszakadozottsága miatt. Ott találhatók még: Thuróczy krónikája 1488. Guilelmi Pereldi Archiep. Lugd. „Summa virtutum“ kézirat a 14. századból pergamenen; Antonini Arch. Flór. „Summa“ Nürnberg 1477; végre a most már különösen ritka könyvpéldány: „Acta et Constitutiones Dioecessanae Synodi Jaurin, sub Reverendissimo Domino Georgio Drasskovits, Sabariae habita anno domini 1579. Pragae 1579.

Ugyanott van elhelyezve — de elkülönítve a székesegyházi könyvtár is, kötetinek száma 500-at tesz; ritkább példányok: Blondi Foroloviensis Romae Instauratae libri III. hártán, kézirat Korvin Mátyás könyvtárából. — Missale 1476-ból kézirat pergamenen; — Institutio Principis christiani per Erasm. Rotterod, melynek tábláján belülről e szavak jegyezvék fel: Sum Johannis Regis electi Hungariae.

A győri püspöki könyvtár, mely a győri püspökök költségein beszerzett, vagy azok elhalálózása után maradt könyvekből keletkezett, s mintegy 10000 kötetnyi gyűjteményt képez, melyben az egyházi irodalom, szent atyák, kanonjogi és magyar régibb történet és jogirodalom nagyobb mérvben képviselve, nemkülönben a nagyobb német encyclopaedikus munkák is találhatók. E könyvtár szaporítására boldogult Stankovich püspök jelentékenyebb költséget fordított. A püspöki lak csonka tornyának egy termében van alhelyezve, de eddig rendezetlen állapotban.

Simor János volt győri püspök, most Magyarország primása e könyvtárnak hozzáférhetőbbé tétele tekintetéből a püspöki lak földszinti részére egy emeletet tervezett, hová e könyvtár elhelyezendő lett volna; e terv valószínűsítése a mostani megyés püspöknek is szándokában áll.

A sz. Benedekrendliek győri székházának könyvtára, melynek alapjait 1810 évre lehet vissza vezetni, s a mely jelenleg 5000-et meghaladó kötetet számlál, melyek mind kizárólag tudományos szakmunkák, és a főgymnasiumi tanárok által segédszerűen használatnak. A könyvtár a székház több termében van elhelyezve és jelenleg újabb rendezés alatt áll; fenntartására a rend évenként nem csekély összeget áldoz.

A kir. jogakademia könyvtára. A mult században felállított győri kir. akademia az akkori viszonyok között elég nagy könyvtárral bírt, melyet mindjárt felállítatásakor nyert, és pedig felsőbb intézkedés folytán az eltörölt Jézuita-rend e nemű gyűjteményéből; e könyvtár azonban az intézetnek 1785-ben Pécsre történt áthelyezése alkalmával nagy fogyatkozást szenvedett, de 1820-dik évben már ismét 1118 kötetet számlált.

A kir. jogakademiának 1867-ben történt visszaállítatása után az intézet igazgatósága a gymnasiumi könyvtárban található jogi és államtudományi munkákat, mint az egykori akademia könyvtárát megillető gyűjteményt 793 kötetben átvette, mely gyűjtemény képezé a jelenlegi könyvtár alapját. A tanári testületnek első ízben 1000 frt. adatott a m. kormány részéről a könyvtár első szükségletének fődözésére, mely összegből és az évenként a tanulmányi alaphoz úgy a beíratási díjak címén befolyt összegekből azon idő óta beszerezett valamint adomány útján nyert könyvek által a könyvtár jelenlegi állapota 2323 kötetet tüntet fel, melyek a jog és államtudományi szak különböző ágaira vonatkoznak, és az intézet helyiségében létező e célra épített két teremben vannak rendszeresen elhelyezve; kezelőjük a kebelbeli tanársegéd, mint könyvtárnok.

A könyvtár a tanulmányi alaphoz évenként 420 frt. o. é. nyer fenntartására, ezenkívül az intézetbe tanulókép ujonnan belépő minden ifju 2 frt 10 kr könyvtári illetéket fizet, mely összeg új könyvek beszerzésére fordítatik; a könyvek számát azonban a m. kir. ministerium által kiadott munkák, akademiai és egyetemi értekezések és egyéb adományok is lényegesen szaporítják évenként. Igaz ugyan, hogy a jogakademia könyvtára a többi hason intézetekével nem vetélkedhetik, minek okát főleg azon sajnos körülményben kell keresni, hogy az intézet 19 évig bezárva lévén, könyvtára számára ily hosszú időn át semmi beszerzés sem történt; az akademia tanári testülete azonban az e célra rendelkezésére bocsátott összegeket oly tervszerűen ügyekezett mind-
eddig felhasználni, hogy míg egyrészt a tudományos haladás színvo-

nalán tartja az intézet könyvtárát, másrésről a mult idők mulasztásait is a lehetőségig pótolja, és így a jog és államtudományok minden szakát szerényebb mérvben ugyan, de megfelelőleg képviselve találhatjuk az intézet könyvtárában.

A győri olvasó egyeslet könyvtára. Még 1840-ben alakult szab. kir. Győr városában egy egyeslet, mely céljául tűzte ki a város és megye értelmisége számára egy közös találkozási helyet létesíteni, és azt a tudomány és szépirodalom pártolására egyesíteni; mely egyeslet „Olvasó-eget” cím alatt a jelenig fennáll, és most már jelentékeny — 5619 kötetnyi könyvtárral rendelkezik. — A könyvek a tagok díjaiból, ugy időnkint rendezett táncvigalmakból befolyt jövedelmekből szereztetnek be, és kiválólag szépirodalmi munkákból állanak; számukat dr. Kovács Pál veterán írónk egy jelentékeny számu gyűjteménynek oda ajándékozása által 1869-ben tetemesen szaporította. — E könyvtár az egyeslet helyiségeiben van elhelyezve és sorozatilag rendezve, kezelését külön könyvtárnok látja el.

A karmelita atyák könyvtára. A győri karmelita atyák könyvtárának legnagyobb része egykoru a szerzetnek Győrbe történt behozatalával; újabb könyvek beszerzésére csak azóta történnek nevezetesebb költségek, mióta a szigorubb rendszabályt követő karmelita szerzetesek foglalták el a győri zárdát (1857). A könyvtár közel 8000 kötetet számlál, és jól rendezve a zárdának e célra szentelt termeiben van elhelyezve, sok régi munkával dicsekedik, kiválólag pedig a sz. atyák iratai képviselvék.

Az elősorolt közkönyvtárakon kívül kisebbszerű könyvtárral bírnak még: a győri kisebb papnövelde, a kath. főgymnasium, az ágost. evang. algymnasium stb.

Jelentékenyebb magánkönyvtára van Viczay Héder grófnak hédervári kastélyában elhelyezve.

A mi végre a népiskolai könyvtárakat illeti, ilyenekkel — bár még csak kezdetleges állapotban — bírnak: Győrvárosa, Abda, Ásvány, Kajár, Koroncó, Réti községek; Szent-Iván községnek pedig egy kis községi könyvtára van.

Szinészet.

Dr. Kovács Páltól.

Győr — mint magasabb műveltségű vidéki városaink egyike — a színészetet mindig melegen pártolá. E század elején már rendes színháza volt; csakhogy a polgárság nagyobb része még akkor németajkú lévén, úgy látszik az inkább csak a német színészek befogadására szolgált.

Igy — egy 1808-ik évről szóló szinlap szerint, Gindel Lőrinc német szinigazgató társulata játszván abban, július 21-én adatott: „Benno der Rothkopf“ ein neues Ritterschauspiel, von Ed. Frohburg, Mitglied dieser Bühne. 1812-ben azonban már egy magyar szinlap szerint a győri színházban színre került: „Báthory Mária“ szomorújáték 5 felvonásban, — írta tisztelendő Dugonics András ur. Szerepeltek benne: Velkei Karolina leányasszony, Kemény, Csernátony, Kendery, Idegen, Séllyei, — Benkéné ifjasszony, Zsuzsánna leányasszony, Hegyi. Később azután felváltva játszottak színházunkban magyarok és németek, de úgy, hogy a valódi háziurak a németek, — magyarjaink pedig csak zsellérek valának abban, — kik akkor természetesen a színművészetben is gyengébbek voltak, mint német kartársaik.

Emlékezem, hogy 1835-ben valami Abday nevű szinigazgató vezérlete alatt játszott nálunk egy kis vándor magyar társaság, mely azonban 8 előadás után kénytelen volt sátorfáját felszedve, másutt keresni babérait. Búcsuszavaiban nevezett Abday igazgató a szinpadról élő szóval s ritka őszinteséggel mondá el a 30—40 jelenvolt nézőnek, hogy ily hálátlan publikum nem érdemli, hogy ők neki tovább is játszanak! Mire egy a hallgatók közül visszareplikázott szintén fennhangon hogy: — „jobban kellene ám egy kissé játszani!“ Végre 1837-ben Fekete Gábor igazgatása alatt jött hozzánk kissé rendezettebb szintársulat, melynek tagjai között, a most is köztünk közbecsülésben élő özvegy Kocsisovszky Jusztinné, — és Szuper a jelenleg is jól ismert tevékeny szinigazgató, már akkor is kitűnő tehetségek valának.

Egy délután sétatérünkön a színház előtt sétálván, ismerős fiatal arcot pillanték meg.

„Marci! te vagy?“ kérdém a felismert idegent.

„Én vagyok barátom! felelé a magyar szinpadok ifjú hőse, a még akkor fiatal Lendvay Márton.

„De csak nem fogsz nálunk fellépni?“

„Miért nem? És pedig mindjárt holnap.“

„És miben?“

„Az „Élet iskolájában!“

És úgy tett a mint mondá. — Másnap Kaupachnak ez akkoriban minden felé sensátiót gerjesztett színművében az aranyműves és spanyol király kettős szerepét oly bravórral játszá, hogy szemünk és szánk tátva maradt szemléletére! — És ez volt azon perc, mely Győrött a magyar színészetet úgy szólva megalapítá. Lendvay művészi játékának szelleme áthatá a társaság gyengébb tehetségű tagjait is, — kik fokozott buzgósággal iparkodának a nagy művész játékát támogatni. Ez

est fényes sikerének hire befutá a várost, — s ezentul Lendvay mindig telt ház előtt játszott. A közönség belátá, hogy lehet magyarul is játszani, s az ez által felébresztett nemzetiségi érzelem hirdetni kezdé mindenfelé, hogy a magyar színművészetet Győrött, — a magyar nemzetiségnek ezen mintegy végvárában — pártolni kell! — Lendvay művészi játéka adá erre az első ösztönt, — ő adá az eszmét, egy magyar színészetet biztosító társaságnak megalapítására is.

Egy este barátságos poharazás közben Jankó István püspöki uradalmi ügyész, — Zmeskál István megyei aljegyző és e sorok írója Lendvay Mártonnal egymás közt megbeszélték a dolgot, hogy a magyar színészetet Győrött biztosítani kell; ez eszme a nagy közönség tetszésévé is találkozott, s pár nap alatt a magyar színészetet biztosító egyület megalakult. A színészek ezentul ezen biztosító egyület felügyelete alatt működtek, s ettől kapták pontosan havi fixum fizetéseiket is.

A siker meglepő volt. Évről-évre erősült a szintársulat, — Győr volt akkor a magyar színészet Mekkája; a legkitünőbb színi tehetségek itt mutatak be magukat a lelkesült közönségnek, s többnyire innét kaptak meghívást Pestre, a már akkor virágzásnak indult nemzeti színházhoz. Szatmáriné, Komlóssy Ida, Prielle Kornelia, Felekyné, Szigeti József, Tóth József, Szilágyi, Benedek, Paulai Ede, Molnár, Benza, Hegedűs és neje, előbb mind a győri színház tagjai valának, s innét mentek Pestre a nemzeti színházhoz. Ezeken kívül mint vendégek: a Lendvay-pár, Egressy Gábor, Megyery, Szentpétry s Laborfalvy Róza ismételve megtisztelték színházunkat, s a magyar színészet megkedveltetésére s emelésére igen sokat tőnek. A biztosító egyület anyagilag is szép sikerrel működött. Célszerű gazdálkodásának ugyanis sikerült a tagok rendes fizetésén fölül 2000 p. forintot megtakarítani, mely összeg még ma is a megye kezelése alatt van, s kamataiból többször kaptak már egyes színigazgatók segélyezést. A biztosítás alatt működött színigazgatók voltak: Fekete Gábor, — Komáromy Sámuel és Szákfy József, — Hetényi Molnárral és Komlóssy Hegedűssel.

Ujabb időben a színház ismét egy részvényes társaság kezére került, mely azt 20 forintos részvényekkel 6000 forint erejéig kicsinosttató, s ennek kezelése alatt marad addig, míg az említett 6000 frny összeg le nem törlesztetik, mi a színháznak bérbeadásából s az idényenkint egy magyar és egy német előadás tiszta jövedelméből fog kikerülni.

Jelenleg Győrött a magyar színészetnek biztosítására már nincs szüksége, mert egy jól szervezett társaság okos gazdálkodás mellett

évenként 6 hónapos idény alatt becsülettel fenntarthatja magát; s ez különösen boldogult Kocsisovszky Jusztin tapintatos igazgatásának köszönhető, ki igen jól rendezett és fegyelmezett szintársulatával a győri színházi közönség teljes méltánylatát és meglegedését vívta ki magának, s ezért ő volt az első színigazgató Győrött, ki a színházat három egész évre nyerte bérbe, úgy hogy a nyári színidényre is ő szerződtetett abba német szintársulatot; ő már a győri sirkertben alusza földi vándorpályájának örök nyugalma; de a magyar színművészet s különösen a győri színház körül kifejtett hazafias buzgósága érdemessé teszi őt arra, hogy neve e sorokban kegyeletteljesen megemlíttessék, s jó emléke közöttünk még igen sokáig fennmaradjon.

Most Lászi Vilmos színigazgató kapta színházunkat szintén 3 évre, kinck ügyszeretete s tevékenysége e téren, valamint személyes ügyessége a színpadon, bennünket a legszebb reményekre jogosít, míg a közönség hazafiassága és nemzetiségünk minden tényezői iránt táplált lelkesültsége a magyar színészet pártolását évenként fokozza.

A magyar színidény rendszerint kezdődik október 1-sejével s tart virág-vasárnapjáig. Husvét hétfőjén még most rendesen német szintársulat váltja fel a magyart, — de ez előadásait május végén túl nem igen szokta folytatni, miután színházunkban nyári hónapok alatt a hőség kiállhatatlan.

Zenészet.

Karvasy Kálmán- és Dr. Kautz Gusztávtól.

A társadalmi és cultur élet fejlődésében egy jelentékeny mozzanatot képez a zene, és a költészetén kívül egy művészetnek sincs az ember belső életére nézve oly mélyenható jelentősége, mint épen a zenészetnek. A zene azon általános világnyelv, melyet mindenki megért, és mely minden gondolatainkat és érzelmeinket hivebben képes kifejezni, mint a szavak; hallatára pedig titokszerű varázserejétől áthatva, érzelmeink általa kormányoztatnak. A zenének épen e varázserejénél fogva nem lehet rendeltetése, hogy csupán élvezetre szolgáljon, hanem az embernek nemesítése, a hétköznapiaság porából tisztább légbé való felemelése, és a durva érzékiségből való kiemelése képezi végzetszerű feladatát. A zenészetben első helyen szerepel az egyházi zenészet, melynek terén Gerbert Mártonnak „Scriptores ecclesiastici de musica sacra“ 1784. kiadott műve szerint a legrégibb zeneszerzőkkel találkozunk. — Hazánk egyháznagyjai a zenészet, különösen az egyházi zenészet kifejlesztése körül mindig áldozatkész buzgalmat tanúsítottak; így a győri

székesegyházi zenekarnak alapítványa is Széchenyi György gr. győri megyés püspök bőkezűségéből jelentékeny összeggel gyarapodott, és több lelkes főpap erkölcsi és anyagi támogatása mellett több izben jelentékeny fejlődésnek és virágzásnak örvendett. Az egyházi zenészet körül Győrött kiválólag érdemesült Szilberknoll József († 1857), székesegyházi éneklő kanonok és apát, ki a képezdék számára jeles orgona praeludiumokat és gyakorlatokat írt; míg legujabb időben Winterl Antal apát és kanonok kezdeményezése folytán díjak kitűzése mellett rendezett orgonaversenyek az illetőkre buzdítólag hatnak.

A győri székesegyháznak több kitűnő karnagya volt; többek közt a mult század közepe táján „összhangzati tanulmány gyűjteményének“ kiadása által maga nemében máig is páratlanul álló és később a bécsi sz. István székesegyházban alkalmazott Albrechtsberger György a győri székesegyháznál mint karnagy kezdé művészi pályáját; ugyanő később Bécsben Beethovennek mestere volt. Ezt követte 1763-ban az ősnemesi családból származott Istvánffy Benedek, ki itt 15 évig mint karnagy működött, és egyházi zeneművei által általános elismerést vívott ki magának. Ennek utódja Krajtsevits András 1778—1810-ig kitűnő orgona játékra és éneke által mindenütt figyelmet ébresztett. A több évvel ezelőtt elhalálozott Adler György — a budai vártemplomnak volt karnagya — szintén a győri székesegyháznál veté meg sikeres működése alapjait, kitől több jeles zenemű is jelent meg. A jelesebb székesegyházi karnagyok sorában kiváló helyet foglal az 1832—1854-ig alkalmazásban volt Richter Antal, jelenleg a pesti nemzeti színháznál karnagyi minőségben alkalmazott Richter János atyja, — ki a 800 művet meghaladó igen becses székesegyházi hangműtárnak rendezésére különös gondot fordított; sajnos azonban hogy saját — számos egyházi zeneművei e hangműtárban csak igen gyéren vannak képviselve. Ő a lakosságban a zenehajlamot és érdekeltséget jelentékenyen ébreszté, és a zenekedvelők összetartó kapcsának méltán mondható; ehhez járult, hogy rendkívül termékeny zeneszerzői tehetséggel bírt, és 22 évi itteni működése alatt a zeneirodalmat mintegy 200 jeles művel és pedig az egyházi zenén kívül nagyobbyszerű cantaték, nyitányok, több kitűnő hangversenydarab, férfi négyes és vegyes kar, magándal, jelesen 31 májusi dalból álló dalfüzérnek szerzése által gazdagítá. A jeles férfiú iránt ápolt általános tisztelet az általa gyakorta rendezett hangversenyek és egyéb előadások folytán még inkább fokozódott; sajnálatos, hogy műveinek kiadására eddigelé vállalkozó nem akadt, és így néhány egyházi zeneművének kivételével, egyéb jeles szerzeményei elterjedésére vajmi csekély reményt táplálhatunk. Említést érdemel még az is, hogy

1843-ban a zeneművészetet leghöbbsen pártoló boldogult Stankovich János győri megyés püspöknek ajánlott gyönyörű nagy miséje Nicolai Otto es. k. udvari karnagy személyes vezénylete alatt a legelőkelőbb udvari művészek közreműködése mellett székesegyházunkban nagy sikerrel adatott elő.

A székesegyház hangműtárában létező legrégibb művek közé tartozik a 17-ik század elején Allegri Gergely által szerzett „Miserere“, mely nagyhétben szokott előadatni.

A győri izraelita hitközség 1870-ben felépült imaházának felavatása alkalmával férfi és gyermek erőkből álló igen jeles énekkart alapított, és diszes imaházát orgonával látta el.

A világi zenére és az e téren kifejtett egyleti működésre áttérve felemlítendőnek véljük, hogy ez különféle viszonyok befolyása alatt városunkban igen változékony és hullámzó jelleget tanúsított; már 1830 évben alakult — egyesek szellemi és anyagi támogatása mellett — kezdetben Bogár Ferenc királyi hivatalnok, utóbb pedig Richter Antal karnagy vezénylete alatt álló magán zeneegylet, mely számos helybeli műkedvelő, valamint jeles vidéki erők közreműködése mellett rendezett nagyszerű hangversenyek és oratoriumok által, — többek közt Haydn Józsefnek örökbecsű „Teremtés“ és „Négy évszak“ előadása által a közönségnek sok élvezetes estét szerzett; sajnos azonban, hogy ez egylet ismeretlen okok miatt 1840-ben működését beszüntette. Ezen hangversenyek létrejötté, valamint számos elsőrangú művészek azon időben városunkban történt fellépése — nagyrészen a zenészet körül buzgólkodó Ecker János volt városi hivatalnok fáradhatlan tevékenységének tulajdonítható. •

Az 1846 év végén főleg Richter Antal karnagy buzgólkodásának sikerült egy dalegylet és énekiskola alapítását eszközölni, és ezzel városunkban a zenészet iránt hajlamot, érdeklődést ébresztetni; de fájdalom az 1848-ban beállt nagy politikai mozgalmak közben ezen egylet is működésének beszüntetésére lőn kényszerítve; ugyanez évben a fennforgott viszonyok a nemzetőrségnek mintegy 40 tagból álló jeles tábori zenekarát is feloszlatták.

Tizenkét évi hosszú szünetelés és pangás után, midőn már a zenészet és énekművészet iránti közöny városunkban mindinkább nagyobb mérvben mutatkozott, több buzgó zenekedvelő férfiú az annyira elhanyagolt ügyet ismét felkarolta, és a dalkedvelőket eleinte egy magán társaskörbe összehozta, 1861-ben egy dalkört alakított, 1862-ben pedig egy közlelkesültséggel fogadott és nagy pártolásban részesített zene- és énekegyletet hozott létre, melynek ének- és zeneiskolája

3 tanító alkalmazásával oly lendületet nyert, hogy már az első évben az énekekre, zongorára és hegedűre 123 tanuló jelentkezett. Ezen intézet nemcsak a növendékek előmenetele, de az egyletnek gyakran történt sikeres fellépte által is fényesen igazolta életrevalóságát.

Ez egylet női és férfi ének-, nemkülönböztetve zenekara Győr-városa összes zeneértőit egyesíté, és oly gyors haladásnak örvendett, hogy már 1863-ban — egy igen változatos műsorozatú hangversenyt adott, 1864 év tavaszán Böhm Gusztáv igazgatása alatt „Rossini“ „Stabat mater“ című oratoriumát adta elő, sőt még azon év utolsó havában Gócs Ede karnagysága alatt Verdinék „Ernani“ című egész dalművét, 1867-ben pedig „Stradellá“-t meglepő tökélyvel adta elő. Férfikara az 1865-ben Pesten tartott országos dalárünnepélyen előadott dalával nagy elismerést aratott. Fájdalom azonban, hogy ezen egylet is részint anyagi erejét túlhaladó költséges előadások, valamint különben is szerény bevételeinek csökkenése miatt, részint az egyleti pénztárnak jelentékeny összeggel történt megkárosodása folytán 1868 évi június hó 17-én kénytelen volt működését — kedvezőbb idők beálltaig felfüggeszteni.

Négy évvel utóbb (1872-ben) egyes ügybarátok tevékenysége folytán ismét létre jött városunkban egy zene- és énekegylet, mely — habár eddigelé csak az énekekre szorítkozik — ügyekezete és buzgalma miatt közméltánylást és pártolást érdemel. Az előbbi egylet vagyonát — mely részint készpénz, részint felszerelvényekben 3000 forintot képvisel, ezen újonnan alakult egylet átvevén, működését 380 pártoló, 40 férfi és 21 női működő taggal kezdte meg, és csakhamar annyira haladt, hogy tagjai számára évnegyvedenkint változatos műsorozatú dalestélyeket rendezhet, mi által életrevalóságát már is eléggé bebizonyította. Működésének szélesebb körre terjedő kihatást úgy biztosíthat, ha a jövő műkedvelő nemzedéknek kellő kiképzésére törekszik alkalmat nyújtani, és így működő tagjainak számát jövőre is biztosítja, mit is kellően rendezett ének- és zene iskola által valósíthat legsikeresebben; vajha mielőbb ennyire megerősödnének életgyökerei, — őszintén óhajtjuk! Mind az egylet működésének kiterjedése, mind pedig általában a zene iránt táplált hajlammak ébresztése céljából igen kíváncsi volna, ha az oly hosszú évek során át nélkülözött katonai zenekar városunkba helyeztetnék el. Másrésztől meg nagy lendületet nyerne a zenészeti élet, több helyütt fakadna e művészet iránt nemcsak hajlam, képződne tehetség, és nemesülne az izlés, ha a székesegyházi kar ismét találkozási helyévé válnék az összes győri jelesebb műkedvelőknek, mint volt az Richter karnagy idejében, mit annyi könnyebben lehetne most keresztül

vinni, a mennyiben a jelenlegi karnagy Győrvárosa lakossága előtt igen rokonszenves egyéniség. Igaz ugyan, hogy a tehetségesebb műkedvelők — különösen nagy klasszikai szerzemények előadásánál rendesen mindannyian közreműködnek, de miután 1856 óta püspöki intézkedés folytán a női hangokat férfigyermekkar képviseli, a kivitel az erőteljes és nagyobb szabású zeneművekben — elsőrangú szereplésre hivatott női hangok hiányában gyakran igen gyarló és tökéletlen; ez okból a városunkban oly nagy számban rendelkezésre álló és tökéletesen kiképzett női hangoknak megnyerését, közreműködését oly nélkülözhetlen feltétel gyanánt kell jelelnünk, hogy e nélkül megfelelő lendületet az egyházi zenészet magasztos ügye éppen nem nyerhet.

A klasszikus zenészet is talál — habár kisebb körökben — városunkban ápolást, amennyiben Winterl Antal kanonok és apát évenként sz. Cecilia, — mint a zenészet védszentjének előestéjén a város összes zenészeit, műkedvelőit és zenebarátait egyesíti vendégszerető házában klasszikai daraboknak előadására. *) Ily példák követése e téren is nagyobb élénkséget idézne elő városunkban, és nem csekély tényező lenne a zeneművészet iránt ápolat hajlam fokozására.

Megemlítendőnek tartjuk továbbá, hogy a panonhalmi papnövendékeknek jól szervezett férfi énekkara a műigényeknek teljesen megfelelő szabatosséggal végzi a főapátsági székesegyház ének- és zenekari teendőit.

A zenetanulás viszonyait illetőleg városunkban e század elején 1840-ik évig a lant (guitarre) igen kedvelt hangszer volt, és a nők e hangszer kísérete mellett gyakorolták magukat az énekben; férfi tanulóknál azon időben a csákány igen elterjedett és kedvelt hangszer volt; míg jelenleg kiválólág a zongora dívik; különösen a nővilág mutat különös érzéket és fogékonyságot e hangszer iránt, és számra nézve is jóval felülhaladja a férfi tanulókat.

Zenetanítóink száma a városban mintegy 20-ra tehető, kik mindannyian egész napon át tanítással vannak elfoglalva; az éneket és zenét tanulók számát pedig megközelítőleg 150—170-ben állapíthatjuk meg.

---

*) Kötelességszerűnek tartjuk kiemelni azon érdemet, mely Karvasy Kálmán ügyvéd urat — jelen cikk egyik szerzőjét — e téren méltán megilleti; ő ugyanis mint a zeneművészet avatottja, maga köré csoportosítván a város műkedvelő zene-erőit, több ízben rendez vonó-négyeseket és pedig klasszikai darabok áttanulása céljából; de különben sem mulaszt el semmi alkalmat, ha kell áldozatkészséggel is oda hatni, hogy a zenészeti műérzék felébredjen, nemesüljön.

Városunknak a zenevilágban hirnevet szerzett szülöttjei közül felemlítendők a következő kiváló tehetségek: Csillag Róza jelenleg Londonban, Dalnoki Róza j. Kassán, Le Gay-Barátiné j. Rio-Janeiroban, Wurda József j. Hamburgban, Richter János j. Pesten, Pichler József j. Aradon, Bakody Lajos j. Pesten.

Népzeneinkről — mint nemzeti létünk egyik tényezőjéről sem szabad e helyütt megfeledkeznünk, annnyival kevésbé, a mennyiben elmondhatjuk: hogy e hazában alig van város, mely e téren oly nevezetes és kitűnő contingenst felmutatni képes volna, mint Győrvárosa. A Bécs-Ujváros külvárosához tartozó Cigánylapos és a város legközelebbi környezete 12 ily népzenei társulatot állít ki; érdekes látni, mint gyakorolják magukat hangszereik kezelésében az alig 8 éves cigány gyermekek egymás közt vetélkedve, egymást buzdítva s oktatta, fáradhatlan fürgeséggel, télen a kandalló mellett, nyáron pedig az ujvárosi füzesek buja pázsitjain. A legjelesebb két zenetársulat Farkas Miska és Vörös János népzenei társulata; játékuk tisztasága és biztossága, valamint technikai képzettségök és szívós kitartásuk által köztetszést és elismerést vívtak ki maguknak nemcsak e hazában, de több ízben tett körutjuk alkalmával — messze külföldön is annyira, hogy népzeneink jó hirnevét az egész művelt világ előtt megalapították.

Népzeneink szerzeményeit illetőleg azonban be kell vallanunk, hogy ezek a nagy elődök, mint Csermák, Lavotta, Bihary, Rózsavölgyi, Egressi Béni, Swastics és egyéb jeles zeneszerzőknek szívemelő, és gondolatdus remek szerzeményeivel távolról sem mérkőzhetnek; minek oka bizonyára abban rejlik, hogy az alapos képzettségöknél fogva képesített alkotó tehetségek mintegy hivatottságukon alul esőnek tartják e téren kifejteni képességeiket, s inkább átengedik a tért kevésbé avatott naturalistáknak, kik selejtes szerzeményeikkel elégitik ki a műérzék szükségait, természetesen ez utóbbinak, vajmi csekély emelkedésére. Szeretjük hinni, hogy nemzeti életünk fejlődésével ezen irányban is haladást leszünk képesek felmutatni.

Művelődési egyletek.

Dr. Sikor Józseftől.

Győri ismeretterjesztő egylet.

Korunknak emberbaráti nemes irányát előnyösen jellemzi azon általános törekvés, mely a tudományos ismereteket a nép minden rétegébe bevinni, és itt lehetőleg terjeszteni iparkodik. Hogy e célnak megvalósítására az iskolák nem elegendők, s hogy a felnőttek oktatására is

kell egyidejűleg törekednünk: azt régen átlátták mindazok, kiknek a népnevelés szent ügye szívéükön fekszik. Azon módok között, melyek által e cél elérésére napjainkban hatni iparkodunk, — legsikeresebbnek látszik az ismeretterjesztő egyletek eszméje.

Egy szerény orvostudor: Karika Antal pendítette meg ez eszmét Győrben először, és az 1870-ik évben az ige testté is vált, mert azóta ezen egylet kitartóan működik az ismeretterjesztés nemes munkájában.

Az 1870-ik év június havában a közművelődés barátai mintegy huszan tanácskoztak Dr. Karikának terve fölött, és elhatározták annak mielőbbi életbeléptetését.

Az alapszabályok háromféle tagsági minőséget különböztetnek meg, u. m.:

1. Alapító tag, a ki az egylet céljainak előmozdítására ennek pénztárába egyszer mindenkorra legalább 20 frtot befizet. — Az alapító tag egyszersmind működő is lehet.

2. Működő tag lehet minden kifogástalan művelt egyén, ki aláírásával kötelezi magát, hogy az egylet működésében három éven át — évnként legalább egyszer nyilvánosan előadandó munkálattal részt veend.

3. Pártoló tag lehet mindenki, a ki kötelezi magát, hogy az egylet pénztárába három éven át évenként előre legalább egy forintot befizet.

Az egylet tagjai bármely minőségben vidékiek is lehetnek.

Csalódott azonban az egylet, midőn azt hitte, hogy e nemes eszme mindenütt rokonszenves pártolásra talál, mert jelenleg 3 éves fennállása után sincs egyetlen egy alapító tagja. De nem csalódott akkor, midőn a művelt középosztálynak pártolására és a népnek tudvágyára számított, mert közel 200 pártolótag ad évenként annyi anyagi segélyt, hogy az egylet a maga szerény körében bátran mozoghat, sőt évenként némi munkákat is vesz az alapítandó ismeretterjesztő egyleti könyvtár meg-alapítására.

Az egylet tiszviselői: egy elnök, egy alelnök, egy jegyző, egy pénztárnok és kilenc választmányi tag, kik mindnyájan az egylet közgyűlése által választatnak és fizetéstelenek.

A választmány hat tagja a működő, — három tagja pedig az alapító vagy pártoló tagok közül választatik meg.

Az egylet működése leginkább a téli időnyre esik, midőn is vasárnap délutánokon a városház nagy termében rendesen két, egy-egy óráig tartó felolvasás rendeztetik, melyre a közönség nem- és rangkülönbség nélkül hivatalos. A nők számára az első sor székek vannak fenntartva.

Az előadások ingyenesek, és oly látogatottak, hogy a terem mindig zsúfolásig megtelik.

Az előadás vagy előszóval vagy felolvasás által történik. A bíráló választmányának azonban előre tudnia kell a tárgyat, melyről az értekezés szól, az megbírálja magát a kidolgozást, nehogy az intézmény céljaival meg nem egyező legyen annak iránya; — ki van u. i. zárva minden a vallási, nemzetiségi és politikai felekezetesség szempontját érintő értekezés; de igenis súlyt fektet az egylet arra, hogy felolvasásai körérdekűek és gyakorlati hatásuk legyenek.

Győri olvasó-egylet.

Az 1836-ik évben három fiatal ügyvéd jött egyszerre Pestről Győrbe, névszerint Jankó Kálmán, Kálóczi Lajos és Zmeskál Sándor, kik egyesülten Dr. Kovács Pállal, arról gondolkoztak, miképen lehetne Győr városának közszellemét élénkebbé tenni, a művelt körök férfi elemeit egy társaságba összehozni, és a városnak akkoriban megindult magyarosodását elősegíteni. Céljuk kivételére legalkalmasabbnak találták egy olvasó-egylet felállítását, mit ők maguk meg is kezdtek, minden segélyforrás és pártolás nélkül. Elhatározták, hogy mindegyik fizessen ezen célra évenként 4 ezüst forintot, melyen könyveket vásárolnak, leginkább a magyar irodalom termékeiből. Szereztek is csakhamar egy rozszant faszekrényt, mely befogadandó lett volna a még nem is létező könyvtárt. Hogy neve legyen a dolognak, e négy férfi mindegyike saját könyveiből néhányat oda ajándékozott, mely munkák Dr. Kovács Pál lakásán lettek elhelyezve, míg két év múlva a tagok száma 10-re emelkedett, és így lehetségessé sőt szükségessé lőn egy kis szobácskát bérelni, mely szerény terjedelme dacára is könnyen befogadhatta a rozszant faszekrény csekély könyvkészletét. Ekkor már ujságot is járattak, és Dr. Kovács Pál a „H a z á n k“ című győri hirlapot alapította, mely is a megszűnt német „Vaterland“-nak volt utódja. Ily szerény körben mozgott az egylet több éven át, de azért bár lassan, mégis egyre szaporodott könyveinek és tagjainak száma, mig nem az 1848-ik év az egyletet már kis teremben és egy csinos könyvtárral találta. A lázas idők megszűntével az akkori meggyefőnökség az egyletet feloszlatta, minden vagyonát lezárolta, de úgy, hogy a zár alól az egylet könyvtárának legértékesebb darabjai eltűnedeztek, és pedig olyanok, melyeket visszapótolni lehetetlen; az elidegenített könyvek száma egy pár százra megy.

Sok alázatos folyamodvány kellett ahhoz is, hogy 1852-ben az imigy megesonkított könyvtárt az egyletnek rendelkezésére bocsássák, de akkor is csak közvetve, a mennyiben Schweiger könyvtárusnál helyez-

tetett el, azon engedélyvel hogy az egyesület tagjai, és a közönség azt 4 forint évi díjfizetés mellett, használhassák; az így begyűlt összeg pedig nevezett könyvtárust illetve fáradsága jutalmául.

Végre 1854-ben az egyesület újra alakulván, kifogadta azon szép és nagy szállást, melyet maig is bír, s melyben 5 terem az olvasók és szórakozók számára, 2 terem pedig a könyvtár részére szolgál. Ezen fölül van lakás és konyha a vendéglős és szolga számára.

Könyvtára jelenleg 4852 munkából áll, a kötetek száma pedig a 6 ezeret meghaladja. E munkák nagyobb része magyar eredeti vagy fordítás, de van számos német és latin munka is.

Tartalmokra nézve a művek nagyobb része szépirodalmi, de a komoly tudományok is eléggé képviselvek. A szépirodalom után főleg a történelem és bölcsészeti érdemel említést. Az alig tengődő orvosegyesület könyvtára is itt van elhelyezve, de nincs az említett létszámba bevéve, és külön kezeltetik, valamint a gazdasági egyesületé is. Az olvasóegyesület tagjainak száma rendszeren 170—180, kik mint bejáró tagok az egyesület fenntartására évenként 12 forintot fizetnek. Vannak továbbá — bár csekély számmal — csakis olvasó tagok, kik 4 forint évi díj mellett a könyvtárt használhatják, de az időszaki sajtó termékeit nem.

Az egyesület jelenleg 16 politikai, 6 szépirodalmi, 2 szaktudományi, és 4 humoristikus lapot tart; ezenkívül két havi füzetet járát. 6 német pol. lap kivételével a többi lap mind magyar.

Tag gyanánt beléphet mindenki, a ki ellen társadalmi tekintetben alapos kifogás nem tehető, és a kit egy egyesületi tag ajál.

A jelenlegi tagok foglalkozásukra nézve következő viszonyt mutatnak: földbirtkos 34, gazda 35, hivatalnok 23, ügyvéd 18, orvos 4, kereskedő 13, mérnök 4, pap 11, jogász 8, magányzó 13.

Győri ügyvéd-egyesület.

Alakult 1870-ben; székhelye Győr; célja: az ügyvédi kar erkölcsi hitelének, tekintélyének gyarapítása, a jog- és államtudományok, fejlesztése, terjesztése, különösen a hazai törvénykezés terén felmerülő jogkérdések taglalása, esetenként magánjogügyekben véleményadás, a törvénykezés hiányainak kijelzése, ezek elhárítása iránt tett felhívások, célszerű javaslatok előterjesztése, és ekkép testületi hatás a hazai jogéletnek egységes, s a közjóléttel összhangzatos fejlődésére; végre az egyesületi tagoknak, ezek özvegyeinek, árváinak szükség esetén segélyezés, szóval az ügyvédi kar és a hazai jogélet társadalmi összes érdekének előmozdítása.

Az egylet jelenleg 64 tagot számlál, kiknek nagyobb része beltag, azaz Győrött működő ügyvéd; évenként 12 forint díjkötelezettséggel bírnak; vannak azonban kültagok is 8 forint évi díjfizetés mellett. — Az egylet választhat tiszteletbeli tagokat is, de ilyenek még maig nem léteznek.

Rendes ülést havonként egyszer tart, azonban az elnök a szükséghez képes többször is hívhat össze rendes ülést.

Van az egyletnek segélyintézete az egyleti tagok elszegényedett özvegyei vagy árvái számára.

Könyvtára áll 120 műből, melyek mind a legkitünőbb jogtani munkák, kötetinek száma 200.

Tart az egylet egy csinos — 3 szobából álló szállást is, hol üléseit és könyvtárát tartja, s hol az egyleti tagok a szaklapokat olvashatják.

Győrvidéki orvos-gyógyszerész-egylet.

Alakult 1864-ben, a midőn is e sorok írójának mint főorvosnak kezdeményezése folytán 18 orvos és 5 gyógyszerész lépett be tagnak. Alapszabályaik szerint minden hóban legalább egyszer tartattak felolvasások, melyek mind a tudományos tájékozásra mind a kartársi érintkezésre igen előnyösen hatottak. Azonban az 1869-ben két kartárs között felmerült surlódás elég volt arra, hogy a virágzásnak indult egyletet nemes törekvésében annyira megakasztja, hogy 2 év óta az egylet nem is tart gyűlést. De újabban ismét élénkebb mozgalom jelei mutatkoznak, a mennyiben néhány lelkes és tehetséges tagnak távozása és halálózása által támadt ürt remélhetőleg újabb fiatal erők fogják kitölteni, és az egylet talán nemsokára ismét fölvevendi működésének elejtett fonálát.

Sok jót tett az egylet az által, hogy az uralgó tájkórok és járványok alkalmával a kórnak geniusát és az óv- és gyógyintézkedéseket eszmecsere útján megvitatta; mondani is fölösleges, hogy ezen eszmecsereének a közjóra kiváló haszna el nem maradt. Ily esetekben a város és megye el nem mulasztotta az óv- és gyógyeljárás tekintetében a győrvidéki orvos-gyógyszerészek egyletét tanácsadásra felkérni, mely esetekben az egylet mindig készséggel vállalkozott is a hatóság kívánságának eleget tenni.

Az egyesület tisztviselői mind ingyenesek, u. m. egy elnök, egy titkár, egy pénztárnok; a titkár egyszersmind a könyvtár őre is.

Tanácskozási helyisége a városház tanácsterme, a könyvtár pedig az olvasó-egylet helyiségében van elhelyezve. Könyvtára mintegy 200 darab könyvből áll, melyek legnagyobb részt a derék Dr. Rottnek

adományai, ki is lelkes működése után Győrből távozván, emlékül az egyletnek egy kis könyvtárt hagyott. — E könyvtár azóta nem szaporodott mással, mint Dr. Kramoliny által az egyletnek adott néhány darab könyvvel, és az által, hogy az egylet a magyar orvosi könyvkiadó társulat tagja levén, évenként kap néhány munkát.

A tagdíj eddig csak 3 forint, és így igen természetes, hogy szerény lehet az eredmény is, mely ily csekély eszközökkel létesíthető.

Győri kath. legény-egylet.

Keletkezett 1863-ban; célja: az iparos segédek további kiképzése a vallásosság, erkölcsösség és polgári erények felébresztése és ápolása által. E végből 1. esténként nyilvános előadásokat rendez a vallástan-, éneklés-, olvasás-, írás-, számvetés-, földrajz-, történelem-, rajz- és az iparosok szükségéhez alkalmazott természettanból; 2. a kath. vallás gyakorlatait közösen teljesíti; 3. kirándulásokat, ünnepélyeket rendez; 4. a politika kizárásával egyéb jóirányu lapokat járát, könyveket nyújt olvasásra; 5. a vándor segédeket gondosan elszállásolja saját helyiségeiben; végre 6. a szűkölködőket és betegeket segélyezi. Tagjainak száma 50—60 közt ingadoz; jótéteményben eddigelé 704 tag részesült.

Győrvidéki gazdasági egylet.

Ezen egylet 1860 február havában tartotta meg első, alakuló közgyűlését. Célja: a mezőgazdaságot minden ágában tökéletesíteni, előmozdítani, és ez által az országos gazdasági egyletet közhasznu törekvésében gyámolítani. — Főtörekvése a gazdálkodást érdeklő újabb találmányokkal és fejleményekkel tökéletesen megismerkedni, azoknak életrevalóságáról kísérletek által meggyőződni, és ha azok célszerűeknek mutatkoznak, úgy azokat a nép között terjeszteni.

E kitűzött cél felé úgy halad az egyesület, hogy kiterjeszti figyelmét a mezőgazdaság minden ágára u. m. a földművelésre, kertészetre, fa- és gyümölcséntenyésztésre, erdészetre; az állattenyésztésre, és nemesítésre; gépészetre és egyéb a gazdaság körébe vágó iparágakra. Gondoskodik arról, hogy a mezőgazdaságot érdeklő tárgyakról a tudakozóknak lehetőleg kimerítő és alapos értesítést adhasson.

Az egylet saját működését kimutató évkönyveket ad ki. Azon van, hogy a lehetőség szerint időnként, helyhez nem kötött gazdasági kiállításokat és lóversenyeket rendezhessen; valamint hogy egy minta gazdaságot létesíthessen.

Az egylet törekvése az, hogy évenként egyszer Győrött — mint az egylet székhelyén országos gyapjuvásár tartassék. Kiállítások alkalmával

jutalmakat oszt a legjelesebb cikkek tulajdonosainak. E jutalmak kisebbszerü gépek-, vagy gazdasági eszközökből, nemesfajú haszonállatokból, pénzjutalmakból, dicsérő oklevelekből és érmekből állanak. A jó cselédek jutalmazására és kitüntetésére különös gondot fordít.

Tagja lehet az egyletnek minden becsületes ember, ki a gazdaság iránt érdeklődik. A tagok kétfélék: alapítók, és részvényesek. — Alapító tag, ki egyszer mindenkorra 100 frtot befizet az egylet pénztárába, vagy kötelezi magát ennek 5-ös kamatait évenként fizetni. Alapító tag van összesen 79, az általuk alapított egyleti tőke tesz 10,625 frtot. Részvényes tag, ki hat egymásután következő évre kötelezi magát, hogy évenként az egylet céljaira 5 forintot fizet. Részvényes tag az egylet újjáalakulása után jelenleg van 136, és az általuk befizetendő évi járulék tesz 680 frtot.

A szegényebb sorsu kisebb gazdákra nézve azon kedvezmény áll, hogy az igazgató választmánynak, vagy egyes alapító tagnak ajánlatára egy forint évi díj mellett is felvétetnek tagokul, de szavazatjog nélkül. Sajnosan kell azonban tapasztalni, hogy bár az egylet ezen kedvezményt minden mellétekintet nélkül szívesen kiterjeszti, mégis a kis gazdák közül oly igen keveset számíthat tagjai közé, pedig éppen ezeknek válnék az egylet hasznukra.

Az egylet továbbá — méltánylandó a mezőgazdaság körül szerzett kitünő érdemeket, — az igazgató választmány ajánlatára nagygyűléseiben tiszteletbeli tagokat is választhat. Ily tiszteletbeli tag jelenleg kettő van.

Minden tagja egyenlő és csak egy szavazattal bír, de testületek, női tagok és azon alapítók, kik 500 frtnyi alapítvánnyal léptek az egyletbe, szavazatjogaikat képviselőik által is gyakorolhatják.

Az egylet székhelye Győr, hol hivatalos szállása és gyűlésezési helye az olvasó-egylet helyisége. Itt van elhelyezve könyvtára is, az olvasó-egylet könyvtárával együttesen kezelve. E könyvtár az egylet eddigi működéséhez mértten szerény tartalmu ugyan, de szándéka az egyletnek azt évről-évre szaporítani.

Minden tisztviselője fizetéstelen, egyedül a titkárt kivéve, ki szintén minden hat évben újra választatik.

Hivatalos sajtóközege a „Győri Közlöny“, melyben gyűléseinek eredményét és minden hirdetésait közzéteszi.

Az egylet vagyona jelenleg ekképen áll: van pénzben 9935 forint, 5 darab cs. kir. arany, 5 darab aranyérem, 18 darab ezüstérem, és 48 bronzérem. Pénztári hátralék 176 forint 69 kr. Alapító tagoknál külvő hátralék 680 forint, részvényes tagoknál 860 frt. Az egylet fekvő vagyonát képezi azon 5 hold területű kert, mely Győr város keleti részén, annak tőzsomszédságában fekszik, s melyet 1863-ban Győr vá-

rosa az egylet üdvös törekvésétől áthatva, ingyen engedett át oly célból, hogy ott az egylet mintakertet rendezzen be. Az egylet a kopár helyet csinosan bekerítettette, abba egy diszes kis épületet kertészlakkal és csarnokkal építtetett, földjét egyengeté, mélyen felforgatta és megjavította, a gyümölcshesz, szőlőszet és kertészet legnemesebb és legkülönbözőbb faju csemetéit ülteté, úgy hogy a kert jelenleg már temérdek nemesített gyümölcs — és szőlőfajt és jóhírű magot képes a közönség használatára eladni. — És ez nagy előny a közönségre, mivel a messze földről nagy áldozatokkal meghozatott csemeték rendesen olyanok voltak, hogy a hozzájuk kötött reményeknek nem feleltek meg. Ezen előnyt most élvezheti tag és nem tag egyaránt, és pedig az egyletnek jó híre, és komoly iránya biztosítja mindenkinek a faj nemességét.

Hogy ezen mintakert mily jó hatással van eddig is az egyletre úgy mint a közönségre, abból is kitűnik, hogy az egyletnek 1872-ben tisztán jövedelmezett 466 frt 65 krajcárt, mi eléggé bizonyítja azt, hogy a kertészet a földművelésnek legkamatozóbb ága. De ezen anyagi haszon parányinak tűnik föl akkor, ha azon erkölcsi hasznot tekintjük, mit ezen kert már rövid fennállása óta is teremtett. Egyéb előnyökön kívül csupán azt említjük, hogy általa a faültetés, mint hazánkban a legkívánatosabb törekvés oly lendületet nyert, hogy mindenütt, a merre csak nézünk, oly helyeken is, hol ezelőtt talán soha egy fa nem állott, rögtönzött ligetekkel találkozunk. — Maga Győr városa a gazdasági mintakert felállításakor diszes fasort ültetett a városrétten át egész a kertig a sétáló közönség számára, mely ma már Győr legkellemesebb és leglátogatottabb sétahelyét képezi. De e város derék polgársága ott még nem állapodott meg, hanem mind három folyójának partjait és külvárosainak minden utcáit fasorokkal látta el, több rendbeli faiskolákat állított, melyek ma már évenként ezerszámsra szolgáltatják az ültetvényeket. Nagy erkölcsi haszon továbbá az is, hogy a mintakert értelmes és szakképzett kertésze az ifjuság mindkét nemét egész időnyen át tanítja a kertészetnek minden ágára, és különösen a vadócok nemesítésére. Így képződik évenként mintegy 200 ilyen kis apostol ezen hasznos és nemes foglalkozásnak.

A ki a győrvidéki gazdasági egylet eddigi működéséről elfogulatlanul ítélni akar, annak elsőben is latolgatnia kell a viszonyokat, melyek között az keletkezett, valamint azon körülményeket, melyek rövid fennállása óta reá hatottak.

Keletkezése után azonnal a nagy politikai fejlemények állottak be, melyek már csak azért is zsidbasztólag hatottak működésére, mivel a közönség figyelmét, érdeklődését más irányban terelték. Az egyletnek

élete és működése körül legfőbb érdem bizonyára Viczay Héder gróftól illeti, ki nemes példaadásával és fennkeltt szellemének egész tevékenységével maga körül mint gyúpontra csoportosította azon kevés számú lelkes és tevékeny férfit, kiknek segítségével az együlett a közönyt örvényéből a bukástól megmentette; neki köszönhető, hogy midőn ez évben már harmadszor ujjaalakult az egyület, dacára azon körülménynek, miszerint Sopronyban a múlt év folytán szintén egy hasonló irányú intézet keletkezett — tagjaiban, munkaképes férfiakban nemcsak nem fogyott meg, de sőt szaporodott. — Adjon az ég sok ily valódi nemest hazánk-nak, és felvirulása biztos leendő!

Azonban más — nem az egyület kebelében rejlő viszonyok is voltak, melyek az egyület tevékenységére zsibbasztólag hatottak; az intézet u. i. a mai viszonyok között még képtelen közhasznú törekvéseit érvényesíteni, ha e törekvésében az államhatalom által nem gyámolítottatik.

Évek előtt kérvényezett már a gazdasági egyület a földművelési ministeriumnál a miatt, hogy — miután hazánk tisztán termelő ország, és csakis a mezőgazdaság tökéletesítésében és okszerű reformjában találhatja üdvét és boldogulását: segítse az állam e gazdasági együletet annyira, hogy ez képes legyen egy — a magasabb gazdálkodási tudomány kellékével felruházott egyént szerződtetni, a célra, hogy ez mint az egyület mozgó ügynöke, a népek vándor oktatója, a községek buzdítója, és az üdvös reformoknak rábeszélés által terjesztője legyen. Főlölleges itt felsorolni azon sokoldalu hasznót és áldást, mely ily intézmény nyomaiban felfakad. Mi csak fájdalommal emlékezhetünk a kormánynak a felterjesztett kérelemre adott elutasító válaszára.

Az egyület üdvös működésével áll összefüggésben azon öröndetes tény is, miszerint jelenleg e kis megyében 68 faiskola létezik, melynek tartalma 26663 nemesített fa, és 78069 vadóc.

Az egyület mintakertjében a szőlőszet számára van szép szőlőiskola, melyet az ügybuzgó Simon Vince csornai prépost teremtettt, s melyből évenként sok ezerre menő legnemesebb fajú venyige jut a közönség közű.

Majd minden évben rendez az egyület egy kiállítást- majd szarvas marhák, majd juhok- és lovakból, majd meg kerti veteményekből és gyümölcsből; gyakran tart szántó versenyt és kísérleteket gépekkel. A silányabb gyümölcstermő éveken pedig saját helyiségében rendez kisebb mérvű nyári és őszi gyümölcskiállítást, melyre nemesebb fajú gyümölcséből a tenyésztő mutatóványt küld be az együletnek, mely azt közszemlére és megízlelés végett kiállítja.

A szép sikerű szarvasmarha kiállításokon kívül az egyület a gazdaság ez ágának érdekében egyéb munkásságot is fejtett ki. Nevezetesen

1869-ben az egylet a kormányhoz emlékiratot küldött, melyben jelezte a szarvasmarhatenyésztés hanyatlását, figyelmeztette a kormányt, hogy miután a szarvasmarhák mind mennyiség, mind minőség tekintetében évről-évre hanyatlanak, intézkedjék a kormány ezen nevezetes államvagyon pusztulása ellen, és pedig legcélszerűbben úgy, hogy a mezőhegyesi államgulyából, hol a magyar szarvasmarhafaj egész eredetiségében tenyészik, évenként több darabot eladás végett vidékiünk számára jeleljen ki. E kérése az egyletnek nem maradt sikertelen, mert azóta évenként 30—40 darab jó fajú szarvasmarhát, bikát és üszőt bocsátanak Kis-Béren nyilvános árverés alá a felső vidék részére. Mennyire volt szükséges ezen kérelem és ezen intézkedés, kitűnik abból, hogy a kiállított darabok roppant áron kelnek el; nem ritka az eset, hogy egy-egy fiatal bikáért 400 forintot adnak.

A lótenyésztés érdekében is nagy jót tett ezen egylet az által, hogy a kormánynál kieszközölte miszerint az állami ménesekből évenként a szükséges mennyiségű jó fajú ménlovakat kapja a közönség használatra bizonyos megállapított díj mellett, és pedig úgy, hogy a győrvidéki gazdasági egyletnek kiküldött bizottsága szemeli ki a kirendelendő méneket, és az rendelkezik arról is, hogy mely időben adassanak azok át közhasználatra.

De a juh- sertés-tenyésztés és méhészet terén sem volt az egylet tétlen; ez irányban főleg nagyobb földbirtokkal rendelkező tagjai által hat.

Irodalom.

Dr. Kovács Páltól.

Olyan kereskedő városban mint Győr, hol a „kétszerkettő négy“ ismerete a tudományok első sorába tartozik, — elég, ha az irodalomról csak valamit is lehet szólni. Már pedig Győrött az irodalomról nemcsak általánosan, de különösen a magyar irodalomról is dicsérettel mondhatunk el egyet-mást.

Győrnek már a múlt században volt nyomdája, melynek alapítója s hűséges vezetője jelen századunknak csak nem feléig — a közelismerésben részesült Streibig-család volt. Igaz, hogy termékei között eleintén leginkább csak a „régí löcsei formára“ szerkesztett győri k a l e n d á r i u m tűnt ki, mely hosszú évek során át volt a vidék igen kedvelt „igazmondó prófétája“; de tudunkra a hajdani híres pápai professor Márton István „Kant-féle philosophiája“, s azon időben nagy feltűnést okozott „Keresztény morális kis katechismusa“ is ezen nyomdából került ki. Később ezen nyomdának tulajdoni joga

átment Sauerwein Gézára, s ezen cég alatt jelent meg ugyanott a többi között Máár Bonifác bencés-rendü tanár „Egyetemes történelmének” is két tartalmas vastag kötete.

Szintén ezen nyomdában jelent meg — hazánkban talán Pozsonyt kivéve — az első vidéki lap, mely az akkori viszonyokhoz képest „Vaterland” cím alatt német nyelven volt ugyan írva, Nosser Richard tulajdonos szerkesztése mellett, — de csakhamar engedve a közkívánságoknak, magyar lappá alakult át, s „Hazánk” címmel Dr. Kovács Pál által szerkesztve, az 1848 év utolsó negyedéig közelsímerésben s hazafiás pártolásban részesült.

Ezen lapban jelent meg hazánkban az első cenzura-mentes cikk, melyben Karády, — később a Kossuth fiuk nevelője a márciusi bécsi és pozsonyi eseményeket a legszabadabb szellemben írta meg. Midőn ezen pozsonyi levelet a nyomdatulajdonos saját szakálára kinyomatni nem meré, a lap szerkesztője az addig volt kir. censor, — Deáky Zsigmond győri kanonok és felszentelt püspökhöz vivé azt átnézés végett, ki is annak olvasására csak nem kiesett kényelmes zsölle-székéből, s azt aláírni vonakodott. Az ablak alatt azonban már jelentékeny tömegben gyűlt össze a történetekről szóval értesült nép, s a szerkesztő a következményekről a méltóságos censor urat tévén felelőssé, ez végre aláírta „pro forma” az utolsó „admittitur” szót, hogy legalább a félénk nyomdász biztosítva legyen. Másnap már száz meg száz példányban olvasá azt két váltó garasért a hirsomjas nép, mi is alapjául szolgált az azután következett lelkesedésnek.

Irtak e lapba akkori íróink legjelesebbjei, ugymint: Petőfi, Arany, Szász Károly, Lisznyay, Vajda, Rónay Jácint és mások. Petőfi-nek különösen néhány kitünőbb dala itt jelent meg először, u. m. „Egy gondolat bánt engemet”, — „A XIX-dik század költői”, — „Falu végén kurta korcsma”, — a „Kutyakaparó”, s ezek többnyire olyanok voltak, melyek a pesti censura rostájában fennakadván, velők a költő a vidéki censura tágabb rostájába menekült. A „Kutyakaparó”-val azonban mégis volt itt is egy kis baj. Az utolsó versszak így szól:

A csárdától vagy száz lépésnyire,
Kopár dombtetőn fent,
Senki által meg nem látogatva,
Áll egy régi kőszent;
Ennek is valaki egy kopott tarisznját
Akasztott nyakába,
Mintha mondta volna: menj isten hírével,
Mit állsz itt hiába?!

Itt a „köszentet“ a censor semmi áron sem akará átbocsátani, — inkább irt e helyett maga, egy egészen új berekesztő strófát. Ettől azonban a szerkesztő ijedt el, ki Petőfit jól ismervén, bizonyos volt abban, hogy ha e szentségtörés az ő lapjában világra jő: a szerző őt szonika agyonüti. — Végre félnapi alkudozásnak az lett a vége, hogy a „köszent“ helyett „kösz—t“ nyomatott, miként ez a „Hazánk“ akkori számában először nyomva, eredetileg csakugyan így áll.

Beütött azután hozzánk a „szabadság“, s ennek következtében egyszer magyar, máskor horvát, — azután német, később még a muszka is jöven hozzánk, mint „jó barát“ mint „vendég“: nagyon természetes, hogy ily „barátságos vendégi“ viszonyok közt szegény „Hazánk“ is elveszett, t. i. a „Hazánk“ című győri első magyar lap, — mert hiszen, mindennek dacára is ma már büszkén dalolhatjuk a nótát: „él magyar — áll Buda még!“ — A „Hazánk“ azonban később szintén újra feltámadt és Zetykó József, azután Beöthy Károly, majd Nagy Endre, Kautz Gusztáv, s Némethy Ernő jeles polgártársaink szerkesztése mellett, mint „Győri Közlöny“, jelenleg Mersich József laptulajdonos által szerkesztve, már XVII. évi pályáját futja, — olyan idő, melylyel még vidéki lapjainknak egyike sem dicsekedhetik.

A múlt évek politikai párttusái egy ellenzéki lap megjelenését tévén szükségessé: született 1872-ben a „Szabad Polgár“ mely Kis Sándor szerkesztése mellett megyénkben és városunkban eléggé elterjedt.

A város helyi s kivált társadalmi viszonyai azonban még e két pártlap által sem lévén kellőleg képviselve, támadt 1873-ban a harmadik magyar lap, mely „Győri Figyelő“ cím alatt, Dr. Persz Adolf szerkesztése mellett pártszínezet nélkül, különösen városunk és társadalmunk közügyeit, viszonyait kíséri figyelemmel.

A főgymnasium „önképző egylete“ adja a negyedik magyar lapot, mely „Remény“ cím alatt, minden hónapban egyszer csinos kiállítással és beltartalmával szép reményekre jogosító ügykezeletet tanusítva, — jelenik meg. S így ez időszerint Győrnek négy magyar lapja van, melyek közül 3 hetenkint kétszer, egy pedig (Remény) hónaponként egyszer jelenik meg.

Ezekhez szintén 1873-ban csatlakozott még egy ötödik testvér is, melyre az egyszerű tiszamelléki kálvinista pappal elmondhatjuk, hogy Isten ne vegye neki rossz néven, hogy ő német! Címe „Raaber Lloyd“, s Beliczay ügyvéd szerkesztése mellett váltig állítja, hogy neki csak nyelve német, de szelleme magyar. Azért tehát — Isten neki! vegyük be őt is a kompániába, — s legyen ezzel városunknak öt lapja;

ezzel legalább úgy hiszem nem sok vidéki város dicsekedhetik hazánkban. *)

Nyomdánk is van kettő, — a fenn említett „Streibig-Sauerwein“-féle (a mult század közepe óta), s a nemrég (1869) nálunk megtelepedett Czéh Sándoré, ki műértő tapintattal úgy vezeti nyomdászati ügyeit, hogy csinosságra nézve bármely nagyobb városi hasonló intézetekkel is méltán kiállhatja a versenyt.

A városunkba járó lapok száma legio. **) Kaszinónk, kereskedelmi gyüldénk és kávéházaink asztalai görnyedeznek a különféle nyelvű s tartalmu lapok terhe alatt. Igaz, hogy legmagyarabb kereskedőnk is még azon balhitben vannak, hogy a „Pesther Lloydot“ még a „Pesti Napló“ vagy a „Hon“ mellett sem nélkülözhetik; valamint magyar társas köreinket a „Fővárosi lapok“ a bécsi „Fremden-blatt“ nélkül ki nem elégítik, — s több magyar hölgyünk előtt a „Berliner Bazar“ a pesti „Magyar Bazár“-nál nagyobb becsben van, mert két héttel előbb adja a divat változásait, — no meg aztán gyakorlat végett egy kis német olvasmányra is elkerülhetetlen szüksége van magyar honleányainknak; — mind e mellett azonban bátran állíthatjuk, hogy magyar lapjainknak minden osztálya városunkban is elég pártolásban részesül. S hogy az irodalom nálunk ily pártolásnak örvend, leginkább köszönhetjük azon irodalmi férfiaknak, kiket úgy a multból, mint a jelenből büszkén nevezhetünk magunkénak. Ezekhez pedig — meg kell vallanunk, hogy az ősidőktől fogva közöttünk közbecsülésben élő bencések magyar szellemű és tudományos műveltségű szerzete nagyszámmal járult. Csak e században is a már fennemlített Maár Bonifácon kívül közöttünk élt s tanározkodott Czuczor Gergely, nemzeti költőink egyik legjelesbike, kinek halhatatlan költői művei mellett a páratlan „Magyar nyelv szótárát“ is köszönhetjük; itt kezdé írói pályáját, — még pedig a helybeli „Hazánk“ című lapban — Rónay Jácint, a magyar trónörökös volt történelmi tanára; — e derék szerzet tagja s győri tanár volt Rómer Flóris, nagytudományu régészünk stb.

De a világi elemnek is sok jeles tudósa volt nálunk, különösen a jogakademián. Így a maga idejében nagyhirű jogtanár Beke, Szabó, kik már rég elhalálnak; de élnek még: Csacsó, Karvassy, Konek, s a legujabbak

*) Győrvárosa lakosságának dícséretére legyen mondva, hogy e lap részvét hiányában 1873 május hó közepén megszűnt és a kiadó egy hason című, de magyar lap kiadását ígérte.

**) Illetékes helyről nyert értesülésünk szerint a magyar lapok száma körülbelül 600-ra, míg az idegen — jobbára német nyelvű lapoké mintegy 500-ra tehető.

közül Hajnik Imre, kik már távoznak ugyan körünkől, de eleinte mindannyian a győri akademiának tanárai voltak. Mert tudásainkkal csaknem úgy voltunk mindig, mint színészeinkkel. Ezeknek jelesebbjei is a győri színpadról léptek a pesti nemzeti színházhoz, valamint említett tanáraink is mind a győri akademiából emelkedtek a pesti egyetemhez.

A jelenleg közöttünk működő egyes tanárokat, úgy a világiakat mint a bencésrendűeket névszerint egyenkint felsorolni itt nem tartom szükségesnek, nehogy szerénységöket sértsem meg; elég legyen csupán azon fontos tényt megemlíteni, hogy az ő tudomány-szeretetők és tanítói buzgalmoknak köszönhető a már néhány hónap óta fönnálló s nagyszorgalommal látogatott „Nőiskola“ kizárólag felnőtt hölgyek számára, melyben főgymnasiunai s akadémiai tanárokon kívül még néhány műkedvelő irodalmár: a klasszikai régészetből, — Magyarország történetéből, — statistikából, — természettanból, — aesthetikából, — lélek- és erkölcsstanból, — a magyar irodalom történetéből, — s a zenészet történetéből, — egészség és neveléstanból hetenkint felolvasásokat tartanak. Az ez uton begyűlt két frtos havidíjak egészen a felállítandó gyermek-védhely megalapítására fordíttatnak. Dicsérettel említendő itt még Petz Vilma nőnövelde tulajdonos urhölgy, ki a felolvasásokra szükséges helyiséget — nemcsak minden díj nélkül átengedi, de a neveléstanból ő maga is a rendes órákban felolvasást tart. A hol a tudományok még a nők részéről is ily közpártolásban részesülnek, úgy hiszem nem volt felesleges e néhány igénytelen lap az „irodalomról Győrött“.

4. Anyagi műveltség.

Mezőgazdaság és állattenyésztés.

Nedetzky Sándor- és Szilágyi Gáspártól.

I.

A mezőgazdaszat képe nek teljes rajzához elsőben is érintenünk kellene ezen iparágnak elemi tényezőit, milyenek a föld-, hegy- és vízrajzi, — nemkülönben földtani és éghajlati — általában tehát a természeti viszonyok. Azonban nehogy ismételjük azokat, mik e mű első részében már úgy is taglalva voltak, elégnek tartjuk e helyütt csupán utalni a természeti viszonyoknak imént érintett és idevonatkozó pontjaira, melyek elég bő tájékozást nyújtanak arra, hogy ezek alapján azonnal áttérhessünk tárgyunkra: a szorosan vett mezőgazdaságra.

Az 1858-ben végzett catastralis összeírás és földbecslés szerint Győr-megye termékeny területe 240.389 cat. holdat és 1389 □ ölet foglal el; ebből:

Szántóföld	124,943 hold,	422 □ öl
Rét és kert	40,530 „	1468 „
Legelő	45,446 „	1418 „
Nádas	1,907 „	1343 „
Erdő	21,843 „	26 „
Szőlő	5,717 „	1520 „
Terméketlen	18,701 „	23 „

E szerint a szántóföld az egész termékeny földterületnek, — valamivel többet mint felét képezi, vagy is úgy aránylik mint 1 : $1^{11}/_{12}$ -hez. A lakosság összes száma az 1870-ik évi összeírás szerint 103.637; tehát 1000 lélekre esik 1205 hold szántóföld, s egy lélekre $1\frac{1}{5}$ hold; az összes termékeny területből pedig 1000 lélekre 2319, s egy lélekre $2^{319}/_{1000}$ hold jut.

A föld termékenysége.

Habár megyénk földtalaja nem dicsekedhetik is a bánáti és tiszamelléki televényes föld termékenységgével, sőt ehhez nem is hasonlítható, — de még mindig elegendő jó arra, hogy gazdájának szorgalmát és reá fordított munkáját kellően megjutalmazhassa. Hogy földünk termékenységi állapotának tiszta képét adjuk, a magyar k. győri pénzügyi igazgatóság szíveségéből összeállított — s a megye földosztályozására, nemkülönben annak határonkint vett átlagos évi termésére vonatkozó táblázatból következő adatokat vesszük át:

Holdankint átlagos termés:

buzából	$6\frac{3}{4}$ bécsi mér.
rozsból	4 „ „
árpából	$3\frac{1}{2}$ „ „
zabból	$3\frac{1}{4}$ „ „
kukoricából	$4\frac{1}{2}$ „ „
burgonyából	10 „ „

Mindez ugyan — tekintve földünk természeti viszonyait, — nem igen kedvező eredmény, de ha figyelembe vesszük, hogy volt úrbéres gazdáink nagyobb részt még most is a primitív gazdálkodáshoz ragaszkodnak és földjeiket zsarolják, anélkül hogy a fogyasztott erő kellő visszapótlására is gondolnának: az eredmény nem is lehet kedvező. Ha majd, — mint már észlelhetők, — az okszerű földművelés nagyobb tért foglaland el, jogosan remélhetjük, hogy termésünk is kedvezőbb és jutalmazóbb leend.

Rét és legelő. Réteink — 40,530. h. 1468 □ ölet, legelőink pedig 45,446. h. 1418 □ ölet foglalnak el. A fönebb hivatkozott catastralis földosztályozás és becslés 1 hold rét évi termését 9 mázsa mag szénára és 4 mázsa sarjura, összesen tehát 13 mázsa takarmányra teszi. Legelőink pedig átlag holdankint 4 mázsa széna értékre vehetők.

Sajnos, hogy legjobb réteink nagyrészen viz mellett terülvén el, gyakori elöntéseknek vannak kitéve, és ez okból termésök igen bizonytalan s egy véletlen árviz sokszor gazdáink legszebb reményeit megsemmisíti. — Reményünk van azonban, hogy a Rába, Rábca és Marcal folyóknak már megkezdett szabályozása valahára nemcsak óhajítás marad, hanem valósággá is leend, és gazdáinknak több ezer holdra menő réteit a folytonos veszélytől nemcsak megmenti, de egyszersmind módot nyújt arra, hogy réteinket öntözés által magasabb művelésre, és így értékre emelhessük. Nagyobb gazdáinknál a lucerna, vörös here és espartett művelése otthonos, és pedig gazdaságuk nem csekély előnyére.

A rétek és kertek aránya a szántóföldhöz $1 : 3^{335/4053}$;

Legelő aránya a szántóföldhöz . . . . $1 : 2^{34051/45446}$;

Rét- és legelő aránya a szántóföldhöz . . $1 : 1^{38/85}$;

rét és legelő aránya az összes termőföldhöz kerek számban $1 : 3$.

A nádasok 1907 cat. holdat és 1343 □ ölet foglalnak el, meglehetőleg 1,525.600 kéve terméssel, vagyis holdankint 800 kévével, és mivel 100 kévének ára 4—6 ft. közt ingadoz: átlagos ár gyanánt 5 ft. biztosan felvehető, mi is a megyének nem megvetendő jövedelmi forrását képezi.

Gazdálkodási rendszerek.

A gazdálkodási módozatok, melyek a földművelésben divatoznak, a talajnak természeti viszonyai, a birtok kiterjedése és a reáfordított tőke, nemkülönben a birtokos szakképzettsége és értelmisége szerint különbözök. Míg kisebb — különösen volt urbéres gazdáink most is ősieikről öröklött gazdálkodást visznek, sőt mivel megyénkben a már majdnem teljesen keresztülvitt tagosztályok folytán mindenkinek birtoka egészen hatalmában van, — sokan földjeiket derűre-borura vetik, a nélkül, hogy azok kellő trágyázásáról is gondoskodnának: addig nagyobb birtokosainknál az okszerű gazdálkodás és többeknél az alapos szakértelem tűnik ki. Nagy birtokaink közül felemlítendőnek tartjuk: Sina János báró, a győri püspökség, Viczay Héder gróf, a pannonhalmi főapátság, a győri székes káptalan, és Lamberg gróf uradalmait, melyek valódi szakértelemmel kezeltetnek és évenként ezerekre menő tőke befektetésével a művelt gazdálkodás mai színvonálához köz-

ledve, fokozatosan kedvezőbb eredményt tüntetnek föl, és így különösen az egyházi birtokokat illetőleg tettleg megcáfolják azon sokaknál gyökeret vert balhiedelmet, mintha papi kezekben a földbirtok nem részesülne oly okszerű kezelésben, mint ezt a nemzetgazdasági magasabb szempontok megkívánják. Elég legyen a kezünkön lévő adatok közül csupán egyet felemlíteni, mely szerint a pannonhalmi főapátság kis-megyeri és hecsei pusztáján a legközelebbi 4 év tőkebefektetése 75,859 ftot tett.

A gazdálkodási rendszerekből — bővebb tájékozás végett — ide igtatunk néhányat: a) Váltó gazdaság különböző módzataival 6, 7, 8, 9 stb. évi rendszerrel. b) Rozsföldeknél 1. ugar, 2. rozs, 3. kapás, 4. árpa vagy zab. c) Rába mentében és Tóközben kisebb gazdáinknál: 1. buza, 2. árpa, 3. buza, 4. kukorica, és így tovább, ugar nélkül. d) Lucernás: 1. ugar erősen megrágyazva, 2. kapás, 3. árpa lucernával, 4. lucerna míg jól díszlik, — azután buza, majd tavaszi.

Munkaerő.

Noha megyénk az ország legnépesebb vidékéhez tartozik és gyárak hiányában lakosai nagyobb részt mezőgazdasággal foglalkoznak: nagyobb munkaidőben — különösen aratáskor — a munkás kéz szüksége mégis igen érezhető. Ennek egyik oka abban fekszik, hogy kisebb parasztgazdáink is, kik családjokkal könnyen elvégezhetnék saját aratásukat és egyéb munkájokat, mégis külön aratókat és munkásokat fogadnak; másik oka pedig az, hogy népünk ha egyszer télre való kenyerét megkereste, munkára nem örömet vállalkozik; végre jelenleg épülőben lévő vasutaink is sok kezét elvonnak a mezői munkától. Ez okból serény gazdáink kénytelenek maguknak feles földek kiadásával és más költséges módon a szükséges kézimunkát biztosítani.

E körülmény a belterjes gazdálkodásnak is határt szab, — de egyszersmind arról is szomorú bizonyosságot tesz, hogy népünk még nem bír elegendő ösztönrel a jobb lét után törekvésre. A napszám az évszak szerint különböző; — férfiaknál 40 kr. — 1 frt. 20 kr., nőknél 30 — 70 krig terjed.

A munkások munkaképessége — dicséretére magyar fajunknak, — nagy, különösen aratásban, mely alatt mint legjövedelmezőbb foglalkozásuk alatt — dacára a sovány élelmezésnek — bámulatos tevékenységet fejtenek ki; reggeli 4 órától u. i. sokszor esti 10 óráig folytonos munkában vannak, és e mellett vigák és egészségesek. Egy 2—3—4 száz holdas uri birtokon közönségesen 6—8—10—12 cseléd van alkalmazva,

800—1000 holdon pedig 20—24. Ezeknek fizetése a vidék szerint változik; álljon itt például néhány illetmény:

A győri püspökség böresi birtokán:

	Kész- pénz	Buza	Rozs	Árpa	Só	Hus	Takar- mány	Föld	Marha- tartás	Sertés	Fa
	frt.	m.	m.	m.	font	font	m.	hold	db.	db.	öl
Gazda	24	10	18	4	40	30	12	1	1	2	1
Béres	12	6	10	4	30	40	12	$\frac{5}{8}$	1	2	1
Juhász	40	4	12	2	30	40	12	$\frac{5}{8}$	1	2	1

ezen felül lakás és kert; — juhászoknak pedig a gyapju után 1⁰/₀.

Pusztai járásban. Béres: 20 frt., buza 20 m., rozs 10 m., hus 50 font, 1 hold föld, 1 db. tehén és 2 db. sertés tartás, lakás, tüzelő.

Sokoróaljai járásban. Béres: 28 frt., buza 6 m., rozs 24. m., 50 font só, 50 font hus, 1 hold kukorica, $\frac{1}{4}$ hold burgonya, $\frac{1}{8}$ kenderföld, 1 tehén és 3 sertés tartás, $\frac{1}{2}$ m. bab, lakás, tüzelő.

A pannonhalmi főapátság urodalmaiban:

	Kész- pénz	Buza	Rozs	Árpa	Só	Föld	Tüzelő	Marha	Sertés
	frt.	m.	m.	m.	font	hold	öl	tartás	
Hajdu	68	8	18	12	40	$\frac{1}{2}$	3	1	5
Béres	43	8	18	12	50	$\frac{3}{4}$	2	—	5
Ostoros	22	4	16	12	25	$\frac{1}{2}$	1	—	2
Kocsis	48	6	18	6	40	$\frac{1}{2}$	2	—	4
Juhász	60	8	18	12	50	$1\frac{1}{4}$	4	2	6
Bojtár	50	4	18	6	32	$\frac{1}{2}$	2	—	4

Ezen kívül a hajdu kap egész öltözet egyenruhát, béresek, ostorosok és kocsisok hű szolgálatukért évenként jutalomban részesülnek, juhászok és bojtárok pedig fejenként 2 db. mustra-birkának husát, minden db. megbélyegelt bárány után 3 krt, Szt. Mihálykor minden élő birka után 1 krt. és minden bárány után ugyanekkor 5 krt. kapnak; mindannyian

orvos és gyógyszer kedvezményben részesülnek, az elaggottakról, a gyermekek ingyen oktatásáról az uradalom gondoskodik s végre adójukat is ez fizeti.

Lamberg gróf ikrényi urodalmában :

	Kész- pénz	Buza	Rozs	Árpa	Föld	Só	Marha tartás	Sertés tartás	Lúd
	frt.	m.	m.	m.	hold	font	db.	db.	db.
Hajdu	20	10	16	8	1 $\frac{1}{8}$	30	2	4	5
Számadó juhász	40	10	16	8	1 $\frac{1}{8}$	30	2	4	5
Béres gazda	30	10	16	8	1 $\frac{1}{8}$	30	2	4	5
Béresek	24	10	16	8	1	30	1	3	4
Bojtárok	36	6	14	6	$\frac{4}{8}$	1 darab marha nyári tartás			

A számadó ezen felül minden mázsa gyapju után 1 frt., a hajdu pedig egyenruhát, lakást és tüzelőül 200 kéve rőzsét kap. A csikósok és bojtárok minden elválasztott csikó és borju után 1 frt.; — a cselédség gyermekei ingyen oktatásban részesülnek, és e célból az uradalom egy tanítót és iskolaházat tart; adót nem fizetnek, — orvosi és gyógyszer költségeket az uradalom viszi. A cselédek fizetése 5 évről öt évre 2 frttal emeltetik, 15 évi szolgálat után 30 frt. javítást kapnak, ezután már nyugdíjra számíthatnak, a melyben haláluk esetében családjaik is részesülnek. Az aratók itt általában a tizedik részt kapják, de élelmezésökre csak előleg adatik.

Egyébiránt az aratók fizetése kis változással rendszerint következő: élelemre minden személy után $\frac{1}{2}$ mérő buza, 1 mérő rozs, zsiradékra 60 kr. és tüzelő.

Buzából 12-dik rész, rozsból, árpából, zabból 11-dik szalmával, vagy anélkül; némely helyen készpénzzel is fizettetnek, de ez kivétel.

Rendetlenségek sürgősebb munkaidőben ha néha előfordulnak is, de nem gyakoriak.

A nagyobb gazdaságok általában jól fel vannak szerelve, és a gazdálkodás ökörfogatokra van alapítva; a gazdasághoz szükséges lőfogatokon kívül, 100 hold szántóföldre általában 6 db. jármos ökröt számítanak.

Azonban ha a megye szántóföld-területét, és egész igavonó marháinak számát párhuzamba állítjuk, sokkal kedvezőbb arány tűnik

ki. Ugyanis 1872-ben közmunka alá 15,298 db. igavonó marha (és pedig 8263 db. ökör és 7035 ló) iratott össze; ezt a 124.943 hold szántóföldre felosztva, minden 100 holdra esik kerekszámban 12 db.

A nagyobb mezei munkát rendszeren 4 ökrös fogattal végzik.

Nagyobb gazdaságaink eszközökkel és gépekkel kellően el vannak látva; általában a Zugmayer cenki, — Vidats, Gubitz és másféle vas-ekék vannak használatban.

Ide igtatjuk az orsz. statistikai hivatalnak az egész megyére, és a pannonhalmi főapátságnak győrmegyei birtokára vonatkozó kimutatásait.

Az egész megyében:

	Gőzcsepplő	Lóerőre készült gépek						
		Vas eke	Fa eke	Vető	Csepplő	Arató és kaszáló	egyéb	Összesen
Pusztai járás	8	4918	84	47	44	1	62	2156
Sokoró aljai j.	10	957	146	32	23	1	38	1197
Tó-, sziget- és csil.	13	2601	110	105	34	20	86	2956
Győrváros	—	387	—	4	5	—	—	396
Összesen	31	5863	340	188	106	22	186	6705

A pannonhalmi főapátság győrmegyei birtokain, u. m. 181 kat. hold belsőség, 5907 hold szántóföld, 865 h. rét, 6409 h. erdő, 4982 h. legelő, 19 h. nádas, 49 h. szőlő, és 501 h. haszontalan, összesen 13913 hold.

Gőzcsepplőgép (10 ló- erőre)	3 db.	13 soros Garret-féle vető- gép	10 db.
Gőzfűrés	3 „	9 soros Garret-féle vető- gép	2 „
Gőzfűrőgép	1 „	Kanalas szóróvető gép	6 „
Gőzeszterga	1 „	Kefés szóróvető gép	1 „
Gőzmalom 2 köre	1 „		
Csepplőgép lóerőre	3 „		

Gazdasági szakiskola a megyében nem létezik, de a hazai és külföldi szakintézetek növendékei az uradalmaknál jelentékeny számban vannak alkalmazva.

Örömmel jegyezhetjük ide, hogy a pannonhalmi főapát a rend birtokain alkalmazott cselédek gyermekeinek számára egy földműves

iskola felállítását elhatározta és pedig 80 gyermekre, kik egyszersmind élelemmel is el fognak láttatni. Óhajtjuk, hogy e nagy horderejű törekvés nagybirtokosainknál minél több követőre találjon.

A mezőgazdaság s minden vele rokon iparágak fejlesztésére hivatott tényezők között bizonyára nem utolsó helyet foglal el a „győrvidéki gazdasági egyesület“, melynek fönnebb adott ismertetésére ezuttal is utalunk.

Számos birtok áll haszonbérlet alatt és pedig jó sikerrel; a statisztikai adatok szerint jelenleg 215 haszonbérelő létezik.

A termelés és fogyasztás pénzviszonyai.

Ha a catastralis földbecslésben megállapított átlagos terméseket, továbbá — az 1870-dik évi statisztikai adatok alapján — a bevetett területeket, s végre a győri piacnak hivatalos adatokból vett hat évi átlagos gabona árait alapul veszszük, — következő eredményre jutunk:

Buzá v a l: (ide sorolva a kétszerest, tavaszi búzát és repce földeket is) volt bevetve 42,957 hold; évi termés 289959 mérő; pénzértéke (5 frt. 52 kr.) 1,600.573 frt. **R o z s:** (az őszi árpát is idesorolva:) 20,136 holdon, termés 80,544 mérő, pénzértéke (3 frt. 35 kr.) 269822 frt. **Á r p a:** (ide van számítva: bab, borsó, köles, bükköny, kender stb.) 27,011 holdon, termés 104539 m. pénzértéke (2 frt. 65 kr.) — 277,028 frt. **Z a b** 11.102 holdon, termés 36082 m. pénzértéke (1 frt. 80 kr.) 67834 frt. **K u k o r i c a** 9078 holdon, termés 40,851 m. pénzértéke (3 frt.) 112523 frt. **B u r g o n y a** 3987 holdon, termés 39870 mérő, pénzértéke (50 kr.) 19925 frt. **U g a r** 10,669 hold; — mint legelő holdankint 1 frt értékben 10,669 frt. E szerint az összes termés pénzértéke 2,358.415 frt.

Rétjeink szénatermése összesen 526870 mázsát tesz, melynek pénzértéke (1 frt.) 526870 frt. Legelőink pedig 181784 mázsá szénaterméket képviselnek, melynek mázsáját 80 krral számítva tesz pénzértékben: 145427 frt. S így a szántóföld, rét és legelő összes évi termése 3,030.712 frt értéket képvisel, mely összeget ugyancsak a szántóföld, rét és legelő 210919 hold területével elosztva, esik egy holdra 14 frt 30 kr. nyers jövedelem; ebből művelési költségekre 60%-ot levonva, marad egy hold után 5 frt. 72 kr. tiszta jövedelem. Ennek 5%-os tőkáját véve, 1 hold értéke kerek számban 115 frt. Bővebb tájékozásul ide igtatunk néhány adatot az újabb időkben tett birtokeladásokról.

N a g y o b b b i r t o k o k. Csécsényben 1868-ban eladatott árverés útján 618 cat. hold kir. kisebb haszonvétel és épületekkel 127120 frt. vagyis holdja 205 frt. Csikvándon 551 hold szintén épületekkel és k. kisebb haszonvételekkel 80000 frt., tehát holdja 163 frt. Árpási uroda-

lom 1872-dik évben 3000 hold, 600 holdra menőerdővel, épületek- és kisebb kir. haszonvételekkel 266000 frt., holdja 89 frt. 1872-ben Téthen 1383 hold, 300 holdra menő értékes erdővel, épületekkel és kisebb kir. haszonvételekkel, 94000; holdja 69 frt.

Urbéri telkek. Földnépünk előszeretettel ragaszkodván a földhöz, ha csak tehetsége engedi, sőt olykor ezen felül is iparkodik az áruba bocsátott földet sajátjává tenni, és ezt sokszor valóságos értékén túl is megfizeti. Így történik, hogy a nagy és kisebb birtokok ára között nevezetes különbség forog fenn. Például

Sz. Ivánon homokos talaj, 1 telek 48—50 hold	7—8000 frt.
Könyban jó föld, 1 telek 50—52 hold	13—14000 „
Kapiban jó föld 1 telek 50 hold	15000 „
Sövényházán homokos, 1 telek 45 hold	9000 „
Beziben 1 telek 70—72 hold	15—16000 „
Abdán 45 hold	8000 „
Börcsön 45 hold	8000 „
Rába-Patonán 45 hold	10—12000 „
Csécsény $\frac{1}{4}$ telek 19 hold	7500 „

A haszonbérbe adott nagyobb kiterjedésű birtokoktól a talaj minősége szerint holdankint fizetnek 4—5—7 frtot, — egyes esetekben ezen felül is. A haszonbérlet rendszeren 6—9 évi tartamu. Egy két holdas és 1—2 évig tartó haszonbérleteknél nem ritka a 10—15 forint évi haszonbér. A haszonbérlet általában igen keresett, — vállalkozik erre az értelmiség, kereskedő, gazdatiszt szintugy mint a paraszt. A Rába, Rábca és Marcal-mellék földértékére módosítólag fog hatni a régóta vajudó folyamszabályozás keresztülvitele. A szabályozási költségek földözésére holdankint kivetendő illeték, valamint a behajtás módozatai csak utóbb lesznek megállapítva, erről tehát még most nem szólhatunk.

II.

Szarvasmarha.

A megye területén újabb statistikai adatok szerint összesen 29,347 darab szarvasmarha létezik, és pedig:

Magyar faj: 27,642 db, ebből bika 193, tehén 10,440, ökör 8119, borju három évesig 8890 db.

Csira faj: bika 37, tehén 802, ökör 144, borju három évesig 534 darab.

Bival összesen 188 db; tenyésztése kivált kisebb gazdáinknál elhanyagolt és sok kívánni valót hágy.

Gulya — melyben a szarvasmarha nagyobb figyelemmel neveltetik, — 5 helyen említhető; u. m. a győri káptalané, mely összesen 176 dbból áll és Csáky-féle bikától származott; a pannonhalmi főapátságé 221 dbból; Lamberg gróf ikrényi birtokán 117 dbból; Szabó Kálmáné 80 dbból és Szalacsy Lajosé szintén 80 dbból; — mindannyi eredeti magyar faj; bikákat kivételesen a közönségnek is szolgáltat.

Tej-gazdaság.

Ilyen létezik:

A pannonhalmi főapátság kis-megyeri, — nemkülönben a győri püspökség győr-szigethi birtokán, az első 84, az utóbbi 20 db. tehénnel. Mindkettő külön lesz bemutatva az illető gazdaságok leírásánál.

Sina báró zsejkei birtokán 60 db tehén és 100 db neveléssel, részben müzthali, részben morva fajú vörös, angol bikával keresztezve. Ugyancsak Sina báró birtokán Sándorházán 70 db tehén és 40 db neveléssel, felső vidéki fekete és feketetarkák, eredeti hollandi bikával keresztezve, darabonként 2200 itecévi átlagos terméssel, melynek itecéjét részint Bécsben, részint Győrött értékesítik 6 krral.

Özvegy Klukyné sövényházi birtokán 70—80 db tehénnel, svájci faj, naponként 6 itecévi átlagos termeléssel, mely Bécsben értékesítetik 5—6 krral.

Ezeket kívül Győrváros körül kisebb tehenészetek is léteznek, melyek a várost tejjel ellátják és itecéjét 5—6 krral értékesítik.

Sajtkészítés nincs szokásban.

Járványos betegség a szarvasmarha között — ha csak kívülről be nem hozzák, — nagyobb mérvben nem szokott pusztítani; a magyar faj különben is sokkal szívósabb természetűnek mutatkozik, mint a csira faj.

Állatbiztosítás nincs divatban; de népünk az állatorvosokat sem igen veszi igénybe, jóllehet a vidéken jelenleg három állatorvos működik.

Minthogy a megye területén szeszgyárak nem léteznek, és sörfőzés is csak egy van Győrvárosában, ez okból a hizlalás leginkább a kimustrált marhára szorítkozik, és részint répával, olajpogácsával, burgonyával, részint szénával és árpadarával történik, és 3—4 hónapig tart; a reá fordított takarmányt nagy részben kellően visszafizeti. — A hizlalás alá vett marhának első súlya sovány állapotban 7—9 mázsára, a hizottaké pedig — a helybeli mészárosok által szolgáltatott adatok szerint — átlagban 10 mázsára tehető.

Lótenyésztés.

Ujabb statisztikai adatok szerint a megyében összesen 14,724 db ló létezik; — ebből: csődör 242, kanca 6904, herélt 3389, csikó három évesig 4189 db.

Jólehet népünk szereti lovát, és szép példányaiba némi büszkeséget is helyez, de azért nevelésére még sem fordít kellő gondot. Különben megyénk sok szép lóval dicsekedhetik, — és ez leginkább kormányunk gondoskodásának köszönhető, amennyiben megyénket évenként alkalmas mén-lovakkal ellátja, és evégből a megye kebelében Ötvenyén nagy mén-telepet is tart az egész vidék számára. Ezen felül a szép csikókra évenként nagy ösztöndíjakat is adományoz; ennek folytán ló-nevelésünkben öröndetes haladás észlelhető; így nem ritka az eset, hogy kisebb gazdáink 4—5 éves nevéndéklovaikat 3—400 frtig értékesítik.

Ménés két helyen létezik, u. m. Lamberg gróf ikrényi és ehhez csatolt lesvári birtokán, nemkülönben Szabó Kálmán péterházi jószágán; ez utóbbi magyar nemesített faj 50—60 dbból áll.

Lamberg gróf ménese nagyobb részben angol, részben pedig Csendesi-féle eredeti magyar faj, kitűnő gonddal és szakértelemmel kezelve, 112 dbból áll. Csődör van kettő: egyik „Comet“ norfolki, apja Nordstern, anyja Block-Bess; a másik „Withby“ telivér angol, apja Barnton, anyja Lancelot.

Az ikrényi ménés létszáma: kanca 20 db, öt éves 2 db, négy éves 5 db, három éves 13 db, két éves 14 db, egy éves 11 db.

Lesváron pedig: négy éves 11 db, három éves 10 db, két éves 12 db, egy éves 10 db.

E két ménesből ménlovak csak kivételképen adatnak el, és így a megyebeli lovak nemesítésére kevés befolyással vannak.

Van továbbá a megye területén 18 db öszvér és 163 db szamar.

Juhászat.

A megye juh-állománya összesen 127,213 darabot tesz; ebből nemesített 59,429, közönséges 67,784 db.

E téren is öröndetes haladás tapasztalható; ujabb időben u. i. finom törzs-nyájakkal is dicsekedhetünk; ilyen a győri püspökségé, melyről alább a börcsi gazdaság leírásánál tüzetesebben leendő szó.

A pannonhalmi főapátság összes urodalmaiból a kosok a sashegyi pusztán vannak összpontosítva, a mennyiben a legkitűnőbb kos-barányok ide hajtattván, itt neveltetnek, utóbb földözésre kiosztatnak, majd ismét

telelésre ide hajthatnak vissza. A kosok száma a 600-at meghaladja. Van ezen felül a főapátságnak pozsonymegyei deáki jószágán 800 db anyabirkából álló törzs-nyája, melynek a Stomfán, Csunyban és Ürményben vásárolt kosok után nemesített példányai a főapátság egyes jószágaira szétoztatnak. A főapátság továbbá 1867 óta az anyabirkákat és kosokat évenként osztályozza, és csak ezután történik a párosítás.

A győri székes káptalan törzs-nyája sz.-páli birtokán 750 drbbal.

E törzs-nyájak ekkoráig csak saját szükségleteik fődözésére szolgálnak, de remélhető, hogy nemsokára a közönség is részesülhet jótéteményeiben.

Finomabb gyapjút termel továbbá Viczay Héder gróf hédervári, — Lévy nagybirtokos táplányi, — és özv. Purgly Sámuelné sövényházi birtoka, — és még más néhány kisebb birtokos.

A nyájak többnyire egynyiretűek; nagyobb nyájakban a gyapjútermelés: kosoknál 4—7 font, ürüknél $2\frac{1}{2}$ —3 font, anyáknál 2 font, bárányoknál 1 font, a közönséges birkáknál valamivel több; átlagban a nemesítetteknel $2\frac{1}{2}$ font, a közönségeseknél 3 fontig terjed.

Hústermelésre irányzott birkászatok nincsenek; az ürühizlalás azonban otthonos, és igen jó eredményt mutat fel; az élő súlynak mázsája 12—18 frtig értékesíthető; nagyrészből a bécsi piacra szállítatik.

Birka-tej gazdaság újabb időben csakis kivételesen fordul elő, és sajt csupán a házi szükségére készül.

Sertésenyésztés.

A megye 27,891 darab sertést számít területén; tenyésztése ekkoráig inkább saját szükségletek fődözésére, mint kereskedésre szorított; újabb időben azonban e cikkben is némi lendület észlelhető. A győri püspökség és a pannonthalmi főapátság sertésenyésztéséről alább szintén külön leendő szó az illető uradalom bemutatásánál; miért is erre utalva, itt csupán Severa báró penyvádi birtokát említjük, hol a fehér mangalica faj szintén jó sikerrel tenyészik.

Ohajtandó volna, hogy gazdáink az állat-tenyésztésnek ezen jövedelmező ágát jobban felkarolnák, mely különösen mocsáros vizeink mellett nem is gyanított haszonnal kínálkozik, annál is inkább, mert ez irányban kormányunk is kezére jár a megyének; így múlt évben is több kitűnő kant ajánlott fel tenyésztésre. De előnyös ezen üzlet még azért is, mert Győrött mindenkor biztos piacra talál sertés-kereskedőinknél, kik jelenleg messze vidékről kénytelenek szükségleteiket beszerezni.

Kecskenyésztés.

Jelenleg 289 darab kecske létezik, melyet leginkább szegényebb népünk tart tejszükséglete födözésére.

Selyemtenyésztés.

Előbbi években Sina báró rárói uradalmában három éven át 40—100 lat tojással tettek kísérletet, és e célra 4000 db szederfát és 500 öl sövényt ültettek; kielégítő eredmény hiányában azonban felhagytak a tenyésztéssel. Jelenleg a megye területén selyemtenyésztés nem létezik.

Trágyatermelés.

Ha tekintjük házi állataink számát, és a tehén és ökör után egy éven át 70 mázsa, a fiatal szarvasmarha és ló után 50 m., csikó után 30 m., juh, sertés és kecske után átlagosan 5 m. trágyát számítunk — következő eredményre jutunk:

bika, tehén, ökör, bival összesen	19,923 db	=	1.394,610 m.
fiatal szarvasmarha és ló	19,959 db . . .	=	99,750 „
csikó három évesig	4189 db	=	125,610 „
juh, sertés és kecske	155,393 darab . . .	=	776,965 „
Összesen			<u>2.396,935 m.</u>

Ha ezen trágyamennyiséget a 124,943 hold szántóföldre felosztjuk, esik egy holdra évenként 19 m.; ha pedig azt a körülbelül 5¹/₂ ezer holdra menő szőlőkre is kiterjesztjük, — minthogy valósággal szorgalmasabb trágyázásban is részesülnek, mint a szántóföldek, — egy holdra évenként alig csik 17 mázsa. Ha már most a gazdánál bevett szokás szerint számítva, hogy a föld némileg kellő erőben maradjon, minden 6 évre holdankint csak 300 mázsát veszünk is fel: kitűnik, hogy még háromszoros mennyiségű trágyára volna szükségünk, mint amennyit most előállítunk. Tekintve továbbá azt, hogy gazdáink évenként kevés ugart hagynak — a föld termő erejének évről évre szükségkép csökkennie kell: — mi is gazdaszatunkra nézve komoly intelmet foglal magában. Vajha mindnyájan átértenők a tényekből tisztán kivilágló figyelmeztetés fontosságát!

Méhészet.

Ujabb statisztikai adatok szerint megyénkben 4815 kast számíthatunk, melyek jobbára még a régi egyszerű módon vannak kezelve, és csakis egyes buzgó méhészeinknél tapasztalható némi törekvés a jobb és célszerűbb irány felé. Reméljük, hogy kormányunk buzdítása és

nagy jutalmak kitűzése folytán e téren is nemsokára nagy haladást jelezhetünk.

Záradékol ide igtatjuk az 1870-dik évi népszámlálásnak rovatainkra vonatkozó főbb adatait.

Az őstermeléssel foglalkozók csoportjai:

Győr	birtokos	haszonbérő	gazdatiszt	éves szolgál	napszámos	birtokos és haszonbérő %	tiszt és munkás %
megye	12446	171	108	9363	12513	15.10	26.38
város	266	44	6	216	267	1.55	2.44
összesen	12712	215	114	9579	12780	12.47	21.75

Az őstermeléssel foglalkozók a megye és város összes népességének 34.22 százalékát teszik, s e tekintetben megyénk Magyarország és Erdély 78 megyéje, kerülete stb. között fölülről számítva a 32-dik helyet foglalja el.

A házi állatokból minden ☐ mfdre esik:

ló	szarvasmarha	juh	sertés
598	1185	5171	1133

s így megyénk Magyarország és Erdély 78 részei közt fölülről számítva következő helyeket foglalja el: lovakra nézve 13-ik, szarvasmarhákra nézve 17-ik, juhokra nézve 4-ik, sertésekre nézve 13-ik.

A győri püspökség börcsi gazdasága.

Szilágyi Gáspártól.

Börös fekszik a Rábca és a pozsonyi országot között; rétjei gyakori vizáradásoknak vannak kitéve, földje fekete, televényes, könnyű homokos agyag.

Birtokterület:

Szántóföld	760 hold
Rét	424 ³ / ₄ „
Legelő	178 ³ / ₄ „
Faiskola	2 „

Összesen 1365 hold (1200 ☐ öles).

Trágya alá kerül évenként:

Bükköny alá télen 2 tag = 60 hold

Buza alá nyáron 2 „ = 60 „

Lucernásban 1 „ = 10 „

Takarmányosban 1 „ = 5 „

Összesen 135 hold

A birtok termelési beosztása. A 760 holdból álló szántóföldből, tekintve a réteknek a Rábca áradásai által eszközölt gyakori elöntését, nevezetes rész takarmány termelésre fordítatik; és pedig 11 szakaszban 10 holdankint 110 hold lucerna termelésre, ezen felül 20 hold kukorica alá zöld takarmánynak 4 szakaszban 5 holdjával.

A fennmaradt 630 hold 30 holdas szakaszokban 21 táblában ekként használtatik:

Buza	180 hold	Kukorica	60 hold
Rozs	30 „	Bükköny	60 „
Árpa	120 „	Répa	30 „
Zab	90 „	Ugar	60 „

Termelés 6 év átlag szerint holdankint:

Buza	13 kőr. szalma, $10\frac{1}{4}$ mérő szem
Rozs	10 „ „ 8 „ „
Árpa	16 „ „ 24 „ „
Zab	17 „ „ 31 „ „
Kukorica	47 mérő csöves $23\frac{3}{4}$ „ „
Répa	165 mázsa
Bükköny	45 „
Lucerna	54 „

Természetes rét a gyakori áradás miatt holdankint átlag 10 mázsa szénában és sarjában.

Munkabér: novembertől március végeig férfi napszám 50 kr, női 35 kr. Ápril 1-től október végeig férfi napszám 1 frt, 60 kr.

Kezelő személyzet a jószágigazgató felügyelete alatt: 1 gazdatiszt, 3 kocsis, 10 szekeres béres, 5 ostoros béres, 6 juhász, 1 faragó gazda, 1 mező-őr.

A cselédek évi illetménye főnőbb a „Mezőgazdaság“ rovatában volt adva; itt csupán kiegészítésül főlemlítjük, miszerint cselédek számára rendszeresített nyugdíjalap ugyan nincs, de az elaggottak és ezeknek özvegyei, gyermekei rendszeren kegyelmi segélyben, a gyermekek ingyen oktatásban részesülnek; a cselédek minden adóját az urodalom fizeti, orvosi segély szintén az urodalom költségén nyújtatik; a jobb cselédek évenként külön jutalomban részesülnek.

Felszerelés állatokban:

6 darab majorosló	2100 darab birka
40 „ jármosökör	36 „ évbéres marha.

Felszerelés eszközökben: Egy — 3 ló erejű cséplőgép, mely cséplésre kevésbé használtatik, minthogy a cséplés gőzgéppel bér mellett eszközöltetik, — a járgány (Göpel) szecska metszésre szolgál.

Szecs kavágógép . . . . 2 db.	Közönséges vasborona . . 10 db.
Ré pametszőgép . . . . 2 „	Fogas henger . . . . 2 „
Garret-féle vetőgép tizen-	Rétgyalu . . . . 2 „
három soros . . . . 2 „	Vaseke (Vidats-féle) . . 20 „
„ gyűjtőgép . . . . 1 „	Kettős eke . . . . 4 „
„ hármass vasborona . 2 „	Humby-féle rosta . . . 1 „
„ szárnyas brabanti bo-	Közönséges rosta . . . 2 „
rona . . . . 2 „	Vastengelyű szekér . . 13 „

Cultivator, 7 vasutakaróeke 6 „

Ezen fölül aprólékos faragó eszközök, kötelek, láncok stb.

Ültetvények. Létezik két hold faiskola, melyből évenként egy pár ezer fa kerül kiültetésre; ezen kívül a táblák szegélyezése, valamint a ligetek és major körülbelül 60,000 db ültetvényt képviselnek, melyek folyvást szaporíttatnak.

Törzs-juhászat 310 dbból áll és 1860-ban állíttatott Hunyady gróf-féle eredeti anyákból és kosokból, ehhez ujabbán (1867) vásároltatott 6 db eredeti merino anya (600 frt) és 2 db eredeti merino kos (1200 frt) Stahrenberg gróf raudnitzi juhászatából Sziléziából; ez utóbbiak kitünő eredményt mutatnak fel.

Sertés tenyésztés Pinnyéden. 1870-ben vásároltatott Szunyog-féle eredeti fekete szerb fajból 1 kan és 19 darab másfél éves emse (páronként 87 frt), melyeknek szaporodása 1872 végeig 364 db; ebből egyes községeknek 11 kan, magánzóknak pedig 18 kan és 23 db emse adatott el, s így az uradalomnak egyik főcélja — e rendkívül jeles fajnak terjesztése eléggé sikerül, sőt a sok oldalról jött óhajoknak jövőre még nagyobb mérvben lehet megfelelni.

1873-ban a kétszeri malacoztatás után a nyáj már felszaporodik 90 darab emse után legalább 1000 darabra.

Ezen sertéseknek rendkívüli hizékony-sága, szelídsége és egészsége semmi kívánni valót sem hagy; jövőre a kétszeri malacoztatás beszüntetésével csupán egyszeri malacoztatás fog állandósíttatni.

Tehenészet Győrszigetben. 1860-ban Hunyady József gróf ürményi tehenészetéből szereztetett 8 db telivér svájci faj tehén

és egy bika, melyek után eddigelé a nyáj 20 db tehénre szaporodott; ez képezi az állandó állományt. A tejhaszon mellett a bika-borjuk mind felneveltetnek, és részint igavonásra fordíttatnak, részint pedig elárúsíttatnak; üszők csak az évi mustrák pótlására hagyatnak.

Tekintve a birtok mostoha fekvését, amennyiben ez a Duna és Rábca gyakori áradásának van kitéve — a tehének tejelő képessége egészen kielégítő, minthogy a borjazás után eső három hónapban (napi kétszeri fejés után) darabonként 16—20 itce tejet adnak a borju élelmén felül; ezentul már felére száll a tejmennyiség, mely átlagban naponként 6 itcét tesz.

Ezen állatok rendkívüli test által tűnnek ki leginkább; évenként egy bika hizlaltatik, melynek élő súlya 17 mázsától 21 mázsáig terjed; az igavonó ökrök 6—7 éven túl alig használhatók elnehezedésök miatt, mely után meghizlalva súlyuk 18—20 mázsáig könnyen fölvihető.

A pannonhalmi főapátság kis-megyeri gazdasága.

Kühn Raymundtól.

Kismegyer fekszik Győrtől $\frac{3}{4}$ mérföldnyire, Győr város határa, a veszprémi és a fehérvári országutak és a táplányi pusztá közt.

Az időjárás tulnyomólag száraz. Győr városában tetemesen gyakoribb és bővebb az eső. A Győr tájáról jövő felhők többnyire a csanaki hegyek és a Duna felé eloszolnak. Jégtől igen ritkán szenved. A fagy a lapályokban igen könnyen károkat okoz.

A földszíne legnagyobb részben dombos. A mélyebb helyek nedvesebb időben ingoványosak sőt több helyen tavak is képződnek. Az egész birtokon végig folyó Pánzsa gyakran elhagyja csekély medrét, s a völgyben fekvő réteket termékenyíti, de némelykor teljesen kiszárad.

Talaja televényes agyagos homok, imitt-amott szikes részekkel. Altalaja sárga homok, kavics és márga. Némely helyen a kavics a felszínig emelkedik.

Kiterjedése és felosztása. Az egész birtok tesz 2282 (1200 □ öles) holdat.

Ebből szántóföld . . .	1080 hold.
Rét és legelő . . .	1160 „
Erdő	8 „
Faiskola	2 „
Majortelek	32 „

Termelés:

Buza	240 holdon	Lucerna és baltacim	60 holdon
Rozs	120 „	Köles, zöldkukorica,	
Árpa	200 „	magbűkköny . .	60 „
Zab	120 „	Vetett takarmány és	
Kapás növények .	120 „	ugar	160 „

Trágya alá kerül évenként 220—250 hold. A szükséges trágyamennyiség az állatok által nyert trágyán kívül Győrött pénzért vásároltatik. A rétek és legelők mennyisége nem adható elkülönítve, mert száraz években a magasabb fekvésű rétek csak legelők gyanánt használhatók. Különben gond fordítatik a rétek javítására úgy hamuszórás mint trágyalevel való öntözés és az árkokból nyert föld eltergetése által.

Termési átlag:

Buza	8 $\frac{1}{2}$ pozs.-m.	Kukorica	15 pozs.-m.
Rozs	8 „	Répa	140 mázsa,
Árpa	14 „	Természetes rét .	6 „
Zab	15 $\frac{1}{2}$ „	Vetett takarmány .	25 „

Kezelő személyzet a kerületi jószágkormányzó igazgatása alatt: 1 tiszt, 1 gépész, 4 kocsis, 1 mindenés, 14 béres, 14 ostoros, 1 magtárőr, 1 csósz, 1 bognár, 1 kanász, 6 gulyás, 5 juhász.

A cselédek évi fizetése fönnebb volt érintve a „Mezőgazdaság“ rovatában.

Felszerelés állatokban:

64 jármos ökör,	70 db. nevelendék marha,
8 majoros ló,	1600 birka,
86 tehén,	20 db. urasági sertés,
2 bika,	90 „ cseléd sertés.

Felszerelés gazd. eszközökben:

Tíz löerejű gőzgép . . .	1 db.	Hengerrosta	1 db.
Ehhez cséplőgép . . .	1 „	Közönséges vaseke . . .	36 „
Járgony (Göpel) . . .	2 „	Colemann-féle exstirpator	1 „
Szeceksavágó	2 „	7 vasu magtakaró . . .	1 „
Lenmagpogácsa törő . .	1 „	Kapáló eke	2 „
Répavágó	1 „	Töltőgető eke	2 „
Répamosó-gép	1 „	Sorvetőgép	2 „
Darálógép	2 „	Schmidt-féle szóróvető .	3 „
Kukorica morzsoló . . .	3 „	Fahenger	8 „
Szelelő rosta	2 „	Vasfogas	10 „
Álló rosta	1 „	Vastengelyű kocsi és szekér	18 „

Faültetéstvények. A főapátságnak győrkerületi birtokait 5 országos és 5 községi ut hasítja, ezen fölül vannak a gazdaságnak saját közlekedési és tagutjai, melyeknek legnagyobb része, valamint a határvonalok fákkal vannak körülültetve.

Az uradalom átértvén a faültetés nemzetgazdasági horderejét nem kimél sem költséget, sem fáradságot, hogy fa telepítvényei minél gyorsabban növekedjenek. A legközelebbi múlt két évben csupán a győrkerületi birtokokon mindegy 100 holdnyi területen kiültetett csemeték és magasabb fák száma megközelíti a félmilliót. Az utóbi két száraz év dacára mutatkozó siker, nagyobb mérvű munkára adott ösztönt, úgy hogy jelen évben a sz.-iváni vadász kezelése alatt álló — maggal bevetett faiskolák 20 holdra mennek, melyekből egy két év alatt több millióra menő csemete fog kikerülni. A magasabb fákat az ültetvények erősebb példányai szolgáltatják. Kis-Megyer bír ugyan mintegy 2 holdnyi iskolát, mindazonáltal szükségletét részben a szent-iváni faiskolákból és telepítvényekből fűdözi.

Juhászat. Kis-Megyer gyakran vizállásos legelője miatt nagyobb kiterjedésű juhászat befogadására nem alkalmas. Mindazonáltal a magasabb helyen kijelölt koslegelőn nevelkednek a kosbárányok egy éves korukig. Ezeknek száma 100—140 közt változik. Innen a szomszéd Sashegyre hajtának, 3 éves korukban a főapátsági birtokokra fűdőzés végett szétosztatnak. Az előbb említett kosbárányokon kívül van Kis-Megyeren még 1500 db. ürü.

Tehénészet. 1872-ig Kis-Megyeren csak házi szükségére állott 14—15 darab fejős tehén egy svajci bikával. Ezek mellett a borjuk 6—8 hétig szopván, a lassankint elfogott tej egy két itce zab által lón pótolva. Az így nevelt üszök 3-ik évükben meghozták a szép borjut, az ökrök pedig erősebb testalkatúak és hízekonyabbak a tiszta magyar faju ökröknél; míg a magyarfaju göbolyók 9—10 mázsára híztak, addig a keresztezettek 14—15 mázsa elöszulyra emelkedtek. Ezen tapasztalatok nyomán az összes győrkerületi gulya Kis-Megyerre lón központosítva, s az eddig nem fejett, de fejésre alkalmas példányok fejés alá vétettek. Jelenleg van 84 legnagyobb részben magyar faju tehén és 2 bika. A gulyával jött magyar faju bika, tiszta mürzthali bikával cseréltetik fel. Minthogy a tehének nagy része még vagy nem fejhető, vagy most még csekélyebb mennyiségű tejet ad, ez okból a fejés eredménye naponként csak 200—250 itce tej, mely Győrött adatik el. A valódi siker csak a keresztezett faj teljes alkalmazása után lesz megbírálni.

Sertések. A kismegyeri sertések angol yorkshirei és magyar bakonyi faj keresztezéséből eredtek. Szinre nézve legnagyobb részben

fehérek, setét bőrfoltokkal, de akadnak egészen feketék is. E keresztezett válfajnak jó tulajdonai közé tartozik a hosszú test, könnyű hizékonyság és szaporaság. Egy teljesen kifejlődött példány orrától farka tövéig $5\frac{1}{2}$ —6 láb hosszú, és 4 mázsára felhizlalva még elég könnyűséggel jár. Egy anyasertés 2 év alatt ötször malacozik, és közép évi szaporasága 17—18 darab. Jelenleg van 24 anya és 2 kan. A szomszéd hegybéli lakók igen keresik az cladásra szánt süldőket.

Szőlőművelés és gyümölcsstenyésztés.

Simon Vincétől.

I.

Ismertetésünket a szőlőművelés alatt álló területek rovatos kimutatásával nyitjuk meg, a mintezta m. kir. pénzügyigazgatóság hivatalos adatai nyomán összeállítottuk és pedig 1600 □ öllel számított kataster holdakban kifejezve; értekezésünk folyamában általában mindig ily terjedelmű holdat fogunk érteni.

Község neve	szőlőterület		Község neve	szőlőterület	
	hold	□ öl		hold	□ öl
Ménfő	152	322	Kajár	154	1405
Csanak	247	1340	Szemere	145	810
Kis-Barát	318	11	Gyömörő	32	643
Nagy-Barát	406	1094	Szerecseny	86	1049
Nyúl	528	400	Gyarmath	85	82
Nagy-Écs	492	1595	Téth	53	1033
Kis-Écs	18	—	Morichida	40	623
Ravazd	164	995	Csikvánd	41	713
Szent-Márton	522	939	Taáp	65	809
Nyalka	100	1458	Taáp-Szt-Miklós	58	1167
Pázmánd	278	649	Peér	35	178
Sághegy és -halom	316	143	Böny	88	1263
Tényő	302	883	Rába-Szt-Miklós	83	400
Pátka	236	463	Szent-Iván	128	1000
Fel-Péc	223	1269	Gönyő	34	757
Kis-Péc	85	111	Böres	12	689
			Összeg	5411	285

A györmegyei hegyekben középterméssel egy holdra 25 akót számítunk; e szerint az összes termés középennyisége 135,275 akórategető!

A mustnak akója elsőbrendű hegyekben 6—10 frtig, a többiekben 4—6 frtig szokott rendszeren állni. 1872. évi napi bérek után ítélve egy hold munkáltatása került 72 frtba, s így a múlt évi, mennyiségileg felette rosz termésből egy akó seprős fejtetlen must, melyet a termesztő 8—12 frtig értékesíthetett, több helyen, hol a jégeső is megtette a dézsmát, belekerült 10—12 frtba.

Ezen adatok megérintése után haladjunk végig jelentékenyebb hegyvonalainkon, hogy a szőlőtelepek fekvéséről, — mely a bór minőségére jelentékeny befolyással van, — részletesebb fogalmat nyerhessünk.

A hegyek nagyrésze Győrvárostól délnyugotnak fekszik, a bakonyi hegyláncolat nyújtányaiban, melyek Ménfőtől Ravazdig bájós fekvésű és regényes változatu fővonalat képeznek. A keleti oldalon Szent-Márton, Nyalka, Pázmánd, Sághegy, Sághalom egy csoportot alkotnak.

A fővonal nyugoti oldalán s vele egyenközűleg fekszenek a tényői parragok, tényői hegy és Pátka. Ezekkel ismét egyenközűleg terülnek el nyugot felől a szemerei hegyek, Felpéc, Kispéc és kajári szőlősök. Györmegye kitünőbb borait a jelzett három hegyláncolatban szűrjük. Az elsőségén a nagybaráti és tényői vetélkednek. A csanaki, kisbaráti, nyuli és écsi, ugy főpéci, kispéci és a sági hegyekben sem hiányoznak azonban zamatos borok. A hol t. i. részint a fekvés kedvezőbb, részint az okszerű szőlőművelés szabályaihoz alkalmazkodnak egyes szenvedélyesebb szőlőtermelők.

A 3 főhegyvonalon kívül szétszórt 14 szőlőtelep nagyobb részét tán minden sérelem nélkül az ugynevezett kerti szőlősök közé sorolhatjuk.

A középső fővonal 2545 hold 1562 □ öl területét borítja a szőlő Ménfőtől Écsig bezárólag, változó magaslat és szebbnél szebb domborítások és völgyek gyűrűzetében fűződik odább, megragadó bájait tűntetve föl.

Költői szépséget kölcsönöznek a hegyeknek főleg kikelettel a virágdus cseresnye, meggy, kajszin- és megszámlálhatlan őszibarack és a virágözönben uszó egyéb gyümölcsfák, melyekkel — egyes uraságok szőlőit kivéve — ősi félszeg szokás szerint az aranygerezdek tanyái maiglan tarkítvák; ezen árnyoldal többé kevésbé közös a megye területén létező többi szőlőhegyekkel is. A természet kedvezéseit a csanaki hegy birtokosai — kik közül többen birtokaikon a szőlőművelés legkorábbi rendszerének foganatosítása mellett csinos épületeket is emeltek, mindinkább feltünőbbé teszik. Ezek jobban a szomszéd Győrváros

lakói, kik is legjobb fajú szőlőültetvényeiket az okszerű szőlőművelés szabályai szerint felforgatott talajban ültetik. *)

A szőlőhegyek talaja általában véve természetes, de kiterjedésénél fogva mégis különböző, némely tájon a morzsalékos kő, másutt az agyag viszi a főszerepet. — Vannak azonban tiszta homok- és kövecses talajok is; nem hiányzik a kövecsesel vegyült vizes vörös agyag sem; ez legrosszabb annyiból, mert a tőke gyökere hamar elrothad; ilyen a gyarmathi szőlők földjének nagyobb része. Vannak továbbá mérsékelt homokos agyagvegyületek; ezek szolgáltatják minden részen a legjobb bort.

A szőlőművelés — biztos adataink szerint, — Győrmege összes területén majdnem azonos. A nagy közönség úgy látszik a rendszeres szőlőművelésnek nem barátja; utánzásul semmi esetre sem ajálható.

A metszés csapra és csonkásra történik, így nevezik a 10—12 szemre meghagyott szőlővesszőket. Sajnos, de lehetetlen nem jelezni, hogy a szőlőművelés alapjául tekintendő metszés átalán véve legszáltalanabban történik. Hogy a metszés jelentőségéről kellő fogalommal nem bír a szőlőművelő néposztály, igazolja ama körülmény, miszerint 12—13 esztendőes gyerkőcök minden válogatás nélkül végzik a metszést, azon téves hitben, hogy a metszés a vesszőknek egy-két szemre való lenyesésében áll. Az uri osztály szőlőbirtokosai, kik a szőlőmunkát mások által végeztetik, ha bizonyos megállapított elvek szerint sürgetik a metszést, a jobb érzelmű munkástól rendesen ily választ nyernek: „Itt újra kell tanulni, mi bizony magunknál de másutt sem igen

---

*) E helyen időzvé, nem lesz érdektelen egy történelmi mondát fölemlíteni.

A csanaki hegy nevezetességét képezi a Rákóczy-fa, mely Csanak és Kis-Barát hegyek határvonalán két jelentékeny nagyságu szilfából áll, s mely ugylátszik egy törzsről kelt. Koronájáról kedvező tiszta időben a pozsonyi vár és a stájer hegyek kivehetők. — Rákóczy-fának nevezik, mert a népmonda szerint már Rákóczy korában ama kettős szálu fa akkora volt, hogy Rákóczy és Bercsényi (a nép szerint Bezerédy) hozzá kötötték lovaikat. Hogy Rákóczy és Bercsényi személyesen Csanakon lettek volna, a történelemből kimutatni nem lehet, de igen valószínű, hogy II. Rákóczy Ferenc idejében a kuruc háboru alkalmával Rákóczy és Bercsényi emberei ott megfordultak, ezen helyen — mely akkor még erdőség volt, — magukat meghúzták és kipihenhettek. Midőn amaz erdő a 17-ik század elején kiirtatott és helyén a gondüző italt termő borág sarjadozott, a pannonhalmi főapátság és Viczay grófok, mint földes uraságok a fát kegyeletből meghagyták, sőt megparancsolták, hogy ez soha ne botoltassék, se meg ne sérteessék; mely rendeletet a nép az urbéri viszonyok megszűnte után is egész tisztelettel megőrzi, s a fát, mint hagyományos emléket, vendégeinek szives készséggel mutogatja.

szoktuk a dolgot cifrázgatni.“ A metszés ma már majdnem kivétel nélkül az ugynevezett szőlőollóval történik. A vesszőket rendszeren 1—2 szemű csapokra és igen sűrű csonkásra metszik a nélkül, hogy a szőlőfajok természetét szem előtt tartanák. Avatott szőlőseink előtt ismeretes azon tény, miszerint vannak fajok, melyek inkább alant hoznak gerezdet, azokat tehát kár üres szálvesszőkkel erőltetni. Vannak ellenben fajok, melyek a szőlővesszőzéssel nagyon kifizetik magukat; ezeknek fölismerése a metszők munkaköréhez tartozik.

Sajnos, hogy a megválasztás tapintatát nem igen találjuk fel szőlőmetszőinkben, pedig épen ott volna erre nagy szükség, hol a szőlőfajoknak nagy vegyülete uralkodik. Nem hiányoznak, kik egy tőkén több csapot 3—4 szemre is hagynak a csonkás mellett, ezek természetesen — főleg trágya hiányában — szőlőjüket idő előtt tönkreteszik.

Az öregebb szőlőágy legtöbb helyen kellemetlen alakban mutatkozik; mert a 6—7 csapocskára mellett a múlt évekről kimaradt száraz vagy féléletű csapokat is meghagyják a tőke romlására és időelőtti megsemmisülésére.

Hegyeinkben a szálvesszőt saját tőkéje karójához egyenesen felkötik; noha a köztapasztalás igazolja, hogy az ily helyzetű fűrtők, ha megszinesülnek is, de sokkal később fejlődnek ki, s a tőke megerősítése mellett a bor silányítására szolgálnak; ennek igen természetes oka az, hogy a gerezdek a föld kipárolgása folytán annál előbb puhulnak és érnek meg, minél közelebb esnek a földhöz. Azért is a szálvessző fakadás előtt a szomszéd tőke mellett lévő karóhoz vízirányosan kötendő, és pedig a földtől oly távolban, hogy a kapálástakadály nélkül lehessen végezni.

Vajha értelmesebb birtokosaink egész erélylyel iparkodnának népünket e tekintetben is helyes irányba terelni!

A metszésnek a tőke megifjodását kell célozni, azért is a régi tőkén, mely bujtásra alkalmas vesszőket többé nem képes nevelni, legfőleg egy szemre metszett 1—2 csap hagyandó, hogy így — ha még nem késő — az erejében megfogyatkozott tőke megifjodjék.

A mi nálunk csakis kivételesen történik, azt el nem mulaszthatjuk ajánlani, hogy t. i. metszés alkalmával a tőke elszáradt múlt évi csapoktól, mohától teljesen megtisztítandó, s az ugynevezett szakál- vagy harma-gyökök, melyek a tőkének csak gyöngítésére szolgálnak, eltávolítandók. Rendszeres szőlőmetszőt kis hegyes fűrész nélkül alig képzelhetünk; azonban nálunk ez is csak a jámbor óhajítások közé tartozik.

Az őszi metszés ez ideig csak kísérletkép egy-két tulajdonosnál fordult elő, mely sok tekintetből főleg homokos, lazább talaju szőlőknél ajánlható, úgy azonban, hogy a megmetszett szőlőcsapok $\frac{1}{2}$ lábnyi földdel a téli zord hideg ellen befödessenek.

E munka minél sikeresebb teljesítésére a sorművelés előnnyel bír, s ott a megmetszett szőlőtők csapjaikkal együtt bakhátra bekapálható, mely őszi kapálás a téli fagy porhanyítása által a föld javítására is nagy előnyül szolgál.

A lapra-kapálás rendszeren kétszer történik metszés után, és kötözés után, néha ezt megelőzőleg. Hogy a gerezdek minél könnyebben megérhessenek, rendszeren augusztus közepe felé a gatz kiűtjük, mit gyomlálás vagy több helyen kapával eszközlött hurolással végeznek.

A szőlőtők mellé a hol csak kerül, karókat alkalmaznak. A faárnak emelkedése miatt e cikknek beszerzése évről-évre több gondot ad.

Szüret végeztével a tőke mellől a karót kihúzzák és keresztikarók közt 20—30 szálat egyhalomra gyűjtenek, vagy elég helytelenül, 15—15 darabjával a szőlőtőkék közt földre rakják. Ezen ferde eljárás néhány uri egyén kivételével, egészen átalánossá vált.

A csornai prépostság azonban nagybaráti és gyarmati szőlőiben nemcsak ki nem szedeti, sőt a szüretelők által itt-ott kidöntögetett karókat is rendszerint helyreütteti vincellére által. A homlokegyenest ellenkező két eljárás előnyeinek vagy hátrányainak megvitatását az olvasóra bizzuk, de lehetetlen ki nem mondanunk ellennézetünket azokkal szemben, kik a karónak szüret után eszközlött kiszedését azzal indokolják, hogy annak télen át a földben álló része hamarabb megromlik, s így a gyakori kurátások miatt a karószám kevesbedig. Ezen indoklás csakis akkor bírna némi alapossággal, ha a karó az idő viszontagságai elől földel alá helyeztetnék; meggyőződésünk szerint sokkal kevesebb kár esik a karóban, ha a téli szakot tetőirányos állásban a földben tölti, mintha a pusztta földre halmocskákba összerakva éli át az esős, nedves évszakot.

Sorművelésnél, a szükség úgy hozván magával, a sodrony kezelését legkönnyebben életbe léptethetni. Ezen esetben 4°—6° távolban erős karókat, szeglábféléket jól megpörkölvé vagy kátránnyal erősen bekenve, a tőke sormentében levervén, 3 sodronyt kifeszítünk, melyekhez a borágak kikötözendők, hogy a legvadabb szelek rombolása ellen is védve maradjanak.

A munkát, mely alatt a fölösleges hajtások, honaljvesszők kiszedését, kacs, kötözés és levelezés kezelését értjük, sokan elég téve-

sen jelentéktelen foglalkozásnak tekintik; azért többnyire egyéb munkára nem igen használható anyókák, 12—14 éves serdülő leánykák végzik e műtetteket. Pedig a zöld-munka a metszéssel egyenlő horderejű foglalkozásnak tekintendő, e munka okszerű kezelésétől függ nagyban a jelen termés mennyisége is. E munka végrehajtásával azt teljesítjük a szőlőnél, a mit a gondos anya gyermekeinek nevelésével és izléses öltöztetésével. Egyik sem oly egyszerű és könnyű, hogy épen semmi tapintatot, ügyességet ne kívánna.

A mint a kötözés ideje — a szőlővirágzás előtt — beáll, e munkával együttesen végzendő a megválasztás is, mely abban áll, hogy erejének, a föld kövérségének s tulajdonságának tekintetbe vételével meghatározzuk, hány maradjon meg a fürtöt hozott vesszőkből, nemkülönbben a meddőkből. Sokan össze nyalábolják az összes vessző csoportulatot, alant letépi a leveleket, s itt-ott a kifejlődöttebb mellékajtásokból is nehányat kiszaggatnak. Ennyiből áll sok szőlőművesnek fogalma a zöld-munkáról.

Sajnáljuk, hogy helyszüke miatt e fontos műtét részletezésébe nem bocsáthozhatunk; csupán annyit jegyzünk meg, hogy a választás a kötéssel együtt vitessék véghez; a tőke tulajdonához képest, a gerezdet hozott vesszők közül 1—5, és a legerősebb meddő vesszők közül 1—2 szál hagyandó meg.

Lehetetlen rosزالásunknak kifejezést nem adni azon fonák, zsarnok eljárás ellen, mely szerint többen kötözés alkalmával a tőke azon részét, honnét a gerezdek csüngnek, s honnét méltán jövőre is várjuk Isten áldását, — majd minden levéltől megfosztják, meg nem gondolván, hogy a levél nemcsak oltalmazza, de táplálja is a vesszőt a gerezdekkel együtt. A levél ugyanazon rendeltetéssel bír a szőlőgerezdnél, mint a tüdő az embernél. Ez tiszta éltető levegőt szí be táplálékul s a megromlottat kibocsátja: hasonlóképp lélezkzik a növény is, és pedig levelei által. Valamint tehát az ember tüdő nélkül nem élhet, ép úgy van veszélyeztetve a növény élete is a teljes lelevelezés által, míg a nagymérvű levélvesztés legalább is a törzs épségét kockáztatja. A levelek jótekonny befolyásáról táplált erős meggyőződésünkben alig ajánlhatjuk eléggé, hogy a gerezdek körül a levelek teljes épségben meghagyassanak, mert ezek a hőség, eső, madár, jég és egyéb veszélyek ellen nemcsak védelmi szerek, de a föld páráit felfogván, a gerezdek érlelésének is leghatalmasabb tényezői.

A mint azonban a napok rövidülnek s az éjek hosszabbulnak, ha a szőlő gazdag levélzettel bír, s lapályos helyen fekszik, vagy ha esős

idő jár, akkor augusztus vége felé a levelek megritkítandók, hogy a szárító szél és az érlelő nap sugárai a fürtöket egyaránt érhessék. — Hegyeink nagyobb részének beültetéséről a legkorosabbak sem tudnak biztos tájékozást nyújtani. Vannak 100—200 esztendő, sőt öregebb ültetvények is, melyeknek fogyatkozását időnkint bujtás, ritkásabb helyeken pedig sima s olykor gyökeres vesszők által pótolják.

A bujtásra — ősi megrögzött szokásnál fogva — a legnagyobb rész a tavaszi időt használja; pedig hányszor megtörtént, hogy télen át vagy a nagymérvű fagyok, vagy az ugynevezett ólmos esők (midőn t. i. a vízcepek a szőlő rügyekben megfagynak) a vesszőket megsemmisítik, mi által a régi ültetvényekben mindig több s nagyobb hézagok támadnak. Főleg a szegényebb osztály e csapással nem sokat törődik, mert ez esetben, kukorica, bab, burgonya, káposzta, napraforgó, s t. effélékkel szokta szőlőtábláit tarkítani, elannyira, hogy a szegényebb sorsuak szőlőtábláiban sokszor több a kukorica, mint a szőlőtőke.

Az általános trágyázás ritka helyen dívik, mit főleg a trágyahiánynak kell tulajdonítani.

Mindhogy újabb időben az uri osztályból többen régi ültetésű szőlőjüket kivágatják, s a talajt $2\frac{1}{2}$ lábnyira fölforgatva, kellő távolban soros vonalokban ültetik válogatott szőlőfajaikat: biztos remény kecsegtet, hogy a jó példa megteszi hatását, s népünk is megelégteli a silány termést, s kiábrándulásának az leszen kedvező eredménye, hogy a silány szőlőfajt száműzve szőlőjéből, földjét rigolírozza és szakavatott szőlőtermelők tanácsa után indulva, oly fajokkal fogja beültetni, melyek az eddigieknél több haszonnal fogják munkáját jutalmazni.

A közönség ferde fogalmai közé kell számítanunk a szőlőültetést. Jobb karban tartott szőlőkben a szó teljes értelmében tőke tőkét ér. Azért nem lehet csodálni, ha a rendkívüli évek kivételével más hegyekhez képest mennyiségileg csak közepszerű vagy silány a termés; mert a szőlőtálat egy gyökér hálózattal van átszöve. Ennek tulajdonítjuk a jobb kezelésű szőlőkben is előforduló ugynevezett „kó k á s“ betegséget, midőn t. i. a tőke magasra nyúló vesszők helyett ágas-bogas kurta vesszőket hoz gyümölcs nélkül. Ily eseteknél a trágya is csak annyit lendít, hogy haragosabb zöld szint nyernek a levelek, de sudaras vesszőket a megkókásult tőke többé nem képes nevelni. E betegségnek csak az új ültetés, vagy az elkókásult tőkék gyökereinek kiirtása vagy más ép tőkéről való bujtás képezheti gyógyszerét.

A szüretelésre nézve a nagy közönség úgy látszik abból indul ki, hogy csak egyszer a hordóba zárhassa az áldott nedvet. A szüret

alkalmával minden elkülönítés nélkül fehéret feketével, épet a rothadattal összevegyít. A szőlőt puttonban hordják a sajtolóházba, hol megmuszolja, s kádban jó erős, de ritkás zsákban kitiporják, a létől megszabadult malátát közönséges sajtóban lehetőleg kizsákmányolják.

Némely helyen a közelebbi években az újabb szerkezetű Vidacs-féle vas-sajtók is kelendőségre találtak.

Vörös bor készítéssel ritka helyen foglalkoznak. Kezelése ősi szokás szerint következő: a szőlő megmuszoltan nyílt kádakba jő, s a zajosabb erjedés lefolytáig 14 napig így marad. A gondos gazda az ily kádakat be szokta földni hordófenékkal, vagy legalább is gyékénnyel, vagy lepedővel, hogy légy vagy pók, s több hasonnemű fertőzőménytől megvédje, az erjedésbe hozott zuzott szőlőt naponkint lapáttal megforgatván utóbb kitiporják és kisajtolják, s végre a tiszta levet hordóba töltik. Ez az eddig rendesen dívott eljárás.

Legújabb időben egyes szőlőtermelők a sokkal természetesebb és okoszerűbb francia modort követik, u. i. a fekete szőlőnek bogyóit sodrony-rostán át kádba morzsolják, a kézben tartott kocsányt vagy csutkát pedig kidobják, a kitiport szemekből nyert malátát a szűrt musttal együtt ugyanazon egy hordóba töltik. A zajos és csendes erjedésre 5—8 hetet engedvén, a mustot lefejtik, és a malátát zsákban ismét kinyomván, ha a mennyiség megérdemli, a még bennmaradt mustot sajtó által vonják ki. Hogy ezen eljárás minden borra nézve legcélyszerűbb, az már abból is világos, mivel a szőlőszem héjának belső falain és husos részében sok cukor van, mely semmiféle tiprás vagy sajtolás által teljesen ki nem vonható, és csakis forrás által alkohollá változtatva nyerhető ki.

A szőlődecima megváltása után, a nép saját érdeke tekintetéből a megyei hatóság rendelkezik a szüret időre nézve; csakhogy törvényeink lazulása az engedetlenséget tán sehol sem idézte elő nagyobb mértékben, mint épen e téren.

Nem hiányzanak a műveltebb osztályban sem egyesek, kik a hatóság beavatkozását a szüretelési idő meghatározására nézve a vagyonnevelési szabadság sérelmének hirdetik, meg nem gondolván, miszerint az általános kora szüret egész hegyláncolatok kárával történik.

Egy elhibázott szüretelés nagy időre vissza vetheti legjobb hírből állott elsőrendű szőlőhegyeinket is a kereskedő világ elé.

Ha a kiskoruak vagyona felett a törvény intézkedése folytán a hatóság kötelessége örködni, vajjon nem indokolt-e ezen örökös azon szellemileg kiskoruakra nézve, kik a kora szüret által nemcsak maguknak, de szőlőbirtokos társaiknak is az időelőtti kényszerült szürettel

alig felszámítható kárt és veszteséget okoznak, és így rendes gazdaszaktunknak érzékeny hátrányára vannak?

Az országgyűlés elodázhatlan teendői közé méltán számítjuk egy szigorú mezőrendőrségi törvény létrehozatalát, mely a megváltozott viszonyokat tekintetbe véve, oly intézkedést léptessen életbe, hogy a közérdeknek megfelelőleg buzgó törekvésű szőlőszőlők hazafiai aggályai a szüret idejére nézve teljesen megszűnjenek.

Az előtt a bordézsmá jogu uraságok a kora szüret és egyéb visszaélések kikerülése végett maguk rendelkeztek, s ezáltal a rendszerető nép jólétét is biztosították. Egy ilyenmő rendeletre akadtunk a nagybaráti hegyközségnek 1713-ik év óta fennlevő jegyzőkönyvében, mely „Hiradás“ cím alatt 1822-ben a pannonhalmi főapátság által az illető közönséghez intéztetett, s melyből néhány pontot ide igtatunk:

„A község előljárói, hegymenterei tartoznak annak idejében, valamint eddig szokásban volt, úgy jövőendőben is a község nevében a földes uraságnál a szüretelés végett jelentést tenni, és erre engedélyt nyerni.“

„Hogy a bornak jósága, következképpen becse megmaradjon, a tőpött szőlőszedés, annál inkább vidékieknek annak eladása tilalmaztatik.“

„Hogy az okok és alkalmatosságok a borok megromlásában elmékelteessenek, tilalmaztatik a felesleg való csiger.“

Egy másik „parancsolat“ 1822-ből ezeket mondja:

„A tőkék között az őszibarackfákon kívül gyümölcsfákat nem szabad nevelni, a két, három esztendő gyümölcsfák a szőlők közül kivettessenek, és szilvásba, avagy a hol helye van, oda ültetessenek, a régi öreg fákon kívül.“

Az ugynevezett hegyi artikulások maiglan is megvannak, de hogy a jó rendből sok elpárolgott, azt sajnosan tapasztaljuk.

Valamint országszerte, úgy a győri hegyekben is a szőlőfajok szertelen vegyülete szerepel. Az olvasó némi tájékozásául közöljük a nagybaráti hegyben található szőlőfajokat, melyek többé-kevésbé a többi hegyekben is habár olykor más néven előfordulnak. Fehérek: makra, szalai, gyöngy, szőke, gróf, zöld, tök, német, bogdányi, budai, denka, dávid, szagos, gorozlár, zsiros-levelű, zöldkadarka, zöld kecske-csecső, fehérbajor, sárgabajor, törökbajor, zierfandl, barátköntös, termékeny, zöldlampért, muskotál, nagyságos, kishamvas, matyó, lengyelbajor, fehérkadarka, váci, juhfark, hárslevelű, sárfehér, églevelű, ludtalpu, többféle chasselas, vékonynyaku, zöldmuskotál, spanyol mazsola, ballagár, petrezselem, rajnai riesling, alexandriai szagos.

Feketék: makra, csóka, zierfandl, budai, burgundi, szalai, bajor, szagos, denka, kökény, izabella, kecskecsesü, lampért, váci, rongyos, vastaglevelű, kadarka-jóféle, cigánykadarka.

Vörösek: váci, dinka, muskotál, kecskecsesü, dávid, borospiros, bákör, tunipiros, somszőlő, vörösbaggar, tramin.

A szőlők tenyésztését illetően utalunk azon érdekes adatokra, melyek a „megye éghajlata“ című fejezetben vannak tanulságos képpé összeállítva.

Győr megye szőlőszeti viszonyainak általános ismertetése után lehetetlen még egy körülményt elhallgatnunk. Értjük borászati szempontból ama nem helyeselhető szokást, miszerint a győri főhegyláncolat szegényebb sorsu birtokosai, a mint csak a szőlő félérettségre vergődik, termésüket adagonként hordják a győri piacra.

Ez természetesen a szüretig tőkén maradt silányabb fűrtök termésének, illetőleg minőségének rovására történik. De közvetve nem csekély ártalmára van ez azoknak is, kik termésük értékét előleges eladogatással nem csonkítják, mert a kereskedő ezek jó borának árát is, a már előbb eladott silány borok szerint szabja meg.

Sajátságos, hogy hegyeinkben ó bort a termesztő osztálynál az urak kivételével, csak is a legritkább esetben lehet találni. A főbb hegyekről a győriek, a többbit a rába-, tó- és szigetköziet szokták nagyobb részt elhordani.

Minthogy azonban az érdeklött hegység szegénységének szőlőjén kívül egyáltalán semmije sincs, melyből szükségét fedezhesse, főleg ha nyári gyümölcsessel sem bővelkedik, — épen nem csodálhatjuk, hogy a kosarazás annyira vérébe ment.

Mi az ily mostoha körülmények közt lévőeknek azt tanácsolnók, forgassák fel szőlőtalajuk egy részét 2½ láb mélységre, s ültessék azt be a legválogatottabb csemege szőlőkkel, p. o. chasselas legkitünőbb fehér és vörös fajaival, izabella, sárga selyem s korán érő szagos muskotállokkal, ezek keményebb természetüknél fogva, a szállítást könnyen kiállják. S minthogy ezek s több más kitűnő fajok az ingyencek vágyát teljesen kielégítik, számíthatnak rá, hogy a bécsi gyümölcsárusok helyben fölkeresik mosolygó fűrtjeiket.

Feladatunk lévén a győr megyei szőlőszetnek részrehajlatlan hű rajzát adni, úgy hiszszük, ha már az árnyoldalok festésében nem fukarkodtunk, kötelességünk ama pontokat is feltüntetni, melyek eléggé jelzik, hogy habár megyénk minden hegyben nem bővelkedik is mint a szőlőkkel, képes mégis felmutatni az újabb korból oly haladást, mely

kedvezőbb talaju és fekvésű szőlőhegyeinket a legszebb jövővel méltán kecsegteti.

A caornai prépostság nagybaráti és a győri káptalan nyuli szőlőiben a soros művelést már rég idők óta alkalmazzák. Az első 12 holdas szép fekvésű szőlőjének alját közel 20 év óta szüret után bakhátra kapáltatja, hogy a téli fagy ellen megóvjja, de meg azon indokokból is, hogy a tavaszi fakadást késleltethesse s így a késő tavaszi fagyok ellen magát biztosítsa.

A prépostság mitsem von el a kellő megmunkáltatástól. A folytonos bujtásokon kívül a soványabb részeket rendszeren trágyáztatja, és arányos termésnek mégis ritkán örvend. 1834-ik évben elszürt 1200 akót, azóta a jobb esztendőekben alig bírt annak felére emelkedni; 1871-ben 700 akóig termett, s a múlt évben csak 101 akót szürt el. Másokéhoz képest kedvezőbb termésre volt kilátás, de a 3 ízben jött jégeső nagyon is kivette a dézmát. E szőlőnek is megvan a közös hibája, a kitünő fajok közt u. i. még maig is találhatók kiirtásra méltók, s a tán 200 éves ültetvény nem volt még kivágva, s a föld felforgatása után ujra ültetve.

Ujabb időben a győrvidéki gazdasági egyesület szőlőszeti szakosztálya hivatása érzetében az elméleti téren ügyekvék irányadóul fellépni. „Öszinte tanácsok“ című füzetkéjében előadta az okszerű szőlőkezelés szabályait, a szőlőültetéstől a szüretig bezárólag, s függelékben a szőlőiskola, bujtás-, homlítás-, döntés és venyige-trágya készítmódját.*)

Az említett szakosztály 1862-ik évben sept. hó 22-én Tényőn, 23-án Nagybarátin, 24-én Nyulon rendezett a közel hegybeliek által szőlőkiállítást, mely alkalommal megmagyarázá a szőlőtenyésztés végcélját, s ennek elérhetése végett előadta az okszerű szőlőkezelés lényegesebb fogásait.

A kiállított 58-féle szőlő közül főnnebb érintett elvek nyomán az összesereglett szőlőtermelő közönség, fehérekből: a risling, zöldlampért, zala, szigeti, mások szerint zafner, zierfandl, sárfehér, gyöngy és a nem szagos muskotál fajokat találta kitünőknek, s így tenyésztésre legalkalmasabbaknak; vörösekből: a lampért és szilváni; feketékből: a karai és récei mellett nyilatkozott kedvezőleg a vélemény. Élénk színekkel festé a rendező osztály annak szükségességét, hogy a közönség csakis az érintett fajok tenyésztésére szorítkozzék, mely bizonyára első lépés leend az okszerű haladás terén.

*) Nem sértjük szerző ő nga szerénységét, ha főlemlítjük, miszerint az „Öszinte tanácsok“ ugyancsak az ő szakavatott tollából folytak. Szerk.

Tartozásunkat véljük az ügy iránt leróni, ha idejegyezzük azon neveket, melyekhez a korszerű haladás érdeme fűződik.

Matkovics Jánost illeti meg az elsőség, ki Kis-Pécen 9 holdnyi területet felforgattatván a legjelesebb fajokkal ültetett be.

Szabó Kálmán a nagy-écsi hegyben szőlőjét sorba vette, s egy jó részét rajnai rieslinggel ültetetté be; borának értékét még inkább emeli a francia modoru késő szüretelés.

Dorner Ede Fel-Pécen lengeti évek óta a haladás zászlóját. Ő volt az első, ki szőlőjét rostán lemorzsolatá, a franciák rendszerét utánózva a must lenyálgázását foganatosítá, s az így megtisztult mustot tölté a malátára.

Nyuli hegyben a győri káptalan jó kezelésű szőlőjén kívül soros szőlőket rendeztek: Saári Miklós, Michl, Zechmeister és Labekné. Kis-barátiban Lederer Zsigmond 2 tábla soros szőlője a jelesebbek közé sorolandó, egyike burgundival, másika gyöngyszőlővel van beültetve, — eredetét a Viczay grófi családnak köszöni.

A közel szomszédságban Dr. Argay István rigolirozott földbe — szintén sorban — kitünő fajokat ültetett.

A pannonhalmi főapátság több helyütt képviseli a haladó elemet; szőlői közt mindenekelőtt említést érdemel a mintegy 5 holdas jól rendezett tényői szőlős, melyben a legnemesebb kazai, kadarka, budai és fekete szala adják ama zamatos vörös bort, mely széles körben jó nevet vivott ki magának.

A főapátság ügyes eljárása a tényői hegyközségre évek óta igen jó hatással volt; ezen hegyben ama fajtarkaság ellenére, mely a győri hegyeket annyira jellemzi, főleg a fehér és fekete szala, vinter gyöngy, zöld lampórt, sárféher és balatoni legkitünőbb jóságú fajok szerepelnek; azért is a fehér tényői bor szintén ritkítja párját. Kis-Écsen 18 holdnyi területe van szőlővel beültetve. E helyen bámulatos türelem kívántatik a szőlőszethez; hiteles jegyzetek szerint 25 év alatt tavaszi fagy miatt a termés 20-szor semmisült meg. Az ültetés vegyes fajokkal soros; s egyetlen fa sem látható a nagy kiterjedésű szőlőtáblákban. — Jelenleg már a fajok elkülönötítése is meg van kezdve.

Említést érdemel még Pannonhalmán a kálvária mellett fekvő Hoszpodár nevű 3 holdas szőlő.

Kajáron a bakonybéli apátság ugynevezett kotyori szőlőjében Sárkány Miklós apát rendszeres soros szőlőt hozott létre. A kloster-neuburgi híres szőlőiskolából szerzett burgundi, német, tramini, muskotalszagos, olasz és rajnai riesling, oportó fajokat mind külön táblákba

ültetette. Ezeken kívül kísérlet végett többféle jó fajú tőkével emelő szőlője értékét. A példa vonzeréjét igazolja ama 9 birtokos eljárása, kik jóféle fajokkal szintén soros szőlőt hoztak létre.

Csanaki hegyben a győrvárosiak által vásárlott szép fekvésű hegyeken a legnemesebb versenyt látjuk. Kitűnnek e téren: Perlaky Dániel, Nagy Endre, Lehner Ferenc, Egerváry József, Reichard és mások.

Ménfőn Bezerédy Kálmán osztja az okszerű szőlőművelésre az áldásos tanácsokat, utasításokat a nép érdekében. Lippich László az újabb birtokosok egyike, szőlője egy részét felforgattatván, helyére a legvalószínűbb fajokat ültet.

Pázmándi hegyben legszabályosabban művelt szőlő a régi Rosta-házy-féle, melynek völgyében volt Horváth Endre pázmándi plebánosnak, az „Árpád” hősköltemény koszorus szerzőjének pihenője. Itt látogatták őt az egykoru tudósok: Guzmics, Döbrentei Gábor, kinek neve egy almafán ezen versben lett megörökítve. „Gábor fája vagyok, nevemet Döbrentey adta.“ *)

A györmegyei szőlőhegyek nagyrészenek kedvező fekvését, talajminőségét, és a teljes öntudatra ébredt egyes birtokosok szilárd törekvését tekintve, — a szőlőszeti iparágnak lehetetlen szép jövőt nem jósolnunk. Hogy azonban jogosult reményünket a jövő mielőbb virágzó jóléttel igazolja, erre elsőben is kíváncsiaknak tartjuk, hogy a népiskolákban úgy, mint a felnőttek előtt világos modorban gyakorlati utmutatás kíséretében adassanak elő a szőlő- és pincekezelés módoszatai. Hazánk productiv hivatása nemcsak megérdemli, de követeli, hogy ez ügyet kormányunk figyelmére méltassa. Ily egyetemes érdek joggal tart számot országos támogatásra.

A szőlőszet és borászat ügyének emelkedése tekintetéből eléggé nem ajálhatjuk, hogy a szőlőbirtokosok ez ügygyel foglalkozó lapokat járassanak, és ezeket ernyedetlen szorgalommal tanulmányozzák. Nem

---

*) Nem akartunk az érdekes sorok fonalába vágni, de a mulasztás vétke nélkül még sem tehetnők, hogy a szerkesztői toll jogával élve, ne pótoljuk azon hiányt, melyet szerző ö maga a sorok között hagyott akkor, midőn saját nevét szerénységből kifeledé a haladás zászlóvivői közül. Annál szívesebben pótoljuk e mulasztást, mert ő nsága mint a győrvidéki gazd. egylet szőlőszet-borászati osztályának lelkes elnöke nem csak az egyletet és az érdeklött megyéket kötelezte hálára buzgó tevékenységével, de mint ezen iparágaknak avatottja és szenvedélyes művelője a gyakorlati és irodalmi téren egyaránt széles körben a legjobb nevet vívta ki magának.

tartjuk ez alkalommal fölöslegesnek a Dr. Encz F. által szerkesztett „Borászati füzetek“-et az érdeklettek pártolásába ajánlani. Ha ily szaklapok megszerzése egyesek pénzerejét felülmulná, álljanak össze többen, hogy legalább is minden bortermő községben egy példány járjon.

Ha valahol, úgy e téren nagy szükség van az apostoli buzgalomra, melyet az elfogult embertárs iránt ápolt önzetlen jóakarat szövétneke vezessen. A tiszta szándék és ügyszeretet nemes öntudata acélozza az emberbaráti keblet, s nem engedi, hogy az a hideg közöny vagy félreértés göröngyein megtörjön. Megyénk nem panaszkodhatik a termesztet mostohaságáról, csak kitartó akarat kell, s fölfakad számára a jólét üde forrása!

II.

Áttérünk a szőlőműveléssel rokon gyümölcsstenyésztésre. A győri hegyek — az uri osztály birtokait kivéve — mindmegannyi gyümölcsfatelepek. Ugy látszik amint a régiek telköket borággal tele-tüzdelék, legott gyümölcsfácskákkal is tarkíták, s utódaik e szokást nagyon sok helyen fenntartják elannyira, hogy a szőlőhegyek gyümölcs-erdő gyanánt tűnnek fel.

A szőlőtáblákon kívül a hegyaljak és lapok gyümölcsfákkal vannak beültetve.

A régi gyümölcsösök — némi eltéréssel — következőket tartalmaz-
zák: piros és fekete hólyagos és oltott meggy, nyári, vaj és téli körtefajok, kajszin és őszi barack, pogácsa, ordas, fontos, gyengeszavanyu, tót, vas, és többféle jelentéktelen édes alma, dió, ringló, hosszú és dobzó szilva-félék; sok helven az oltott, savanykás, befőzésre igen alkalmas nagyobb-féle fekete édes szedret termő szamócafákat is nagyban tenyésztik, de nem mindenütt egyenlő sikerrel.

Állítólag a cseresnye képezi a győrmegyei hegyek nevezetes terményét; annyi áll, hogy a pátkai cseresnye, nevezetesen a a hosszukás szemű fekete duránci kitünő tulajdonsága, hogy nem fergesedik meg. — E nemből legszebb és legdusabban termő fa Spiczner Leopold szőlőjében található. A nyalkai hegyben is igen otthonos e gyümölcs.

A csanaki hegyben megterem minden gyümölcs; kiválóan mégis majdnem ápolás nélkül díszlik és bőven terem a kajszin barack. Ennek kivitele oly nagy mérvű, hogy érés alkalmával a bécsi kofák bevásárlói hét számra ott tartózkodnak. Az oltott meggy is gazdag termés-sel szokta jutalmazni gondozóját.

Kajár főleg a diótermelésben érdemel említést. A katolikus tanodának kezdetleges gyümölcs-faiskoláját jóval tulszárnyalja a bakonybéli apátságnak ugynevezett Sárkány-majorbéli ritka válogatott faju gyümölcsfa-iskolája, mely emelkedését kiválóan Fridrich K. urodalmi kasznár buzgó tevékenységének köszöni. Néhány évtized óta az egész megyében emelkedő nyomai mutatkoznak az előbb nélkülözött nemesebb téli alma, nagy választéku körte és egyéb nemesített gyümölcsfák versenyzésének.

A gyümölcstenyésztés barátai régibb mulasztásukat helyrehozandók, messze vidékek sőt Németország kitűnőbb faiskolaiból vetik meg alapját szép gyümölcsöseinek, s ma már megyeszerte több faiskolát mutathatunk fel.

Első helyen említjük Péér községnek két holdnál nagyobb kiterjedésű faiskoláját, melynek kezelésére a község szakavatott egyént tart saját költségén. — A nemrég létesült gyümölcsfaiskolából máris mintegy 4000 darab oltványt osztott ki a község saját tagjai között. Bizonyára utánzásra érdemes példa.

A főhegyvonal mentében majd minden községben leküzdék már a gyümölcs-faiskola kezdeményezésének nehézségeit. Nyul községnek faiskolája két holdra terjed, mely azonban eddigelé kevés eredményt mutatott fel. A kisbaráti faiskola nedves talaja miatt céljának meg nem felelhetvén, mult őszzsel a község más alkalmas helyet jelelt ki számára. Az iskolatanítónak saját kertjében mintegy 600 nemesített fácskája van. Az écsi község faiskolája 1000 □^o területen fekszik, két ízben 800 darab gyümölcsfa osztatott ki a lakosság között. A mult évben 200 db. oltvány 30 krjával, s 500 db. vadonc 12 krjával árusítatván el, az előljáróság a bevett jövedelmet egészen a község pénztárába helyezte; nem helyeselhetjük az előljáróság ezen intézkedését, mert amaz ártatlan jövedelemből a tanító fáradságának jutalmaztatása mellett a többi részt az iskola felszerelésére és a gyümölcstenyésztésben kitűnő gyermekek ösztöndíjazására kellene fordítani.

Csanak községnek is jutott tagosztály alkalmával 800 □^o terület gyümölcs-faiskolára, de alkalmas kezelő hiányában e térség mindeddig nem használtatott rendeltetésére. Bády Izidor lelkész a község becsületét megmentendő, saját házi kertjében kezdett faiskolát létrehozni, egy itcére való alma vagy körte magot vetvén el. Habár földje igen hálátlan, mégis sikerült példájával a nép figyelmét felébreszteni, s benne a gyümölcsfák iránt kiméletet, becsületet kelteni. Mintegy 600 többnyire alma és körte oltványt nevelvén, ebből kertjében 166 darabot 5-ös rendszerben ültetett el; a többi helybelieknek és vidékieknek elárusítván, 100

dbot a helybeli iskolaház kertjének, a fönmaradt 50 db. vadoncait pedig a község faiskolájának adván át, ebben a rendes fakezelést megindította.

Csekély kivétellel ma már az egész megye területén kisebb-nagyobb élénkséget lehet tapasztalni valláskülönbség nélkül a községeknek adott faiskolák kezelése körül. Mint kitünőbbek említést érdemelnek Rárón, Héderváron és Rétiben a virágzó gyümölcsfa-iskolák. A két utóbbinak kezelői a m. kormány 50 ftos jutalmában is részesültek. Kóny községben a győri káptalan tagosztály alkalmával gyümölcsfa-iskola létesítésére a falu tövében 2 hold földet ajándékozott, a fanemesítés teendőit pedig Németh Péter urod. tisztartó vállalta magára, kinek ügyszeretete és buzgalma eddig is szép eredményeket mutat fel; ő u. i. a térség nagyrészt vadoncokkal beültetvén, már is 1000 db. árusított el, és pedig a helybelieknek a rendes árak felén. Az oltványok és szemzések száma megközelíti a 4000-et.

A nagybaráti iskola részére adott fél hold területű gyümölcsfa-iskolából is kerülnek ki évenként szép oltványok.

Szándékosan hagytuk utóljára a nagybaráti katolikus községi tanodának $\frac{1}{2}$ holdnyi gyümölcsfaiskoláját főleg azon okból, hogy kimutathassuk, mily áldásos tevékenységet fejthetnek ki a szerényebb állásu egyének is, kik minden idejüket az emberiség érdekében iparkodnak értékesíteni. De szóljon helyettünk „A Népkertész” m. évi 6-ik száma, melyben Lukácsy S. ezeket írja: „Közelebbről meg kell ismerni Horváth István nagybaráti kath. lelkész urát a hazai közönségnek, tán akad még széles ez országban követője.” A nevezet lelkész u. i. szabad idejét a kezelése alatt levő faiskola előnyére fordítja, a nagyobb gyermekeket atyai gyengédséggel a gyümölcsfák nemesítésére, ültetésére s a fák minden további gondozására oktatja. Faiskolájában számos kitünő válfajban van az alma, körte, cseresnye, meggy, sárga és francia barack, hosszú és gömbölyű oltott szilva, dió és savanyu szeder képviselve.

A csekély térségről, — melynek talaja épen nem a legkedvezőbb, 1859-óta 10,000 db. nemesített fácskát adott el; darabját 11—25 krjával.

A megrendelések 5 megyéből érkeznek. Így gyűjtögetett össze a gondos lelkész mintegy 1000 ftot, melyet részben temploma, részben iskolája előnyére fordított. Áldásos működése a község határán tul is kihat; oda adja legszebbfáit, hogy a gyümölcstenyésztést a legszegényebb emberrel is megkedveltesse.

A faiskolát ujabbán 500 □ öllel bővítette, ezt ismét vadoncokkal rögtön beültette, ezeket nemesíteti és szaporítja, és valláskülönbség

nélkül már eddig a legszebb fácskákból a nagybarátiak között bírtok aránylag kiosztott 1400 oltványt. Szerencsés község, mely ily önzetlen emberbaráti keblet mondhat magáénak.

E sokoldalú érdemek méltánylásául a megyei bizottmány és a gazdasági egyesület 1870-ben 100 ft. jutalmat ajánlott fel egyhangulag azon összegből, melyet a m. kormány a gyümölcsenyésztés emelésére a megye rendelkezése alá bocsátott. De a lelkész a kitüntetést meleg szavakban megköszönvén, kijelenti hogy valamint eddig községe és a vidék érdekének előmozdításaért küzdött, úgy ez lesz jövőre is törekvése, és a részére megszavazott jutalmat nem fogadja el, hanem a községbeli faiskola alaptőkéjének nevelésére alapítványkép átengedi olykép, hogy e tőkének kamatja évenként a fatenyésztés körül legtöbb szorgalmat és ügyességet tanusító fiúnak ösztöndíjul adassék ki.

E nemeskeblű önzetlen emberbaráti ajánlat kétszeres értékre emelte a különben is kiküzdött érdemet. A gazdasági egyesület teljes méltánylásának kifejezéseül a lelkészt 1873 év elején tartott tisztújító gyűlésén egyhanguló tiszteletbeli alelnökének kiáltotta ki.

A gyümölcsenyésztés terén nem csekély érdemmel bír Ihász János haszonbérelő Pátkán, ki a községnek szép gyümölcsfa-iskolát, maga részére pedig 4000 darabból álló gyümölcsöst teremtett. Pénzért senkinek, de szép szóért és barátságért mindenkinek legkészségesebben szolgál. Ha pedig szó nélkül emelnek ki fácskákat a tolvaj kezek, ezzel sem sokat törődik, mert, ugymond, a gyümölcsészetet így is előmozdítja.

A gyümölcsenyésztés ügyének előmozdítására nem csekély befolyást gyakorol továbbá a győrvidéki gazdasági egyesület, saját telken szaporított fácskák jutányos elárusításával *); közreműködésének kell tulajdonítanuk, hogy Györmegye területén néhány év óta minden tehetősebb birtokosnál a különféle fajú nemesített gyümölcsfácskák meglepő mennyiségben találhatók.

A hely szűke nem engedi, hogy részletekbe bocsátkozzunk, elég legyen csupán a kitünőbb gyümölcsösöket kerületenkint felsorolnunk.

Győrött a kerttulajdonosok vetélkednek a válogatottabb gyümölcsfácskák beszerzésében. Egyebek közt Zichy Ottó gr. szabadhegyi kertje sok tekintetből, de főleg az őszibarackfáknak francia izlésű redélyzeteért és ritka fajú faiskolájért érdemel figyelmet.

Szigetközben Sina báró Rárón, Torkos Móric Révfaluban bírnak kitünő faiskolával; az előbbié 50 holdra terjed, ennek egyrésze újabb

---

*) Utalunk e tekintetben az egyesületnek fennebb adott ismertetésére.

telepítvény, többnyire mind nemes téli fajokkal; a gyümölcs nagyrészt árverés útján értékesíttetik, vagy Bécsben és Győrött adatik el.

Töközben Földváry Miklós öttevényi és Szabó Kálmán péterházi gyümölcsöseit említjük. Sokorói járásban: a csanaki hegyben joggal említendők mindazok, kikről az okszerű szőlőkezelés miatt már emlékezünk; nagy türelmet kelle kifejtteniük főleg azon okból, mert az újonnan ültetett fácskák sok helyütt hamar eltünedeznek; egy okszerű intézkedés azonban ennek véget vetett, a győri piacra u. i. senki sem vihet gyümölcsfácskákat eladás végett a község előjáróságának bizonyítványa nélkül. Ezzel a tolvajlás ösztöne meggyeszerre tetemesen lehűttetett.

Kitünő gyümölcsösökkel bírnak még özvegy Bay Antalné és Zámory Adolf Téthen, Goda Lajos szemerei birtokán.

Pusztai járásban különösen ki kell emelnünk a főapátságnak Pannonhalma keleti lejtőjén és egy szelid völgyelésben elterülő parkját, melyben a gyönyörű fekvés párosítva van a műgond változatos termékeivel. Az 55 hold területű kertnek fele angol modorban parkszerűen, míg másik fele a gyümölcsstenyésztésre van berendezve. A nemrég emelt üvegház mellett gazdag faiskola teremti elő a gyümölcs és egyéb fák évi szaporítását. Külön telepeket képeznek az alma, szilva, barack, meggy, dió, gesztenye és egyéb csoportok. Dacára azon vízhiánynak, melyben e vidék általában, névszerint pedig az emelkedettebb fekvésű helyek szenvednek, — néhány év alatt a kert fejlődése oly hatalmas lendületet vett, hogy Pannonhalmának megtekintésre méltó egyéb érdekességei között méltán foglal helyet.

Lehetetlen föl nem jegyeznünk még ama körülményeket is, melyek a gyümölcsstenyésztés emelkedésére kétségtelenül nagy befolyással leendnek. A győrvidéki gazdasági egyesület u. i. megengedi, hogy a győri főgymnásium növendékei felügyelet alatt az egylet kertjét látogathassák, a fácskák kezelésének begyakorlása végett.

A katolikus tanító-képezde növendékei, a mint a tavaszi munka megindul, hetenkint kétszer gyakorlati utmutatást nyernek a helyszínen az egyesületi kertész által; téli hónapokban ugyanő tart szakelőadásokat az intézet helyiségében; az előadó kertészt a megyés püspök ur díjazza, ki mint a műkertészetnek különösen hő pártolója, hogy papjai a gyümölcsstenyésztés terén a népnek szakavatott oktatói lehessenek, úgy intézkedik, miszerint növendékei saját kertjökben nyáron át Horváth István nagybaráti plébánostól nyerjenek oktatást, téli hónapokban pedig a kertészet elméleti oldaláról hallgatnak előadásokat.

Vajha a papnövendékek országszerte ily gyakorlati utmutatást nyerhetnének; hivatásuk keretében bizonyára mindezt a nép roppant hasznára kamatoztathatnák.

Hogy a megyében a gyümölcstenyésztés általános virágzásnak örvendhessen, addig is, — míg országos törvény fog intézkedni, a megyei hatóság erélyes fellépése kívántatik arra nézve, hogy a gyümölcs-faiskola részére kiadott terület eredeti rendeltetésére fordíttassék, az iskolaszék pedig gondoskodjék, hogy mindkét nembeli növendékek a gyümölcsfatenyésztés elméleti és gyakorlati előadásaiban résztessenek.

A legszigorubb intézkedést kell továbbá hangsúlyoznunk, és sürgetnünk arra nézve, hogy kényszerítettessék minden birtokos és bérlő március végeig minden fáról a hernyófészkeket és hernyótojásgyűrűket összeszedetni és biztos helyen elégettetni. Azon kívül tavasszal és nyár folytán a fákon és bokrokon mutakozó hernyók és ezek hálói azonnal leszedendők és elpusztítandók.

Mi az életből merített szomorú tapasztalatok nyomán kockáztattuk indítványunkat azon erős hitben, miszerint egy hatályos országos törvény létrejöttéig ily hatósági rendelet szigorú végrehajtásával nemcsak a fennálló gyümölcsösök fognak emelkedni, de hinni merjük hogy az eddig különbösnek mutatkozott birtokosok is gazdag gyümölcstermés reménye által az ősi tétlenségből felrázatván, rendszeres gyümölcsösök alakítását elengedhetlen hazafui kötelmeik közé számítandják.

Borászat.

Bierbauer Lipóttól.

Hogy a bor vegyi természetébe tekinthessünk, nem elegendő csupán a kész bort vegyelemezni, de szükséges, hogy annak alkatrészeit az egyes átmeneti korszakokban is — mustkorától egészen az érettségig — vegyelemezzük. A bornak vegytani oldala akkor tárul fel előttünk egész teljességében, ha képesek vagyunk az alkatrészeket nemcsak minőségileg, de mennyiségileg is meghatározni, és ha borainkat éveken át minden fejlődési korszakában újból vegy-vizsgálat alá vetjük.

Az idő rövidsége nem engedé, hogy borainkban mindazon alkatrészeket meghatározhattuk volna, melyekhez az elemző vegytan már megadta a kulcsot, s melyek kisebb-nagyobb mérvben mind érdekesek a végre, hogy belőlük a bornak tüzetes képét állíthassuk össze. De ha mindent nem is, meghatároztuk legalább azon lényegesebb alkatrészeket, melyek a bornak gyakorlati értékét alkotják. Mindezt a következő táblázatba állítoztuk össze.

A termés helye, éve	Fajsúly, 15.5° C. mellett	Borszesz fajsúlya 15.5° C. m.	Borszesz-tartalom súly %-ban	Szabad sav, egy literben *) gramm	Borkő, egy literben gramm	Extract, 100 köbcentiméterben gramm	Hamu **) 100 köbcentiméterben gr.	Termelő tulajdonos
Écsi, 1856	0.9948	0.98658	8.06	6.2	2.5	1.66	0.089	Szabó Kálmán.
Kis-Baráti, 1860 .	0.9945	0.98562	8.77	5.5	2.55	1.92	0.237	Lederer Simon.
Kis-Baráti vör. 1860	0.9930	0.98419	9.73	6.8	1.54	3.93	—	" "
Tényői, 1863 . . .	0.9952	0.98584	8.62	6.4	2.6	2.32	2.116	Szilágyi Gáspár.
Écsi, 1868	0.9930	0.98478	9.31	5.6	3.9	1.97	0.032	Szabó Kálmán.
Nyuli, 1868. . . .	0.9919	0.98366	10.16	5.2	1.9	2.695	0.341	id. Zechmeiszter József.
Téthi, 1868	0.9938	0.98639	8.20	6.2	2.2	2.16	0.024	Névtelen.
Nagy-Baráti, 1868	0.9973	0.98333	10.54	8.1	3.93	3.88	0.888	Csornai prépostság.
Kis-Écsi, 1869 . .	0.9954	0.98433	6.89	5.8	2.8	1.8	—	Pannonh. főapátság.
Nagy-Baráti, 1869	0.9916	0.98181	11.77	6.7	2.8	1.645	0.17	Csornai prépostság.
Tényői vörös, 1869	0.9935	0.98499	9.20	5.4	4.3	1.8	0.236	Pannonh. főapátság.
Kis-Écsi, 1870 . .	0.9969	0.98994	5.83	7.1	3.22	1.75	—	" "
Tényői vörös, 1870	0.9961	0.98610	8.41	6.3	4.3	2.96	—	" "
Téthi, 1871	0.9946	0.98801	7.09	7.05	2.2	0.983	0.175	Névtelen.
Szt-Mártoni, 1871	0.9954	0.98864	6.69	5.9	2.8	1.755	0.142	Pann főap. (Hoszpodár)
Tényői, 1871 . . .	0.9946	0.98797	7.09	7.3	3.9	1.85	0.171	Bándy Imre
Kis-Baráti, 1872 .	0.9915	0.98505	9.20	5.7	2.95	1.95	2.001	Lederer Simon.
Kis-Baráti vör. 1872	0.9939	0.98366	10.16	5.3	2.8	2.555	0.222	" "
Kis-Écsi, 1872 . .	0.9953	0.98295	10.91	5.5	2.4	2.47	0.081	Pannonh. főapátság.
Gyarmathi, 1872 .	0.9981	0.98690	7.85	7.25	3.4	1.605	—	Névtelen.
Szt-Mártoni, 1872	0.9951	0.98087	12.46	6.1	3.2	4.02	0.373	Pann. főap. (Hoszpod.)
Nagy-Baráti, 1872	0.9928	0.98397	9.92	6.2	4.45	2.34	0.0527	Csornai prépostság.
Nyuli, 1872	0.9924	0.98407	9.85	4.35	2.85	1.965	1.235	id. Zechmeiszter József.
Tényői vörös, 1872	0.9954	0.98512	9.12	7.95	2.6	2.645	0.301	Pannonh. főapátság.
Tényői, 1872 . . .	0.9851	0.98765	7.37	6.3	3.2	1.495	—	Bándy Imre.
Tényői, 1872 . . .	0.9931	0.98505	9.12	5.8	3.16	1.485	0.092	Világi György.

A lényeges alkatrészek ezen rovatos összeállítására már magába zárja az utmutatást is arra nézve, mennyiben elégedhetünk meg borsainkkal, és mennyiben igénylik ezek a szakavatott segítyt. De még sem tartjuk fölöslegesnek ez alkalommal egyes alkatrészekre némi megjegyzést tenni.

Jóllehet a bornak értékét nem szabjuk feltétlenül ennek borszesztartalmához, de jóságát mégis bizonyos borszeszmennyiségtől feltételezzük. Eltekintve a borszesz azon szerepétől, melynél fogva egyrészt a bornak tüztét adja, másrészt lényegesen befoly a zamatot alkotó

*) A szabad savat és borkövet egy-egy literre határoztam meg és grammokban fejezem ki, ami körülbelül a szokásos ezredrész ($\frac{1}{1000}$ pro mille) meghatározásának felel meg

**) E nevezet alá az ásványi részek, u. m. haméleg, mész, vilsav összegét foglalom.

äthernemek képződésére; — csupán azt emeljük ki, hogy a bornak szabadsav tartalma kevésbbé hat az izre, ha az kellő mennyiségű borszeszzel van párosítva. Világos példa erre a kis-écsi 1870-iki, melynek borszesztartalma 5.83% szabad sava pedig 7.1‰, míg az 1872-ki tényői vörösnek borszesztartalma 9.12‰, szabad sava pedig 7.95‰, és az előbbi mégis jóval savanyúbbnak tetszik ez utóbbinál, mivel csekély szesztartalma nem fõdi kellően a sav hatását.

Ez csupán az izre vonatkozik; de nem kevésbbé fontos a szesznek szerepe a bor tartósságára; sokféle betegség ellen biztosítanók borainkat, ha ezeket kellő borszesz tartalomra emelnők. Mindez a magasabb borszesztartalom előnyös vagy éppen szükséges volta mellett bizonyít.

A borszesztartalom fokozatai szerint gyengének mondjuk a bort, ha szesztartalma 5 súly % alatt áll, szeszesnek, ha 5—10 súly %, és erősnek, ha ezen fölül áll szesztartalma; ez utóbbit csak a déli tartományok termékeiben pl. mad. irai, xeresi stb. találjuk.

Egybehasonlítás tekintetéből néhány hírneves bor szesztartalmát adjuk e kis táblázatban súly százalékokban;

Bordeauxi st. Nikolas	7.99 %
Celtingi	5.83 „
Egri	7.16 „
Grinzingi	9.27 „
Hebroni	14.66 „
Hattenheimi	8.55 „
Somlói	9.99 „
Tokaji	12.54 „

Bizonyos mennyiségű szabad savval minden bornak kell birnia, mivel ez adja a bornak kellemes savanykás ízét. A jó borok savtartalma 5.5- és 6.4 pro mille közt fekszik; és megyénk borai e tekintetben átlag véve megütik a mértéket. A kellőnél csekélyebb savtartalom egyiknél sem fordul elő, de igen is előfordul néhánynál a túlság. Kellő összhangzatot mutat fel sav és szesztartalom között az 1868-ik és 1872-ik évi termés, míg éppen nem kielégítő ezen alkatrészek viszonya 1871-ben.

Minden bor tartalmaz ecetsavat is; keletkezése elkerülhetlen, a mennyiben physikai lehetetlenség oly nagy mennyiségű folyadékok kezelésénél a levegő hozzájárulását teljesen meggátolni. Következõ négy borban találtam meg az ecetsavat:

Nagybaráti 1872	3.5 pro mille
Nyuli 1872	3.2 „ „
Tényői, főapátsági 1872	5.6 „ „
Tényői, Világiféle 1872	5.5 „ „

Ha az ecetsav mennyisége nem tulságos, úgy ez a bornak előnyére válik, mivel egy sav sem izlik oly kellemesen, mint épen az ecetsav; ez eszközli továbbá az ecetsavas áther képződését, mely kiváló kellemes és elevenítő zamattal bír. Az ecetsav legszélsebb határát Neszler 3.5 ‰-re teszi, melyen túl mennie nem szabad; mennyiben felelnek meg elemzett boraink e kíváncsnak, az idézett néhány példából kiolvasható.

A borkő nem gyakorol káros befolyást a bor izére; a pincék rendes hőmérséke mellett tartalmazhatnak 2.5 pro mille borkövet. A magasabb borkőtartalom pincéink magas hőfokától keletkezhetik. Már magukban savanyu boroknál annak kiválasztása lehűtés által részben előnyössé válhatik.

Kierjedt boroknál az extract-tartalom nem nagy és ritkán emelkedik 4 ‰-on túl. Igen erős boroknál nagyobb, mivel a nagy borszesztartalom az erjedést előbb beszünteti, mielőtt még minden cukor felbomlott volna; ily körülmények közt 10 ‰-ról 20 ‰-ra is emelkedhetik; ily esetek azonban már a rendes és megengedhető állapot keretén kívül esnek.

A rendes mérvben képviselt extract anyagok összege a bor jószágára és izére igen nagy befolyással van; a borok megszámlálhatlan különféleségét a talaj, szőlőfaj, és év összeműködésével épen az extract anyagok alkotják.

Mi csupán az eredményt állítottuk össze rövid foglatatba; a megyében dívó borkezelés módzatait illetőleg utalunk a megelőző („Szőlőművelés“) cikknek ide vonatkozó részére.

Szolgáljon e néhány vonásban nyújtott kép arra, hogy borkezelésünket szigoru átvizsgálás alá vetve, kiküszöböljük mindazt, a mi lehet hogy százados szokásban, átörökölt hagyományban gyökerezik, de a tudomány által el van ítélve, és karoljuk fel azt, a mit a vegytan mint e kérdésben egyedül hivatott szaktudomány saját előnyünkre okadatulva nyújt.

E r d é s z e t.

Strobl Sándortól.

A megye erdészete átalában.

Természeti és területi viszonyok.

Győrmege erdőségei nagyrészt annak déli részén Ravazdtól Nagy-Barátig nyuló dombláncolaton és az ezzel két oldalról párhuzamosan haladó (sokorói és szt.-mártoni) dombláncolaton terülnek el.

Nagyobb csoport erdőrészek láthatók még a Nagy-Duna mentében, névszerint ennek szigetein és balpartján; a jobbpárt aránylag csekély erdőterülettel bír.

Elszigetelt kisebb erdőterületek vannak továbbá a sokoráljai járásban: Csikvánd, Gyarmat, Téth és Gyömöre közelében, — Móríhidán a Rába és Marcaltól kerítve, — a Rába jobbpartján Babóth és Szt.-Mihály között végre Enese és Rába-Patona között. E területek átnézetét illetőleg utalunk a jelen műhöz csatolt térképre.

Az említett három dombláncolat lejtői jobbára lépcsőzetesek, helyenkint meredek, nagyobb kiterjedésű fensíkokkal; és a Bakony aljának végágazatai nagyobb részt mélyen fekvő laza homokkő alréteggel bírnak és a harmadkori képződményhez tartoznak. Az erdőségek egyes pontjainak az ádriai tenger színétől mért magassága a „Hegy-rajz“ rovatában volt adva.

A megye többi része az özönképződményhez tartozik, és nagyobb részben áradvány síkság, melyet a Nagy- és Kis-Duna, Rába, Rábca és Marcal folyók majdnem minden évben elöntenek, minek következtében egyedül a nyár- és fűz alkalmas a tenyésztésre.

Az éghajlati viszonyok tüzetes adatait az illető rovat tárja fel. Mi csupán általánosságban szorítkozunk néhány pontra.

E vidék éghajlata fekvéséhez és magasságához képest enyhének mondható; a tél hidege ritkán tart február végén túl. A késői fagyok és a jégesők valamint égháborúk a ritkább esetek közé tartoznak.

E megye éghajlatának sajátosságaihoz tartoznak még az éjszak-nyugoti és délkeleti heves és tartós szelek is, melyek nem kis részben járulnak a talaj szikkasztásához. De egyrészt az éjszak-nyugoti hajlás, másrészt a vizenyős helyeknek kipárolgásai az éjszakai és nyugoti részt éghajlatilag meglehetősen mérséklék.

Az eső mennyisége és gyakorisága részben az erdők ritka állománya miatt itt is a tartós légáramlások irányától függ. A nyugoti szelek rendszeren esőt hoznak, míg az éjszakaiak és déliek mellett szárazság uralkodik.

A talaj a vizek mentén leginkább áramlási, részint zátony-homok, részint agyagos homok a futóhomokig való átmenetekkel, és imitt-amott szikes részekkel. Egyébütt, nevezetesen a 3 dombláncolat erdőségeiben erőteljes homokos agyag létezik. A talaj szerint e terület fanemei is különbözőek s 3 főrésszre osztályozhatók:

az áramlási talaj fő fanemei a zátony homokon és szikes részen: kopár fűz, éger és szilfa; az agyagos homokban a futóhomokig: rezgő és ezüst nyár váltakozva, és kevés — mintegy 20 év óta telepí-

tett akáca-fa; a legnagyobb kiterjedésű déli rész homokos agyagtalaján pedig a cser, kocsányos és kocsánytalan tölgyek uralkodók.

Megemlítendő, hogy az akác megyénk talaját igen kedveli, és annak szaporítása buja növésénél úgy, mint sokféle alkalmazásánál fogva igen ajálható; a tűlevelűek közül csak kisebb csoportokban találjuk a közönséges erdei fenyőt (*Pinus silvestris*), leginkább a déli dombláncolatokon, melynek fája ritka rosthálózatánál fogva gazdasági célokra nem igen alkalmazható, és ez okból ha csak általa talaj javítást nem célozunk, fája miatt annak ültetése nem ajálható. Cserjék közül szorványosan előfordul a meggyoró, húsos som, veres gyűrű, csere gelegonya, varju tövis, benge, tövis kökény, sóska borbolya, vesszős fagyal, csíkos kecskerágó, az ostormén bangita, és a kutya-benge; a gyalog fenyő, boróka a déli dombláncolatokon a cserjék között tul uralkodó, és sők helyen átgázolhatlan sűrűséget képez.

A termőhelyi viszonyok a földminőség- és fekvéshez képest szintén 3 fő különiségre oszlanak. A Dunamellék és Duna szigeteinek üde ligeti földje az első és legjobb termőhelyet képezi, a másodikat a déli rész homokos agyag dombláncolatainak tölgyesei, a harmadikat pedig az elszórt szikes és futóhomok talaj alkotják. E talajok közül az 1-ső (míg nem ármentesítették) és a 3-ik feltétlen erdőtalajnak nevezhető; míg a 2-ik résznek nem csekély kiterjedésű fennsíkjai mezőgazdasági használatra is kitűnően alkalmasak.

Hogy erdeinknek is vannak ellenségei, azt mindenki természetesen fogja találni. Legnagyobb ellenségéről — az emberről később fogok bővebben megemlékezni, most csak az elemek és egyéb állatok káros behatását óhajtom jelezni. Hótörés, zuzmora által a télen át lombtalan állatok keveset szoktak szenvedni. A késői fagyok és a nyári szárazság, forróság gyakran meghiusítják a makk- és gubacsához kötött reményeket.

A vad épen nem okoz semmi kárt erdeinknek, mert az ember ugyancsak gondoskodott arról, hogy az valami tulságosan el ne szaporodjék; de még inkább gondoskodott az 1872-ik évi vadásztörvény! (?) Az erdőket tehát az ember után leginkább az erdei rovarok serege rombolja. Ezek között a *Phalena bombix dispar*, *Phalena bombix chrysorrhæ* és a *Phalena bombix processionea* hernyói néha oly tömegesen mutatkoznak, hogy a lombnak még utolsó ízét is felfalják, és így az illető év fanövekvését de sőt a makkra és gubacsra való kilátást is meghiusítják, és az erdei legelőt is élvezhetlenné teszik, mert oly erdőből, melyet azok elleptek a szüntelenül potyogó hulladék és gyulasztó szörű hernyó miatt minden egyéb állat távozni ügyekszik.

Kisebbs feltűnéssel, de annál behatóbban működik a Cezambix heros és Bostricus monografus, melyek láthatlan hatalommal döntik meg a legóriásabb tölgyeket, apró, de halálos szúrásokkal szakítván meg a nedvkeringést; és a kisebb-nagyobb fűrlyukak töméntelen sokasága nemcsak életétől, de használhatóságának legjövödelmezőbb részétől is megfosztja a tölgyfákat; mert ezek sem dongának, sem deszkának többé nem valók. Az erdő tenyésztőnek nem csekély boszuságot okoznak az ugynevezett szántó-kukacok az ültetvény gyökereinek elragása — és a cserebogarak a nővirág megsemmisítése által.

Az 1858-ban végzett adókataster felmérés 21843 hold és 26 □ öl erdőterületet mutat ki, mely azonban jelenleg 16860 holdra csökkent, s így a tényleges erdőterület az összes termő térnek (l. a mezőgazdaságnál) csak 7%-kát teszi. Ez valóban csekély tér, ha meggondoljuk, hogy a megyének 103637 lakosa van, s a szőlőművelés is nem csekély fát igényel.

Ha mindjárt az erdő állomány ezen leszállítása nemzetgazdászatiilag talán igazolható lenne is azzal, hogy a kiirtott erdőterületek mezőgazdászati célokra előnyösebben voltak fordíthatók, mégis erdőpusztítás jellegét viseli az, mivel a megyének a jelenlegi erdőállományával 50,000 holdra tehető feltétlen erdőtalaja van, melyből tényleg csak 33.6% erdő, míg 66.4% valódi rendeltetésétől idegen célra van fordítva, s ennyiben inproductív, holott az aránylagos költséggel productív is lehetne, mi által a futóhomok terjedése akadályoztatnék, ehhez járulna azon haszon is, hogy az erdőtérsegek az egész megye kiterjedésén szabályszerűleg oszolnának el, míg az most épen ott nem bir semmi erdő-állományval, hol a legkiterjedtebb feltétlen erdőtalaj van.

A birtokviszonyt illetőleg: legterjedelmesebb rész a pannonhalmi főapátság erdőállománya, mely a községi erdők leszámításával 7091 holdat tesz. Viczay Héder gr. 3000 cat. hold, Eszterházy Pál gr. 1196 cat. hold, vallás alapítvány 828 c. h., pápóci prépostság 479 cat. hold, győri káptalan 90 hold, csornai prépostság 60 c. h., községek és egyes földbirtokosok 416 holdat bírnak, mely utóbbi erdő-álladék csekély kivétellel a hazaszerte ismert községi erdők siralmas állapotában teng.

Erdőkezelés.

Erdőgazdászatusunk hiányosságát eléggé jelzi már azon két körülmény is, mely szerint különben is csekély erdőterületünk 15 év alatt 5043 holddal kevesbedett, és még 33200 holdnyi oly terület áll fa nélkül, mely csupán és egyedül erdőtalajt képez. De nagy hiba továbbá a

célszerűtlen erdőkezelés, melynek egyik szerencsétlen mütéte a tövágatás. A dunamenti berektalajon lévő lágyfaerdők kivételével a szárazabb talajon fekvő tulnyomó erdőségek sarjtermő képessége a többször eszközölt törevágatással már annyira ki van merítve, hogy azok az elmulasztott magról növés miatt nemcsak ritka álladékokat képeznek, de az elvénuült tősarjból keletkezett erdőség évi fanövekvése távolról sem közelíti meg azon arányt, melyhez rendes kezelés mellett a talaj termőképessége reményt nyújtana. Az erdők ezen siralmas állapotának nagy részben oka a tulságos és korai birkalegeltetés, melyet egyes birtokosok a nyári szárazság alkalmával elég könnyelműen megengednek, meg sem gondolván, mennyire tönkre teszi a birkanyáj a gyenge pagonyokat.

Nem kisebb mértékben oka az erdő pusztulásának a lopások által történt károsítás.

Ismertem szép kiterjedésű erdőtér, mely a legjobb korban volt, s melyet egyedül azért kellett kiírtani, mert a körülfekvő falvak lakóinak pusztítása ellen nem volt megvédhető.

Ily megrögzött visszaélések ellenében az egyes helyeken alkalmazott legerélyesebb fellépések is csak nagy nehezen mutathattak fel kellő sikert. Örömmel hiszszük, hogy a bíróságok újabb szervezése szintén tetemesen meg fogja könnyíteni a birtokjog szentségének megvédését.

Győrmege erdőségei részint mint szálerdők, részint mint sarjerdők kezeltetnek; a közép-erdőgazdaság nincs gyakorlatban. És pedig a szálerdő üzem-mód leginkább a megye déli negyedében lévő cser- és tölgyerdőknél, míg a sarjerdő üzem-mód a duna-menti berektalajon és homokterületeken lévő lágyfa valamint az akáca erdőknél van alkalmazásban.

A vízmelléki áramlási területeken a fűzfa álladékok rendszeren 5 évi időközönként botoltatnak, a zátonyok fűzesei pedig mint vesszősők kezeltetnek, és birtokosának nem kis jövedelmet nyújtanak.

E rendszeresebb gazdálkodás azonban leginkább csak a nagyobb urodalmakban névszerint a szálerdő-üzem a pannonhalmi főapátságnál és a vallásalapítványnál honos; a magánosak és községek a legelőtér megtartása miatt erdejüket szálalva használják, a mennyiben a különböző célokra alkalmas legszebb szálfák kivágatnak, a szakadatlan legeltetés minden újbólitást (Verjüngung) lehetetlenné tesz, és így az erdő csakhamar végenyészetre jut.

A forgási időszak a szálerdő-üzemnél 80 év, míg a sarjerdő-üzemnél a tölgy, cser és szilfát illetőleg 40—60 év, akácánál 25, lágyfánál 20, fűzesbotlosoknál 5—6 év.

A kevés számú zárt állaboknál a vigályítási forda időszaka: szálerdőnél 10, sarjerdőnél 6 évre terjed.

A szálfarészek újbólítása nagyrészt magvágatokban történik, mi által a vágástér felújbolítása a sűrűen meghagyott makkfák makkhullatása által természetes uton váratik, míg a fennmaradt ligetek maggal vagy csemetével beültetnek.

A ritka állabok felújbolítása ott — hol a talaj fekvése és minősége azt megengedi (vagyis hol a talaj mezőgazdasági célokra is alkalmas, így leginkább a főapátság erdejében) mezőfaternyésztés után (Baumfeldwirtschaft) eszközöltetik, mi abban áll, hogy a vágástér tuskóstól kiirtatik, és 2—3 évig kapa-növény termelésre használtatik; az így megtisztított földbe makktermő években egy öltávolságú sorokban zsinór után kapával huzott barázdákban makkot rozs közé elvetünk, vagy pedig gyökeres csemetéket tiszta földbe ültetünk; a sorok között eső tér mindaddig kapáltatik kukorica vagy burgonya-termeléssel, míg ez a felnőtt fák beárnyékolása miatt többé nem eszközölhető.

Művelés által a termőképesség fokonként emelkedik ugyanarra, hogy az akácnál már a 2-ik évben, a kőrisfánál a 4-ik a cser- és tölgyfánál az 5-ik évben minden további földművelés fölösleges és védnövény ültetés szükségtelen, mivel a felnőtt ültetvény annyira megerősödött, hogy zsegekori ápolásra nincs többé szüksége.

A sarjerdő-üzemnél szokás a vágási területen 20—30 lépésnyi távolságban egyes makkfákat meghagyni, hogy ezek a vágás területét maggal bevessék, a következő letarolással pedig kivágnak és fiatalabbak által helyettesítettnek. Erdőbirtokosaink közül többen egyszerűen beírják azzal, hogy az említett erdészeti szabályokhoz mereven alkalmazkodnak, anélkül hogy utánna néznének, vajjon nem szükséges-e a vágási területen javítás, ültetés vagy vetés által segíteni.

E mulasztásnak tulajdonítandó, hogy erdeink most már egész kiterjedésekben magról felújítandók, mivel azok töve a többször eszközölt törevágatás által sarj képességekben tökéletesen kimerültek.

Könnyebb a felújítás vízmenti lágyfa erdőknél, hol a könnyen messze repülő mag a vízárral lerakodik, úgy hogy nem ritkán látni egészen ujonnan keletkezett zátonyokat, melyek minden művelés nélkül két év alatt átgázolhatlan sűrű füzesekké alakulnak.

Az említett üzem-módok általában véve érvényesek megyénkre, de e mellett vannak egyes területek, melyeket e módokkal fenntartani, vagy épen nevelni lehetetlen. Többi között csak a bonyi közbirtokosság erdejét említem fel, mely 665 hold kiterjedésű és feltétlen erdő-

talaj, s mely közeledő elpusztulásával a szomszédos vidékre futó homokjával veszélyes leend. Ezen erdőtér egyesek között akként osztatott fel, hogy igen sok birtokos van, kinek 5—10 dbban van erdeje, de ezek mindegyike csak 3—4 lépés szélesen és 4—600 öl hosszan nyúlik el. Ily szűk határok közé szorított apró területeket valóban lehetetlen megvédeni a külbántalmazások ellen.

Ily széthasogatott erdőterületek továbbá a téthi közbirtokosság, a szent-iváni, tényői és écsi községek erdői is, melyeknek megsemmisülése nagyobb részben természetszerűleg bizonyos, jóllehet hogy nagyobb részt bírói zár alatt állnak.

Átalán sajnálattal kell elmondanunk, hogy megyénk csekély erdőségei csak fele részben részesülnek kellő kezelésben.

Végre néhány szót az erdészeti személyzetről. E pontot illetőleg Győrmegyében is mint egyebütt korszerű intézmények csak akkor léptek életbe, midőn egyrészt az erdőségek szűkebb térre szorításával, más részről a fokozatosan emelkedő fogyasztással az árak gyorsan felszöktek, mi az illető birtokosokat azon öntudatra ébreszté, hogy ezen gazdasági ág is kiemelendő valahára és állapotából.

Az erdők célszerű kezelését illető intézkedések azonban megyénkben még meglehetősen kezdetlegesek, s eddig csak is a panonhalmi főapátság, Viczay gróf, a vallásalapítvány és Eszterházy Pál gróf uradalmaiban léptek fogantatba. A pannonhalmi főapátságról alább külön fogunk emlékezni; Viczay gróf erdejében 1 fővadász, 2 körvadász, 1 alvadász, és 3 erdőkerülő, — a vallásalapítványnál 1 erdőmester vezetése alatt 1 pagony alerdész és 1 erdőőr, — Eszterházy grófnál 1 főerdész vezetése alatt 1 erdész és 2 erdőőr, — végre a bakonybéli apátsághoz tartozó kajári erdőben 1 gazdatiszt felügyelete alatt 1 erdész és 1 erdőőr viszi a kezelést.

Az erdők használata.

A fának legnagyobb része tüzelésre szolgál, habár egyes álladékok minőségükhöz képest kis mennyiségű haszonfát is adnak. A tűzelőfa hasáb hossza 3 láb, az ugynevezett erdei ölnek magassága 5, hossza 12—14' a nagyobb birtokosoknál, mert a kisebb birtokosok nem igen vágnak fát ölbe, és a szükségletüket szabálytalanul szétdarabolt fával fedezik.

A vágott fa osztályozása a helyszínen csak felületesen, utóbb a raktárban tüzetesebben történik és pedig következőleg u. m:

a vágásokban cser-, tölgy-, gyertyán-, félkemény- és lágyfahasáb, ugyanannyi féle dorong-, kemény és félkemény- és lágyfa

csök és kevert botfa; az így megválogatott hasábfát a raktárba egy keresztrakással 7' magasra, a dorongfa, csök és botfát pedig 3' 3" magasra, 12' hosszúra karó közé rakják.

A haszonfa végére számozó kerékkel ütik annak számát; a vágásban vissza maradt 1" átmérőjű galyfát a favágók rakásokba szedik és olcsó áron kapják, a vágástérről pedig a legkisebb forgács is eltávolítatik; az erdő ritkásain, hol az ujbolítás erdei mezőgazdaság segítségével lehetséges, a fák tövestől irtatnak ki; a kiásott tuskó 6"-nyi fával részint $\frac{2}{3}$ -részben, részint pedig egészen munkabér fejében átengedtetik, vagy pedig annak betudásával az ölfa vágóbér alább szállíttatik. Favágóbér hasábfáért ölenként 60 kr. — 1 frt. 40 kr., szálfáért köblábankint 1—1 $\frac{1}{2}$ kr.

Az erdőművelési napszám az idő, táj és munka nehézsége szerint 20—80 kr.

Mi a makktermést illeti, a megye déli részén fekvő cser- és tölgy-erdőkben tett észletek szerint, minden 10—15 évben teljes, minden 6—8-ik évben közép és minden 3—4 évben csekély a makktermés, míg a gubacstermés jelentéktelen.

Az erdei mellék-haszonvételt képezi a terjedelmes erdei legelő, melyet részint a haszonbérlők, részint a tulajdonosok marhái járnak.

Fatermés, fogyasztás és forgalom.

Erdőségeinket már ismertetésünk elején 3 csoportra osztottuk, u. m.:

1. a vízmenti talajra, melynek területe 31,600 hold, fordája 20 év,

2. a déli részek homokos agyag-talajára, melynek területe 9684 hold, fordája 80 év, és

3. az elszórt szikes és futóhomoktalajra, melynek területe 4016 hold, fordája 25 év.

Ezen erdők évi fatermése, illetőleg tényleges évi favágása összesen 7255 szabály-ölet tesz. Tekintve a megyének népességét és kiterjedt szőlőművelését, évenként 70 ezer öl tüzelő, — és 10 ezer öl szerszám és épületfára van szüksége, melybe azonban a vasuti építkezések nincsenek beszámítva. E szerint a megye évenként 62,745 öl tüzelő és 10 ezer öl épületfa behozatalát igényli. A 80 ezer öl évi szükségletet a népség számához viszonyítva, minden egyénre évenként 0.758 köből csik, mely csekély szám azon körülményben találja megfajtását, miszerint Győrvárosa jelentékeny mérvben használ pót tüzelő anyagokat, p. a coaksot és kőszemet; hozzá járul továbbá azon körülmény is, hogy

mi csupán erdei terményekről szólunk, míg a mezőségen termett sorfákat, valamint a szőlőkből és szalmából nyert tüzelő szereket tekinteten kívül hagytuk.

Érdekes továbbá azt is kimutatni, hogy erdeink okszerű kezelés és használat mellett mily évi termést szolgáltatnának.

Az 1-ső osztályu erdők 3160 holdnyi területe 20 évi forda mellett a Feistmantl-féle termési tábla szerint évenként 1₅ szabály-öl átlag növedéket ad; a 2-ik osztály 9584 holdjának évi átlag növedéke 80 éves forda mellett 0.7 szabály-ölet tesz; a harmadik pedig, melynek térsége 4016 hold, 25 éves forda mellett 1 szabály-ölet ad.

Tekintetbe véve továbbá, hogy az első osztály termése szabályszerű állapotban legalább is 10%, a másodiké 25%, a harmadiké pedig 5% szerszám és épületfát fog szolgáltatni: az erdőknek alaposan várható termése ekként áll:

	szerszám és épületfa	tüzelőfa	összesen
1-ső osztály	474 ⁰	4266 ⁰	4740 ⁰
2-ik osztály	1694 ₇	5084 ₃	6779
3-ik osztály	200 ₈	3815 ₂	4016
és gyérítések útján nyerhető	—	1000	1000
Összesen: 2369 ₅ ⁰	14165 ₅ ⁰	16535 ⁰	

A jelenlegi termés tehát gondos kezelés és használat mellett 7255 ölről 16535 öltre fokozható. Tekintve továbbá, hogy 33140 holdra tehető feltétlen erdőtalaj áll jelenleg fa nélkül, mely befásíttatása esetében holdankint legalább 0.7 ölet — tehát összesen 23198 öl fát szintén adna; így megyénk fatermelése 7255 ölről 39733 öltre, tehát a jelennek 5-szörösére emelhető. Bizonyára nem csekély tényező egy megye anyagi jólétének kérdésében, mely-megérdemli a komoly utánnézést!

Összeállítottuk továbbá a megszerezhető adatok nyomán a megye fakereskedelmének képét; e szerint évenként a megyébe jó:

	szerszámfa	tüzelőfa	összesen
Bakonyból tengelyen	1000 *)	28500	29500
Egyéb helyekről vizen	—	20500	20500
Komáromból vizen	8500	—	8500
Osztrák Weithofenből vizen	500	—	500
Veszprém- és Vas megyéből vaspályán	—	13745	13745
Összesen: 10000	62745	72745	

*) Kizárólag tölgy és bükkfa, mely mint padló, szegláb, villa, lapát, taliga stb. jön be.

Mivel a bakonyaljai fenyő épületfának nem használható, ez okból a megye szükségletét a Győrvárosban fennálló 4 fakereskedésből fedezi, melyeknek évi forgalma következő:

26,000	tutajfa	5—12 ^o	hossz	3—10 ^o	középerősség,
400,000	deszka	1½—3 ^o	"	2/4—12/4 ^o	"
350,000	léc	2—2½ ^o	"	4/4—5/4 ^o	"
4,500,000	zsindely (tót)			17/18 ^o	"
5,500,000	" (ausztriai)			15/16 ^o	"
250,000	szőlőkaró				

és 8,000 köbláb bakonyi tölgyfa, mely anyagok összege 900,000 köblábra tehető.

Állandó tűzifakereskedésnek csak Lucenbacher Pál faraktára nevezhető, mely körülbelül 2500 ölet ad el évenként; a többi 4—5 kisebb fakereskedő, a vasuti udvaron lévő eladással együtt szintén annyit adhat el. A város vagyonosabb lakói faszükségletüket már május hóban szokták egyenesen a termelőtől beszerezni, kik is a bevásárlott fát a városi fakertben szokták lerakatni.

A bakonyalján és a hegyek mentében lakók tűzifakereskedéssel nagy mérvben foglalkoznak, és a déli határszélen fekvő erdőségekben, de nagyobb részt a Bakonyban ölfát vásárolnak, a jobb minőségű fát hasábra vágják, a dorong- és galyfát pedig csillének (18" hossza hasogatott és szalmakötéllal összekötött gyújtófa) felaprítják és legtöbnyire egy lovas vagy két szamaras kocsijokkal Győrváros utcáit „fát vegyenek!” kiáltásokkal bebarangolva árulják.

A faszén-szükségletet kizárólag a Bakony szénégetői látják el bükkfa-szénnel.

A megyében mint első rendű tégláégetés Eszterházy Pál grófnak szerezseni tégláégetése és a győri határban 3 kisebbszerű tégláégetés érdemel említést, hol is eladásra készítették téglát. Van még jobb minőségű tégláégetés a pannonhalmi főapátság ravazdi és Viczay gróf hédervári birtokán. Van továbbá Győrött egy gyufagyár és Hetsch testvérek fakereskedő helyiségében egy gőzfürész.

Szállításra a Győrvárosából 3 irányban vezető vasuti vonal, a Duna, Rába és Rábca folyók és a közönséges utak szolgálnak. Az utak legnagyobb részt lehető legrosszabb állapotban vannak, s teherrel csak tartós szárazság vagy kemény téli fagy mellett járhatók. Megemlítendő, hogy a Pápán át Grácba vezető vasutvonalal a győri fakereskedők könnyebben és olcsóbban remélnék fához juthatni, mi a tűzi fánál az idén már be is következett, mert ezen irányból Veszprém- és Vasme-gyéből előbbi évekhez mérve 6-szor több ölfát hozatott a piacra; de azért

a mult nyhe télnek dacára is a tűzifa ára csak 2 frttal szállt alább egy ölnél.

A forgalmi árt illetőleg Győrött :

1 köbláb tölgy szerszámfa átlagos ára	—	frt 95 kr.
1 „ fenyő tutajfa	—	„ 48 „
1 „ „ deszka és lécs	—	„ 80 „
1000 drb. puha szőlőkaró	19	„ — „
1000 „ zsinde	5	„ 80 „

1 bécsi öl cser hasábfá 19 frt.; bükk 18 frt.; tölgy 16 frt.; éger 11 frt.; puha (lomb) fa 10 frt.; cserdorongfa 16 fr.; tölgy-dorongfa 12 frt.

A vidéken pedig 1 köbláb tölgy haszonfa átlagos ára 25 kr.; szil és kőris 40 kr.; cser 20 kr.; nyár (épületfa) 12 kr. Továbbá 7 lábas öl cserhasábfá 16 frt.; tölgy 12 frt.; félkeményfa 10 frt.; puha (lomb) 8 frt.; cserdorong 12 frt.; tölgydorong 10 frt.; félkemény dorong 7 frt.; puha dorong 10 frt.; kemény csök 10.; félkemény csök 6 frt.; puha csök 5 frt.; kevert botfa 4 frt.

Összehasonlításként talán nem lesz érdektelen, ha az 1866. január hórlól szóló faárhirdetményt ide igtatom, mely szerint Győrött volt :

1 öl cserhasábfá 9 frt.; cserdorongfa 9 frt 50 kr; tölgyhasábfá 8 frt; tölgydorongfa 7 frt. 50 kr., kevertfa 8 frt. és szilfahasáb 9 frt.

A pannonhalmi főapátság erdei.

A pannonhalmi főapátságnak a megye déli részén elterülő erdősegei 6190 holdat tesznek és 2 erdőszetre oszlanak, u. m. a ravazdira 3712, — és a jánosházira 2477 holddal.

Az uralkodó fafajok a cser, kocsányos és kocsánytalan tölgy; a gyakori törevágatás és a magról való felujbolítás elmulasztása miatt ezen erdők is teljesen elveszték sarjtermőképességöket; ez okból az eddig 60 éves forda-tartalommal kezelt sarjerdőt az igényeknek megfelelő gazdasági átalakítással változtatni kellett, és helyette jövőre $\frac{3}{4}$ -részben 80 éves szálcserdő — és $\frac{1}{4}$ -részben 25 éves akác sarjerdő fog életbe lépni.

Hogy azonban a nagy kiterjedésű igen ritka állabok és többnyire csak kőkeny, gelegonya és gyalogfenyő borította és mitsem jövedelmező erdőtérek a lehető legrövidebb idő alatt jövedelmező állabokká váljanak 1869-ik évben, mint az erdőrendezés kezdetén határozatba ment, miszerint a lassu növéssű cser- és tölgyfával való kizárólagos felujbolítás helyett a gyorsnövéssű akácfa tenyésztése jöjjön alkalmazásba, annál is

inkább, mivel e fa az itteni száraz termőhelyen is jól tenyészik, és a már megkezdett ültetések után ítélve, az erdészeti gazdaságban neki szánt fontos szerepre igen is alkalmasnak mutatkozik. Nem egy ok szól az akácfatenyésztés mellett; így fája sokoldalú alkalmazásra képes, többi között annak idejében az urodalom tetemes szőlőkaró szükségletét fődözeni; növése gyors, a rovarvilágban nem akad ellensége, magszedése könnyű és olcsó, általában tenyésztése oly biztos és egyszerű, hogy e tekintetben minden egyéb fanem fölött áll.

Az erdősítés vetény és vigályvágások által történik; kivételt csak a háromtarjáni és tényői vágásterek képeznek, hol az álladék kellő zár-lata és a faállomány minősége a természetes úton való feljebolítást előnyösebbé teszi. Nagyobb kiterjedésben azonban, — volt légyen azon talaj már előbb is erdő vagy szántóföld vagy akár legelő, — az erdősítés az erdei mezőgazdaság segítségével létesíttetik.

Az erdei mezőgazdaság segítségével nélkül az erdők újra növesztése igen nagy bajjal és sok költséggel járna, mert a sokféle gaz és gyom oly buja, hogy ez a fiatal fűcskát okvetlenül elnyomná, vagy csak aránytalan költséggel volnának azok megmenthetők; és az erre fordított összeg a vágásig való kamatok kamatjával számítva, igen tetemessé nőné ki magát.

Főlösleges volna e helyütt az erdei mezőgazdaság előnyeit fejtegetni, melyeket a tapasztalat már kétségen kívül helyezett. De nem hagyhatjuk említés nélkül azon körülményt, mely a már jelzett okokkal egyetemben szintén az említett erdőtenyésztési mód mellett nyilakozott; s e körülmény abban állott, hogy a roppant kiterjedésű falopások megszüntetése érdekében a vidék vagyontalan lakóinak alkalom nyujtassék tüzelő fajok egyrészt becsületes úton megszerezhetni, s e mellett a lakosság kapás-növények termesztésére alkalmas erdőtételeket jutányos bérért ideiglenesen használatba vehessen; mert így munkája után tüzelő és élelmi szerekhez jutván, nincs tiltott cselekvények elkövetésére annyira csábítva.

A kitüzött cél keresztülvitele kezdetben sok nehézségbe ütközött, főleg mivel a munkás nép nem bizván a fáradságát jutalmazó termésben, nagyobbszerű irtásokra nem vállalkozott; jelenleg azonban belátván azt, hogy fáradozása a tuskó és gyökérfa, nemkülönben a termés élvezetével dúsan van jutalmazva, sikerült ez átalakításra oly számos vállalkozót megnyerni, hogy 1869 óta az erdőség különböző részeiben több mint 700 hold haszontalan pusztaság változott át jó jövedelmet ígérő állabokká, melyeknek jövendő célszerű ujbolítása is biztosítottnak tekinthető.

A művelési rendszer fővonásaiban következő: a tuskós, csöppötés és gyöpös erdőtér részért vagy pénzhaszonbérért kiadatik a körülményekhez képest 2 vagy 3 évre, mialatt az illetők két évi kapásnövény-termeléssel az egész tért mindenféle tuskó — és gyomtól kitisztítani, köteleztetnek; ezen idő letelte után a már jól megtisztított és porhanyósított szántóföld egy öl távolságu sorokban 2 láb csemetetávolsággal 2 éves csemetékkel lesz beültetve és pedig tavasszal, vagy pedig cserés tölgyekkel ősszel, — ez esetben a sorokban egymást érő magsűrűséggel; akácamagvetés csak homokosabb talajban történik, ez is csak kisebb területen, mivel a csemete-ültetés előnyösebbnek bizonyult.

Az így ellátott tér évről évre a sorok közé ültetendő egy sor kukorica, paszuly, vagy burgonya-termelésre jutányos áron azon kötelezettséggel osztatik ki, hogy az illetők a kapásnövény ültetése, kapálása és feltöltésekor mindannyiszor a fasorokat is megkapálják, és azokat a gaztól mindig tisztán tartják. Hogy pedig ezen munkálatoknál a fák megsértése lehetőleg elkerültesse, a vállalkozók kötelesek minden időközben a kiveszett csemetét rá következő tavaszi ültetéssel sajátjokból ujjakkal is pótolni.

Mínthogy tapasztalás szerint a huzamosabb ideig tartó földporhanyítás a fanövények kedvező növekvését jelentékenyen előmozdítja, ez okból a fasorok között való termelés mindaddig tart, míg ezt a felerdült fácskák ki nem szorítják, midőn már a talaj káros begyöpösödése is elmarad.

Mivel a 2 első évben az előkészített területekkel nem rendelkezettünk, az erdők állapota pedig mulaszthatlanul terjedelmes ültetéseket igényelt, azért oly hiányos fiatalabb álladékok, melyek nagy kiterjedések miatt csakis tökéletes irtás illetőleg kitisztogatás által voltak újbólíthatók, tökéletes irtás alá kerültek; a hol pedig a meglevő ritka tősarjak a forda-idő tartamára még reményt nyújtottak, ily több száz holdnyi tér kapával gyöppe vágott tányérokban nagy mennyiségű makkal lőn beültetve, mely munkálat terjedelmességénél fogva csakis az urodalomnak áldozatkész elhatározásával volt foganatosítható.

Az akácfa mellett azonban a többi fanemek tenyésztése sem lett elhanyagolva, mint ezt a következő kimutatás tanúsítja.

1869—1872-ig négy év alatt elültetés alá került:

fanem	mérő	font	csemete db.
Tölgy	1552	—	57980
Szelid gesztenye .	—	4	—
Lucfenyő	—	40	17600
Fekete fenyő . .	—	65	30400

fanem	mérő	font	csemete db.
Erdei fenyő . . .	—	65	51200
Vörös „ . . .	—	160	600
Sima „ P. Strabus —	—	20	100
Korai jávor . . .	—	250	42000
Kőris	—	—	4000
Nyír	—	—	4000
Szil	—	30	—
Fekete nyár . . .	—	—	7000
Hárs	—	120	—
Eger	—	20	—
Akác	—	3453	843000

Ebből kitűnik, hogy az 1869—1872 négy évi időközben a főapátságnak csupán csak Győrme gyében fekvő szt.-mártoni, ravazdi, écsi és tényői erdejében 1 $\frac{1}{2}$ millió lomb és tűlevelű csemete lőn elültetve, ezenkívül a szabadban is nem csekély térek vettettek be tölgygyel és kőrissel.

A mi a vetés és ültetés sikerét illeti, örömmel jelezhetjük, hogy az a megtisztított művelt földben eddig mindig biztosan megeredt, és a növekvés a gyöpbbe kényszerített ültetéshez képest feltűnően üdének mondható.

A nagymérvű kiültetések szükségessé teszik a terjedelmes faiskolákat; Győrme gyében 7, a szomszéd Veszprémme gyében pedig 3 faiskolája van a főapátságnak; az előbbie k úgy mint az utóbbiak 18 hold — összesen tehát 36 hold kiterjedéssel bírnak.

Az említett négy év alatt a „faiskola, erdőültetés és fenntartás“ készpénzkiadásai tettek: 1869-ben 1456 frt; 1870-ben 4386 frt; 1871-ben 4756 frt; 1872-ben 8105 frt; összesen 18703 frtot.

A főapátságnak a megye déli részén fekvő erdőségeiben az erdészeti teendőket 1 erdőmester vezetése alatt 1 erdő rendező, 1 segéd-tiszt, 2 pagony erdész és 14 erdőőr, — győrkerületi erdőségeiben pedig a jószágkormányzó felügyelete alatt 1 pagony erdész és 4 erdőőr végzi.

Talán szólnunk kellene még az erdőkárosításokról, oly tárgyról, mely nem csupán nemzetgazdászati szempontokat, érdekeket érint érzékenyen, de a közerkölcsiség viszonyait is jellemzően világítja meg.

Nem akarunk részletekbe bocsátkozni, és csak általánosságban jegyezzük meg, miszerint a főapátság erdei sem képeztek oly területet, melyen a birtokjog szentsége kellő tiszteletnek örvendhetett volna. E tekintetben azonban a legujabb évek örvendetes emelkedést, javulást

mutatnak fel, mi is lehetővé teszi, hogy elfojtsuk a múlt állapotok fölött érzett fájdalom hangját, és a vigasztalóbb jövő reményeinek éljünk.

Ipar és kereskedelem.

Dr. Pisztóry Mórtól.

Gyár- és kézműipar.

Az iparosok számáról biztos adatokat csakis az 1870-ben fogamatosított népszámlálás nyújt; azonban sajnos, hogy az egyes iparágakra nézve annyira általános csoportok lettek fölvéve, melyek arra nézve, hogy mely iparágak vannak leginkább elterjedve a városban és megyében, semmi tájékozást nem nyújtanak. Ezen adatok szerint az iparosok következő csoportokra vannak felosztva: 1. építészeti és művészeti ipar; 2. fém-, kő- és faipar; 3. vegyészeti, élelmezési és fogyasztási ipar; 4. szövő ipar; 5. bőr- és papir gyár ipar; 6. nem közvetlenül termelőipar.

I. Építészeti és művészeti ipar. Ide soroztattak: építész, kőműves, szobafeső, mázoló, cserepes; továbbá könyv- és könyomdász, fényképész, réznyomó, mintarajzó, vésnök stb.

Ezen csoportba tartozó iparral foglalkozott Győrvárosában 232, a megyében 278, összesen 510 egyén. Ezek közül 180 mint önálló vállalkozó és 330 munkás.

II. Fém-, kő- és faipar. Ide tartoznak; a gépészek, kocsi-gyártók, minden szállító eszközök gyártói, arany- és ezüst-művesek, kovácsok, lakatosok, porcellán-, cserép-, kőedény-, tégl- és üveggyártók, asztalosok, ácsok stb.

Ezen iparágakkal foglalkozott a városban 583, a megyében 824, összesen 1407 egyén. Ezek között önálló vállalkozó volt 554.

III. Vegyészeti, élelmezési és fogyasztási ipar. Ide tartoznak kik bármiféle vegyészeti szerek előállításával, gyújtó és világító szerek készítésével, élelmi cikkek (liszt, cukor stb.) előállításával foglalkoznak, kik italok készítésével, dohánytermeléssel, s több effélével foglalkoznak. Ezeknek száma volt a városban 455, a megyében 621, összesen 1076. Ezek között önálló iparos volt 462.

IV. Szövő ipar. Ide tartoznak a selyem, kender, len, gyapju, pamut szövetek gyártása és azok feldolgozásával foglalkozók pl. szabók, varrónők stb. Ezen iparágakkal foglalkozott a városban 505, a megyében 889, összesen 1394 egyén; közülük 700 önálló iparos.

V. Bőr-, papir- és más ipar: u. m. nyergesek, szijgyártók, vargák, kesztyűsök, kártyafestők, könyvkötők, kalaposok, kefekötők, szalmakalaposok, kosárfonók stb. Ezeknek száma: a városban 731, a megyében 544, összesen 1275. Ezek közül 647 önálló iparos.

VI. Nem közvetlenül termelő foglalkozások, u. m. hirdetési intézet, uszoda, borbély, vendéglős, hordár stb. a városban 360, a megyében 314, összesen 674 egyén, kik közül 377 önállóan foglalkozik az iparral.

Ezen adatok szerint az összes iparosok száma: a városban 2874, a megyében 3470, tehát az iparosok a városban a foglalkozással bíró népességnek 28%-át, a megyében 7%-át teszik.

Ezen kimutatás csakis az iparosok számáról ad fölvilágosítást, de épen nem tünteti ki, hogy minő iparágak vannak leginkább elterjedve; erre nézve a városban kiállított iparjegyek, nemkülönben a városra és megyére nézve az adózási lajstromok nyújthatnak tájékoztatást.

1866-tól 1870-ig asztalosok részére 15, csizmadia és vargák részére 59, korosmárosok részére 84, szabók részére 32, sütők részére 10 iparjegy állíttatott ki. Az egész győri adókerületben pedig az italmérők és vendéglősök együtt közel 5000 frt. adót fizetnek, mi az időkulcs szerint 50.000 frt. jövedelemnek felel meg; a szabók 800 frt., a lábbeli készítőik 1000 frt., kávések 700 frt., molnárok 1500 frt., sütők 4000 ft.; — 300 frtnál több adót fizetnek a gyógyszereszek, mészárosok és kovácsok; 200 frton felül az asztalosok, festők, zsákkölesönzők és varrónők, kik közé azonban — elég helytelenül — a kéjhölgyek is beszámíttattak; — 100 frtnál magasabb adót fizetnek: az aranyművesek, ácsok, timárok, cukrászok, divatárusnők, építésszek, hentesek, kalaposok, kádárok, kefekötők, lakatosok, bábsütők, nyomdászok, órásk, szijgyártók, szücsök és zenészek. — Ezen iparágakat tekinthetjük tehát a városban és megyében mint olyanokat, melyek legnagyobb mértékben vannak elterjedve.

Az iparnemek kisebb-nagyobb terjedtségét még a céhek és ipartársulatok, valamint ezek tagjainak számából is felismerhetjük.

A város területén lévő céhek száma 58, összesen 800 taggal; ezen céhek csekély életrevalóságát eléggé igazolja azon körülmény, hogy némely céheknek csak egy két tagja van, legtöbb tagot számlál a varga- és csizmadia céh (341), szabó céh (165), molnár céh (47); 20-nál több tagot számlál a fazekas-, mészáros- és asztalos-céh; — 10-nél több tagot a lakatos-, kádár-, kalapos-, pék-, takács-, fekete fazekas- bádogos-céh; a többi céhek még ennél is kisebb számmal bírnak, mi eléggé bizonyítja, hogy ezen céhek elszigetelt működése vajmi csekély haszonnal

lehet. Csodálnunk kell iparosainknak az új ipartörvénynyel szemben tanúsított bizalmatlanságát, hogy ne mondjuk elfogultságát melynél fogva mindeddig nem alakultak át egy hatalmas ipartársulattá, mely 800—1000 taggal valóban hatalmas támasza lehetne városunk iparának.

A megye területén 1872-ben volt 26 céh 1312 taggal; itt legjobban el vannak terjedve a takácsok (420), molnárok, kádárok, kovácsok, cipészek, szabók, pékek és mészárosok.

Az új ipartörvény szellemének megfelelő ipartársulat csak egy létezik: „győri vendéglősök, italmérők és kávéosok társulata.“ Ezen társulat még 1846-ban keletkezett, és 1872. május hó 4-én az új ipartörvénynek megfelelőleg ipartársulattá alakult, egy külön takaré- és hitelosztálylyal, mely törvényszékiileg be van jegyezve, és melynek főadata tagjait szükség esetén kölcsönökben részesíteni. Bir továbbá betegápoló és temetkezési alappal, melyről a „humanistikus intézmények“ rovatában már emlékeztünk.

Végre a favágóknak 1868-ban keletkezett testülete sem bir többé céhszervezettel, hanem egészen a szabad egyesülés elvén alapszik; tagjainak száma 17; — főcélja a társulati tagok és ezek özvegyeinek vagy árváinak segélyezése.

Dacára annak, hogy a társulási viszonyok adatai eléggé bizonyítják, hogy nálunk az ipar nagyobb jelentőségre nem képes vergődni, és a kis ipar tulnyomó — még sem hiányzanak városunkban egyes nagyobb és a hazai ipar terén már is elismerést szerzett vállalatok; ilyen főleg Nagy Mihály tészta-gyára, ki is kitünő tészta-gyártmányaiért nemcsak nagyobb kiállításokon lőn kitüntetve, de a hazai ipar terén kifejtett buzgalmaért érdemkeresztet is nyert.

Említést érdemel továbbá Stádel Károlynak 1845 óta fennálló gazdasági gépgyára, mely állandón egy gőzgéppel és 10—12 segéddel dolgozik; rostáiért és vaskeretű járgány cséplőgépeiért 1866-ban a bécsi gazdasági kiállításon 8 aranyos állami jutalomdíjat nyert.

Említendő még Christen kocsigyára, mely szintén érmet nyert; Kohn nagyszerű olajgyára, továbbá Neubauer Károly gyufagyára, egy keményítő-, és két szodavizgyár; a hajógyárt a közlekedési eszközöknél fogjuk megismertetni; végre a világító gázugyár, mely Győrnek részvényekre alapított egyetlen gyári vállalata, és 1868-ban 130 ezer ft. részvénytőkével keletkezett; a gáz-világítás összesen 150 ezer ftnyi költséggel jött létre, és naponkint 253 közlánggal és 1900 magánlánggal látja el városunkat.

A megye területén jelenleg három gyár létezik, u. m. a győrszigeti olajgyár, mely 1872-ben 60,000 mérő repcét dolgozott föl; az ecet- és szeszgyár, mely évenként 2000 akó ecetet és 10,000 akó borszeszt és liqueurt készít; és végre a szigeti szesz- és sörgyár, mely csak most kezdé meg működését.

Ezenkívül a megye területén a gyáriparnak még egy neme érdemel kiváló említést, — t. i. a malomipar. Győrmege területén összesen 3 gőzmalom van; a város területén is van két gőzmalom, mely azonban szünetel, a harmadik pedig jelenleg van keletkezében. Ezenfelül van a megyében vízi malom 241, szélmalom 4, szárazmalom 43; összesen 292 malom 346 pár örlőkővel. Az ezekben feldolgozott gabnamennyiség 369,151 osztr. mérő, miből 167,557 vm. liszt és 83000 mázsa dara, korpa, hulladék stb. nyeretik.

Iparcikkeink közül a bécsi közkiállításon Bejci és Weisz lábbeli készítményei, Stadel Károly gazdasági gépei, Christen hintói, Céh Sándor nyomtatványai, Nagy Mihály tésztakészítményei és Neubauer Kár. gyufagyártmányai szerepeltek.

Iparunk fejlődését 1866-tól 1870-ig az évenként növekvő iparengedélyek és az ipar után fizetett jövedelmi adó igazolják. U. i. iparengedély adatott: 1866-ban 68, 1867-ben 93, 1868-ban 87, 1869-ben 93, 1870-ben 135, összesen 476.

Iparkereseti adó a kereskedelmi és tudós iparok levonása után fizettetett a győri adókerületben: 1866-ban 13,127, 1867-ben 13,655, 1868-ban 13,977, 1869-ben 15,172, 1870-ben 15,622.

Kereskedelem.

Az 1870-ben fogatanosított népszámlálás szerint volt a kereskedelemnél a megyében:

pusztai járás:	118 vállalkozó,	1 hivatalnok,	22 munkás
sokoróaljai járás:	114 „	1 „	49 „
tó-, szigeti és csilizközi	205 „	19 „	92 „

összesen 437 vállalkozó, 21 hivatalnok, 163 munkás

a városban pedig 383 vállalkozó, 55 hivatalnok, 239 munkás; a kereskedelem után élő összes lakosság tehát a városban 677 személyből áll, s így a foglalkozással bíró lakosság számának 6%-a esik a kereskedelemre.

A kereskedelmi foglalkozás főnemei leginkább az adózási lajstromokból deríthetők ki; ezek szerint 1870-ben következő kereskedési foglalkozások voltak megadóztatva:

bőrkereskedők . . .	145 fttal	lőkereskedők . . .	86 fttal
alkuszok	75 „	marhakereskedők . .	143 „
déli gyümölcskeresk. .	26 „	nürnbergi áru keresk.	414 „
dohánytőzsdék . . .	384 „	papirkeresk.	96 „
fakereskedők	386 „	posztókeresk.	213 „
gabnakereskedés . . .	4750 „	rőfőskeresk.	691 „
gyümölcskeresk. . . .	97 „	sertéskereskedők . .	834 „
házalók	263 „	vaskereskedés	213 „
kalapkereskedők . . .	24 „	üvegkereskedés . . .	205 „
könyvárus	78 „	vegyeskereskedés . .	1886 „
lisztkereskedők . . .	525 „	zsibárus	173 „
		összesen	11,817 fttal.

Ezen kimutatásból első tekintetre kitűnik, hogy az élelmi és ruházati szükségletekkel kereskedő fajokon kívül, — melyek minden városban legnagyobb számmal fordulnak elő, — főleg a következő kereskedelmi foglalkozások vannak elterjedve, u. m. a gabna-, liszt-, ló-, marha- és sertés-kereskedés összesen 6338 ft. adóval, mi is a kereskedési adónak közel 60%-át teszi.

Az inkább iparos jellegű és csakis a helybeli fogyasztás fődözésére szorítókozó kereskedelmi ágakon kívül tehát csakis a gabna- és markakereskedés bír nagyobb jelentőséggel, ez okból mindenesetre érdekes lesz ezekkel részletesen megismerkedni.

A mi különösen Győrváros gabna-kereskedését illeti,*) ez városunkban már emlékezetet meghaladó idők óta annyira el van terjedve, hogy a város tulnyomó foglalkozását képezi. A Duna mellékágán a gőzhajóval Győrré érkező utasnak első tekintetre fel fog tűnni, hogy az egész Dunaparton egy hosszú ház-sor vonul végig, mely mindannyi egy és két emeletes, de csak a padlás ablakokhoz hasonló kis ablakokkal van ellátva; — ezen épületek mind gabnatáruk, melyek a gőzhajótól a vasuti állomásig is egész utcákat képeznek; némelyik oly díszesen van építve — főleg a Rába partján, — hogy kevés lakház van Győrrött, mely vele mérkőzhetik.

Hajdan — midőn még vasutaink és más gőzerejű közlekedési eszközeink nem voltak, a nyers terményekkel való kereskedés csakis a folyamok mentében honosodhatott meg.

Ezen időben főleg Pest, Komárom, Győr és Mosony városok kereskedői versenyeztek egymással, hogy hazánk fölös gabnaterményeit

*) Győrváros gabna-kereskedelmét a legújabb adatok alapján részletesen dolgoztam fel a statisztikai és nemz. közlemények számára; kiadja a m. tud. akadémia.

magtáraikba összegyűjtsék, és Ausztria nemkülönben a külföld piacára szállítsák. Komáromban azóta a gabnakereskedés csaknem egészen megszűnt, Mosonyváros forgalma 3 millió mérőről 300 ezerre hanyatlott; — egyedül Győr volt képes gabnakereskedését fenntartani és Pest városával versenyre kelni; dacára annak, hogy Pest napról napra veszélyesebb versenytársá lőn. Budának Triesttel, — a mohács-pécs-barcsi vasutnak N.-Kanizsával, Triesttel és a bánáti vidékkel való összekötése mindmegannyi előnyök Budapest gabna-kereskedésére és hátrányok Győr kereskedelmére nézve. Mindennek dacára Győrváros jól szervezett gabna-kereskedése és forgalma 1865 óta épen nem csökkent, sőt ellenkezőleg — emelkedett, mit az általam gyűjtött és a tud. akadémia statisztikai és nemzetgazdászati közleményeiben részletesen feldolgozott adatok eléggé bizonyítanak; mindezekből csupán a végeredményeket igtatom ide.

	Győrbe érkezett	Győrből elszállítatott
1865	2.906,201 vm.	3.122,595 vm.
1866	3.682,139 „	3.729,169 „
1867	4.163,389 „	4.229,505 „
1868	4.493,363 „	4.627,797 „
1869	4.571,738 „	4.615,759 „

Öt év alatt tehát Győrré érkezett összesen 19·513·830 vmázsa, és Győrből elszállítatott 20·344·897 vmázsa gabona; az öt évi gabnaforgalom tehát közel 40 millió vámmázsa gabonát tett.

Az érkezett és tova szállított gabnamennyiség adatai bizonyítják, hogy a Győrré érkező összes gabnamennyiség tisztán kereskedelmi szempontból érkezik városunkba.

Ezen adatokból nemcsak Győr kiviteli gabnakereskedése, hanem a kereskedés iránya is felismerhető. Ugyanis az összes gabnamennyiség alulról érkezik, mert a győri gőzhajózási társulat hajói Győrnél feljebb nem közlekednek, a vont és evezős hajók sem mehetnek tovább, mint Győrig; innen van, hogy az egész tovaszállítást a szab. dunagőzhajózási társulat és az államvaspálya teljesíti; ezek adatai szerint pedig az egész mennyiség fölfelé Bécsnek szállítatik.

A gabna-kereskedés tárgyát tulnyomólag buza és zab képezi, úgy hogy a győri gőzhajó-társulat hajóin leginkább csak buza, az államvaspályán és dunagőzhajó-társulat hajóin buza és zab érkezik; a többi

gabnanemekre alig esik a szállítás 10%-a. A kereskedés tárgyát képező buza és zab a bánáti vidékről érkezik, miből érthető, hogy mennyi nehézséggel kénytelenek kereskedőink megküzdeni, főleg a Ferenc-szatorna tisztítása és kotratása óta, mely a hajókat még nagyobb kerülő ut megtételére kényszeríti. Valóban csodálni lehet, hogy a győri gabnakereskedők ennyi nehézség dacára emelni és fejleszteni képesek a gabnakereskedést, és veszedelmes vetélytársukkal Budapesttel kiállják a versenyt dacára annak, hogy a főváros a szállítási vonalba esik.

A főváros adatainak összehasonlítása a győriekkel szintén igazolja, hogy mily jelentékeny a mi gabnakereskedésünk; ugyanis 1867-ben Győrből elszállított 4·200·000 vámmázsa gabona; Budapestről pedig 5·200·000, — tehát csak is 1 millió vámmázásával több. Győr még oly években is megszerezte kereskedése számára a szükséges gabnamennyiséget, midőn azt Bánátból a szűk termés miatt meg nem kaphatta; így 1869- és 1870-ben a győri magtárakban létező gabnának legnagyobb része Szerbia- és Oláhországból jött.

Győr birtokában van mindazon vállalatoknak, melyeket egy virágzó gabnakereskedés igényel; ilyenek a győri gőzhajó-társulat, mely csakis gabnaszállítással foglalkozik, továbbá a „győri Lloyd“, mely arra ügyel, hogy a gabnakereskedéssel visszaélés ne történjék, és e célból naponként saját helyiségeiben tőzsdét tart, melyben a gabnaárak a tényleg létrejött üzletek alapján jegyeztetnek; ezenkívül a mérték körül támadó viszálykodások elintézése szempontjából új szerkezetű és igen tökéletes gabnamérő-géppel van ellátva. Ezen intézetről alább részletesen fogunk szólni, valamint a győri gőzhajó-társulatról is.

Ezen kívül összefügg a győri gabnakereskedéssel:

1. A fuvarosok keresete, miután a gabna csaknem egészen a Dunán érkezik és innen vagy egyenesen a vasuti indóházhoz vagy előbb magtárakba és azután a vaspályához vitetik. A Győrött létező 150 fuvaros tehát ennek köszöni létét, hasonlóképpen a szákhordók és gabnafelügyelők (vigyázók), kiknek együttes száma közel 200-ra tehető.

2. A zsákkölesönző és zsákvarró intézetek száma 6 és összesen 40—50 embernek, többnyire nőknek nyújt állandó keresetet.

3. A magtáráépületek száma hivatalos feljegyzés szerint: a belvárosban 14, a Ferdinándvárosban 36, a Ferencvárosban 52, az újvárosban 8, a Nádorvárosban 37, összesen 147.

Ez csak az önálló magtári épületek száma; ezenfelül számos ház

van, hol vagy a padlás, vagy a földszint egy része magtárrá van átalakítva, úgy hogy a magtárakban átlag legalább 4 millió mérő gabna helyezhető el.

4. A gabnás hajók egy része szintén győri lakosok tulajdonát képezi; összesen 31 hajó van a győriek birtokában, de a nem győri hajók egy nagy részének legénysége is győri, mert számos bánáti és más hajó állandóan Győrré szállít, és így a legénység családja többnyire itt van letelepedve; ezek 1869-ben „győri hajós-egyletet” alakítottak, melynek tagjai csak feddhetlen és jó erkölcsű győri hajósok lehetnek. Az egylet 250 tagot számlál, és célja: tagjait betegségben segélyezni és eshetőleg a temetési költségeket viselni.

5. A győri gőzhajózási-társulat is egyedül a gabonakereskedésnek köszöni létét.

6. Ezenfelül városunkban a gabnakereskedők számát 250-re tehetjük, és így épen nem túlzott azon számítás, mely az illetők családjait is bele véve 2000-re teszi azok számát, kiknek léte a gabnakereskedéssel közvetlenül összefügg, úgy hogy Győrött minden 10-dik ember gabnakereskedés után él.

A másik fontos kereskedelmi ág a marhakereskedés, de ennek adataiból csak igen keveset ismerünk; az adózási lajstromok adatai szerint főleg a sertéskereskedés van elterjedve, mely hajdan a Győrött nagyobb számmal lakó szerbek kezében volt, jelenleg azonban a szerbek már egészen eltűntek, és a sertéskereskedés részben a gabnakereskedéssel együttesen üzetik. A nagy számú sertésszállások is igazolják ezen ág elterjedt voltát, valamint a dunagőzhajózási-társulat utolsó három évi szállításai is, melyek szerint Győrré 1870-ben 22,854, 1871-ben 13,011, 1872-ben 9,293 darab sertés érkezett.

A marhakereskedés terjedelmét egyrésről a helybeli husfogyasztás nagyságából, másrésről a marhavásárookra hozott marha darabszámából lehetne leginkább megítélni,

A husfogyasztásra nézve a mészáros-céh könyvei adnak némi fölvilágosítást; e szerint Győr városban levágatott — a 3 utolsó év átlagát véve — évenként 1800 db. ökör, 900 db. tehén, 1500 db. gőboly juh, 3500 db. legelő juh; Győr-Szigetben pedig 700 db. szarvasmarha, és 2000 db. juh.

Mindezt leginkább kereskedők közvetítésével vásárolják a mészárosok. A vásárookra hozott marhaszám adatai hiányzanak.

Győrött főleg a l ó v á s á r o k nevezetesek, és messze vidékről láto-

gatottak, mert Bábolna és Kis-Bér méneseinek közelsége általán nagy befolyással van arra, hogy megyénkben még a földművesek lovai is igen szépek és erősek; azonkívül az említett ménesekből kikerült lovak is nagy számmal szerepelnek a győri lóvásáron. A husvéti lóvásárra néha a szakértők becslése szerint 2—3000 dbnál is több kerül, az urnapi vásárra pedig a szarvasmarhák kerülnek nagy számmal. Sajnos, hogy a vásáron kiállított szarvasmarha és lójárlatok számából sem lehet a mennyiségre következtetést vonni. Ezen marhalevelek száma évenként átlag 1200-ra tehető, de nem minden — a vásárra hozott darab után állítatik ki marhalevél, és a kereskedők néha 20—30, sőt több darabról is egy szám alatt állítatják ki a marhalevelet, úgy hogy bátran tehetjük a vásárookra egy éven át érkező marhalétszámot 7—8000-re, melynek legnagyobb része ló-, ökör-, gőboly- és tehén. Kereskedésünk általános és folytonos fejlődését végre az utolsó öt év adórajstromai is bizonyítják, mert a kereskedők fizettek 1866-ban 10,848, 1867-ben 11,166, 1868-ban 11,004, 1869-ben 11,623, 1870-ben 11,917 frtot.

A kereskedelem kevésbé jelentékeny ágait mellőzve, említendő még a kereskedés emelése céljából létező győri kereskedelmi-társulat vagy gyűlde, mely „győri Lloyd“ cím alatt 1856-ban alakult, és 1863-ban kibocsátott részvények útján a Széchenyi-téren lévő két emeletes házat vette meg, hol egy díszes társalgási termet létesített a szükséges mellékhelyiségekkel.

A „győri Lloyd“ főcélja, hogy a kereskedőknek gyűlhelyül szolgáljon és a kereskedést és műipart közvetve úgy mint közvetlenül előmozdítsa. Ezen cél elérése szempontjából közvetíti a termények adásvételét. Az egyesület 1872-ben megerősített alapszabályai alapján részvényes és bejáró tagokból áll. Részvényes tagok azok, kik azon 830 darab 100 ftos részvények birtokában vannak, melyeken a ház vásároltatott és a földszinti kávéház berendeztetett; a részvényes tagok száma jelenleg 150. A belépő tagok az általuk beszerzett vagyont, — hova a befizetésekben támadó alaptőke, a butorok és az új szerkezetű gabnamérő gép tartozik, — külön kezelik; ezeknek száma 270. A bejáró tagok egyuttal kötelesek magukat a „győri Lloyd“ szokás-jogainak alávetni, melyek szerint a társulat a kereskedelemre, főleg pedig a gabnakereskedelemnél előforduló becslési ügyekre nézve mint békebiróság működik. A békebiróilag foganatosított gabnabecslések száma, — mely célra a mérőgép szolgál, 1870-ben 54, 1871-ben 77, 1872-ben 82 volt.

Pénzintézetek.

A kereskedelem és ipar, de részben a mezőgazdaság előmozdítására egyéb tényezőkön kívül főleg pénzintézeteink szolgálnak, melyek a kereskedést, műipart, részben pedig a földbirtokot is a szükséges tőkével látják el. Ezen intézetek hasznos befolyását főleg azok működéséből ismerjük fel, melyet a következőkben óhajtunk föltüntetni:

1. „Az első takarékpénztár“ még 1844-ben 300 darab 100 ftos részvényt nyel alakult; ezen 30,000 ft. képezi jelenleg az intézet részvénytőkéjét, mely után az intézet — öt év átlagát véve közel 24 ezer ft. évi tiszta jövedelmet volt képes kimutatni. Az intézet vagyona az 1872. évi állapot szerint áll egy 112,000 ft. értékű házból és a künnlevő követeléseket, váltókat stb. nem számítva — közel 160,000 értékű részvénytárhoz és 50,000 ft. értékű pénztári utalványok birtokában van. A künnlevő követelésekkel együtt pedig az intézet vagyonállapota 1872-ben 2142,814 ft. volt. Az egylet iránt táplált bizalmat a folyton növekvő betételek mutatják, melyek u. i. 1866-tól 1872-ik 680 ezerről 2 millió fölülr emelkedtek, s melyek éppen nem csökkentek az ujabban keletkezett takarékpénztár és más pénzintézetek versenyé dacára.

A pénzintézet azonfelül, hogy többrendű jó hitelű részvénytárhoz tulajdonosa, — következő üzletekkel foglalkozott;

a) váltóleszámtólással; az intézet által leszámított váltók értéke 1866—1872-ig 5,614,606 ft;

b) előlegezett áru értékpapírokra és értéktárgyakra 1866—1872-ig 2,478,248 ftot.

c) ingatlanokra jelzálogi hitelt nyújtott 1866—1872-ig 671,187 ft.

A győri takarékpénztár a legujabb pénzválság dacára is szilárdan áll, és 100 ftos névértékű részvényei 8—900 fton kelnek.

2. A „kölsönös segélyező egylet“ 1864. év sept. 4-én jött létre, és üzleti tőkéje a tagoknak 10 évre kötelezett 50 krnyi heti fizetéséből képződik, mely egy-egy tag részéről egy év alatt 26 frtot, 10 év alatt 260 frtot tesz; 10 év után az egylet vagyona a tagok között fölosztatik, addig pedig a tagok kölsönös jóállás mellett kötvényekre vehetnek föl kölsönöket. Ezen egylet működése csakis ilyenmő kölsönzésekre szorítkozik, úgy hogy az intézet összes követelése egyszerű és jelzálogosított kötvényekben fekszik.

Ezen egylet főleg a kis ipar támogatására volt igen jótékony hatással, s így sajnálni lehet, hogy több oly adósa van, kiket a köny-

nyelmu bórzejáték tönkre tett, és így nagyobb veszteségnek néz elébe.

3. „A kereskedelmi bank“ 1868. augusztus 29-én jött létre, 1872-ben pedig alapszabályait lényegesen módosította. Eredetileg alaptőkéjét 400,000 frtban állapította meg és 2000 db 200 frtól szóló részvényeket bocsátott ki, 1872. sept. 26-án alaptőkéjét 1 millió ftra emelte föl, és a részvényesek számát 3000 darabbal szaporította. Célja a kereskedelem és ipar előmozdítása rendes bank és egyéb üzletek által, mely célból következő üzletágakkal foglalkozik: 1869—1871-ig

a) Váltóleszámtólás által leszámított 11,689,902 frt értékű váltót.

b) Áru és értékpapírokra előlegeztetett 472,709 frt.

c) Bizonyos névre és legalább 100 o. é. frtról szóló pénztári utalványokat kibocsátott 5,403,100 frtig, beváltott 4,251,000 frtig.

Tiszta nyeresége 1869—1871-ig 67,144 frt volt.

4. A „Vesta“ szintén csak egyleti tagoknak ad kölcsönt, és így ez is az önszegélyzés elvén alapszik. Alakult 1870-ben. Tagja lehet minden önálló feddhetlen jellemű egyén, ki legalább egy betét fizetésére kötelezi magát, mely hetenkint 10 krból áll. Az egylet ily módon befolyt jövedelméből $\frac{19}{20}$ rész olcsó kamatra kiadatik, de csakis egyleti tagoknak, $\frac{1}{20}$ -része pedig segélypénztár létesítésére fordítatik, melyből a hibájok nélkül elszegényedett vagy szerencsétlenné lett egyleti tagok segélyeztetnek.

Az egylet saját tagjainak kölcsönzött (váltókra, jelzálogra és betéti könyvre) 1871-ben 14,171, 1872-ben 20,361 frtot.

Segélyalapja jelenleg 311 frt, és az évi tiszta nyereség, mely a betétekért osztalékul esett, 1214 frt volt.

5. „A városi és megyei takarékpénztár“ 1871. július 1-én alakult, székhelye Győr, célja és üzletköre teljesen azonos az első győri takarékpénztáréval; alaptőkéje 100,000 frtban van megállapítva, és e célból 1000 darab 100 frtos részvényt bocsátott ki.

Egy ilyenmü önszegélyző egylet létezett a megye területén Győr-Szigetben 1862-től 1872-ig; ekkor feloszlott és leginkább ennek tagjai alakították a városi és megyei takarékpénztárt, mely mindjárt az első évben létre hozott és 31,000 frttal segélyezett kebelében egy önszegélyző egyletet.

6. „A hitel és zálog intézet“ 1871-ben sept. 1-én jött létre 400000 frt. részvénytőkével, melyből 300000 frt van befizetve; egy-egy részvény névértéke 100 frt. Az intézet első évi működésének befejezése után rendkívül fényes eredményeket volt képes fölmutatni.

Az egyesület első évi működése után már tulajdon házzal bírt, és részvényesei 22% osztalékot kaptak, mi valószínűleg az 1873-ik év első hónapjaiban még inkább növelte az intézet iránt táplált bizalmat, melyből fájdalom csak az újabb börzeválság ábrándította ki városunk polgárait, kiket azon intézet mélyen bevont a börzejáték üzelméibe. Azon polgárok, kik városunkban leginkább érdekelve voltak a játékban, és kiket ez csakhamar tönkre tett, nagyobb összegekkel adósai voltak ezen intézetnek. Ezenfelül az intézet maga is bizományi üzlettel, papírok adásával és vevésével foglalkozott, és innen volt óriási nagy pénzforgalma. Nem csoda tehát, ha az intézet a válság beállta után azonnal liquidálni akart, de csakhamar csődöt volt kénytelen mondani.

Az 1872-ki zárszámadás alapján összes szenvedő állapota 767,157 forintot tesz, melyre a künnlevő váltóköveteléseken felül alig van 150,000 forint fedezet, a váltók értéke pedig igen illusoriussá lett, miután a váltóleszámítások tulnyomólag azok javára történtek, kik a börzeválság által tönkre jutottak.

7. Végre 1872. december havában jött létre 500,000 forintnyi 200 forintos részvénytőkével a kereskedelem, ipar és földművelés támogatására „az általános hitelbank“, melynek működése azonban jelenleg még ki nem mutatható.

Összes pénzügyintézetünk működésének összehasonlítására szolgáljon a következő kimutatás, mely o. é. forintokban van adva, és a Vestánál 1871-re, a hitel- és zálog-intézetnél, valamint a városi- és megyei takarékpénztárnál 1872-re, a többinél pedig 1870-re vonatkozik.

Az intézet neve	Évi nyers bevétel	Évi nyers kiadás	Évi tiszta bevétel	Évenként leszámított vál- tók értéke	Értékpapír, áru- és értéktárgyak ra előlegezett	Pénztári jegy, utalvány és kama- tozó cheque		Betéti könyvecs- kékre		Ingatlan va- gyonra betáblá- zott kölcsön	Évi pénztári forgalma	Összes ingó és ingatlan javai
						kibo- csátva	beváltva	beté- tetett	kivé- tetett			
Első tak. pénz- tár	3.366,803	3.348,285	26,733	996,606	518,877	—	—	1.370,927	1,260,483	115,701	6.860,371	2.142,814
Kölcsönös se- gélyező egyesület	278,889	62,000	216,889	*198,239	—	—	—	—	—	72,750	1.045,276	nincs ki- mutatva
Kereskedelmi bank	57,415	33,490	23,924	3.701,161	176,570	1.585,400	1.237,000	—	—	—	8.342,425	43,000
Vesta	1354	1016	338	10,347	6915	—	—	14,422	4447	12,800	16,333	—
Hitel- és zálog- intézet	187,140	108,752	78,388	3.383,072	93,063	537,400	364,100	1.800,960	1.507,103	7700	39 864,743	55,902
Városi és megyei tak pénztár . .	75,614	57,614	18,000	2.340,244	82,798	—	—	2.514,957	1.584,589	52,210	11.899,396	49,000
Összesen :	3.967,245	3 611,187	364,272	10.629,699	878,223	2.122,800	1.601,100	6.701,266	4.356,621	261,161	68.028,544	2.290,716

*) Kötelezvényekre történt leszámítolás.

Közlekedés.

A közlekedés élénkségének kimutatására kellő adatok hiányában, inkább csak a közlekedés főbb irányainak megismertetésére kell szorítkoznom.

A szállítással foglalkozó egyének száma az 1870-ki összeírás szerint a megyében: 20 vállalkozó, 21 hivatalnok, 141 munkás, összesen 182 egyén; a városban: 81 vállalkozó, 70 hivatalnok, 335 munkás, összesen 486 egyén.

Vasuti összeköttetéseinket illetőleg Győr újabban igen jelentékeny forgalmi központtá lőn.

1. Az osztr. szab. államvaspálya által Győr Béccsel, Szőny-nél pedig a déli vaspályával és így Budával áll összeköttetésben.

2. A nyugoti államvaspálya által egyrésztől Gráccal jön létre egyenes és közvetlen összeköttetés, — másrésztől Pápa-Keszthely felé tervben van a kiépítés, miáltal Győr Magyarország déli vidékével fog rövid és egyenes összeköttetést nyerni, sőt a flumei vasuthálózattal is összeköttetésben állani.

3. A győr-sopron-ebenfurti vasut által Sopronnyal nyer egyenes összeköttetést.

5. Az engedélyezett szőny-budai vonal kiépítése által pedig az eddigi kerülő helyett Győrvárosa Budapesttel nyerne rövid és egyenes összekötő vonalat.

A vízi közlekedést illetőleg városunk a Duna egyik ága mellett fekszik, mely csakis Győrtől egész Vénekig alkalmas nagyobb hajók felvételére. Mindennek dacára az első szab. dunagőzhajózási-társulat tehervonó gőzösei igen gyakran megfordulnak partjainkon; naponkint rendes összeköttetése van továbbá városunknak egy kisebb gőzös által a pest-bécsi személyszállító gőzössel.

A szab. dunagőzhajózási társulat győri állomásának élénk forgalmát következő adatok mutatják:

Győrből elszállítottat:

	utas	szemes vetemény	egyéb áru
1870-ben	14,935,	701,144 vm.	42,131 vm.
1871 „	14,882,	776,069 „	38,524 „
1872 „	17,492,	515,826 „	58,874 „
Győrré érkezett:			
1870-ben	17,569,	419,632 vm.	184,687 vm.
1871 „	16,911,	129,389 „	185,004 „
1872 „	19,848,	467,522 „	211,146 „

Ezen kívül főleg a győri gabnakereskedők részéről a gabonának az alvidékről hozzánk leendő szállítása céljából létesült 1864-ben 500,000 ft.

alaptőkével (melyből 450,000 frt. van befizetve) a „győri gőzhajózási-társaság“, mely helyben egy gőzgéppel ellátott hajógyárral bír, melyben a hajók kijavíttatnak és új hajók készülnek; eddig 5 darab 6—8000 mázsa teherképességgel bíró uszályhajót készítettek el ezen hajógyárban, hol 20—60 munkás dolgozik.

Az egylet 5 teherhordó gőzössel és 19 darab uszályhajóval bír.

Vásárok.

Győr sz. kir. városának évenként hat országos, — azonkívül hetenként két heti vására van.

Az országos vásárok, melyek különösen ló és szarvasmarha miatt igen látogatottak szoktak lenni, a következők: Piroska (január), Nagy hét, Urnap, Magdolna (julius) Kisasszony nap (september), és Katalin (november). Legélénkebbek a nagy-heti és urnapi vásárok, a midőn a kiállított lovak és szarvasmarhák száma ezrekre megy, és a melyeken az eladók de még inkább a vevők nemcsak a hazából, hanem majdnem egész Európából összesereglenek. — Győrvárosának hetivásárai legélénkebbek az aratás befejezte után, a midőn van nap, hogy az eladásra kiállított gabnaneműek mennyisége a 200,000 mérőt is meghaladja. Élénkek még e heti vásárok különösen az őszi hónapokban, és nagy-ünnepek előtt, midőn a városi közönség élelmi szerekből tesz nagyobb mérvű bevásárlásokat. — A gabna-adás-vevésből származó viszályok megszüntetése és perek megelőzése céljából a hetivásárokon egy a városi hatóság által tekintélyesített és kereskedőkből álló kiegyezettető bíróság nagy sikerrel működik a vásár színhelyén.

Ezenkívül van Győrmegyében Hédervárnak, Sz.-Mártonnak és Téthnek is, de csekélyebb mérvben látogatott vására.

5. Egészségügy.

Népesedési mozgalom.

Dr. Persz Adolftól.

Köztudomású tény, hogy a népesedési mozgalmakra vonatkozó adatok, valamint ezeknek lelkiismeretes és lehetőségig pontos egybeállítására és feldolgozására a tudományosan kezelt statistikában újabb időkben föltötte jelentékeny szerepet nyertek, s ennél fogva igen nagy tekintélyben részesülnek; ez csakis onnan eredhet, hogy mindinkább meg-

győződössé vált, s a tapasztalás számos esetei igazolták, miszerint kivált az egyes években vagy bizonyos időszakokban előforduló hullámzások nagy részben a politikai, társadalmi és közgazdászati viszonyok leghivebb tükréül szolgálnak.

A felhasználható adatok közül legtöbb méltánylást érdemelnek: az esketések, s ezek közül különösen a vegyes vallásuak, nem különben a születések, s ezek közül a törvénytelen ágyból valók, ugy szintén a halálozások, s ezek közül a gyermekek halálozása.

Ugyanis az esketések körülbelől visszatükrözik a társadalmi és közgazdászati viszonyokat, a mennyiben azokból ez utóbbiakra érdekes következtetéseket lehet vonni; tagadhatatlan u. i. hogy kedvezőbb években, — midőn a termés jobb és a megélhetés könnyebb, vagy az ipar és kereskedelem virágzik, — az egyének hamarabb határozzák el magukat családot alapítani; ellenben kedvezőtlenebb években, midőn a legalább egyelőre nélkülözhetlenek többé kevésbé hiányoznak, hasonló elhatározások nehezebben támadnak; s így valamely évben történt esketések száma meglehetősen biztos tájékozást nyújt a megelőző idő gazdasági állapotára; hozzájárul továbbá, hogy a vegyes vallásu esketések az egyes hitfelekezetűek kölcsönös állását tüntetik fel.

Hasonlóképen a születések — kivált ha az esketésekkal egybevetve képezik a vizsgálat tárgyát, — a népesség termő ereje és életképessége mellett vagy ellen tesznek tanubizonyosságot; különösen a finem szaporodása vagy hanyatlása a katonai szolgálat szempontjából véve beható politikai jelentőséggel bír, s a törvénytelen ágyból való születések a társadalmi és szorosabb értelemben vett erkölcsi életről kétségtelen fölvilágosításul szolgálnak.

Ugy szintén a halálozások, főleg a már említett tényezőkkel összehasonlítva, a társadalmi és közgazdászati viszonyoknak majdnem fő ismérvei, mert kétségtelen hitelességgel feltüntetik a közegészségügyi állapotokat; különösen pedig a gyermekhalálozások száma a társadalmi és közgazdászati állapotnak sok tekintetben leghivebb kinyomata, miután elvitázhatlan, hogy a közművelődés és vagyonosodás emelkedésével a legnagyobb gondoskodást igénylő gyermekek sorai kevésbé ritkulnak, míg az ellenkező a gyermekek korai elhunytát növelni szokta.

Azonban mindezekre nézve biztos támpontokat csak úgy nyerhetünk, ha több évet veszünk fel alapul, s ezekhez képest iparkodunk az átlagos állapotot kideríteni s ebből következtetéseket felállítani. Jelen vázlatunkban az 1866—1870-ig, tehát 5 évre terjedő adatokra támaszkodunk.

Ha a fenn elősorolt főadatokat ezen időközre kitüntetni szándékozunk, ezt következő táblázatokban tehetjük.

1. Győr városában.

Évben	Házasság köttetett		S z ü l e t e t t						M e g h a l t					
	össze- sen	vegyes- vallású	fiu	leány	össze- sen	törvénytelen			fin.	nón.	össze- sen	gyermek 5 éves korig		
						fiu	leány	össze- sen				fiu	leány	együtt
1866	136	22	402	334	736	65	50	115	546	453	999	214	181	395
1867	158	21	314	338	652	40	49	89	395	332	727	176	172	348
1868	213	28	380	387	767	68	69	137	354	321	675	153	139	292
1869	227	25	365	350	715	43	54	97	436	378	814	225	197	422
1870	187	24	385	415	800	64	54	118	394	327	721	180	156	336
Évi átlag	184.02	24.00	369.20	364.80	734	56	55.20	111.20	425	362.20	787.20	189.60	169	358.60

2. A megyében.

1866	596	21	2284	1716	4000	138	135	273	1887	1844	3731	955	780	1735
1867	734	24	1681	1611	3292	96	100	196	1388	1342	2730	754	694	1448
1868	1078	38	1863	1726	3589	100	100	200	1643	1518	3161	886	781	1767
1869	930	18	1917	1892	3809	124	114	238	1746	1581	3327	955	815	1770
1870	877	33	1967	1886	3853	91	101	192	1650	1556	3206	895	895	1803
Évi átlag	843	26.80	1942.40	1766.20	3708.60	109.80	110	219.80	1662.80	1568.20	3231	891.60	793	1684.60

Ha már most a fenn elősorolt egyes éveket külön-külön behatóbb figyelemmel vizsgáljuk, de egyszersmind egymással is össze hasonlítjuk: ez uton több — a tudomány és tapasztalat által egyaránt szentesített elvnek megvalósulását deríthetjük ki; azonban itt jól megjegyzendő, hogy különösen a városra vonatkozó adatokat a különféle életviszonyok egyelőre beláthatatlan változatainál fogva kevésbé lehet biztos következtetések lehozatalára felhasználni, miért is csak a sokkal egyszerűbb falusi életviszonyokat körülölelő megye adatait kívánjuk tüzetesebben elemezni, s itt is csak a legfőbb tényeket felhozni.

A megyére nézve legelőször is önkéntelenül szembe tűnik azon tény, hogy míg 1866-ban az esketések száma csak 596, s 1867-ben 734, már a következő 1868. évben 1078, 1869-ben 930, és 1870-ben 877 volt, tehát az utóbbi évek nyíltan kedvezőbbek, mint az előbbieik, s kivált a középső év szerfölött kedvező. Ennek nagyon természetes és egyszerű oka abban rejlik, hogy köztudomás szerint 1866-ban két nagy csapás uralkodott, t. i. a fagy és a háboru, s az ennek folytán támadt cholera, miért is ezen — és a közvetlenül utána következett évben a család megalakítása nehezebb volt, s az esketések számának fogyni kellett; de miután a nép e két csapást kiheverte, a harmadik év a beállott fogyasztást annál feltünőbben kipótolni ügyekezett, mert 1867-ben meglehetősen termés is volt; végre a két utolsó év mintegy a rendes állapotba való visszatérést jelzi, s e két év már rendkívüli különbséget nem is mutat.

Hasonlóképen a születésekre nézve első tekintetre fölötte szembe tűnő, hogy míg 1866-ban a születések száma 4000, 1867-ben már csak 3292, és 1868-ban ismét 3589, valamint 1869-ben 3809 s 1870-ben 3853 volt; tehát a második év hirtelen fogyott, a harmadik már ismét emelkedett, végre a többi évek fokankint való emelkedést s egyuttal majdnem teljes egyenlőséget mutatnak. Ennek oka az esketésekre vonatkozólag mondott tényekben fekszik; ha u. i. 1866-ban rendkívül kevés esketés történt, ennek természetes hatással kellett lenni az utána következett év születéseire, úgy hogy ezeknek kétségtelenül fogyni kellett; miután azonban a további években az esketések száma helyreállott s illetőleg emelkedett, természetesen a születések számának is újra lépcsőzetesen helyreállani és emelkedni kellett, mihez képest a két utolsó év csakugyan már igen csekély eltérést mutat.

A halálozásokra nézve szintén első tekintetre feltűnő, hogy míg 1866-ban a halálozások száma 3731, 1867-ben már csak 2730, 1868-ben 3161, valamint 1869-ben 3327, s 1870-ben 3206 volt; tehát az első év legkedvezőtlenebb s a második év ellenkezőleg legkedvezőbb számot

mutat föl; végre a három utolsó évben rendkívüli eltérések már nem észlelhetők. Ennek oka is az esketések s kivált a születések körülményeiből önként következik; ugyanis az első évben mutatkozó fölötte kedvezőtlen állapot az említett járványos betegségben gyökerezik, mely számos áldozatot ragadott magával; ellenben a második év mintegy a rendkívüli viszonyokból a rendes állapotba való visszatérést jelzi, s a további évek az esketések és születések emelkedő számával a legtermészetesebb módon karöltve járnak.

Nem kevésbé érdekes eredmények tárulnak fel továbbá akkor, ha az általános táblázatokat részletekre bontjuk, és pedig külön tekintet szentelve Győr városában az egyes hitfelekezeteknek, különösen pedig a róm. kath. vallásuaknak mint tulnyomó elemnek városrészenként, továbbá a megye egyes járásainak.

Győrvárosban hitfelekezetenként:

1866—1871-ig évi átlagban	Házasság		S z ü l e t e t t						M e g h a l t					
	össze- sen	vegyes vallásu	fiu	leány	össze- sen	törvénytelen			fin.	nőn.	össze- sen	gyermek 5 éves korig		
						fiu	leány	össze- sen				fiu	leány	össze- sen
Róm. kath.	138.8	11.8	269.4	270	539.4	51.6	50	101.6	336.8	283	599.8	152.6	133.2	285.8
Ágost evang.	28.6	8.2	50.6	508	101.4	1.6	2.6	4.2	53.4	48.6	102	22.6	19.6	42.2
Helv. reform.	7.6	4	17	15.2	32.2	2.2	1.8	4	21.8	15.6	37.4	8.4	7	15.4
Izraeliták	9.2	0	32.2	28.8	61	0.6	0.8	1.4	13	15	28	6	9.2	15.2

Győrmegyében járásokonként:

Sokorói járás	213.2	3.6	547	518	1065	26.6	26.2	55.8	477.4	558.6	936	264.2	238.2	502.4
Pusztai járás	295	12.4	646.2	611.2	1237.4	34.6	37.2	71.8	561	512	107.3	301	289.2	590.2
Tó-, Szig-, Csil. járás	334.8	10.8	749.2	637	1386.2	45.6	46.6	92.2	624.4	597.6	1222	326.4	265.6	592

Győrvárosban a róm. katolikusoknál városrészenként:

Belváros	55.2	4	82.6	81	163.6	18.2	17.4	35.6	102.4	86.4	188.8	46.2	40	86.2
Ujváros	46.2	3.8	106	116.6	219.6	19.6	21.6	41.2	158.8	136.4	295.2	64.4	60.4	124.8
Nádorváros	29.4	3.6	56	56.6	112.6	12.8	10.2	23	53.2	41.8	95	28.8	22.4	51.2
Szabadhegy	8	0.4	24.8	21.8	46.6	1	0.8	1.8	22.4	18.4	40.8	13.2	10.4	22.6

Ha most az esketések, születések és halálozások fönnebb kimutatott évi átlagos számaait egyrésről a jelenlevő népesség számával, másrészt kölcsönösen egymás között összehasonlítjuk, következő érdekes eredményekre jutunk.

I. Esketés.

A népesség összes számából			Az esketések összes számából	
	Az összes esketések ‰-ban	Hány lélekre esik egy esk.	Vegyes vall. esk. ‰-ban	Hány esketésre esik egy vegy. vall.
Győrvárosban	0.91	108.88	11.74	7.66
római katolikus . . .	0.97	103.09	7.97	12.54
ágostai evangélikus .	0.99	100.25	28.57	3.50
helvét reform. . . .	0.72	138	57.14	1.75
izraelita	0.52	192.11	0	0
Győrmegyében	1	99.17	3.08	32.42
sokorói járás	0.98	102.03	1.40	71
pusztai járás	1.01	99.01	4.06	24.58
tó-, sziget-, csilizk. járás	1.02	97.69	3.02	23.56

A vegyes vallású esketések a népesség összes számából a városban 0.11‰-ot, a megyében pedig 0.3‰-ot tesznek, s a városban 834.79, míg a megyében 3215.46 lélekre esik egy vegyes vallású esketés.

II. Születés.

a) a népesség összes számával összehasonlítva.

Az összes népszámból			A születettek összes számából	
	A születettek ‰-ban	Hány lélekre esik egy született	Törvénytelen szül. ‰-ban	Hány szülöttre esik egy törvénytelen
Győrvárosban	3.66	27.29	15.12	6.61
római katolikus . . .	3.78	26.39	18.76	5.33
ágostai evangélikus .	3.27	30.56	3.96	25.25
helvét reform. . . .	3.31	30.18	12.50	8
izraelita	3.52	28.34	2.29	61
Győrmegyében	4.43	22.54	5.90	16.93
sokorói járás	4.90	20.40	5.16	19.36
pusztai járás	4.23	23.62	5.74	17.42
tó-, sziget-, csilizk. járás	4.20	23.56	6.41	15.58

b) a szülöttek nem szerint összehasonlítva.

A szülöttek összes számából								
	Finemű ‰-ban	Hány szülött- re esik egy finemű	Nőnemű ‰-ban	Hány szülött- re esik egy nőnemű	Törvénytelen			
					Finemű ‰-ban	Hány szüle- tére esik egy törvény- telen fi	Nőnemű ‰-ban	Hány szüle- tére esik egy törvény- telen nő
Győrváros	50.50	1.98	49.50	2.01	7.63	13.10	7.49	13.34
Győrmege	52.63	1.90	47.37	2.09	2.94	34.01	2.96	33.70

III. Halálozás.

a) a népesség összes számával összehasonlítva.

Az összes népszámból			A halálozások összes számából	
	A halálo- zások ‰-ban	Hány lélekre esik egy halálozás	Gyerme- halálozás* ‰-ban	Hány ha- lálozásra esik egy gyermek
Győrvárosban	3.92	25.45	45.66	2.19
római katolikus . .	4.21	23.75	47.61	2.10
ágostai evangélikus .	3.23	30.87	42.01	2.38
helvét reform. . . .	3.83	26.10	40.65	2.46
izraelita	1.61	61.75	53.76	1.86
Győrmegeyében	3.86	25.87	52.35	1.91
sokorói járás	4.31	23.20	46.03	2.17
pusztai járás. . . .	3.66	27.27	55.24	1.81
tó-, sziget-, csilizk. járás	3.17	31.95	58.13	1.72

b) a halálozások nem szerint összehasonlítva.

A halálozások összes számából.								
	Finemű ‰-ban	Hány halál- esetre esik egy finemű	Nőnemű ‰-ban	Hány halál- esetre esik egy nőnemű	Gyermekehalálozás			
					Finemű ‰-ban	Hány halál- esetre esik egy finemű	Nőnemű ‰-ban	Hány halál- esetre esik egy nőnemű
Győrváros	54.34	1.84	45.66	2.17	52.91	1.89	47.39	2.11
Győrmege	51.54	1.94	48.46	2.06	27.62	3.62	24.57	4.07

*) Az 5 éven alul eső gyermekkorot értve.

IV. Esketés, születés és halálozás.

Győr városban a róm. kath. hitfelekezetenél városrészenként.

	Esketések összes számából		Születések összes számából		Halálozások összes számából	
	Vegyes val- lásu ‰-ban	Hány eske- tésre esik egy vegyes vall.	Törvényte- len ‰-ban	Hány szülött- re esik egy törvénytelen	Gyermek ha- lálózás ‰-ban	Hány hal-ra esik egy gyerm. hal.
Belváros . . .	7.27	13.75	21.33	4.71	45.87	2.18
Ujváros . . .	6.52	15.33	19.34	5.17	42.19	2.37
Nádorváros . .	10.35	9.66	20.57	4.86	53.76	1.86
Szabadhegy . .	0.40	250	4.34	23	57.47	1.74

A feltüntetett számarányokból a megelőzőleg említett elvek alapján számos tanulságos következtetés vonható megyénk és városunk közigazgatási, vagyoniassági, társadalmi, közműveltségi és erkölcsi viszonyaira.

Adatok a lakosság ép-létének és közegészségügyi viszonyainak megbírálásához.

Dr. Buzinkay Gyulától.

I.

Rendelkezésünkre csupán az 1866-tól 1870-ig terjedő katonaaállítási lajstromok állnak, melyeknek alapján a sorozási vizsga alkalmával megjelent 20—23, 1869-ben pedig a 20—25 éves férfi lakosság testi ép-ségének hű képét mutatjuk be; e vizsgálatunkból megnyugodva láthatjuk, hogy a városi, de főleg a megyei lakosság testi és egészségi állapota a vizsgált öt évben általában erős és ép fajra enged következtetni, de láthatjuk egyszersmind azon fogyatkozásokat is, melyekben a megye három járásának egyike szenvedett.

Győr város 20,035 lakosa közül:

Állítási év	A hadköteles	Megjelent és megvizsgáltatott	Felmentett vagy meg nem jelent	A hossz mérték			A mell mérték			Szolgálatra alkalmas	Szolgálatra alkal- matlan		
				maxi- muma	mini- muma	átlaga	maxi- muma	mini- muma	átlaga		ideig- lene- sen	végleg	össze- sen
1866	205	90	115	67.75"	50.00"	62.30"	még nem jegyeztetett			18	43	29	72
1867	510	118	392	66.00"	56.50"	61.75"	39.50"	30.00"	31.09"	42	54	22	76
1868	325	102	223	67.50"	54.00"	63.05"	36.00"	28.50"	31.87"	29	50	23	73
1869	536	274	262	69.25"	54.50"	63.64"	39.00"	21.50"	31.47"	56	202	16	218
1870	412	221	191	69.75"	55.00"	59.77"	36.50"	26.00"	30.84"	86	110	25	135
Öt évi átlag	397.60	161.00	236.60	68.05	54.00	62.10	37.77	26.50	31.31	46.20	93.80	23.00	114.80

A táblázatban kitüntetett 5 évi átlag számokat a város népességének összes számához viszonyítva, következő arányok mutatkoznak: 50.38 lakosra esik egy hadköteles, vagyis a lakosság 1.98%-a;

megjelent és megvizsgáltatott a hadkötelessék közül minden 2.46-dik, vagyis 40.65 %;

felmentetett vagy meg nem jelent a hadkötelessék közül minden 1.68-dik, vagyis 59.35%;

szolgálatra alkalmas lett a megvizsgáltak közül minden 3.48-dik, vagyis 28.72 %;

szolgálatra alkalmatlan lett a megvizsgáltak közül minden 1.40-ik vagyis 71.28 %, és pedig ideiglenesen minden 1.71-ik vagyis 58.47 %, véglegesen minden 7-ik, vagyis 14.28 %.

Vége az öt év alatt alkalmatlannak talált 115 egyénnek testi fogyatkozásai következőkép oszolnak el: duzznyak összesen 7, tehát átlag egy évre 1.40; golyva 3, átlag 0.60; törpe 4, átlag 0.80; görvély 2, átlag 0.40; gümőkór 7, átlag 1.40; süket 1, átlag 0.20; süketnéma 1, átlag 0.20; elmekór 1, átlag 0.20; szaruhomály 11, átlag 2.20; teljes vakság 5, átlag 1; visszéresomó 11, átlag 2.20; visszérsérv 3, átlag 0.60; lágyékesatorna-tágulás 6, átlag 1.20; lágyéksérv 19, átlag 3.80; általános foghiány 1, átlag 0.20; könyökiz-merev 3, átlag 0.60; csipiz-merev 3, átlag 0.60; térdiz-merev 2, átlag 0.40; gerinc ferdülés 6, átlag 1.20; csontdag 7, átlag 1.40; kecskeláb 3, átlag 0.60; ludtalp 9, átlag 1.80.

Legnagyobb számot mutat a lágyéksérv; egyenlő átlaggal fordulnak elő a szaruhomály és visszéresomó, a duzznyak, gümőkór és csontdag, a lágyékesatorna-tágulás és gerincferdülés, a golyva, visszérsérv, könyök-, csipiz-merev és kecskeláb, a görvély és térdiz-merev, a süket, süket-néma, kancsal és általános foghiány.

Győr megye 83,602 lakosa közül:

1) Egészben véve.

Állítási év	A hadköteles	Megjelent és megvizsgáltatott	Felmentett vagy meg nem jelent	A hossz mérték			A mell mérték			Szolgálatra alkalmas	Szolgálatra alkalmatlan		
				maxi- muma	mini- muma	átlaga	maxi- muma	mini- muma	átlaga		ideig- lenesen	végleg	össze- sen
1866	1074	569	505	69.50"	50.00"	62.50'	még nem jegyeztetett			183	326	60	386
1867	1623	702	921	68.50"	53.00"	61.25"	37.50"	25.00"	32.08"	270	346	86	432
1868	1741	460	1281	68.75"	40.00 "	58.87"	39.50"	25.00"	32.00"	187	192	81	273
1869	3040	2145	895	70.00"	49.00"	60.04"	39.00"	23.00"	31.33"	575	1425	145	1570
1870	2123	1376	747	69.00"	38.00"	58.50"	37.00"	22.00"	30.25"	562	738	76	814
Öt évi átlag	1920.20	1050.40	869.80	69.15	46.00	60.23	38.25	23.75	31.41	355.40	606.40	89.60	695.00
2) Járásonkint öt évi átlagban.													
Sokorói jár.	524.80	270.20	214.60	69.00"	54.05"	61.67"	36.25"	24.50"	32.34"	84.40	170.60	15.00	185.60
Pusztai jár.	748.80	401.00	345.80	68.60"	51.95"	62.07"	36.75"	27.12"	32.28"	144.80	233.60	24.60	258.80
Tó-, sziget-, csilizk. jár.	686.60	377.20	309.40	68.75"	47.10"	61.80"	38.22"	24.75"	32.51"	126.00	201.20	50.00	251.20

A táblázatban kitüntetett 5 évi átlag-számokat a megye népességének összes számához viszonyítva, a következő arányok mutatkoznak: minden 43,53 lakosra esik egy hadköteles, a mi százalékban 2.29 %-nak felel meg;

megjelent és megvizsgáltatott a hadkötelesek közül minden 1.82 dik, vagyis 54.94 %;

felmentetett vagy meg nem jelent a hadkötelesek közül minden 2.20-dik, vagyis 45.06 %;

besoroztatott megvizsgáltak közül minden 2,98-ik, vagyis 33.55 %;

alkalmatlan lett a megvizsgáltakból minden 1.51-dik, vagyis 66.45 %, — és pedig ideiglenesen minden 1.56-dik vagyis 64.10 %, véglegesen minden 11.72-ik, vagyis 8.54 %.

Az öt év alatt előfordult kórok és fogyatkozások ily átlagokat adnak: törpeség 17.40, lágyéksérv 11.40, gerincferdülés 5.40, golyva 5, gümőkór 4, teljes vakság és csípiz-merev 3.80, visszéresomó 3.60, görvély 3.20, szaruhomály 3, könyökiz-merev 2.60, nehézkór és ludtalp 2.20, visszér-sérv 2, térdzsugor 1.80, csontszú 1.40, kecskeláb 1.20, teljes kopaszság és lábtő-merev 1, lágyékcatorna-tágulás 0.80, duzznyak, gyöngeség, süketség, kancsalság, és farkastorok 0.60, hebegő, süket-néma, bujasenyv, mellkas-torzképződés és csontdag 0.40, elmekór, szemhéj kifordulás, alszár-fekély, vizesér, heresorv, hímvesszőhiány, dongaláb, konoknyak és pikkelysömör 0.20.

A magassági mértékeket egymáshoz hasonlítva, a legnagyobb test magasságát (70") 1869-ben a sokoróaljai járásban találjuk; a legkisebb hossz mérték pedig (38") 1870-ben a tó-, sziget- és csilizközi járásban jött elő.

A megyében a legnagyobb évi átlag 62.81" volt a sokoróaljai járásban, 1868-ban legkisebb szintén e járásban 1867-ben, midőn 60.52" átlagot mutatott.

Az öt évi átlag legnagyobb Győr városában 62.10", a megyében legnagyobb a pusztai járásban 62.07", legkisebb a sokoróaljai járásban 61.67".

A mellmérték legmagasabb számmal 39.50" 1867-ben Győr városában és ugyanezen nagysággal 1868-ban a pusztai járásban fordult elő; legkisebb mellmérték találtatott 1869-ben Győrvárosában 21.50". A megye területén legkisebb mellmérték 22.00" a tó-, sziget- és csilizközi járásban 1870-ben találtatott.

A mellmérték évi átlagai közül legnagyobb volt 1869-ben 33.84", a sokoróaljai járásban, legkisebb a pusztai járásban szintén 1870-ben 31.22" fordult elő.

A mellmérték öt évi átlagai közül legnagyobb a tó-sziget- és csilizközi járásban: 32.50'', legkisebb pedig Győr városában: 31.31''.

Mind a hossz-, mind a mellmérték évi ugyszintén öt évi átlagai arról győznek meg, hogy a lakosság elég magas és elég széles termettel bír, tehát testileg elég ép, és általában erősnek mondható. A magassági és szélességi viszonyok tanulmányozása körül még a teljesen ép — és így katonának alkalmas egyének számaránya valamint a szolgálatra alkalmas, ép, erős testalkatúak és a kóros, vagyis végleg alkalmatlannak viszonya is bizonyítja a testi épiséget és erősséget.

Főnnebb láttuk, hogy míg Győr városban 5 év alatt megvizsgált hadkötelesekből ép — s így szolgálatra alkalmas volt 28.72 % és kóros, végleg alkalmatlan 14.28%, — addig a megye összes járásaiban együtt véve szolgálatra alkalmas volt 32.55 % és végkép alkalmatlan csupán 8.54 %.

A megye egyes járásaiban külön-külön vizsgálva a szolgálatra alkalmasak számarányát, és összevetve ezt a végleg alkalmatlannak százaléki számaival, mindenütt kedvezőbb viszonyt találunk, mint a városban. Legkisebb százalék soroztatott be a sokoróaljai járásban, hol a beváltak százaléka 31.31 %, de ismét a végleg alkalmatlannak százaléka is itt a legkisebb 5.55 % volt.

A pusztai járásban legnagyobb a szolgálatra alkalmasak százaléka, 36.1% — a kórosaké pedig 6.10%.

A tó-, sziget- és csilizközi járás szintén elég magas százalékkal mutat ép egyéneket, de itt a fogyatkozások is nagy százaléki számmal mutatkoznak, mely megközelíti a városit. E járásban a katonai szolgálatra alkalmas ép egyén a megvizsgáltak 33.40%-át teszi, a végleg alkalmatlannak is 13.25%-kal jönnek elő.

Az egyes járásokban nagyobb számmal előjövő kórok közül a sokoróaljai járásban a törpe alakon kívül gerinceferdülés és lágyéksérv mutatkoznak olyanoknak, melyek valószínűleg a megvizsgáltatáson kívül a többi népesség kórainak szintén nagyobb számarányát képviselik, — a pusztai járásban a törpe alakon kívül szintén a lágyéksérv és gerinceferdülés, — továbbá gümő- és szembajok fordulnak elő nagyobb számmal; — a nagyobb fogyatkozási számot mutató tó-, sziget-, és csilizközi járásban — a törpe alakon kívül — mely az itteni fogyatkozásnak legnagyobb számát adja — előfordul az e vidéken tájkóros golyva, — továbbá lágyéksérv, görvély, szembajok, visszéresomók, gümő-, főleg csontbajok és ludtálp.

A megye összes területén szintén e bajok viszik a vezérszerepet, sőt a város területén előforduló kórokkal egybeahasonlítva, leszámítva a

törpe alak és golyva nagyobb tömegét, majdnem hason kórok — csupán számbeli eltéréssel fordulnak elő.

Kiindulási pontul véve tehát a megvizsgált 3, illetőleg 5 korosztálybeli megyei és városi összes férfinépesség épségi illetőleg fogyatkozási viszonyait, habár teljesen megnyugtatólag hathat ránk a test hosszának és a mell szélességének kedvező átlaga, népességünk hadi szolgálatra alkalmas létének magas foka, valamint a teljesen kóros, így egyáltalán alkalmatlan egyéneknek általában csekély százaléka; mégis az elősorolt területeknek kisebb-nagyobb mértékben viszonylagosan kedvezőtlen állapota nem kerülheti el a vizsgáló figyelmét; hátrányban áll u. i. e tekintetben a város és a tó-sziget-csilizközi járás.

A város rosszabb lakviszonyainál valamint zárt helyen tartózkodásánál és foglalkozásánál fogva nem engedi a testi kifejlődés azon fokát, melyre általában a szabad légen élés és foglalkozás után juthat a szervezet.

A megvizsgált győrvárosi hadkötelesek hosszsmértékének átlaga jobb a megye egyes járásai bármelyikének átlagánál, és 1.87 hüvelykkel nagyobb a megye összes járásaiban vizsgáltak hosszsmértékének átlagánál. Tehát átalánvéve a városi lakosság valamivel magasabb természetűnek vehető ugyan, de a mellszélesség mértékének átlaga a megye minden járásában nagyobb mint a városban (sőt az összes járásokból vett öt évi mellmértéki átlag is 0.10"-kal nagyobb a városban öt év alatt észlelt mellmértéki átlagnál); a megye járásaiból vett mellmértéki nagyobb számokból és azon körülményből, hogy a nagyobb mellmértékkel bíró népesség közül nagyobb százalék alkalmas hadi szolgálatra: a megye területén fekvő népesség a városinál épebbnek és erősebbnek mondható.

A tó-, sziget- és csilizközi járás viszonylag nagyobb fogyatkozási százaléka nem annyira a hossz- és mellmérték kis átlagával, — mint inkább a golyva nagyobb számban való jelentkezésével látszott az elmúlt 5 év alatt összefüggésben lenni, bár a törpe alaknak is volt a már elősorolt nagyobb számú megbetegedések között szerepe.

Itt tehát nem általában az egész népesség kis termete, mint a viszonylag nagyobb számú kisebb alak és golyva, úgy a nagyobb számban előjött görvély és az ezzel összefüggésben lenni látszott csontbajok lehettek okai a kielégítő százalékot mutató hadkötelesek mellett a fogyatkozási számok oly magas voltának.

Vége utalunk a testi fogyatkozásokban szenvedőknek már főnnebb (183. lapon) kitüntetett számarányaira; ezek szerint a természeti

fogyatkozásokban szenvedők a városban és megyében az összes lakosságnak 0.22%-át képezik, s e tekintetben megyénk Magyarország és Erdély részei között lefelé számítva 13-ik helyen áll.

II.

Egészségügyi személyzet.

Orvos sebésztudor, sebésműtő és szülésmester van a városban 1; orvos sebésztudor, szülésmester a városban 4, a megyében 2; orvostudor, szülésmester a megyében 4; orvostudor a városban 5, a megyében 4; sebész-szülésmester a városban 1, a megyében 3; sebésmester a megyében 1; polgári sebész a városban 5, a megyében 2; állatorvos a városban 5, a megyében 2; gyógyszerésztudor a városban 1; gyógyszerésmester a városban 4, a megyében 3; szüléssző a városban 20, a megyében 11.

A megye és város 103,637 lakosának egészségügyi személyzete tehát 78 egyénből áll, és 15 helyen lakik; e 15 helynek lakossága 42,452, e szerint a megye 61,185 lakosa 81 községben nem bír helyben semmiféle egészségügyi személyzettel.

A megye területén (eltekintve Győrvárosától) csupán 14 község lévén olyan, hol egészségügyi személyzet van, csupán 33,417 lakos van azon helyzetben, hogy egészségügyi szükségletéről némileg gondoskodva van.

A megye és város lakosságát együttevén és a létező összes egészségügyi személyzet számához viszonyítva, minden 1324 egyénre esik egy-egy egészségügyi személy.

A megye és város összes orvosaiból minden 3228 lakosra esik egy orvos, minden 12,954-re egy gyógyszerész, — 3343-ra egy szüléssző és 14,805-re egy állatorvos.

Ezen számviszonyok azt mutatják, hogy ha tényleg úgy volna elhelyezve az egészségügyi személyzet, miként a számarány kívánja, — mind az orvosok, mind a gyógyszerészek száma helyes arányban állna a lakosság számával, illetőleg mindegyik oly számmal volna képviselve, hogy a közönség igényeit teljesen kielégíthetné. De miután tényleg a 20.035 lakost számláló Győrváros az összes egészségügyi személyzetnek több mint felét (46) helyben bírja: ezáltal a megyében igen sok község és annak igen nagy számú lakosa nem bír semmiféle orvosi, sőt még szülésszői székhelylyel sem, úgy hogy a megyének egészségügyi személyzetet nélkülöző lakossága több mint a

megye és város összes lakosságának fele, úgyszólván az összes megyei lakosság negyede, és az egészségügyi személyzettel bíró községek száma az összes községek számának csak 5.7-dét teszik.

Maga Győrvárosa éppen annyi orvosi személy székhelyét képezi, mint az összes megye; Győrvárosában majdnem kétannyi a gyógyszer-tárak száma, mint a megye összes területén, hasonlóképp a szülész-nők száma is megközelíti a kétszerest; — az állatorvosok meg éppen $2\frac{1}{2}$ -szer annyian vannak a városban, mint a megye területén.

Külön tekintve a város egészségügyi személyzetének számarányát a lakosság számához, a városban 46 egészségügyi személyből minden 435 lakosra esik egy, — míg a megyében lakó 32 egészségügyi személyből már csak 2612-re, tehát éppen 6-szor annyi lakosra; — a székhelyen lakó 16 orvusból a városban minden 1256 lakosra, a megyében lakó 16 orvusból már csak 5225-re jut egy orvos; a városban 4007 lakosra esik egy gyógyszer-tár, — a megyében 27,867-re egy, — tehát majd hétszerre nagyobb számra; állatorvos a városban éppen annyi lakosra esik, mint egy gyógyszer-tár; a megyében 41,801 lakosra jut egy állatorvos; a városban minden 101 lakosra esik egy szülész-nő, míg a megyében 7600-ra jut egy.

A vázolt adatokból következtetést vonva a gyógyítási viszonyokra, azt találjuk, hogy míg a városban az egészségügyi személyzet úgyszólván túlságosan van felhalmozódva, addig a megye igen nagy része nem bír semmiféle egészségügyi személylyel. Míg tehát a városban a gyógyítási viszonyokra nézve igen kedvezőleg kell nyilatkoznunk, — addig a megyebeli lakosság gyógyítási viszonyai igen kezdetleges állapotban vannak. A megye területén lakó összes orvosi létszámból csupán 7 van saját keresetére utalva, míg a többi 9 hatósági, uradalmi és községi illetménynyel van ellátva. Ezen körülmény még szembetűnőbben igazolja népünknek országsszerte ismert fatalismusát, és az orvosi segínytől — úgyszólván irtózását.

Igaz ugyan, hogy a megye központján fekvő Győrváros is aránylag sok esetben nyújt segínyt a megyebeli szenvedőknek akár kórházi, akár járó betegeit illetőleg, — még is lehetetlen, hogy a 81 községnek orvoshiányát egyáltalán pótolni képes legyen.

A gyógyszer-tárakat illetőleg tényleg a városnak úgyszólván háromannyi gyógyszer-tára van, mint a megyének, miután a megye területén létező Győrsziget — hol a megye egyik gyógyszer-tára létezik — csak a Rábca által választatik el a várostól, ezáltal éppen úgy hathat a városi gyógyszer-tárak forgalmára, — mint ezek csökkenthetik annak forgalmát. A városban tehát a gyógyszer-táraknak túlságosan is bővében vagyunk.

Kórházak.

Dr. Sikor Józseftől.

1) Szentháromsághoz címzett városi kórház.

Alapítottott 1773-ik év december 20-án Mullarz Henrik Gebhart János és ennek derék neje által végrendeleti hagyománynyal. Mullarz maga orvostudor és győri gyakorló orvos volt, és mint ilyen gyakran szemlélte fájdalmasan azon szerencsétlenek nyomorát, kik a gondos ápolást nélkülözni kénytelenek; nemes emberbaráti érzésétől ösztönözve, abban egyezett meg derék hitvesével, hogy 22,000 forint értékűket és azon győr-ujvárosi nagy házat, melyben a kórház maig is vagyon — egy városi közkórház számára adományozzák végrendeletileg. — E derék házaspárnak olajfestményű arcképe maig is ott függ Győrvárosa tanácstermében, hol általában nagylelkű adakozók arcképei vannak köztisztelet végett kifüggesztve.

Dr. Mullarcon és nején kívül, kik az első alapítók voltak, jöttek más nemeslelkű emberbarátok is, kik végrendeleteikben ezen intézetről megemlékeztek, és kisebb-nagyobb összegekkel járultak annak alapítókéjéhez. Ezen alapítók közül nagyobb összegeket hagyományoztak a következők. u. m. Lettmeyer György győri polgár és tinnár, Edel Kálmán győri születésű sopronyi orvostudor, Kuranda Antónia magányzó nő, Orbán György győri kanonok, Bisinger József győri polgár és üveges, Karner Antal győri püspök, Dresmitzer György sopronyi kanonok stb.

Ezen utóbbiak hagyományainak nagyobb része azonban más célokkal közösen alapítottott úgy, hogy a kamatok élvezete a kórházra nézve évenként változó mennyiséget képvisel, miért is a kórház pénzalapját csak onnan lehet tájékoztatólag felvenni, ha zsinórmértékül vesszük az intézet évi jövedelmének kimutatását. E célból álljon itt az intézetnek a legközelebb lefolyt 1872-ik évi jövedelmi kimutatása.

Kamatokból	2075	frt	96	kr.
Hagyományokból	598	"	—	"
Könyöradományokból	50	"	22	"
Megtérített tápdíjakból	5648	"	15 ^{1/2}	"
Eladott haszonvethetlen szerekért	25	"	—	"
Letelepedési díjakból	5	"	26	"
Házbér-jövedelem	488	"	—	"

Összesen 8890 frt 59 kr.

Fekvő vagyona az intézetnek nincs egyéb, mint azon emeletes ház, melyben az intézet van. Jelen viszonyok között e ház többé nem felel meg az igényeknek, miért is Győrvárosának szándéka azt eladni és helyette célszerűbbet emelni. A szándék fogyanatosítását természetesen a pénzviszonyok feltételezik.

Állami kórházzá lett ezen intézet 1856-ban a sopronyi helytartóságnak rendeletéből.

Az intézet küligazgatását a város egy kórházi választmány által eszközli, mely is áll egy elnök tanácsosból, és 18 tagból, kiknek nagyobb része városi képviselő, orvos és lelkész.

Fizetett tisztviselői következők: 1 főorvos 105 frt évi díjjal, 1 sebész 126 frttal, 1 gondnok 720 frttal, pénztárnok 169 frt, ellenőr 129, jegyző 150 frt, káplán 105 frt.

E tisztviselők közül a kórház épületében lakással csak a káplán és a gondnok bír, mely utóbbi hivatal a sebészi állással egyesítve van.

A szolgazsemélyzet következőkből áll: egy főgyám szolgálta havonként 8 frt 33½ kr. fizetéssel, 2 ápoló férfi havonként 6 frt, 3 ápolónő szintén 6 ft. Ezek egyszersmind szállást és étellemezést az intézettől nyerne.

Kórterem van 9, 4 földszint, 5 az emeletben; azonfelül két kamra az elmekórosak ártalmatlanná tételére.

A kilenc kórterem úgy van beosztva, hogy a belbetegek számára 3, a külbetegek számára 3, üszkösök számára 1, ragályos nyavalyák számára 1, elmekórosak számára szintén 1 esik. A termek magassága alig 16 láb, e mellett keskenyek is, és a földszinti termeknek padlója az utca járdája alatt fekszik. Nagyonbrésze a kórtermeknek egy tisztátalan szűk utcára néz; a kórházi épület ablakaitól mintegy 15—20 ölnyre folyik a Rábának lassu folyásu tisztátalan vize. E termék szellőzési készüléke igen kezdetleges. Fokozza e termék célszerűtlenségét azon körülmény is, hogy sokkal több betegség van bennök elhelyezve, mint a mennyit azok a közegészségügyi rendszabályok szerint befogadhatnának, annyira, hogy a keskeny és alacsony kórszobákban egyik ágy a másiktól csak 3 lábnyira áll, és így a kellő légmenynyiség és ür hiányzik. Van összesen 80 ágy.

A kórtermeknek, folyosóknak, konyhának és egyéb helyiségeknek világítása gázzal történik.

A fűtésre legtöbbsnyire belülfűlő kályhák szolgálnak, melyek részint fával, részint coakssal fűtetnek.

Van a kórtermeken kívül egy fürdőszoba is, mely azonban nem fűthető és így télen át nem használható.

A halottas kamra legcélszerűtlenebbül van elhelyezve, a mennyiben az intézetnek éppen kellő közepén áll.

Van az intézetnek házi kápolnája is, de oly célszerűtlenül elhelyezve, hogy ha a betegek az ájtatosságban részt venni akarnak, úgy fel kell öltözködniök és el kell hagyniök az épületet; ez okból azt csak is a tetemesen javultak látogathatják.

Betegforgalma évenként 800—900. Az iparos testületek, gőzhajózási és vasuti társulatok mind itt helyezik el betegeiket. Az intézet betegmozgalmáról és működéséről minden év elején nyomtatott kimutatások jelennek meg.

Ide igtatunk ezekből 3 évi forgalmat.

Évben	Gyógykezelettet			Gyógyult		Meghalt		Gyógyulatlan távozott vagy maradt	
	férfi	nő	összesen	összesen	%-ban	összesen	%-ban	összesen	%-ban
1870	529	307	836	638	76.35	117	13.99	81	9.64
1871	581	300	881	713	80.93	127	14.41	41	4.65
1872	466	245	711	583	81.99	94	13.22	34	4.78
Évi átlag	525.33	284	809.33	644.66	79.75	112.66	13.87	52	6.35

2) Irgalmas szüzek győrszigeti kórháza.

Győrsziget község fogadja be nagyobb részét azon proletariatusnak, melyet Győrvárosának kereskedelmi állása mint szükséges roszat feltételez. Itt az anyagi és erkölcsi nyomornak legnagyobb fokát lehet gyakran szemlélni azon osztályu embereknél, kik tisztán physikai erejük által mint napszámosok keresvén kenyeröket, minden szellemi műveltséget nélkülöznek, és így az előrelátás, a mátol holnapra való számítás nem tartozik erkölcsi bélyegök közé. — Ezen osztály sülyedését meggátlandó, egy derék főpap: Simor János, jelenleg Magyarországhercegprimása előbb győri püspök, elhatározta magában, oly házat építeni, hol mind az értelmi és erkölcsi, mind a testi nyomor enyhülést és gyógyulást találjon. E célra alapította a győri kisedóvodát és kórházat 1862-ben, és mindkettőnek kezelését az irgalmas szüzekre bizta.

A kisedóvoda annyira benépesedett, az ott működő szerzetesnők bánásmódja annyira megnyerte a nép hajlamát, hogy egymásután kelle szaporítani a tantermek és a tanítónők számát, úgy hogy ma már nemcsak kisedóvoda létezik ott a mindkét nemű kisedek befogadására, hanem egyszersmind a felnőttebb leánykák számára is van teljesen felszerelt iskola, mely intézkedés évről évre szebb és szebb gyümölcsöket terem. — E tanoda a kórházzal együtt egy épületben van elhelyezve úgy, hogy az iskolák a földszint, a kórház pedig az emeleti részt foglalja el.

Az épület, mely az ugynevezett „templomtérén“ fekszik, góth-stylben van tartva csinnal és izléssel.

Van benne két kórszoba, egyik férfi, másik nőbetegek számára, mindegyik 3 ágygyal. E kórtermek magasság és téresség tekintetében mintául szolgálhatnak a kisebb kórházak számára; magasságuk 3 öl, minden kórtermen van 3 nagy ablak. A csín és tisztaság az egész kórházi épületben meglepő, valamint a betegek gondozása sem hagy semmi kívánni valót.

Van az intézetnek magán gyógyszerháza és gyönyörű kápolnája, melyben a betegek lelki épülést kereshetnek a nélkül, hogy ágyaikat elhagynák.

Az irgalmas szüzek közül az iskolák és a kórház ellátásával egészen külön személyzet foglalkozik, és soha egyik a másik szerepkörébe nem avatkozik, sőt nehogy valamely ragályt a tanítónők elterjeszsenek a gyermekek között, a tanítónőknek a kórház termeibe belépni is tilos. Felvétetik az intézetbe mindenki valláskülönbség nélkül, csak az kívántatik, hogy 1-ör győrszigeti származásu vagy illetőségű, 2-or teljesen vagyontalan, 3-or hogy beteg legyen. Egyetlen betegség van kizárva, és ez a bujakór — azon betegség, melyben a szenvedők gyakran leginkább igénylik az emberi könyörületet; de ezen elhatározásra azon ok birta az alapító főpapot, hogy az ápoló szerzetesnők gyengédebb szeméremérzetét megkimélje.

Járó betegek számára az intézet orvosa naponkint reggel az intézetben rendel egészen ingyen, de ezek gyógyszer az intézettől nem kapnak.

Az intézetnek betegforgalma átlag évenként 120.

Van továbbá a ház nagy udvarában halottas kamra és boncterem.

A ház udvarán túl kezdődik a szépen berendezett kert, melyben az üdülő betegek számára lombos fasor van ültetve.

Az intézet mind a nevelés, mind a betegápolás szempontjából céljának teljesen megfelel és igen sok jót áraszt a szegény sorsu lakosságra.

3) Cs. kir. katonai kórház.

Győr városában jó ideig nem volt a katonaság számára célszerű kórház-épület berendezve, hanem a mely házban épen elhelyezhető volt a kórház, ott helyeztetett az el. Utóbbi időben igen soká a Nádor-város kálvária-utcájának szélső háza volt e célra berendezve, de 1850 elején beköltözött a katonai kórház a városnak tulajdonát képező kis kaszárnya helyiségébe, azon házba, melyet a mult század vége felé épített Győr város kaszárnyának azon célból, hogy a polgárság megóvassék a katonabeszállásolás kellemetlenségeitől, mely tehát egészen magán birtokát képezte a városnak. Ez épület mindennek inkább való, mint kórháznak, mely különben is a városnak kellő közepén áll. Többször intézett a város sürgető kérelmet a kormányhoz e kórháznak eltávolítása ügyében, de mindig hiában, míg végre a nemzeti kormány segített ezen sérelmén, és a katonai kórház 1872-ik év május havában kiköltözött egy minden tekintetben célszerűbb épületbe, mely az e célra átalakított élelmezési raktárból készült.

Ezen épület Győr város keleti részén fekszik homlokzatával a város rétre; és fasorokkal van körülültetve, van nagy tágas udvara, hátul a halottas kamra és boncterem van elhelyezve. A kórház a homlokzaton egy emeletes, a jobboldalon magas földszinti épület.

Van 10 betegszobája, mindannyi 3 öl magas, nagy ablakokkal, szellőző nyílásokkal (exhaustor) felül és alul van ellátva. — A kórtermek mind fára berendezett belül fülő vaskályhákkal vannak ellátva.

Van a 10 kórszobában összesen 10 ágy, azonfelül van egy kórszoba tisztek számára 2 ágygyal.

Fürdőhelyisége igen célszerűen, mondhatni csínnal és kényelemmel van berendezve.

A termeknek nincs bizonyos specificus rendeltetésök. Nincs a bel-betegek, külbetegek, bujakórosok, ragályosak stb. számára külön terem, hanem ha egy betegszoba megtelik, akkor másik nyittatik föl. És ez igen nagy hiánya a szép intézetnek, mi előnyös lehet talán gazdálkodási szempontból, de nem azon tekintetből, melyből egy kórintézetet megítélni kell. Van az intézetben egy napi szolgálati orvosi szoba, egy a tiszti napibiztos, egy az ápolók számára.

Az intézet átlagos betegforgalma 500. A tényleg szolgálatban álló katonaság, ideértve a honvédséget és a pénzügyőröket is, mind ide küldi betegeit ápolás végett. — A nem tényleges szolgálatban levők 40 kr. napidíj mellett szintén felvétetnek.

Vége az intézetnek magának van gyógyszertára.

4) Győri vendéglősök kórháza.

Ezen kisszerű betegápoló intézet 1846 óta áll fenn. Van saját háza a belváros bástya-utcájában, melyben két kisebb szoba 4 ágygal van berendezve betegek számára. Csakis a vendéglők, kávéházak, korcsmák és mulatóhelyek segédszemélyei vétetnek fel, kiknek havi fizetéséből ezen intézet fenntartására havonként kis részlet levonatik. — Azonban az 1872-ben meghalálozott gyermektelen vendéglős Kuranda Antal az intézetnek hagyományozta a fehérvári uton fekvő szép házát, melybe az intézet még ezen évben beköltözik, a midőn is az eddigi szűk, célszerűtlen helyiség helyett egy a célnak megfelelő, egészséges és tágas lakást kap, melyben a betegágyak száma legalább kettővel szaporíttatni fog.

Az intézet tart egy orvost (sebészt) és egy ápolót, ki egyszersmind az élelmezést is gondozza.

5) Győrszigeti izraelita kórház.

Ez a győrszigeti izr. hitközség szegényei, nyomorultjai, és az átutazó szegény izr. betegek számára van alapítva és közadakozásból tartatik fenn.

Az intézet betegforgalma átlag véve évenként 40; van 4 ágya, kettő férfiak, kettő nők számára.

Maga az épület, ugy mint ennek belső berendezése és felszerelése minden tekintetben igen sok kívánni valót hagy.

HARMADIK RÉSZ.

TÖRTÉNETI VISZONYOK.

A) Régészet.

Őskor.

Ebenhűch Ferenctől.

Megyénk őslakóinak életmódját, szokásait és szükségzeit, szóval műveltségi fokát élethűn jellemzik azon szokatlan műtárgyak, melyek területén még most is folyton fölszínre kerülnek, habár azok gondos összegyűjtésére alig másfél évtized óta fordítunk kellő gondot. Hasznos szolgálatot tettek e részben a babonás földművesek és pásztorok, kik az ilyféle tárgyakat szokatlanságuk miatt félreteszik, s azoknak bűvös erőt tulajdonítva kuruzslásokra használják; ily úton sok becses anyag lőn fenntartva azon kor számára, mely annak jelentőségét megértve, most már tudományos — főleg történelmi célból becsüli és gyűjti ezen műtárgyakat.

Áll ez főleg azon kőtárgyakról, melyeket a föld népe men ny k ő néven ismer és rejteget. A föld őslakói u. i. a fémek feldolgozását nem ismervén, a földszíneén mindenütt könnyen fellelhető kővel szoktak élni, s azt a napi szükség szerint vagy vadászfegyverré vagy egyéb szerszámmá idomították; e végre a kovasziklát addig ütötték, zúzták, míg többé kevésbé éles ék, vagy késpenge nem lett belőle. Az ily ék rövid botnak meghasított végébe csiptetve, s akár szíjjal, akár faháncsal odaszorítva őseredeti alakja a kanászbaltának, melylyel az élelmes ősember az akkoron szapora s épen nem félénk vadat könnyen elejthette.

De nemcsak kő, hanem állatesontok és agancsok, valamint kagylók is korán szolgáltak fegyverül, szerszámul.

A fémek közül a vörösréz állott először az ősember szolgálatába, nemcsak azért, mert könnyen olvad, hanem mert terményállapotban is előfordul, kalapács alatt nyúlik, és tűz nélkül is feldolgozható; ónnal vagy horganyval vegyítve pedig elég kemény, és fegyverül, szerszámul jól használható. A vas előállítására ellenben, habár a fémek közül leg-

elterjedtebb, — annyi ismeretet és kézművesi fogást feltételez, hogy annak kiaknázását méltán az őskor végkorszakába helyezzük.

Az ősemlék által felhasznált anyagok sorozatából az agyagot sem szabad kihagynunk, mely könnyen idomítható, napon, tűzben eléggé megkeményedik, s különféle házi eszközül szolgálhat. E szerint kő-, csont-, agancs- és kagyló-szerszámok s fegyverek, valamint kontárhézzel alakított s napon szárított vagy szabad tűzben roszul égetett agyagtárgyak és edények az őskor kezdő szakába helyezendők, melyet ő-s-kő-kornak (paläolith-korszak) nevezhetünk, megkülönböztetésül a rákövetkező új kő-kortól (neolith-korszak), — melyben az említett eszközök lágyabb, nem ritkán távolból szállított kő-nemekből csiszolás által s némi szabályossággal készültek, sőt talán jegec — avagy fém — furóval át is lyukgattattak, az agyagedények pedig gondosan tisztított s többnyire apró kovaszemcsékkel vegyített gyurmából — eleinte még szabadkézzel, utóbb korongon készültek és kemencében jól kiégettettek. Az erre következő bronz-korban már réz és fémötvény (bronz) fegyverek, szerszámok és ékszerek használtattak, sőt aranytárgyak sem tartoztak a ritkaságok közé; e közben a régi kőfegyverek és szerszámok sem lettek a használatból végképen kizárva; — míg a vas és ezüst kizárólag már az őskor legifjabb szakába, az úgynevezett vas-korba helyezendő.

Ős kő-kor.

1. ábra.

2. ábra.

Megyénk területén az említett őskori időszakok leletei oly gyakoriak, hogy azt méltán nevezhetjük az ősemlék lakhelyének. Ugyanis ütés, zúzás, repegetés által készült kovafegyverekből nyílak találtattak Csécsényben. (3 darab) az Argay-féle tagbirtokon, mely nemcsak őskori, hanem egyuttal római leleteknek is igen gazdag bányáját képezi; a példányok következők: 1. ábra, hossza 2.8 centimeter, barnavörös, fogai egyenetlenek, szakála nincs; a második (2. ábra) 1.7 cent. hosszú, májbarna, fokánál mélyedéssel, e szerint már szakállal bírt, mely azonban le van törve, valamint hegye is; a harmadiknak hossza 1.6 cent. fehér színű, szakála, hegye le van törve. Találatott továbbá Böresön (szőlővel beültetett homokos tájon) is egy darab, setétszínű, hossza 2 cent. hegye, szakála nincs annyira megrongálva; végre 1873. június hóban kaptam egy példányt a koroncói Bábótából, fehér kovából, hegye, szakála csonka s tökéletesen hasonló a

börcsihez, csakhogy valamivel szélesebb, fogai egyenetlenek, de igen élesek; kisebb nagyobb késpengék kovából a koroncói határ homokbuckáin, főleg a bábottai dülőben; továbbá Gyirmóth, Szemere, Téth, Pusztasz. Pál futóhomokjában igen közönségesek, (lásd a 3., 4., 5., 6. ábrát); nyilhegyet ellenben legszorgosabb kutatásom dacára sem találtunk eddig, noha az ily fegyverek készítésénél elhulló különféle színű kovaforgácsokat marokszámra hozzák hozzám az iskolás gyermekek. Egy hosszabb, setétszínű s igen szabályos kova-késpengét a likócsi határból is kaptam török puska kova néven, jelölül, hogy ott sem ritkák a kova-eszközök. Ellenben igen ritka példány egy kisdéd — alig 2.5 cent. hosszú s háromszög alakú kő-fűrész fehér kovából, szintén a koroncói határ bábottai részéből. *)

3. ábra.

4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

Ezen korszakba tartozó csont- és agancsfélékből igen kevés jött még eddig napfényre, u. m. egy csonka szarvas-agancs, (Szemeréről) melyen a vágás, metszés némi jelei látszanak; egy másik hasonló, de már csiszolt agancsdarab a koroncói 32. számú ház udvarán 4' mélységben találtatott; nevezetesebb — habár hihetőleg a neolith- vagy bronz-időbe helyezendő — egy nagyobb, szarvas agancsból készült, fenn kiszélesített gyűrű, és egy 5 cent. hosszú, végén átfurt cseppalakú csont-amulet, — mindkettő Szemeréről, — jelenleg a hédervári grófi gyűjteményben.

Az idetartozó agyag tárgyak már jóval gyakrabban fordulnak elő megyénkben; u. m. szabadkézzel vegyes agyagból készült és csak napon vagy szabad tűzben szárított bögrék, fazekak, vedrek stb., — igen törekenyek, kisdéd füllel ellátva, többnyire gömbalakuak, rövidebb vagy hosszabb peremmel, s egyszerű karcolásnál egyéb cifrázattal alig bírnak; sokszor — főleg a kisebb csuprok — könnyű égetés vagy szá-

*) Mind ezen tárgyak jelenleg a m. nemz. muzeumban szerző neve alatt külön szekrényben összeállítva láthatók azon számos neolith, bronz, vas és agyagtárgyakkal együtt, melyeket ő Koroncón és vidékén 10 év alatt hangyaszigalommal összegyűjtögetett. Ezen érdekes gyűjteményt, — mely mintegy 600 darabot számlál, — szerző 1871-ben ajándékozta nemzeti intézetünknek. Vajha számos ily munkása akadna hazai tudományosságunknak. Szerző nemes ajándékával bizonyára becses emléket emelt nevének, melyet hálással tartanak fenn nemzeti intézetünk csarnokai az utónemzedék számára.

rítás után csonttal vagy kan-agyarral kívülről ki vannak csiszolva; ilyenek Koroncón, Szemerén, Téthen, Csécsényben, Rába sz. Miklóson és Kis-Árpádon fölös számmal találhatók; a nagyobb vedrekben közönségesen kisebb kávécsésze alakú egy vagy két csupor is rejlik, de hamunak vagy csontmaradványnak semmi nyoma. Ide sorozom még az úgynevezett

7. ábra.

(7. ábra), ezeknek lapja könnyű égetés után simítva, néha egyenközű küllő-alaku karcolásokkal, szélein pedig apró rovátkokkal van kicifrázva; Koroncón eddig közel 50 dbot kaptam, a legkisebb mogyoró-nagyságu gyöngyhöz hasonló, a legnagyobb pedig közel 7 cent. átmérővel bír, sőt Szemerén 1871-ben majdnem 8 cent. átmérőjű, vastag pogácsa-alakú csiszolt agyagkorongot leltek, melyek szélén egy helyen körszelvény-idomulag ki van metszve, ez alatt átfurva, és 4 — alig néhány mill. mélységű — lyuk által kereszt-alakban cifrázva. Ezeknek rendeltetése mindeddig bizonytalan; én mégis amulettnek tartom azokat, minthogy a legkisebb gyöngyalaku darab Csécsényben egy őskori tetem mellén találtatott. Meg kell itt még említenem, hogy Koroncón fél dióhéjalakú és nagyságu fekete agyagedényke, Szemerén pedig egy szintén akkora, de zomporka vagy szakajtó-alakú vörhenyes csuporka találtatott; mindkét darabot őskori gyermekjátéknak tartom, és gyermeki kéz művének tekintem.

Tűzhely-ducokból eddig csak 2 darab találtatott megyénk területén, t. i. a győri ujszállásoknál és Koroncón; mindkettő cipóalakú, tetején függélyes lyukkal, tehát egészen új alak, és pedig az első homokkőből, az utóbbi agyagból, égés nyomaival, mint a tűzhelyen tett szolgálat jeleivel.

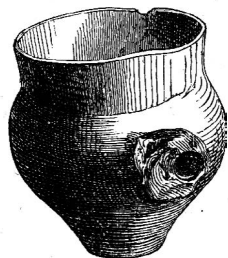
Említenem kell a megye területén előttem ismert egyetlen sírhalmot, mely Koroncó falu alsó végén a Milkovits-féle birtok utmellett eső sarkában előbb tetődomb néven létezett, de 1863 évi ápril 16-án leásatott, kerülete akkor is — 20 évi szántás után — 30 ölnyi, magassága 8 lábnyi volt, benne 5—6 láb mélységben a szokott tűzpadon két csésze alakú fekete agyagmerőke találtatott; kőnek vagy fémnek semmi nyoma; azóta a folytonos szántás emelkedését és emléket évről évre bizonyosabb enyészetnek adja.

Egy másik őskori sír 1867. évi májusban lőn a bábotai partmagaslaton felfedezve; a szélhordta homokban u. i. egy csontváz ülő helyzetben, kinyújtott lábszárakkal, arccal ék. felé fordítva, a bal vál-

lon pedig 12 cent. magas durva művű fekete agyag-csupor találtatott, melynek gyurmájában csillám (Glimmer) ragyog, és külsején — kivált hol kérge lepattogott — korom nyomai látszanak annak jeléül, hogy azt valaha ételkészítésre használták. A váz orvosi bizonyítás szerint nőé volt, s a n. muzeumban létező koponyájának fogai 10—14 éves leányt sejtetnek.

Egy harmadik sír 1868-ik évi szeptemberben szintén Koroncón a Lippay-féle tagbirtokon lón felfödözve; őszi szántáskor u. i. az eke 42 cent. átmérőjű kerek csillámkövet vetett fel, melyben számtalan kendermagnyi granát fészkel, s melynek alsó lapja egyenes, felső pedig egyenetlen, közepe 3 cent. bőségű lyukra át volt fúrva; alatta két három maroknyi égetett csonttöredék volt; fémnek, kőnek semmi nyoma. A kő őrlésre már csak puhaságánál fogva sem szolgálhatott, legnagyobb valószínűséggel valami nagyobb edénynek födele volt, míg végre őskori égvénysír födeléül használtatott.

A negyedik ős-sír végre a szemerei hegy kutyor nevű szőlejében 1864-ben jött napfényre; ugyanis gr. Sigray Lázárné az említett hegylejtő éjszaki részén a bokrokat irtatta, hogy helyökbe gyümölcsfákat ültetessen; munka közben a napszámosok csontvázra akadtak, s kincset sejdítve a közelálló tulajdonosnőnek mitsem szóltak, — bár tudták, hogy a régiségeket nagy előszeretettel gyűjtögeti, — hanem a sírnak neki estek, és azt mohón ásták, miközben nemcsak a vázat, hanem a feje mellé tett cserépedény párját is porrá zúzták, — kincsnek azonban avagy fémnek legkisebb nyomára sem akadtak, csak egy kis cserépedény volt fáradságuk silány jutalma! — Maga a sír a mintegy 200 láb magas hegy partjában, 10 ölnyi magasságban volt, s a tetet alig 2 lábnyi föld takarta, s lábbal keletnek volt helyezve. Az említett cserépedény (8. ábra), nincs kiégetve, és a váz fejénél balról letéve tulajdonképpen kettős bögre volt, idomtalan körtealaku, mind a kettő fődővel letakarva; feneke igen szűk, s ott, hol párjával összefüggött, át van fúrva, úgy, hogy a kettős edényben a folyadék közlekedett. Nézetem szerint itt egy legrégebb korszaku sírral van dolgunk; mert minden ére, sőt kőfegyver hiánya, az idomtalan, kised, primitív-alaku, égetetlen bögre, — továbbá azon körülmény, hogy a sír oldalai és feneke nincsenek kővel kirakva, habár ott helyben könnyen fejlőd homokkő, sőt a szomszédban mészkő is lelhető, — mindez arra utal,

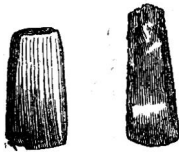

8. ábra.

hogy ez csakugyan a legrégibb ős sírok egyike; különben sírdombnak semmi nyoma.

Ujabb kő-kor.

Ebben már lágyabb kőzetből, — főleg kigyla- (serpentin), pala- s homok-kőből, sőt jól kiégetett agyagból is készültek szerszámok és fegyverek, u. m. különféle alaku ékek, vésűk, balták, csákányok, kalapácsok és gömbölyű buzogány-fejek; utóbbiak surla (Smirgel) segélyével fa — avagy jegéc, — utóbb bizonynyal fém-fúróval a nyél számára át is vannak lyukasztva, s többnyire szabályosan kicsiszolva; — az ékek foka mindig keskenyebb mint éle, sőt nem ritkán a fok egészen kihagyezett a végből, hogy a szerszám vagy fegyver könnyebb kezelés tekintetéből fa- vagy agancs-nyélbe legyen illeszthető.

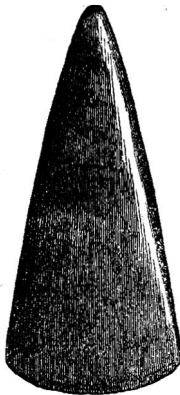
9. ábra.

10. ábra.

Az ilyen ékek nagysága s alakja különböző; láttam már 25 cent. hosszút is, és birtam kicsinyded alig 3 cent. hosszút és 1.5 cent. széleset is (9. ábra); még egy másik 7.7 cent. széles példánynak is birtokában vagyok. Ezeknek szokottabb alakjait a következő 10., 11., 12. ábrák mutatják.

11. ábra.

12. ábra.

13. ábra.

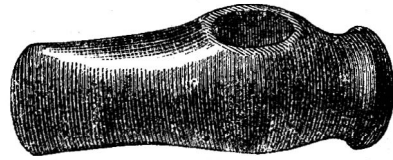
A vésűk aránylag keskenyek és hosszúak szoktak lenni, alant laposak, felül ívedt domborúak, őzláb-alaku, vagy mint egy földműves mondá: csukaszáju éllel s tonka fokkal, mely ütés következtében többé-kevésbé mindig csorba. Rómer Flóris barátom gyalunak nevezé azokat, s megyénkben fölös számmal találhatók, holott másutt eddig igen ritkák. Ed-

digi lakhelyei: Árpás, Csécsény, Felpéc, Kis-Baboth, Kis-Baráth, Koroncó (9 darab), Ménfő, Szemere (2 darab), Sz. Márton, Pátka, Téth (4 darab); eddig a legkisebb 4.5 cent., a legnagyobb 16.7 cent. hosszú; amaz Téthről, ez Koroncóról való.

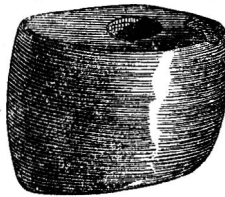
Balták, csákányok, kalapácsok, buzogányfejek és ezeknek töredékei igen gyakoriak, habár az anyag puhasága miatt többnyire csonkán, és a lyuk irányában ketté tört állapotban fordulnak

elő, mégis nem egy finomul csiszolt pompás kigyla-csákányt láttam már, mely a legfinomabb spanyolnádnak díszére válandott; lásd a 13., 14., 15. és 16., valamint 17. ábrákat. Csákányok lelhelyei eddig:

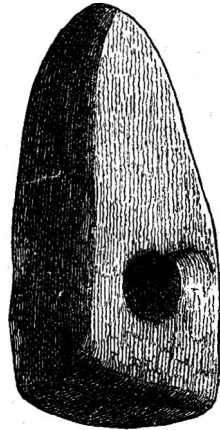
Ásvány (legnagyobb példány Hé-
dervárott 17 cent. hosszú fekete
kigylából), Árpás (3 szép példány,
az egyik fehér kőből), Csanak (leg-
kisebb faju, csak 6 cent. hosszú),
Csécsény, Felpéc, Gyirmóth, (3 da-
rab, köztük 1 haránt-élű, és így
kapa-alakú), Gyömöre, Győr,
Kis-Baráth (2 darab), Ko-
ronc (25 darab), Ménfő,
Mérges, Pusztasz. Pál, R.
Patona, Szemere (3 darab),
Sz. Márton, Táp, Tényő,
Téth. De éppen azon sajnos
körülménynek, — mely sok

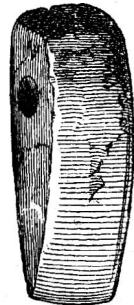
14. ábra.

16. ábra.

15. ábra.

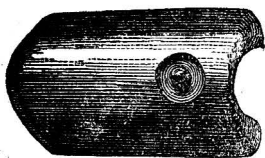

17. ábra.

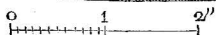
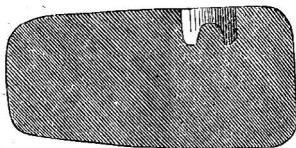
szép csákányt csonka, töredékállapotban juttatott
kezünkbe, — köszönhetjük másrészt, hogy az
úgynevezett fúrás-kísérletek bepillantást
engednek azon műveletbe, melylyel az ősemler a
puha kőzetet egyszerű készülékével keresztül
fúrta; ugyanis az agyagpalát és kigylát messze-
földről szállítván e vidékre, a bármikép szétzúzott
vagy hasznavehetlenné vált darabot nem dobta el, hanem
belőle kisebb éket, vésűt vagy gyalut csinált, avagy rajta
új lyukat fúrva, azt kisebb csákánynyá alakította. Ámbár
felette ritkán, de mégis találni itt-ott ily csákánytöredé-
ket, melyet megkezdtek ugyan átfúrni, de a munkát
bármilyen okból be nem végezvén, az ily részben megfúrt
példányokon többnyire gyűrűded lyuk látható, középett
kiálló csappal vagy pecekkel, annak jeléül, hogy őseml-
bereink csőalaku üres fúróval dolgoztak, melynek nem
kellett éppen fémből lennie, hisz surla segítségével egyszerű
bodza-cső is megjárta, természetesen fárasztó és lassú
munkával, két oldalról fúrván a lágy kigylát, míg a középső csap ki
nem hullott, és a lyuk készen volt. Ily 17 cent. hosszú baltatö-
redék Kis-Baráthról jutott a győri főgymn. muzeumba, melyen a régi
kettéhasadt lyuk előtt új 3 cent.-nyi mély gyűrűded lyukat kezdtek

furni. Előbb saját gyűjteményemben volt, jelenleg pedig a n. muzeumban van azon példány (18. és 19. ábra), mely a furási kísérletet tisztán

18. ábra.

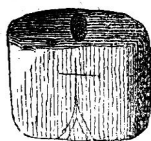

19. ábra.

mutatja; e szép példány a szomszéd mosonméggyei Mecsér helységeiből való, tehát nem lehetetlen, hogy megyénk területéről származott oda.

Ide tartoznak még a kőszőrűkövek, melyek váltig négyszögű hasábalakúak ívded hosszoldalakkal, érdes homokkőből, és az imént leírt kőfegyverek, szerszámok csiszolására, élesítésére szolgáltak; ily kőszőrűköveket Koroncón és Csécsényben, utóbb Kis-Árpáson is találtak, a legnagyobb 12.6 cent., a legkisebbik csak 3 cent. hosszú, s ez utóbbi át van fúrva. A folytonos kőszőrülés és élesítés folytán a rendszeren

8—10 cent. hosszú ékek és vésük néha alig 3—4 cent. hosszú és ép oly széles vágó szerszámmá törpültek; sőt van reá több példa, hogy az ily kicsinyded ékek csákány- vagy kalapács-töredékből készültek, — így azon példány, melyet a koroncói Vajdaréten magam találtam, s mely nem volt még végkép kiélesítve, hanem csak öregéből kicsiszolva, s ugyanazon színű és fajú kőből volt, mint ama csákánytöredék, melyet eselédjeim szintén az említett vajdaréti földemen találtak; Tényőn pedig egy 3 cent. hosszú és 3.2 cent. széles éket kaptam, melynek fokán a hajdani csákánylyuknak ívded kikerekítése látszott; ennek töredékéből készült e feketésbarna kigyla-szerszám. Valamint pedig az előbbi korszakban agyagból, csontból készült gyöngyöket, korongokat és csep-

20. ábra.

peket viseltek a nyakon amulet gyanánt: úgy e korszakban a kézművesi ügyesség haladtával kőből is készítettek ily gyöngyöket, korongokat és amuletteket; ilyent mutat a 20. ábra; ez ugyanis 3.5 cent. magas, 4.5 cent. széles és 1.5 cent. vastag négyszögű fehér kőlap, legömbölyített oldalakkal, s magassága irányá-

ban átfúrva, előlapján keresztet ábrázoló karcolással; találatott a téthi határban. Megyénk határán kívül Ghicen (Veszp. m.) kaptam évek előtt 4.5 cent. hosszú, kisűjj vastagságu s végén átfúrt fekete kigylakövet, mely szintén nem volt egyéb mint amulet, valamint azon ékalakú, 3.6 cent. hosszú és 2.4 cent. szürke és fekete pettyes kigyla-tábla átfúrt fokkal, — mely már megyénk dunamenti helységeiből Ásványból való, szintén nem egyéb. Sőt kőkeménységüvé vált gyurmából (pasta)

gyöngyöket s gyűrűket is használtak, milyenek Csécsényből, Koroncóról jutottak gyűjteményembe, Téthről pedig pasta-gyűrű darabjait kaptam.

A mi az u. n. mennykövekkel űzött kuruzslást és a pórnépnek erre vonatkozó babonás hitét illeti, ez nálunk igen általános, és a nép hite szerint villámláskor ily mennykő esik alá, s ez okozza a villámcsapás rombolásait; a kő ekkor 7 ölnyre megy a föld alá, de évenként egy-egy öllel fölebb jó, s végre 7 év leforgása után a föld színére jut; például Mórchidán Szabó Istvánné azon gyönyörű kigylabaltát, melyet nem rég vettem tőle, a Marcalban árvíz után egy fűzfatorzsök alatt találta, melyet az előtt villám sújtott; e példányt csak mosó-társnőivel vívott kemény tusa után kerítette kézhez; a csécsényi kanásztól szintén e tavasz elején kaptam azon baltatöredéket, melyet ő maga Pápa vidékén oly helyen talált, hol 7 év előtt a villám egy tehenet agyonütött.

Próbája is van a valódi mennykőnek, t. i. cérnát vagy selyemszálat tekernek körüle s azt jó szorosan reáfojtják, azután a tűzbe teszik: valódi mennykővön a fonal a tűzben sem ég el. Alakja és színe szerint különféle elnevezést adnak a köveknek; van lapos és láncos mennykő, van vizes és lobogós kő is; az ékféle köveket lapos mennykőnek, az átfurt balta vagy csákányfélékét láncos kőnek nevezik, utóbbiról azt tartván, hogy a nyéllyukba fém- vagy kő-lánc vala fűzve; magam is nem egy földműves szájából hallám, hogy ő maga látott vagy birt láncra függő és többnyire egy másik — párjához csatolt mennykővet; így Koroncón Vörös János a tőle kapott gyönyörű kigylabaltáról azt erősíti, hogy egy másik hasonló példánnyal össze volt láncolva, s ezen módon vitték a faluban házról-házra gyógyítani, míg végre lánc és párja nélkül egyedül magában került ismét haza. Így az óriási 32.5 cent. hosszú bodonhelyi bazalt-balta (Sopronymegye) hasonlóképp egy akkora hosszúságú pajtasával összeláncolva függött kútkölcön gyanánt a gémen Kausitz udvarán, míg az egyiket láncostól el nem lopták. Kelemen István felpéci földműves még most is váltig állítja, hogy volt egy mennykőve, melybe 4 szemből álló kőláncoska volt fűzve. Szelíd János koroncói lakos erősen bizonyítgatja, hogy az ötvenes évek végével a mérgesi tagbirtokon béreskedvén, ugyanott egy láncra függő mennykővet talált, mely állítólag most is ifjú Szabó úr birtokában volna. Azonban mindeddig sem sikerült szép ígéreteimnek dacára ily láncos mennykővet látnom.

Tapasztalván a nép is, hogy nem minden villámcsapás gyűjt, erre vonatkozólag is különbséget tesz kedves mennykövei között; van

t. i. vizes mennykő, s ilyennek tartja a fehér színű s kőzetből készült ritkább darabokat, melyek nézete szerint nem gyűjtanak; a többi — t. i. sötét színű kőből készült példányok tehát gyűjtanak, s ezek lennének a lobogós kövek. Istennyilának nevezték talán hajdanta az akkoron bizonyosan nem oly igen ritka kova-lándzsákat és nyilhegyeket, avagy talán a nyilhoz igen hasonló kő gyalut és vésűt.

A mennykövekről azt tartja megénkben a nép, hogy ezekkel sokféle nyavalyát, sebet lehet gyógyítani; névszerint: csúzos és köszvényes gyulladásokat, daganatot, torokgyíkot, mérgesedett sebeket, emlőkeményedést stb.; e célból a beteg tagrészt valódi mennykővel fenik, nyomkodják, s azért oly helyen, a hol e kövekhez könnyen juthatni, mint p. Koroncón, — minden jóra való gazda és házi asszony szerez magának egy-egy mennykővet, ahol pedig ritkák avagy egyik másik kő többi társait gyógyhírben felülmulja, azt azután házról házra hordozzák gyógyítani, s gazdájának minden egyes esetben juttatnak valami ajándékot, akár terményekben, akár pénzben; nem csoda tehát, hogy oly csodás erejű követ drága pénzért sem sikerül a régésznek kézre keríteni! Például Balázs nagy-baráthi földműves hosszú somfabotjára tűzve hordoz egy szép vörhenyes kigyla-baltát, melytől semmi áron sem akar megválni, mert úgymond: ez az én kenyérkeresőm, ezzel jár t. i. gyógyítani. Szabó Istvánné fennemlített kigyla-baltájával sok szakajtó lisztet, babot stb. keresett.

Sőt nemcsak kétségtelen őskori kőfegyverrel, szerintök igazi mennykővel, hanem még pogácsa, vagy bármily alakú főleg pedig fekete színű kovand gör kövekkel is szélteben úzik az említett kuruzslást, és beteg tehén-tölgyet, s a sertések veszedelmes torokgyíkját épen nem tudják mennykő nélkül orvosolni, s van reá eset, hogy az ily hamis mennykő, már t. i. a közönséges görkő, nagyobb hírnek és keletnek örvend, mint a valóságos, — és igen nagy tiszteletben álló láncos kövek. Például a volt nagy-baráthi bíró görköve kigyógyítja torokgyíkból még azt a sertést is, melyen még a láncos mennykő sem fogott!

Másutt — például Csécsényben meg azt tartják, hogy a menyecske első főkötője szintén oly jó gyógyító tőgydaganatban vagy torokgyíkban, mint akármelyik mennykő.

Szent Márton tájékán még egyéb belső nyavalyákat is gyógyítanak mennykővel, pl. a kőről valamicskét levakarnak pohár vízbe, s ezt a hideglelés stb. beteggel megitatják!

De még a kőhöz kötött átkot is foganatosnak tartják! Sz. Mártonban most 4 éve egy haragra lobbant asszony ellenfelére szórt átok-

kal dobta a követ ellensége udvarába, mire az hatheti sulyos nyavalyába esett, melyben magáról mit sem tudott!

Kétségkívül sok egyéb babonát is űznek ezen kövekkel, de igen nehéz ezeket tőlük kitudni; úri főleg papi ember elől rejtegetik a követ, s tagadják a vele űzött babonát; annyi mégis bizonyos, hogy nagyrészen e balhitnek tulajdoníthatjuk, hogy még most is annyi érdekes régi kő forog kézen, s hogy mindannyit még nem semmisítette meg a tudatlan nép, mint a tudomány nagy kárára megsemmisített nem egy ritka és érdekes őskori agyagművet, bronz-, réz- és vastárgyat. — Sokan a fazekat vagy hamvvedret, — mihelyt ilyenre bukkannak, — legott agyontörik, csakhogy a benne rejlő kincshez mihamarább hozzáférheszenek; vagy ha eleinte kimélik is azt, mihelyt meggyőződnek, hogy reményökben csalódtak, benne nem pénzt, hanem hamut és szenet találván, — boszúból is összezúzzák azt!

Nem úgy a mennykövel; még soha sem hallottam, hogy földműves a talált követ ismét eldobta volna; haza viszi azt, s ha nem kuruzsol is vele, elteszi az asztalfiókba, vagy felveti a padlásra, honnét nem egy darab került gyűjteményembe, ámbár nem egy eset van arra is, hogy gyermekeiknek játékszerül adják, kiktől azután a babonás emberek elszedik, de ez esetben is legalább nem vesz el. Többnyire pedig apáról fiúra s unokára száll; például jelesebb darabjaim: mint a bodonhelyi nagy bazalt, — a koroncói szép kigyla-balta, a mecséri fűrási kísérlet, — mondhatni tovább egy századnál voltak egy és ugyanazon családban, s igen nehezen, — csaknem sírva váltak meg kegyelt köveiktől az illetők.

Némely vidéken, pl. Nagy-Baráthon, Écszett, Sz. Mártonban nehezen, Nyalkán, Ravazdon épen nem lehet még sok pénzért sem mennykövet kapni, mert azt tartják, hogy szerencsés az a ház, melyben mennykő van. Egy gyirmóthi gazda beszélt mennykő után járó emberemnek, hogy volt azelőtt több mennyköve, de az 1849. évi tűzvész után házat újra építvén, annak 4 sarkába 4 darab mennykövet tömetett bele! — Ezért is sokszor elvesz a kézből kiadott mennykő; t. i. egyik a másiknak adogatja mindaddig, míg végre gazdája nem tud többé reá jönni, kinél veszett! Máskor ellenben a kölcsönkérő a csodás kőből magának is tör egy darabot; így járt pl. a pusztaszepi csákánytöredék, — Gyirmóthon pedig az általam eddig látott legszelebb kő-ék, melynek fokát a becsületes kölcsönkérő magánál fogta további kuruzslásra; Rába-Sz.-Mihályon szintén fokát szegték egy jókora éknek. Hja! — csak kevés ember viseltetik a régiség iránt oly tisztelettel s kegyelettel, mint ama vándor cigánynő, kinek fájós emlője a bodonhelyi óriás-

balta érintésére meggyógyulván, — valahányszor ez esemény után megfordult Bodonhely táján, Kausitz földműveshez elzarándokolt, s a baltát előkérve, azt térden állva tiszteletteljesen megcsókolta!

Záradékul még az e korszakba tartozó agyagművekről kell szólnom. Kezdetben hihetőleg még szabad tűzben égették a korong segítségével nélkül készült edényeket, habár ezeket mégis már nagyobb csínnal, különféle alakban és nagyságban gyártották, s hegyes fával vagy csonttal majd a lágy agyagba rajzolt, majd a szárított edénybe karcolt egyenes, kereszt, hullámos, párhuzamos és körded vonalok és pontok által gyakran igen szép cífrázatokkal díszítették, a hiányzó keménységet pedig az agyag közé vegyített kova-szemcsék által iparkodtak megadni; volt gyűjteményemben oly cserépdarab, melynek belső felülete a lágy agyagba sűrűen belenyomott apró kavicsok által mint egy áthatlan mázzal volt bevonva.

Utóbb az agyagot minden idegen részekről gondosan megtisztították, és zárt tűzben (kemencében) keményre égették; a gömbölyű, vagy csekély talppal ellátott edény felette vastag és erős peremébe sokszor négyszögű lyukat fűrtak, ebbe szíjat vagy háncksötelet fűztek, melylyel az edényt felakasztották, vagy tovább vitték; néha az edény nyaka és feneke körül 3 sor haránt fülecske is volt, melyekbe szintén madzagokat fűztek az edény tovaszállítására.

Sőt ezen időszakban már roppant nagyságú $\frac{1}{2}$ —1 pozsonyi mérő tériméjű vedreket is készítettek agyagból, melyen Gyirmóthról és Rábász.-Miklósról — sajnos roncsolt állapotban került a győri muzeumba; nem egy darab pedig kellő elővigyázat hiányában összezúzatott. A csécsényi Argay-féle tagbirtokon ugyancsak szabad tűzben égetett, de különös szépségű korsók, kanecók (21. ábra) és tálak találtattak, valamint egy alig 5 cent. magas, 3 cent. szájnnyilással ellátott egyfülű és félrehajlott csücsben végződő veres agyag edényke, mely szintén szabad kézben idomítva, rozsul égetve, és kis körök által cífrázva alig volt egyéb, mint az őskori hölgyek illat- vagy

21. ábra.

kenőcs-bögréje. Szemerén a Matkovics-féle tagbirtokon Sigray grófné 1847-ben ős-tűzpadra akadván, napszámosaival ásatást rögtönzött, s állítólag vagy 200 darab kisebb, 5—6 cent. magas és 3—4 cent. átmérőjű durva cífrázat nélküli, de jól kiégetett graphit-edénykét lelt, melyeket a munkások elkaptak, s a régiség-kedvelő úrhölgynek alig maradt néhány példány vendégei ezeket is elhordogatták emlékül, úgy

állítólag úgy 200 db. kisebb, 5—6 cent. magas és 3—4 cent. átmérőjű durva, cifrázat nélküli, de jól kiégetett graphit-edénykét lelt, melyeket a munkások elkapkodtak, s a régiségkedvelő urhölgynek alig maradt néhány példány, vendégei ezeket is elhordogatták emlékül, úgy hogy csak két példány maradt fenn, egyik a győri, másik a hédervári muzeumban.

Sajátságosak azon edények is, melyek lábas edények kezdetleges szerkezetét mutatják; ez u. i. kettős edény, egyetlen közös fenékel, az alsó edénynek oldalai 3 helyen a fenék felé szögben ki vannak metszve, s így a felső edény három — fenn széles, alul csúcsos — lábon áll; ily példány roncsolt lábakkal Koroncón találtatott. Egy másiknak fenéke alá ujjnyi vastagságú perem van rakva, mely négyrendű behajlás által kereszt-alakot mutat; — a téthi határból való. Szemerén találták a harmadikat, mely virágcserep-alakú azon sajátsággal, hogy talpa vagy fenéke tányér-módra ki van szélesítve és fel van hajtva, s ez szintén edényül használható, ha a nagyobb virágcserep-alakú edényt nyílásával lefelé fordítjuk. Koroncón a 32-ik számú ház építésekor (1871) egy fekete, nyílt mécses-tálacskát találtak, mely nem más, mint kisdad tányér, melynek pereme a kanóc számára csücsre van összenyomva. Ezen háztelek szomszédságában már azelőtt is nem egy durva kezdetleges művü s rozszúl égetett vörhenyes hamvedret találtak *).

Bronz-kor.

Ha a föld népe a réz- és bronz-tárgyakat szintoly kegyelettel őrizné, mint a mennyköveket, akkor rövid időn és könnyű szerrel tekintélyes gyűjteményt lehetne azokból előteremteni; de a köznép a

---

*) Az ismertetett műtárgyakon kívül érdekesnek tartjuk még néhányat fölemlíteni Mihály István bakony-szt-lászlói kath. lelkész gyűjteményéből, a mennyiben ezek szintén megyénk területén kerültek felszínre.

1. Fekete agyagedény, 20 cent. magas, nyílás átmérője 15 cent., derekán pedig 21 cent., egy füllel, teljesen ép és szabályos; találatott Kajáron 1873 tavaszán árkolás alkalmával.

2. Egy másik agyagedény, az előbbihez teljesen hasonló, de fül nélkül; találatott félig égett csonttal tele Árpáson 1873 nyarán, vizmosásban.

3. Sárgás agyagedény, nyulánk alakkal, úgy látszik szabad kézzel alakítva, fül nélkül, egészen ép; magassága 20 cent., derekának átmérője 13 cent.; találatott K.-Árpáson vizmosásban 1873-ban a Rába áradásakor.

4. Vöröses agyagtányér, 6 cent. magas, átm. fönn 19 cent., lenn pedig 12 cent., ugyanott és ugyanakkor találatott mint az előbbi.

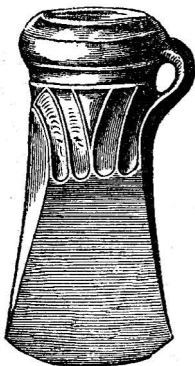
5. Karcsontok (4 db.) egyszerű bronz karpereccel; találatott Árpáson.

Szerkesztő.

fém-leletekkel igen kegyetlenül bánik el; legelőször is késével faragja meg azokat, nem lappang-e arany vagy ezüst a setét rozsdakéreg alatt; azután neki megy és végkép megtisztítja, lesúrolván róla a tisztességség legkisebb nyomát is; végre a szatócsnak vagy rongyszedőnek néhány krajcárért elharácsolja a műdarabot, mely szép szíronyával fődve, forintokat érne a szakértő szemében. De így sokkal kevesebb kerül műértő kezekbe, mint a gyakori leletekhez mérten különben kerülhetne.

Mégis mind a fegyvernemüekből, mind az ékszer- és szerszám-félékből ismeretesekek egyes példányok, ámbár megyénk területén a ravazdi esetet kivéve, tömeges bronzlelet még nem fordult elő, de a szórványosan talált egyes bronzdarabok is elég érdekesek. Vörös rézből kevesebb találtatik, mint bronzból, ez azonban maig sincs vegyelemezve, s azért nem ismeretes vegyaránya; kár is volna az egyetlen darabokat vegyelemzés véget megcsónkítani. Hihető, hogy a bronztárgyak nagyobb része helyben öntetett, mint ezt a Koroncón, Gyirmóthon, Szemerén és másutt is talált vastag peremű erős graphit-cserepekből, mind megannyi olvasztó-edény töredékekből, nemkülönben a Koroncón, Csécsényben és egyebütt lelt ércrögökből lehet következtetni; noha eddig öntő-műtát nem lehetett még találni, de igenis néhány öntés-varránynyal ellátott nyilvéget.

Fegyverfélékből legkevesebb találtatott, de azért minden nemök egy-két példányban ismeretes. Bronzkardnak kisebb töredékeit Tényőn kaptam, honnan 17 cent. hosszú, szép füles vésű is jött birtokomba; ellenben tokos-vésű Koroncón és a kapi-i határ Jen

22-ik ábra.

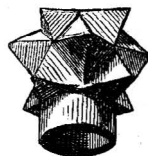
dombján találtatott (22. ábra); egy másik vésű változvánnyal, mely a vésűnek a lándzsába való átalakítását tünteti elő, és német szakmunkákban mint ritkább faj van jelezve. Dárda vagy lándzsa bronzból Sövényházán 2, Zsejkén 1, és Koroncón is 1 darab találtatott. Bütykös buzogány-fej Ravazdon került napfényre (23. ábra); hasonlóak vörösréz-töredéke pedig Koroncón. Nyilvégek eddig háromféle alakban fordultak elő, t. i. háromszög alakban, két szakállal és kis köpűvel a vessző befogadására (24. ábra); a köpű oldalt lyukas a vessző vagy nyilvég megerősítésére; a másik faj nyilvég háromélű, szintén köpűvel (25. ábra); ez ritkább, mert Koroncón és Téthen kívül másutt eddig nem találtatott, holott az előbbi háromszögű szakálas Ménfőn, Koroncón, Szeme-

rén, Csécsényben, Bácsán és Téthen is több példányban fordult elő, itt-ott öntés-varránnyal is; egy harmadik nyilfaj Koroncón az iskolaház udvarán találtatott, a 25-ik ábrához hasonló, de karcsúbb, két oly hosszú, és csak két éle van. Egy szépen karcolt (ciselirt) tör vagy gyilok (26-ik ábra) vörösrézből, markolat nélkül, foglaló-szegekkel a téthi határban Szarkavárt 1868-ban találtatott.

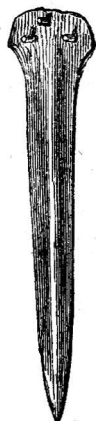
Ide sorolom még a metsző vagy vágó szerszámokat is, valamint azon bányász-csákányt vörösrézből, (27-dik ábra), melynek hossza 35 cent., vastagsága 6.5 cent., köpünyilása 3.5 cent., vízszintes éle 6.6 cent., függélyes éle pedig 5.5 cent., s mely a kónyi turfárétegben talátatott. Kár, hogy szíronyborítékától megfoszták.

A sarlók másutt, főleg hegyes, erdős vidéken gyakran előfordulnak; Kőszeg táján pl. az 50-es években 40 talátatott egyszerre, nálunk azonban ritkák; közönsége-sebb alakját a 28-ik ábra mutatja; a ravazdi határban két ilyen talátatott rézből és Prágába került; Koroncón és Téthen pedig csak kisebb-nagyobb töredékek. A 29-ik ábrán e sarlók ősz eredeti alakja látható, vörösrézből való, éle nem holdalakú, hanem szokatlan módon hátrafelé van hajtvá, és Koroncón árkolás alkalmával talátatott. Ezen sarlók hosszú botnak meghasított végébe csiptetve s megerősítve, sűrű erdőben kuszó növények eltávolítására, illetőleg út- vagy csapás-készítésre szolgáltak az ősz embernek.

Készekből csak két

23-ik ábra.

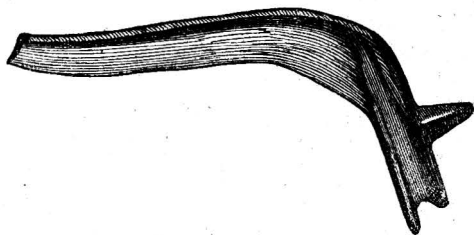
24. ábra. 25. ábra. 26. ábra.

27-ik ábra.

28-ik ábra.

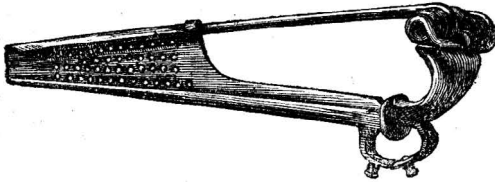

29-ik ábra.

példány ismeretes, mindakettő bronzból, egymáshoz hasonló, a nyél vagy fogantyú két oldalt kiálló peremmel, mely közé csont vagy fa volt illesztve, éle pedig kertész-kés módjára kissé előre van hajtva; a Koroncón talált nagyobb példány a nemz. muzeumban, a gyirmóthi határban talált kisebb pedig Zircen Rozsos Miklós gyűjteményében van.

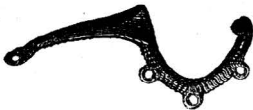
Az ékszerek közt első helyen említendők a fibulák, mint mellőzhetlen kellékei a kezdetleges varratlan ruháknak; közönségebb

30-ik ábra.

alak meggyeszte minde-
nütt előfordul, Koroncón
számtalan példányban; a
30-dik ábra ékezebb s rit-
kább fajú töredékei szin-
tén Koroncón, egy-egy
szép tökéletes példány pe-
dig Gyirmóthon és Sze-

merén találtattak. 31-ik ábra egy kicsinyded darab Koroncóról, ivge-
rincének füleibe csörgő lemezek voltak valaha fűzve. A megyénkben

31-ik ábra.

talált fibulák legszebbike (32-ik ábra) a téthi
határból való, szép szíronnyal, tökéletes épsége
s ruganyossága becses darabbá teszi; hossza
12 cent. Sajátságos azon fibula-változvány,
melyből Ravazdon szőlődöntés alkalmával 1845-

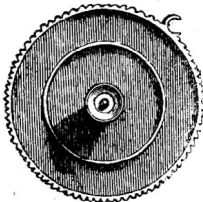
ben egy agyagvederben 4 nagy, 14 közép
nagyságú és 13 kisebb, tehát összesen 31 darab találtatott, és az
összes lelet a hozzá tartozó rézboglárral együtt — sajnos, hogy nem

32-ik ábra.

a 'hamveder is, — a pannonhalmi
könyvtárba került; e fibulák ívalakú
része vagyis kengyele dinnye-szelet-
alakú, melynek egyik csúcsos végére
a csigaszerű sodronytű van erősítve, a

másik pedig a tű hosszú hüvelyét tartja; a kisebbek mind öntve, a
legnagyobb 4 darab lemezből van verve; mindannyi szép karcművű
cifrázattal; ezek 16 cent., amazok csak 10 cent.
hosszuak.

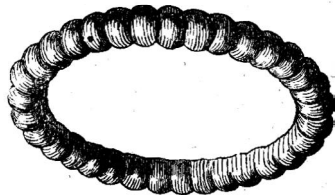

33-ik ábra.

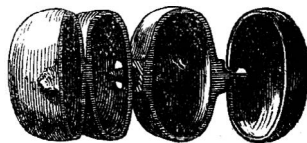
Koroncón és Csécsényben azonfelül a jelenleg
szokásos melltűhöz (broche) hasonló kisebb fibulák
is találtattak, pl. a 33-ik ábra Koroncón, melynek
közepe gomb vagy köldökszerűleg szabadon kidom-
borodik; egy másik hasonló kerek fibula zománc
vagy pasztaszerű beeresztett rakművel cifrázva Csé-

csényben; egy harmadik hatágú, tompavégű, csillaghoz hasonló, Gyirmóthon találtatott.

Nyakperec vagy násfa csak kettő ismeretes; egyik a győri újszállásoknál, másik a pannonhalmi Boldogasszony kápolna éjszakkéleti lejtőjén 1865-ben felfedezett bronzkori sírban találtatott; ez utóbbi sodrott művű, a négysoros vastagabb sodronyszál mélyedésébe vékonyabb sodronymű van beleforgasztva, és a fősodronyból alakított kapocs és fül képezi egyszerű záradékát; ugyan ezen sírban két darab öntött és kigyófejekkel ékes, zárt karperec, és két kisebb sodrony-gyűrű is találtatott. A násfa átmérője 14, a karpereceké 6.5 cent. Lemezről vert zárt karperec Kis-Árpáson és Győrött találtatott, (34-ik ábra). — Üreges félgolyókból alkotott nyílt karperec pedig Győr-Ujvárosban (35-ik ábra).

34-ik ábra

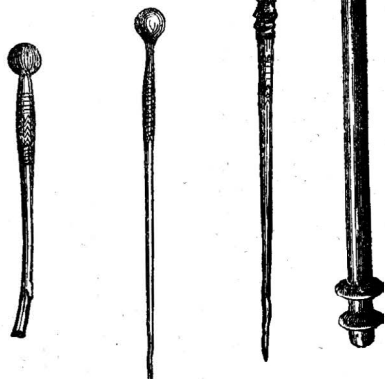
35-ik ábra.

A karperecekhez sorozzák még némelyek azon hengeres bronztekerseket, melyeket a német szakértők karvéd (Handberge) néven ismernek; ilyent 1862-ben Szarkavárott az ekevas vagy 10 darabra szaggatott; e ritka vörösréz-műnek átmérője 6.2 cent. Szemerén kigyófej végű karperec megaranyozott darabjai találtattak. Árpáson pedig legújabb időben találtak egy 8 cent. bőségű nyílt karperecet, mely gyűrűded rovátkok által apróbb gyöngyszemekre van felosztva. Talán szintén a karperecek vagy karvédek közé tartoznak még azon szélesebb-keskenyebb ívdarabok is, melyek vörösrézből csinosan karcolva és felhajtott végekkel Koroncón, Téthen és Sz.-Mártonban találtattak.

Az ujjba való gyűrűk többnyire összecsavart sodronyból készültek, és Csécsényben, Téthen, Koroncón, Szemerén, Sz.-Mártonban és egyebütt is találtattak. Fülbevalónak látszik azon

36-ik ábra.

37. ábra.

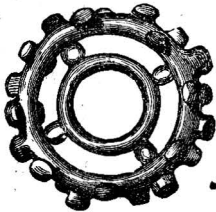
38. ábra.

39. ábra.

40. ábra.

kisebb, csigahajlásban végződő vastagabb rézgyűrű, minőt Sz.-Mártonban, Koroncón és Győrött találtak (36-ik ábra).

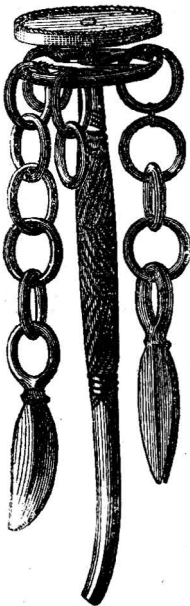
A hajtúk szép változványai találtattak Koroncón (37., 38., 39-ik ábra), azonfelül Sz.-Mártonban, Győrött és Szemerén, valamint különféle bronz-rudaeskák Koroncón (40-ik ábra).

41-ik ábra.

Következnek különféle egyes és kettős, többnyire sima gombok füllel és fül nélkül, szegkek és boglárók, Koroncó-, Téth-, Gyirmóth- és Sz.-Mártonból; a 41-ik ábra kerékboglár, valószínűleg szíj-dísz, átmérője 4 cent., széle kiálló bütykökkel ékesítve, magában egy kisebb karikát foglal, mely 4 küllővel van beleillesztve, szép világos-zöld szironynyal, Téthről.

A 42. ábrán látható ritka bronz-boglár láncon függő csörgő lemezekkel a koroncói Babotában találtatott, s talán pásztorbotnak felső végén szerepelt; ellenben a ravazdi fibulákkal talált boglár felső végén karikában végződik, alul pedig 3 ágának egyikébe, hajdan mind a háromba az ismeretes háromszögű csörgő-lemezekék voltak fűzve,

42-ik ábra.

43-ik ábra.

44-ik ábra.

s a boglár-pálca derekán levő három fülecskéből is kétségtelenül csörgő lemezek lógtak alá. Nagyobb varró- vagy fűző-tű bronzból csak Sz.-Mártonban és Csécsényben találtatott; utóbbiba állítólag 2 gyűrű karika volt fűzve (43-ik ábra). Halász-horog (44-ik ábra) ellenben bronzból Koroncón a bábotai homok dombon, valamint a téthi határban egy négyszögű 4.5 cent. magas, 4 lábacsán álló, csúcsos és karikában végződő bronz-csengetyű; egy másik hengeralakú, 6 cent. magas, fenn igen szűk s a nyílásnál is alig 4 cent. átmérővel bíró csengetyű Győrből való. Koroncón szép zöld szironynyal bevont ár és egy bronz-furónak töredéke; végül Gyirmóthon 10 cent. magas durva-művű Venus szobrocska találtatott bronzból. A Koroncón előforduló cserépcifrázatokból (45., 46. ábra) két fajt mutatok be.

A Koroncón, Téthen, Csécsényben és Sz.-Mártonban talált üveg, kő és gyurma-gyöngyökből pedig a 47—53. ábrák többféle változványt mutatnak.

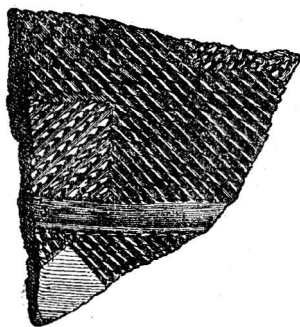
Vas-kor.

Miután a vas tárgyak természetöknél fogva a

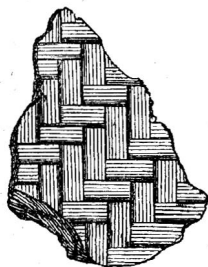
földben gyorsan elenyésznek, igen csekély szokott lenni az őskori vasleletek száma; azért míg a kőtárgyakból eddig 253, a bronzokból pedig 241 darabot sikerült gyűjtenem: a vas-tárgyak száma alig szaporodott fel 50-re. De e kevésnek osztályozását és pontos meghatározását is megnehezíti azon körülmény, mely szerint nálunk a vas-kornak határai bele olvadnak a római korszakba, sőt azon is túl terjedve a hunnok, avarok és magyarok őskorára is kiterjednek. A tárgyak csekély számánál és roncsolt állapotánál fogva nem lévén alkalom beható tanulmányozásra, e téren még sokáig sötétben fogunk tapogatózni.

Fegyverfélékből leggyakrabban nyilak találhatók, melyek egyideig ugyan megtartják a bronzkor köpüs alakját, de csakhamar csirban végződnek, mely a nyilvesszőbe bele ékeltetett; a nyilak alakja majd szakálás, lándzsás, majd ismét mélyen három-élű; de találhatók vékony gerely-alakúak is; a négyszögű vagy gömbölyű loborban végződők római nyilaknak látszanak; ilyenek Koroncón és Sz.-Mártonban, a többi fajok azonkívül Gyirmóthon, Szemerén, Téthen és Csécsényben találtak. Koroncón és Gyirmóthon azonfelül a köpüs-nyilak egy különös faja találtatott, a mennyiben a nyíl keskeny alapból kiszélesedvén, kinyílt ollóhoz hasonlóan kettős hegyben végződik; eddig csak két példány találtatott belőle, egyik a győri, másik a pesti n. muzeumban van.

Dárda vagy lándzsa csak Sz.-Mártonban és Nyulon találtatott, utóbbi vékony gerelyalakú; csata-bárd Koroncón; ugyanott két kard is; kardikó Tényőn és Koroncón; kengyel és zabola, heveder és egyéb szerszám csatokkal Koroncón egy sirban; csontnyelű kés u. o. másik

45-ik ábra.

46-ik ábra.

47. ábra.

48. ábra.

49. ábra.

50. ábra.

51. ábra.

52. áb.

53. áb.

sirban; vas-fibula, különféle csatok és boglárók, egy csörgő cseنگetyűszerű szívvvel Koroncón; sarlók a győri ujszállásoknál, Csécsényben pedig kisdéd kettős halhorog. A téthi határban Valens császár réz érme találtatott, mely át volt furva s bele 4 durva sodrony-szemből álló vasláncocska volt fűzve; része volt ez oly öv-diszítménynék, minőt a merovingi korban a nők viselni szoktak, t. i. a széles övről 10—20 vékonyabb fém-lánc függött, melyek közbefűzött érmekekkel voltak feldisízítve, és néha kés és egyéb szerek viselésére is szolgáltak.

Végül két vaskori sir leírásával fejezem be soraimat.

Koroncón a templom éjszaki részén a szedreskert szélében 1868-ik évi március 19-én jelenlétemben ásattam meg azon helyet, hol egyik hivem az előtte való ősszel egy nagyobb cserép-öblönyt talált verem ásáskor.

Kihányatván a veremből a földet, annak fenekén egy darab római téglán kívül csakhamar egy cserépedény nyomára akadtunk, melynek peremét azonban $\frac{2}{3}$ részben még az őszi ásáskor lecsorbította emberem; most azt vigyázva kiemelvén 23.7 cent. átmérőjű, 6.5 cent. magasságú jól kiégetett fekete medencealakú tál volt, alig készült korongon, mert feneke be volt horpasztva, cifraság nincs rajta.

Tovább ásatván, embervázra — névszerint lábszár-csontokra akadtunk; a fej irányában eltakaríttatván a földet a gerinc-csigolyák és bordák között finom-művű bronz-fibula töredékére jöttünk; felszedvén a koponyát, ennek jobb felén kisebb cserép-bögrére akadtunk, mely annyira el volt korhadva, hogy fülénél és behorpasztott fenekénél egyebet nem sikerült a nedves homokból felszednünk; ezen piros és morzsolható agyag-öblenyke fekete graphit-féle porhanyó mázzal volt bevonva, fél füle ötszög-metszettel bírván, annak gerince kisdéd, de rendes körök szakadatlan sorozatával van kicifrázva; ily körsorozat vonult körül az edény derekán a fül alsó végének irányában is. — A töredékből ítélve, az egész nagyobb theás csészéhez lehetett hasonló, azon különbséggel, hogy nyakánál kissé szűkebb volt, feneke felé ellenben öblösebb.

A koponya bal felén pedig 7.8 cent hosszú négyszögű szabályos alaku köszörűkő, 9.2 cent. hosszú késpenge vashól és ennek 9.1 cent. hosszú, 2.2 széles és 0.9 cent. vastag csont-nyele találtatott; a késnek nagyobbbrészt elrozsdásodott széles, de vékony fogantyúja a csontnyélbe bele volt sütvé; hegye a felvételkor törött le, de élének kikanyarított és a bronzkori késeket jellemző alakja a vastag rozsdá dacára jól kivehető. Még egy darab más korhadt vas, hihetőleg karperec töredéke is találtatott.

A tetem lábfeijénél balról negyedik és egészen ép fekete öblöny is találtatott, mely szűk — alig 6.6 cent. átméretű nyilással 25 cent. magasság és hasban ugyanannyi bőség mellett csaknem palackhoz hasonlít, füle nincs. Az első helyen említett 32 cent. magas és szintoly öblös veder a tetem lábánál jobbról, a tál szintén jobbról a térdtájron volt letéve; obolusnak, vagy egyéb fémtárgynak semmi nyoma. A tetem arccal éjszak-keletnek volt fordítva, a medence-csontok, bár össze voltak zúzva, mégis nőre mutattak, s a koponya körülbelül 40 éves nőre utal.

Az 1867-ik év tavaszán ugyan azon homokos bábotaí magaslaton egy vaskori csontváz is találtatott ugar szántáskor. Minthogy az ekevas a koponyát jól meghorzsolta, a szántó suhanc ösztökéjével neki esett s agyon zúzta, mert vágyott látni, milyen a belseje? Csakhamar ázni kezdett és a vázat, mely roppant-nagyságu volt, hanyatt fekve és arccal keletnek fordítva fel is földözte; mellette vas-kengyelt, néhány négyszögű vas-csat maradványt és 3 nyilalaku vasdarabot talált; a jelenlétemben folytatott kutatás sem lócsontokra, sem egyéb tárgyakra nem vezetett.

Nemesebb fémből vaskori tárgyak megyénk területén alig találtak, kivéve Győrött a vaspályaúdvár építésekor egy aranygyűrűt, és Koroncón egy alig 0.3 cent. átmérőjű arany-sodronygyűrűt, mely láncnak szeme lehetett. Kis-Écsen állítólag nem ritkák a B i a t e k feliratu barbár ezüst didrachmák, de minden utánjárás mellett sem juthattam egyhez is; Győrött ellenben még a negyvenes években egy ΑΠΙΑ feliratu találtatott, mely jelenleg Fábry Nándor gyűjteményében van.

Ó k o r.

A megyében talált római emlékek.

Sztachovics Remigtől.

I. Latin feliratok. *)

a) Kőemlékeken levő feliratok.

1. Legnevezetesebb s egyszersmind legrégibb emlékkövünk volt az, mely még a XVI. század derekán a győri székesegyház nagy oltára mellett állott (Lazii Comment. de Rep. Rom. I. XII. Sect. II. cap. XV.), de azóta eltűnt, és Schönvisner igazítása szerint a következő felirattal

*) Forrásul szolgáltak: Jani Arrabonensis Dissertatio de Jaurino Viennae, 1782. Czeh János: A győri vidék a legrégibb időben és a rómaiak alatt. M. T. Társ. Évkönyvei I. k. 314—346 lap. Rómer Flóris: Archaeol. Közlemények III. k. 151—166 l. Pannoniai újabb kiadatlan »Latin Feliratok«.

díszlett (Appendix ad Comment. in Romanorum Iter per Pannoniae ripam, p. 113.):

IMP. CAES.
 TRAIANO.
 HADRIANO.
 AVG. P. M. TRIB. POT.
 XXI. COS. III. IMP. II.
 L. AELIUS. CAES. FIL.
 TRIB. POTES. COS. IT.
 PROCOS. XV VIR. SACR.
 FACIVND.

2. A győri székesegyháznak a Duna felé néző falán egy emlékkövön e szavakat olvassuk:

VICTORIA.
 AVG G. N. N.
 ET. LEG. I.
 ADI. P. F.
 ANTONINIANAE.
 P. MARCIVS.
 P. FILIVS.
 SEXTIANVS.
 EPHESO.
 PP. DD.

3. Egykor a 2-ik számú felirat folytatásának vették a következő harmadikat. A két emlékkőre Appiano egy polgárháznál akadt, a midőn is azok a főtemplom oldalába tétettek.

DEDICANTE
 EGNATIO
 VICTORE
 LEG. AVGG.
 PR. . . PR.
 ET. . . CL.
 PISONE.
 LEGATO
 LEG.
 V. IDVS
 IVNIAS.
 APRO ET
 MAXIMO
 COS.

4. Lazius bizonyítása szerint a püspök konyhája mellett falba helyezett kőnek felirata ez volt:

MARCIAE. CANDIDAE.
MATRI. PIENTISSIMAE.
AVRELIVS. LAVRENTIVS.
FILIVS. VIVVS.
VIVAE. POSVIT.

5. Az 1545-dik évben talált fehér márvány sarkőnek, — mely azóta ismét elveszett, — felirása Lazius szerint, — kivel azt Vels Lénárd közlötte, — ez volt:

D. M.
AVR. DORISON. VE
EX STAI. PRAEF. AL.
ENT. AN. XLIX. ET
AVR. MVSSA. FL.
AN. VII. AVR. NERON.
LIB. ET. CONIVNX
ET. AVR. LVPVS. ET.
AVR. LVPORINA. ET.
BASILLA. FIL.
TITVLVM. PATRI.
ET FRATRI. FAC.
CVRAVERVNT.

6. Egy elvesztett győri emlékkőnek feliratát Muratori Inscript. nr. MCCXXX. tartotta fenn (Katanchich nr. DLXVI.):

VLPIA. PARATIANE.
LAVDABILI. FEMINAE.
VALERIAE. MATER FILIAE.
CONTRA. VOTVM. QVAE. VIXIT.
AN. XVI.

A következő négy emlékkövet Czeh János örökös szeme mentette meg:

7. 1827-ben a belvárosban, közel a fehérvári kapuhoz találtatott:

AVG. SAC. AVR.
LATINIANVS.
STRATOR. COS.
V. S. L. L.

8. Új-városban fölfedezett fehér márvány koporsó oldal darabján:

AL. P. EQ. DO.
ASIS. HERES.
CVRAV.

9. A vár árkaiknak egyengetésekor talált kövön:

D . O . M.
COCC.

10. „Kiásatott a belső városban közel az új kapuhoz, a hol egy ház udvari falába rakva, majd 40 évig lappangott, míg Czech János által észrevéve, onnan kivétt és ennek kertjében felállítatott. E sírkőnek felső részében mélyre kivésett rejtekben szemlélhető egy szakáltalan férfinak 7 hüvelyknyire kiálló mellképe, balra pedig pongyolán öltözött száguldó lovas, iját oldalt kitűzött s már három nyíllal talált cél-tekének irányozva.“

ACRABANIS
ABABVNIS. F. ALA.
AVGVSTA. ITVRAIOR.
VM. AN. XLV STIP. XII. H. S. E.
HANICVS FRATER.
HERES. POSVIT.

11. Győrött a régi vármegyeház udvarában a kútnál (Rómer Flóris, id. h.):

. . . ILLIAE
AN LXX H S
S. SALVIVS IVLIVS
CONIVGI CARISSIME
PIENTISSIMAE ET
DESIDEEA : NT : ISSI : MA : E
F. C.

12. Győr-Szigetben Stanzl úr házában a csatorna alatt van egy fehérmárvány kő-töredék, ily felirattal (Rómer Flóris, id. h.):

AN XI TV
. . TAVI VR
ILIA III
PATRI FPP.

13. Mérföldmutató:

I : MP : . . . . M : AV : : RE : L
 C . . . . . SPIVS
 O . . . . . PARTH
 N . . . . I : AT . . P : NT : F : M : A : X.
 P . . . . . II COS
 P. P. . PR. . . OE PO : NTE : S.
 . . OTVST . . . AB SIS .
 : MP : XXX

Erről Rómer Flóris (idézett helyen) így ír:

„Ezen mérföldmutató fekszik Győrben a temetővel szemközt lévő Jellinek építő mester úr 37. számú háza hátsó része előtt, és hajdan mint kocsik ellen óvó kő két oldalt a „Megváltóról“ címzett — a városház átellenében álló — patika szegleteit védé, innen magyarázható, hogy a közepén levő betűk egészen eltűntek, a különben is igen likacsos — kaisersteini — kövű oszlopról.“

„Az oszlop maga két darabból áll. Alsó négyszögű része 27" magas, 24" széles, a kerekded rész 36", és az átmérő 24". Ezen 3 1/2" betűkkel csak ez áll : MP : XXX. A fölfelé kissé vékonyuló kerekded rész folytatása 5' 2" majd két lábnyi átmérővel.“

„Ha a SIS-t jól olvastam — Siscianak, akkor a M. Passus XXX. nem állhat, ha csak közelebb valami ilyenév helyet nem találunk, vagy a MP után — talán C-t észre nem vettem.“

14. A pannonhalmi könyvtár mellékbejáratának átellenében a falba helyezett emlékkövön:

A S E C V A
 A' U G T H
 A N A H V
 V O E X T I A
 LVPIAN . . SRNO
 AMATOREIFORVM
 RIS GRATVS INC
 ECPECVNIAE AT
 VERASIDIXIMD

15. Pannonhalmán 1865-ig az étterem alatt létezett fakamra falában:

— — — — —
 ISSIM . . . .
 DES . . EMERI . .
 . . . . OSFEC . . .

16. Szent-Vilibald halmáról (Ravasz mellett), — melyen már sz. István idejében az Ecclesia Sti Vilibaldi állott, — hozatott Pannonhalmára és itt a könyvtár mellékbejáratának átellenében falba tétetett ily feliratú sarkó (Rómer Flóris, „Tudománytár“ VIII. kötet, 371. l.):

IVLIO PATERNO
Q SIG LEG IIAD STIP
VI QVI VIX ANNOS
XXVIII QVIES T BELL
DESIDERATE T IVLIO
FVSCO Q MIL LEG SS
STIP II QVI VIX ANNOS
XXVII QVIES T BELL DES
IVLIA FVSCINILLA MA
TER FILIS PIENTISSIMIS

17. Tápon a plebániához szegletén római siremlék töredéke áll, mely állítólag Bakony-Szombathelyről hozatott; a kő szélessége 3' 2'', igen szép betűkkel (Rómer Flóris, id. h.):

D.   Ø   M
MAVRO . . PVS

18. 1850 körül a győri vármegyeház átellenében fedeztek föl egy gyermek-tetemet magában záró kőkoporsót, melynek partján e betűk voltak:

L . I . AD.

b) Téglakon lévő feliratok.

19. 1830-ban szept. 21-kén a győri vásár-állásnak a Rábára néző részében, az országút alól kiástak két sirböltöt; a földéltéglák bélyege

részint: LEG. X. G. P. V.

részint: LEG. X. COH. IV.

20. 1831-ben a szűrszabók szárító helyén tán hét öl hosszú csatornára akadtak, melynek téglabélyege

részint: LEG. X. G. P. F.

részint: LEG. X.

21. Két párkányos téglán, melyeken borjú és kutyaláb-nyomok vannak; 18" 9" — alul 13" 4", a vályuban 12" 6" széles — a párkány

magassága 1" 6"; találtattak Fernbach úr győri házának alapfala ásatásánál (Rómer Flóris, id. h.):

OFAR : MV : RSICINIMO.

22. Asszonyfán a mult században talált római téglakon (Czeh Mss. Miscell. Jaur. 3.):

COHORS III.

23. Ugyanott Sidó asszonyfai birtokos földjén emlitenek egy cryptát vagy régi téglákból épült boltozatot:

LEG. II.

24. Győrött a Duna-utcában, Viczay-Mayer-féle háznál: téglasir, 9 párkányos téglából; egy közülök

S I V A I R A (olvasd: ARIANIS).

feliratú a győri főgymn. muzeumé.

c) Agyagedényeken levő feliratok:

25. Mécs; a győri muzeumé, Milkovics úr ajándéka Koroncóról:

SEXTI.

26. Mécs; találtatott Győrött a Vérbástyán; Vályi úrtól a győri muzeumba került:

CAMFID.

27. Mécs; találtatott a győri homokgödörben; győri muzeumé:

CASSI.

28. Mécs; találtatott Heccsén; három fogantyúféle diszitménnyel; győri muzeumé:

FORTIS.

29. Terra sigillata edényen; találtam a pázmándi volt legelön:

MESINVS FECI.

30. Az elpusztult Sabaria helyén; nyole különféle bögre párkánydarabjain; a párkányzat 1" széles, a betűk tíz vonal magasak. Az R betű alakja balfelé fordítva:

S R I

II. Római utak. *)

Miután Traján idejében a római védvonal a közép Dunához lőn áttéve, az erődöket összekötő hadi utaknak — mint a védelem fontos tényezőinek készítéséhez oly feszült erővel fogtak a hódítók, hogy e miatt a legiók többször veszélyes lázadásban törtek ki. A dunai védvonalba volt Győrmegeye is foglalva, Arrabona képezvén valamint az erődcsoportozat, úgy a had-utak egyik fontos központját, csomópontját.

1. Arrabonától — ad Statuas (erőd Gönyőnél, a Bakony-folyás torkolatánál) — ad Mures (erőd Ács mellett, a Czonezó patak Dunába ömlésénél) — Brigetium felé; mindegyik erőd tiz-tizezer római lépés távolságra esett egymástól.

2. Arrabona-Quadrata (Öttevény), továbbá Gerulata (horváth-Járfalva), Flexum (Magyar-Óvár, Győrtől 22 mp.), Carnuntum (Német-Óvárnál, 30 mp.) várdákat összekötő utak.

3. Arrabonának Mursellán át (Gyarmath, Győrtől 34 mp.) Sabariaival (Szombathely) összeköttetése. A második és harmadik számú út mintegy ütere volt azon kereskedelemnek, melyben Pannonia egyrészt Noricum- és Moetiával, másrészt az éjszaki barbárokkal állott, kik a borostyánkővet ez úton Olaszthonba szolgáltatattak; Arrabona volt az árucikkek rakhelye és a kereskedők lakhelye (lásd Kerner, „Noricum und Pannonien“ 18. 103. l. v. ö. a történelmi részt).

4. Arrabona erődcsoportozatának (Flexum, Gerulata, Quadrata, ad Statuas, ad Mures, Arrabonával együtt) Cimbriana (Veszprém) gyűlhely felé kitűzött visszavonulási útja a varsányi hegyszoros Crispiana erőd (25 mp.) mellett volt, mely a varsányi és rédei völgyet zárta; állott pedig a hajdan Manch hegynek déli lejtőjén, a rédei Németmajor átellenében, a hegyről jövő patak jobb partján. Bizonyítékul szolgálnak a római romok, és az ott talált tabulae missionis, mely példány a sikátori rektor által Bécsbe került.

a) Azonban a visszavonulás útja, — a fegyveres erőt értve, — nem a Pánzsza völgyében volt, hanem a tényő-sokorói hegyháton Romándnak irányult. Ennek számos és biztos nyomai vannak az écsi, ravazdi és romándi erdőkben s a térképen jelelt úgynevezett „töltésekben“, melyek nagyrészt most is kocsí-út gyanánt szolgálnak. Ezen töltések a földszinhez mérve $\frac{1}{2}$ —4 láb magasak, s egy — olykor két kocsí-út (8—16') szélesek, — oly tömörek, hogy azokon fa meg nem

---

*) Lásd: a megye régészeti térképét.

ered, bokor gyökeret nem verhet, s oly rendesen készültek, hogy az újabb századok készítményei alig lehetnek. Harmadfél láb mély felátásnál erősen vert agyagot találtunk keverve kevés homokkal, valamint ez az egész hegység talajában előfordul. A vidék homokkővét porhanyósága miatt, a kavicsot pedig hiánya miatt nem használhatták. A 45 foknyi oldal-lejtő szintén oly erősen vert, mint a többi rész; miért is tartós esőzések sem hagynak sarat, legfőlebb az egy hüvelyknyi mély kerékvágásokban.

b) Római út vezetett Szent-Imre dombjától (Pázmánd éjszaki határában) Kapuköznek, innen déli irányban a völgyön föl a Fehérkép-hegynék, a pannonhalmi várkert déli részét átmetszván, az Illok-erdőnek délnek irányzott átlóján a szántóföldekre; itt az útnak vonalát adja a két öl széles fehér vonal, mely a Lakatos-rétnek Sabaria őshelyét éri. Alkatrészei apró kavics, téglá és bögretöredékek, nemkülönben tiszta homok, tömött alapon két-három hüvelyk vastagon terítve. Az út egy öl széles volt.

c) Tarjától nyugotnak a veszprémi országuútnak tartott szintén egy római út, mely minthogy süppedékes völgyön ment keresztül, azért alkatrészei az a) és b) utakétól különböznek, t. i. kova, téglá, vashulladék és zúzott vas-salak keverve, mely anyagoknak összefüggése szívósabb bármi kövekenél. Az útnak részeit az eke szétszórta ugyan, de a szétszórta részek irányából az útnak irányát 2000 lépésnyire biztosan követhetni. Ezen dülöt a nép *Vasas föld-nek* nevezi, mert a kövek vas-alkatrészét a nép is felismerte. Lehetne a már most kártékony kövekből vagy hetven szekérrel összeszedni (l. „Archaeol. Közlemények“ 8 k. 99 s köv. l.).

5. Az *eszterhó*-nak nevezett nagyszerű római töltés, melyet most is kocsiuútnak használnak s mely a mosonmegyei Baromháztól, a Hanyon keresztül györmegyei Réti-ig vezet. Eszterhó névnek okmányilag első nyomát értelmezésével együtt 1226-ban találjuk. (Fejér C. D. III. 2. 89.) *Belae regis iunioris confirmatio privilegii de Borsmonostrā: „nec ad clausuram aquae, quod dicitur vulgo Iztra a quoquo ullo modo cogantur ire“.* Eszterhó fontosságát hadi tekintetben felismerte 1528-ban Stampa, 1540-ben Stella (l. Bongarsius 607. tk. l.). A Hanságtól Kis-Dunáig elnyúló sánc Mansfeld Károly főttábornok 1595-ik évi munkája (l. Ortelius I. k. 164. l.). Eszterhónak hossza Kovács Jánosnak 1740 körül készült térképén, melyet Bél Mátyás nyomtatásban megjelent Mosonmegyéjéhez adott — tesz hétnegyed mfdet; ellenben a bécsi katon. földrajzi intézet térképe szerint csak hatnegyed mfdet.

A megye területén talált római érmek. *)

Hercz Józseftől.

1. Ti. Claudius Caes. Aug. P. M. Tr. P. babérkoszorúzott feje jobbra; — hátl. S. PQR ob cives servatos babérkoszorúban S. C. — N. br. L. Győr, (H.).

2. Nero Claudius Caes. Aug. Germ. P. M. Tr. P. Imp. PP. babérkoszorúzott feje jobbra — hl. balra ülő Róma jobbjaiban Victoria. — N. br. L. Győr, (gym.).

3. Julius Caesar Dict. Perpetuo. — A Dict. hajadon feje hátra fordulva. — L. Győr. (Cz.)

4. Divus Augustus Pater hajadon feje hátra fordulva — hl. Proidentia Aug. — K. br. L. Győr.

5. Agrippina M. F. Mat. Caesaris Augusti PP. feje balra — hl. SPQR. — L. Győr.

6. Memoriae Agrippinae — két öszvértől vont szekér. — N. br. L. Győr, (Cz.).

7. Imp. Nero Caes. Aug. P. Max. Tr. P. babérkoszorúzott feje jobbra — hátlap Securitas. Augusti jobbra ülő nő, előtte oltár hozzá támasztott szövétnekekkel. — K. br. L. Győr, (H.).

8. Nero Claudius Caesar Germ. P. M. Tr. P. Imp. PP. babérkosz. feje b. — hátlap: Decursio S. C. két kopjár balra haladó lovag. — N. br. L. Győr, (Cz.).

9. Tib. Claudius Caesar Aug. P. M. Tr. P. Imp. feje b. — hl. Ex Senatus Consulto Ob Cives Servatos. — N. br. L. Győr, (Cz.).

10. Ti. Claudius Caesar Aug. P. M. Tr. P. Imp. feje b. — hl. Constantiae Augusti sisakos palástos j. álló bajnok, b. kópja S. C. — L. Győr, (Cz.).

11. Imp. Caes. Vesp. Aug. P. M. Tr. P. Cos VII. fej sugaras koronával b. — hl. Felicitas publica. — L. Győr, (Cz.).

12. Imp. Caesar Vesp. Cos VIII. kosz. fej jobbra — hátlap: Victoria Augusti S. C. A győzelem hajóorrán áll b. fordulva, j. koszorú. — K. br. L. Győr, (Cz.).

*) Az érem anyagát és nagyságát illetőleg következő rövidítésekkel élünk: ar. = arany, ez. = ezüst, r. = réz, br. = bronz; n. = nagy, k. = közép; hl. = hátlap. Ha a lehely ismeretes, ezt L. betű előrebocsátásával szintén jelezzük, míg a tulajdonos nevét zárjel közt rövidítve így adjuk: H. = Hercz József, Cz. = Czéh János, M. = Milkovics, E. = Ebenhöch, Sz. = Sztachovics, K. = Kálóczy, gym. = győri muzeum.

13. T. Imp. Vesp. Aug. — ht. Aequitas Augusti S. C. Az aequitas mérleget tart j. — K. br. L. Győr, (M.).

14. Imp. Caes. Domit. Aug. Germ. Tr. P. VIII. PP. bkosz. fő b. — hl. Pont Max. Lud saec. zsámolyon ül, melyen SVF PD előtt álló nőnek nyújt valamit, e mellett kis gyermek felemelt kezekkel, oldalt templom S. C. — N. br. L. Győr, (Cz.).

15. Imp. Caes. Domit. Aug. Germ. P. M. TR. P. XIII. — Ez. L. Győr.

16. Imp. Caes. Domit. Aug. Germ. Cos. XIII. — hátlap: Moneta Augusti S. C. — K. br. L. Győr, (gym.).

17. Imp. Caesar Domit. Aug. Germ. P. M. Tr. P. VI. babérkoszorúzott feje j. — hl. Pallas jobb kezében dárdát, b. villámot tartván b. fordul. — Ez. L. Győr, (H.).

18. Nerva Caes. Aug. P. M. Tr. P. Cos III. fő sugaras koronával — hl. Libertas publica S. C. j. felé álló nő j. kalap, b. dárda. — K. br. L. Győr, (Cz.).

19. Imp. Nerva Caes. Aug. Rest. szárnyas villám alul S. C. — hátlap: Divus Augustus. A császár hajadon feje. — K. br. L. Győr, (Cz.).

20. Imp. Nerva Caes. Aug. Germ. — hl. Fortuna Augusti. — K. br. L. Győr, (gym.).

21. Imp. Caes. Aug. Nervae Trajano Cos V. P. P. — hl. Roma istennő b. ül victoriát s jogart tartva, alatta S. C. — K. br. L. Győr, (E.).

22. Imp. Trajano. Aug. Ger. Dac. P. M. TR. P. Cos V. kosz. fő — hátlap: S. PQR Optimo Principi 4 lovas diadalszekéren. — Ar. L. Győr, (Cz.).

23. Imp. Trajano. Aug. Ger. Dac. P. M. TR. P. a császár feje — hátlap: Cos V. PP. S. PQR. Optimo Principi, alul Danuvius. A folyam szobra j. fekvő jobbát hajóra, b. vizet ömlesztő vederre támasztva. — L. Győr, (Cz.).

24. Imp. Caesar Nerva Trajanus Aug. Germ. P. M. — L. Győr.

25. Hadrianus Augustus — hl. Restitutori Bithiniae S. C. — N. br. L. Győr, (M.).

26. Hadrianus Augustus babérkoszorúzott feje j. — hátlap Salus Augusti az egészség istennője egy oltár előtt b. állva, azon körütkergett kígyót etet b. tartott csészéből, alatta Cos. III. — K. br. L. Győr, (H.).

27. Hadrianus Augustus hajadon fő b. — hl. Felicitati Augusti Cos III. P. P. Gálya. — N. br. L. Győr, (Cz.).

28. Hadrianus Augustus babérkosz. feje — hl. Hilaritas P. R. Cos III. két gyermek közt nő j. pálmát, b. bőségszarvat tart. — N. br. L. Győr, (Cz.).

29. Hadrianus Augustus. — K. br. L. Győr, Balogh-ház, (gym.).

30. Sabina Augusta Hadriani Aug. P. P. Kontyos feje balra — hl. Vesta S. C. Ülve jobbra fordul, j. palladium, b. dárda. — K. br. L. Győr, (Cz.).

31. Antoninus Pius. — L. Győr, (Cz.).

32. Antoninus Aug. Pius. P. P. TR. P. XI. — hl. Cos IIII. Annona jobbán véka, b. horgony. — Ez. L. Győr, (Cz.).

33. Antoninus Pius Aug. . . . . TR. P. XX. babérkoszorús feje — hl. Cos IIII. álló nő j. golyó, b. gyermek, 2 lábnál 2 gyermek. — K. br. L. Győr, (gym.).

34. Divus Antoninus. Feje hajadon balra — hl. Divo Pio oszlop. — Ez. L. Győr, (gym.).

35. Faustina Augusta a császárné feje j. — hl. Aeternitas. — Ez. L. Győr, (Rohde).

36. Diva Faustina Augusta a császárné feje j. — hátlap: Consecratio Vesta oltár előtt b. áll, j. hosszú jogart. — K. br. L. Győr, (H.).

37. M. Aurelius. — Ez. L. Győr, (gym.).

38. M. Antoninus Aug. Germ. Sarmaticus. — hl. TR. P. XXX. Imp. VII. Cos III. álló Aequitas S. C. — L. Győr, (gym.).

39. M. Antoninus Aug. Armeniacus feje b. — hl. PAX. AVG. TR. P. XX. COS III. A béke b. felül j. ág, b. bőségszarv. — Ez. L. Győr, (Cz.).

40. Aurelius Caesar Aug. Pii Fil. — hl. TR. POT VIII. COS II. S. C. Minerva j. áll bagolyt és lándzsát tart. — N. br. L. Győr, (E.).

41. M. Antoninus Aug. TR. P. XXVIII. babérkosz. feje j. — hl. Jupiter b. felül ülven, jobbában hosszú jogart, b. Victoriát tart, Imp. VI. Cos III. — N. br. L. Győr, (H.).

42. Faustina Augusta pártás feje b. — hl. Saeculi Felicit. két férfi gyermek nyoszolyában. — Ez. L. Győr, (Cz.).

43. Faustina Augusta hajadon arcképe — hl. Matri Magnae S. C. Cybele balra felül ülve. — N. br. L. Győr, (Cz.).

44. Faustina Aug. Augusti Pii F. Császárné feje j. — hl. nő b. felül áll, j. Victoriát, b. paizsot emberfőre támaszt. — Ez. L. Győr, (H.).

45. Imp. Caesar Aurel. Verus Aug. koszorús feje b. — hl. Concordia Augusti TR. P. II. COS II. M. Aur. és Verus kezét fog. — N. br. L. Győr, (Cz.).

46. M. Aurelius Verus. Aug. Armeniacus babérkoszorúzott mellkép — hl. REX ARMENIS DATUS IMP. II. COS II. a császár 3 főtiszt által körülállva emelvényes tábori széken ül s az előtt álló király fejébe koronát tesz. — N. br. L. Győr, (E.).

47. L. Aurelius Commodus Aug. babérkosz. feje j. — hl. Libertas Aug. nő j. áll, j. süveget, baljában dárdát tart. — K. br. L. Győr, (gym.).

48. Commodus Antoninus Aug. borostyános feje — hl. TR. P. VII. Imp. IIII. Cos III. Providentia j. felül áll, j. ág, b. pálca, lábainál golyó. — Ez. L. Győr, (Cz.).

49. Commodus Antoninus Aug. — hl. Victoria TR. P.... IMP. VII. COS. IIII. Brit. — N. br. L. Győr, (Rohde).

50. L. Sept. Sev. Pert. Aug. Imp. II. koszorús feje — hl. Virt. Aug. TR. P. II. S. C. Virtus j. felül állva, Cos II. S. C. — N. br. L. Győr, (Cz.).

51. SEVER P. AVG. P. M. TR. P. X. COS III. Severus feje — hl. AETERNIT AVG. IMPERI Caracalla és Geta feje egymással szemközt; találtatott a Pánzsza hidjánál, és kiadatlan, Cohenben nem találtatik. — Ar. L. Győr, (Rohde).

52. Julia Augusta (Domna) a császárné feje j. — hl. Vesta, az istennő b. felül ül, palladiumot tartván jobbjaiban. — N. br. L. Győr, (H.).

53. Antoninus Aug. Pius P. P. TR. P. XII. Caracalla koszorús feje — hl. Indulgentia Aug. COS IV. j. felül ülő nő, j. csésze, b. dárda. — N. br. L. Győr, (Cz.).

54. Imp. M. Opel. Sev. Macrinus Aug. koszorús feje — hl. P. M. TR. P. II. Cos P. P. A császár j. ülve, j. golyó, balj. pálca. — Ez. L. Győr, (Cz.).

55. Imp. C. M. Aur. Sev. Alexander Aug. babérkoszorús feje — hl. Perpetuitati Aug. j. felül álló nő, j. golyó, balj. pálca. — Ez. L. Győr, (Cz.).

56. Julia Mamaea Augusta pártás feje b. — hl. Venus Felix, Venus j. felül ülve, j. gyermeket, b. dárdát tart. — N. br. L. Győr, (Cz.).

57. Imp. Maximinus Pius Aug. Germ. babérkoszorús feje — hl. Fides Militum S. C. j. felül nő, mindegyik kezében hadi jelt tartva. — N. br. L. Győr, (Cz.).

58. Imp. Caes. M. Ant. Gordianus Aug. babérkoszorúzott feje b. — hl. Victoria Aug. S. C. Victoria j. felül, j. koszorút, b. ágat tartva. — N. br. L. Győr, (Cz.).

59. Marcia Otacilia Severa Aug. Fülöp neje pártáson — hl. Pudicitia Aug. Pudicitia ülve b. — Ez. L. Győr, (Cz.).

60. Imp. Trajanus Decius Aug. babérkoszorúzott feje — hl. P. M. S. COL VIM. nő oroszlány és bika közt, alul: AN XI. — K. br. L. Győr, (Cz.).

61. Imp. C. C. Vib. Treb. Gallus Aug. borostyános feje j. — P. M. S. Col. Vim. nő oroszlány és bika között, alul: AN XIII. — K. br. L. Győr, (Cz.).

62. Imp. Gallienus P. Aug. sugaras koronával — hl. Salus Augg. nő j. kigyót etet, b. dárda oltár előtt. — Ez. L. Győr, (Cz.).

63. Gallienus Aug. sugaras koronás feje j. felül — hl. Libero P. Cons. Aug. j. felül leső párdúc. — L. Győr vásár-állás, (Cz.).

64. Imp. Claudius P. F. Aug. sugaras koronás — hl. Providentia Aug. Jobbra forduló nő j. pálcát a lábánál fekvő golyóra tartva. — Kis r. L. Győr, (Cz.).

65. Imp. Claudius Aug. sugaras koronás feje jobbra — hl. Felicitas Aug. j. felül álló nő j. békejel, b. bőségszarv, közepett B. — Kis br. L. Győr, (Cz.).

66. Imp. Claud. Aug. sugaras koronás feje j. — hl. Victoria Aug. diadaljel állva. — Kis br. L. Győr, (Cz.).

67. Imp. Aurelianus Aug. sugaras koronás feje j. — hl. Oriens Aug. a nap b. felül állva felemelt jobbal, b. golyót tart, lábainál 2 fogoly. — Kis br. L. Győr, (Cz.).

68. Imp. C. M. Aur. Probus P. F. Aug. sugaras koronával — hl. Soli invicto Sol 4 lovas kocsin, alul N. AA. — Kis br. L. Győr, (Cz.).

69. Imp. C. M. Aur. Probus Aug. koronás feje b. — hl. Adventus Probi Aug. a császár lóháton b. felemeli jobb kezét, a ló előtt fogoly, alatta B. — Kis. br. L. Győr, (H.).

70. Imp. Carus P. F. Aug. feje sug. kor. — hl. Spes Publica a remény jobbra halad, alul: S XXI. — Kis br. L. Győr, (Cz.).

71. Imp. Numerianus Aug. sug. koronás feje j. — hl. Pietas Aug. férj. b. állván, j. zacskót, b. dárdát tartva, alatta FAQ. — Kis br. L. Győr, (H.).

72. Imp. Diocletianus P. F. Aug. — hl. Felix Advent. Augg. NN. oroszlány és bika k. nő, j. zászlót, b. elefánt agyarat. — L. Győr, (Cz.).

73. Diocletianus Aug. borostyános fő — hl. Victoria Sarmatica 4 férfi tábor előtt áldozva. — Ez. L. Győr, (Cz.).

74. Diocletianus Aug. borostyános fő — hl. Virtus militum 4 férfi tábor előtt áldozva. — Ez. L. Győr, (Cz.).

75. Imp. Diocletianus P. F. Aug. — hl. Genio Pop. Romani. — K. br. L. Győr, (gym.).

76. Maximianus Aug. — hátl. Genio Imper. — K. br. L. Győr, (gym.).

77. D. N. Maximiano Felicissimo Sen. Aug. babérkoszorúzott feje jobbra — hl. Providentia Deorum quies Augg. két nő szemközt áll, köztük csillag. — K. br. L. Győr, (H.).

78. Imp. Diocletianus Aug. sugaras vértés mellkép — hl. Jovi Conservatori Augg. Jupiter b. áll jogart és villámot tart, alatta XXI. B. — Kis br. L. Győr, (E.).

79. Imp. Maxentius P. F. Aug. borosty. feje, j. sasvégű jogar — hl. Conserv. Urbis Suae, Roma b. oszlopu templomban ülve, j. gömb, b. dárda, alul AQ. S. — K. br. L. Győr, (Cz.).

80. Val. Licinianus Licinius P. F. Aug. borostyános feje — hl. Virtuti exercitus, balra haladó férfi, jobbj. dárda, b. diadalmi jel. — K. br. L. Győr, (Cz.).

81. Imp. Constantinus Aug. borostyános feje — hl. Márta Conservatori, Mars sisakosan, páncélosan b. fordul. — K. br. L. Győr, (Cz.).

82. Constantius Nob. Caes. borosty. feje — hl. Conservatores Kart. Suae, Genius 6 oszlopu templomban áll, alul PKH. — K. br. L. Győr, (Cz.).

83. Flav. Constantius Nob. Caes. a császár vértés mellképe — hl. Felicitas Romanorum, 3 császárfi diadalív alatt dárdával, alul SM. H. — Ez. L. Győr, (Cz.).

84. Constantinus Jun. Nob. C. a császár mellképe j. — K. br. L. Győr, (gym.).

85. Constantius Gallus a császár feje j. — K. br. L. Győr, (gym.).

86. D. N. Vetricio P. F. Aug. feje jobbra — hl. Hoc signo victor eris, a császár b. áll, labarumot, jogart tart s a mögötte álló Victoria által megkoszorúztatik. — K. br. L. Győr, (E.).

87. Fl. Dalmatius Nob. C. borosty. feje — hl. Gloria Exercitus, hadijel két fegyveres közt, alul: ANT. — K. br. L. Győr, (Cz.).

88. D. N. Valens feje jobbra. — K. br. L. Győr, (gym.).

89. D. N. Valentinianus P. F. Aug. feje jobbra — hátlap: Securitas Reipublicae, Victoria jobbra siet, alatta Γ Sis. — K. br. L. Győr, (H.).

90. D. N. Fl. Cl. Julianus P. F. Aug. gyöngyfüzères feje j. — hl. Securitas Reipublicae, Apis balra fordul, fölötte 2 csillag, előtte csőrében koszorút tartó sas, alatta: CONS. T. — K. br. L. Győr, (Cz.).

91. Fl. Helena Augusta feje j. — hl. Securitas Reipublicae, j. álló nő, jobbj. lehajló ág, balj. ruháját tartva, alul: SM. TSI. — K. br. L. Győr, (Cz.).

92. D. N. Valentinianus P. F. Aug. — hl. Gloria Romanorum, Valens térdelő ellent hajánál fog, b. keresztény jelvényes zászló, alul: B SISC. — K. br. L. Győr, (Cz.).

93. D. N. Valentinianus P. F. Aug. — hl. Gloria Romanorum, a császár gályán áll felemelt jobbal, hátul Fortuna a kormány mellett. — K. br. L. Győr, (Cz.).

94. D. N. Jovianus P. F. Aug. gyöngyfüzérés feje j. — hl. VOT. V. Mult. X. koszorú közt, alul: CONST. — K. br. L. Győr, (Cz.).

95. D. N. Theodosius P. F. Aug. b. fordult gyöngyfüzérés feje — hl. Reparatio Reipublicae, előtte térdelő nőnek nyújtja jobbját, b. diadalszobor, alul: A. Sisc. — K. br. L. Győr, (Cz.).

96. D. N. Arcadius P. F. Aug. gyöngyfüzérés feje j. — hl. Gloria Romanorum Arc. balj. Krisztus jelvényt, j. leborult foglyot hajánál fog. — K. br. L. Győr, (Cz.).

97. C. Vibius Pansa családi érem. — Ez. L. Győr, (Cz.).

98. D. N. Valens P. F. Aug. a császár gyöngyfüzérés feje j. — hl. Gloria Romanorum. — K. br. L. Győr-Sziget, (gym.).

99. Imp. Caes. Vespasianus P. F. Aug. babérkoszorús feje j. — hl. álló nő j. mérleget, b. dárdát tartva. — L. Szabadhegy, (gym.).

100. Faustina Augusta — hl. álló Acquitas S. C. — L. Szabadhegy, (gym.).

101. Licinius jun. — L. Szabadhegy, (gym.).

102. Imp. Caes. Vespasianus P. F. Aug. mellkép j. — hl. Pont. Max. TR. P. COS V. Caduceus. — Ez. L. Ménfő, (E.).

103. Imp. Nerva Trajanus babérkoszorúzott feje j. — L. Sashegy, (gym.).

104. Antoninus Pius — hl. Indulgentia. — L. Révfalu, (gym.).

105. Maxentius. — L. Szt-Iván, (gym.).

106. Constans. — L. Hecse, (gym.).

107. Római érem. — L. Ikrény, (gym.).

108. Constantinus. — L. Gyirmóth, (gym.).

109. Constans — hl. VOT. XX. Mult. XXX. — L. Kájár, (gym.).

110. Tiberius S. C. Ti. Cos. TR. POT. XXXVI. — hl. Augustus 4 elefánt által diadalkocsin b. vonulva, felette Divo Augusto S. PQR. — N. br. L. Gyirmóth, (E.).

111. Imp. Caes. Vespasianus Aug. — hl. Caduceus Pont. Max. TR. P. COS V. — Ez. L. Ménfő, (E.).

112. Antoninus Aug. Pius P. P. Tr. P. XII. — hl. Annona Aug. S. C. az istennő b. kalászt, j. horgonyt tartva. — N. br. Szt-Iván, (E.).

113. Imp. Nerva Trajanus Aug. babérkoszorúzott feje j. — hl. Salus Aug. P. M. Tr. p. COS VI. P. P. S. PQR. — Ar. L. Gyirmóth, (M.).

114. Diva Faustina Augusta feje j. — hl. Aeternitas, nő jobbra, hosszú jogart jobbájában tartván, b. kezét felemeli. — Ez. L. Écs, (H.).

115. D. N. Maximinius (Daza) — hl. Soli invicto AK. Y. X. C. — Ar. L. Écs, (M.).

116. Augustus — Providentia Aug. S. C. — K. br. L. Koroncó, (M.).

117. Vespasianus — hl. Felicitas Publica S. C. — K. br. L. Koroncó, (M.).

118. Imp. Nerva sat. babéros mellkép j. COS III. P. P. — hl. szabadság istennő Libertas Publica. — Ez. L. Kor. (E.).

119. Imp. Caes. Trajan. Hadrianus Aug. bab. vértés mellkép — hl. P. M. TR. P. COS III. Annona istennő b. áll. — K. br. L. Kor. (E.).

120. Aurelius Caes. Ant. Aug. Fil. — hl. TR. P. III. COS II. Providentia istennő b. áll, pálcikát s jogart tartva, előtte golyó. — Ez. L. Kor. (E.).

121. Antoninus Aug. Pius P. P. — hl. COS IIII. a császár balra áll, tálat s jogart tartva. — Ez. L. Kor. (E.).

122. Faustina Augusta mkp. jobbra — hl. Juno nő b. áll, tálat s jogart tartva, előtte páva. — Ez. L. Kor. (E.).

123. Faustina Aug. Antonini Aug. Pii Fil. — hl. Venus S. C. nő b. áll. — K. br. L. Kor. (E.).

124. M. Comm. Ant. . . . bab. mkp. — hl. Nobilit Aug. P. M. TR. . . a császár j. áll s jogart tart. — Ez. L. Kor. (E.).

125. Crispina Augusta mkp. j. — hl. Laetitia . . az istennő b. áll. — K. br. L. Kor. (E.).

126. Balbinus — hl. Fides Mutua Augg. — Ez. L. Kor. (M.).

127. D. N. Maximiano Beatissimo Sen. Aug. bab. palástos mkp. — hl. Providentia Deorum, quies Augg. S. F. két szemközt álló nő, a jobbról álló ágat s jogart tart, alatta AQS. — K. br. L. Kor. (E.).

128. Imp. Maximianus P. F. Aug. bab. fő j. — hl. Sacra Moneta Augg. et Caess. Nostr. balra álló nő mérleget s bőségszarut tartva. — K. br. L. Kor. (E.).

129. Constantius Caes. (Chlorus) — hl. Sacra Moneta Augg. et Caess. Nostr. — K. br. L. Kor. (M.).

130. Divo Gal. Val. Maximiano fátyolos mkp. j. — hl. Forti Fortunae, alatta Sis, nő b. állva, j. kormányrudat, b. bőségszarut tart. K. br. L. Kor. (E.).

131. Gal. Valeria Aug. diademás mkp. j. — hl. Veneri Victrici * B S M T S b. álló felöltözött Venus almát s fátyolt felemelve tart. — K. br. L. Kor. (E.).

132. FL. Helena Augusta diademás mkp. j. — hl. Securitas Reipublicae S. M. P. S. nő b. áll ágat lefelé tart. — K. br. L. Kor. (E.).

133. Licinius sen. — hl. Genio Augusti. — K. br. L. Kor. (M.).

134. D. N. Constantini Max. Aug. — K. br. L. Kor. (M.).

135. Constantinopolis — hl. Gloria exercitus. — K. br. L. Kor. (M.).

136. Constantinopolis — körirat nélkül. — K. br. L. Kor. (M.).

137. Urbs Roma sisakos fő — hl. Római farkas. — K. br. L. Kor. (M.).

138. Fl. Jul. Helena Aug. diademás mellképe j. — hl. Pax Publica, nő b. áll. — K. br. L. Kor. (E.).

139. D. N. Constans P. F. Aug. diademás mkp. j. — hl. Fel. Temp. Reparatio C. Sis. a császár hajón b. áll, madarat s labarumot tartva, mögötte angyal tartja a hajó kormányát. — K. br. L. Kor. (E.).

140. D. N. Constans P. F. Aug. diademás mellképe j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, j. fénysugaras fenix halmon. — K. br. L. Kor. (E.).

141. D. N. Constantius P. F. Aug. diad. mkp. j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, mint előbb, alább Γ Sis. — K. br. L. Kor. (E.).

142. D. N. Theodosius P. F. Aug. diad. mkp. j. — hl. Gloria Romanorum, a császár j. megy, egy térdelő foglyot hajánál utána vonz és labarumot tart. — K. br. L. Kor. (E.).

143. Hadrianus Augustus bab. mellképe j. — hl. Salus Augusti, az istennő b. áll, kigyót etet, COS II. S. C. — K. br. L. Kor. (E.).

144. Sabina Augusta Hadriani Augusti. diad. mkp. j. — hl. Concordia Augg. nő j. áll és csészét tart. — K. br. L. Kor. (E.).

145. Kelta érem, tetradrachma, babérkoszorúzott fő b. — hl. álló felszerszámozott ló b., felette ΠΛΛΛ. — Ez. L. Töltéstava, (II.).

146. Imp. M. Jul. Philippus P. F. Aug. — hl. Securitas August. — L. Győr, (gym.).

147. Imp. Verus Aug. Arm. Parth. Max. — hl. TR. P. VI. Imp. IIII. Cos II. Victoria áll, j. golyót, b. bőségszarut tartva. — Ez. L. Bőny, (gym.).

148. M. Agrippa Cos VIII. S. C. hajó kor. feje j. — hl. Neptun delphint j., b. tridentst tartva. — K. br. L. Gönyő, (gym.).

149. Gordianus Pius F. Aug. — R. L. Vének, (gym.).

150. Familia Plautia Medusa-fő — hl. két lovat fékező genius. — Ez. L. Téth, (E.).

151. Antoninus Pius F. Aug. (Caracalla) — hl. Securitas perpetua. — Ez. L. Téth, (M.).

152. Constantinus NOB CAES. kosz. feje j. — hl. Virtus Augg. et Caess. NN. Mars jobbra. — N. br. L. Téth, (K.).

153. D. N. Crispus kosz. feje j. — hl. Principi Juventutis. — K. br. L. Téth, (M.).

154. D. N. Delmatius — hl. Gloria Exercitus. — K. br. L. Téth, (M.).

155. D. N. Constantinus Jun. — hl. Gloria Exercitus. — K. br. L. Téth, (M.).

156. D. N. Constantinus Jun. — hl. Providentia Caess. — K. br. L. Téth, (M.).

157. D. N. Constans P. F. Aug. — hl. Victoria DD. Augg. NN. — K. br. L. Téth, (M.).

158. D. N. Vetrano P. F. Aug. — hl. Gloria Romanorum. — K. br. L. Téth, (M.).

159. M. Aurelius Ant. Aug. P. F. — hl. Consecratio, sas golyón állván, kiadatlan. — K. br. L. Téth, (M.).

160. Faustina Aug. Antonini Aug. Pii Fil. mkp. j. — hl. Venus S. C. Istennő b. áll, fátyolát s golyót tartva. — K. br. L. Gyarmath, (E.).

161. Lucilla Augusta mkp. j. — hl. Juno Regina az istennő b. áll, tálat s jogart tart, előtte páva. — K. br. L. Gyarmath, (E.).

162. Imp. C. M. Opel. Sev. Macrinus Aug. bab. vértés mkp. j. — hl. Pontif. Max. TR. P. COS. P. P. Securitas b. áll, keresztetett lábakkal, jogart tart s baljával oszlopra könyököl. — Ez. L. Gyarmath, (E.).

163. Imp. T. Caes. Vesp. Aug. mkp. j. — hl. Neptun j. állva acrostoliumot s jogart tartva, jobb lába golyón nyugszik, NEP. RED. — Ez. L. Szemere, (E.).

164. Com. M. Ant. Ael. Aur. bab. mkp. j. — hl. Apol. Monet COS. VI. Apollo keresztezett lábakkal j. áll s oszlopon nyugtatja b. karját. — Ez. L. Szemere, (E.).

165. Imp. Alexander Pius Aug. babér. mkp. j. — hl. Providentia Aug. Annona istennő b. áll. — N. br. L. Szemere, (E.).

166. Hadrianus Augustus P. F. bab. mkp. j. — hl. Hilartas P. R. COS III. istennő b. áll, palmaágat s bőségszarut tart, előtte s mögötte kised áll. — N. br. L. Patona, (E.).

167. Imp. Gordianus Pius. Fel. Aug. bab. mkp. j. — hl. P. M. TR. P. II. PP. S. C. Mars jobbra megy, lándzsát és paizst tart. — N. br. L. P.-Szt-Pál, (E.).

168. Kelta érem, tetradrachma, szakállas koszorúzott férfi fő j. — hl. balra léptető lovas, a ló lába alatt II és triquetra. — Ez. L. Asszonyfa, (K.).

169. Ti. Claudius Caes. Aug. P. M. TR. P. babér feje j. — hl. Spes Augusta istennő j. ruháját emeli, b. virágot tart. — N. br. L. Lesvár, (H.).

170. Ti. Caesar. Divi Aug. F. Augus. babérkosz. feje j. — hl. Pontif. Maxim. — Ar. L. Csikvánd, (K.).

171. Imp. Sev. Aug. babérkosz. feje j. — hl. Profectio Augusti S. C. a császár lovon, melyet egy katona vezet. — K. br. L. Mérges, (K.).

172. Julia (Mamaea) a császárné feje j. — hl. olvashatlan. — K. br. L. Mindszent, (K.).

173. Imp. M. Jul. Philippus Aug. koszorús feje j. — hl. Aeternitas Augg. elefánt b. és rajta egy vezető. — N. br. L. Mindszent, (K.).

174. Imp. Nerva Caes. Aug. P. M. TR. P. COS III. P. P. babérkosz. fő j. — hl. Aequitas Aug. az istennő j. mérleget, b. bőségszarut tart S. C. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

175. Imp. Nerv. Trajano Optimo Aug. Germ. babérk. fő j. — hl. az istennő b. kormányrudat, j. bőségszarut tart, alatta Fort. Red. — Ez. L. Tényő, (Sz.).

176. Imp. M. Jul. Philippus Aug. babérkosz. fő j. — hl. PM. S. COL VIM egy nő oroszlány és bika között áll, alatta AN V. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

177. Imp. Caes. Cl. Tacitus Aug. sugaras kor. fő j. — hl. Salus Aug. az istennő csészből egy oltár előtt kigyót etet, alatta XXI. A. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

178. Constantinus Aug. bk. fő j. — hl. D. N. Constantini Max. Aug. VOT. XX. koszorúban. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

179. Constantius C. (Gallus) meszt. fő j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, egy harcos lováról ledőf egy ellenséget, alatta TM. BR. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

180. D. N. Valens P. F. Aug. gyöngyfüzérés fő j. — hl. Gloria Romanorum, a császár b. egy foglyot lenyom, j. labarumot tart. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

181. Imp. C. M. Aur. Sev. Alexand. Aug. bk. feje j. — hl. P. M. TR. II. COS. P. P. Jupiter villám és jogarral. — Ez. L. Tényő, (gym.).

182. Imp. C. Alexand. Aug. bk. fő j. — hl. Pietas Aug. nő egy oltár előtt áldoz. — Ez. L. Tényő, (Sz.).

183. D. N. Fl. Constantinus Aug. diad. fő j. — hl. Gloria Exercitus, labarum két harcos között. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

184. D. N. Constans P. F. Aug. gyöngyfüzérés feje j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, a császár j. labarumot, b. golyót tartván, hajón áll, melyet Viet. kormányoz. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

185. D. N. Constantius P. F. Aug. diad. f. j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, a császár egy barbart leszúr a lováról, alatta A Sis. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

186. D. N. Constantius P. F. Aug. mint fönebb. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

187. D. N. Julianus Aug. gyöngyfüzérés feje j. — hl. Spes Reipublicae, a császár j. lándzsát, b. golyót tart. — K. br. L. Tényő, (Sz.).

188. D. N. Julianus Aug. gyf. feje j. — hl. Securitas Reipublicae. — N. br. L. Tényő, (M.).

189. M. Agrippa L. COS. kor. fő b. — hl. Neptun balra áll, j. tridenst, b. delfint tart. — K. br. L. Ravazd, (Sz.).

190. Ti. Claudius Caesar Aug. P. M. TR. P. Imper. a császár koszorútlan feje — hl. Libertas Augusta, a szabadság nőalakban jobbra. — N. br. L. Ravazd, (K.).

191. Imp. Aurelianus Aug. sugaras kor. fő j. — hl. Jovi conservatori, Jupiter a császárral kezét fog. — K. br. L. Ravazd, (Sz.).

192. Imp. Diocletianus P. F. Aug. kosz. fő j. — hl. Genio Populi Romani, a genius oltár előtt áll, j. csészét, b. bőségszarut tart, alatta AQP. — K. br. L. Ravazd, (Sz.).

193. Imp. Nerva Caes. Aug. P. M. TR. P. bk. feje j. — hl. Fortuna August. Fortuna istennő b. áll. — K. br. L. Pázmánd, (K.).

194. Imp. Antoninus P. F. Aug. (Elogabal) babérk. feje j. — hl. Invictus Sacerdos Aug. a császár ágat tartván b., áldoz egy oltár előtt. — Ez. L. Pázmád, (Sz.).

195. Imp. Antoninus Aug. (Elogabal) babérkoszorúzott feje j. — hl. Temporum Felicitas b. állván, j. bőségszarut, b. hosszú caducaeust. — Ez. L. Pázmánd, (Sz.).

196. Imp. Constantinus P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Soli invicto comiti, Sol b. áll, j. sugarat, b. golyót tart, előtte *, alatta Sis. — K. br. L. Pázmánd, (Sz.).

197. Imp. Constantinus P. F. Aug. k. fő j. — hl. Jovi Conservatori Augg. N. N. Jupiter b. áll, előtte sas csőrében koszorú. — K. br. L. Pázmánd, (Sz.).

198. Constantinus Aug. k. fő j. — hl. Providentia Augg. táborkapu, fölötte csillag, alatta S. M. T. S. T. — K. br. L. Pázmánd, (Sz.).

199. D. N. Constans P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, a császár j. labarumot, b. golyót tart, egy hajón állva, melyet Victoria kormányoz. — K. br. L. Pázmánd, (Sz.).

200. Constantinus Jun. NOB C. gyöngyfüzéses fő j. — hl. Dominorum Nostorum Caesarum, VOT egy koszorúban. — K. br. L. Pázmánd, (Sz.).

201. Fl. Jul. Constantinus Nob. Caes. gyöngyfüzéses fő j. — hl. Gloria Exercitus, 2 labarum 2 harcok között. — K. br. L. Pázmánd, (Sz.).

202. D. N. Constantius P. F. Aug. gyöngyfüzéses fő j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, a császár egy lovast lováról leszúr. — K. br. L. Pázmánd, (Sz.).

203. D. N. Valens P. F. Aug. gyöngyfüzéses fő j. — hl. Securitas Reipublicae, Victoria koszorút kezében tartva b. siet, alatta Sis, 3 példányban. — K. br. L. Pázmánd, (Sz.).

204. D. N. Valentinianus P. F. Aug. gyöngyfüzéses fő j. — hl. Securitas Reipublicae, Victoria koszorút tartva b. siet, 2 példányban. — K. br. L. Pázmánd, (Sz.).

205. Ti. Caes. Aug. P. M. TR. P. XXXVII. — hl. Jobbra vonuló négyfogatu üres diadalkocsi, S. C. — N. br. Szt-Márton, (E.).

206. Agrippina M. Germanici mkp. — hl. SPQR Memoriae Agrippinae, 2 öszvér által balra vont carpentum, S. C. — N. br. L. Szt-Márton, (E.).

207. Imp. Caes. Vesp. Aug. P. Max. COS IIII. babérkoszorúzott fő j. — hl. Victoria August. Victoria egy győzelmi jelt koszorúz. — Ez. (H.).

208. Antoninus Aug. Pius P. P. TR P XVI. bab. mkp. — hl. Salus Aug. COS IIII. az istennő b. tálat, j. lándzsát tartva. — N. br. (E.).

209. Imp. Antoninus. — Ez. L. Szt-Márton, (gym.).

210. Imp. M. Jul. Philippus Aug. sug. koronás fő j. — hl. Annona Aug. — Ez. L. Szt-Márton, (gym.).

211. Diva Faustina Aug. feje a császárnénak j. — hl. Aeternitas, az istennő b. áll, b. hosszú jogart tart. — Ez. L. Szent-Márton, (Sz.).

212. Imp. M. Jul. Philippus Aug. sug. kor. fő j. — hl. Liberalitas Augg. II. nő j. áll, b. tesserát, j. bőségszarut tart. — Ez. L. Szt-Márton, (Sz.).

213. Imp. C. M. Aur. Probus P. F. Aug. sug. kor. fő b. — hl. Virtus Probi Aug. egy harcos tropaeummal vállán j. siet. — K. br. L. Szt-Márton, (Sz.).

214. Imp. C. Probus P. F. Aug. sug. kor. fő j. — hl. Temp. Felicitas, nő j. felül áll, hosszú caduceust j. tart. — K. br. L. Szt-Márt. (Sz.).

215. Imp. Diocletianus Aug. bkosz. fő j. — hl. Salvis Augg. et Caess. Fel. Kart. nő b. áll, mindenik kezében gyümölcsöt tart, alatta H. — K. br. L. Szt-Márton, (Sz.).

216. Imp. Diocletianus Aug. — L. Szt-Márton, (Sz.).

217. D. N. Valens P. F. Aug. gyöngyf. fő j. — hl. Securitas Reipublicae, Victoria koszorút tart b., j. siet. — K. br. L. Szt-Márt. (Sz.).

218. Imp. C. M. Jul. Philippus Aug. bkosz. fő j. — hl. PMS. COL VIM, nő bika és oroszlány között áll, alatta AN VIII. — K. br. L. Ravazd, (Sz.).

219. D. N. Valens P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Securitas Reipublicae, Victoria koszorúval j. balra siet, alatta SM Q Ω T. — K. br. L. Ravazd, (Sz.).

220. Probus Aug. sug. koronás fő j. — hl. Adventus Aug. lovag b. halad, b. lándzsa, j. ág, alatta fogoly ül. — K. br. L. Szt-Imre, (Sz.).

221. D. N. Constans P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Victoria DD. NN. Augg. 2 Victoria koszorút tartvászemközt áll. — K. br. L. Szt-Imre, (Sz.).

222. D. N. Constantius P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, a császár lándzsával leszúr lováról egy lovagot. — K. br. L. Gánth, (Sz.).

223. Julia Augusta (Domna) feje j. — hl. Hilaritas, istennő áll b. hosszú pálmaágot tartva. — Ez. L. Peér, (Sz.).

224. Imp. Valerianus P. F. Aug. k. fő j. — hl. Vict. Parth. Victoria b. pálmaágot tart, lábánál fogoly ül. — Ez. L. Peér, (Sz.).

225. Imp. Constantinus P. F. Aug. k. fő j. — hl. Jovi Conservatori Augg. Jupiter b. áll, b. dárdát, j. Victoriát tart, alatta sas. — K. br. L. Peér, (Sz.).

226. Hadrianus Augustus bk. fő j. — hl. meghatározhatlan. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

227. Imp. Caesar Vespasianus Aug. babérk. fő j. — hl. Victoria Augusti, Victoria koszorúz egy tropacumot. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

228. Imp. Lic. Licinius P. F. Aug. bkosz. fő j. — hl. Jovi Conservatori, Jupiter b. lándzsát, j. victoriolát tart, előtte sas. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

229. D. N. Constantinus Jun. Nob. C. diad. fő j. — hl. Gloria Exercitas, 2 labarum 2 harcos között, alatta Sis. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

230. Imp. Constantius P. F. Aug. bkoszorúzott fő j. — hl. Sacra Moneta Augg. et Caess. NN. nő mérleggel j. áll. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

231. D. N. Constantius Jun. Nob. C. (Gallus) mesztelen fő j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, egy harcos lováról ledőf egy barbart. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

232. D. N. Valens P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Securitas Reipublicae, Victoria koszorúval balra siet. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

233. Imp. M. Antoninus Aug. bk. fő j. — hl. Minerva j. küzd, COS II. — L. Nyalka, (Sz.).

234. Hadrianus Augustus babérkosz. fő j. — hl. Salus Augusti, az istennő eséséből kigyót etet, alatta COS III. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

235. Antoninus Pius Aug. (Caracalla) babérk. fő j. — hl. Liberalitas Augg. IIII. nő j. tesserát, b. bőségszarut tartva. — Ez. L. Nyalka, (Sz.).

236. Imp. M. Jul. Philippus P. F. Aug. bkosz. fő j. — hl. P. M. S. Col. Vim. nő oroszlány és bika között, alatta AN VI. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

237. Imp. C. Maximianus P. F. Aug. bkoszor. fő j. — hl. Sacra Monet. Augg. et Caess. Nostr. nő mérleget tart, b. bőségszarut, alatta ST. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

238. Constantinus P. F. Aug. k. fő j. — hl. két Victoria szemközt áll és koszorút tart, középelt pálmaág. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

239. Constantinus Max. Aug. k. fő j. — hl. Gloria Exercitus, labarum két harcos között, alatta SIS. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

240. Constantinus Aug. k. fő j. — Providentia Augg. N. N. et Caess. táborkapu, fölötte 3 csillag. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

241. Fl. Val. Constantius Nob. Caes. bk. fő j. — hl. Genio Populi Romani, genius j. csészét, b. bőségszarut tartva, alatta TS. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

242. Urbs Roma sisakos fő b. — hl. farkas, fölötté 2 csillag, alatta 2 gyermek. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

243. Constantinopolis sisakos fő b. — hl. Victoria b. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

244. D. N. Constantius P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, a császár b. fordul, lováról leszúrja az ellenséget. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

245. D. N. Valens P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Securitas Reipublicae, Victoria koszorúval kezében b. siet. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

246. D. N. Valentinianus P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Securitas Reipublicae, Victoria koszorúval b. siet. — K. br. L. Nyalka, (Sz.).

247. Görög érem, fátyolos fő j., mögötte jogar és pohár — hl. HPETTIOV, Neptun j. lábát hajóorrára teszi, b. kelevéz. — K. br. L. Tarján, (Sz.).

248. Hadrianus Augustus bk. fő j. — hl. Salus Augusti, oltár előtt álló nő csészéből kigyót etet. — K. br. L. Tarján, (Sz.).

249. M. Aurelius Antoninus k. fő j. — hl. Jupiter b. ülven, j. victoriolát, b. hosszú jogart tart. — L. Tarján, (Sz.).

250. Imp. Vespasianus Aug. babérkoszorúzott fő j. — hl. Aequitas Augusti, nő j. lándzsát, b. mérleget tart, S. C. — K. br. L. Tarján, (Sz.).

251. Imp. Nerva Caes. Aug. P. M. TR. P. COS. IIII. bk. fő j. — hl. Aequitas Augusti, nő j. bőségszarut, b. mérleget tart. — Ez. L. Tarján, (Sz.).

252. Antoninus Aug. Pius P. M. TR. P. XI. bk. fő j. — hl. COS IIII. császár j. csészét tartva áldoz b. felé. — Ez. L. Tarján, (Sz.).

253. Constantinus Aug. diad. fő j. — hl. Gloria Exercitas, labarum 2 harcos közt. — K. br. L. Tarján, (Sz.).

254. D. N. Constans P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Virtus Aug. a császár j. lándzsát, b. paizsot tart, koronáztatik Victoria által. — K. br. L. Tarján, (Sz.).

255. D. N. Constantius P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Fel. Temp. Reparatio, a császár lováról leszúrja ellenségét. — K. br. L. Tarján, (Sz.).

256. D. N. Valentinianus P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Gloria Romanorum, a császár lándzsát tartván balj., jobbájával egy foglyot lenyom. — K. br. L. Tarján, (Sz.).

257. D. N. Valentinianus P. F. Aug. gyöngyfűzéses fő j. — hl. Securitas Reipublicae, Victoria koszorúval b. siet, alatta SIS. — K. br. L. Tarján, (Sz.).

258. Imp. T. Caes. Vesp. Aug. P. M. TP. P. COS VIII. koszorúzott feje j. — hl. Salus Aug. az istennő ül b., S. C. — K. br. L. Árpás, (gym.).

259. Imp. C. Vespasian Aug. k. f. j. — hl. Roma istennő ülve, S. C. — K. br. L. Árpás, (gym.).

260. Antoninus Pius Aug. Germ. — hl. Venus Victrix, az istennő állva, S. C. — K. br. L. Árpás, (gym.).

261. Imp. Caes. C. Vilius Treb. Gallus Aug. k. fő j. — hl. Pietas Augg. b. álló nő. — Ez. L. Árpás, (gym.).

262. Gallienus Augustus sug. k. fő j. — hl. Ubertas Aug. j. álló nő, j. kalászkát hullat, b. bőségszarut tart. — Ez. L. Árpás, (gym.).

263. Imp. C. M. Cl. Tacitus Aug. — hl. Laetitia Fund. nő j. koszorú, baljában horgonnyal, alatta XXI B. — K. br. L. Árpás, (gym.).

264. Imp. C. Maximianus P. F. Aug. k. fő j. — hl. Sacra Moneta Augg. et Caess. Nostr. nő j. állva, j. mérleget, b. bőségszarut tart, alatta ΓΓ. — K. br. L. Árpás, (gym.).

265. Imp. Maximianus P. F. Aug. k. fő j. — hl. Jovi Conservat Augg. Jupiter j. áll, j. villámot, b. lándzsát tart, SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

266. Imp. Maximianus P. F. Aug. k. fő j. — hl. Concordia Militum, Jupiter victoriolát nyujt a császárnak, F $\triangle$ a mezőn. — K. br. L. Árpás, (gym.).

267. Imp. Licinius Aug. k. fő j. — hl. D. N. Licini Augusti VOT XX koszorúban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

268. Imp. Lic. Licinius Aug. k. fő j. — hl. D. N. Licini Augusti, VOT X koszorúban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

269. Imp. Lic. Licinius P. F. Aug. k. fő j. — hl. Genio Augusti, a genius koszorúval és bőségszaruval, mezőn $\cup$ /R SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

270. Imp. Lic. Licinius P. F. Aug. k. f. j. — hl. Jovi Conservatori, Jupiter j. victoriolát, b. lándzsát tart, lábainál sas, mezőn B, alatta SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

271. Ugyanaz, mezőn $\triangle$. — K. br. L. Árpás, (gym.).

272. Ugyanaz, mezőn Γ ív alatt — hl. Jovi Conservatori, Jupiter jobbában golyót, b. nyilat és ivet tart, mezőn $\cup$ $\triangle$, alatta SMAL. — K. br. L. Árpás, (gym.).

273. Imp. Licinius Aug. k. feje — hl. Vict. Laetae Princ. Perp. 2 Victoria oltárnál áll paizsot tartván, melyen VOT. PR., alatta A SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

274. Fl. Jul. Constantius Nob. Caes. k. feje j. — hl. Concordia Militum, a császár mindegyik kezében labarum, fején csillag, alatta TSE *. — K. br. L. Árpás, (gym.).

275. Constantinus Max. Aug. k. feje j. — hl. Gloria Exercitus, palmaág mellett lándzsás és nyilas katonák, CONST. — K. br. L. Árpás, (gym.).

276. Constantinus Aug. f. j. — hl. Virtus Exercit. Két fogoly közt labarum, melyen VOT. XX, mezőn SF F. SIS. — K. br. (gym.).

277. Constantinus Max. Aug. — hl. Providentiae Augg. tábor-kapu felül csillag, F SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

278. Constantinus Aug. — hl. D. N. Constantin. Max. Aug. VOT XX koszorúban, alatta C SIS C. — K. br. L. Árpás, (gym.).

279. Constantinus Max. Aug. — hl. Gloria Exercitus, két trophaeum két lándzsás katona közt, alatta SHTSA három példányban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

280. Constantinus Aug. — hl. Constantinus Max. Aug. koszorúban VOT XX. — K. br. L. Árpás, (gym.).

281. Ugyanaz — hl. genius zászló és paizsszal, alatta fogoly, TPS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

282. Imp. Constantinus P. F. Aug. — hl. Soli invicto Comiti, Sol sugaras fővel b. golyót tart, j. felemeli, mezőn C. S. — K. br. L. Árpás, (gym.).

283. D. N. Constantinus P. F. Aug. — hl. Diadalkocsi. — K. br. L. Árpás, (gym.).

284. Constantinus Aug. — hl. Providentiae Augg. tábor-kapu csillaggal, S. NTRC. — K. br. L. Árpás, (gym.).

285. Urbs Roma sisakos fő — hl. Victoria lándzsával és paizsszal, BSI. 5 példány. — K. br. L. Árpás, (gym.).

286. Constantinopolis sisakos fő b. — hl. Romulus és Remus farkassal, két csillag, két példány. — K. br. L. Árpás, (gym.).

287. Fl. Max. Fausta Aug. — hl. Spes Reipublicae, nő két karján két csecsemő, RQP. — K. br. L. Árpás, (gym.).

288. Crispus Nob. C. — hl. Caesarum Nostorum, koszorúban VOT X. A SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

289. Jul. Crispus Nob. C. — hl. Caesarum Nostorum VOT V. SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

290. *Constantinus Jun. Nob. C.* — hl. *Gloria Exercitus*, két harcos között 2 trophaeum, 3 példányban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

291. *Constantinus Jun. Nob. C.* — hl. *Gloria Exercitus*, két katona között egy labarum, S M F. — K. br. L. Árpás, (gym.).

292. *Constantinus Jun. Nob.* — hl. *Providentiae Caess.* táborkapu, fenn csillag, S M H S. — K. br. L. Árpás, (gym.).

293. *Constantinus Jun. Nob. C.* — hl. *Caesarum Nostorum VOT X PTNU.* — K. br. L. Árpás, (gym.).

294. *Constans P. F. Aug.* — hl. *Gloria Exercitus*, két katona között labarum, PNC. 3 példányban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

295. *Constans P. F. Aug.* — hl. *Fel. Temp. Reparatio*, a császár áll, j. golyót phönixmadárral, b. labarumot tart, mellette *Victoria* a kormánynyal, alatta SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

296. *Constans P. F. Aug.* — hl. A császár áll, b. paizsot tesz le, j. labarumot tart, mögötte két fogoly, B. SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

297. *Constans P. F. Aug.* — hl. *Victoriae D. D. Augg. et Caess. N. N.* két *Victoria* koszorúval szemközt áll, S N T. 5 példányban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

298. *D. N. Constantius P. F. Aug.* gyöngyfüzérés fő j. — *Fel. Temp. Reparatio*, a császár lándzsával egy ellenséget lováról ledőf, B SIS A 16 példányban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

299. *Fl. Jul. Constantius Nob. C.* gyöngyfüzérés fő — hl. *Gloria Exercitus*, 2 lándzsás katona közt labarum, Γ SIS. 2 példány. — K. br. L. Árpás, (gym.).

300. *Constantius P. F. Aug.* — hl. *Victoriae D. D. Augg. N. N.* két *Victoria* koszorúval s pálmával 2 péld. — K. br. L. Árpás, (gym.).

301. *D. N. Constantius P. F. Aug.* gyöngyfüzérés fő j. — hl. *Virtus Augustorum*, a császár b. halad, j. dárdát, b. golyót tart, két oldalról ül 2 fogoly, alatta SIS. — K. br. L. Árpás, (gym.).

302. *D. N. Constantius P. F. Aug.* gyöngyfüzérés fő j. — hl. *Fel. Temp. Reparatio*, b. fordult katona ifju rabot vezet, mellette fa, alul R * P. — K. br. L. Árpás, (gym.).

303. *Fl. Jul. Constantius Nob. Caes.* — hl. *Concordia Militum*, *Constantius* mindegyik kezében labarumot tart, fején csillag, TSC *. — K. br. L. Árpás, (gym.).

304. *D. N. Fl. Cl. Julianus P. F. Aug.* — hl. *Securitas Rei-publicae*, Apis két csillaggal, alatta CONST. — K. br. L. Árpás, (gym.).

305. *D. N. Fl. Cl. Julianus P. F. Aug.* — hl. *VOT. X. MVL T XX B SIS C.* — K. br. L. Árpás, (gym.).

306. D. N. Julianus P. F. Aug. — hl. Fel. Temp. Reparatio, harcos ellenségét dof le lováról, 2 példányban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

307. D. N. Julianus Nob. Caes. — hl. Spes Reipublicae, Julian golyót és jogart tart, alatta AQT. — K. br. L. Árpás, (gym.).

308. D. N. Valens P. F. Aug. gyöngyfüzérés fő j. — hl. Gloria Romanorum, Valens labarummal b. kezében, j. foglyot tart, j. szélén A PB SIS C. 2 példányban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

309. D. N. Valens P. F. Aug. gyöngyf. fő j. — hl. Restitutor Reipublicae, Victoria pálmaág- és koszorúval. — K. br. L. Árpás, (gym.).

310. D. N. Valens P. F. Aug. gyöngyfüzérés fő j. — hl. Securitas Reipublicae, mezőn SÖ S. alul: A SIS C. — K. br. L. Árpás, (gym.).

311. D. N. Valentinianus P. F. Aug. gyöngyfüz. fő j. — hl. Gloria Romanorum, a császár egyik kezében labarumot tart, másikával egy foglyot ragad meg hajánál fogva, 2 péld. — K. br. L. Árpás, (gym.).

312. D. N. Valentinianus P. F. Aug. gyöngyfüz. fő j. — Securitas Reipublicae, Victoria pálmaág- és koszorúval, mezőn DS, alatta A SIS C. — K. br. L. Árpás, (gym.).

313. D. N. Gratianus P. F. Aug. diad. fő j. — hl. Gloria Novi Saeculi, Grat. labarummal, nőt emel, mezőn S D, 2 példányban. — K. br. L. Árpás, (gym.).

314. Ugyanaz — hl. Gloria Romanorum, Gratianus labarumot tartván, nőt emel, mezőn M P, alatta SIS C. — L. Árpás.

315. Constantinus Nob. Caes. babérk. fej. — hl. álló alak jobb kezében golyó, baljában lándzsa, alatta: S. M. S. D. körirata: Principi juventutis. — K. ar. L. Kis-Árpás, (Mihály J.).

Régészeti lelhelyek.

Igazolásul a megye régészeti térképéhez.

Ebenhösch Ferenc- és Sztachovics Remigtől.

Árpás, kis. Neolith: ék 2, gyalu 1, balta 3. Bronzkor: ékszer 1.

Római pénz sok, épület 1.

Ásvány. Neolith: ék 2, balta 1.

Asszonyfa. Római épület, felírás 1.

Bácsa. Bronzkor: fegyver 2.

Bezi. Neolith: ék 2.

Bödöge. Neolith: ék 1. Románkori kerekgyház.

Böres. Palaeolith: nyilvég 1. Románkori épület nyomai.

Csák-Néma. Római érem 4, római épület nyomai. Középkori templom helye.

Csanak. Neolith: ék 4, balta 1.

Csécsey. Neolith: ék 1, gyalu 1, balta 1.

Csikvánd. Palaeolith: sir 2.

Eöttevény. Neolith: ék 1.

Felpéc. Neolith: ék 1, gyalu 1, balta 1.

Fúd, puszta. Palaeolith: nyilvég 3, kés sok, sir 1. Neolith: agyagféle sok. Bronzkori fegyver 1, ékszer 11. Vaskor 1 darab.

Római érem sok, ékszer sok. Középkori magyar érem 4.

54-ik ábra.

Gyánti dülő. Római érem 6, épület sok. Középk. templom nyomai. Gyarmath. Római érem 4, üvegléc 5.

Gyirmóth. Neolith: ék 15, gyalu 1, balta 3, egyébféle 2. Bronzkori ékszer 1, különféle 2, agyagféle 1. Vaskori fegyver 2. Római érem 2, ékszer 1. Középkori magyar érem sok, egyébféle 2.

Gyömöre. Neolith: ék 1, balta 1. Római érem 1.

Győr, város. Neolith: ék 1, balta 1, agyagféle sok. Bronzkori ékszer, agyag és különféle sok. Vaskor: fegyver, egyébféle sok és sir. Római^{*)} érem, edény, ékszer és sir, — sok. Középkor: magyar érem s egyébféle sok, épület 2.

Hecse, puszta. Neolith: ék 1. Római érem sok.

Hédervár. Neolith: ék 1. Középkori épület 3.

Kajár. Középkori magyar érem sok, épület 1.

Kapi. Bronzkori fegyver 2.

55-ik ábra.

Kis-Babóth. Neolith: gyalu 1.

Kis-Baráth. Neolith: ék 3, gyalu 1, balta 3, furási kísérlet 1.

Kis-Écs. Neolith: ék 1. Barbár temető római agyagféllelkel.

Középkori érmek 6.

Köny. Bronzkori fegyver 1.

*) Érdekesnek tartjuk a sok római emlék közül rajzban is (54., 55. ábra) bemutatni azon korsót (amphorát), melyre Győrött 1861-ben Takács András sütőmester házában alapjában egy koporsóban akadtak, s mely jelenleg a győri főgymn. muzeumban őriztetik. E korsót Rómer Flóris a győri tört. és rég. füzetekben (I. é. 184) és az arch. értesítőben ekként ismerteti: „A vörös edény bacchans-alakokat

Koroncó. Palaeolith: nyilvég 1, kés és agyagféle sok, sir 1. Neolith: ék 41, gyalu 9, balta 26, furási kísérlet 1, agyagféle sok. Bronzkori fegyver 9, ékszer 21, különféle sok, agyagféle sok. Vaskori fegyver sok, vegyes sok, sir 2. Római érem sok, ékszer sok. Középkori magyar érem sok.

Liki-Varsány. Római sir 1, ékszer 4.

Markota. Neolith: ék 1.

Ménfő. Neolith: gyalu 1, balta 1. Bronzkori fegyver 2, ékszer 1. Római érem 1.

Mérges. Neolith: ék 1, balta 2. Bronzkori fegyver 1.

Mindszent. Római érem 5, épület nyomai. Középkori templom helye.

Nagy-Baráth. Neolith: ék 3, balta 1.

Nagy-Écs. Neolith: ék 2.

Nyalka. Római érem 17, ékszer 3, agyagféle 5.

Packalló (Ravazd mellett). Római épület hypocaustummal 2, sir 1, érem 43, agyagféle sok, felírás 1.

Pátka. Neolith: ék 1, balta 1.

Pázmánd. Bronzkori ékszer 7, agyagféle 5. Római sir 1, terra sigillata hamveder 1, érem 28, egyéb agyagféle sok.

Pér. Római érem 6, agyagféle sok.

Pusztaszent-Pál. Neolith: ék 4, balta 1, agyagféle sok.

Rába-Patona. Neolith: ék 2, balta 1.

Rába-Szent-Mihály. Neolith: ék 2. Vaskori fegyver 1.

Rába-Szent-Miklós. Palaeolith: agyagféle 2. Neolith: agyagféle 1. Középkori agyagféle 1, épület 1.

Ravazd. Palaeolith: agyagféle 1. Neolith: ék 1. Bronzkori fegyver 3, ékszer 31, különféle 1, sir 1, kelta ezüst érem 1. Római érem 8, vas fegyver 4, agyagféle sok. Középkori templom helye 1.

Sabaria helyén. Római érem 7, agyagféle sok.

Ságh-hegy. Római érem és középkori magyar érem sok.

Selyemcsuk, pusztaszent. Bronzkori ékszer 6. Római érem 2, agyagféle sok.

---

mutat, melyek két minta összenyomása által készültek; 54-ik ábra szőlővenyigék közt kecskelábu satyrt tüntet föl, melyet félig meztelen bacchans követ; 55-ik ábra szőlőlugasban félig meztelen nő-alak a szőlő istenségének szobrát ölelés közt megkoszorúzza. Ezen — diszitményeivel a classicus korra utaló, noha részben durva mű hazánkban annyiban feltűnő és egyetlen, hogy erről a diszitmény nem leváló, mint a darabokban sok helyütt előforduló terra sigillátákról". Szerk.

Sövényháza. Bronzkori fegyver 2. Római ékszer 1.

Szemere. Palaeolith: agyagféle 2, sir 1. Neolith: ék 10, gyalu 2, balta 2, agyagféle sok. Bronzkori fegyver 1, ékszer sok, agyagféle sok. Római érem sok, ékszer 2. Középkori magyar érem sok.

Szent-Imre, puszta (Pázmándnál). Római érem 15, agyagféle sok, római úttal.

Szent-Márton. Neolith: ék 35, gyalu 1, balta 5. Bronzkori ékszer 22, agyagféle 2, sir 1. Vaskori fegyver 1, agyagféle sok. Római érem sok, ékszer sok. Középkori magyar érem sok, épület 2.

Szerencseny. Középkori agyagféle 1.

Táp. Neolith: balta 1. Középkori magyar érem sok. Épület (középkori templom) 1.

Tarján. Római érem 8, ékszer 2, római út.

Tényő. Neolith: ék 2, balta 1. Bronzkori fegyver 3. Kelta ezüst érem 1. Vaskori fegyver 4. Római érem 45, agyagféle sok.

Téth. Neolith: ék 8, gyalu 4, balta 3, furási kísérlet 1, agyagféle sok. Bronzkori agyagféle sok. Vaskori vegyes 3. Római érem sok, ékszer sok. Középkori magyar érem sok; egyébféle sok.

Zsejke, puszta. Bronzkori fegyver 1.

Közép- és újkor.

Győr-vár.

Méry Eteltől.

Midőn Pálffy és Schwarzenberg 1598, marc. 29-én Győr várát diadalmasan bevette, és Schwarzenberg ennek parancsnoka lőn: első teendője volt az elrombolt kapuk- s bástyáknak kijavítása. A Vobercourt és Cuvias petárdájával bevetett kapu helyett ujat készíttetett, ugyanazon fehérvári-kapunál új és erősebb falakat vonatott. E munka közben a munkások kerek köre akadtak, melybe török felirat volt vésvé, ily értelményü: Győr-vár a török kulcsa, melylyel az a kereszténység összes erődeit fölnyitni képes ¹⁾. És csakugyan a Miksa által 1568-ban valódi erősséggé emelt Győr-vár Montecuccoli parancsnok javításai folytán oly nevezetes lett, hogy Szobieszki János lengyelkirályt is bámulatra ragadta, midőn ez 1683-ban Bécsből Lengyelország felé útját erre vette ²⁾.

Győr-vár három részből állott: u. m. a fellegvárból, várból, és városból.

1. Fellegvár, belső vagy püspökvár. Püspöki hatóság. Hajdan római erőd (praesidium), kizárólag a római katonaság lakhelye; a középkorban veszély idején királyi őrséget is fogadott be a várna-gyok- és tisztartókon kívül ³⁾. A régi vár romjait még 1572-ben is lehetett látni ⁴⁾. Állhatott teljes erőd gyanánt már a vezérek idejében, mert ennek kapujára parancsolá felfüggesztetni Szent-István a lázadó Kupa négy részre vágott testének egy darabját ⁵⁾.

Rómer Flóris e régi vár egyik bástyafalát, a várörizet gyúl- vagy nyughelyét sőt kirohanási ajtócskáját véli azon föld alatti építmények egyikében, melyet a nép a török idők óta török pincének, török

¹⁾ Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen . . . so in Ober vnd Vnder Vngern auch Sibenbürgen mit dem Tureken von Ao. 1395. biss auff gegen wertige Zeit. Zusammen verfast vnd beschrieben Durch Hieronymum Ortelium Augustinum. † MDCXX. Nürnberg.

²⁾ Ráth Károly »Győr bástyatégláinak jegyeiről«. Győri Közlöny 1858. 8. sz.

³⁾ Ráth »Győrváros története. IV. szakasz. Az újjáalakítás kora.« Győri K. 1864. 80. sz.

⁴⁾ Ráth »Győrváros története. Első közlemény.« Idézve: győri káptalan beval-lási jegyzőkönyve 2. l. 1534. és Czeh János. »A győri vidék legrégibb időben s a rómaiak alatt.« (Magyar tudós társaság évkönyve 1. k. 339 l.)

⁵⁾ Ráth ugyanott.

börtönnnek nevez¹⁾. Lippert²⁾ e helyiséget így írja le: „A püspök-várban — mely helyen hajdan az erőd és várparancsnoki lak állott — létező pince színvonalán, az épület bal szárnya alatt éjszaken látható egy körívű ajtó; ezen néhány lépcsővel alább menván, jobbra egy 7' 6'' magas és 3' széles folyosóra érünk, mely tíz lépcsővel alább vezet; ezen lépcsők a körívű boltozaton is ismételvek, és így az egész lépcsőzetet egyenlő magasságúvá teszik.“

„Balra néhány lépésnyi keskeny melléktornác vezet a négy ölnyi magasságu, kikövezett vízfogóhoz (cisterna), melyen még most is láthatni a félig pudvás gerendát, mely a vödrök felhuzására szolgálhatott. E kutban, mintegy két ölnyi mélységben üreg vehető észre: Rómer szerint a régi várfal egyik nyílása; de itt a további vizsgálódástól el kell állnunk, minthogy a fojtó lég a kivilágítási kísérleteket is megghiúsítja. Néhány év előtt tett vizsgálat szerint e kut alul mintegy két ölnyre kiöblösödik, s boltozata téglákkal van kirakva. A Duna áradásakor e vízmedence átszivárgó vízzel telik meg.“

„Ha ezen térből a keskeny lépcsős folyosóba visszatérünk, ez lefelé mindinkább szűkül, míg 15 lépcsővel alább 6' 3'' széles, 10' 10'' hosszú csarnokszerű boltozat alá jutunk, mely 16' magasságban — egyik lehullott gerinek-rész kivételével — szép, tökéletesen fenntartott kereszt-boltot tüntet elő, mely körtealakuan tagozott gerincezettel és diszesen kidolgozott zárkóval ékeskedik. E zárkó valamint azon két vállkő, melyben a gerincezet végződik, csinos levél-ékezetből áll, a másik két vállkő pedig egyszerűen tagozott. A csarnok falai nagy, szabályosan faragott négyszög-kövekből rakottak.“

„Ezen térből, a bemenet ajtajával szemközt az előbbihez hasonló lépcsős oszka — mert csak átosonni lehet rajta, — kezdődik, mely ugyanazon irányban 18 lépcsővel alább vezet, hol rögtön alacsony, csak 2' 6'' széles helyen találjuk magunkat, mely 2' magasságig feltöltetett és csinos keresztbolttal végződik. Ezen boltívek alulról nagy, faragott négyszögü kövekkel záratnak; többi részöket pedig omladék és murva takarja. Innen tovább nem nyomulhatunk, minthogy balról a falban volt alacsony nyílás kő és hulladék által — mint látszik szánt szándékkal eltemtetett. Az egész építmény kincstartó vagy menhely lehetett, mivel a nagyobb csarnok több helyen még a vakolat nyomait mutatja, mely fehér, fél hüvelyknyi vonalok által négyszögekre van beosztva.

¹⁾ Rómer: »Felelet a „Közlöny“-ben hozzám intézett régészeti kérdésekre és még valami régészeti életünkben.« Győri K. 1860. 6. sz.

²⁾ Mittheilungen der k. k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmahle. IV. évfolyama 281. l.

E csontkeménységű fehér vakolat, mely a fekete kövektől egészen elüt, az építmény többi részein is észrevehető.“

„Ezen boltokból — a nép szájában „török pincéből“ — a monda szerint folyosó vezetett le egész a Duna partjáig. Az egész építmény általán véve nem csekély érdekű és minden kétségen kívül a XIV. századba helyezendő; mert ámbár az igen összenyomott körte-tagozat régibb kort jellemez, az ék- és vállköveken látható lombozat művezete és kivitele minden tétova nélkül az első állítás mellett kész-tet harcolnunk“ ¹⁾.

E vélemény ellenében Rómer kijelenti, miszerint saját megvizsgálása után nem hiheti, hogy az illető épületrész akár pince akár rejtkehely volt volna. Tudós régészünk e tárgyra vonatkozólag ezeket írja ²⁾:

„Megfontolván azt, hogy a mostani püspöki házi kert oly bástyán áll, mely tudomásunk szerint sokkal később épült; tudván továbbá régi rajzokból és leírásokból azt is, miszerint a régi győri vár ugyanazon helyen állt, melyen a mostani püspök-vár emelkedik; tekintetbe vévén, hogy az egészen faragott kövekből álló, — a bemenettől balra és így akkor még egészen szabad, lőrés-idomu vagy nagyobb ablakokat magában foglaló, néhány ölnyi magasságu — fal igen erős, és hogy azon melléktornác, mely a viztartót magában foglalja, — mint a hüvelyknyi-nél szélesebb, az egész fal mellett látható hasadék mutatja — sokkal későbbben épült a négyszögü eredeti falhoz: hiszszük hogy itt a győri régi vár egyik bástyafala előtt állunk, és hogy az említett csarnok tán az őrség gyűl- vagy nyughelye, a betömött ajtó pedig — ha mégis ajtó és nem ablak — a Duna felé vezető, tán a föld színénél emelkedettebb kirohanási ajtócska lehetett. Az erős fal közti igen szoros — nem mondhatom folyosócska — inkább csak osonka a régi várakban, sőt templomokban is nem ritkaság a régész előtt. Megemlítendő még, miszerint a jelenlegi pincében éjszak felé körülbelül 5' szélességű, faragott kőből alakult ivkörü kapuzat látható, mely a régi vár egyik nagyobb kapuja lehetett.“

Két évvel később Bergh Károly e föld alatti helyiségeket leírván, ez utóbbi várkaput már sok száz évvel későbbinek tartja. A többire nézve véleménye az: hogy a hajdani erődnek kijáró kapuja lett volna, nem hihető; mert felső folyosóin is alig képes két természetes egyén egymást elkerülni, a legalsó lépcsőn pedig éppen nem; hogy

¹⁾ Győri K. 1860. 6. sz.

²⁾ Győri K. 1860. 7. sz

csak kisebb rejtekkijárással szolgált volna, az már hihetőbb; de ezen véleményt is megcáfolni látszik a szorgalmas munka és csinos disztés, milyenben az akkori idők végtelen egyszerűsége mellett csak nevezetesebb, főleg vallási építkezések részesültek; ezen okból legvalószínű hogy ezek is vallásos célra szolgáltak, bár sajátképeni kriptáknak éppen nem mondhatók.

A korszakot illetőleg azonban, melyben az építés létesült, már sokkal inkább lehetünk tájékozva. A csarnok keresztívezete, a hevedereket tartó consolok azon kifejlet románkori ízlést és ékítményeket mutatják, melyek hazánkban a XII. század végén és a XIII. elején divatoztak, milyeneket — hogy a közel vidékről említsünk példát, — az 1208-ban alapított lébenyi román basilica mutat; és ugyan ezen időre — tehát legkésőbb 1250-re kell visszavinnünk eme rejtélyes maradványok keletkeztét is ¹⁾).

Ennyit jelezhetünk a régi fellegrárnak föld alatt rejlő római és árpádkori romjaiból s vallási építményeiből.

2. Vár, domb, káptalándomb; káptalani hatóság. A székesegyház délnyugoti részén jelenleg prépostsági s kanonok-lakások helyén hajdan vártemető terült el, a mai fáskert helyén pedig katonai élelmeház állott, melynek helyét ma ily feliratu emléktábla jeleli: ²⁾ „Hajdan élelmezési ház. Ide szállt Savoyai Eugen 1716. nov. 8.“ midőn t. i. a Rosponi ezredes és pápai követ által Rómából

¹⁾ Győri K. 1862. 3. sz.

²⁾ Akalomszerűnek sőt szükségesnek látjuk e helyütt egy mozzanatot jelezni, mely nem csupán jelen régészeti ismertetéssel, de Győrmege egyetemes leírásának létesülésével szoros összefüggésben áll.

A magy. orv. és term. vizsgálók. XVII-dik nagygyűlésére szánt jelen mű megalkotására u. i. Győrött 1873-ban külön »monographia-bizottság« alakult, mely kitűzött feladatán kívül felkarolta a Méry Etel által a Győri Közlönyben (1873. 4. sz.) megpendített életrevaló eszmét: miszerint Győr város történelmi emlékü pontjai feliratos táblákkal jeletessenek. E pontok kijelelésére, valamint a Méry E. által szövegezett feliratok végmegállapítására, nemkülönben a szükséges költségek előteremtésére a monographia-bizottság-kebeléből néhány szakférfiut küldött ki. Az általuk benyújtott javaslatot a bizottság elfogadván, ugyanóket bizta meg az eszme végleges valósításával. Győrváros közönsége nemesült érzékének adta szép vonását akkor, midőn az illető épület-tulajdonosok nagy része készséggel ajánlotta meg az épületeikre tervezett emléktáblák költségeit. E nemes ügybuzgalomnak köszönhető, hogy rövid idő alatt a város 22 pontján hirdetéki feliratos táblák a mult emlékeit. De nemcsak a letűnt századok eseményeit őrzik meg e táblák a késő utókor számára: átadják ezek az őket teremtmő nemzedék emlékét is a hálás unokáknak.

Ezen emléktáblákra vonatkoznak az alább elszórt hivatkozások.

Szerkesztő.

hozott kardot és kalapot a székesegyházban Kontor püspök kezéből átvette ¹⁾).

A vár bástya-falai azon irányban terjedtek, hol most a Schmidt-, Silbersdorf-, Perlaki-, Lukárdy-, Jerfy-, Noisser-, Lejkám- és Stadler-házak épültek — a papnövelde dunai szegletéig. A karózáttal és kapuval ellátott és a várba vezető út a mai Lejkám- s egyik kanonok-lakás közt volt. A „fehér bárány“ vendéglőn ily feliratu emlékkő van: „Hajdan pálos-zárda, mögötte a káptalandomb bástyafala. Itt folyt a Rába 1271-ig.“ ²⁾).

3. Város; alapítottatott 1271-ben a győri káptalannak földjén a győri vár alatt, és pedig a mai Nádorváros helyéről telepített jövevényekből, szolga — győri vendégek — s telepítvényesekből, kik a mostani majoroknak maig is „holt város“ nevű táján laktak, továbbá a királyi tárnokok és johanníták népeiből. Hogy e város házai kezdetlegesen lehettek, kitűnik abból, hogy V. István az épületek kiigazítására vesszőről és karóról gondoskodik ³⁾).

Erősíteni már Erzsébet királyné és 1440-ben Smikuszky János várkapitány, nemkülönben társa pakomericzai Czeckzó Henrik kezdé. 1443-ban Frigyes császár a várt megváltván, az elhelyezett német őrség a kegyeletes helyeket megfertőzteté, mint ezt Hunyady János 1446-ban a római pápának elpanaszlá, hogy t. i. a székesegyház oldala mellett istállókat, csapszékeket, tánctermeket állítottak fel. Ez időben magában a városban már néhány tágasabb épület is emelkedett; mert 1455-ben a szent-ferencziek zárdájában Hunyady János, Brankovich György és

¹⁾ D. Sav. Eug. ünnepe. Győri K. 1860. 36. sz. — Hist. Car. Conv. Jaur. — Ráth K. Győrv. tört. — Hazánk 1847. 98. sz.

²⁾ A Rába iránya már a rómaiak idejében Arrabona mellett a mai Kálvária-hegy alatt haladott, mint ezt a kálváriai első statio-emléktáblája jelzi: »Itt volt Arrabona, s 1271 előtt a hajdani Geura. (Ráth. Győrv. tört. Győr. K. 1863. 34. sz. 1864. 80. 89. sz. — Fejér Gy: Tud. Gyűjt. 1820. IV. K.) — Janus Arrabonen-sis (Dissert. de Jaur. Győri K. 1863. 2. sz.) írja, hogy a Rába ezen régi medrének nyomai az azonkori Bíró-féle házon alul, a »fehér bárány« vendéglő és a városi gyógyszer-tár- s innen a zöldség-piac felé, az új hajóhid irányában még 1782-ben látszottak. A Rábca meg csak 1566-ban vezetettetett mai beömléshelyénél a Dunába. Gregoriancz Pál győri püspök írja, hogy még az ő idejében (1558.) a Rába csak magánosan folyt a várfal alatt a Dunába, a Rábca pedig Abda alatt közvetlen ömlött be a Duna medrébe. A Rábca azon irányban haladott, merre később is ki szokott áradni, t. i. Abdától Pinnyéden át a püspök-erdő felé. (Jani Arrab: Dissert. de Jaur.)

³⁾ Ráth K. Győrv. tört. Győri K. 1864. 81. sz. — 1863. 5. sz. — Új magy. muzeum 1851. 1 f.

Kapisztrán János lelkesítő szónoklatokat tartottak az országgyűlésen — a török ellen intézendő háborúra ¹⁾. A város terjedésére és erősítésére nagyobb remény kínálkozott akkor, midőn Ágoston győri püspök s a káptalan Győr-várat és városát Frigyes császártól visszanyerte.

Nagy buzgalommal de csekély eredménynyel kezdé a várost Ferdinand erősíteni ²⁾.

1539. febr. 25-én Fels Lénárd parancsnoksága alatt az erősített városra rohanó Enyingi Török Bálint azt felgyújtja, és 16 háznál többet felperzsel, szent István vértanu templomának — mely a bencések mai temploma helyén állott, — harangjait leveteti és 26000 frtnyi kárt okoz ³⁾.

1540-ben Salm Miklós parancsnoksága alatt már nagyobb mérvben folyt az erősítési munka, mely 1542-ben Nádasdy Tamás tárnokmesterre bízott ⁴⁾.

1551-ben Dezsői Ferenc alkapitány és parancsnok alatt Pozsony-megye is közmunkájával járult a győrvárosi árok és erődítvény kiigazításához.

1552-ben Teuffel Erasmus Mátyás parancsnok és gönyői Écsi János alparancsnok alatt folyt az erődítési munka, a midőn is Szarka Ezaiás bíró a védvonalba eső és lerombolt házáért szent István vértanu utcájában — a mai iskolaközből ⁵⁾ — kárpóttatit ⁶⁾.

1552-ben Pallavicini Sforzia, 1556—59-ig Lószdorfi Gál (Gallus) Ádám parancsnoksága alatt már három megye (Győr, Mosony és Pozsony) közmunkájával folyt az erődítés; ez időtájban neveztetett el a déli bástya (a kármelita-zárda mellett) Tóth Bálint bástyájának, mivel e kapitány gyalogságával itt tartózkodott.

1562—71-ig salmi s neuburgi gr. Eck-Egon, e páratlan becsületességű, később honosított német ember volt parancsnok. Alatta pusztított azon tűzvész, melytől a várat s a lőportornyot csak alig lehetett megvédeni, s melynek hevétől a déli bástya 18 ágyúja elszűlvén, az ez által élesztett lángoknak részben a vár, nagyobb mérvben a város és új-város is martaléka lőn ⁷⁾. Csak ennyi dugába dőlt terv, meghiu-

¹⁾ Ráth K. Gyórv. t. Győri K. 1863. 98. sz. — Jani Arrabonensis Dissertatio de Jaurino. 17. l. M. S. Bibl. Montis Pannoniae 3 d, Topogr. 145.

²⁾ Ráth K. Gyórv. t. Győri K. 1864. 81. sz.

³⁾ Ráth K. Gyórv. tört. Győri K. 1864. 81. sz. Vesd össze alább. Győrváros helytörténete, 1539. — Szerk.

⁴⁾ Vesd össze alább: Győrváros helytörténete, 1542. — Szerk.

⁵⁾ Matusek szerint a mai duna- vagy szücs-utcában. — Szerk.

⁶⁾ Ráth K. Gyórv. tört. Győri K.

⁷⁾ Ráth K. Gyórv. tört. Győri K. — L. alább: Gyórv. helytört. 1566. — Szerk.

sult munka után valósul 1567-ben az eszme, hogy Győr-vár, ide értve a várost is, a birodalom első rendű erődjévé alakíttassék. Mindekkoráig mily mérvben volt a város megerősítve, azt tüzetesen meghatározni alig lehet.

Az 1567-ben foganatba vett erősítés költségeihez a bécsi birodalmi gyűlés 30,000 forinttal, mások szerint csak 17,000-rel járult ¹⁾. Miksa császár pedig hadi építészeket tartott, köztök 1578-ban Bernardo Magnot s lainoi Graciolus Donátot ²⁾.

A volt Oroszi-, most Auer-féle kávéház szögletén ily feliratú emlékkő van: „Itt volt a bécsi-kápu e fölirattal: MAXIMILIANVS. ELECT. ROM. IMP. GERM. HUNG. BOH. REX. ARCHI. DVX. AVST. DVX. BVRG. EXSRVI. IVS. AN. CRISTI. MDLXVIII.“ E kapu fölött óriási kétfejű sas volt, melynek címerét Kubinyi Ágoston valódi remekműnek nyilvánítá, midőn azt egyéb régiséggel 1862 december hóban megvizsgálta ³⁾.

A Duna-utca irányában a mai Egry-féle ház előtt állott 1860-ig a Duna- vagy vizi-kapu. Helyét ily feliratú emléktábla jeleli: „Itt volt az ó Dunakapu ez évszámmal: MDLXVII. Azon a győri vaskakas.“ Az ettől jobbra eső kiszögellő bástyának — melyen a Zánthó-féle kert és ház áll, — gránitszögletkövébe 1573 évszám, a püspökvári erődébe pedig 1570 van vésve. Áll még — de nem eredeti alakjában és terjedelmében — a fehérvári kapu, ily feliratú emléktáblával: „Ezen rohant ki 1594. aug. 28. Sinan ellen Pálffy. Ezt törte be petardával 1598. marc. 29. Pálffy és Schwarzenberg. Ezen vonultak be 1809. jun. 24. a franciák“.

Ettől bejövet jobbra a Duna-utcára szolgáló ház udvarában van némi nyoma az itt kiszögellött erődnek, valamint a Józsa-ház szögletétől, a megyeház irányában bevezető utcában a közép bástyának.

E vár terjedelméről és bástyafalainak irányáról, valamint kiszögellő erődeinek helyzetéről álljanak a következők:

Győrvár körvonalai egyenlőtlen oldalú ötszöget képeztek, ugyanannyi kiszögellő s 300 egyént magába fogadható erőddel. Középerőd volt a keleti és a dunai, nemkülönben az ezzel ellentétes fehérvári-kapu

¹⁾ Ortélius. 163. l. Ráth K. Győrv. tört. 1864. 88. sz. Idézve Carl Oberleitner: Die evangelischen Stände im Lande ob der Enns unter Maximilian II. und Rudolf II. (1564—1597.) 19—21. l.

²⁾ Győri K. 1864. 88. sz.

³⁾ Győri K. 1862. 103. sz.

részen, félerőd vagy félbástya pedig a rábai részen; az egész város fallal volt kerítve, melyből hét torony emelkedett ki. ¹⁾

De hogy a jelenből vonhassunk következtetést a multra, vegyük az egyik fennlevő erődöt — a püspökvárt kiindulási pontul. Ez, valaminth a többi három főerőd, négyszögalakú, melynek a Rába felé eső oldala 48 öl, a Duna felé néző 59°, a harmadik és negyedik oldal pedig, melylyel ezen ék a bástyafalhoz fűződik, 12—12° hosszú. Győrvár éjszaki vagyis dunai bástyafala a püspökvár ezen erődétől a vér-bástyáig — jelenleg Szalacsy-féle magtárig — terjedt, mely helyet ma ily feliratu emléktábla jeleli: „Hajdan vérbástya“. E két dunai szögletterőd távolsága 395°-et tett.

A püspökvári erődtől a Rába mentében az egyik magyarbástya-erődig (jelenleg Hofbauer-féle ház) a távolság 245°. Ez utóbbitól a Rába-hidon vagy régi bécsi kapun túl 110°-re volt a félbástya, mely akként volt alakítva, hogy a 110°-ön túl nyuló bástya a Rába felé 8 öllel kifelé és 15 öllel visszafelé hajlott, majd ismét 8 öllel a Rába felé tartván, a főbástyafallal 16° távolban párhuzamosan vonult egész a püspökvár-erődig. E félbástya az Oroszi-Auer-féle kávéház vagyis Schaeffer-féle ház udvarán s a házon túl a Rába felé még ma is fönnáll, de az ettől 16°-nyi távolban haladó már nem. A Hofbauer-háznál volt Berner-féle szöglet-erődtől a fehérvári kapu irányában a régibb Opitz-féle ház 342°; az ezek közt s a mai Duna-utca irányában fekvő közép-erőd 193°; a fehérvári kapuig vagy tűztoronyig 138°. Az Opitz-féle ház ezen erőde, közel multban Czech- vagy fácán-kert, régebben másik magyar- vagy új-bástya néven fordul elő; helyét ma emléktábla jeleli ily felirattal: „Itt volt a közép- és új-bástya szögletterőde“.

Ettől a Szalacsy-féle magtárig vagy szenthegyi vérbástyáig a távolság 285°. E két szögletbástya közt eső középerőd távolsága a vérbástyától 178°. A Szalacsy-féle magtártól a Zánthó-házig, vagyis a vérbástya és püspökvári erőd közt még részben fennlevő közép-bástyáig — a püspökvártól számítva 193°.

Győrvár éjszaki része a Duna által védve lévén, jelentékenyebb sáncokkal — talán a révfalusit kivéve — nem birt; míg déli részén — Andrásvár, Világosvár, Tarisznyavár, Bagóvár, Szarkavár, Lesvár, —

¹⁾ Pooder János győrvárosi hites mérnöktől: »Sz. K. Győrvárosa 1557.« 31° hosszu, 23^{1/2} széles térképe, bástyák- és sánc-árkokkal, hiteles helyeken őrzött több hasonló térképből nagy szorgalommal és pontos méretek szerint összeállítva Győri K. 1860. 33. sz. A térkép a városház termében van felfüggesztve.

nyugoton pedig Mérges, Rába-Patona elővárakkal s hadműtani szabotossággal szervezett sánc-rendszerrel volt védve. ¹⁾

A sáncok irányai a következők voltak: a püspökvár erődszöge irányában a Szigetben és pedig a Duna-parton a mai Schmid fürdőházig; a sétatérén kezdve a mai szigeti töltéssel párhuzamosan, valamint ennek helyén is; a rába-parti félbástya előtt a színház helyén és a sétatérnek Rábcára dülő részén; végre a mai Hofbauer-ház átellenében fekvő Rába-szigeten is sánc-erőd állott, mely a hosszú-hídra szögeltett. A bástya-erődök előtt két-két, közöttük pedig egy-egy (összesen husz) sánc-erőd szögeltett ki, mindezt még egy összefüggő sáncolat szegélyezte. A bástyafalak alá — az úgynevezett vár-árokba — volt a Rába ága vezetve. ²⁾

Győrvár középkori bástyatégláiból kevés került felszínre. A Miksa király korából való téglakon (milyenek a bécsi kapu mellett állott bástyában találtattak) csat, kereszt vagy fogantyú fordul elő évszám nélkül. ³⁾ Leggyakoribb az ily jegyű: R. G. V. M. 1661. olvasd: R(aimund) G(raf) V(on) M(ontecuccoli). Említésre méltók a: KIM. RAM. (= „Marcalthói Miklós“) feliratu téglák.

De van még 1660, 1666, 1669, 1672, 1676 feliratu is. Ezen évszámok kapcsán felemlítjük, hogy Montecuccoli 1663 nov. 15-én bástyakiigazításhoz 500 embert kér a megyétől; ugyanezt teszi 1665-ben az elővárak számára, a midőn szept. 23-án a győri pusztán, a Bakonyban és a Sokoró két felén levő falusi birákat és polgárokat felszólítja, hogy palánk-fákat hozzanak. (Eredeti levele a főgymn. muzeumban.)

1674-ben a mérgesi kastély — castellum — igazíttatik ki a tó- és csilizkőziek segélyével; 1675-ben pedig a rába-patonai váracska a káptalan és megye segélyével.

Akadtak továbbá ily feliratu téglákra: G. Z. M. 1648; — 1651; — 1652; — D. L. M. d. G. 1658; — HHVB. 1682; — S. G. I. V. H. 1712; — S. G. G. V. H. 1714. (Sigibert General Graf von Heister). Találtattak továbbá a bencések székházának falában S. G. jegyűek, valószínűleg Széchenyi György kezdőbetűivel.

4. Várkapuk és a „győri vaskakas“. 1858-ban bontották le a bécsi kaput, 1860-ban a vizi- vagy Duna-kaput, 1863-ban az új Duna-kaput, mely utóbbinak helyét a Schaffner-féle házban ma ily fel-

¹⁾ Ráth K. Győr bástyatégláinak jegyeiről. Győri K. 1858. 7. sz.

²⁾ Pooder rajza, melynek szabatos méreteit is felvettük.

³⁾ Irt ezekről Ráth K. Közleményét a főgymn. muzeum gyűjteménye után egészítették ki.

iratu emlékkő jeleli: „Itt volt az új Duna-kapu 1835—1863“. A bécsi kaput feliraton kívül a birodalmi címer is díszítette, ezen kívül még két más címer volt rajta három folyóval és oroszlánál. E címerek s a feliratnak egy töredéke (Elect. Rom. Imp. Germ. Aust. Dux. Burg. trui. Ius. An. Cristi MDLXVIII.) Győrvárosa által a főgymnasiumi muzeumnak adatott át.

A vizi- vagy Duna-kapu dóriai stylben épült, triglyffel, ezen a cseppekkel, de metopja üresen hagyva. E styl utánózva van a város-házán és más épületeken is. A vizi-kapura a török kéjtornyot épített, s erre szélzászlóul vörösrézből készült kakast állított; 6' 11" magas vaspózna tetején forgott a 23" magas, 18" széles vörösréz kakas, alatta 3'-nyi távolban az arccá festett félhold, e kettő közt újabb művü kettős vagyis spanyol-kereszt. A monda szerint a basa Győrvár megvételeit három feltétes előzményhez kötötte, u. m.: 1. az érc-kakas megszólal; 2. a kőcsengők vagyis cseppek hangot adnak; 3. a török félhold megtelik. S ime mind a három teljesül: a süvöltő szélre csikorog az érc-kakas, s a petárda bömbölésébe bele reng a vár, bástya és kapu, s így triglyfjének cseppjei — a csengők is hangot adnak, s a kereszténység teleholdnál mutatta meg, hogy a félhold gögös uralmának mértéke Győrött megtelt, s mint Garay János énekli:

„A perc ütött . . . lováról lehullt Ali basa,
Megvétetett Győrvára. Ez a história.“

E kakas előbb a császári épületre — 1718-ban pedig a mai karmelita templomra, majd a zárda szögletére került; a félhold és kakas közé kettős kereszt jött, ¹⁾ jelképeül annak, mint törte meg a kereszt a dölyfös félhold hatalmát. ²⁾ A vaskakassal együtt ugyanazon császári épületen sas is volt, mely jelenleg a karmelita templom kupolájába van befalazva. Ily kétfejű sast tettek 1792-ben a tűztoronyra is; ez azonban 1849 jun. 1-én d. u. 4½ órakör levétetett s helyére nemzeti zászló jött ³⁾.

A petárdával belőtt fehérvári kapu sokáig a székesegyház chorusa alatt volt, most az egyik sekrestyében áll. Két török paizs pedig a nemzeti muzeumba került.

¹⁾ Historia Conventus Jaurinensis. Kéziratban.

²⁾ 1872-ben a karmelita atyák a vaskakast, Győrvárosa pedig legujabban a tryglif hat cseppjét tartó követ a győri muzeumnak engedék át.

³⁾ E sas jelenleg a győri muzeumban van.

A győri székes-egyház.

Holdházy Jánostól.

Nem egy kiváló hazai és külföldi műtörténész nézeteinek visszhangját fejezem ki, midőn állítom, hogy alig van hazai műépítészeti emlékeink között egy is, mely a vizsgálatnak a maga nemében érdekesebb, tanulságosabb anyagul szolgálhatna, mint a győri püspöki székes-egyház. Ezen annyi viszontagságot túlélt, s az egymást követő átalakítások folytán eredeti alakjából teljesen kivetkőztetett, de jelenlegi modernizált külsejében is impozans és ritka fényű műépítmény magában hordja a legrégibb idők óta fokozatosan egymásból fejlődött műépítészeti irányoknak nyomait, melyek habár laikus szemek által jelenleg alig észrevehetők, de avatottabb művizsgálat által mégis felismerhetők. „Ott látni még rajta kívülről, vagy a padlásról letekintve, a mellékhajóknak félkörű oltárhajlékkal vagyis a bazilikai apsisal való záródását; mely azonban belülről felismerhetlenül befalaztatott. Épen úgy észrevehetők még a földél alatt az egykor magasabb középső egyház-hajónak a mellék-hajók fölött kiálló oldalfalai (s a góth csúcsíves ablakoknak megcsontított gerincei), miután most mindhárom lejjebb egy arányban van átívelve. Már a homlokzaton feltűnő és a földél alatt még látható is a két-tornyos eredeti tervezet; valamint hogy a történet is még emlékszik róla.“ ¹⁾

Igaz ugyan, hogy székes-egyházunk ős építészeti idomainak e maig fennlevő gyér és határozatlan nyomai inkább csak gyanításra, mintsem valamely biztos meghatározásra szolgáltatnak anyagot, s a vizsgáló műtörténészben élénk tudvágyat keltenek a nélkül, hogy további kutatásaihoz helyes kulcsot — összevető következtetéseihez kielégítő adatokat nyujtanának.

Ez oka, hogy egyéb történeti és levéltári adatok hiányában a székes-egyházunk multjára vonatkozó kérdések: vajjon ki által s mely korban építtetett? ki volt Győr számos nagynevű főpásztorai közül, ki azt emelteté, majd meg utóbb ismét és ismét átalakíttatá? — mind e kérdések mondom a győri egyházmegye monographusa: Károlyi, valamint az őt sokban kiigazító és kiegészítő Schoenwisner előtt is teljes homályban maradtak; — de ez az oka egyszersmind, hogy bár a hazai egyházi műrégészet és műtörténet elsőrangú vizsgálói: *Ipolyi, Hen-*

¹⁾ *Ipolyi A.* »Hazai egyházi művészet.« — *A »Religio«* 1860-iki folyama 41. s köv. sz.

szelmann, Rómer, Lippert és mások ez érdekes műemléket több ízben vizsgálódásuk tüzetes tárgyává tették: mindazáltal a fennjelzett gyér nyomokon biztos irányban tovább nem haladhattak, s pusztá conjecturáknál egyéb megállapodásra nem juthattak.

Székes-egyházunk multjának felderítésére szerencsés körülményként jelezhető az, hogy Győr jelenlegi főpásztora Zalka János ő mlga, — maga is egyháztörténelmünk egyik szakavatott ismerője s művelője, — ez időszerint a székes-egyház és káptalan *canonica visitatio*-ját hivatalból elrendelvé s tetteleg meg is kezdvé, a jelzett hivatalos eljárás tárgyát képező összes központi egyházi intézetek keletkeztének és történeti multjának földerítése céljából a káptalani levéltárnak gondos, — és valóban nem remélt eredménnyel jutalmazó átkutatása vált szükségessé; ezen kedvező körülmény juttatá jelen sorok íróját is azon szerencsés helyzetbe, hogy némely eddig egészen ismeretlen s a győri székes-egyház történeti multjára tetemes világot derítő adatoknak jutott birtokába, melyeket jelen dolgozat összeállításánál lelkiismeretesen felhasznált ugyan; azonban eleve is kénytelen kijelenteni, hogy mindennek dacára, a fennlevő vagy támadható vitás kérdéseknek végérvényes megoldását és eldöntését távolról sem ígérheti; egyháztörténelmi műtörténelmünk avatott mestereire bizván, hogy az alább idézendő okmányok adataiból székes-egyházunk ős-építészeti idomait — a meny nyiben a tudomány céljaira szükségesnek látnák, — lehetőleg reconstituálják.

A győri székes-egyház mikor s ki által történt alapíttatásáról emlékeinkben biztos adatot hiába keresünk. A közönségesen elfogadott vélemény, mely annak építtetését első sz. királyunknak tulajdonítja: ma már pusztá hagyományon alapszik, melyet föltétlenül elfogadni ép úgy óvakodik a helyes ítézet, mint azt határozottan elvetni. Akadnak legalább némi homályos emlékek, melyekre ezen hagyományos vélemény támaszkodhatik, melyeknek fennléte s összhangzatosan találkozó tanúsága tán mégis több véletlen esetlegességnél.

E fennlevő homályos vonatkozások a következőkbe vonhatók össze:

1. Károlyi Lőrinc győri nagyprépost „*Speculum Jaurinensis Ecclesiae*“¹⁾ című munkájában a székes-egyház alapíttatásának évét 1033-ra teszi, s ezen állításának bebizonyítására ama fém-öntvényű domborműre utal, mely a templom éjszaki oldalának egyik támfalán maig is látható, s mely egy vánkoson térdelő királyi alakot, fején koronával,

¹⁾ Jaurini 1747. pag 1.

dicskőr nélkül — ábrázol, ki a boldogs. Szűznek egy u. n. retkes- vagy esztergályozott toronynyal ékes templomot ajánl fel; a vánkoson ezen — öntött, s nem vésett — számjegyek olvashatók: MXXXIII. A királyi alak fölött a levegőben paizst tartó angyal lebeg, s a paizson Magyarország címere látható, a koronás hármashalomból kiemelkedő apostoli kettős kereszttel, — mely alakban országunk címere tudvalevőleg először csak osztrák-házbeli királyaink pecsétein és pénzveretein fordul elő. Ezen, legfőlebb a XVI. századig visszavihető kép ítéseti jelentőségét egyébiránt Schoenwisner ¹⁾ s utánna Römer ²⁾ és Kovács Ignác ³⁾ a maga valódi értékére vagy jobban értéktelenségére leszállították. ⁴⁾

2. A székes-egyház szentélyében a püspöki faldistorium fölött díszlik egy bronz-színezetű fresco, mely sz. István királyunkat ábrázolja, amint a győri székes-egyház alapkövét lerakja, s az alapkövön az 1001-dik évszámot tünteti föl. E festmény a főtemplomnak gr. Zichy Ferenc győri püspök (1743—1783) által történt legutolsó átalakíttatása idejéből való, s a jeles Maulpertsch művészi ecsetének remeke. Az e képen látható évszámból Kovács Ignác fennidézett, különben alapos tárgyismerettel írt értekezésében merész következtetéssel a templom alapíttatásának évét akarja megállapítani. Következtetéseit ugyanis így végzi: „Mindenesetre meg kell engednünk, hogy a főtemplomnak a XVIII. században történt renovatiója idétt ismertek még régibb emlékeket, melyek a székes-egyház alapításáról tanúskodtak, s azt az 1001-dik évre vitték; de a melyek napjainkban vagy rejtve lappanganak, vagy pedig elvesztek“. — Azon nézetet, hogy a főtemplomnak Zichy püspök által történt átalakíttatásakor ismertek adatokat, melyek nyomán a templom építése 1001-re visszavihető, — mert hiszen a kérdéses festményen előforduló évszámnak más jelentőséget csakugyan nem lehet tulajdonítani, — mi is valószínűnek tartjuk. Ha azonban ily okmányok akkoron még léteztek volna is, azoknak fennlétét s eshetőleges föllelhetését ma már fájdalom! még remélnünk sem lehet; tudván azt, hogy a püspöki vár s vele a levéltár a francia hadjárat alatt 1809-ben teljesen elégett.

3. Végül az idevonatkozó homályos adatokhoz sorolható némileg a pozsonyi káptalan levéltárában (XIII. 6. 12.) őrzött XVII. századi irat, mely Győrről értekezvén, a székes-egyházra vonatkozólag ezeket

¹⁾ »Antiquitatum et historiae Sabariensis libri IX.« Lib. III. pag. 245.

²⁾ »Győri tört. és régész. füzetek.« I. folyam 1861. 272. l. —

³⁾ »A győri püspökség megalapítása.« Magy. Sion III. foly. 1865. 161. l.

⁴⁾ Lásd alább a győri püspökség történeténél. — Szerk.

mondja: „Postmodum maiorem et Cathedralem ecclesiam in honorem Beatae Mariae Virginis inchoavit Beatus Rex Stephanus Hungarorum Apostolus vocatus, in qua fundavit Cathedram Episcopalem, cum sex Canonicis.“ Ki volt ezen irat szerzője? honnét merítette adatait? stb. — sem magából a rövid följegyzésből, sem a közlő után, ¹⁾ ki azt egyszerűen, minden ismertetés nélkül hozta napvilágra, meg nem tudhatjuk s így az abban közlött adatoknak kevés bizonyító erőt tulajdoníthatunk, annyival inkább, mert ott többek közt ezen sajátságos állítást is találjuk: „Jaurinum prius nominatum fuit Geuurinum a Georgio Sacerdote viro sanctimoniae vitae insigni, in cuius rei testimonium in circumferentia Sigilli Capituli Jaurinensis ita scriptum est: Sigillum Capituli Geuuriensis“. Hogy e gyarló következtetés az irat egyéb adatainak súlyát is tetemesen gyöngíti, — említenem sem kell.

Ennyi mindaz, a mi a győri székes-egyház alapítását első szent királyunknak vindicáló hagyomány mellett ma még tanúskodik; melyek nyomán — hogy a kérdést kritikai érvényességgel eldönteni nem lehet, világos.

Hogy a székes-egyház legelső ősalakja az akkori idők szellemében román izlésben épült: ezt a két mellék-hajónak roppant mérvű faragott kövekből rakott s eredeti kerekded bolthajtással bíró körívvű oltár-fülkéi — apsisai — kétségbevonhatlanul tanúsítják; miként ezt a templom műértő vizsgálói: Ipolyi és Römer fönnebb idézett értekezéseikben összhangzóan elismerik.

A tatár-pusztítás után Omodé győri püspök (1254—1263) említették ²⁾, ki a székes-egyházat akár azon okból, mivel azt az időviszontagságok vagy egyéb balesetek megrongálták, akár azért, hogy az elpusztult régi Győrvárosnak — mely a jelenlegi kalvária-hegy tövében terült el — a káptalan-domb köré gyülekező népet befogadhassa, — átalakíttatá és megnagyobbíttatá.

Emlékeink továbbá némi homályos említést tesznek e székes-egyháznak — a szépművészetek magasszellemű kegyelője: Dóczy Orbán győri püspök által (1483—1486) történt megújításáról. ³⁾

A mohácsi vész után székes-egyházunk a tömérdek megtámadásnak kitett győri fellegrvárban való fekvésénél fogva, folytonos veszélyeknek s létét végenyészettel fenyegető baleseteknek volt kitéve. Így

¹⁾ Kiadta Knauz Nándor, »Magy. Sion«, 1863. 739. l.

²⁾ Telekesi kézirati adatai nyomán Károlyi i. h. 2. l.

³⁾ Bonfinius, Hist. Pann. D. 1. L. 1. »eius (Jaurini) basilicam Urbanus Pontifex non parvis aedificiis et apparatibus excoluit.« V. ö. Ipolyi idézett értekezését.

a várat Lamberg Kristóf győri várparancsnok 1529-ben a török közeledtének rémhírére fölégetvén, azt a Bécs felé vonuló Szoliman duló csapatainak zsákmányul hagyta ¹⁾. Hogy e vészteljes napok alatt a székes-egyház nemcsak meg nem kíméltetett, sőt a bősoradák romboló dühének és kincs-szomjának kiváló tárgya volt, elgondolható.

Elvonulván a török, minthogy Győrvára Bécs biztosítására a legkiválóbb stratégiai pontul kínálkozék: azt I. Ferdinánd s utánna Miksa királyok roppant költséggel fölépíttették s megerősítették; de egyszersmind a székes-egyház legnagyobb részét hadi, élelmi- és szertárul lefoglalák.

A szent hely ilyenén profanatiója ellen fölajduló győri káptalan ismételt kérelme folytán Ferdinánd ugyan megígéré, hogy mihelyt a várban a tervezett hadi szertár s élelmezési épület elkészülend, a székes-egyház az isteni-tiszteleti célokra ismét vissza fog adadni; ámde ezen ígérlet, mint annyi más, foganat nélkül maradt, elannyira, hogy Teuffel Erasmus várparancsnok még a sz. Háromság-kápolnáját (az u. n. Héderváry-kápolnát) is lefoglaltatá. Kitűnik mindez a káptalannak Miksa királyhoz intézett s újabban napfényre került kérő leveléből, melyben Ferdinánd ígéreteire támaszkodva, kéri a királyt, hogy nekik a templomot visszaadni rendelje, annyival inkább, minthogy biztosan értesültek arról, miszerint a hadélelmi szereket az ellenséges támadásnak kevésbé kitett helyre, — mely tűzvész ellen bolthajtással leend védve, — szándékozik átvitetni a hadparancsnokság. De ha ez meg nem történhetnék is, ők szívesebben maradnak meg azon szűk helyen, mely számukra az isteni tisztelet végzésére meghagyatott, mintsem hogy ők más, t. i. a városban levő, sz. Istvánról nevezett roskatag plebánia-templomba költözzenek; és pedig azon okból, mert a székes-egyház némely oltárához kegyes alapítványok kapcsolvák, melyeknek fejében a kanonokok jótevőikért való misemondásra kötelezvék ²⁾.

A káptalan ezen kérelme meghallgatást nem nyert; sőt Miksa válaszul kibocsátott levelében ³⁾ — bár inkább udvarias kérelem, mint határozott parancs alakjában, — meghagyja a káptalannak, hogy a székes-egyházból, — miután a népet a lőszerekkel telt templomba isteniszolgálatra egybegyűjteni fölötte veszélyes volna, — végkép kiköltözzék; kijelölvén neki a régi, sz. István vértanú tiszteletére szentelt s vala-

¹⁾ *Istvánfi* pag. 99.

²⁾ Eredeti fogalmazvány a kápt. lev. Arc. 7. Fasc. 2.

³⁾ Kápt. lev. Arc. 6. Fasc. 7. Nr. 10.

mennyire kijavíttatni rendelt plebánia-templomot ¹⁾ lenn a városban, a hová is a császár a székes-egyház oltárait átvitetni s ott felállíttatni rendelte.

Ez időtől fogva a székes-egyház hadélelmezési- és szertárrá változtatván át, oldal-hajói földdel tömettek meg, s Győrnek a török által 1594-ben történt elfoglalása után a Dunára néző éjszaki oldalhajó ablakai ágyukkal rakattak meg. A szent hely e profanatiója csak a töröknek Schwarzenberg és Pálffy hősies merénye által 1598-ban bekövetkezett elűzése után szűnt meg. Ugyanis Győrnek akkori főpásztorai: Hetesi Pethe Márton (1598—1605) s utánna Naprágyi Dömötör (1607—1619) az iszonyúan feldúlt szentegyházat lehetőleg kijavíttatván, abba az isteni-tiszteletet ismét visszahozták. De a mit ők csak kezdeményezhettek, azt a hatalmas és tehetős ifjabb trakostyáni Draskovits György (1635—1650) — a hasonló nevű győri püspök és bibornok unokája, — nemes áldozatkészséggel bevégezni ügykezett. E célból bizonyos Giovanni Battista Rana olasz mesterrel kötött szerződést, ki is a főtemplom restaurációján 1639—1645-ig dolgozott.

Ezen — székes-egyházunk hajdani alakjának meghatározására tetemes világot vető, s műtörténeti tekintetben is igen becses szerződési okmány szintén csak most került napfényre ²⁾.

E nevezetes okmányban ahány sor, ahány mondat, annyi meglepő adat. Igaz ugyan, hogy hiányos nyelvezete ³⁾ s összekuszált zagyva szerkezete miatt fölötte nehéz ezen adatokon biztosan eligazodni; azonban székes-egyházunk multjára vonatkozó nagyon is sovány és hiányos adatainkat tekintve: ezen okmány napfényre jöttét valóban örvendetesnek kell mondanunk. Kitűnik abból, hogy a székes-egyház szentélye, átmeneti román-góth templomaink mintájára, a jelenleginél jelentékenyen magasabb emelkedéssel birt. A sekrestye — rendeltetésének meg-

¹⁾ E templomról emlékezik a fennidézett pozsonyi kézirat: »Sunt tres Ecclesiae Parochiales Sancti Stephani Protomartyris, Sancti Benedicti et Sancti Adalberti.« — A Draskovits-féle canonica visitatióban pedig ezeket olvassuk: »Ex traditione quoque accepimus, tres hic fuisse Parochiales Ecclesiae, ex quibus una est S. Stephani Protomartyris, quam defacto Franciscani habent; et eiusdem Parochiae domum fuisse illam, quam habet Ductor peditum militum Nagy Mathe.«

²⁾ Kápt. lev. Arc. 10. Fasc. 1. Nr. 5. — Sajnos hogy azt a rendelkezésünkre álló hely szűke miatt itt nem közölhetjük.

³⁾ Az egész szerződés olasz nyelven van írva, s Rana mester kézírása; melyben egymásután elősorolja az általa elvállalt javítási munkálatokat. A végén pedig a püspök kézírásával oda van jegyezve a munkálatok bevégezésével a művésznek fizetendő munkabér.

felelőleg — elől, a szentély és főoltár közel szomszédságában létezett; annak átellenében pedig volt egy márvány-ajtó, az u. n. „díszbejárat“ (porta speciosa), mint azt a pannonhalmi székes-egyházon jelenleg is láthatni.

Hátul a templom bejáratánál a három hajónak megfelelőleg hármas előcsarnok díszelgett; melyek közül azonban Rana idejében csupán a fő-hajónak előcsarnoka volt még ép; az oldal-hajóké pedig teljesen lerombolva, melyeket aztán a restauratiót vezető építésznek kelle kijavítani, illetőleg újból kiépíteni a meglevő középső mintájára.

A főbejáratról kétfélel — a jelenleg ruhatárul szolgáló két terem helyén — két kápolna: a sz. Ferenc- és a Prajner-féle létezett; s ezek mellett kétoldalt a templom roppant vastagságú oldalfalába illesztett csiga-lépcsők vezettek a — hihetőleg balcon-szerű — előcsarnokba, s onnan a tetőzet alá; mely lépcsők egyike épen hagyatván, maig megvan; a másik azonban leromboltatott.

A boltozat átalán mind a fő-, mind a mellék-hajókban, mind pedig a szentélyben s a most említett kápolnában részint egészen újra építetett, részint kijavított. Úgy látszik, a régi román-góth ívezet ekkor lőn eltávolítva, melynek végmaradványai gyanánt szemlélhetők még manap is a födélzet alatt ama körülbelől másfél ölnyi csonka gerincezet maradványok, melyekről kezdetben emlékeztünk. Ekkor nyerték az addiglan csúcsíves ablakok is mostani félkörű alakjokat; csupán a Héderváry-kápolna fedélzete alatt maradt meg egy 3' széles csúcsíves ablak, „melynek tagozata — úgy mond Rómer (az idézett helyen) — a kissé ferdén álló támmal, vagy a Héderváry-kápolna régi nyugoti falával tökéletesen össze volt kötve; és így ezen — a torony és kápolna között állott, most beépített ablak, valaha az oldal-hajónak adott világot.“

Látjuk mindezekből, hogy Rana mesternek nem csekély munka és fáradság jutott feladatul; s ő volt az, ki a minden régít kiméletlenül romboló renaissance-iránynak hódolva, székes-egyházunkat ősrégi classicus alakjából teljesen kivetközteté. Rana a felvállalt munkát hetedfél év alatt 1639 febr. 11-től 1645 december 10-ig hajtotta végre.

Draskovits György püspök 1650-ben meghalálózván, utóda Püsky János győri püspök s kalocsai érsek alatt (1650—1657) a még mindig tetemes javításokat igénylő székes-egyház további restauratiója, úgy látszik, végkép megakadt. S ezen okból, hihetőleg bizonyos Farkas András — ha nem csalódom, győri kanonok — ösztönzéseire Győrvármegye rendei folyamodtak az országgyűléshez, sürgetőleg kérelmezvén, hogy azon 25,000 magyar forintra menő bírságból, mely az

erőszakos jelleméről ismeretes Draskovits püspök ellen, a püspöki javak önkényes elzálogolása s a püspökségi és a kegyuraság alatti plebánia-épületek alatta történt deteriorációja fejében, országos delegált bíróság által megítéltetett, s a bécsi cs. sóhivatal által, a hol az letéteménykép feküdt volt, részben Püsky kezeihez már ki is fizettetett, — ez utóbbi a püspökség és káptalan hozzájárulásával, a székes-egyház teljes kijavíttatására kényszerítettessék. ¹⁾

Az országgyűlési karok és rendek ennek folytán a királyhoz repraesentatiót intéztek, melyből a többi közt arról is értesülünk, hogy Draskovits a székes-egyházat ideiglenesen új fa-toronymyal láttatta el; valamint hogy ő építtette az új sekrestyét is, a hiteles helyi országos levéltár okmányainak, — melyek annak előtte a régi sekrestyében tartattak, — biztosabb elhelyezésére. De mindezen munkálatok teljes bevégezésében — bekövetkezett halála által megakadályoztatván, időjárástól a befejezetlenül hagyott székes-egyházon ismét tetemes károk történtek; főleg pedig félni lehetett, nehogy a roskatag fa-torony a benne elhelyezett harangok súlya alatt összeomoljék. Mire nézve kéri az országgyűlés a királyt, hogy az a kötelességét mulasztó püspököt (Püsky Jánost) a templom helyreállításának teljes bevégezésére, különösen pedig a templom régi kő-tornyainak fölépítésére, királyi tekintélyének egész hatályával utasítsa.

Püsky az ellene emelt ilyenén vádat személyére nézve fölötte sérelmesnek tartván, azt az országgyűléshez intézett válaszában egész indignációval határozottan visszautasítja; kimutatván, hogy a kérdéses pénzösszeg nem a templom újrakepítésére, hanem inkább a Draskovits alatt végkép lakhatlan állapotra jutott püspökségi várlakok, névleg a keszöi és szombathelyi várak, úgyszintén a györi, sopronyi és rákosi residentiák kijavítására, nemkülönben az elzalogosított püspöki javak kiváltására fordítandó. A mi magát a templom újrakepítését illeti: hasonlólag igaztalanul állíttatik — úgymond — a vádak közt, mintha ő azt egyáltalán elhanyagolta volna; sőt ellenkezőleg a templom tetőzete általa már tetteleg ki is tataroztatott, s a még mutatkozó hiányok kijavítását is lehetőleg eszközöltetni határozott terve és szándéka. ²⁾

Ezentúl a további tárgyalások fonala ismét megszakad a káptal.

¹⁾ Egy a kápt. lev. Arc. 6. Fasc. 5. N. 14. őrzött okmányon, az ezen eljárás miatt boszankodó Püsky kezétől kívülről e följegyzést olvassuk: »NB. Farkas András!« Mindjárt e szavak után pedig Telekesy írásával ezt találjuk följegyezve: »NB. Farkas András, sed Zelator Domus Dei, et sic oportuit fieri.«

²⁾ Mind az országgyűlési representatio, mind Püsky válasza a kápt. lev. Capsa O. fasc. 10. — feltalálható.

levéltárban. Tény az, hogy Széchenyi György győri püspök 1660-ban a székes-egyház helyreállítását 25,000 forintnyi költséggel bevégzé.

Az idő és események viszontagságai által rendkívül megrongált szent épület azonban, dacára mindezen pazar bőkezűséggel reáfordított költségeknek, alig egy század leforgása alatt ismét oly állapotra jutott, mely sem püspöki ara-egyházi méltóságának, sem az akkori műzlés igényeinek meg nem felelt. E körülmény indítá kétségkívül gr. Zichy Ferenc győri püspököt arra, hogy azonnal püspöki kormánya kezdetén a székes-egyház gyökeres átalakításához és díszítéséhez fogjon. Költséget, fáradságot nem kimélve, az akkori hírneves építészek- és művészekkel szövetkezve, a püspök közvetlen vezetése s műszerető gondoskodása alatt folyt a megkezdett munka; úgy hogy 1774-ik évi Nagyboldogasszony ünnepén már — a falain gyönyörű márvány borítékkal, boltozatán Maulpertsch remek frescóival, és szerte dús aranyozású ékítményeivel ragyogó szentegyházban tarthatá meg országos ünnepélylyel aranymiséjét a jeles egyháznagy, melynek örömeiben kegyteljes figyelemmel osztozott a magas szívű királyasszony: Mária Terézia is.

Zichy püspök fejedelmi áldozatkészségét, úgy mint tisztult finom műzlését hirdetve állott ez Isten-háza ismét egy századig. mígnem a nagynevű elődöknek a püspöki széken méltó utóda Simor János, jelenlegi herceg-primás azt, amit rajta Zichy püspök akár be nem végezhetett, akár a haladó idő hatalma megrongált, 1863—1865-ig 60,000 fortra menő költséggel ismét megújíttatá.

Noha kétséget nem szenved, bár róla okmányyszerű biztos adatunk nincs, — hogy a székes-egyház, annak második restauratora Zichy püspök által egyházi szertartással felszenteltetett; mégis annak falain nélkülözzük a templom-szentelés szokásos emlékjeleit: a koszorúba foglalt 12 fali keresztet; hanem czekek a benne elhelyezett 12 oltár látszik pótolni. Ezen oltárok nagylelkű alapítói Károlyi szerint a következők: 1. a főoltárt Nagyboldogasszony tiszteletére Matusek Endre győri nagyprépost emelteté. 2. A Boldogs. Szűz kegyképének oltára az éjszaki mellék-hajóban gr. Heister Sigbert győri várparancsnok költségén épült. 3. Sz. István vértanúnak, mint a város védszentjének oltára a déli hajóban Gorup Ferenc kanonok áhítatos bőkezűségének műve. 4. Sz. Anna oltárát Kálóczy Miklós olvasó kanonok, 5. a három sz. király oltárát Ferenczfy János sz. adalberti prépost, 6. Nepom. sz. János oltárát gr. Thurn Antal kanonok, 7. sz. Borbálát Berdóczy György kanonok, 8. az osztoroztatás oltárát Nagy Mihály sz. adalberti prépost készítteték az éjszaki hajóban; a déli hajóban: 9. sz. József

és Rozália oltára Matusek Antal és Telekesy István kanonokok adományából épült, 10. a fájdalmas Szűz oltára Hochburg János győri hadélelmezési biztos áhítatos kegyeletének köszöni létét, 11. sz. Katalin oltárát Matkovich Mihály kanonok, és végül 12. a sz. kereszt oltárát Lacza János őrkanonok alapították. Ezek közül három mellékoltár időfolytán átalakíttatott, u. m. a Jézus ostoroztatásának képe helyén jelenleg Jézust az olajfák hegyén ábrázoló, ritka műbecsessel bíró fresco látható; Sz Katalin és sz. Borbála képeik helyett pedig a megfelelő oltárokon jelenleg sz. István és sz. László királyaink életéből vett jeleneteket ábrázoló két gyönyörű domboröntvényű kép áll, melyek első tekintetre megragadják a templomba lépőnek figyelmét. A templom legújabb restauratiója alkalmával két oldaloltár mellőztetett.

A székes-egyház déli oldalán van a hazai műépítészetnek egyik, a maga nemében páratlan és példányszerűen tiszta stylban kivitt becses gyöngye: az u. n. sz. Háromság- vagy Héderváry-kápolna, melyet Ujlaky Ferenc püspöknek 1538-ban kelt levele, s a szentély zárkővén látható Héderváry-címer együttes tanúsága szerint Héderváry János győri püspök építtetett.

Ezen kápolnát ugyancsak az egyházi műépítészet nagylelkű pártolója és ébresztője Simor János volt győri püspök 1861-ben tetemes költséggel ős eredeti góth-izlésben helyreállíttatá, s azt a magyar kath. egyház virágainak: sz. István és László királyoknak, árpád-házi sz. Erzsébet- és sz. Imre hercegnek képeit ábrázoló ablaküveg festményekkel ¹⁾ díszíttetvé; a sz. dénis-i templom egyik oltára után mintázott, mennyezetes márvány oltáron hazánk egyik vallási és egyházművészeti legnagyobb kincsét, sz. László craniuma ereklyéjének nagybecsű mellkép-foglalványát 1862-ben a szentnek ünnepén nagy díszszel és pompával elhelyezé.

Rómer Flóris szakavatott tolla az oltárt ekként rajzolja ²⁾: Az ereklye-oltár asztaltáblája oszlopokon nyugszik, hátfala egyszerűen tagozott; az e fölött emelkedő pole (predella) öt mezején az Üdvözítő és a négy evangelista zománc képe van — Chadt Jánostól. Az oltár-talapat márvány, magának az oltárnak közepénél lombdíszítményű mennyezet, alatta az ezüst ereklyetartó: sz. László mellszobra, mely a 15-ik — a koponya kerete pedig a 13-ik századból való.

A székes-egyház keleti oldalának apsis záradékához építve létezik

¹⁾ Festette Dobiaschowszky hirneves bécsi művész, kiegészítte Wilfing sopronyi festő.

²⁾ Győri Közlöny 1861. 31. sz.

még egy másik, a XVIII. század közepe táján épült és szent János, Rochus, Fábián és Sebestyén tiszteletére szentelt kápolna.

A székes-egyház alatt 4 sírbolt (crypta) van, melyekben a püspökök és kanonokok tetemein kívül gróf Zichy, Héderváry-Viczay s egyéb kiváló hazai főúri családaink elhunyt tagjainak testei porlanak.

A győri székes-egyház kincstára.

Méry Eteltől.

E kincstárt illetőleg — Groll Adolf püspök (1733—1743) látogatási jegyzőkönyve után elég legyen jeleznem a tárgyakat, melyek részben Simor János mint győri püspök, legnagyobb részt pedig Zalka János, a győri egyházmegye jelenlegi főpásztora által restauráltatván, őseink emléket ragyogó fényökkel tükrözik vissza.

A szent László koponyáját tartalmazó ezüst mellszobor, megaranyozott s drága-kövekkel ékített ezüst koronával, arany nyak-láncon III. Zsigmond lengyel király aranyérmével, mint Thelekesy egri püspök ajándékával. Ezen ereklyét Pethő Márton Nagy-Váradról hozta, Napragy Demeter pedig a 17-ik század elején a győrieknek ajándékozta. ¹⁾

Öt ereklyetartó, köztük egyik ciborium-alakú, másik pedig sz. János pohara, sassal.

Hat monstrantia, egyik drágakövekkel gazdagon ékítve, másik ezüst díszítményekkel, harmadik toronydad alakkal.

Harminckét kehely ezüsből; ezeken kívül még egy igen becses, továbbá a Tarrody- s Nádasdy-félék.

Egy ezüst pulpitus.

Az úgynevezett griff-karmok, arany díszszegélyvel és lábakkal. Tulajdonkép bölényszarvak, milyenekkel még a híres bölényvadászatok idejében szoktak királyaink főpapjainknak kedveskedni.

Emlékérmek nagy számmal.

A Böjtös-féle igazgyöngyös, zafirokkal díszített infula, s még más kettő, melyek egyike csak igazgyöngyökkel van díszítve. ²⁾

I. Draskovich György ampullái ónból.

Gyönyörű művezetű pástorbót.

Az említetteken kívül Kresznerics jegyzett föl egy casulát (1514-ből), s más kettőt, melyek képekkel s fölíratokkal díszítvék, kivált

¹⁾ *Jani Arrabonensis* Dissertatio de Jaurino. 37. l.

²⁾ Győri tört. s rég. füzetek II. k. II. és III. f.

pedig egy holló-címerűt; ide vonatkozólag Thelekesy nagyprépost jegyzetei közt ez olvasható:

„Corvini casula 1472.

Casula Bateria debet esse circa Annum 1598.

Frangepani circa Annum 1485.

Alia cum Tabula ortabli 1480.“

Corvin Mátyás e miseruhájáról a már említett Groll Adolf püspök is megemlékszik: Casula violacea Mathiae Regis; ezt azonban Rómer nem tartja főlebbvihetőnek a 17-ik századnál. Lehet, hogy ez csak javításaira vonatkozik.

Nevezetes még a hatórai miséken használtatni szokott — Üdvöztönket s a bold. Szűzet ábrázoló casula hímzett tükörrel. ¹⁾

Az egyházi antik művészet fejlődéstörténetének érdekében igen is kíváncsok, hogy a győri székes-egyház kincstára kimerítő ismertetést nyerjen. Vajha minél előbb akadna erre szakavatott toll!

Említésre méltó továbbá azon középkori antiphonale, melyet Rómer Flóris méltányolt legujabban, s mely a bécsi közkiállításon volt látható, bámulatra méltó initialeival, oldalrajzaival és festvényeivel.

Szintén Rómer Flóris nyomán szólunk itt a győri káptalan könyvtárában őrzött Corvin-codexről. ²⁾ A mű címe: Blondi Flavii Forliviensis Rome instaurate Lib. III. et VLT. explicit. Exscriptus Florentie VI. Idus Ivliis M° CCCC° LX° VIII°. A nagy gonddal díszített mű hatodik lapjának szélét Corvin Mátyás címere köríti, belső és felső szélét a csinos keret foglalja nagy F alakban, melynek közepvonása helyén a kezdő V — Urbis Romae rerum dominae — áll. Az egész díszítmény mesterkézre mutat. A könyv beírott része 99 levél. Az írás jellege a mai gömbölyű álló folyóíráséhoz hasonlít, könnyen olvasható, kevés rövidítéssel. A címek válogatva vörös és fekete betűkkel írvák; a szakaszoké vörös, kisebb írásu, és arab számokkal van a külszálon ellátva. Hogyan került ide, bizonytalan. Íratási éve hihetőleg 1467.

Ugyanazon könyvtárban vannak Nyéki Weöres Mátyás pápói prépostnak a boldogságos Szűzhezi énekei a „Flores RP. F. Lodoici Granatensis 1588“ című könyv végén. Ezen versek irodalmi tekintetben nevezeteseek. Tulajdonosát illetőleg: „Sum Thomae Gradnai de Zaska Pragae compar. pro se et amicis 24. Mens. Marty — Anno 1582. mp. Joannes M . . . . ak . . . . Matthias Veoros de Nyek.“ ³⁾

¹⁾ Győri tört. és rég. füz. II. k. 2. és 3. f.

²⁾ Győri tört. és rég. füz. I. füzet.

³⁾ Ugyanott.

Győrváros utcái s nevezetesebb épületei.

Méry Eteltől.

Miksa király 1567-ben a vár megalkotását kezdeményezvén, 95 házat leromboltatott. Az Eiszler Tamás által készített telekkönyv szerint ez időben az utcákat kijelelték, régi neveik helyett újakat adtak, úgy hogy a régiekből csak a császárs-, Márton-, neuhausi-, magyar- s udvari-utcák emlékezte maradt fenn.

Belvárosi mai utcáink ugyanazok, csak más elnevezéssel. Neveik a következők: Sz.-Mátyás- (Kazinczy-utca); Sz.-Adalbert- (megyeház-utca); Sz.-Rudolf- (király-u.); Sz.-Maximilian- (városház-u.); Sz.-János- (a mai kovács-u. és ennek irányában végig); ezen utca nevét a Johanni-táktól nyerte, kik Győrött 1209—1598-ig zárdával és templommal birtak, s kiket V. István a kalvária mellől ezen utcába hozott át. ¹⁾ Sz.-Erzsébet- (apáca-utca és ennek irányában végig); ebben — valószínűleg a mai zárda helyén — 1566-ig sz. Erzsébetről címzett kolostor állott. A mai zárda bejáratánál ily feliratu emlékkő van: „Ez orsolyanők zárdáját Neupauer Anna alapította 1726.“ A verbástyával, nemkülönben a közép- és új-bástyával párhuzamos utcákat ugyanezen bástyákról nevezték el. Sz.-mártoni- (fehérvári-u.); Sz.-Mária- (Duna-u. a Széchenyi-térig); Sz.-Anna- (az előbbinek folytatása a Dunáig); Sz.-Jakab- (szél-u.); Sz.-Fülöp- (korona-köz); Nikodémi- (a tejfölös-köz); Augusztin- (a nagyobb papnöveldetől a frigyszekrény-szobor irányában); Hieronimi-utca (a frigyszekrénynél) stb.

A Györgyi-, utóbb Lippay-féle ház on emlékkő van a fölirattal: „Curia Nobilitaris 1565.“ Miksa király ugyanis a térszabályozás alkalmával Alsóky László deáknak 1467—83-ig Győrmegye alispánjának régi házat lerontatván, ezen újat tette nemesi udvarhelylyé (curiává). ²⁾

Az egymást követő háztulajdonosok hagyományos elbeszélése után ily régi ház a Zittritsch Mátyás-féle, melyhez ismét alakra a városház hasonlít.

Az apátur-ház (kisebb papnövelde) 1802-ig a pannonhalmi főapátoknak tulajdona. A homlokkal fülkéiben maig is látható sz. István és sz. Benedek szobra. Szögletén pedig ily feliratu emlékkő van:

¹⁾ Pooder térképe.

²⁾ Oklevél a Lippay-családnál. — *Ráth K.* Győrváros tört. Győri K. 1864. 88. sz. — Győrmegye alispánjai. Győri K. 1860. 94. sz. Ráthtól.

„Lauriston hadvezér, Narbonne és d'Hénin kormányzó lakhelye 1809.“¹⁾

A római sírokon épült Józsa-Balogh-féle ház falában emlékkő van e fölirattal: „Itt lakott Fejér György, koralegtermékenyebb írója, 1818—1824. Deák Ferenc 1819—1821. és Batthyány Lajos“. E ház a jelen század elején restauráltatott, mint azt a Józsa-címer fölött álló évszám jelzi, de az épület jellege s a kapu alatt és mellett levő Hercules-szobrok még régibb időkre utalnak.

A Bezerédy-most Etlényi-ház ily feliratu emléktáblával: „Ide szállt I. Napoleon 1809. aug. 31.“. Vele volt Eugén és a bajor kóronaherceg, Berthier, Lauriston, Massena, Rapp, Bertrand, Broussieres, Duroi tábornok s Narbonne²⁾.

Régi iratokban előfordul még a Márffy-, Huszár-, Eszterházy-, Biró-féle ház neve.

Az 1700-ban Győrré jött karmelíták a Berger-féle ház emlékezetét jegyzék föl, mint a melyben 1718-ig laktak, valamint a domus caesarea-ét, melyet ideiglenes templomukká alakították át, s melyen a győri vaskakas állott.

Az elemi-iskola épületén ily feliratu emléktábla van: „1684. convictus, 1776. nemzeti-iskola. Itt lakott s tanított Révay.“ (1787—1795 mint a rajztanoda alapítója és a magyar nyelv tanára.) Az elsőnek alügyelője Rajnis volt 1764—1766-ig. Az elemi-iskola előbbakáptalan-zenészek épületében volt, amint azt márványtábla is jelzi.

A magyar-ispotályon ily feliratu emlékkő van: „Alapította Széchenyi György 1666.“ A templomon Széchenyi-címer.

A német-ispotály ily feliratu emlékkövel: „Alapította Haberle Cecilia 1746.“

A bencések templomán régibb időkből e felirat olvasható: D. O. M. B. M. V. S. Ignatio Soc. Jesu. Fund. MDCXLI.

A bencések székházán pedig e felirat van: Georgius Szeczenyi Archiepiscopus Colocensis Societati Jesu 1667.

Mindkettő épült: Dallos, Draskovich, a győri káptalan, Széchenyi György s II. Ferdinánd király adományából. Frescót és oltárképét Troger Pál, később bécsi akadémiai igazgató festé 1744. A székház

¹⁾ Hist. Conv. Jaur. — *Hohenegger* és *Paintner* naplója.

²⁾ *Hohenegger* naplója. Tud. Gy. 1820. II. k. — Győri K. 1859. 74. sz. — *Ráth Károly*, *Házánk* 1847. 99. sz. — *Paintner* naplója. — *Constants* Denkwürdigkeiten. — *Schneidawind*. *Thiers*. *Kisfaludy S. levele* s *Története a felkelő nemes-ségnek*. Kézirat.

Győr megye és város egyet. leírása.

második emeletére vezető lépcső-folyosót maig is díszítik azon frescók, melyeknek idejét e chronosticon mutatja: *Ta Cta Instar na VIs InstItorIs De Longe portantIs pane M. Pro Verb. XXXI.*

A Széchenyi-tér közepén emelkedő Szűz-Mária szobor felirata: *Virgini Deiparae sine macula Conceptae Domus Austriacae Ungariae Praesidy Protectrici Imperante Feliciter Leopoldo I. Commendante Hermanno Marchione Badensi Leopoldus. E. S. R. I. Comitibus A. Kolonitz Jaurinensium Episcopus, Eques ord. S. Joan. Hierosolymitani S. C. Rg. M. Consiliarius Intimus Gratus Posuit et Consecravit S. R. E. Cardinalis Creatus Die II. Septembris.*

A főgymnasium épülete 1630-tól gymnasium, 1776-tól 1786-ig s 1802-től 1818-ig akadémia. Itt tanítottak: Sámbar, Rajnis, Fábschisch, Guzmics, Czuczor, Maár Bonifác, Beke, Csacskó, Pauler, Rómer. Ajtaja fölött ily feliratu emléktábla van: „Építették: Sennyei István, II. Draskovich, Széchenyi Pál, Zichy Ferenc. Itt tanultak: Ányos Pál, Fessler, Kisfaludy Sándor és Károly, Téthi Takács József, Horváth Endre, Czech János, Erdy János, Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Ghicz Kálmán, Somsich Pál, Majláth György, Zalka János, Kruesz Chrysostom, Horváth Boldizsár, Császár Ferenc, Reguly Antal, Vas Gereben, Frankenburg, Rauch Lewin, Bedekovich Kálmán.“

A karmelítáknak rendjük római temploma mintájára épült egyházát festményekkel Alto Monte díszíté 1720-ban.

A régi püspöki residencián e század elejéről emléktábla van ily felirattal: *CVrIa epIsCopaLIs gaLLICa obsIDIonIs Igne sub Versa seCVnDIs CVrIs IosephI VILt praesVLIs IaVrInensIs restaVrata.*

Később és jelenleg is a püspöki jószág-kormányzók lakása, így 1819-ig Józsaé, a kinél 1817—18-ban Deák Ferenc mint tanuló szállva volt.

A majoroki plebánia ajtaja fölött ily feliratu emléktábla van: „1761—1786 camillanus zárda.“ Egyházuk most plebánia-templom, melynek festvényei Antonius Florentinustól valók.

A mai Stadel- vagy Kozics-ház helyén már 1221-ben állott dömések vagy szt. Benedek templomából semmi emlékünknem maradt, a mi támpontot nyujthatna ezen épület leírásához. Nem szólhatunk a „fehér bárány“ helyén állott pálos zárdáról és szt.

Lázár templomáról; — nem a Sz.-János- (ma kovács-) utcában állott templariusokról. Semmi emlékünkhöz a mai bencés-egyház helyén állott és szt. István vértanúról címzett templomról, — valamint a szt. ferenciekéről sem, mely a 14-ik században már létezett ¹⁾. A ferenciek későbbi zárdáját megyeházzá alakították, melyen ma ily feliratu emléktábla van: „Ferenc-rendi zárdá 1786-ig.“

A győri kath. főgymnásium régészeti gyűjteménye.

Méry Eteltől.

A főgymnásiumi muzeum régészeti gyűjteményének ös-, valamint ókori része tárgyrokonság tekintetéből az illető rovatok alatt lőn bemutatva; e helyütt tehát csakis a közép- és újkor emlékeinek rövid ismeretelésére szorítkozunk.

Valamint régészeti tárgyait átalában — úgy e korszakiak is — legnagyobb részt a megye területén gyűjtettek, és épen e körülmény kölcsönöz gyűjteményünknek — helyi történeti multunkat illetőleg — kiváló érdek.

Jelentékeny gyarapodást nyert régészeti gyűjteményünk az újabb időben azon ásatások alkalmából, melyek a győri gáz-gyár mellett lévő u. n. homokgödörknél és az új-szállásoknál eszközöltettek ²⁾. Ez alkalommal ugyanis sírokra s ezekben többféle régiségre akadunk, mely leleteknek nagyrésze Fábry Nándor és saját felügyeletem alatt meg lőn mentve, és muzeumunkba került. Az új-szállások ásatása 1871 márc. hóban vette kezdetét, s ez időtől fogva manapig még mindig érdekes tárgyak kerülnek felszínre. Az ásatás tárgyát képező halom 3 $\frac{1}{2}$ öl magas, 260⁰ kerülettel és 115⁰ átmérővel.

E rövid előzmény után lássuk a vázlandó korszaknak emlékeit.

Kulcsok: egy gót-stylü nagyobb és három kisebb vaskulcs, — lelhely h. g.; ugyanilyen Ányos gyűjteményéből való, másik pedig az elpusztult Pok-várból (Téth mellett) hosszú vasláncsal; 4 db nagyobb, két kisebb ugyanolyan stylü kulcs az új-szállások temetőjének agyagrétegéből. A győri székes-egyház három régi kulcsa, ezek egyike kerek-, másik kettő csúcsíves fogantyúval, valódi remekművek. Ide sorozandó azon nagy hengerű lakat, mely Győrvár bécsi-kapuja helyén találtatván, hihetőleg annak kapujáról való.

¹⁾ Ráth K.: Győrv. tört. Győri K. 1864. 89. sz. — Jani. Arrabon. Diss. de Jaur. — Historia Com. Jaurin.

²⁾ A homokgödörök kősfirja ismertette volt: Győri K. és Archaeologiai Értesítő.

Fegyverek és házi vaseszközök, díszítmények. 3' 10" hosszú csövű, szuronyos puska Csanakról; kuruc pisztoly a koronói Hare-mezőről; török és más 6 db pisztoly; 2 db pisztolyalakú kiűtő készlet; 3 db kulcos szerszám; egy 34" hosszú, két ember által kezelt, elöl vastámmal ellátott, 1" átmérőjű vaságyu Tényőről; két lándzsa, egyike a h. g. kútjában talált vasöltönyű csontváz mellől, másik a megyéből; 4 db tör, egyike rostély-kézvéddel; 4' 9" hosszú, igen vékony, kétélű egyenes kard, kígyóalakú fogantyúval, a felpéci erdőnek egyik fájából; 3' hosszú, gömbfogantyús, kétélű pallos Koronáról; 4 db egyélű pallos; FRINGIA feliratu kard, sárgaréz-borítéku tokkal; 21½" hosszú, kagyló-héjjal díszített nyelű, bordázott sárgaréz-gömbű buzogány a győri Kozma-családtól; egy másik 18" hosszú, gömbbordákkal, egészen vasból; 3 réz- és 3 vasbuzogány; szerszámos szerkezetű török nyíl, csinos faragvánnyal, VILANO jeggyel; 2 nyíl és 2 kelevéz-csúcs az új-szállásoktól; egészen ép török kés, nyelén ékes karcú sárgaréz- és csontszalaggal, melyhez hasonló a hédervári muzeumban is van; 3 sarló és két bárd az új-szállásoktól; ugyaninnét 3 közép- és 9 újkori sarkantyú; két középkori sarkantyú, egyik Kis-Megyerről, a másik Petz Adolf kertjéből; újkori sarkantyúk a Józsa-ház alapjából, Bácsáról, Kis-Megyerről, Csanakról, Ménfőről; török- és egyéb patkók a vidékről.

Két vas sisak: egyik Likócs-pusztáról, másik a Duna medréből a győri gőzhajó-állomástól.

Mellvért a Schreiber-féle ház alapjából, egy nagyobb, épebb a városháztól.

Verekedő-gyűrű vasból, nagy kova-kővel; egy aranygyűrű gyöngyékkel, és öt aranygyöngyszem aranykarikával, a püspöki nagyobb papnövelde alapjából, Zalka győri püspök úrnak ajándéka.

Konyhaszerek s edények. Rákóczy-féle harangöntvényű mozsár ily körirattal: „Georgius. Rákóci. D. G. Prin. Trans. Par. Reg. Hung. Dns. Et. Sic. Comes. A. D. 1647.“ Unokája Ferenc ajándékozhatta a győri jezsuitáknak, kiknek gyógyszerháza a bencés székház mai szögletboltjának helyiségén volt. Ugyanitt volt néhány extractuosus cin-bödnöke, tábláján e fölirattal: „1689. Ex. Purg. Dras.“. Bennök Extractum Croci; extractum Catholicum. Ostyasütő, rajta a feltámadó Üdvözítő egyik kezével áld, másikkal labarumot tart, páncélozott őrkívont karddal balfelé rohan, a másik a koporsó mögött sisakját tartja baljában; írata: „1565. Grisdu. Auf. Er. Sdeung. Isd. Unser. Er. Lesung.“; a másik lapon címer, medve-bocscsal; körirata: „† Joachim.

Erdl. Eva. Hechenpergerin.“; Koroncóról került muzeumunkba ¹⁾. Fehér kötél ily felirattal: „Illmus. ac Reverendissimus Comes Ladislaus Esterhazy de Galantha. Et in Frakno.“. Kisebbség 1684, 1686 és 1689-ből. Régi chinai porcellán tál, mely Eszterházy herceg kincstárából került Győrré.

Korsók: karcokkal díszített vörösréz török kanecskék; másik kőkorsó családi címerrel domborműileg díszítve; kőkorsók 1659-, 1695-ből és néhány a 18-ik századból. Az 1796-ból való szűrszabócéh-korsót feliratáért említjük meg: „Majer Tamás atyamester Vivat.“, oldalt az olló, évszám mellett pedig: „Egyél, igyál. Istenedről ne felejtkezel el.“, másik felén: „Győrös György öreg dekan legény.“ Muzeumunkban van még a csizmadiacéh korszaka s a szappanoscéh ciborium-alakú aranyozott-társzopohara, kupakján gyertyákat tartó szobrocskával; felirata „1832. Vivat das Ersamme Handwerk sol leben.“

Szövet- s ruhaneveléskből érdekes Ráth Károly ajándéka: oltár-antependium, sárga szalagokkal osztott mezőn gloriafényű szentek himzett alakjaival; igazgyöngyös pártadarabok Koroncóról s Gönyőről; 18 gomb a pályaudvar mellett felásott sírból; kuruc-főveg sztmártoni sírból, Ebenhöch ajándéka; kivarrással díszített saru 1662.; kékselymű magas sarkú női cipő s más kettő ugyanolyan a kis-megyeri Horváth-családtól; győri polgárosztályi és insurgens-egyenruhák.

Pecsetnyomók, érmek, címerek: legrégibb azon közép-kori, oval pecsetnyomó, mely a hajdani győri dömés-templom közelében találtatott s valószínűleg e rend pecsétjét ábrázolja; e nézetet támogatja a rajta levő két szerzetes-alak s a körirat „predl.“ betűi. Érdekes még a győri borbélycéh pecsétje 1670-ből, a hajósoké, a posztónyíróké, a csizmadiacéhé 1667-ből, a szappanos- és magyar-timárcéhé.

Érmek: Kun-László ezüstérme, fennálló kettős kereszt, két tornyocska vagy kápolna közt, csíkos körbe foglalva. Hátlapon szemcsés karimában nyílt szárnyu, jobbra néző sas. (Rupp J. Magyarország ekkoráig ismeretes pénzei. IX. 253. sz.). IV. Béla rézérmeiből 4 darab (Rupp. XVIII. A. nemű, VIII. T. 200, 201); 2 db kun-tatár pénz, s Rupp szerint: 8 db VIII-ik nemű, (VIII. T. 200). IV. Béla érmei a győri új-szállások temetőjében találtattak, de előfordult a hajdani Poky-vár helyén, Likács-pusztán és a győri homokgödrök agyagrétegében is, továbbá Pannonia hátiratu ezüstérme Koroncón. Sz. László ezüstérme Szabadhegyen, Zsigmond és árvánszült László aranya külön-

¹⁾ Ezekről megemlékezett *Rómer Flóris* a Győri tört. s rég. füzetekben.

bőző verettel a megyében. Corvin Mátyás aranya Selyem-Teleken, Jankó István ajándéka.

Emlékérmek közül csak azt említjük, mely 1701-ben a benecések alapíttatásának hétszázados emlékére veretett: háromszögű istenszem alatt felhőben két püspöksüveges (egyik sz. Márton nyársra szúrt lúddal, a másik valószínűleg Asztrik apát vánkoston koronát és kettős keresztet tartva); alattok hármass halom emelkedik, a középsőn korona, ebben magas kettős kereszt. Felirata félkörben: *MI: F u n d : & 9. 8 b r i s M D C C I : C e l e b : a k ö z é p h a l m o n : s a e c . a k é t s z é l s ő n : V I I , a l a t t o k : r u i n a t i . V I I . r e s t a u r a t i M n r i i S : M : S : M : P : O : S : B .* Másik oldalán a bold. Szűz alatt felhőben sz. István és sz. László; fölöttük e körirat: *D I t a n D o : I n D e f e n s a n D o : p o s t I n D o t a n D o ;* alattok hármass halom, ezek egyikén váralakú monostor per VII felirattal, középsőn kálvária: a VII felirattal, a másik szélsőn pedig kápolna: a d VII felirattal; a hármass halom alatt: *P a n n o n i a e m o n t e s i a m a d s e p t e m s a e c l a l i b e r t a n t .* E példány a nagyobb papnövelde alapján találtatott és Zalka győri püspök úrnak ajándéka.

Címerekből megemlítjük a bécsi-kapu birodalmi címerét, mint valódi remekművet; Széchenyi György festett és a Zichy-család vésett címerét a Józsa-Balogh-féle házból.

Könyvek, céhség egyéb kéziratok. Telegdy és Pázmán P. műve, ez utóbbi Magyar ellen 1603-ból; Pázmán P. Kalauzának 2. kiadványa, Káldy Bibliájának 1. kiadványa, Veresmarty, Martonfalvay Komáromi Csipkés György műve, Károlyi Bibliája, Apáczai Csere János encyclopaediája, Lisznyai Krónikája; magyar kalendárium 1669-ből, Quintilian 1549-ki kötésben; régi lapok közül a Magyar Kurir 1780—89-ből.

Muzeumunkban van a magyar-vargacéh ládája összes irataival. Diplomáikon és céhszabályaikon kívül különösen jegyzőkönyvüket említjük, melyet 1610 óta magyarul szerkesztettek. Okleveleik vannak: II. Mátyás, Lipót, József, III. Károly, M. Terézia s Ferenc uralkodóktól. Érdekesek vándorleveleik Győr, Pápa, Tapolca, Vác, Érsekújvár és Veszprém rajzaival.

Ugyanitt a szappanoscéh ládája több irattal.

Érdekes tárgyat képezi muzeumunknak egy okirat Nagy-Lajos korából; Lenárt apát és Gosztonyi Tamás örkanonok levele 1480-ból; Rospony Gergelyé 1505-ből, Korlátkövy Péteré 1522-ből, Hédervári Istváné 1527-ből, Zrínyi Miklós magyar levele 1564-ből; Hardeghé 1593-ból, Montecuccolié 1666-ból; végre a muzeumba került azon fél-

mázsás bilincshez, melyet Kisfaludy László győri hadnagy, később győri vicegeneralis esztergomi fogságában viselt, commentár gyanánt mintegy 27 levél, u. m.: az övé, nejéé, rokonai-, barátaié, a kik megszabadítására mindent elkövettek. Ezen iratok közt van az esztergomi basa elbocsátó török levele is ¹⁾).

Végre érdekesek a magyar írók eredeti kéziratai, milyenek Baróthi: Virgil Eneise, Kisfaludy Sándor: Gyula szerelme, és Döbrentey, Bacányi, Takács Judit s mások kéziratai.

Szerény vázlatban rajzoltuk muzeumunk régészeti gyűjteményének közép- és újkori részét, csupán azon pontokat emelvén ki, melyek szélesebb körű érdekekkel bírnak; számtalan tárgyat őriz az említetteken kívül gyűjteményünk, melyek városunk, megyénk, sőt szomszéd vidékünk érdekeltségét szintoly mérvben kötik le, és a kegyeletes megőrzést szintúgy megérdemlik. Győrvidéke bizonyára önmagának teremt nemes élvezetet akkor, midőn a múlt idők emlékeit e csarnokba hordja össze, melyben mint tükörben még a késő unokák is tanulságos képét öröklík a letűnt századoknak. Vajha minden vidék ily csarnokot emelne saját multjának!

A pannonhalmi székes-egyház és főmonostor.

Dr. Fuchs Bonifáctól.

A mi ezen — régészeti tekintetben ritka becsű műemlék korát illeti, igaz ugyan, hogy szent István alapító és adományozó levelében építkezéséről, sőt ennek befejezéséről is van szó; de ha a jelenleg már eredeti alakját vissza nyert templom részeit vizsgáljuk, kénytelenek vagyunk bevallani, hogy az a X. század végén és XI. század elején nem épülhetett; mert valamint egészben, úgy egyes részeiben is azon stílyt tünteti elő, mely kizárólag a román építészetnek a csúcsíves stílybe való átmenete korában dívott; ezen időszak pedig hazánkban a XIII. század elejével kezdődik; s e körülmény jogossá, sőt szükségessé teszi azon állítást, miszerint a jelenlegi székes-egyház Uriás apát alatt 1219—1225-ig épült, és pedig a megelőzőleg dülő tűzvész által alapzatáig elrombolt templomnak helyén ²⁾).

Az egyház — melynek nyugotra eső régi főportáléja és előcsarnoka az utánépítkezések alkalmával jelen században teljesen eltűnt, —

¹⁾ Többet erről: »Toll és kard, vagy a három Kisfaludy« című rajzomban. Győri K. 1866 52. s. köv. sz.

²⁾ *Henszlmann*: Arch. Közlem.

átmeneti izlésben épült, majdnem tökéletesen kelet-nyugoti hossz-irányban, ívezetes bazilica támoszlop-rendszerrel, három hajóval, kereszthajó nélkül, egyenesen záródó szentélylyel.

A templom arányai nem jelentéktelenek; hossza ugyanis 81'; a középhajó szélessége 20'; a mellékhajóké közel 10'; két szomszéd pillér tengelyének kölcsönös távolsága 12'; a középhajó magassága 44', a mellék-hajóké 21½', a szentélyé 37½'; a régi előcsarnoké 48'.

A templom talaja 3 fokozatban emelkedik; legmélyebb fekvésű a régi előcsarnok; 4 lábbal magasabban áll a templom-hajók talaja; s legmagasabban a szentély, mely 6½ lábbal emelkedik a közép rész fölé.

Az egyenesen záródó szentély boltozata a diadalív mögött csillagerincezettű, és így határozottan a tiszta gót-idom korszakából való. A legújabb időben történt építkezés alatt jöttek rá az eredeti keresztbolt magasságára; odáig ugyanis hol ez kezdődött, a falak terméskőből vannak; s midőn a jelenlegi csillagerinczet készült, a falak téglából emelkedtek magasabbra. A régi boltozat gerincei a most is meglevő oszlopokon nyugodtak.

Megvan a három jelvényes ablak és ezek fölött a kerek ablak is. Szintén a legközelebb történt újjítás alkalmával akadtak azon négy oldalfülkére, melyek közül kettő kisebb, kettő pedig jóval nagyobb; a kisebbek a szentség és más szt. edények elhelyezésére, — a nagyobbak pedig ülőhelyek gyanánt szolgáltak az egyházi ténykedéseknél.

A templomot három hajóra osztó pillérek nagyjából igen érdekes eltéréseket mutatnak mint ékitményeikre, mind alakításukra nézve. Átmérőjük azonban egyenlő az utolsó pillérpár kivételével, hol e század építkezése kezdődik; ezek a templom hosszirányában erősebbek és két kis féloszloppal többet számlálnak, mint a többi: az eltűnt előcsarnok hevederei valószínűleg ezeken nyugodtak.

Az oszlop-alapzat lényegben az attikai, csakhogy az alsó pálcát (torus) kissé előre szökő, a horony mélyebben bemetszett, az oszlop-lábak pedig változatos — lilium-levél és állat-alakokat mutatnak. A kapitелеk egyszerű levélékitmények; a kisebbek fölött egyszerű, a nagyobbak fölött pedig kettős tábla nyugszik. A pilléreket vízszintes párkányzat köti össze.

A főhajó boltozata hat részre osztott ívezetekből áll. A diagonalgerincek, úgy mint a zárkő- és vállívek oszlopcsomókon nyugsznak, és pedig az előbbiek nagyobb, — a zárkőívek kisebb féloszlopokon. Ezen oszlopcsomók pedig részint egyszerűek (einfach abgefasst), részint emberfő — vagy levélékitményből álló gyámkövekkel vannak ellátva.

A hevederek a fő- és mellékhajókban egyszerűen alakítvák. A főhajó déli oldalán lévő öt ablak eredetileg sokkal kisebb volt, mint jelenleg.

A mellékhajók boltozata keresztbolt, egyszerű diagonal-gerinccel, de erősebb és szélesebb kereszthevederekkel.

A két mellékhajó keleti vége, — hol jelenleg szent Imre és szent László oltára áll, — már későbbi eredetű, és pedig a XV. század hozzáadása; eredetileg a mellékhajók valószínűleg ott végződtek, hol az utolsó román gerinchordók láthatók. Ezen utólagos hozzáépítés növelte oly aránytalanul erőre a szentélynek ezen oldalkápolnákkal határos oldalfalait, melyek eredetileg 4' szélesek voltak.

A déli mellékhajó külseje eredetileg szabadon állott, legalább teljes valószínűséggel e mellett szól ezen hajónak három — jelenleg befalazott — ablakfülkéje; alig hihető u. i., hogy az 1486-ban épült jelenlegi keresztfolyosót egy másik előzte volna meg, melynek ez esetben vagy igen magasnak kellett volna lennie, hogy az említett ablakok alája férhettek, — vagy igen is alacsonynak, hogy tetőzete fölött ugyanez ablakok a szabadba nézhettek légyen.

Az éjszaki mellékhajóban a sekrestye és a szt. Benedek kápolna közé eső holdban legújabbán ajtóra akadtak, mely bélletének mindkét oldalán csinos levél-éktményü kapitelekkel és vékony oszlopokkal tágul kifelű; sajnos, hogy ezen ajtót az épen mögéje eső fal miatt kibontani nem lehetett.

Az éjszaki hajóba nyíló sz. Benedek-kápolna a templommal nem egykorú, hanem — mint a csillag-gerincezetű boltozat s ennek lecsüggő két zárköve bizonyítja, — a gót styl korából való.

A sz. Mária-kápolna egészen új hozzáadás, mely az egészszel összhangzatos stylben Storno Ferenc műépítész terve szerint 1871-ben épült az idomtalan szabásu régibb kápolna helyén. A sz. Mária- és szt. László-oltár közt lévő fülkének szép éktményü kerete a korai renaissance style utal.

Kiváló figyelmet érdemel a szentély alatt lévő altemplom (Crypta). Ez három hajóból áll, melyeknek mindegyike 31' hosszú, 18' 7" széles és 10' 2" magas. A 12 keresztbolt szabadon álló 6 oszlopon és megfelelő gyámköveken nyugszik. Az oszlopoknál nevezetes a vállkönek, kapitelnak és oszloplábnak nyolcszögű alakítása, míg maga a tő hengeralakú, és átmérőjét egész emelkedésében megtartja. A vállkö csak tábla- és lemeztágból áll, a kapitel két soros — tetején görbült — és bimbóvá vastagodó levéllel bír; az oszlopfő gyűrűje két — ellenkező irányban futó és így metsző szelvényt képező kajácsból áll; hasonló

két kajácsot látunk az oszlopláb legfelsőbb tagjában, melyre lemez és fölfelé fordított henger-negyed következik. A keleti falban lévő gyámkövek levél-ékitményűek, a déliben pedig emberfő-alakúak.

A boltgerincek, nemkülönben a hossz- és keresztbevederek román-alakúak, csakhogy tompa csúcsívesek (stumpf-spitzbogig), mi az átmeneti korra utal.

A keleti keresztboltban nincs, de a nyugotiban van 3 csinos zárkó, melyek közül a középső 4 koronás emberfővel ékített.

Rejtélyes a déli és éjszaki fal harmadik bolt-holdjában előforduló és a boltban elenyésző pilaster. A láb alakja teljesen hasonló a szentélyben láthatókhoz, függőleges irányukra nézve azonban nem felelnek meg egymásnak, s ez okból téves azon nézet, mintha ezen pilasterek előbb emelkedtek volna, mint az altemplom boltozata, melybe azok csak befalaztattak. Storno véleménye szerint az építész a szentély pilléreit az altemplomban is jelezni akarta, mivel pedig az altemplom szélessége a szentélyre nézve csekélynek találtatott, azért ez utóbbinak szélessége nagyobbra vétetett a nélkül, hogy az említett pilléreket eltávolították volna.

A déli oldal első keleti holdjában van egy fülke — valószínűleg piscinium, — melynek előrsze — az ablak utánzására, — két oszlopon hengertagú 2 félkört hord. E félkével szemközt az éjszaki falban van egy más egyszerűbb fülke, mely bizonyára az egyházi edények befogadására szolgált. Van továbbá 3 keskeny nyílás, mely a fal egész vastagságán áttör és hihetőleg szellőztetésre szolgált.

Végre az oltárral szemközt eső nyugoti falban a kettős bejárat közt vörösmárvány fülke látható, melyet a hagyomány szt. István székének nevez. Henszlmann és Eitelberger e félkét inkább szt. István széke helyének vélik; Ipolyi ellenben ugyanazt az apát székének tartja, melyben ez zsolosmák vagy káptalan gyűlések alkalmával ült; s e nézet legtöbb valószínűséggel bír. (V. ö. Czínár Monasteriologia 1. k. p. 9.) — A bejárat az altemplomba a 18-dik század elején Karner Egyed főapát alatt készült, és lehető utánzása a román építészetnek.

A székes-egyház déli oldalán az úgynevezett „díszbejárat“ — „porta speciosa“ — által a keresztfolyosóval és ez által magával a monostorral áll kapcsolatban. A keresztfolyosó — mint ezt az egyik sarkába illesztett évszám (1486) mutatja, — Mátyás király idejében talán a régibb ékitmények felhasználásával épült. A vörösmárványból készült porta speciosa szintén Karner Egyed főapát műve. Az 51½'

magas és 4" átmérőjű oszlopok — számszerint 20 — sikerült utánzásai az átmeneti építészetnek ¹⁾ *).

Hátra van, hogy szóljunk a székes-egyház viszontagságairól. A szt. István által épített templom már Vatha lázadása alkalmával (1047) sokat szenvedett, és csak Dávid apát alatt 1137-ben lőn kijavítva és tágítva Felicián esztergomi érsek által. (Czinár: Monast. pag. 63.). Azonban az így megújított templom sem állhatott fenn sokáig, mert a XIII. század első negyedében kelt okmányok szerint „a régen leégett és alapostól lerontott monostor“ s vele együtt természetesen a templom is Uriás (1206—1244) apát alatt újra épült, (II. András 1225-ben kelt adom. okl. és egy más okm. 1226-ból; Czinár: Monast. pag. 72.) — és Briccius váci püspök által felszenteltetett.

Féjérkövy István főapátsági kormányzó korában (1567—1592) a várórség vigyázatlansága folytán támadt tűz a monostort és templomot elhamvasztotta; helyreállítatása több jelentékeny birtok elzálogosítását tette szükségessé; sőt a templomnak értékes készlete is Nyitrára került, a honnan többé nem is jött vissza. (Rupp: Magyarország helyrajzi története 452. l. Czinár: Mon. 115. l.).

Magger Placid főapát (1647—1665) kormánya alatt ismét a várórség gondatlanságából támadt lángok martaléka lőn a monostor úgy mint a vár a templommal és minden házi felszereléssel együtt; a helyreállítás ismét több birtok elzálogosítását vonta maga után. Ekkor a főapát — tekintve a várórség gondatlansága által már másodízben okozott kárt, — kérte a királyt, hogy az eddig a kolostorban tartózkodó várkapitány a monostoron kívül lakjék; ezen engedélyt azonban csak 1665-ben nyerte meg. (Rupp: 452. l. Czinár: Mon. 127. l.).

1683-ban Gencsy Egyed főapát idejében a Karamustafa nagyvezér alatt Bécs alá siető török sereg ismét felgyújtotta a nagynehezen helyreállított monostort. (Rupp: 452. l. Czinár: Mon. 127. l.).

Úgy látszik azonban ezen tűzvészek a templomnak csak tetőzetét hamvasztották el, mert új felszentelés nem vált szükségessé; de azért az épület falai is annyira meg lettek rongálva, hogy az összeomlás elkerülése tekintetéből Sajghó Benedek főapát alatt 1732-ben vaskapcsokkal

¹⁾ A székes-egyházra vonatkozó történeti, régészeti és műépítészeti adatokat legnagyobb részt a következőkből merítettük: *Eitelberger*: Bericht über einen archäologischen Ausflug nach Ungarn in den Jahren 1854. und 1855. — Archeologiai Közlemények. — *Fuchoffer-Czinár*: Monasteriologia. — *Storno Ferenc*: Kézirata.

*) Mindezekre lásd még alább: Pannonhalmának helytörténeti ismertetését.

kellett azokat megerősíteni, és csak így bírt az épület az 1763 és 1810-ik évi földrengéseknek jelentékenyebb kár nélkül ellenállani. (Czinár: Monast. 133. l.).

Nem csekély érdemeket szerzett a templom díszítése és belsejének átalakítása által Karner Egyed főapát (1699—1708), ki alatt — mint már fönnebb említők, — a „porta speciosa“, az ehhez minden tekintetben hasonló két bejárás az altemplomba és több új oltár készült; a keresztfolyosó pedig az apátok arképeivel lőn ékesítve, melyek azonban a rend eltöröltetésekor 1786-ban árverés útján eladattak. (Czinár: Monast. 131. l.).

Sajghó Benedek főapát 1732-ben a templomot nagyobb harangokkal látta el. (Czinár: Monast. 133. l.)

Somogyi Dániel főapát alatt a múlt század vége felé a székes-egyház teljes átalakítása, illetőleg újraépítése jött tervbe, mely szerint az más fekvést és két tornyot magas kúpalakkal nyert volna; csupán az altemplom maradt volna meg kora iránt való kegyeletből. E tervet úgy látszik a közbevágott nehéz viszonyok mint légképet elfutták. (Czinár: Monast. 138. l.).

Novák Krizosztom főapát a rend eltöröltetése alkalmával szétfe-csérlett értékes egyházi készlet helyett a székes-egyház jelenlegi értékes ruháit és egyéb készletét az eltörölt német kolostorok után vette; ugyan ő állított az előbb fából készült és korhadt mellékoltárok helyett márványoltárokat.

Horváth Pál, tihanyi apát és (1816—1828) a szerzet kormányzója a székes-egyház fölé magasabb tornyot emelt; e helyett azonban már a következő — Kovács Tamás főapát alatt 1831-ben a mostani — 24° magas, alól négyszögű, fenn pedig hengeralakú, 16 oszlopon karzatot tartó — torony emelkedett Pákh János prímási építész tervezete szerint. A főbejárat homlokzatán ércöntvényű dombormű élethű csoportozatban őrzi a rend alapíttatásának (1001) és visszaállíttatásának (1802) emlékét.

Ugyan ezen építkezés azonban az uralkodó izlésnek nem épen hízelgő emlékét is lerakta azon izléstelen kőhalmazban, melylyel a nemes stylben épült székes-egyház nyugoti végét megtoldotta.

Kruesz Krizosztom a jelenlegi főapát emelte ki a székesegyházat azon szánandó állapotból, melybe ezt a mult század ferde izlése, sőt mondhatni, kegyetlensége súlyesztette akkor, midőn szép szabásu oszlopait és karsuan fölmeredő falait bemeszelte, mesteri alakításu kapi-teleit és gyámköveit kiméletlenül megcsonkította. E roppant költséggel járó restaurációt, valamint a templom belsejének stylszerű felszerelését

az emelkedett izlésű főpap 1868-ban kezdette meg az altemplommal, s ma már méltó díszében látjuk hazánk e nagybecsű műemlékét. Az egész művet Storno Ferenc művész hazánkfiának ügyes keze vezette. Csak a templom hátsó része gyászol még szomorú éktelenségében, ennek átídomítása képezi az áldozatkész főpap legközelebbi terveinek főtárgyát, úgy hogy a végleges megoldás csupán idő kérdése.

A Geyza által kezdeményezett és szt. István által befejezett monostor, az akkori szokás szerint, valószínűleg csak három folyosóból állott, úgy hogy a templommal együtt négy szöveget képezett; és így talán a most „quadraturának“ (négyszögfolyosónak) nevezett térséget foglalta el.

Az 1044 júl. 5-én történt ménfői csata után a monostor sokat szenvedett a megvert magyaroktól úgy, mint a diadalmasan előre nyomuló németektől.

1047-ben a Vatha-felé pogánylázadás alatt, ha egészen le nem romboltatott is, legalább lakhatlanná vált; mert az életben maradt apát, az elmenekült szerzeteseket kénytelen volt rögtönzött kunyhókba elhelyezni. Fáradhatlanul munkálkodtak ezek a monostor helyreállításán, és hogy jövőre hasonló pusztításoktól megóvják, valószínűleg fallal vették körül.

Szt. László király a monostor mellett királyi palotát emelt.

Nem sokára ezután a monostor a templommal együtt a lángok martaléka lett, és Dávid apát építette azt újra.

Uriás apát alatt a régen — ámbár határozottan nem tudni: mikor — leégett templom és monostor újra épült. Ugyanezen apát hallván a szerencsétlen sajói ütközetnek hírért, törhetlen buzgalommal fáradozott a monostort védelmi állapotba helyezni. Béla, a szegény futó király, kíséretével Pannonhalma alatt jelent meg és 800 marka aranyat vett fel Uriás apáttól. Kevéssel a menekülő király távozása után a tatárok Pannonhalma alatt termettek, s ezt ostromolni kezdték; de a monostort — melyet nem csupán a szerzetesek, hanem valószínűleg a környékből ide menekültek is a harcias apát vezetése alatt hősieleg védelmeztek, — be nem vehették, jóllehet nagyon valószínű, hogy ez ostrom alatt leégett. (Czinár: Mon. 77. 78. l.)

Mátyás király alatt épült — mint már említettük, a keresztfolyosó.

1593-ban Szinán nagyvezér fiát Hassant Pannonhalma ellen küldötte. Baranyai Pál főapát a várat hősiesen védelmezte ugyan, de ez a várórség és Zádory János várkapitány gyávasága — ha mégis nem

árulása folytán jul. 30-án török kézre került. (Czinár: Mon. 116. l. Rupp. 452. l.)

A törökök a várat, mint legalkalmasabb pontot, megerősítették, de már 1597-ben ismét elvesztették.

Karner Egyed főapát a 18-ik század elején részint ékítési, részint erősítési szempontból a monostornak hétszög alakot akart adni ugyanannyi toronynyal; négy torony fel is épült, de ezek közül kettőt nem sokára a szél döntött le, és csak kettő maradt meg; utóbb pedig az egész terv elejtetett. (Czinár: Mon. 131. l.)

Sajghó Benedek főapát a mult század közepén az eddig csekély négyszöget képező monostort jelentékenyen nagyobbította; ugyanis a mostani éjszaki és keleti szárnyat, — ez utóbbiban különösen a remek szabásu és díszítésű éttermet, nemkülönben az úgynevezett „praelaturát“ alapjából ő építtette, a déli oldalt pedig célszerűen módosította és nagyobbította. E lényeges módosítások emlékét őrzi egyebek közt a keresztfolyosó déli falába illesztett márványtáblának következő felirata: „A memoria hominum ad annum usque 1734 hic fuit ingressus in refectorium gradibus quator situm profundius, quod occidentem versus, ubi nunc praelatura est — protendebatur, et capacitas totius monasterii hoc exiguo quadro continebatur, usque dum Dei adjutorio sensim ad ampliora exaedificatum fuisset. L. I. X. S. T.“ (Czinár: Mon. 14. l.)

A monostor éjszaknyugoti oldalán fekvő könyvtár Kovács Tamás főapát alatt épült 1831-ben ¹⁾.

A megye egyéb műemlékei.

Méry Eteltől.

Az árpási templom ²⁾.

E templom a sz. Jakabról címzett s 1254 előtt alapított mórighidai premontrei prépostsághoz tartozott. Az átmeneti román korszak azon jellegű épületei közé sorolható, melyeknél kőhiány miatt csak a kapuzatok s ablakok némely tagozatai s az oszlopfők készültek kőből. A rend egyéb templomaitól eltérőleg csak egy hajóval s egyenes karzáradékkal bír, mely utóbbi a kettős karzattal maig is áll, míg a hajón

¹⁾ Ennek, valamint a főmonostor egyéb részeinek leírását lásd alább a »Helyrajzok« rovatában; a könyvtár belberendezését azonfelül a »Társadalmi viszonyok« közt 228-ik lapon. Szerk.

²⁾ *Rómer Flóris*: »Árpás és a mórighidai sz. Jakabról címzett prépostság története« nyomán.

kettős változás történt: t. i. románkori gerendázat helyett lapos boltozatot nyert, kerekített ablakai pedig kiszélesedtek.

A templom déli részén némi nyoma látható a régi sírboltnak, mely azonban a talaj vízenyőssége miatt alig volt az épület alatt.

A templom átalakítása a múlt század közepén történt, midőn eredetiségüket a tornyok részben elvesztették, a hajó pedig egészen megváltozott. Eredeti alakjában áll még: a szentély, a déli homlokzat alsó része és a kapuzat.

A mi keresztboltozatát illeti, annak hevederei ferdényes átmet-szetűek s az oszlopokkal együtt kőből s téglából alkotvák. Oszlopfői lajta-méskőből faragvák s gumódad végű levél-díszűek. Az egyenes záradéku szentélynek az oltár mellett két ablaka van; e szentély jobbja van a sekrestye, melyből a toronyba lépcsők vezetnek. Diadalíve nyomott csúcsíved s a portale-éval összevágó. A hajó falai 27' magasak; a kerekded dongaboltozat pilléreként nyugszik s 30'-nyira emelkedik. A padláson nyoma van a 3' magas, befalazott 5 ablaknak. A nyugoti homlokzaton áll a két torony, aljában oszlopokon nyugvó karzattal; ez világosságát két ablakon át nyeri. A tornyokat áloszlopok és szalag-alakú széles párkányok körítik, de a román stílyt jellemző körívű párkányzat hiányzik.

A támfalak közül a homlokzatot és sekrestyét támogatók egyszerűen tagozottak, a szentélyt támogatók pedig két-, háromszorosán.

Melléképület alapfalainak semmi nyoma, hacsak a sekrestye fala mellett befalazott ajtót nem vesszük annak, melyen át talán a kolostorból e templomba jártak.

A bödöge-markotai kerekegyház nyomai ¹⁾.

Az 1698-ik évi egyházlátogatás, melyet Lacza János főesperes a kónyi egyházkerületben tartott, a bödöge-markotai templom emlékét tartá fenn, melynek romladozó falai, kisdud tornya ma már a dúló viharoknak áldozatul dobva. Sekrestyéje nem volt; de volt kőből készült gót-izlésű szárny-oltára. E templom 1752-ig állhatott, mely évben annak helyén az új templom épült.

A börcsi kerekegyház és a kajári kápolna nyomai.

A sz. Bertalanról címzett rotunda — az egyházlátogató esperesnek 1698-ban tett följegyzései szerint — régen épült és pedig ellenséges

¹⁾ *Ebenhöch Ferenc*: »Két románkori kerekegyház nyoma Győrme gyében.« Arch. Közl. VIII. k. II. f.

betörés ellen kis váralakban. A tömör, erős boltozat valóban régi időre — románkorra utal. 1668-ban lőn megújítva, de az idő viszontagsága folytán 4 részre válva, jelenleg romjaiban hever.

1698-ban még látszottak a templomot körülkerítő falak alapnyomai, melyeknek elpusztulását az említett esperes a protestánsok dulásának rója fel.

Ugyanezen följegyzés emlékezik a kajári templom déli részén állott kis kápolnának rommaradványairól, melyről nem tudjuk, ki és mikor építette. A tér csekély volta után ítélve, a kápolna igen kisdud lehetett, s valószínűleg temető-kápolna volt.

Hédervár műemlékei ¹⁾.

Hederich és Wolfger hamburgi gróf testvérek 990-ben Allemaniából Magyarországra jöven, a mai Szigetközben telepedtek meg, s itt favárat, Kisző magaslaton pedig temetkezéshelyül zárdát emeltek. Ez építmények további sorsáról mit sem tudunk.

A Viczay-család temetkezéshelyén Hédervárott a régi temetőben áll még a régi plebánia-egyház, mely késő gót stílusban épült, vagy legalább így javítottatott. Igazolják ezt a kapuzatnak maig is dúsz alakítása, a jelvényes állatszörnyek és egyéb részletek. Szentélyének egyenes záródása — összhangzatban a félig berakott ablak csúcsívű záródásával — eredeti alakítást képez. A boltozatot lapos födőzet pótolja. Éjszaki oldalán kápolna volt, melyet most ajtónyílás köt össze magával az egyházzal. Itt láthatók a Viczay-család elhunyt tagjainak márvány síremlékei.

A mai plebánia-templom keresztelő-medencéjének feliratát hibásan olvasták 1031-nek, mert minuscula új-gót jelleme a 14—15-ik századra utal, s valószínűleg 1439-ből való; nyolc oldalából kettő befalazva lévén, a felirat többi része nem olvasható.

A plebánia évkönyvei szerint ezen templom 1755-ben épült a réginek helyén, mely mellett carnarium volt festvényekkel s magyar feliratokkal, mely utóbbiakat a plebánia évkönyvei szintén megörökíték; ezen capella mortuorum-ban volt elhelyezve az említett keresztelő-medence.

A várkastély házi kápolnája újabb izlésű.

Maga a várkastély a múlt században lőn átalakítva, de egyik kisebb folyosó helyisége és a kis udvar falba illesztett két dombor

¹⁾ *Ipolyi Arnold*: »Csallóköz műemlékei« című értekezésének toldaléka nyomán, Arch. Köz. I. k.

kőfaragvány régibb korra utalnak; e két dombormű u. i. valószínűleg a vitéz Kont lefejeztetésére vonatkozik, a mennyiben egyiken szakálas alak összekötött kézzel, — a másikon lefejezett alak szakál nélkül látható. Az erődül szolgált kastélyt védsáncok környezék s három szögletén maig is egy nagyobb s két kisebb torony emelkedik.

A várkastély számos műtárgya közül említést érdemel: az arrabonai mér földmutató a győri vásártérről, Mithras-émlék, szép falfrescó Pompejiből, a Tököly-féle összeesküvési gyűrű, melynek hydrophan köve meleg vízbe mártva a jelvényes betűket láttatja, stb. ¹⁾.

---

¹⁾ Bővebben alább a »Helyrajzok« rovatában.

Szerk.

B) Történelem.

Levéltárak.

A győri káptalan levéltára.

Dr. Surányi Jánostól.

1. Országos levéltár. — Ez a főtemplom tornya alatt a Dunának eső oldalán, egy tágas, száraz és világos helyiségben őriztetik, melybe két vasajtón keresztül juthatni. Az itt található okmányok és kéziratok szám szerint füzetekbe csomagolva, melyek faszekrényekben lévő és számjegyekkel ellátott fiókokban vannak elhelyezve; e fiókoknak száma összesen 193.

Ez okmánytárról emlékezik a Groll Adolf püspök alatt 1738-ban tartott visitatio canonica a következő szavakkal: „A győri káptalan archivuma hajdanában sokkal dúsabb tartalommal bírt, miután a jelenleg is meglevő okmányai alig előzik meg az 1530-ik évet; de vajjon hová lettek azok, — arról mi bizonyosat sem lehetett kipuhatolni.“

Manapság azonban már fel derítve a titok, s ama körülményben leli magyarázatát, miszerint Győrnek 1590-ben a török seregek által történt elfoglalása előtt az okiratok legnagyobb része Sopronba hurcoltatott; s csak miután a török véglegesen kiűzetett az országból, akkor szállítottak azok ismét vissza Győrré. E hurcoltatásban bizonyára e levéltár is nagyban megcsönkült.

E levéltárban a következő catalogusok léteznek:

a) A legújabb jegyzéket a nem rég elhunyt Czakó István káptalani jegyző készítette, mely sorjegyzékből kitűnik, miszerint majdnem összes okmányaink nem régiebbek a 16-dik századnál. A 15-dik századból 8 okirat található; a 14-dik századból 3, s a 13-dik századból (1268) csak egyetlen egy hártýára írott okmány maradt fenn.

b) Több nemes család névsora 1533—1822-ig, 10 nagy kötetben; 1823-tól kezdve pedig ily családi névsor nem ugyan bekötötten, hanem azért szépen rendezett kéziratban létezik.

c) 1849-ben kezdett két jegyzék e főlirattal: „Felvallások, ellenmondások, hiteles kiadások, s egyebekről szóló jegyzőkönyv, a hely- és névre mutató sorozattal.“ Egy más jegyzék e címmel: „Index personarum.“ Végül még egyéb hely- és végrendeletekre mutató sorozat.

d) A győri káptalan országos (regnicolaris) okmányainak (acta) jegyzőkönyve 1569—1824-ig 34 nagy kötetben. Folytatólag kötetlen kéziratban az 1825-ki évről; nemkülönben 1829—1836-ig bezárólag. A következő évekről szóló kéziratok még nincsenek egészen rendezve.

2. Káptalani magán levéltár. — A székes-egyház tornya alatt a déli oldalon az előbbihez hasonló helyiségben őriztetik a káptalani levéltár.

Létezik ebben két szám-mutató, melyeknek egyike Ozákó István kápt. jegyzőtől, a másik Wurda néhai győri kanonoktól való.

Az évszámok szerint egymásután következő oldalszekrényekben elhelyezték a káptalant illető okmányok, számadási könyvek, kéziratok, melyek nagyobbrészt gazdasági ügyekre vonatkoznak.

A levéltár tartalmát elszórtan ismertették Ráth Károly a „Győri Közlöny“ hasábjain és Matusek Antal.

E levéltár másik fele, mely leginkább régi irományokat tartalmaz, a káptalan-sekrestye oldalszekrényeinek 35 alsó fiókjában őriztetik.

Mindezen levéltári helyiségek kulcsai a székes-egyház örkanonokjának kezében vannak.

A győri püspöki levéltár.

A győri püspöki levéltár a káptalanéhoz hasonló viszontagságokon ment keresztül; az idők viharából megmentett okmányok a püspökvár-toronyban őriztettek, melylyel együtt a francia ostrom alatt 1809 jun. 24-én nagyobbrészt a lángok martalékává lettek. A tűzvész után fennmaradt okmányok és egyéb iratok 1812-ben régi helyiségökbe ismét visszatétettek, s azóta tetemesen szaporodtak; de ezek leginkább csak egyházmegye-kormányzati és birtokjogi viszonyokra vonatkoznak.

A pannonhalmi főapátság levéltára ¹⁾.

A pannonhalmi levéltár, a benne elhelyezett okmányok minősége szerint, főapátságira, másként házira és országosra oszlik, s míg amaz a bencés-rend jogainak védokmányait tartalmazza, cz utóbbi a főmonostor hiteles helyi (Locus credibilis) gondviselésére bízott

¹⁾ Dr. Czínár Mór Monasteriologiája és kézírata nyomán. — Szerk.

országos iratokat, u. m.: szerződéseket, végrendeleteket, nemességi leveleket stb. foglal magában. Innen a levéltárnak „országos” elnevezése.

Mely év adta a pannonthalmi konventnek a hiteles hely jogát? — e kérdést homály borítja; mint mindenütt, úgy itt is a társadalmi viszonyokból természetszerűleg és észrevétlenül fejlődött ki, valamint maga az intézmény, úgy ennek joga is. Korábbi időkben a házi és országos levéltár, mint egyebütt, úgy itt sem voltak egymástól szorosan elkülönítve. S e rendezetlenség, úgy látszik, célzatos volt; hatni akartak ez által az illető kezelőkre, hogy veszély idején ne csak saját okmányaik, hanem az őrizetökre bízott idegen iratok megmentésére is fordítsanak gondot.

Az okmányok ezen közös elhelyezésének az 1768-ik évben kelt királyi leirat vetett véget, mely az országos iratokat a magán okmányoktól mindenütt különválasztatni rendelé.

E különválasztás Pannonthalmán 1770-ben lön foganatosítva, és csak ezen idő óta válik el az országos levéltár története a magán levéltárétól, míg idáig mindkettő közös sorsban osztozott.

Idő folytán több csapás és viszontagság érte e levéltárakat. Igazolják ezt az okmányok körében mutatkozó hiányok; de e mellett tanúsodnak a történelem lapjai is. Hogy veszttek el okmányok, — azt bizonyosnak tekinthetjük. Így az I. Endrét követő királyok által kiadott okiratok gyakran említik I. István s közeli utódainak némely adományait, holott az adományleveleknek legcsekélyebb nyomára sem akadunk. A tatárjárás idején, úgy látszik, nem érte veszély a levéltárt, mert maga a monostor sem lön a vad hordák dühének áldozatává; e körülménynek köszönhető, hogy a levéltár oly okiratokat is bír, melyek időre nézve a tatárjárást jóvel megelőzték. Ugyancsak a XIII. század folyamataiban jelentékenyen gyarapodott a levéltár; Uriás apát azt a pápák s királyok többrendbeli okleveleivel gazdagította.

A siralmas mohácsi vész után Tholnay Máté főapát bizonyos Tarsai Albertre bízta a levéltárt, ki is ezt 1558-ban a monostornak épségben visszaadta. 1593-ban a levéltár valószínűleg Bécsben volt elrejtve, mert a monostornak értékes holmije ugyanott bizonyos Henkell Lázárnál volt elhelyezve.

A pannonthalmi konvent hiteles helyi jogait egész a XVI. század vége felé történt feloszlásáig szakadatlanul élvezé. Ekkor megszakadt joggyakorlatát azonban 1638-ban történt visszaállíttatása alkalmával nem nyerte azonnal vissza, hanem csak jóval később — 1723-ban, a midőn Sajghó Benedek főapát az országgyűlés által újra hitelesített régi

hivatalos pecsétnek is birtokába jött (Corp. Jur. patrii, Caroli. VI. Decr. 2. art. 44.). E pecsét közepén szt. Márton püspök ül, lába alatt sárkány, két oldalán két alak, fejétől jobbra repülő madár. Körirata: „Sigillum Capituli. S. Martini de S. Monte Pannoniae O. S. B.“

Az 1638-ban történt visszaállítatástól egész 1723-ig a levéltár a győri várban volt elhelyezve, és csak ez évben került Pannonhalmára. 1759-ben az országos levéltárnak 28 nevezetes okmánya Battyányi Lajos gr. nádor parancsából az ország levéltárába vitetett. Ezen értékes okmányok a jelenlegi főapát sürgetésére csak 1873-ban kerültek vissza Budáról Pannonhalmára. 1770-ben Somogyi Dániel főapát az okmányok nagy részét egész terjedelemben, — a többit kivonatban lemásoltatta, és az országos levéltár iratait tüzetesen elkülöníttette a főapátság magán levéltárától.

Feloszlatván II. József a rendet, természetesen a konvent hiteles helyi joga is kialudt, s levéltárai 1787-ben Budára kerültek, országos levéltára pedig innen 1790-ben a győri káptalanhoz tétetett át; ez utóbbi alkalommal azonban 302 darab okmány hiányzott a gyűjteményből, és talán az illető családok által Budán kivételve, ezeknek birtokába vándorolt. A rendnek 1802-ben történt visszaállítatása után (1803-ban) mindkét levéltár Pannonhalmára szállítatott vissza; ugyanekkor a konvent hiteles helyi jogai ismét feléledtek.

1848-ban Czinár Mór főapátsági levéltárnok néhány konvent-tag közreműködésével az orsz. levéltárt újra rendezte, csomagokba osztotta és a b c-rendű jegyzékkel látta el.

Jelen berendezését illetőleg az orsz. levéltárt két szekrény fogadja magába; az 1. szekrény eredeti okmányokat tartalmaz és pedig 10 csomagban 953 darabot, melyek közül 1202—1500 időkorra 87 db esik, a XVI-ik századra 122 db, a XVII-ik századra 60 db, a XVIII-ik századra — illetőleg 1786-ig 362 db; s innen egész 1837-ig 322 darab. A 2. szekrény 4 csomagban 432 darab másolatot tartalmaz, melyek 1642—1848 a levéltárból kiadattak. A levéltár egész tartalmát külön másolatban tartalmazza azon 5 vastag kötet, mely 1723-ban lőn megkezdve.

Az országos levéltár kulcsai a főmonostori perjel kezében vannak, ki annak őre és olvasója.

A pannonhalmi házi levéltárt a múlt század végén Budán tartózkodása alatt kezdték csomagokba rendezni, mely munka utóbb Pannonhalmán lőn befejezve. Eredetiség és a származási kor szempontjából e házi levéltárban az okmányok háromféle sorozatát különböztet-

hetjük meg. Az első eredeti s régi okiratokat tartalmaz, melyeknél a keletideje 1001-től a XVII. száz. végeig terjedő időkörbe esik. A 2-ik osztályhoz tartozó régi okiratok csak másolatok; eredeti okmányai újabbak, s a 1700—1802-ig terjedő időben adtak ki. Végre a 3-ik osztály körébe az 1802-ik éven innen kelt okiratok esnek. Régiség tekintetéből csak az első osztály bir becsesl, mely 72 csomagban (Capsa) 2540 okmányt tartalmaz. Ezek közül 1224 teljesen ép pecséttel bir, 737 pergamenen van írva, 55 teljesen olvashatlan, 87 pedig elrongyolódott.

Pápai bulla van 138, magy. királyok által kiadott rendelet pedig 228.

307 magyar, 9 pedig német nyelven van szerkesztve a többi latin. A levéltár legrégibb magyar okmánya 1553-ból való. A magyar államélet első három századából 270 okiratot bir a levéltár. Közölök 5 az első, 25 a második, 240 pedig a harmadik században látott napvilágot. A levéltár legbecsesebb kincse szt. István által 1001-ben kiadott okirat, melylyel a pannonhalmi apátságot alapítá.¹⁾

Győr városi levéltár.

Matusek Antaltól.

Ez a városház első emeletében van elhelyezve, és tűz ellen nem épen biztos két teremből áll. Az 1-ső teremben jegyzőkönyvek vannak 1600-tól korunkig; nagy részben az urak (város tisztviselői, urai) választására és előfordult perek folyamára vonatkozókat tartalmaznak, de teljesen történelmi becs nélkül valóknak nem mondhatók. E jegyzőkönyvekkel összefüggésben állnak a belső teremben elhelyezett és „Acta-privatorum“ címmel jelelt csomagok, melyek közügyekre vonatkozó másolatokat is tartalmaznak; ezeknek eredetijeit nem találhatók, habár ilyenekre Fejér György és Czech János hivatkoznak.

A levéltárt újabb időben átnézte Rómer Flóris, Ráth Károly, s legutóbb magam is átkutattam. A levéltárhoz vannak sorozati könyvek is, habár ezek nem kielégítő; ilyenek:

a) Nemes Várost érdeklő okiratainak (közigazgatási) sorozatja 1650-ik évtől.

b) Magán családok okiratainak sorozatja 1696-tól.

c) Kegyelmes királyi parancsok és helytartó-tanácsi rendeletek. Évszám itt nincs; legrégibbnek tartjuk 1610-

¹⁾ Lásd alább: Pannonhalma helytörténetét.

ben Nádasdy Ferencné született Báthory Erzsébet grófnő ellen kiadott parancsot, mely a győri polgároktól szedett erőszakos vámot betiltja.

d) Polgári perek sorozatja 1603-tól.

e) Törvénykezési ügyekben érkezett parancsok 1603-tól.

Néhány német példány kivételével a többinek nyelve 1843-ig latin, ez időtől magyar.

Megyei levéltár.

Matusek Antaltól.

Kevés megye van, mely ősi szokásainkról, a török uralomról, megyei életünkről, önfenntartási küzdelmeinkről, a nemzet és kormány közt létezett viszonyokról oly gazdag adatokat tartalmazna, mint épen megyénk levéltára, jóllehet legérdekesebb okleveleit elvesztette. Csak sajnálattal jelezhetjük, hogy mindekkoráig teljes és hibátlan leltár nincs, habár újabb időben a megyei bizottmány ennek elkészítését elhátározta.

A levéltár tűzmentes három teremből áll. Külső berendezése, a jegyzőkönyvek s iratesomók elhelyezése, csín, és beltisztaság együtt véve jó benyomást gyakorolnak a belépőre.

Az első terem — a levéltárnok hivatalos helyisége — több értékest foglal falai között; 2 öl magas faállványon vannak elhelyezve az országgyűlési jegyzőkönyvek 1728-tól 1844-ig; főlebb papírcsomagokban nagybecsű követi utasítások s egyéb országgyűlési irományok 1649-től. Második oldalon falszekrényben régi kapuk összeírása, s ezzel rokon adó-rovatok, s e szakbeli számadások, köztök néhány a török-hódoltsági korból is.

Ugyane teremben van néhány szekrényben peres csomag az újabb időből.

A balfelé nyíló 2-ik teremben 1480-tól 1790-ig terjedő csomagok vannak, melyekből az eredetiek ugyan nagy részben eltűntek, de ennek dacára történelmi értékek jelentékeny. E terem valóságos kincstár a történetbuvárnak, ki itt királyi, nádori, országkapitányi, tábornoki s több hason tárgyú levelet — ezek közt számtalan eredetit talál.

Az átellenes nagy teremben 1580-tól 1850-ig a megyei közigazgatás jegyzőkönyvei mind megvannak; ezek Győrmege hajdani életének teljes krónikáját képezik. Az 1609. aug. 28-kán tartott megyei közgyűlés jegyzőkönyve magyar nyelven az utolsó, és pedig írálya tiszta magyar, ment a későbbi évek deák keverékétől. Minden jegyzőkönyv

végén mutató sorozat van. 1700-ig közigazgatási, törvénykezési, fenyítőtügyi tárgyak összekeverve. Ugyanezen teremben vannak: mintegy 70 darab eredeti nemes levél, tisztujításokról készített hiányos jegyzőkönyvek, nemesi névjegyzék 1600-tól 1850-ig szintén sok hiánnyal. Ugyanitt őriztetik számos végrendelet és hagyatéki irat stb.

Az evang. reform. egyház levéltára.

Dacára a fölötté elvonult nehéz időknél — becses okiratokat tartalmaz 1567-től kezdve a jelen korig, melyek többnyire a helybeli két protest. egyház, — valamint a szomszéd egyházak viszontagságos történetére vonatkoznak.

A levéltár tartalma: 1) egyházi számadások 1713-tól; 2) egyházi jegyzőkönyvek; a legrégibb 1699-ből, magyar; 3) alapítványi okiratok 1712-től; 4) szerződések 1600 óta; 5) a reformáció korszakából bírói megintések, eredetiek; 6) ugyanazon időből folyamodványok a felséghez, helytartótanácsához stb.; 7) periratok; 8) az 1721-ben ülésező *articularis comissió*hoz beadott sérelmek az egész országból; 9) *zsinati*, kerületi s egyetemes gyűlési jegyzőkönyvek; 10) az akadémiában segítyt kérő *theologusok* kérvényei 1712 óta; 11) a gyülekezet fennállására vonatkozó okiratoknak a 18-ik század első negyedében készült másolatai.

Az ágost. hitv. evang. gyülekezet levéltára.

A győri evangelika gyülekezetnél van a dunántuli evangelikusok egyházkerületének levéltára, melyet a jelen század elején kezdtettek rendezni, s rendezve van a legújabb évekig. Az összes magyarhoni evangel. egyházakra, de legfőképp a dunántuli evangel. egyházkerület ügyeire vonatkozó iratokat tartalmaz; itt vannak letéve az egyházkerületi gyűlések, a *superintendensek* által eszközölt egyházlátogatások, és más kisebb tanácskozmányok jegyzőkönyvei, kormányzatközi leiratok, rendeletek, egyházkormányzati tudósítások, jelentések, számadások s némely végrendeletek.

Családi levéltárak.

Matusek Antaltól.

Családi magán-levéltár megyénkben csak egy van: a hódervéri. A magyar, német, török, tatár, kuruc, labanc, hajdu és vallon többször dult, hogysen az ősi kastélyok megmaradhattak volna. De a Péczy, Poky, Némay, Koronczóy, Kulchody, Megyery, Téthy, Teötheössy, Rouz,

Zapi, Zemere s több ős nemzetségei is a megyének vagy kihaltak, vagy mint a Pécsi nemből származott Apponyiak más név alatt más megyékbe költöztek át, s levéltáraikat, okmányait, ha megmenthették, magukkal vitték.

Az Árpád-ház alatt megyénkben virágzott törzsnemzetségek közül csak is két nemzetség maradt fennkorunkig, u. m. az Ecsy nemből származott nemes Écsy család, mely nevén kívül hajdani emlékeiből ma már mit sem bir, továbbá az Enesseyek, kiknek ősi levéltárát 1549-ben Velidzsán székesfehérvári török parancsnok szét-dulta s felégette.

A XIII-ik században már Ottokár hadai ellen vitézkedett Enesseyek a későbbi nehéz harcokban is tetteles részt vettek, és tagjai nem egyszer lettek földönfutókká, hazátlan vándorokká, — tűznek, vésznek, pusztulásnak hagyván hátra az enessei ősi fészket. Nem csoda tehát, ha a családi levéltár elpusztult; de romjaiból néhány darabot Enessey Sándor és Kálmán vér-rokonok még birnak, melyekből Ráth Károly, megyénknek korán elhunyt, szorgalmas oklevél-nyomozója, elszórtan közölt is néhányat. Egyebek közt Enessey Sándor birtokában Enessén van mai napig azon 1552. máj. 26-án Pozsonyban kelt új adománylevél, melyet a család a török pusztítás után nyert, s melynek nyomán Ujlaky Ferenc kir. helytartó, győri püspök s örökös főispán a győri káptalannak megparancsolta, hogy ez a fiuági Enessey, és leányági Szabó, Nagy és Bajchy családokat az elpusztult Enessey birtokába vezesse be. Ugyanezen levéltár adatai nyomán közölte Ráth K. az Enessey család származási tábláját is Nagy Iván: „Magyarország családai“ című munkájában.

Győr vármegye kiterjedéséhez képest mai nap is számos nemes származású családot számlál ugyan, de ezek többnyire más megyékből szakadtak át, pl. Bay Borsodból, Bezerédy Zalából, Zsibrik Vasból, Kisfaludy Sopronyból stb., kiknek családi levéltáraik származásuk helyén maradtak. A számos — ugynevezett armalista nemes birtokosok pedig a XVII-ik századot megelőző időkből okmányokkal nem birnak, s a mit felmutathatnak, az későbbi időkben történt bevallásokat, zálogba adásokat vagy vételeket illet, s így történelmi beccsel nem bir.

Nagyobb becsű családi levéltárral bir Hédervárott a Héderváry-Viczay grófi nemzetség. A levéltár az ódon várkastély éjszaki részének első emeletében áll; az okmányok nagy faszekrényekbe vannak elhelyezve, melyeket Ráth K. átnézegetett; utóbb magam is átkutattam, és jelen munkámban is többször hivatkozom a hédervári levéltár csomagjaira. Az okmányok többnyire másolatok, és a XVII-ik

században kihalt Héderváry, — majd az ugyekkor leányfiusított Viczay család Győr, Mosony, Pozsony, Tolna, Nyitra és Bars vármegyékbenlevő jószágainak birtokviszonyait illetik; de vannak érdekes családi levelezések, és osztályos iratok is. Az okmányokról tárgymutató jegyzék is van készítve.

Győrmegeye törénelméhez számos adatot nyújtanak régibb és újabb időkben kiadott okmánytárainkon kívül a sopronyi, pozsonyi városi és megyei, — ugy a budai országos levéltár, hol a volt győri kapitányok és várparancsnokok levelezései is fellelhetők; végre a csornai prépostság levéltárában is lelhetők birtokviszonyokra vonatkozó adatok¹⁾

A megye kültörténete.

Villányi Szaniszlótól.

Őskor.

Örök éj homálya borítja közönségesen egyes népek és földterületek őskori állapotát. Hasztalan zarándokolunk tehát vissza a rég lezajlott századok csarnokaiba, kutatva, mily nyelvű, törzsű ősnépek hamvai porladoznak lábaink alatt; az eredmény felette csekély, s általánosságokkal kell beérnünk.

Földtanilag bizonyos, hogy megyénk területe hajdan tengerfenék volt. A németországi nagy Duna- vagy szarmát-tenger Passaunál és Dévénynél áttört árjai megyénk területén át vették útjokat; ²⁾ valószínűleg ekkor történt, hogy e roppant mennyiségű víztömeg, a vaskapu sziklagátjait átszakítván, utat tört magának a fekete tengerhez ³⁾. Évezredek multak, míg a hátramaradt víztömeg lassanként lefolyt s megyénk területe lakhatóvá lön.

A szent iratok szerint Japhet maradékai telepedtek le Európában. Az idők folyamában törzsekké tömörülve, különböző tala, égalji viszonyok, életmód és foglalkozás szerint egymástól mind elütőbb jel-

¹⁾ Helyén volna itt — a történelmi forrásoknál, elösorolni mindazon mukákat és értekezéseket, melyek a megye történetére, vagy egyes mozzanatok felderítésére vonatkoznak. A források ily rendszeres összeállításának hiányát pótolják az egyes cikkekhez csatolt hivatkozások és idézetek, melyeket épen ez okból kétszeres gondnal fogunk mindenkor jelezni.

Szerkesztő.

²⁾ Vesd össze „Adatok a megye földtani viszonyaihoz“ című fejezettel, 26. lapon.

Szerk.

³⁾ *Mutzl*: A föld és az emberi nem őstörténete. 163. l.

leget ültöttek. E telepedés korát nyomozni, hiu törekvés. Ariadne fonalára volna szükségünk, mely az ősidők homályában folyton költözködő népek tömkelegében bizton vezéreljen; Clio vésőjének gyér és kétes értékű följegyzései mellett egyedül szórványos régészeti leleteink — e néma tanuk — szolgálhatnak kalauzokul nyomozásaink közben.

Győr- és a szomszéd megyék területén talált kőkorszaki leletek, u. m. durva cserép-edények, kő- és csont-fegyverek, s egyéb eszközök arról tanuskodnak, hogy megyénk már ősidőktől fogva lakott volt. ¹⁾ Egyrészt a haldús Duna s mellékfolyói — másrészt a Bakony erdősorosuzta kiágazásai, teljesen alkalmas tényezők voltak a cultura alacsony fokán álló, halászat- és vadászattal foglalkozó őslakók szükségleteinek kielégítésére. Ugyancsak a leletekből ²⁾ látjuk azt is, hogy e lakosság a Dunamellék egyéb népeivel a művelődés terén egyenlő lépést tartott; fémműveit maga készítette, mert ón- és réztvények különbözik a rómaiakétól.

Megyénk őslakói alig voltak kelták; Balbi és Maltebrun ethnographiai rajzában a pelasg nyelvcsalád thrák-illyr ágát helyezi Európa keleti részére, a kelták által lakott Noricumtól kezdve a Duna torkolatáig ³⁾.

Herodot idejében a Duna mentében letelepedett népek közül már ismerték az illyreket; Strabo ⁴⁾ és Appianus ⁵⁾ a paeon-, anthar-, japod- és triballokat illyr törzseknek mondják és a beköltözött keltáktól szorosan megkülönböztetik. Azon körülmény, hogy a kelták betörése nyugotról keleti irányban történt, szintén arról tanuskodik, hogy a Duna völgye más néprajok által már korábban meg volt szállva. Justinus a keltákról értekezvén ⁶⁾ írja, hogy midőn Galliából ide becsaptak, számos vadnépre találván, csak ezeknek meghódítása után teheték sajátukká székeiket; innét következtethetjük tehát, hogy az illyrek — ha tán nem is eredeti, de a mennyire ismereteink terjednek, — a Duna mellékének, következésképp megyénknek is legrégibb lakosai voltak. ⁷⁾

¹⁾ Lásd a „Régészet“ rovatában: Őskort 257. lapon.

Szerk.

²⁾ Archaeologiai közlemények II. füz. 38, 41, 44. l.

³⁾ Cantu: Világtörténelem I. köt. 300, 324. l.

⁴⁾ Geograph. lib. VII.

⁵⁾ Liber Illyr.

⁶⁾ Justinus: Trogi Pompeji abbreviator lib. XXIV. C. IV.

⁷⁾ Czech: „A győri vidék legrégibb időben s a rómaiak alatt“ magy. tud. társ. évk. 315. l.

Hason véleményben vannak a szláv írók: Nestor és Safaryk¹⁾; ez utóbbi szerint a Duna mentében lakó szlávok a kelták által a Kárpátok közé szorítottak.

A kutfők mély hallgatása ez ősidőkről a kelták felléptével szűnik meg. Kr. e. 590-ik év táján a galliai kelták két hatalmas rajban költöztek ki túlnépesedett hazájokból; egyik Belloves vezérlete alatt a mai Itáliába, a másik pedig Sigoves által vezetve a Rajnán át a Dunamelléknek utóbb Pannonia nevezetű tartománya ellen intézte rohamát. Véres harcokban legyőzve az itt székelő illyreket, állandóan meg is telepedtek, miként azt a kelta éremleletek is tanúsítják²⁾. Nagy-Sándor korában már a Duna és Száva között eső földterületet hatalmuk alá hajtották, folytonos harcokkal gyötörve szomszédaikat, főleg Görögországot; mig nem Delphinél (270 táján Kr. e.) szenvedett nagy vereségek után megszűntek félelmesek lenni. Számban és erőben megfogyva, nyugodtan éltek dunamelléki hazájokban, tehát Győr vidékén is, mig nem a magukat százados harcok között fenntartó, de végre Scipio Nasica³⁾ által tönkre vert itáliai kelták — a bojok — a szabadságot eléje téve a szolgaságnak, szintén a Duna mellékével cserélték föl itáliai hazájokat (190.) Kr. e.). Ekkép megerősödve ismét harciasabb irányt vesznek, mig nem a vállalkozó szellemű Boirebistes alatt egyesült dákok- és getákkal vívott harc végromlásukat idézte elő. A Tisza mellett vítt véres csata (Kr. e. 40—50 között) nemcsak Boirebistes teljes győzelmével, hanem a bojok hazájának feldulásával végződött, úgy hogy Noricum keleti határa a Közép-Dunától a Balaton s a Rába torkolatáig egy századnál tovább a bojok sivatagának (*ἔρημος τῶν Βοιωτῶν*) neve alatt lőn ismeretes.⁴⁾

A római hódítás kora.

A római hódítások korával kezdődik tulajdonkép megyénk történeti ideje. Plinius⁵⁾ és Ptolomaeus⁶⁾ (első és második században Kr. u.) az azalok, kytnek és aravisk nevű törzseket helyezik a Közép-Duna mellékre. Lazius Ptolomaeus „Insula cituorum“ elnevezéséből következtetve a kytneket tartja a csallóközi Duna-ágak — tehát

¹⁾ Slovanské Starožitnopti. Prága 1837. I. k. 930. l.

²⁾ *Justinus*, lib. 2425. c. 2, 4.

³⁾ *Livius* 36, 38—40.

⁴⁾ *Plinius Hist.* lib. 3. c. 24. *Strabo Geograph.* lib. V. p. 212—236. *Kontzen Die Wanderungen der Kelten* 179. l. *Schönbizner Antiquitates Sabar.* p. 14.

⁵⁾ *Hist. nat.* 3. k. 25.

⁶⁾ 2. k. 14 s 15 f.

megyénk északi része lakóinak a római hódítás korában, ¹⁾ míg Aventinus a német „S c h ü t t“ elnevezésből annak scytha lakóira következtet.

A budai Gellérthegy alján talált latin feliratu kelta sirok határozottan arról tanuskodnak, hogy a Közép-Duna mentében még a rómaiak idejében is laktak kelták; ²⁾ a bojokról még Ptolomaeus is emlékezik. ³⁾ Régészeti leleteink az a r a v i s k nevű kelta törzsre utalnak — mint megyénk lakóira a római hódoltság korszakában. Czech M. Bulletnek ⁴⁾ a kelta nyelvről irt munkája után indulva Győrnek „Arrabona“ nevét is kelta eredetűnek mondja. Kelta nyelven a r, a r a annyi mint a magasból jövő (a Rába t. i. a stájer havasokból ered), o n, o n a lakást jelent, tehát a régiek Narabona vagy Arabonája — Rábaszállásnak felel meg. ⁵⁾

A kelták mellett harcoló nézetekkel szemben Timon ⁶⁾ — Tacitus római íróra hivatkozva, ⁷⁾ szlávoknak tartja e törzseket.

Timon szerint a pannonok nyelve nem lehetett más, mint a kelták által előbb leigázott illyrek szláv nyelve, mely a kelta uralom bukásával ismét előtérbe lépett.

Meddig terjeszkedett az illyr-szláv — s meddig a levert, de ki nem irtott kelta népelem, — adataink segélyével lehetetlen tüzetesen kijelelnünk. A népvándorlások ez ős hajdanában egyik népréteg a másikra telepedett le, ezt részint kiirtva, részint összeolvadva a korábbi lakosokkal; új népvegyülék keletkezett, mi természetesen a nyelvnek is lényeges változását vonta maga után. Tekintetbe véve egyébiránt, hogy a galliai törzsrókonaiktól elszakadt pannoniai kelták nyelve 7 század óta bizonyos önálló fejlődési irányt vett, könnyen kiegyeztethetőnek tartjuk ama látszólagos ellenmondást, mely e tárgyban a régészet és történelem közt fennforog; sőt természetesnek találjuk, hogy Tacitus az önállóan fejlődött pannon-kelták nyelvét ellentétbe helyezi a nagyobb tömegekben lakó, tehát már nyelvi befolyásnak kevésbé kitett gall-kelták nyelvével.

Ily tiszta vagy vegyes illyr-kelta népelem honolt a Közép-Duna

¹⁾ *Lazius*: De republica romana, lib. XII. 173. p.

²⁾ *Archaeol. közl.* II. füz. 36, 37. l. *Hampel*: Aquincum történetének vázlat 10. l.

³⁾ *Geogr. lib.* 2. Europa c. 15. 16.

⁴⁾ *Mr Bullet*, Memoires sur la langue Celtique, Besançon. 1759.

⁵⁾ Mások a R a b o n a nevű elnevezést veszik kelta eredetűnek, melyből csak a rómaiak alatt fejlődött ki: A d R a b o n a, Arrabona. Szerk.

⁶⁾ *Imago antiquae Hungar. lib.* I. c. 13. p. 104.

⁷⁾ De moribus Germaniae c. 28, 43.

mentében, tehát megyénk területén is, midőn a diadalkoszorus római legiók sorai a Közép-Dunáig hatoltak. Róma a köztársaság hanyatlásakor már oly területnagyságot ért el, hogy Julius Caesar a barbarok támadásai ellen csak természetes határok segélyével vélte biztosan megvédeni a birodalmat. Már benne megfogamzott Pannonia meghódításának eszméje, melyet utóbb unokaöccse — Augustus imperator fogatosított, midőn Illyriából előrenyomulva Kr. e. 35—15-ig terjedő harcokban Pannoniát (Rhaetiával és Noricummal) hatalma alá hajtotta, s mint adófizető tartományt császári legatus kormányára bízta. Később azonban, midőn a legatusok zsarolása miatt több ízben fölkelt s függetlenségükért a kétségbeesés erejével küzdő pannonok Tiberius és Germanicus által (6—8 Kr. u.) végleg leverettek, ¹⁾ Augustus római tartománynya alakította át Pannoniát.

A Dunának mint legalkalmasabb határnak megvédése volt ezenül Augustus és utódainak kiváló feladata; e folyó mentében az erődök egész sora keletkezett, szemben a Közép-Duna balpartjára visszavonult és folyton nyugtalankodó marcomannokkal, nemkülönben a Vág és Ipoly folyók közt lakó quadokkal, valamint a Duna és a Tisza közt letelepült szarmata jazygokkal.

Pannonia szervezete után megyénk története egybeolvad a tartománytörténetével, éssorsa szorosan összefügg azon védelmi intézkedésekkel, melyeket Rómacsászárai Vespasián, Traján, Hadrián, Antoninus Pius, Marc Aurél, Septimius Severus, Caracalla, Diocletian, Nagy-Constantin, Valentinián stb. tesznek e fontos határ-tartomány megvédésére. Arrabona ugyan kezdetben még nem szerepel mint e pannoniai határ (limes) egyik védpontja, annyi azonban a régészeti emlékekből kilálglik, ²⁾ hogy már az első században Kr. u. Arrabona római telep volt; de nem oszthatjuk Czech azon állítását, ³⁾ mely szerint Arrabona nevezetes szerepet játszott volna a rómaiak védelmi rendszerében. Arrabonának már természeti fekvésénél fogva sem lehetett katonai szempontból kiváló becse a hadértő rómaiak szemében. Egy részről a Hanság mocsárai által, — más részről a Pozsonytól Komáromig szerte ágazó Dunaágak által többszörösen födve, nem igen lehetett kitéve a barbarok támadásainak. ⁴⁾ Arrabona kezdetben inkább, mint a Bregætiumból.

¹⁾ *Dio Cassius* XLIX. k. 36. f. *Kenner* Pannonia und Noricum 2—18. l

²⁾ Lásd: „A megyében talált latin feliratok“ 377 lapon; „Római utak“ 384 lapon és „A megye területén talált római érmek“ 386 lapon. Szerk.

³⁾ *Czech*: A győri vidék legrégibb időben és a rómaiak alatt; — magy. tud. társ. évk. 319. l.

⁴⁾ *Kenner* Pannonia und Noricum; 98—99. lap.

(Ó-Szőny) Arrabonán át Flexumba (M.-Óvár) Carnuntumba (Petronell, Német-Óvár) vezető katonai főut, s az Arrabonából egy részről Sabaria felé (Szombathely), másrészt Crispianán (Varsány) át Cimbrianába (Veszprém) vezető visszavonulási utak összekötő kapcsa, s mint a római védvonal kereskedelmi rakhelye szerepel.*

Arrabona azon homályból — mely azt az első századon át fedi, — csak Traján (98—117) idejében bontakozik ki. A dákok, jászok és a Domitián császár által megsértett quadok sikerkoszorúja betörései ismételt támadásokat vontak maguk után. Traján a barbarok teljes megfékezését és az éjszakkéleti provinciák biztosítását csak Dácia meghódítása által vélte lehetőnek; mely tervének foganatosítása nagy horderejű változásokat idézett elő a pannoniai védvonal éjszaki részén. Mert míg a pannoniai legiók (XIII. Vindobonából, s II. legio adiutrix Aquincumból) a moesia-i hadtestben a dákok ellen küzdöttek, — nehogy Pannonia fedezetlenül álljon az ellenséges érzelmű marcomannok és quadok¹⁾ ellen, — a Rajna vidékéről jött két legio (X. gemina s XIV. gemina Martis victrix) Carnuntum- és Vindobonába tétetett át, Bregaetiumban pedig állandó tábor állíttatott, melybe a Galba császár által tengeri katonaságból²⁾ alakított legio I. adjutrix lőn elhelyezve. A legióval járó segélycsapatok elhelyezése végett új erődítvényekre volt szükség; Kenner ez időből származtatja a Rába torkolatától a budai hegyekig emelt dunaparti erődöket; ilyenekül tekinti különösen Flexum, Arrabona és Salva erődöket. Midőn később Dácia is római tartományyá lőn, ez által a keleti oldalról fedett pannoniai legiók a marcomannok és quadok ellen lőnek összpontosítva, kik a közép-duna felső védvonal irányában fenyegető állást foglaltak el. A legiók szaporítása és a dunaparti védvonal hosszában felállított erődök tanúsítják, hogy Róma felismeré a veszély nagyságát, mely a mindinkább rohamosan előre törő, s lassankint szövetségekbe tömörülő germanok részéről fenyegeté. A veszélylyel szemben két védcsoportha akadunk, u. m. a Rábától Aquincumig nyúló erődcsoportha a quadok ellen, s Vindobona és Carnuntum legióira a marcomannok ellen.

A védhálózat ez átalakulásával szorosan összefügg Pannonia felosztása két részre, u. m. felsőre (superior) és alsóra (inferior). A máso-

* Lásd: A megye régészeti térképét.

Szerk.

¹⁾ A quadok Claudius korától Domitiánig római clientela alatt állottak ennek tulajdonítható Bregaetiumnak és Arrabonának első századi jelentéktelen szerepe védelmi szempontból. (Tacitus Germ. I. II. p. 63, XII. c. 29, 31.)

²⁾ Tacitus Hist. I. II. c. 3.

dik század kezdetéig az írók műveiben ép úgy, mint az epigraphiai emlékekben csak Pannoniáról van szó; 107-ben Kr. u. azonban Hadrián már mint „legatus Pannoniae inferioris“ említetik, mi a tartománynak mind katonai, mind politikai különválására mutat. A két tartomány válaszfalát a Rába torkolatától a Száva és Verbász torkolatáig vont egyenes vonal képezé, s így megyénk területének egy része a Rábától a Mons Cetiumig (Kahlenberg) terjedő Felső-Pannoniába —, más része pedig Alsó-Pannoniába esett¹⁾. Trajának e jól kiszámított s a növekvő veszélyekkel arányosan fejlesztett vérendszereben Hadrián (117—138) alatt hátrányos változás állott be. Bregaetiummal Arrabona is Felső-Pannoniához csatoltatott, tehát a legió I. adjutrix s itt tanyázó segédcsapatai (I. Ala Augusta Ituraeorum) a felső-pannoniai legatus parancsnoksága alá helyeztettek, s ezen idő óta Flexum (M.-Óvár) képezé az éjszak-pannoniai védvonal központját, melynek végszárnyai Vindobona és Bregaetium voltak²⁾.

Hadrián és Antoninus Pius uralma alatt a nyugalom napjait élvezi Pannonia. Marc Aurél (161—180) uralma alatt azonban setét vészfellegek borulnak békés egére. A germánok százados önvédelmi harca 165-től támadó jelleget ölt; a marcomannok, quadok, jazygok (167-től) számos éjszaki germán s dákfajú törzsekkel³⁾ a Közép-Duna völgyére törnek, s a parthokkal egyidejűleg folyó háború miatt gyengén őrzött partmelléki várakat, tehát Arrabonát is, elfoglalták. Macrinus Vindex Flexum mellett⁴⁾ szétvert seregének romjait Aquilejaig — Itália kapujáig — üldözve, már magát Itáliát is fenyegették a győzők, midőn végre Marc Aurél a parthok elleni táborozásból győztesen visszatérő Lucius Verus csapataival egyesülve, a barbarokat a Dunán visszavonulni kényszeríté⁵⁾. Csak hosszú véres harcok után sikerült végre Marc Aurélnak a békét 174-ben a marcomannok- és quadokkal — s 175-ben a Duna jegén történt csatározások után a jazygokkal is helyreállítani. Hogy a barbarok e betörése után mily szomorú képet nyújtott a már szép virágzásnak indult Dunamelléke, — kitűnik ez a barbarokra nézve

¹⁾ *Cl. Ptolomaei*: Geograph. I. II. C. XV. Minthogy a rómaiak a Közép-Duna balpartján nem tettek állandó foglalásokat, — megyénk területén a Csiliz- és Szigetköz elválasztó Nagy-Dunát tekinthetjük a római uralom tulajdonképi határául; a régészeti leletek hiánya Szigetköz vízenyós, kevésbé lakható állapotára mutat. Csilizköz e szerint a marcomann terület kiegészítő részét képezte.

²⁾ *Kenner*: idézett műve 37. l.

³⁾ *Wietersheim*: Geschichte der Völkerwanderungen. II. k. 12, 39, 49. l.

⁴⁾ *Kenner*: id. m. 144. l.

⁵⁾ *Dio Casius* I. LXXI.

terhes békekötés föltételeiből, mely szerint a quadok 63 ezer, a jazygok 100 ezer fogoly s nagy mennyiségű barom visszaadására kötelezték magukat ¹⁾; egy mér földnyire vissza kellett vonulniok a Dunától, melynek balpartján a jobbsparti erődökkel szerves összefüggésben lévő s előőrsök gyanánt szolgáló erődök emeltettek. A másodízben 178-ban kitört marcomann háborúban Marc Aurél ismét személyesen vett részt; de közbejött halála miatt Commodus állította helyre a békét némi engedmények által 180-ban Kr. u.; Trajának két erődesoportból (Vindobona-, Carnuntum-, Flexum-, Arrabonából és Bregaetium-Aquincumból) álló védrendszere még a háború folyama alatt helyre lőn állítva.

A történelem ugyan nem emlékezik tüzetesen megyénk szerepléséről ez időben, ámde a futólagosan vázolt harcok folyamából eléggé kitűnik, hogy Arrabona, mint a bregaetiumi védcsoporthoz tartozó tagja, a légiónak egyes osztályainak s a segédsapatoknak állomáshelye, dicsőségben és gyászban testvériesen osztozott a közép-dunai védvonal egyéb telepeseivel.

A marcomannok, quadok és jazygok fölött nyert diadalok nagy tekintélyt és fontos szerepet biztosítottak a pannoniai legióknak. A szarmaták és góthok több ízben megújított támadásai közepette a császárokat nagy részben legióink fegyvere emelte föl, vagy fosztotta meg a tróntól.

Megyénket érdeklőleg kiválóan Diocletiósnak korszakot alkotó uralkodása (284—305) érdemel említést. Hatalmas reformatori szelleme új szervezetet adott a katonai despotismus és a barbarok sűrű támadásai alatt már roskadozó államtestnek. Az általa 4 részre osztott birodalomból Pannonia Galerius társ-császárnak jutott osztályrészül, ki Alsó-Pannoniának a Bakony, Duna és Dráva által határolt területét a Balaton (Peiso) ²⁾ lecsapolása és erdőirtások által lakhatóbbá tévén, azt a quad és szarmát védvonal hosszában a Rábától a Drávig külön tartománynyá alakította s nejléről Valerianának nevezte el ³⁾. Megyénk területe tehát részben Pannonia-Valeria, részben Felső-Pannonia (Pannonia prima) kiegészítő részét képezte. Valeria őrségének vezére Pannonia secunda (inferior) parancsnokának (dux) volt alávetve. A provincia kettészakítása óta felállított 2 praetori rangú legatus

¹⁾ Kenner id. m. 52. l. Wietersheim id. m. I. k. 47. l.

²⁾ Peiso alatt némely történetírók Plinius után indulva — a Fertő tavát értik; a kérdés tisztázására nézve l. Wietersheim id. m. IV. k. 74. jegyzetét, Kenner s alább idézett szerzők idevágó helyeit.

³⁾ Sextus Rufus, Jornandes Szalágyinál, Lib. I. de statu Ecclesiae Pannon. 27—33. p. Schönvitzner id. m. 130. p.

Győrmege és városa egyet. leírása.

helyett, — kik katonai és polgári főnökei valának a reájok bízott tartományoknak, — veszély idején consularis (proconsul) hatalommal bíró legatusok kezébe egyesítettett a két provincia hadi ereje, mint ez a fennmaradt „ara votiva“-kból kitűnik. A legatus consularis méltóság azonban állandóvá csak a harmadik század második felében lön; e nagy hatalom tette döntő befolyásúvá a pannoniai helytartót a trónkérdések alkalmával ¹⁾. Az említett intézkedéssel karöltve járt a polgári közigazgatás új szervezése is; Pannonia — mint Nyugot-Illyria kiegészítő része — Nagy-Constantin óta az itáliai praefectus-praetorianak és alattas közegeinek (vicarius, consularis, praeses, corrector) hatósága alá tartozott ²⁾.

A negyedik században Valentinián (364—375) alatt ismét sokat szenved megyénk a quadok pusztító fegyverétől; a betörés hírére Pannoniába siető császár boszuló hadjárata után nyugalom áll ugyan be rövid időre; de Valentiniánnak Bregaetiumban történt halála után a barbarok föltartóztathatlanul nyomulnak elő a római határ-tartományokban.

Arrabona s vele megyénk a harmadik század elején érte el fénykorát, midőn t. i. a tartomány romanizálása már befejezett ténynyé lön. Vindobona- és Bregaetiumnak ³⁾ a második század vége felé nyert municipium-rangja a római telepek virágzó állapotáról s a községi élet fejlettségéről tanúskodnak. Arrabona ugyan sem colonia, sem municipium rangjára nem emelkedett, de a területén szétszórt romokból következtetve, elég terjedelmes, népes és erőddel (praesidium) ellátott város volt ⁴⁾. Megyénk nyugoti része — a Hanság — akkoron még nagyobb terjedelmű mocsárai miatt gyér népességű lehetett; legalább az Arrabonából (Mursellán = Gyarmathon át) Sabariába vezető út nagy kanyarodása arra mutat ⁵⁾; mindazáltal Arrabonán kívül — a harmadik században készült Tabula Itinerarii szerint — megyénk területén egyéb római szállásokra (mansio) is akadunk. Ilyen egyebek közt Quadrata, mely in medio Flexo, vagyis az Óvár-ra vezető út közepén a mai Öttevény-nél feküdt; a Bregaetiumhoz vezető úton (10 mp. Arra-

¹⁾ Notitia dignitatum imp. occid. (Böcking) c. 31, 32. Kenner: id. m. 62, 64. Szalágyi u. ott 22. p.

²⁾ Wietersheim id. m. 3. k. 88—108. l. Schönwizner id. m. 134. l. Engel: Ungarische Geschichte I. 238. l.

³⁾ Katanchich: Istri adcolae I. k. 215, 216. l.

⁴⁾ Czech id. értek. 338. l.

⁵⁾ Kenner id. m. 29, 104. l.

bonától) a Bakony-folyás torkolatánál (Gönyő táján) feküdt ad Statuas ¹⁾. A Ravazdon, Asszonyfán, Taápon talált római téglák, épületromok szintén egykori római, — tán veterán telepek létezéséről tanúskodnak. A megyénk területén lakott araviszek és eshetőleg kytnek — ha tán nem vesztették is el teljesen nemzeti egyéniségüket, de a polgárjoggal jutalmazott katonai szolgálatok ²⁾, — a szétszórt veterán telepekkel ³⁾ és gyarmatokkal való sűrű érintkezés, — továbbá a római törvénykezés és ezzel a római nyelv és civilisatio folytonos behatása alatt teljesen beolvadtak a római világba. A negyedik századdal kezdődik a római uralom s vele Arrabona hanyatlása; története összefoly a hanyatló birodalom történetével.

Népvándorlások kora.

Az Európa éjszaki síkjain századok óta föl-alá költöző néprajok vándorlásait végre a hunok részéről adott lökés tette egyetemessé. Valens és Gratián császárok idejében (377) jelennek meg a hunok az Al-Dunánál ⁴⁾; ugyanezen évben már Pannoniában is találunk hunokat, kik mint római szövetségesek és zsoldos csapatok telepedtek meg Pannonia nyílt helyein, mert az erődök az ötödik század elején még római őrséggel bírtak ⁵⁾. A Notitia Imperii szerint a 4-ik században a liburnokból gyűjtött X. és XIV. legió osztályain kívül két lovas csapatból (Equites Stablesiani és Promoti) állott Arrabona őrsége ⁶⁾. A birodalom végleges felosztása alkalmával (395) egész Pannonia a nyugot-római birodalom területéhez kapcsoltatott ⁷⁾.

Az ötödik századdal a barbár-uralom korszaka veszi kezdetét Pannoniában. A gyenge császárok nem hogy Pannoniát, de még Itáliát sem voltak képesek többé megvédeni a barbarok rohama ellen. Miként a haldoklónál először a végtagokból költözik ki az élet, s a vér a szívhez vonul, úgy vonja vissza az elaggott Róma is elődeinek harcias szelleméből kivetkőzött legióit a birodalom szívének — Rómának megvédé-

¹⁾ Lásd: Római utak 384-ik lapon. — Szerk.

²⁾ *Becker-Marquardt*: Handbuch der römischen Alterthümer 369. l.

³⁾ A kiszolgált legionariusok részint pénzzel, részint földbirtokkal lettek megjutalmazva.

⁴⁾ *Ammianus Marcellinus* LXXXI. CX. *Sidonius Apollinaris* in Panegyrico ad Maiorianum Augustum, *Zozymus* Lib. V. Pray diss. in Annal. Vet. Hun. p. 223. *Wietersheim* id. m. 4. k. 319. l.

⁵⁾ *Wietersheim* u. o. 318. l. *Zozymus* V. 37. *Priscus Rhetor*, bonni kiad. 137. l.

⁶⁾ *Czech* id. érté. 342. l.

⁷⁾ *Priscus Rhetor* id. kiad. 147, 148. p.

sére, míg az elhagyott határtartományokba barbarok fészkeltek be magukat. Priscus Rhetor szerint 448-ban már egész Pannoniát a hunok uralták. Attila (434—453) hatalmas szelleme egységet s ezzel ellenállhatlan erőt biztosított a hun elemnek; fél Európával Arrabona is őt vallá urának. Attila világbirodalma azonban rövid életű volt; halálával elenyészett az összetartó kapocs s ezzel a hun név varázsa is megszűnt; a góthok, gepidák stb. csapásai alatt összeroskadt hun birodalom romjain germánok és szlávok osztozkodtak. Pannonia a keleti góthoknak jutott, kik három testvér (Valemir, Videmir, Theodemir) vezérlete alatt megtelepedvén, majd a garam-melléki sueveket, majd a kelet-római birodalmat retteggették fegyvereikkel ¹⁾.

A nyugot-római birodalom megdőlte után (476) Pannoniához a kelet-római császár tartott jogigényt; Justinian a tartományt megvédeni képtelen, ezt 548-ban cróditvényeivel együtt szerződésileg Audoinnak, a longobardok királyának engedte át ²⁾. Letelepedésök csakhamar ellenséges érintkezésbe hozta őket a Tisza-mellékén lakó s már Alsó-Pannoniára is kiterjeszkedett gepidákkal. Az 551-ben kiütött harc Torismundnak, a gepidák királyának teljes vereségével végződött ³⁾. A longobárd király, hogy ellenfelét összezúzza, az Al-Dunánál tanyázó avarokat hívta szövetségesekül, a gepidák földével s gazdag zsákmánnyal kecsegtetve a honkereső jövevényeket. A két tűz közé szorított s tönkrevért gepidák e harc után letűnnek a történelem színpadáról, s területöket az avarok foglalják el, míg a longobárdok Narses, — Itália helytartója — vagy inkább a tartomány szépsége által édesgetve, 568-ban Itália virányaival cserélték fel pannoniái lakhelyöket. Pannoniát Alboin longobárd király, — írja Paulus Warnefridus — hun-avar barátjainak engedte át, azon föltétellel, hogyha egykoron kénytelen volna visszatérni, elhagyott székeit visszafoglalhassa ³⁾.

Az avarokkal ismét a hun-scytha népelem jut uralomra Pannonia téerein; uralmuk jelleme hasonló a hunokéhoz. Chagánjaik vezérlete alatt romboló viharként száguldanak csapataik majd a kelet-római birodalom, majd a szlávok s germánok által lakott szomszéd területekre. Megvetvén az ipar s természet áldásait, csupán prédából éltek, melyeket a frankok által Hring- vagy Ringh-nak (az avarok nyelvén Hagianak, azaz egy chagán székhelyének) nevezett, — sáncokkal

¹⁾ *Jornandes*: De rebus gothicis c. 52, 54. *Wietersheim* id. m. 4. k. 19. fejj.

²⁾ *Procopius*: De bello gothico l. III. 387. *Paulus Warnefridus*, lib. 2. c. 5. a longobárdok történetirója, pannoniái tartózkodásukat 42 évre teszi; e szerint már 526-ban N. Theodorik halála után történt volna letelepedésök Pannoniában.

³⁾ *Procopius* IV. 25. *Paulus Warnefrid* lib. 2. c. 7.

körülvett (9) körtanyájokba hordták össze. E gyűrűk kerülete Pray szerint 30 mérföldnyi lehetett¹⁾; a 20' magas és 20' széles, fölül sűrűen befásított és karók által támogatott földbástyákon belül emberhang távolában feküdtek falvaik. Bél és Lisznyai²⁾ szerint ily avargyűrű volt megyénk területén is. Az utóbbi krónikájában a 791-ik évről ezeket írja: „A hol a Rába vize a Dunába foly, annak a napkelet felől való szegletébe, mint egy szigetbe beszállának, mert az avarok táborát napnyugot felől a Rába vize, éjszak felől a Duna vize, napkelet és dél felől pedig rettenetes árok őrzi vala; a gallusok, noha sok időre és sok gallusnak elvesztésével ezt a nagy árkot behányták s betöltötték, s azután az avaroktól el is vették“³⁾. Bonfin⁴⁾ szerint Csallóközben kerestek végső menedéket a Nagy-Károly által legyőzött avarok; véleményét Csallóköz őskori földalkotványai is támogatni látszanak, melyeket a nép — úgymond Bél⁴⁾ — tatárüléseknek nevez; szerinte ezek az avar-ringek maradványai volnának. Alig fogunk csalódní, ha a csallóközi Gurew (halastó), Gyrew (helynév), gyreubukur XIII-ik századbéli elnevezéseket az egykoron itt létezett avargyűrűvel hozzuk kapcsolatba⁵⁾. A Győr és Gönyő közt levő mezőn számos — emberi kéz ásta gödör látható, melyeket Nemes Sámuel⁶⁾ az avarsáncok maradványainak tart.^{*)} Annyi bizonyos, hogy Győrmegeye területe nagy részben e gyűrű kiegészítő részét képezé, midőn a szlávok és bolgárok részéről szenvedett vereségek következtében számban és erőben megfogyott, nemzeti egység- és erkölcsaikben meglazult avarokat Nagy-Károly személyében utólrta a nemezis boszúja. Nagy-Károly — életírója Eginhárd szerint⁷⁾ — három irányban szervezte (791) a támadást; a Dunán hajóhada úszott alá, a balparti sereget Theodorik, a jobbparton előrenyomulót pedig maga Károly vezette az Ens folyó által határolt avarok földjére. „Hány csata vívatott, mennyi vér ömlött, — tanúsítja a lakosoktól megfosztott Pannonia, s az avar chán székhelyének oly rémítő pusztulása, hogy a vidéken meg nem lehet ismerni, vajjon

¹⁾ Annales Vet. Hunn et Avar. T. I. p. 280.

²⁾ Notit Hung. T. I. Krónika 231. l. *Ráth Károly* értek. Győrvárosa neveiről. Győri Közlöny 1858. évf. 48. sz. Új magyar muzeum 1858. évf. 563. l.

³⁾ Hist. Ung. Dec. lib. 9.

⁴⁾ Notitia Hung. T. II. 318.

⁵⁾ *Ipolyi Arn.*: Adalék Magyarország XIII. századi helyirata- és földrajzához. Új magyar muzeum 1858. évf. 337, 538, 540. l.

⁶⁾ Athenaeum 1841. évf. 30. sz. 478. l.

^{*)} Matusek a hagyományra hivatkozva e gödröket a török tábor maradványainak tartja. Lásd alább: Szt.-Iván helytörténeténél. — Szerk.

⁷⁾ De gestis Caroli M. ad annum 791.

lakta-e azt valaha emberi lény?“(Eginhard.) Nagy-Károly seregével a Rábán átkelve, ennek torkolatáig hatolt, s itt — tehát városunk területén — néhány napig időzván, ismét visszavezette seregeit Bajorországba. A levertt avaroknak vidékünkön fönnlevő ¹⁾ maradványa Thudun vezérlete alatt meghódolt s fölvette a keresztiséget. A végső csapást az egymásközt is egyenetlenkedő avarokra Erico friauli határgrof és Pipin — Nagy-Károly fia — mérték, kik 796-ban a Tisza balpartjára üzték meg nem hódolt maradványaikat ²⁾.

A frankok ezen irtó háborúja folytán elpusztított tartományt Nagy-Károly szláv, bajor és olasz gyarmatosokkal népesítette be, s ezeknek kormányzását grófokra bízta, kiknek a Fertő- s Rábamelléken lakó keresztény avarok is alá voltak vetve ³⁾. A Közép-Duna mentében ez időtől kezdve mind jobban előtérbe lép a szláv elem; Nagy-Károly 811-ben a dunamelléki szlávok és avarok közt fönnforgó viszályok elintézése végett hadat küld, s utóbb Achenben Ábrahám avar chagán és a szláv főnökök (Moimir és Privina) jelenlétében intézi el a határkérdés szülte viszályokat ⁴⁾. Jámbor-Lajos a zárt egészet képező avar terület kivételével, éjszaki Pannoniát Vilmos és Engiscalch határgrofokra, — déli részét pedig a friauli herceg kormányára bízta. II. Jenő pápának 826-ban kelt s az avarok és morvák fejedelmeihez intézett levele az utolsó emlék, mely az avarok létezéséről tanúskodik; beolvadtak, elenyésztek lassankint az őket körülzajgó szlávok és németek tömegébe.

A verduni szerződés után egész Pannonia Német-Lajosnak jut osztályrészül; alatta s utódainak hányatott uralma alatt a frank fönséget lerázni törekvő morva-szlávok 871-ben visszavert támadása, majd Vilmos és Engiscalch fiainak (Megingotus, Babo és Werinharius) az új éjszak-pannoniai határgrof: Arbo ellen intézet harcai zavarják meg a Dunamellék békés lakóinak nyugalma ⁵⁾. Vastag-Károly 884-ben ismét egyesítván a szétdarabolt frank birodalmat, Arbo helyett Arnulphot, — testvérének Carolomannak természetes fiát — tette egész Pannonia herceg-kormányzójává (dux), mi Arbo barátjának — Svatopluk morva fejedelemnek ismételt betörését vonta maga után. A barbarok dúlásait fölülmuló kegyetlenséggel folytatott három éves harc alatt sivataggá lőn Pannonia; s meggyénk területe, mint a versengő felek

¹⁾ Miként Eginhard saját későbbi szavaiból kitűnik, előbbi sorai tulzók.

²⁾ *Eginhard* u. o. ad annum 796.

³⁾ *Pray* szerint Óváron székelt az avar chagán. *Annal. Vet. Hunn. et Avar.* T. 285, 286. *Anonymus de conversione Carent. et Bojar.*

⁴⁾ *Annales Monachi Angolismi in vita Caroli M.*

⁵⁾ *Annales Fuldenses ad annum 871.*

küzdelmeinek színhelye, legtöbbet szenvedett ez ázsiai jellemű harcok folyamában ¹⁾. Az elkövetett embertelenségek hallatára, s a szlávok dúló fegyvere elől menekülők kérelmére Ausztriába siető Vastag-Károly a 885-ben kötött békével végre ismét helyreállította a nyugalmat. Svatopluk újra hűséget esküdött V.-Károlynak s Arbo visszanyerte határgrófi állását.

Maiglan vitás kérdés a történészek között, vajjon a béke alkalmával a feldult Pannonia Nagy-Morvaországhoz kapcsoltatott-e vagy sem? Constantinus Porphyrogenitus, Katona és Schönvizner után indulva, igennel válaszolhatunk ²⁾. E szerint megyénk nyugoti része a Rábáig a keleti határgrófsághoz (Ostmark) kapcsoltatott ³⁾, míg a Rábától a Dunáig s Balatonig terjedő rész Nagy-Morvaországhoz tartozott ⁴⁾. Constantinus Porphyrogenitus, Svatopluknak majdnem kortársa, 949 körül („A birodalom kormányzásáról“) írt nevezetes művének 42-dik fejezetében határozottan állítja, hogy a magyarok nemcsak morvaföldön azaz Pannoniában, hanem a Dráva és Száva között is laknak. Arnulph császár iránt tartozó hűségi kötelezettség mellett bírta tehát Svatopluk Pannonia egy részével Győr vidékét is, midőn a hűség-esküjéről megfélekezett nagyravágyó szláv fejedelem megtörésére Arnulph szövetségre hívja föl honkereső őseinket.

A Dunavölgye — tehát megyénk területe is — miként az eddigiek folyamából kiviláglik, a népvándorlások kiváló színhelye vala. Illyr, kelta, római, hun, avar, germán (marcomann, góth, longobárd, quad) és szláv népelemeket láttunk megyénk területén megjelenni, s gyors lezajlásu uralmuk után ismét eltűnni ⁵⁾. Elenyésztek s más népekbe olvadtak be, miként a feltornyosult hullám a tenger árjában.

¹⁾ Suppl. Annal. Fuld. ex Pythaeo. ad annum 884. Schönvizner id. m. 216. l.

²⁾ Constantinus Porph. 81, 177. l. bonni kiadás. Schönvizner id. m. 221—235. l. Katona: Hist. pragmatica Hung. P. I. p. 51.

³⁾ Arnulf adományozásait 888-ban Sabariában s vidékén l. Annal. Fuld. s Fejér: Cod. dipl. I. k. 220 s köv. l.

⁴⁾ A Balaton vidékén lakó szlávok felett 861 óta mint Lajos német király hűbérese, a Ratiszláv morva-szláv fejedelem által elűzött Privina uralkodott; fia Kozel halála után Vastag-Károly e pannonföldi hűbért is Svatoplukra ruházta. Kozel fia: Barszláv elpártolva Svatopluktól, 885-ben Arnulph hűbérese lett. *Safaryk*. id. m. I. k. 801 s köv. l. *Lányi*: Magyarföld hazája című kézírata szerint (81. l.), Arnulph Svatopluk halála után a morva-szlávok pannoniái területét Barszláv hűbértokához kapcsolta.

⁵⁾ Megyénknek a N.-Duna által elválasztott éjszaki része (Csilizköz) az itt váltakozva uralgó marcomannok, quadok, hunok, scirrek, herulok, rugiak, góthok, longobárdok egyes csoportjai által lehetett megszállva az avar és szláv uralom föltüntéig.

Honalapító őseink egy évezred előtt a népvándorlások utolsó hullámcsapásaként lepték el a Duna s Tisza virányait. Az Arnulph császárral kötött szövetség díja a mai éjszak-nyugoti Magyarország vala; a Kárpátoktól a Morva s Duna folyóig, tehát megyénk északi része Huba vezér személyében már a magyart uralta, midőn Árpád a honalkotás nagy művének befejezésére, Pannonia elfoglalására indult. A megtört Svatopluk halála után egymás közt is viszálykodó fiainak gyengesége¹⁾, a német birodalom laza és zavaros belviszonyai Gyermek-Lajos alatt könnyűvé tették Pannonia elfoglalását. Árpád attól tartva, hogy talán az egyesült német-szláv haderőkbe fog ütközni a Közép-Duna mentében, ez irányban maga nyomult seregének harmadik osztályával. Miután a morva-szlávok seregét Bánhidánál (Tata vidékén) megsemmisítette, Béla király névtelen jegyzője szerint: „Árpád vezér és vitézei Szt-Márton hegye mellett tábort jártak és a sabariai forrásból mind ők ittak, mind állatjaikat megittatták, majd a hegyre (Pannónhalmára) felmenvén s Pannonia földjének szépségét látván, nagyon örvendeztek, és onnan kimenvén a Rábáig és Rábcaig jöttek, sőt ezeken túl is kelvén a karantán föld egy részét is beszáguldozták, s nagy martalékkal tértek vissza.“ A nagy részben elfutott lakosság helyét a sereg nyomában a Dunán átkelt magyar népség azonnal mindenfelé megszállotta. A róna földről származott nemzet nem kedvelte a hegyes, bércees vidéket, s a benntalált népséget ott békében hagyta élni, megelégedvén hódolatukkal²⁾. Ebből következtetjük, hogy megyénk síkjain is magyarság telepedett le, ámbár annak nagy részét Árpád a maga számára foglalta le; sz. István különben alig ajándékozhatta volna meg a győri püspököt, győri káptalant, sz. Adalbert prépostságot, a bencéseket, a Hédereket megyénkben annyi birtokkal, ha az valamely törzs szállása lett volna³⁾.

Minő viszontagságokon ment át Arrabona s vele megyénk e futólag vázolt népvándorlások viharaiban, — bizonytalan. Annyi bizonyos, hogy a föl-alá költöző népek okozta romok közepette Arrabona, habár jólétében, lakosságában megfogyva, fönnállott még a magyarok letelepedése idejében is. A 8-ik század vége felé élt ravennai (névtelen) földleirő még megemlíti városunkat⁴⁾.

¹⁾ *Luitprand. lib. II. C. I.*

²⁾ *Horváth M.: Magyarok története I. k. 45. l.*

³⁾ *Ráth K. id. ért. Győri Közl. 1858. évf. 49. sz.*

⁴⁾ *Revennts edit. Abrahami Gronovii. Lugd. Batav. 1772. l. IV. p. 779. l. Czech id. ért. 345. l.*

Szt. István uralma nagyszerű fordulatot jelez nemzetünk életében. A vezérek korabeli hadi kalandok betiltása, a nyugoti népektől kölcsönzött s a nemzet szelleméhez idomított reformjaival megyénk területén rendezett államélet veszi kezdetét. A hadi kalandok folytán rablásra hurcolt nagy számu német, olasz és szláv keresztény foglyok, a német szomszédság s részben közvetlen fejedelmi behatás alatt megyénk magyar és — Zsolt által letelepített besenyő lakossága gyorsan ment át az erkölcsök és eszmék ama forradalmán, mely a kereszténység s vele a polgárisodás győzelmével végződött. E szerencsésen kiállott nemzeti válság mentette meg nemzetünket az avarok gyászos sorsától, nyugot megtorló visszahatásától, s ez tette lehetővé, hogy annyi népromok fölött, ezredéves küzdelmek után maiglan magyar szó hangzik a Rába, Rábca s Duna partjain! *)

A megye árpádkori térképének igazolása **).

Sztachovics Remigtől.

- A gaar, villa. 1267. Fejér C. D. IV. 3. 423. Villa Agaar Pauli, ab occidente praedii Giurmoth.
- Arpad, terra Reginalis. 1270. Ráth K. H. Okmt. I. k. 48 l. most a Bőösi határ része (Pozsony-m.).
- Arpas, portus. 1037. Privil. S. Steph. Regis. — 1222. terra Bysse-norum de Arpas. Pannh. orsz. ltár Capsa V. E. Privil. Juliae. Palatini super Libertate Byssenorum. m. Kis-Árpás.
- Asscun, villa, populorum Reginae. 1235. Pannh. lt. Capsa V. W. 1250. Pannh. ltárból Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. Reambul. metar. „Hymud quae alio nomine Nelka dicitur . . est conterminalis per circuitum cum his villis Nulos, Ganth, Nema, Tapan, Toryan et Asscun.“ m. Asszonyfa.
- Assuantheu, praedium, emtum 1226. Pannh. ltár Capsa XVIII. T. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1. okm. Servientes Ecclesiae S. Martini, 15 manisiones m. Ásványtő, csárda a N.-Duna partján.
- Bana, Eccl. S. Crucis de Bana. 1249. Pannh. ltár Capsa VI. O. Castrum, ad Zuluga-Gewr pertinens, cum Werth terra Castri Bana. 1256. Fejér C. D. IV. 2. 367. m. Bana, Komárom-m.

*) A történelmi fejlődés fonalát »a megye helytörténete« 490. lapon szövi odább. — Szerk.

**) Fölvettük ezen igazolásba azon helyeket is, melyek nem tartoznak ugyan megyénkhez, de térképünkön láthatók s ennek mintegy keretét képezik.

- Barath**, villa. 1200. Udvarnici Regis. Fejér C. D. II. 382. Barathy in Sokorow alias Baratsucoruo. 1251. Pannh. lt. Capsa LXII. O. Vinitores Regis. 1266. Fejér C. D. VII. 5. 346. — XV-ik században Zeutheur v. Sötör néven. Pannh. ltár. most Nagy-Baráth.
- Barsonus**, praedium. 1221. Pannh. lt. Capsa IV. B. — 1249. Populi Reginae Templariis donati. Pannh. lt. XXXIII. Z. — 1250. Árp. Okmt. II. 1 okm. „Hech aliter Barsonus . . . novem mansiones et isti sunt de genere Curialium Comitum, et debent fieri, si homines boni et fideles fuerint.“ m. Bársonyos. (Veszprém m.)
- Barbacz**, villa. 1251. Fejér. C. D. IV. 2. 88. m. Barbacs.
- Bedegh**, terra. 1161. Fejér C. D. VII. 5. 121. m. Bödöge.
- Beus**, terra jurisdictionis Reginalis. 1270. Ráth K. H. Okmt. I k. 48 l. m. Böös (Pozsony m.)
- Bobut**, villa. 1262. Ráth K. H. Okmt. I. 36. és 1270. I. 47. m. Kis-Babóth.
- Bolon**, villa. 1252. Fejér C. D. VII. 5. 306—7. „Villa Medve . . versus aquilonem tenet metam cum villa Bolon, quae est Ecclesiae B. Virginis Jauri.“ — 1270. Ráth K. H. Okmt. I. 50 l. „terra pulsatorum Ecclae Jaurin. de Bolon.“ m. Balony.
- Boych**, villa. 1252. Fejér C. D. VII. 5. 306. m. Nagy-Bajcs.
- Budrug** „Tanya cum tributo de foro et portu.“ 1240. Pannh. lt. Capsa V. C. m. pusztahely Vének átellenében.
- Buhun**, villa. 1240. „Jobagyones Castri Musun.“ Pannh. lt. Capsa LIX. Cec. m. Böny.
- Capa**, villa. 1267. Fejér C. D. IV. 3. 423. „Capa Joannis filii Nicolai de Babuna, a meridie praedii Giurmoth. m. puszta hely.
- Capi**, terra 300 iugerum castri Geuriensis. 1209. Fejér C. D. VII. 1. 190. — Kapy, terra. 1251. Fejér C. D. IV. 2. 88. m. Kapi.
- Catlu**, praedium. 1210. Pannh. lt. Capsa V. F. Donatio Catlu et Opus fratris eiusdem. 1220. Capsa XXXI. V. Catl. — 1221 és 1226 Cald; továbbá Caltháza, Kátháza. m. Káti puszta. (Veszprém-megye.)
- Cebh-Ruozd**, villa Cebh Comitiss, quae alio nomine similiter vocatur Ruozd. Jobagyones liberi serviunt Monasterio in equis propriis, sed alia officia non faciunt. 1250. Pannh. ltár. közölve Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. 1363. Cebhroazd. Győri tört. füz. I köt. 25 l. Ráth K. „Asszonyfai levéltárában“. A győri káptalan okmányaiiban a Cebhek neve mint Comites Curiales sokszor fordul elő. Nagy- és

- Kis-Ravazd között hatvan holdra ment Cebh-Ruozd területe, mely most a ravazdi határ része.
- Chechun, possessio. 1258. Pannh. lt. Capsa XXIII. K. Conradus filius Petri de Chechun. — Chechun major et minor, possessio. 1282-ben mint Donatio S. Ladislai Regis okmányokkal védelmeztetik. Pannh. lt. Capsa XXVI. V. m. Csécsény.
- Chylch, aqua. 1270. Ráth K. H. Okmt. I. 49. „Deinde venit (meta) ad aquam Megeag vocatam . . dehinc venit ad aquam Chylch.“ m. Csiliz.
- Chimudi, villa. 1001. Privil. S. Stephani Regis. — Hymud, villa. Privil. S. Ladislai R. — Hymud alias Nelka. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. „Jobagiones equestres udvornici, coci, equestres servientes, pelliparii, tornatores, lotores, tavernici, praecones, pistores, sutores, marcium parantes, fabri, carpentarii, összesen 167 mansiones.“ m. Nyalka.
- Chituan, possessio. 1270. „Egidius Comes de Chituan emit sedecim jugera in Turdemech. Fejér C. D. VII. 3. 66. m. Csikvánd.
- Chonuk, villa. 1216. Pannh. lt. Capsa XXXI. G. — 1234. Fejér C. D. VII. 1. 239. m. Csanak.
- Chunthey, alias Gund, villa. 1240. Pannh. lt. Capsa V. C. Donatio. „Heruch de villa Chunthey . . Chunthey penes Danubium cum Tanya Budrug, cum tributo de foro et portu Budrug.“ Most puszta hely, Gönyőtől nyugotnak.
- Cychou, praedium. 1226. Pannh. lt. Metales. — Cychou, villa. 1268. „quae est Castri Kamarun. Fejér C. D. IV. 3. 453. m. Csicsó. (Komárom m.)
- Coun, villa. 1228. Ráth K. H. Okmt. II. 4. m. Kóny.
- Cruciferorum villa. 1260. 1269. 1271. Fejér C. D. VII. 5. 347. Czech János jegyzete szerint „vulgo János Pap országa; Villae Baráthy contermina est sub nomine Nagyrét.“ — 1271. Fejér C. D. VI. 1. 147. „placuisse et placet hospites nostros de Jaurino, ad Castrum transferre Jauriense . . populos Episcopi et Capituli Jauriensis . . adhuc ut pro aedificiis reparandis virgas et palos habeant.“
- Curumzue, possessio. 1206. Fejér C. D. IV. 1. 36. javítva VII. 1. 170 és 171. l. „Petrus de Vkas et quidam alii de Curumzue Geuriensis Dioecesis — item Dianus et filii sui Michael et Paulus et quidam alii Geuriensis Dioecesis — Conventum de Monte S. Mariae in Hungaria possessionibus et bonis aliis spoliarunt, usque ad effusionem sanguinis in quosdam fratres (eiusdem Conventus)

- manus iniecerunt. Korumzo, 1389. X. 1. 544. — Koromzo, 1436. X. 7. 820. — Azonban már 1345. Koronzou, villa. Fejér C. D. IX. 1. 334. m. Koroncó.
- Dym, Capella S. Nicolai in — 1231. Pannh. Orsz. lt. Capsa I. F. Comes Gugh pro Capella S. Nicolai fundat sacerdotem et perpetuam lampadem. m. Deém (Veszprém-m.).
- Dombotelek alias Chikator, villa; sz. István idejétől a varsányi birtok alkotó része; de 1356-ban mint gyarmatosított villát Porva helységgel együtt Gara Miklós, 1656-ban pedig János, Zsigmond, Mihály és Imre galánthai Eszterházy grófok, ellenmondás dacára, elsajátították. m. Sikátor. (Veszprém-m.)
- Durug, terra. 1252. Bela Rex Marcello Comiti nomine Mortun terram Durug Posoniensis et Musuniensis Castrorum donat. Quae siquidem terra in parte orientali commetanea est terrae villarum Olup es Uruz; ex parte merid. Generationis Patruh; ab occid. vero tenet metam cum Jobagionibus Castri Musun, et ab aquilone cum populis villae Durug. Pannh. lt. Capsa LVIII. O. Durug, villa. 1329. Pannh. lt. Capsa IX. H. Három részből áll: „plaga orientis alia possessio Durug vocata Dominae reginae; a plaga merid. jobagionum Castri Musun; a plaga vero occid. possessio Abbatis S. Martini de Sacro Monte Pannoniae.“ m. Püspök-Alap főrésze.
- Ecch, villa. 1185. Servientes Castri Jauriensis. Pannh. lt. Capsa XIX. L. Bela III. Dominicum et Helus fratres Nutricis filiae regis, ex servientibus Jobagiones castri; Vasard et Vendegh filios eiusdem Nutricis Liberos declarat. — Ecch, 1240. „Vinitores Regis, — de una vinea, quam ipsi iidem colebant, de media parte vini duae partes nobis, terciam vero Comiti Jauriensi, media parte eis remanente pro cultura sua, solvere consueverunt.“ Ráth K. H. Okmt. III. 5. m. Nagy-Écs.
- Elchen, praedium „quod alio nomine vocatur Barba. Civites Castri Barba. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. m. Borba, puszta.
- Erecu, lacus. Privil. S. Ladislai R. (sine anno) Confirm. per Andream II. et Belam IV. Pannh. lt. Capsa II. B. IV. A. — Erechtu, praedium 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. „aratores, habent terram ad duo aratra.“ m. Erecs-puszta. (Komárom m.)
- Eurem v. Eurven ad villam Guny. Pannh. lt. 1223. Capsa I. Z. 1225 Capsa XXXI. B. „Tertiam partem Danubii integraliter, quae Tanya dicitur, quae Castrensibus Zulga-Geuriensibus et Udvornicis Regis de villa Guny contingebat, cum tota tertia parte voraginis, quod vulgo Eurem dicitur, infra omnes terminos eiusdem villae,

- contulimus.“ (Más a Vágmelléki Eurem.) Pannh. levéltár 1222. Capsa I. A. m. tanya Gönyő alatt.
- Eurkyn, villa. 1250. Pannh. lt. után Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. „Vinitorum mansiones 28. Jobagiones ad 35 aratra.“ — 1286. Pannh. ltár Capsa III. C. „Ecclesia S. Michaelis Archangeli in dicta Eurken habita.“ m. Örkény.
- Felkerth, terra, 1037 és 1086. Pannh. lt. Capsa XIV. A. XV. Oo. Hogy neve a népnelyvén változott, mutatja a 18-ik század elejéről fennmaradt megjegyzés: „Modo Hencse, aliis Incheö, rusticis Hugyó-Hegy, alias Lencse-Szél.“ A kis-megyeri pusztának déli nagy út mellett eső része volt, mely egykoron a nyuli határba tartozott, és a 14-ik században pertárgy lett: „Colomannus (II.) Eppus Jauriensis, quoddam privilegium D. Caroli Regis praeclarae memoriae Patris sui Charissimi produxit in causa Nyul, Megyer et Felkert.“ 1368. Pannh. lt. Capsa XXXII. L. és LI. D.
- Felsok, ellentétben Olsukkal vagyis a szt-mártoni vár a mezővárossal — egyedül a vásárt engedélyező királyi okmányokban fordul elő; és csakugyan a vásárok 1786-ig fenn a vár körül tartattak meg. — 1334. 1453. Pannh. ltár.
- Feyreghaz. 1220. Pannh. lt. Capsa XXXI. V. Metales Capli Jauriensis „pro Ecclesia Feyreghaz, terrae viginti aratrorum, ex donatione Catlu.“ 1630. Feyregház vagy Fell-Egyház. — 1670. Fejéregyház alias Táplan. — 1694. Fejéregyház alias Félegyház. Ezt 450 évi háborítlan birtoklás után, 1657-től 1720-ig tartó perben Pannonhalma elvesztette. Pannh. ltár. m. Táplány.
- Ganth, villa. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. „Hymud est conterminalis per circuitum cum his villis Nulos, Ganth, Nema, Tapan, Toryan et Asseun.“ Nevét fönntartja a gyánti dülő, mely Mindszent nyugoti határával szomszédos; most a pázmándi és nyalkai határ részét teszi.
- Giurmoth, praedium. 1267. Fejér C. D. IV. 3. 423. „Dos Dnae Annis relictæ Nicolai de Babuna, vicinas villae Giurmoth, Capa, Agaar.“
- Giurmoth, villa. 1267. l. f. Bucharîi Regis. m. Gyirmóth.
- Guechy, terra. 1244. Pannh. lt. Capsa XXXI. L. egy része Udvarnici Regis. m. Gicz. (Veszprém-m.)
- Guenau, villa 1222. Gunyu 1225. II. András a már birt 30 mansiohoz a 15 hátralevőt Szent-Mártonnak adományozza. — Gunu 1227. Pannh. ltár: „De Jobagionibus ad nostram Reginam pertinentibus,

- qui ad exercitum ire solent.“ Gönyőt, Sághot, Tápot és Szent-Miklóst 1537-ben Török Bálint rabolta el, 1626-ban megtartotta Eszterházy János.
- Gugh, possessio. 1267. Pannh. lt. Capsa XII. B. Comes Conradus filius Kulchey de Gugh Monasterium S. Martini, uxor eius illud Vallis Veszprim. ingreditur, et partem suam de Gugh Ecclesiae S. Martini donant.“ m. Gugh, puszta.
- Harazthy, villa. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. Fyus conterminalis cum Harazthy. — Horozt, 1268. Fejér C. D. IV. 3. 452. Horozt inter Fyus, Kulchud, Gyuler et Thon. m. puszta hely, Füss mellett (Komárom-m.)
- Heche, praedium. 1172. Pannh. lt. Capsa IX. N. Donatio Conradi Comitis de praediis Heche (et Sisou-Csicsol Somogy-m.) cum tribus vincis in Mefu (Ménfő). — 1221. possessio. Metales Capli Budensis pro Heche. Capsa IX. O. m. Hecse, puszta.
- Hédervár. Ennek Gejza fejedelem korában, 990 körül, Hederich és Wolfger Alemanniából származó hamburgi gróf testvérek által eszközölt építését — bőven adta Ipolyi Arnold „Csallóköz műemlékei“ című munkájában, 162—171 l.
- Horozthy, possessio (?) 1251. Fundatio Praepos. de Móriczhida. Fejér C. D. IV. 2. 86. „Item in Pok contulimus terram ad duo aratra . . quae ab occidente tenet metam cum Jobbagyonibus Agazonum Regis de Horozthy.“ m. szántóföld, Téth közelében.
- Jaur-yana, civitas. 1009. Fejér C. D. I. 292. — Geor, 1111. Fejér C. D. II. 57. tovább Geur, Gewr és 1218. Theiner Monum. Hung. I. 26. okmány: „Petro Joriensi Episcopo“. Ezzel egy származásu a magyar Győr. — Moson-sopronyi horvát nyelven mai napig Jur. Németül Raab. A római Arrabona kelta értelme: „a folyó melletti lakhely“.
- Ikreu, possessio. 1324. Fejér C. D. VIII. 2. 562. m. Ikrény, puszta.
- Ilbew, villa. 1210. Donatio Opous fratris Catl. Pannh. lt. Capsa V. F. Ilbeu, 1221. Confirm. Andreae II. ismételve 1226. Capsa IV. B. — Elbu, Fassio Relictae Opouch de villa Sceuleus et terra Elbu 1240. Capsa VIII. H. — 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. „Libertini 35. mansiones. Conterminalis cum villis Beth, Vend, Tarcan; ceteri vero cometanei sunt populi Reginae.“ m. Ölbő, puszta. (Komárom-m.)
- Jormot, praedium, 1157. Pannh. lt. Capsa VII. B. Adalbertus iussu Geyzae Regis Rogerio Regi Siciliae verba legationis laturus,

dispositionem in mortis casum facit de bonis suis Narage, Philes, Druc, Sac, Jormoth (et Gormoth), Priza, insula Obde.“ — Gyarmath 1268. Fejér C. D. IV. 3. 488. m. Gyarmath.

Yren v. Iyren, possessio. 1257. Pannh. lt. Capsa III. Q. Metales „inter Eurkyn, Durugh et Peer . . cum loco Ecclesiae S. Gregorii Papae quondam inibi habitae. Yrent a Tatár elpusztította. Pannh. lt. Capsa III. P. 1262. — C. III. C. D. 1263. „Ad plagam meridionalem sunt duae metae iuxta viam antiquam, quae vulgariter Sokorout vocatur.“ m. szántóföld a peéri határban.

Kezw, villa, Castrensius de Camarun. 1268. Fejér C. D. IV. 3. 446. m. Keszi. (Komárom-m.)

Kis-Ruozd, praedium. 1363. A Győri történ. füz. I. k. 15—49. és 116—154. l. Ráth K. által közzétett „Asszonyfai Okmánytár“ elkülönítve adja Nagy-Cebh és Kys-Roazd rég egymástól független helységeket. Határaik árkok által most is fölismerhetők. — Fejér C. D. IV. 2. 485. okmánya nem 1259-ről, hanem 1509-ről, Kis-Ravazdnak a főapátság által történt megvételéről szól. Capsa XXIV. A. — most a ravazdi határ részét teszi.

Kulchud, villa. 1252. Fejér C. D. VII. 5. 305. „Item contulimus (Praepos. de Thuruch) duas villas Kulchud et Negeven vocatas, una cum populis nostris condicionariis, in eisdem villis residentibus ad castrum Gulguch quondam pertinentibus (qui) tenentur de singulis decem mansionibus in uno curru proprio ad praedictum monasterium de Thuruch . . honora seu victualia deportare.“ U. o. 307. lapon: „curriferi in duabus villis Kulchud et Negeven existentes tam tributum quam collectam in medietate solvere teneantur, prout eorum condicio id requirit ab antiquo.“ Azért a Fejér C. D. VII. 5. 346. téves „cruciferos nostros in duabus villis Kwlchud et Nageven“ — curriferos szóra javítandó. — 1535. Pannh. lt. Capsa X. H. szerint zalamegyei Lessence-Istváddal becseréltetett. m. Kulcsod.

Kus, possessio. 1270. Fejér C. D. V. 1. 28. „possessiones Kus, videlicet terram Castri Musuniensis, et terram Thet, terram Byssenorum, vicinam terrae ipsius de Pok, in Comitatu Jauriensi existentes.“ Minthogy Kus helyisége szorosabban meghatározva nincs, nem tehetjük azt a rába-patonai „koosi“ dűlőre.

Lazy, villa. Privil. S. Ladislai R. — 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. „Jobagiones equestres, pelliparii, carpentarii, praecones, udvornici, servi aratores.“ m. Lázi. (Veszprém-m.)

- Malomsok**, terra. 1271. Fejér C. D. V. 1. 148. „Contulimus et eisdem (Civibus Jauriens.) terram Castri Jauriensis, Malomsok vocatam, ultra Danubium usque Zamoly existentem.“ Helyén most Révfalu és Ujfalu.
- Marchytha**, locus. 1228. Metales de Con. „progredditur meta ad viam per quam tenditur de Con ad Marchytha.“ Ráth K. H. Okmt. II. 5. — „Datum apud pontem Mauricii.“ — 1242. Fejér C. D. XI. 399. — Maurichida, terra. 1251. Fejér C. D. IV. 2. 85. m. Mórighida.
- Markata**, villa. 1282-ben mint sz. László király adományát — ennek okmányaival sikeresen védelmezte Pannonhalma. Capsa XXVI. V. most Markota.
- Medve**, villa, Castri Poseniensis. 1252. Fejér C. D. VII. 5. 306. „Versus aquilonem tenet metam cum villa Bolon, quae est Eccl. B. Virginis Jauri. . . versus orientem contiguatur terrae villae Rodvan, quae est Abbatis de Zobur,“ m. Medve.
- Menfu**, csatahely, 1044. jul. 5. Szalay, Magyarország Tört. I. 135. — Mefu, vinitores 1172. Pannh. lt. IX. N. — Menfu, villa. 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. „Thuno conterminales habet villas Menfu, Pech et Szemere.“ m. Ménfő.
- Merena**, villa. 1220. Pannh. lt. Capsa XXXI. V. Metales Capli Jaurin. terrae viginti aratorum pro Ecclesia Feyreg haz; — hol Martinus de Merene aliter Meger mint Commetaneus jelen van. — 1221. Capsa IX. O. Metales Capli Budensis pro Heche. — 1638. Tarisznnyavár neve alatt fordul elő. m. Kis-Megyer, puszta.
- Mindszent**, possessio. 1235. Pannh. lt. Capsa LXVIII. E. „Partem quoque quam habetis in villa et terra de Nema, cum Ecclesia Omnium Sanctorum.“ — Mindszent, villa. 1324. Capsa XIX. Cc. m. Mindszent.
- Mulunsuk**, possessio. 1325. Ráth K. H. Okmt. III. 76. m. Ó-Malomsok.
- Mycud**, villa. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. Semyansuka conterminalis cum villis Poznan et Mycud.“ — 1253. Pannh. ltár Capsa IX. E. „Fassio Viduae Comitum Hab, super terra sua Poznan, titulo Dotis ab Andrea de Vigman, Nicolas filio et Mykone filio Myke acquisita, cum quatuor vineis in Poznan — Sukuro habitis — Ecclesiae S. Martini donatis.“ m. szántó föld, Ságli mellett.
- Nageven v. Negeuen**, villa. 1252. Fejér C. D. VII. 5. 307. és 346. „Condicionarii et curriperi regis in villis Kulchud et Negeuen.“

- Pusztá helyén — „negyven“ nevű dülön — mint emeltebb helyen épült a kulesodi major.
- Nagy-Megyer, villa. 1252. Fejér C. D. VII. 5. 303. és 307. „Vinitores nostros de Sokorou iuxta Jaurinum in villis Ech, Sceuleus, Meger, in Barath, in Nul, in Tarian, et in maiori Meger (igy a 303. lapon, 307-iken pedig in villa Jauriensi) constitutos — dimidiam collectam et dimidium tributum solvere debeant.“ Ugyan így 1266. Fejér C. D. VII. 5. 346. Határa Szabadhegy nyugoti határába olvadt, mert Szabadhegy keleti részét a szent-mihályi possessio adta.
- Néma (Chák-N.) villa. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. „Hymud conterminales villas habet Nulos, Ganth, Nema, Tapan.“ További okmányokban: Csák-Néma. m. pusztá.
- Néma (Kolos-N.), praedium. 1226. Pannh. lt. Capsa XVIII. T. m. Néma. (Komárom-m.)
- Novac, terram, 1210. Geuriensi castro subtractam Poth Palatino contulimus. Fejér C. D. III. 2. 472. m. Novák, pusztá. (Moson-m.)
- Nulos, terra, 1137. III. Béla megerősíti Hoda ajándokát. Pannh. ltár Capsa XXVI. O. — 1271. Capsa III. N. Metales de Nulos; most a „nyuldomb“ a péri határban tartja fenn e régi birtok emlékét.
- Nul, villa. 1037. Priv. S. Stephani pro Mon. S. Mauricii de Bel. — Nulu 1086. Priv. S. Ladislai. Pannh. ltár. — 1240. Ráth K. H. Okmt. III. 8. Servientes Castri Jauriensis. — 1252. és 1266. (I. Nagy-Megyer) Vinitores Regis, subsunt Comiti Pincernarum, sicut in Toryan, Ech et Sagh. — m. Nyul.
- Obde, insula. 1157. Pannh. ltár Capsa VII. B. Donatio Adalberti (I. Jormot.) Abda, villa. 1208. Fejér C. D. III. 1. 67. Monasterii S. Martini. 1221. Pannh. lt. Capsa IV. B. „Item dederunt Leustachius et Hylta in insula Abada praedium unum cum decem mansionibus libertinorum.“ 1225. Comes Demetrius et Fabianus Miles Montem Quizin et insulam Obde occupant, et alii usque circa 1360 detinent; idem facit Caplum Jauriense a 1360—1414, quo insula inter Capitulum et Monast. S. Martini dividitur. Pannh. ltár Capsa VII. D. XI. K. VII. L. XXI. N. — Abada 1255. Fejér C. D. IV. 2. 323. Mos antiquus in exigendis tributis, Tributariis de Jaurino, de Abada et de Fizegtu observandus praescribitur. Stephanus V. idem confirmat 1270. Hormayr, Wien. I. köt. Dipl. XXX. m. Abda.
- Ohsun, villa. 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. „Nomina Jobagionum Nicolaus, Mocus, Suprun, cum propria terra eorum haeredi-

taria“. Mocus, Suprun mint apátsági jobbágyságok a 1235-iki pycudi okmányban fordulnak elő. Birtokuk a szent-mártoni község határának déli részét képezi.

Olsuk, praedium. 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. az elpusztult Pannonia praedium helyén, mégis már 57 mansioval: „vinitores, artifices, fabri, pulsatores — qui omnes sunt servi empticii et donati.“ Olsuk 1582-ben Alsok nevét „Szent-Márton“ névvel váltotta fel.

Olup, villa. 1233. Pannh. lt. Capsa III. A. XXVIII. C. Portitores Capellae Abbatis. Zenpetur-Olup, 1286. Capsa III. C. „cum loco Ecclesiae S. Gregorii Papae. Jobagiones liberi 8 mansiones, equestres servientes 9 mansiones, pulsatores 8 mansiones, sacrifici 6 mansiones.“ m. Rét-Alap, puszta.

Pannavad, villa. 1037. Privil. S. Stephani R. Capsa XIV. A. — 1086. Priv. S. Ladislai R. Capsa XV. Oo. m. Ponyvád.

Pannonia, praedium. Privil. S. Ladislai R. Pannh. lt. Capsa II. A. Szent László s a következő árpádházi királyaink a pannonthalmi birtokot megerősítő okmányaikban bizonyítják: „Primum praedium est Pannonia“. „Monasterium S. Martini supra Pannoniam situm.“ Chronicon Hierosol. II. 1. ad a. 1096. „Rex Colomannus iussit eosdem (30) legatos Ducis, honorifice in palatio suo hospitari, in loco qui dicitur Pannonia, ubi per dies octo, omnia eis necessaria, in ipsa regis mensa, affluenter ministrata sunt.“

Pánzsá. Tarjától délnek ezer lépésnyi távolban tizenkét forrásból java viz fakad, mely a kerekedői tavat képezi. Emlékszik róla a Névt. Jegyző (50. fej.) „Dux autem Arpad et sui milites sic eundo iuxta montem S. Martini castra metati sunt, et de fonte Sabariae tam ipsi quam eorum animalia biberunt.“ A forrásokból képezett halastavat említi az 1258-iki Pannh. ltár Capsa XI. L. okmány: „Retulit — — talem inter eos pro bono pacis fuisse divisionem. Quod dicti populi dedissent centum iugera terrae, quorum triginta sunt finata, septuaginta vero campestris Abbatibus (S. Mauritii de Bel) certis metis assignata, excepta Piscina, foeneto et terra pascuali, quae sunt in communi relicta sine divisione.“ Lásd alább: Sabarianál.

Patas, terra, 1270. Fejér C. D. V. 1. 96. „Stephanus privilegium Belae regis de terra Patas Monialibus in insula leporum donata confirmat.“ Ugyanezek birták a szomszéd Zakalust 1383. Érseki ltár DD. „terrae superioris Zakalus inter apud manus Religiosarum

- Dominarum Sanctimonialium de Insula Leporum habitae.* — Pottouch, villa. 1268. Fejér C. D. IV. 3. 451. „Villa Fyus in una parte ad occidentem tenet metam cum villa Pottouch ad lacum vocatum Megeag; postea transit aquam Chelch ad villam Radovan, ubi finis est terrarum dictae villae Fyus.“ m. Patas.
- Patona*, villa. 1253. Pannh. lt. Capsa LVIII. C. Bucariorum Domini Regis. m. Lovász-Patona. (Veszprém-m.)
- Pech*, villa. 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. „Tényő conterminalem habet villam Menfu, Pech et Zemere.“ m. Fel-Péc.
- Per*, villa. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. „Preke — est conterminalis cum his villis videlicet Nul, Per, et secunda villa Preke.“ m. Peér.
- Peryche*, possessio. 1220. Pannh. lt. Capsa XX. J. m. Börcs.
- Perynche*, possessio. 1220. Pannh. lt. Capsa XXXI. V. „Metales pro Eccla Feyreghaza.“ m. Börcsháza, pusztá. (Veszprém-m.)
- Peturd*, terra. 1262. Fassio nobilis Dominae Pycud, neptis Comitis Leustachii Viduae Cozmach filii Gug, super terris Peturd et Thomassy Monasterio Sti Martini donatis, cum Consensualibus et Confirmatione Belae IV. Pannh. lt. Capsa IV. G. H. J. — Petursokura. 1364. Ráth K. H. Okmt. II. k. 95. l. „metas antiquas inter Petursokura et Tharyan separantes.“ m. Péterd. (Veszprém-m.)
- Pycud*, villa. 1235. Pannh. lt. Capsa V. lit. W. jurisdictionis Regionalis. Pichurd alias Picud. Ráth K. „Asszonyfai levéltár“ Győri füz. I. k. 15—49. és 116—154 l. 14-ik században. Határának egy része a péterdi Pitscherfeld dülőt, más része a mogolyósi erdőt képezi, hol a helység nyoma most is látható.
- Pok*, villa, cum Ecclesia. 1251. Fejér C. D. IV. 2. 85. m. szántóföld. Téth határában.
- Potka*, praedium. 1258. Fejér C. D. IV. 2. 482. „Monasterio B. Joannis B. de Samboch Comes Egidius donavit duo praedia, sc. unum Zerdahely, quod aliter Keuezrekezy vocatur, et aliud nomine Potka, alias Patka, sita circa Hodholom, cum servis et ancillis, ac libertinis.“ m. Pátka.
- Poznan v. Posnen*, villa. 1250. Pann. lt. után Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. „villa populorum Reginae“. — 1253. Pannh. lt. Capsa IX. E. Fassio Relictae Comitis Hab coram Caplo Huntensi, super terra sua Poznan cum 4 vineis in Poznan-Sukuró habitis, Ecclae S. Martini donatis. — 1329. Pannh. lt. Capsa IX. C. Perennalis fassio Comitis Dethylini Castellani Castri S. Martini, super possess.

Paznan cum Ecclesia S. Emerici, et Durugh, in centum Marcis Denariorum Vienn. lat. Conventui S. Martini coram Caplo Jaur. venditis et receptis. m. Pázmánd.

Precha, praedium. 1221. Donatio Leustachii et Hyltae. Pannh. lt. Capsa IV. B. Preke, duo praedia. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. „Libertini, udvornici, servi aratores, 1 pulsator; — et est conterminalis cum his villis v. l. Nul, Per et secunda villa Preke.“ U. ott: „Aliud praedium Sagh . . conterminalis per circuitum cum tertia villa Sagh, quae est Castrensiensium, Ech, et Nul, et Preke.“ Prima Preke Söptér pusztához esett; Secunda Preke a sz. lőrinci pusztával együtt a szent-mártoni község határába jutott.

Quiar, villa. 1037. Priv. S. Stephani pro Mrio S. Mauriti de Bel. Pannh. ltár Capsa XIV. A. — Socourou-Quaar, 1086. Priv. S. Ladislai R. Capsa XV. Oo. — 1380. Beel-Kayar. Átalán Sokoró-Kajárnak neveztetett megkülönböztetésül Balaton-Kajártól, más-ként Honguntól. m. Kajár vagy Bakony-Kajár.

Rába, alias Szent-Mihal, terra. 1234. Fejér C. D. VII. 1. 239. 1323. „Orban, filius Miko de Kueszem átengedi a Rába melletti Semmyhál nevű birtokának harmadát Miklósnak, filio Leubuz de Syc.“ Századok, VII. évf. 245 l. — m. Rába-Szt-Mihály.

Rába-Szent-Miklós. XIII-ik században létét más okmányok hiányában Ráth Károly nyomán a 13-ik században épült templomával bizonyítjuk. Archaeol. Közlemények VIII. k. 53—58 l.

Rábca folyó. „Occidentem versus a Jaurino — olim Rabnicza — nunc Rábca flumen, prope Abdam pagum in Danubium exoneratur. Sub ipsa vero moenia arcis, aliud flumen, olim Arabo, nunc Rába dictum, in eundem Danubium rapitur.“ Nic. Oláhi Hungariae Lib. I. cap. VIII. §. 1. Irta 1528. körül. — Rábca a Dunába folyt a püspök-erdő és egykori jezsuiták kertje mellett. Janus Arrabonius, Dissertatio de Jaurino, Viennae 1789.

Repas, villa. 1244. Pannh. lt. Capsa XXXV. Jelenleg pusztá, a bakonybéli apátságé; a másik Répás szintén pusztá a vallás-alapé: 1258. Fejér C. D. IV. 2. 482. „Item Comes Smaragdus donavit huic Monasterio (B. Joannis B. de Samboch) villam Repas cum pertinentiis et libertinis.“ — Tényő mellett.

Rethi, villa. 1210. Terra civilium Castri Musun. Fejér C. D. III. 2. 472. m. Réthi.

Rodovan v. Rodvan, villa. 1252. „Medve versus orientem continuatur terrae villae Rodvan, quae est Abbatis de Zobur et popu-

lorum Castri Poseniensis.“ Fejér C. D. VII. 5. 294 és 305. továbbá 1268. IV. 3. 451. m. Radvány.

Roro, castrum. 1293. Fejér C. D. VII. 1. 279. m. Ráró.

Runka, villa. 1216. Emta, una tertia pars, a Joanne filio Antonii Comitiss solutis decem et septem marcis et cambiato Milertew cum iure piscationis ibidem. Pannh. lt. Capsa XXXIV. W. 1254. Capsa XII. K. Emtae Runka, Asvan cum Sylva, Insula et piscatura, pro nonaginta quinque marcis fini argenti plenarie persolutis coram et cum testimonio Capituli Jauriensis. m. Ronka, puszta. (Komárom-megye).

Ruohti cum Ecclesia S. Villebaldi. Priv. S. Ladislai „Secundum praedium est Ruohti — cum sylva una quae appellatur Hassag.“ Pannh. lt. Capsa III. A. — Roz 1137. Donatio Belae II. Regis „terram inter Toryan et Roz.“ Ruozd v. Ruozthi 1222. Capsa IX. P. VI. Q. — 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okmt „Jobagiones, udvornici, bucharii, vinitores, pulsatores.“ m. Ravazd.

Saap, terra Castri Poseniensis. 1255. Fejér C. D. IV. 2. 328. Nag-Zap, possessio. 1308. Fejér C. D. X. 1. 344. m. Szap.

Sabaria neve alatt a tatárdulásban elpusztult helységet és ennek hajdan Kerekedfőtől Écsig elterjedő határát értették. Bizonyítják ezt kivétel nélkül árpádházi királyaink és a velök egykorú római pápák okmányai: Fons sacer Sabariae; Monasterium B. Martini in Sabaria. Még 1250-ben is Sabaria helyére reámutat a IV. Béla király által parancsolt határjárás. (Árp. Uj Okmt. II. köt. 1. okm.) Keletről kezdvén Hymud, Tapan, Toryant említi és innen Szent-Mártonnak folytatván járását, így szól: Deinde protenditur terminus eius usque Sabariam, ubi dicitur natus S. Martinus et ibi in valle media est fons sacer qui vocatur Caput Pannosae, (Pánzsafő, most Kerekedfő) qui cum aliis fontibus facit rivulum sub Ecclesia S. Villebaldi et vocatur Pannosa et inde descendit usque ad villam Ech“ (l. Archaeol. Közlemények VIII. k. 98—107 l.) Most szántóföld, melyet a nép a római épületek töredékei miatt „faluhelynek“ nevez.

Sancti Adalberti, vicus. 1271. Fejér C. D. V. 1. 149. V-ik István-tól: „Dedimus (Civibus Jaurin.) populos Cruciferorum Domus hospitalis S. Joannis, nec non et populos de vico S. Adalberti.“ m. Győr határa.

Sagh, villa Castrensium et vinitorum regis. 1240. Ráth K. H. Okmt. III. k. 5 lap. 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. m. Sághegy.

1. *Sag h*, praedium, alio nomine *Hag*. 1250. *Árph. Uj Okmt. II.* 1 okm. Vinitores, servi aratores et pulsatores. Conterminalis per circuitum cum tertia villa *Sag h*, quae est *Castrensi*um, *Ech* et *Nul*, et *Preke*. „Pusztá helyén 1323 körül Kiszalu és Lalka épült. Ráth K. H. *Okmt. I. k.* 128 l. m. szőlőhegy és szántóföld.
  2. *Sá g h*, praedium. 1250. *Árph. Uj Okmt. II. k.* 1 okm. *Jobagiones*, terra ad 10 aratra. 1368 cum *Ecclesia S. Laurentii*. — 1518 *Sugó-Ságh* alias *Uj-Ságh*. m. szántóföld, szt-lőrinci határ.
- Sashalom*, locus. 1220. *Metales Capli Jauriensis* pro *Eccla Feyreg-haz*, *Pannh. Itár Capsa XXXI. V.* „incipiendo a *Pansa* directe ad *Sashalom*, exinde aliquantum ad meridiem ad viam quae ducit ad *Perynche* . . similiter ex parte *Teuteusy* etc.“ m. *Sashegy*.
- Semian*, possessio. 1216. *Pannh. lt. Semyensuka*, praedium. 1250. *Pannh. lt.* után *Árph. Uj Okmt. II. k.* 1 okm. „In praedio *Semyensuka* et *Poznan Jobagionum* 14 mansiones, vinitorum 30, tavernicorum 2, aratorum 5 mansiones.“ — 1278 possessio, szőlőkkel. *Pannh. lt. Capsa III. C.* — 1672. *Szeményszuka* alias *Apáturakla. C. XXII. K.* — m. *Selyemcsuk*, pusztá.
- Sid*, alias *Zerechyn*, villa *Civilium* et *Castrensi*um. 1256. *Fejér, C. D. IV. 2.* 402. m. *Szerecsen*.
- Sokoró*, hegy. Neve u. l. elsőben *Tényő* környékére szorítkozott, mert a *XIII.* század elején e helység *Sokoró* név alatt fordul elő; ezen század végével pedig e név főleg az egész hegységre átment, s így lett: *Barath-Soukorow*, *Sucorou-Quiar*, *Sokuru-Péterd*, de még *Sukoró-Pázmánd* is. (Orou hihetőleg kurtított *Oromu*. Van a *Rába* mellett: *Ombuzorma. 1251. Fejér C. D. IV. 2.* 87. *Mosony-megyében: Boldozorma, Komlouzorm. 1208 Fejér C. D. III. 1, 58. Pozsony-megyében: Ineuzorma, Zadurzorma. 1252 Fejér C. D. VII. 5.* 298.)
- Szent-Mihál*, possessio. 1221. *Pannh. lt. Capsa IX. O. Metales Capli Budensis* pro possess. Heche: „Hinc tendendo ad occidentem ipsam viam dictam . . qua ex *Bana* itur ad *Civitatem Jauriensem* — versus montem *Szent-Mihal* nominatum cuius pars media ad *Merena* pertineret.“ — 1693. *Promontorium Jauriense Sz.-Mihál* alias *Szabadhegy* vocatum. *Pannh. Itár Capsa XVIII. Dd. m.* *Szabadhegy* keleti része; ugyan ennek nyugoti része pedig *Nagy-Megyer* volt (lásd ezt).
- Tapán*, villa agazonum regis. 1250. *Árph. Uj Okmt. II. k.* 1 okm. — 1258, *Tapán* egyharmada *Szt-Mártoné „udvornici*“. — 1292. *Táp*.

- Jobagiones equestres, aratores, udvornici regis. Pannh. lt. Capsa I. H. m Taáp.
- Teeneu, terra. 1216. — possessio 1233. Pannh. lt. Capsa XXVIII. C. G. — Thuno, praedium. 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. Urias pannonhalmi apát 1210. 1220. 1221. 1226. (kétszer) 1227. években, királyi és pápai okmányokban mint terra és villa Soccorou vagy Sucro fordul elő, — Tényőnek, mint birtoknak föl nem említésével. m. Tényő.
- Teuteusy, possessio. 1220. Pannh. lt. Capsa XXXI. V. Metales Capli Jaurin. pro Ecclesia Feyreggaz (= Táplán); jelen van mint Commetaneus Teuteusy Domonkos és István. „Ex parte Teuteusy a Ponsa ad tres metas, exinde penes Perynche ad vias quae ad Eurkyn ferunt signa metalia fecimus.“ m. Töltéstava, puszta.
- Theke major, terra, villa. 1251. Fejér C. D. IV. 2. 87. Fundatio Praepos. de Morichhyda. „Item contulimus terram villae Theth, commetaneam terrae villae Pok, cuius terra, sicut per Marcum intelleximus, est ab occidente, et tenet metam cum Theke maiori.“ m. Teke, puszta.
- Theth, villa, terra Byssenorum vicina terrae ipsius Pok. 1251. Fejér C. D. IV. 2. 87. — 1270. Fejér C. D. V. 1. 26. m. Téth.
- Toryan Castrensiū. 1240. Vinitores Regis cum illis in Nuul, Ech et Saagh. Ráth K. H. Okmt. III. 5. 1. — 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. „secunda villa Toryan quae est Castrensiū“. — 1252. Vinitores nostros in Sokorou iuxta Jaurinum in villis Ech, Sceuleus, Meger, in Barath, in Nul, in Taryan, et in majori Meger constitutos.“ Fejér C. D. VII. 5. 303. és 307. 1. — 1266. Fejér C. D. VII. 5. 345—347. Helyén most szántóföld és Illok-erdő.
- Toryan Sti Mauritii de Beel. 1086. Donatio S. Ladislai Regis. — 1258. ad centum jugera restricta — „quorum triginta firmata“. Pannh. ltár Capsa IX. L. Ezen föld Tarjántól délnek terjedt el Kerekedföig, „excepta tamen piscina“. m. szántóföld.
- Toryan, villa Reginalis — ex qua Bela II. 1137. Pannh. lt. Capsa IX. K. donat Ecclesiae B. Martini reconsecratae — terram inter Roz et Toryan, a Civibus de Civitate Musun pro tempore possesam.“ 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. „Ecclesiae S. Martini Jobagiones 10 mansiones, sutorum 7 mans., agazones campestris, sacrifici, bucharii, udvornici; habent terram ad 15 aratra.“ m. Tarján, puszta.
- Turdemech, terra, populorum Marcidatorum regis. 1280. Fejér C. D. V. 3. 20. m. Tördemész, puszta.

- Urunkang**, villa. 1216. Pannh. lt. Capsa XII. J. Alexander et Bilud filii Alexandri de genere Opour, medietatem villae Urunkang Abbati S. Martini de monte Pann. pro nonaginta et quinque Marcis puri argenti plenarie solutis vendunt. — Urugang, possessio. 1221. Pannh. lt. Capsa IX. O. Metales Capli Budensis pro Heche „commetaneae cum Possessionibus Zent-Vid et Urugang aliter Szent-iwan et Possessione Merena et Zent-Mihal.“ — 1266. Confirm. Belae Regis. Pannh. lt. Capsa XII. K. m. Szt-Iván.
- Vamus**, villa. 1268. Fejér C. D. IV. 3. 452. m. Vámos.
- Veynic**, praedium, cum lacu Erecu (Erecs) et loco piscaturae. Privil. S. Ladislai Regis. — 1233. villa Weinik. — 1250. Árp. Uj Okm. II. 1 okm. praedium, piscatores cum 70 mansionibus. m. Vének.
- Vyloch**, praedium. 1250. Pannh. ltár után Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. Ecclesiae S. Martini udvornici 25 mansiones, aratorum 6, jobbagyonum liberorum 2. m. Illok-erdő.
- Vruz**, villa. 1252. Pannh. lt. Capsa LVIII. O. Durug commetanea est terrae villarum Olup et Vruz. — 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. Olup conterminat cum villis Buun et villa Magadia de genere Vrs et villa Bana. — 1256. Vrs villa Castri Camariensis. Fejér C. D. IV. 2. 347. m. Mező-Eörs.
- Vutheuin**, locus circa V. 1329. Ráth K. H. Okmt. II. 58. — Wetewyn, via. 1321. Ráth K. H. Okmt. IV. 130 l. m. Öreg-Eöttevény.
- Zamoly**, locus. 1271. Fejér C. D. V. 1. 148. „Contulimus et eisdem (Civibus Jauriensibus) terram Castri Jauriensis, Malomsok vocatam, quam primitus dederamus simul cum omnibus utilitatibus et pertinentiis universis — ultra Danubium usque Zamoly existentem.“ m. Zámoly:
- Zemere**, villa. 1250. Árp. Uj Okmt. II. 1 okm. „Thuno conterminalem habet villam Menfu, Pech et Zemere.“ — 1299. Fejér C. D. VI. 2. 217. „in villa Zemere“, 218. lapon „Datum in praedicta villa Zemere.“ — Geur-Zemere, possessio. 1300. Fejér C. D. VII. 3. 120. m. Szemere.
- Zenthe**, possessio. 1325. Ráth K. H. Okmt. III. k. 76. l. m. Szenthe.
- Zent-Gyd v. Vid**, possessio. 1221. Hecse — commetaneae sunt possessiones Zent-Vid et Urugang. Pannh. lt. Capsa IX. O. — Gyud-Zenpetur, possessio. 1395. Domina Margaritha Relicta Pethus Domini Iudicis Jauriensis, donat Eccl. S. Martini dimidium de Gyud-Zenpetur cum jure patronatus in Eccl. S. Petri Apostoli ibidem constructa. Pannh. lt. Capsa XX. E. — 1404. Nicolaus filius

Stephani dictus Beumorkou Hospes, Civis Jaur. „Possessionem suam nunc habitantibus destitutam, Gyid-Szent-Péter vocatam in Cottu Jaur. in vicinitate et commetaneitate cuiusdam Possessionis Monasterii S. Martini Szentivan alio nomine Urigang vocatae prope Danubium habitae, in qua quidem Possessione Gyid-Szent-Péter Ecclae lapidea dicitur et cognoscitur exstructa . . etc. Ecclae S. Martini donat. Pannh. lt. Capsa XII. G. m. Likócs, puszta.

Zent-Imre, possessio. 1253. Relicta Comitis Hab, dotem suam Ecclae S. Martini donat. Pannh. lt. Capsa IX. E. Ecclesia Sti Emerici. 1323. Capsa IX. A. 1329. villa cum Ecclesia parochiali Emerici. — 1500—1728. Ecclesia parochialis. m. szántó föld, pázmándi határban.

Zent-Miklós, villa. 1292. Donatio Andreae III. Regis Ecclae S. Martini de M. Pann. Ezen birtokot — Ság-, Gönyő-, Táppal 1527-ben Török Bálint fegyveres erővel foglalta el; Nyáry család kezeiből 1626-ban kivette Eszterházy Miklós nádor, újra elfoglalta Eszterházy János, a főapátság ünnepélyes tiltakozásai dacára. m. Táp-Szt-Miklós.

Zerdahely, praedium. 1258. Fejér C. D. IV. 2. 482. Sambochi = zsámbéki prépostságé, (l. Potka) m. major Tényő alatt.

Zeuleus, villa. 1252. Vinitores Regis. „Vinitores nostros de Sokorou iuxta Jaurinum in villis Ech, Zeuleus, Meger sat.“ Fejér C. D. VII. 5. 303. ismételve 307. lapon. — 1266. Fejér C. D. VII. 5. 345—347. „Vinitores nostros de Sokura iuxta Jaurinum in villis Ech, Zeuleus . .“ Nagy-Écs éjszaknyugoti részére nem tehetjük, mert ott 1395-ben „Mesterfa, alias nomine Ech vocata“ létezett; tettük Szőlőst a csanak-kisbaráthi hegybe, mely utóbbi a 14. és 15-ik században sok ideig elhagyatott puszta hely volt. Az eddig ismert határjárásoknál sem fordul elő.

Ziguethaga, terra. 1252. Fundatio Praepos. de Thuruch. Fejér C. D. VII. 5. 306. — Zeghye, possessio. 1505. Pannh. lt. Capsa LXV. Hh. m. Szögye.

Zoa, praedium. 1250. Árp. Uj Okmt. II. k. 1 okm. „Habet terram communem cum praedio Weynuch. Servientes equestres sex mansiones.“ m. Szava, Vének fölött. *)

*) Az egyes helyek történetére vonatkozólag lásd alább »a megye hely-történetét«.

A megye helytörténete *).

Matusek Antaltól.

Megyénk hajdani területét biztosan meghatározni nem tudjuk, de úgy véljük, hogy mint avar körsánc körülbelül 30 □ mérföldnyi területtel bírt; azt azonban kétségtelen adatok igazolják, hogy határai minden oldalról változást szenvedtek.

Jelen határait illetőleg utalunk a megye „földrajzi ismertetés“-ére (14. lap), itt csupán azon helységekről teszünk említést, melyek egykor szintén megyénkhez tartoztak. Ilyenek az éjszaki részen Bőös és Alpár, vagy mai kiejtés szerint Albár pozsony-megyei helységek, melyeket Erzsébet királynő, V-ik István özvegye, 1273-ban Lothardnak, Omode fiának adományozott. (*Czech János*: „Győr Vármegye Főispánjai“ 13-ik lap; és *Fejér György*: „Cod. Dipl.“ V. 1. 190. lap.)

A Pozsony- és Komárom-vármegyékkel határos Csilizköz — megyei legrégibb jegyzőkönyveink szerint Csiliz-kerület (Circulus Csiliz) és nem járás (processus) nevezettel bírt. Többször szakítottatott el Győrvármegyétől, — névszerint Kulcsod csilizközi falu a XVI. és XVII. századokban Komáromhoz, legutóbb az ötvenes években pedig egész Csilizköz ezen megyéhez osztatott, és csak 1861-ben kebeleztetett vissza.

Keleti oldalán sok ideig bizonytalan volt határa, s úgy látszik, hogy Győr- és Komárom-vármegyék közt már a XV-ik században fegyveres határvillongások folytak. Egyidőben Ács, Vass és Lovad komárom-megyei helységek is Győrvármegyéhez tartoztak, máskor pedig Gönyő, Nagy- és Kis-Szent-János, sőt Böny falu határának egy része is Komáromhoz tartozott. Az örökös határvillongások kiegyenlítésére 1755-ben mindkét megye választmányt nevezett ki, melytől a jelen beosztás származik.

Déli határai szintén sokat változtak, Szolga-Győr, Teleki, Pervad, Péterd, Románd, Gicz, Vanyola, régebbi századokban győrmegyei helységek voltak.

---

*) A kútföket az illető helyeken fogjuk idézni. A török adózásokra nézve a megyei, városi és káptalani levéltárakon kívül főleg szép emlékü Ráth Károly: »Hódoltság története« és a »Magyar tört. tár« VII. kötete szolgáltak forrásokul. Ez utóbbi helyen található az úgynevezett »séreلمي jegyzőkönyv« is, mely 1642-ben Szt-Mártonban vétetett fel egy megyei bizottság által a török részről okozott sárcok és sérelmek kimutatására.

Dél-nyugotról Rábaköz kerület (districtus) határolta, de mainap sopronymegyei Sebes falu a XV-ik században győrmegyei helység volt. (Czech: Győrm. főisp. 13. 1.)

Nyugotról Nováki — hajdan falu, ma puszta — szakíttatott Mosonyvármegyéhez. (Czech J. u. o.)

A megye hajdani határait tüzetesen kijelelni nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy hajdani kiterjedése, ha nem is tetemesen, de mindenesetre nagyobb volt a mainál, s körülbelől 30 □ mérföldnyi területe lehetett. (Gr. Teleky József: Hunyadiak kora, VI. k. 42. 1.)

Jelen nagyságát a „földrajzi ismertetés“ (16. lap) adja, s itt csupán azt említjük meg, hogy az 1772-ki úrbér szerint 220585 holdnyi használható földje volt. Az 1827-ki összeírásban ezen használható föld 240500 hdra tétetett, melyből 83630 hd úrbéres, 151870 hd pedig földesúri birtok volt. Ugyan ekkor az úrbéres telkek számát 2047-nek találjuk.

Mielőtt a megyében létezett és létező lakhelyek ismertetéséhez kezdenénk, nem tartjuk fölöslegesnek megyénk multjáról némi rövid rajzot előre bocsátani.

Győrvármegye a mult időkben iszonyú harcok tere volt; Győrvára pedig mint vég-vár a XV. századig nyugot, utóbb pedig kelet embertelen csordáinak pusztításait szenvedte. Kétségtelen okiratok igazolják, hogy hajdan Győr vidéke a magyar haza legnépesebb, leggazdagabb vidékeinek egyike volt, mit jelen közleményünkkel is igazolunk akkor, midőn kimutatjuk pusztult helyeink nagy számát.

Az első rombolásokat a német császárok, majd Ottokár cseh király hadai mérték vidékünkre. A XIII. században Bathu khán tatár csordája tette sivataggá. Alig kötözte be halálosnak látszott sebeit, már is kelet és nyugot határvonalává lett, székvárosát elfoglalta az osman, s később is, midőn az visszafoglaltatott, kóborló nyers hadaknak vált országútjává s többször szállásává.

A nép keresztény és török földesúrnak adózott, viselte a vármegye által meghatározott terheket, a köznemesség többnyire fegyverben állott, a közmunkát pedig a néppel többször megosztotta.

A nyomort, inséget és pusztítást főkép a gyakori hadjáratok, kóborló portyázók, és fizetetlen kalandor csapatok rablásai nevelték; ezek tették többször a népet földönfutóvá, a lakhelyeket romokká, az inséget és nyomort állandóvá. Midőn pedig a 15 éves háború alatt a hajdúk és egyéb korlátlan zsákmányra csődített fizetetlen csapatok gyakorlatba jöttek, a világ minden söpredéke szabad zsákmányra ide sereglett. Rablásnak, pusztításnak szünete nem volt. A vizeken fölül tanyázott német hadakból kisebb-nagyobb csoport a Dunán vagy Rábán

átúsztatott, lecsapott az alsó részekre, egy-két falut kirabolt, felgyújtott, ha pedig semmit sem talált, kínozta és gyilkolt. Ily portyázások megtorlására Budáról, Fehérvárról, vagy Csókakőről kisebb-nagyobb török csapat jött föl, Tó- vagy Sziget-közbe a Rábán vagy Dunán átúsztatott, szintén két-három falut kirabolt, felgyújtott, és ha talált — zsákmánynyal rakodva tért vissza.

A német, cseh, vallon és egyéb véd-had csak úgy dúlt és pusztított, mint a török, tatár.

Általában Győrvármegyének szenvedése — rövid szünetekkel — 1526-tól 1710-ig tartott.

Mikor és mikép osztatott megyénk járásokra, annak semmi nyomát nem találtuk; a győri káptalani levéltár (19-ik fiók, 2-ik csomag, 14-ik szám) 1510-ben már 4 járást említ. Az 1582-ki megyei jegyzőkönyveinkben ismét csak két járást olvasunk, belsőt és külsőt; ez utóbbi a Rábán s Dunán felül eső rész, míg a belső az említett vizeken alul eső, vagyis a megye alsó része volt, mely többször sokorói név alatt is előfordul. De be kell vallanunk, hogy a járások felosztásáról és elnevezésökről határozott biztossággal azért sem írhatunk, mert jegyzőkönyveinkben ugyanazon lapon majd belső és külső járást olvasunk, majd néhány sorral alább ismét tó-közi, sziget-közi, csilizközi, sokorói, majd sokoró-aljai, néha vizeken felül és alul eső járásokat találunk. 1543-ban megyénknek alsó részét, a mai pusztai és sokoró-aljai járásokat Soliman török császár végeltörlés fenyegetése alatt behódoltatván, a népet török alattvalóvá tette, s ekkor a terület a fehérvári szandzsáksághoz beosztva, fehérvári járás nevet nyert, s ezt Kara Mustafa bécsi kudarcáig megtartotta.

1687-ben a török uralomnak vége szakadván, hogy mily szomorú helyzetbe jutott megyénk, leghívebben mutatja az ezen évi kapu-összeírás; mert az egész fehérvári járásban összesen 17 helység állott; Zornbach András főbíró jelentése szerint pedig Győrtől Pápáig sem épületet, sem embert, de még barmot sem látott az átutazó, s pusztultság adta e két járásnak az állapotához illő pusztai nevet. 1771-ben az egyrészben német és horvát idegenek által megszállott helységek nemcsak felépülnek, de meg is népesülnek annyira, hogy az előbb lakatlan pusztaság a visszatért vagy beszállított népesség szaporodása miatt két járásra osztatott, s határu a sokorói hegység alapított meg; a Dunáig nyúló keleti rész megtartotta pusztai járás nevét, — a délnyugoti pedig sokoró-aljai nevet nyert.

Győrnek a franciák által történt elfoglalásakor 1809-ben rövid időre a vármegye ketté osztatott, a mennyiben a Duna és Rába folyók

határvonalul állapították meg a hadakozó felek között, és csak a vizeken alul eső rész tartozott magyar korona alá, a felső részek pedig francia katonai parancsnokság alatt állottak. Az előbb említett alsó rész egy ideig Téthen Zsitkóvszky Pál házában, utóbb pedig Szent-Mártonban Török János, mint idősb főbíró elnöklete alatt tartotta a megyei tanácskozásokat.

Az 1771-ki felosztás szerint Győrvármegye felosztatik 1. Győr sz. k. városra és 2. tó-, sziget-, csiliz-közi —, 3. pusztai —, 4. sokoró-aljai járásokra; e felosztással bír megyénk jelenleg is.

Szabad kir. Győrváros *).

Győr régi okleveleiben Geur, s ebből származott Jaurium, Javarinum, mai latin neve Jaurinum, német Raab neve Rabona vagy Arrabona kelta s utóbb római elnevezésből fejlődött ki **).

A jelentékeny és nagy kiterjedésű város utóbb a var kör-sánc lett, és székhelye volt Baján avar fejedelemnek, s ekkor nyerte Geuru (vártelepet, várnépet jelentő) nevét, melyből Gyür (gyűrű), majd Győr lett. (*Bartal Gy. Commentariorum Libri I. 130—131.*) Hogy Geurienses (győriek) kifejezés hajdani okmányainkban várbeli népet, vártelepet jelentett, azt több okirat igazolja. (*Fejér Gy. C. D. IV. 1. 445. u. o. VII. 5. 89. u. o. V. 1. 49. és VII. 2. 316. sat.*) „Győr és Szolga-Győr . . . földerődök valának, melyeket az előkelő személyek, maguk és népeik számára készíttettek, . . . alakját pedig gyűrű, győr fejezi ki. (*Kerékgyártó Árpád: Magyarország. I. 370. 1.*)

Árpád Győrt mint a honvédelem főhelyét jelezte ki, s a győri várnak nevezetes földbirtok-területet juttatott. Így Győr oly hirtelen emelkedett már a vezérek alatt, hogy midőn Koppány somogyi vezér megöletett, felnagyelt testének egyik része Győrnek — mint az ország nevezetesebb városai egyikének — kapujára szegeztetett. (*Katona: Hist. Ducum. 716. és Kerékgyártó Á. id. munk. I. 274.*)

Első-szt. királyunk alatt Győr a megye-rendszer bölcsőjének — a várispánságnak, nemkülönben az általa alapított püspökségnek székhelye lett. A XVI-ik századig a győri vár védelme iránt a győri püspökség is intézkedett, habár a megyei rendszer fejlődésével a győri vár castellánja rendszeren a megyei alispán volt. Szellemi művelődésünknek is kora hajtását találjuk Győrben, miután a győri székes-egyház mellett

*) Az ő- és ókor adatait »a megye kultörténete« foglalta össze; ennek elejtett fonalát veszszük itt fel. — Szerk.

**) Lásd: A megye kultörténetét. — Szerk.

e korban már közép-tanoda emelkedett. (*Toldy Fer.*: Irod. Tört. I. 69. és *Kerekgyártó Á.* id. munk. I. 65—66. 1.) Ugyanitt 1009-ben aug. 23-án országgyűlés tartatott. (*Ráth K.*: Magyar Kir. Ut. II-ik kiad. 1. és *Horváth M.*: Magyarorsz. tört. I. 141.)

A győri lakosság a vár népe volt, s természetményeinek felét adta a királynak; ezen fél rész harmada az akkori várispánt — későbbi főispánt — illette. A lakosok V-ik István királyig „Terragium“ név alatt fél fertályt fizettek. (*Fejér Gy.*: C. D. V. 1. 146.) A győri főispáné volt még a szombatnapi győri hetivásárokon szedetni szokott helypénz (tributum fori), valamint a győri és abdai királyi vámdíj felének egy harmada, melyet utóbb V-ik István 1270-ben szabályozott. (*Fejér Gy.*: V. 1. 146. — IV. 1. 194. — IV. 2. 323.)

1044-ben Győr és Ménfő között julius 5-kén Péter és Aba királyok véres csatát vívtak; ez utóbbinak Győrben tartózkodó nejét, gyermekeit és kincseit Henrik császár meglepte.

1051-ben Gebhard püspök Győrig jött élelmet szállító hajóival.

1065-ben jan. 20-án Dezső győri püspök közbenjárására Salamon király és a hercegek között béke kötöttetett. (*Horváth M.*: Magyarorsz. tört. I. 181. és *Ráth K.*: Királyok utazása, I. 4.)

1189-ben Ugrin győri püspök I-ső Frigyes keresztes seregéhez 2000 vitézzel csatlakozott, s ennek kalauzúl szolgált.

1221-ben a dömések szerzete Győrbe települván, itt iskolát állított, s így ezen korban a városban már két iskola volt. (Magy. tud. társ. évk.: II. 202.)

1241-ben Frigyes osztrák herceg Soprony és Mosony elpusztítása után Győrt rohanta meg; a várost leégette, a várat bevette, s német őrséggel megrakta, de a megyei nemesség felbőszülve a nemtelen szomszéd megtámadásán, fegyvert fogott, a várat visszavette, német őrségét pedig felkoncolta.

Frigyes osztrák herceg berohanása és a tatárok száguldozásai alatt székvárosunk elpusztult, s ez utóbbiak ellen vívott harcban György megyés püspök is elesett, „ki nemes erkölcsű és a tudományokban jártas vala“. (*Rogierius* sir. éneke 33.)

1244-ben március 23-án IV. Béla a győr-csanaki határon úgynevezett „király-szék“-nél ítélőszéket tartott. (*Czech J.*: Györvm. főisp. 26. 1.) Ráth Károly szerint már ugyanazon év március 21-én is Győrött volt a nevezett király (Kir. Utaz. I. 18.); de ugyanő Győrött volt 1253 október 3-kán és 1254 október 2-án is. (U. o. 20. lapon.)

1255-ben IV. Béla a győri vámdíj iránt is intézkedvén, ennek jövedelmét magának tartotta fenn. (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 2. 323.)

Ugyane király Omode győri püspök által vizsgálatot rendelt, vajjon a Bécs és Buda között csere-kereskedést üző és Győrött megállapodó kereskedők nem terheltetnek-e vám-zsarolással? A felterjesztett vámfizetési szabályokat a király a bécsi kereskedő céhnek megküldötte, mely árszabály — Ráth K. állítása szerint — a bécsvárosi levéltárban maig is megvan. A kereskedelem ily ápolása nem csekély előnyére volt városunknak.

1264 október 17-én a király ismét Győrött időzött. (*Ráth K.*: Kir. Ut. I. 22.) 1270 nov. 5-én pedig V. István király látogatta meg a várost. (U. o. 24.)

1271-ben Ottokár cseh király roppant sereggel ütött Győr vidékére, de a Rábca-híd leszakadása folytán ketté vált német seregen Győr előtt május 21-én fényes diadalt arattak a magyar seregek. E fél-éves hadjárat alatt Győr sokat szenvedett, s V. István király, hogy a várost virágzásra emelje, ennek jeles szabadságokat adott; u. m. szabad bíró-választást, szabad vásár-tartást, polgárait a fehérvári polgárokéhoz hasonló szabadsággal ruházta fel, őket az árúcikkektől fizetendő adó alól, sőt még a hadkötelezettség terhe alól is fölmentette, nekik néhány birtokot adományozott, egyebek közt Malomsokot vagyis a mai Révfalut. (*Fejér Gy.*: C. D. V. 1. 146.)

Enevezetesokmány szerint Győrelő lakóia majorokban — Nádorvárosban emelték első lakásaikat, és csak az V. Istvántól nyert szabadalom folytán huzódtak a mai belvárosba és a várba; a majoroki rész pedig annyira elhagyott lett, hogy a XVII. századig civitas mortuorum („holt város“) nevezettel bírt.

De szabadalmaikat a belváros részre huzódott polgárok háborítlanul nem élvezhették; jogaikban részint a püspök és káptalan, részint a főispán által többször bolygatva lettek, miért is az illetők királyi megintést is vettek.

1273-ban a magyar olygarchák által német területen űzött rablásokért az ártatlan Győr szenvedett, mert a boszúállásra jött birodalmi hadak Győrt árulással bevették, a várkapitányt — Jób pécsi püspököt és mosonyi főispánt — vasra veretvén Ausztriába hurcolták. Az előhadak után maga II. Ottokár jött 60 ezer emberrel; Győrben fiát 50 vitézzel lovaggá ütötte, hadait a vidék rablására és pusztítására szét-eresztette; de ekkor Péczy Gergely a szétterült hadakban nagy pusztítást tett; midőn pedig a magyar hadak mindenfelől védelemre tódultak, Ottokár Győrt és Rárót őrséggel megrakván, visszasietett orszáába, a magyar csapatok pedig előbb Rárót, utána Győrt

véres ostromokkal visszafoglalták, az idegen hadakat kiverték; de vérosunk ezen harcokat ismét évekig sínlette meg.

1278-ki júliusban Győr alatt lőn összpontosítva azon tábor, mely-lyel Ottokár ellen habsburgi Rudolf segélyére IV. László Marchfelden megjelent, s július 19-én a király személyesen is Győrött volt. (*Ráth K.: Kir. Ut.* 271.)

1285-ben IV. László Győr város kiváltságait és szabadalmait ismételve megerősítette. (*Fejér Gy.: C. D. V. 2. 112. és V. 3. 278—279.*)

1291 július 10-én és október 23-án III. Endre volt Győrött és az osztrák Albertnek Bécs mellett történt megveretése folytán magyar fogságba jutott foglyok kiadása helyéül Győr is kitűzetett. (*Fejér Gy.: C. D. VI. 1. 183.*)

1295 ápril 5-én III. Endre királyhoz János győri bíró, Ivánka Pál és János mint győri polgárok V. Istvántól nyert szabadalmaik megerősítéseért folyamodtak, mit az évi ápril 6-án meg is nyertek. (*Fejér Gy.: C. D. VI. 1. 346—347.*)

1318 jul. 13-án Róbert Károly Győrbe jött, s itt és vidékén mulatott aug. közepéig; innen intézte alkudozásait házassága iránt, midőn luxenburgi Henrik Beatrix nevű leányát arául kérte, utóbb pedig aráját városunkon vitte keresztül Fehérvárra. (*Ráth K. jegyzetei és Fejér Gy.: C. D. VIII. 2. 152.*) 1323-ban ugyane király a város kiváltságait megerősítette. (*Ráth K.*)

1351-ben Győr mellett a „király-széknél“ Konth Miklós nádor tartott ülést. (*Czech J.: Györvm. N. Fam. 27. 1.*)

1356 jul. 16-án Nagy-Lajos Albert osztrák herceggel szövetségét városunkban megújította. (*Ráth K.: Kir. Ut. I. 57.*)

1361-ben ugyane király Domokos városbíró kérelmére Győr polgárainak személyes szabadságát erősítette meg. (*Ráth K.*)

1366-ban „király-széknél“ ismét törvényszéki ülés (*Házai Okm. III. 184.*), — hasonlókép 1375-ben Gara alatt, és 1381-ben Győr és Komárom megyék nemességével. (*Uj Magy. Muz. 1856. 457.*)

1385-ben Zsigmond király Pozsonyból Győr városába tette át a királyi harmincad-szedést. (*Fejér Gy.: C. D. X. 3. 19.*)

1394. A „király-széknél“ Illosvay Lökös nádor tartott gyűlést. (*U. o. X. 2. 248. és 249.*)

1397-ben Győrben nemes udvarhelyet (*Curia nobilitaris*) találunk.

1386 máj. 1-én és 2-án Erzsébet özv. királynő és leánya Győrben volt, utóbb Zsigmond és Vencel cseh király Győr mellett táboroztak. (*Fejér Gy.: C. D. X. 1. 286—287. és X. 8. 212—214.*)

1402 jul. 23-án Zsigmond Győrött.

1403. Kis-Károly fia: László szept. elején Győr alá jött, mely feltárta előtte kapuit. Zsigmond Stibor vajdát és a Garákat küldötte ellene, kik Győrt hamar elfoglalták. (*Horváth M.*)

1426. Zsigmond ápr. és június hó több napját töltötte Győrött. (*Ráth. K.*: Kir. Ut. II. 140.)

1428. Győrben a papság zsinatot tart.

1437. Győr mellett a „király-széken“ törvényszéki ülés. (*Fejér Gy.*: C. D. X. 7. 906.)

1440. Erzsébet királynő László — utószülött fiával Győrbe menekült, midőn pedig innen Pozsonyba ment, a győri várnak Giskra, majd Cilley lett parancsnoka, ki Smikuszky Jánost nevezte kapitánynya. (*Katona*: Hist. Cr. 81.) Győrt Hunyady János és Rozgonyi Simon vették ostrom alá, de a várat vitézül megvédte a cseh őrség; a várból kiszökött Cilley Ulrikot azonban kíséretével az ostromlók Öttevénynél elfogták. (*Kerékgyártó Á.* id. m. II. 102. és *Horváth M.*: Magyarország. tört. II. 334.)

1441-ben Erzsébet özvegy királynő ismét Győrbe jött.

1442 nov. 25-én Erzsébet és Ulászló között Győrben béke kötött. (*Horváth M.*: Magy. tört. 344—345.)

1443. Erzsébet halála után Frigyes császár Nagyszombati másképp Farkas László és Kollár Péter győri kapitányoktól a várat 3 ezer arany forintért megszerezte (*Kerékgy.* II. 108.), s abba német őrséget helyezett, mely őrség Győrt és vidékét rabolta és pusztította.

1446. Hunyady János a német garázdálkodás ellen a római pápához írt levelében panaszodik. (Lásd fönnebb 430. lapon.)

1447 jun. 1-én Regedén kötött béke pontjai folytán Győr ismét magyar kézbe került vissza. (*Teleky*: Hunyad. k. X. 205. 206. és 207.)

1451-ben Hunyady János többször megfordult Győrött, fia László pedig március 20-kán ugyanitt kelt levelet intézett Pozsonyvárosához. (*Teleky*: Hunyad. k. X. 381.)

1455 júniusban Győrött országgyűlés tartatott (l. 430. lapon), melyen Brankovics György 10,000 zsoldost ígért a török háborúra. (*Kerékgyártó Á.*: Magy. tört. II. 133.) Ez évben László király is megerősítette Győr szabadalmait.

1464. Mátyás király Győrváros szabadalmait megerősítette. (*Teleky*: Hunyad. k. XI. 103—105.)

1469. A király december havát Győrött töltötte a Frigyes császárral folytatott alkudozások végett.

Ugyanekkor Mátyás királynak cseh királylyá választatása miatt a cseh nagyok Győrbe jöttek. (*Ráth K.* jegyzetei.)

1477. Mátyás Győr körül húzta össze Frigyes megfenyítésére szedett hadait.

1480. Frigyes császár Győrig pusztította a vármegyét. (*Kerékgyártó: Magyarorsz. Kk. II. 168.*)

1486. Mátyás nejével Bécsbe utaztában Győrön ment át, s itt a ker. sz. János egyházát (L. fönnebb 435. lapon) meglátogatván, miután ennek csekély jövedelméről értesült, a mellette lévő üres telket minden adótól örökre felmentette, s ennek lakóit egyedül a nevezett egyház szolgálatára kötelezte; ezen kívül minden adót, segélypénzt vagy táborozási költséget, mely a nevezett egyház által bírt Kóny helység jobbágyaitól járandó lenne, ugyanazon egyház szükségeire örökösen átengedi oly feltétel alatt, hogy abban érte s az őt megelőző és követő magyar királyokért minden héten egy misét szolgáljanak. (Junius 2. 1486. *Teleky: Hunyad. k. XII. 312.*)

1489-ben Mátyás Győrvárosának azon polgárait, kiknek házait a dühöngött nagy tűz elhamvasztá, hat esztendőre mindennemű királyi adótól felmentette. (U. o. 469.) Bonfin után Ráth K. városunkat e korban nagy földművelő helynek állítja.

1490-ben a várost Miksa hadai fenyegették.

1496 május 1-jét II. Ulászló Győrött töltötte, s a város kiváltságait megerősítette. (*Ráth K. jegyz.*)

1514. A pórlázadásnak megyénkben nincs ugyan nyoma, de Ráth K. jegyzetei szerint tömeges csoportosulások itt is voltak; a gyülevész népet felső-szelestei Gosztonyi János győri püspök és főispán Sitkey Gothárd pápai kapitánynyal — 500 pápai polgárt is magokhoz vevén — szétverte. Az emberséges érzelmű püspök és kapitány golyó helyett fűvel és rongygyal töltött ágyúkból lövettek a pórhadra. (*Istvánffy: 50. és Horváth M.: Magy. tört. II. 622.*)

1524. Paksi Balázs győri püspök és főispán banderiumával — melynek Bárdossy szerint (de Insurrectione 144.) 200 főből kellett állani — a szerencsétlen mohácsi csatában elesett. E katastrofával kezdődnek megyénk és városunk két századon át tartott szenvedései.

A mohácsi csata alatt Sárffy Ferenc győri kanonok volt Győrvár kapitánya. Az auguszt. 29-ki gyászos nap után Szulejman lovassága a megyében megjelent, s a vizeken alul eső két járást felégette, kirabolta, elpusztította. A török hadak elvonulása után a lelkes Sárffy 12 lovaszt maga mellé vevén, Czetricz Ulrikkal Baranyába ment II-dik Lajos hullájának felkeresésére. Gyékénynyel, lepedővel és szurkos koporsóval indultak útra. A Csele-patak mellett már-már végfelbom-

lásnak indult hullát föllevén, Fehérvárra szállították. (*Jászay: Magy. Nem. N. a mohácsi vész után, 104—108.*)'

Szeptember 11-kén Zápolya János királylyá választatván, Győr és az itteni őrség hamar meghódolt neki.

1528 aug. elején a Pozsonyban megválasztott Ferdinánd ellenkirály 10 ezer emberrel jött az országba. Aug. 4-én a Rábca mellett, 5-én és 6-án pedig a város kapui előtt ütött tábort és ostromra készült. Ferdinánd útvezetője 300 lovassal Nádasdy Tamás volt, ki a győrieitől csupán személyének bebocsáttatását kérte, s bejutván, ígéretek- és fenyegetésekkel annál könnyebben ért célrt, mert a Zápolya ügyét támogatók hatalmasabbjai, mint Hédervári István és Tholnay Máté pannonhalmi főapát a városban nem voltak jelen. Nádasdy a Zápolyához hajlott várőrséget is megnyervén, Győr auguszt. 7-én megnyitotta kapuit a német katonaság előtt, s nyomban maga Ferdinánd is bejött. A kapunál a káptalan fogadta, honnan selyem mennyezet alatt kísérték a várba; itt a székes-egyházban misét hallgatott, és rövid időzés után 150 embert őrsegül hagyván, még az nap Komáromba távozott. Még ugyanezen évben Ferdinánd megkoronázott király a város szabadságait megerősítette.

1529 szept. hó derekán Mohammed bég szendrői helytartó a szultán előhadaival Tata és Komárom között haladott elő. Győrött ekkor Lamberg Kristóf volt a főkapitány, ki német katonáival Ferdinánd király részére tartá az erősséget. A török hírére az ágyúkat Bécsbe küldvén, a várat felgyújtatta, s övéivel Bécsbe szaladt. A török az elpusztult Győrt érintetlenül hagyva, Mosonymegyén át Bécs ostromára indult. (*Ráth K.: Magy. tört. tár. VII. 4. és Istvánffy: X-ik könyv, 99. lap. Verancsics az illető évnél.*)

A Lamberg által támasztott lángok a várat, valamint a nagyobb részt fa-házakból állott várost, ennek minden egyházát, kolostorát s egyéb épületeit elhamvaszták. Az egyháziak kénytelenek voltak az Árpádok alatt szerzett jószágait eladni, vagy zálogba vetni, hogy a szent célra emelt épületeket, egyházakat felépíthessék.

A püspökség jövedelmeit Ferdinánd l. ki Bakics Pálnak adományozta, ki magát protestáns létére a győri püspökség kormányzójának nevezte, s kinek zsarnok hatalmát a káptalan, város, sőt a vidék is egyaránt érezék. (*Ráth K. közl. kápt. lev. XXI. 62. 3713. sz.*)

1533-ban kezdette meg a győri székes-káptalan olvasó kanonokja azon nagybecsű felvallási jegyzőkönyvet rendesen vezetni, mely nemcsak az egyes helységek birtokviszonyairól, de általában hazánk történelméről is megbecsülhetlen adatokat rejt, s mely a káptalan levéltárában őriztetik.

1537-ben Fels Lénárd neveztetett ki parancsnokká, ki a város erődítését megkezdette.

1539 febr. 25-én enyingi Török Bálint Pápáról Győrvárosára rohant, ezt felgyújtotta, s a vidékkel együtt pusztította.

1542. Brandenburgi Joachim táborozott Győr alatt. Ez év dec. 17-én Ferdinánd megparancsolta Nádasdy Tamás tárnok- és országos főkapitánynak, hogy Győr erősítését eszközölje; Várday Pál esztergomi érsek, mint kir. helytartó és korlátnok pedig 1543 márc. 18-án Győrmegyét szólította fel, hogy a város erődítéséhez Nádasdynak mindenben segédkezet nyújtson.

1543-ig a győri várórség többnyire német zsoldosokból állott, de ez évben Tournir Fülöp parancsnoksága alatt számos olasz —, 1546-ban pedig spanyol katona is került Győrbe; a várban még ekkor a püspök parancsolt.

Mivel Győr körül a török portyázások mindennapiakká váltak, ez okból magyar lovasok fogadtattak zsoldba, kiknek kapitányaik is magyarok voltak. Ezen lovasok fizetéséhez Ausztria is járult, mivel Buda és Esztergom eleste után Győr lett Bécsnek előkapuja. (*Istvánffy és Ráth K. jegyzetei.*)

1552. Teuffel Erasmus főkapitánysága alatt Móric szász herceg birodalmi sereggel Győr alatt tanyázott, a megyének nagy romlására, de a közügynek semmi hasznára. (*Istvánffy.*) Teuffelt Pallavicini Sforzia — a nagy államférfiúnak: Martinuzzi bibornoknak gyilkosa — követte; emlékezetes ő azon iszonyú zsarolásairól, melyeket a győri polgárokon és káptalanon elkövetett. (*Istvánffy.*)

Az 1556-ik évi 10-ik törv. c. Győr-vár megerősítéséről intézkedik.

1562—1571-ig neuburgi Salm Eck gróf volt a győri főkapitány; e ritka becsületességű embert idegen létére nagyon szerette a város, viszont ő is a magyarokat, kiknek nyelvét is megtanulta.

1566-ban Szulejman a Zrínyi által védett Szigetvár lerombolására ismét hazánkba tört, Miksa király pedig 50 ezer lovas- és 80 ezer gyalogból álló jól felszerelt sereggel Győr és Abda körül szállott táborba. A számos idegenen kívül részt vettek e táborozásban: Oláh Miklós esztergomi érsek, Báthory András mint a magyar csapatok vezére, Verancsics Antal egri, Pál nyitrai, Forgács Ferenc váradi püspökök, stb. (*Istvánffy.*) A tábor utóbb Győr és Gönyő közé helyezkedett, és a megtámadó fehérvári basát visszaverte. Szeptember 27-én Salm várparancsnok levelet kapott a török nagyvezértől Zrínyi fejével; „fogadd — írja a levélben — szíves hajlamom jeléül legmerészebb vezértek fejét“. A király a nemes főt gyász-kocsin vitette Győrbe s innen Csáktornyára szállíttatta.

Ezen gyászszertartás után harmad napra a setét végzet ismét hollószárnyait lebegtette Győr felett. Szent-Mihály nap virradóján a bécsi kapu körül tűz ütött ki, mely erős éjszakai szélről élesztve, a szűk utcák felett hamar szétterült. A hajnali álomban nyugvó lakosok és a táborból beszállított betegek közül sokan elégték vagy megfúltak. A kereskedők által összehalmozott tömérdek árucikk szintén elhamvadt vagy tolvaj kezek révén elveszett. A vész az Újvárosba is átesapott, sőt a szél forgása a várba is felsodorta a lángokat, hol a magán állott székes-egyházat és lóporos tornyokat csakis a derék Salm parancsnok tevékenysége mentette meg. A nagy hőségben elsült 18 ágyú még növelte a pusztítást. A német katonák az olaszokra — mint a vész okozóira — rohantak, s egymást vádolták és gyilkolták. (*Istvánffy.*)

Nem tudni, ki okozta e roppant tűzvészt, mely utóbb az egész városon elterjedt, sőt Oláh Miklós érsek táborára is átesapott, hol a gyűlékony sátorok közt gyorsan terjedvén, a magyar tábor egy része is elhamvadt. A német katonák pedig felhasználták ez alkalmat, s a mit csak lehetett, raboltak. (*Ortelius* 37.) Hogy a magyar táborban nem kis pusztítás után a tűz elfojtatott, nagy részben Forgács Ferenc váradi püspök erélyes intézkedéseinek köszönhető. (*Monum. Hung. Hist. XVI. 337.*)

Midőn utóbb Szolimán halálának és Gyula elestének híre érkezett, a király a tábor szétoszlatta, s egyúttal megparancsolta, hogy a görbe síkatorokból és szűk utcákból állott város új terv szerint szélesebb utcákra osztassék. Ez után a szerencsétleneket segítve, Bécsbe távozott, várparancsnokul a győriek által kedvelt Salm grófot hagyta. (*Istvánffy; Ortelius; Forgács és Ráth* közl.)

1567-ben kezdett Győr új terv szerint épülni, s ekkor nyert alakját egész a francia ostromig megtartotta. Mellőzzük e helyütt a városnak, utcáinak, egyházainak, bástyáinak stb. leírását, s utalva e tekintetben a város régészeti ismertetésére *), — követjük a történelmi események fonalát.

1594-ik év kezdetén Mátyás főherceg a hadi teendők ügyében Győrről tanácsot tartott, s a megyei felkelés szerveztetvén, a városban és Révfaluban összeállított gyalog és lovas csapat ápril hóban indult el a főherceg vezérlete alatt az Esztergomot ostromló körülbelől 50 ezernyi főereghez.

Ortelius szerint már július közepe táján két török csapat kalan-

---

*) Lásd: »Győr-vár« 416. lap és »Győrváros utcái és nevezetesebb épületei« 492. lap. — Szerk.

dozott Győr körül, s ugyanő e hó 19-én csatát is említ a győri őrség és a törökök között.

Szinán nagyvezér július 22-én elfoglalván Tatát, iszonyú táborával Győr alá sietett, de megelőzte őt Mátyás főherceg tábora, mely Szigetközben helyezkedett el. Kis-Bajcs és a Duna között a már elpusztult, — de akkor még fennállott Esztergethő falu mellett sáncokat emeltek, s e hely mai napig Táborhelynek neveztetik. Vének és Bácsa között a Kis-Duna partjától a Nagy-Dunáig terült a keresztény sereg bal szárnya, de megfoghatlan hanyagságból vagy értelmetlenségből az Esztergethőtől Vénekig nyúló Kis-Dunapart fedezetlenül maradt, s az örködés egyedül a portyázó könnyű lovasokra lőn bízva. Főlebb a galamb-csárda irányában közvetlenül a Kis-Duna partján, majdnem Pataházáig sáncokat emeltek és árkokat húztak, melyeket ágyúkkal és mozsarakkal raktak meg. A Cserebög-szigetet szintén ágyúkkal látták el, és jelentékeny erődde alakították.

A keresztény tábor ezen erődítvények háttérében Hédervárig nyult fel, hol a Bécs és Győr között levő közlekedés fenntartására a Duna át lőn hidalva. A tábor jobb szárnya Pinnyéd helységig terült. Révfalu és a Duna-kapu szintén hiddal lőn összekötve, mely Győr és a tábor közösen közlekedését tartotta fenn. A körülbelől 3 □ mfdnyi Szigetközben, vizektől körített téren egy erős vár ágyúi alatt állott a majd 50 ezernyi tábor, mely fölött Hardeck gróf győri parancsnok széttekintvén, — „hálát adott az Istennek, hogy a török sereg Győr- és nem valamely gyengébb vár alá szállott“ (*Istvánffy*).

Szinán — Gönyőtől Szabadhegyig terült táborának jobb szárnya a Dunára, bal szárnya pedig Kis-Megyernél a Pánzsza ere által képezett halastóra terjeszkedett.

Augusztus hó elején a parancsnokok tétlensége vagy értehetlensége folytán a törökök oly magasra emelték sáncaikat, hogy ezek a vár bástyaival állottak egy színvonalban, s annyira előre nyomultak, hogy lövegeikkel a vár bástyáit döngették — jóllehet jelentékeny kár nélkül.

Aug. 5-kén 4000 török lovas, balkézzel lovaik farkába fogódzva, jobb kézben ostort tartva s fogaik közé kardot szorítva, 600 török gyalog pedig hosszú fákra fekve — Vének fölött a Dunán átúsztatott. Átérvén Szőgyére rohantak s ezt felgyújtották, ezután a bajcsi sáncok 5 ágyúját elfoglalták s a keresztény tábor bal szárnyát hevesen megtámadták. Erre a herceg is felriasztotta táborát, s a rablásra szétterült török-tatár csapatokat levágták vagy a Dunába szorították. Hasonló sorsra jutott az aug. 8-án átkelt 3000 tatár is.

Aug. 9-én a keresztények a fehérvári kapun át Szinán magas

sáncaira rohantak, s ezeket habár nem minden veszteség nélkül — de mégis elfoglalták, két béget és 200 jancsart levágtak.

Aug. 11-én erős ágyúzás közt a várbeliek is kirontottak. E közben Szinán a Dunán hajóhidat vontatott fel, de Pálffy 12-én a hajóhidat kísérő törököket megrohanta, a kíséret nagy részét felkoncolta, a török tábor számára hozott pénzt elfoglalta és nagy zsákmánnyal tért vissza a táborba.

A főherceg táborából azonban naponkint távoztak azon önkényesek, kiknek szolgálati idejük letelt. A főherceg a morva, cseh és szilezita rendekhez — Pálffy pedig a vármegyékhez írt segélyért, és nem sikertelenül, mert rövid idő alatt ismét 40000-re ment a harcosok száma (*Istvánffy* 414.).

Aug. 28-án Pálffy mintegy 5000 lovas és gyalog vitézzel a várba jött, s innen a fehérvári kapun át kirohant. 1500 főből álló magyar-német csapat pedig Tomhauzer és Gleitzenköpffler alatt dereglyéken szállt át a Dunán s a török tábor alsó részét támadta meg. A harc napkeltétől délig tartott, s tekintve az áldozatokat — igen heves és véres lehetett. (*Istvánffy*.)

Ha e kitörést a várból kellőleg támogatják vala, úgy sikerült volna az ostromló török sereget szétrobbantani, mint ezt a budai basa is egy elfogott levélben megvallotta; u. i. a tatárok és albaniai törökök ép ezen kitörés alatt távol kalandoztak, a török tábor pedig szokott rendetlenségében volt. A roham ellensúlyozására Szinán vezérnek egész táborát kellett mozgásba hozni. Königsberger Imre vörös kabátosai már a szabadhegyi szőlőkben üldözték a megszakasztott török sereg bal szárnyát; de a várból támogatás nem érkezvén, utóbb győzött a török nagyobb száma, Königsberger lelövetett, Pálffy szintén lövést kapott, s harcra képtelenné vált; a vitéz Huszár Péter pápai kapitány karját vesztette, Tomhauzert mellén találta a golyó, Gleitzenköpffler vízbe fúlt; csapataink visszahúzódtak, s az eredmény néhány ezer török lekaszabolása, néhány sáncnak rövid időre való elfoglalása, több ágyúnak beszögezése lett, és ennek fejében 225 jelesebb vitézt veszítettünk. Pálffy életét is csak Dersffy Ferencnek jól irányzott lövése mentette meg a vele küzdött töröktől.

Szinán Budáról Esztergomba hajóhidat hozatott; innen szárazon hordatta azt Győr alá, s az Esztergethő és Vének között védtelenül hagyott Duna-parton a hid építését megkezdette. Ennek híre azonnal elhatott a főherceg táborába, de a munka megakadályozására mi sem történt. A német parancsnokok új segély biztos reményében a felső-magyarországi csapatokat is elbocsátották.

Aug. 29-én a törökök Vének fölött csónakokon a senki által nem védett bal partra átmenvén, a keresztény táborra törtek, a bácsai sáncokat ismét elfoglalták; a keresztény táborban zavar és ijedtség támadt; szerencsére Zrínyi György saját vitézeivel a jancsárokat, a szász és sziléziai lovasok pedig a tatárokat űzték vissza, kik közül többet levágtak, sokat pedig az áradó Duna hullámai sodortak el.

Szept. 9-én Vének fölött a törökök ismét hidat kezdtek verni, s egész éjen át dolgoztak. Másnap kora hajnalban erős küzdelem fejlődött ki a Duna-parton, a hare napnyugtáig tartott, midőn a keresztények visszaverettek, s a hid építését holdvilágnál fejezték be a törökök. Erre a keresztény táborban legnagyobb fejetlenség és zavar közepette haditanács ült össze; ennek határozata folytán Győr Hardeck Ferdinánd gróf és Perlin Miklós hűségére lőn bízva; 6000 németet és olaszt, 160 (Illésházy szerint csak 60) magyart őrségül hagyván, a sereg többi része Hédervár és Óvár felé visszavonult *).

A törökök nem is gyanították e futást, és csak azon nagy robbanásra lettek figyelmesek, midőn a tábor földözeteül hagyott szász lovasok a lőporos szekereket felgyújtották; ekkor vették észre, hogy a keresztény csapatok minden rend nélkül Abda felé tódulnak. Erre a törökök vérszemet kaptak, a bácsai és pataházi sáncokba törtek, de ezeket már üresen találták; most a menekvő tábor után rohantak, az elmaradottakat hamar felkoncolták, s az abdai hidnak tóduló sereg egy részét is Zrínyi mentette meg, a mennyiben lovasaival a török előhadat visszaűzte; de a Hédervár felé menekvőket a török utólérte, a 2000-nyi földözetet lekaszabolta, tetemes zsákmány közt 120 ágyút, 200 terhelt hajót, temérdek lőszert, élelmi-cikket, a hadsereg fizetésére akkor érkezett pénztárt és a főherceg drága asztali készletét s minden vele volt ezüstjét elfogta. (*Istvánffy, Illésházy naplója. Ortelius.*)

Szinán a nyert előnyök után Győrt szorosabban bekerítette, ágyúival azonban csekély eredménynyel dolgozott. Szept. 13-án 1200 embert rohamra küldött, de ez — valamint az öt ízben egymásután megkísérlett ostrom — visszaveretett. A török táborban napról napra fokozódott az éhség, miután az elpusztított vidék semmi élelmet nem nyújthatott; a török vezér aggódva tekintett békétlenkedni kezdett seregére, mely az éhségtől sanyargatva, sikertelen ostromok által kifárasztva, a hűs éjszakáktól is sanyarva, gyűjtött zsákmányával hazájába vágott. E közben a győri parancsnokok gondatlansága miatt sikerült

---

*) *Ortelius* aug. 29-re, *Istvánffy* és a jelenvolt *Illésházy* szept. 10-re teszik e visszavonulást.

az ostromlóknak a vár déli oldalán elnyult bástya alá aknát ásni, s ennek felrobbantásával a bástyán rést törni, mely csekély volt ugyan, de az általa keltett rémület mégis határozott Győr sorsa fölött. Ámbár Hardeck az Óvárnál ismét tábort ütött főherceg által a becsület és hűség kötelmeire lőn figyelmeztetve és a legközelebbi segély-küldésről is biztosított; mindazonáltal — nem tudni, gyávaság, vagy vesztegetés folytán árulóvá lett, Győrt feladta, és 1594-ki szept. 29-én a vár kulcsait Szinán öcsésének, Hassán begler-bégnek azon aljas nyilatkozattal adta át, miszerint „kivánja, hogy Győrt a törökök minél tovább békésen bírassák“.

E gyászos naptól kezdve Győr török katonai város lett, az elfutott vagy legyilkolt polgárok lakaiba török katonaság szállásolt, az Újváros földig leromboltatott, székes-egyháza erőddé lőn átalakítva, ablakaiban ágyúk foglaltak helyet; sekrestyéje és kápolnája lőpor-raktárrá lett, a templom egyéb részei ló-istállókká változtak.

1597 szept. 15-én Miksa főherceg Győr alá szállott s ezt ostrom alá vette, de már 26-án azon vak hírre, hogy Mehmet Győr felmentésére siet, a főherceg Komárom ágyúi alá menekült; a nagy mennyiségű élelmet és ostromszereket részben elégette, részben zsákmányul hagyta.

1598-ban Schwarzenberg és Pálffy hősök szövetkeztek Győr visszavételére, miután előbb a vár helyzetéről lehető bő tájékozást szereztek, március 27-én Komáromból Győr alá indultak, és ügyes csellel a fehérvári kapuhoz lopódtak, s ezt a közvetlen előtte elsütött petárdával 300 lépésre a városba vettették; az alig 5000 főre menő ostromlók nyomban a várba törtek s 5 óráig tartó irtózatos harc után marc. 29-én hajnalban Győrt visszafoglalták.

1601. Fülöp Emanuelnek Fehérvárhoz rendelt tábora Győr alatt időzött.

1603. Roszvurom táborozott Győr alatt.

1605-ben és 1606-ban a fehérvári kapuig portyáztak a tatárok, több győri katonát künn szorítottak s levágtak, a mezei munkások közül körülbelől 200-at elhajtottak.

1612. Vaica Sabbas vezérlete alatt több szerb család Győrbe menekült s Újváros azon részébe települt, melynek neve mai napig is: Rác-város.

1615 december 29-én eszközlött összeírás szerint 206 házban 230 belvárosi, és 92 házban 93 újvárosi polgár volt, s a nevek után ítélve Győr ekkor még nem volt elnémetesedve.

1622-ki 23. törv. cikk a győri várkapitányt a nádor felsőbbbsége alá rendelte.

1626. Sz. István király előtt való napon 1500 török jelent meg lobogó zászlókkal a szabadhegyi halmokon, s a köles-aratással foglalkozott — körülbelől 200 munkást rabságra hurcolta. Ezen kívül 500 juhot, 100 db ökröt és lovat, a városnak több mint 1000 darabból álló csordáját elterelte Breiner János győri várkapitány és a 3000-nyi várőrség szemeláttára.

1630. Egy török csapat ismét Győr alatt kalandozott, s Újváros alól a marha-csordát elhajtotta.

1645. A sz. korona Győrbe hozatott.

1647 októberben a városnak nagy része leégett. Ugyanezen évben a svéd és Rákóczy hadak elől Győrbe hozott sz. koronát Kéry János és Ostrosich Miklós koronaörök Pozsonyba viasszaszállították.

1649. Német vasasok beszállásolásánál csupán egy megyei tisztviselő akadt, ki németül tudott, s kit az elszállásolásnál alkalmazni lehetett.

1651 március 9-én ismét 3000 török termett Győr alatt, és a mezőkön ért néppel együtt gazdag zsákmányt hurcolt el magával.

1683 augusztus 30-án a Teleky Mihály által vezérelt erdélyi sereg Győr alá érkezett, s ennek fékentartására a Rába és Rábca között tábort ütött. Szept. 12-én a Bécs alatt kudarcot vallott török sereg előfutárai is már Győr körül hullároztak, 14-én pedig a nagyvezér is megérkezett, ki itt a 80 éves Ibrahim basát, mint a török megaláztatás állítólagos okozóját 50 török főtiszttel együtt megzsinegeltette. A futó török tábor 3 napot töltött Győr alatt. Ez évben Szobieszki a hős lengyel király is megtekintette Győrt *).

1687. A káptalan előtt teendő örök-bevallások betiltattak, s minden adás-vevési szerződés egyedül a katonai parancsnokság előtt volt köthető.

1690. A város területén az óhitű görögöknek (arácoknak) bárminémű egyházi épületet emelni — március 4-én kelt királyi parancs megtiltotta.

1704. Heister tábornok Győr alá húzta seregeit s innen folytatta dunántúli hadjáratát a Rákóczyak ellen.

1705-ben és 1706-ban pedig Rákóczy hadai körítették a várost.

1720. A győri kalvária épült, melyhez a megye minden járása naponként 8 szekeret adott.

1735. Újváros leégett.

1739. Nagy pestis dühöngött.

1743 március 6-án lőn kihirdetve azon kiváltság-levél, mely Győrt a sz. k. városok sorába emelte.

---

*) Lásd: »Győr-vár« 410. lapon. — Szerk.

1750. A Zichy Péter-féle ház helyén a vármegyeház alapját Szegedy István jezsuita igazgató nagy számú közönség előtt letette.

1751. Győr a sz. k. városok sorába törvényesen becikkelyeztetett.

1763. Nagy földrengés; ennek emlékcül sz. László napján e szent király koponyáját ünnepélyes körmenetben hordozzák körül a városban.

1764- és 1772-ben nagy árvíz sújtotta a várost.

1776-ban a belváros leégett.

1778 szept. 30-án ismét 205 ház hamvadt el.

1809 június 13-án történt a győri nevezetes ütközet a János osztrák főherceg olaszországi hadtestéhez csatlakozott fölkelő (insurgens) magyar nemesség, és a Jenő olaszországi alkirály által vezérlett francia seregek között. A mieink megveretése után Győr ostrom alá vétetett, s június 24-én meg is adta magát. Az ágyúzás és bombák által okozott kár közel 3 millió forintra rugott, nem számítva a majdnem 3 százezer frt hadi sarcot. Ez év aug. 31-én I. Napoleon városunkban töltött egy éjt. *)

1820-ban kezdődött a bástyák lebontása.

1826. Nagy jeges árvíz, mely a Dunán 200 hajót és malmot összezúzott.

1830. Nagy árvíz, mely február 27-től május 20-ig tartott. Új- és Nádor-város részekben 160 ház leégett.

1831. Kolerá pusztított.

1835. A nádorvárosi templom tornya villámütés következtében leégett.

1843. A városi hivatalok minden ágába a magyar nyelv lön behozva.

Az 1848-ki korszak Győrvárosára nézve maga egy történelmi mű tárgyát képezhetné. De ezen idők még elég élénken élnek emlékünken, hogysem szükséges lenne azoknak eseményeit e lapokra jegyezni. Megszakítjuk tehát e ponton krónikánk fonalát, és áttérünk Győrváros részeinek történelmi rövid ismertetésére.

A város felosztatik 5 részre, u. m.: Bel-, Új-, Ferdinánd-, Ferenc- és Nádor-város részekre; hozzá tartozik továbbá Szabadhegy is.

Az Újváros alapját a XVI-ik században török portyázók elől a pusztasokorói járásból menekült lakosok tették le, s már 1550-ben

---

*) Lásd 433. lapon. — Szerk.

Újváros a győri káptalan eredeti jegyzőkönyveiben mint a győri káptalan tulajdonához tartozott falu említettik. Valószínű, hogy utóbb — V. István király kiváltság-levele ellenére Újváros egészen a káptalan jobbágyi birtoka lett, s bár 1588-ban árkok és palánkok által megerősítették, a török portyázók azt mégis teljesen elpusztították, s a XVI-ik század kezdetén nagy részben új magyar települők szállották meg, s midőn 1615-ben Győr polgárai összeirattak, Újváros már mint Győr külvárosa lőn fölvéve; ekkor 92 magyar lakossal bírt.

Belviszonyaikra nézve az újvárosiak mégis különböztek egyéb jobbágyi faluktól; így előljáróikat maguk választották.

Évről évre szaporodott Újváros lakossága, s 1638-ban Zichy Pál győri vár alparancsnoka kath. templomot építtetett a széna-téren, — hol jelenleg a mázsa-ház áll. E templom alatt volt a Zichy nemzetség sirböltje, a plebánia-ház pedig a só-ház és arany bárányhoz címzett fogadó között állott.

A Ferenc- és Ferdinánd-városrészek a lerombolt bástyák helyein és ezeken kívül elterült posványos térségen e század első felében épültek.

Egy — 1744-ben kelt tanúvallomás szerint a fehérvári kapu előtt elterült tavat Meszlényi János alispán jobbágyai által betöltette, s helyére majort építtetett. (Megyei lvtár.)

Valódi emelkedését e két városrésznek a folyó század 30-as és 40-es éveire tehetjük.

Nádor-város, Győr legrégibb külvárosa (lásd 430. lapon), sőt több kútfők szerint a hajdani Arrabona első lakói is ezen városrészben kezdették a települést. V. István király engedélye folytán 1271-ben a lakosok a várba és városba huzódván, e városrész többé jelentőségre nem vergődhetett, bár az első századokban Győr heti vásárai is itt tartattak; mivel azonban a városi erődtímények körén kívül esett, többször elpusztult; e városrészt utóbb csak gazdasági majorokul használták s innen nyerte „majorok“ nevezetét.

Győrhöz tartozik még:

Szabadhegy is, a várostól keletre $\frac{1}{4}$ mfdnyire emelkedő domb-háton.

A XII-ik századi oklevélben többször előfordul Zeleus vagy Szöllős helység állítólag Szabad-hegy helyén terült el, holis királyi szőlőművesek laktak *). (Vinitores juxta Jaurinum in Sceleus. — *Fejér Gy.*: Okt. VII. 5. 303.)

*) Vesd össze az árpádkori térkép igazolásával 489. lapon. — Szerk.

Győr ostromai alatt elpusztult, de már a mult században a győri vagyonosabb osztály itt mulató kerteket tartott. Ma győri földbirtokosok és mezei gazdák lakják, mult századi virágzásának s élénkségének emlékét pedig néhány szilárdabb épület mutatja.

Van plebániája, kath. temploma, kath. és prot. iskolája. Lakói magyarok *).

Tó-, sziget- és csilizközi járás.

Abda magyar falu Tóközben, régi okiratainkban *O b d e*, *A b a d a*, *O b a d a* néven olvassuk. Igen régi falu, de mostani helyére az árvizek miatt csak 1831—2-ben költözött. A helységnek régi pecsétje 8 szögletes volt, melyben „A b d a” felirat és ekevas volt látható.

1208-ban II. Endre király Abdán a pannonhalmi monostor részére adományozást tett. (*Fejér Gy.*: C. D. III. 1. 66. és 325. l.) 1225-ben IV. Béla az abdai vámdíjt szabályozta. (U. o. IV. 2. 223.)

1566-ban szomorú ünnepélynek volt tanuja, mert Tahy Ferenc Zrínyi Miklós sógora és Bottyányi Boldizsár vője Salm gróftól a szigetvári hős fejét itt vették át (1. 500. lapon). 1588-ban megyei határozat folytán a török portyázások gátlására Győrvármegye itt őrvárdát építtetett. (Megyei lvt. ez évi jkv.)

1608-dik évi közgyűlés Mecsér, Börcs és Sziget faluk lakóit az abdai őrség erősítéséhez rendelte (azon jkv.). 1609-ben az abdaiak minden köz-adó alól felmentettek (u. o.). 1613-ban kelt királyi kiváltság-levél szerint az abdaiak mindenféle taxák és adók fizetése alól felmentettek (u. o.). 1616-ban Abda körül tábor huzatott össze. 1627-ben a német őrség folytonos rablásai- és kegyetlen erőszakainak meggátlása végett a helység ismét a megyei közgyűléshez folyamodott (u. o.). 1650-ben Pálffy Pál nádor az óvári és mosonyi polgárokon elkövetett vám-zsarolások miatt tartott vizsgálatot. 1659-ik évi 23-ik t. cikk az abdai német őrség vám-zsarolásait kívánta korlátozni. 1688-ban a német őrség Abdán 1200 frtig zsarolt (megyei jkv.).

1700-ban az abdaiak Eszterházy nádorhoz folyamodtak, hogy II. Ferdinánd és I. Lipót királyoktól nyert szabadalmaikban és kiváltságaikban védné meg őket, s Eszterházy nádor ez évi dec. 1-én Győrvármegyéhez leküldött nádori parancsban meghagyta, hogy az abdaiak mint szabad emberek tekintessenek, és semmiféle adóval, fuvarozással,

---

*) Győrváros jelen külrajzát, valamint egyházi, közigazgatási, katonai, törvénykezési és egyéb társadalmi intézményeit illetőleg utalunk jelen műnek azon fejezeteire, melyekben az említett szempontok külön méltatást nyertek. — Szerk.

vagy katona-tartással ne terheltessenek (megyei jkv.). 1702 úrnapja előtt való napon az elfogott II. Rákóczy Ferencet, midőn az abdai hidon vitték keresztül, a Rábca-parton halászott katona egy akkor fogott harcsával ajándékozta meg. Rákóczy a neki ajándékozott halat ezen szavakkal dobta a vízbe: „bár csak a most raboskodó Rákóczy, ki tégedet szabaddá teszen, hamar követőd lehetne s megszabadulhatna“ (Vályi: Magyarország leírása I. k. 6. l.). 1707-ben a falu Rákóczy katonái által bevétetvén, a várdai őrség felkoncoltatott s a török portyázások ellen épített várdá leromboltatott (Plebániai jegyzet.).

1830-ban 69 abdai lakos az árvizek pusztításai elől a falu régi helyiségéről a mai helyiségre kezdett áttelepülni; 1831-ben többen folytatták az átköltözést, s 1832-ben az egész falu áttelepült. Az 1848/9-ki hadjárat alatt sokat szenvedtek.

Ásvány magyar falu Szigetközben.

Ásvány a Hédervári nemzetség ős birtokai közé tartozik, melyet a XVI. századig szakadatlanul Héderváriak birták; ekkor Majsa Miklós a Héderváriak rárói várnagya kapott itt 2 telket adománykép. Utóbb Ásvány is a Bakicsok birtokába került. (Lásd alább: Hédervár.)

1610-ben Révay Péter, Balassa Margit, Czobor Imre és Márton voltak ásványi birtokosok. (Megyei lvt. 42/1610.) 1614-ben 18 úrbéres telekből a jobbágytság megszűkött. (Megyei lvt. 33/1614.) 1616-ban Ásványi család is birt itt, de birtokát a Héderváriaknak eladta. (U. o. 21 és 22/1616.) Ez évben szapi Balassa is nyert Ásványon kir. adományt, ki az ásványi előnevet is fölvette. 1644-ben Pázmán Miklós birta.

A XVII. század végével a régi Ásvány falu nagy részét a Duna elszakította, s 1700-ban Viczay Ádám báró a mostani falu helyét jelezte ki jobbágyainak, kik ide át is települtek. 1735-ben pedig Viczay Jób gróf a Balassa örökösök ásványi birtokát beszerezte (Héderv. lvt.).

Ásványhoz tartozik János-major, elhalt Sina János báró szépen rendezett pusztai birtoka.

Balony magyar falu Csilizközben.

Legrégibb időkben Balony is a Győri vár földje volt (*Fejér Gy.*: C. D. V. 3. 231.). 1284-ben István mester — a győri egyház szertartójának kérésére, László király a győri várhoz tartozó rétekkal, szántóföldekkel, legelővel és minden egyéb haszonvételeivel Balonyt a győri egyház harangozóinak adományozta, és Győri Pongrác — mint királyi ember által, nemkülönben a pannonhalmi apát által az egyházat új birtokába be is vezettette; ezen kívül a székes-egyházi harangozóknak adta nevezett király a „barch-tuoi“ halászatot, és egy szigetet, mely

Opidának neveztetett (u. o.). Egy 1252-ki okirat Balonyt mint a győri egyház birtokát említi: „Villa Balony, quae est ecclesiae B. Virginis Jaur.“ (u. o. VII. 5. 306.). 1453-ban ezen adományt és Balony kiváltságait Hunyady János megerősítette. (*Teleky J.*: Hunyadiak kora, X. 379.) A kiváltság-levél 1610-ben lőn kihirdetve (megyei lvt. II. 12/1610.).

A győri káptalan és balonyiak között a javadalmakkal járt kötelezettségek miatt hosszas per támadt, melynek 1769-ben egyezség vetett végett; ennek értelmében megszűntek a balonyiak harangozás miatt Győrré járni, hanem ezen szolgálat fejében örök megváltásul évenként fizetendő 100 forintra kötelezték a balonyi községet. Különben Balony haszonvétele a győri ör-kanonokságot — „custos“ — illette.

A balonyi vár-földekből mások is nyertek adományt; így Simon pozsonyi főispán 1355-ben arról adott bizonyoságot, hogy Omode mester a „vármegye gyűlésén“ *) Chituani Dénest a balonyi birtokrész eladásától, a győri ör-kanonokságot pedig annak megvételétől eltiltatta. (Hazai Okm. III. 167.)

Bácsa magyar falu Szigetközben.

Legrégibb történelmére vonatkozó adatokat nem találtunk; 1848 előtt a győri káptalan egyházi nemeseinek volt széke, (bácsai praed. szék, — Sedes Praedialis Nobilium de Bácsa), s a győri nagyprépost volt mindenkor a bácsai szék főispánja. Váltó krajcár nagyságu pecsétjében egy kivont kardot tartó lovas vitéz, körirata: „Bácsai szolgabíró“.

1626-ik évi megyei közgyűlésen a bácsaiak kérték a vármegyét, mivel hogy ők az egész Szigetközt fegyverrel védik a török átjárás és becsapás ellen, — a többi falukból is rendeljenek segítséget; mi meg is történt (megyei lvt. III. jkv.). 1720-ban a megyei gyűlésen kihirdettetett a bácsai helység kiváltság-levele, melyre a vármegye őket nemesekül elismerte.

Pusztult hely:

Ezen község határába olvadt **Esztergetheő** pusztult falu, melyet az Esztergetheőy nemzetség tagjain kívül más családok is birtak, s hihetőleg hajdani határkiterjedése nagyobb volt, mint mennyire azt jelenleg teszik. A falu keletkezése 1451-re esik; e korban bizonyosan senki által nem használt Hédervári-birtok volt, minőt a XV. században többet is találunk (lásd alább Böny leírásánál), s mint ilyen földet Hédervári Pál Fusker Miklósnak ajándékozott, ki ezen esztergetheői földről felvette az

---

*) Szándékosan emeltük ki e kifejezést annak bizonyítékául, hogy a XIV-ik században már igen is voltak megyei gyűlések.

Esztergetheói nevet (Héderv. lvt. 31-ik csomag, 1/1451. sz.). 1595-ben Győr védelmére az esztergetheói határban is emeltettek sáncok.

1609-ben Chepke Orbán is birt Esztergethőn. 1630-ban Esztergetheóy Imre vasvári Zeghy Mihálynak, bajcsi Téglás Péternek és szavai Szavai Györgynek örökaron felvallotta (Héderv. lvt. 2/1630.). Ugyanekkor Miskey Pál birt Esztergethőn. 1670-ben megyei levéltárunk szerint még mint falu állott, s mikor pusztult el? nem tudjuk. Határa a kis-bajcsi és bácsai határokba olvadt, hol csupán egy dülő tartja fenn emlékét.

Bezi magyar falu Tóközben. Nevét első megszállótól a besenyőktől nyerte. Bisseni, Bessi, Bezi. (*Czech J.*: Györvm. főisp. 20. l.) A községi pecsét kis tojásdad alakú; körirata: „Bezi. falu. peczety e. 1740“.

Az ágostaiaknak helyben van anyaegyházuk, mely a XVI. században iskolával lőn felállítva, de 1759-ben Márffy László bezii birtokos az iskolát bezáratta, az iskolai építményeket felbecsültette, s a 13 forintra becsült felülépítmény árával az ágostaiakat megkínálta, kik ezt fel nem vevén, a megyei közgyűlés a 13 forintot jótékony célra való fordítás végett a fejeértői plebánosnak átadatni rendelte, Márffy Lászlót pedig utasította, hogy az iskolát elfoglalván, ezt hanyassa szét. (Megyei lvt. III. jkv.)

1592-ben a besenyő törzsből származott Poky Ambrus győrmegyei alispánt találjuk Bezin mint birtokost; ugyanekkor kivüle több közbirtokosa is volt. 1618-ban Pázmány Ferenc és Péter — 1650-ben Jagasich Péter alispán birta (u. o. III. jkv.). 1680 körül Bezerédy István pápai kapitány és Festetich Mária özv. Komáromy Jánosné egymás közt Bezit felosztották. 1689-ben a német katonaság pusztította el.

1727-ben az akkori úrbéres jobbágyság az iránt tett panaszt a megyei közgyűlés előtt, hogy a földesurak az ő Eperjes nevű szabad pusztájokat elfoglalták. 1784-ben eszközlött tanukihallgatás alkalmával a katolikusok is bizonyították, hogy az ágostaiak mindenkor haranghasználatot gyakoroltak, mire a további haranghasználat nekik megadatott.

Tagosítás folytán Szabó Péter hajdani megyei alispán kihalított birtokából Péter háza a pusztá lett.

Pusztult hely:

Úthal Bezi és Hugot között állott, most Bezi határának egy részét teszi. E helység I. Mátyás királynak 1472-ben kelt oklevele szerint a Poky család birtoka volt (*Ráth K.*: Magyar tört. tár. VII. 23. l.).

Bödöge Markotával egyesült falu; lásd ez utóbbinál.

Börcs magyar falu a Rábca partján. Községi pecsétjének körirata: „S. P a g i. B ö r c s. 1699.“.

1588-ban Győrvármegye a török portyázások gátlására a templom mellé egy kerekded őrtornyot építtetett, s e toronytól nyerte a falu német *Rundenthurm* nevét. 1590-ben Miksa herceg német hadai felégették. 1608-ban a börcsiek mint segély-örhad az abdai őrhelyhez rendeltettek (megyei lt. I. jkv.). 1689-ben ismét a német katonaság pusztította. Jelenleg a győri püspökség birtoka.

Czakóház magyar falu Tóközben.

Hajdanáról keveset tudunk, hihetőleg az első századokban Czakó nemzetség birta, legalább megyei levéltárunk szerint a XVII. században szállott a Czakó nemből eredt leány-örökösökre. 1682-ben Gyapay Mihályt és Geccseny Miklóst találjuk mint czakóházi birtokosokat.

Dunaszegh magyar falu Szigetközben közel a K.-Dunának könyök-kanyarodásához, honnan talán nevét is nyerte.

Legrégibb időkben Dunaszegh is Hédervári-, utóbb Bakics-féle birtok volt, s Hédervár és Ráró sorsában osztozott (Lásd alább). 1612-ben Forgách bibornok tized-szedése ellen a duna-zöghí nemesek Győrvármegye közgyűlésén panaszt emeltek, s a hozott megyei határozat a törvénytelenül szedett tizedet lefoglaltatta és visszaadatta (megyei lt. I. 23/1612.). 1637-ben Hédervári István a duna-szeghi paedialistákat tized megadásáért intette, de ezek kijelenték, hogy kiváltságaiknál fogva a tizedet egyszer mindenkorra megtagadják.

Az 1851-ben létesült tagosztály folytán Viczay Héder grófnak Dunaszegh mellett jutott birtokán 1853-ban Gyula-major épült.

Duna-Szent-Pál magyar falu Szigetközben. A Hédervári nemzetség jóságai közé tartozott, s Hédervár és Ráró sorsában osztozott. 1594-ben elpusztult, s mikor lőn ismét megtelepítve? — nem tudjuk; de a falu felső részét a bevándorlott tótoktól ma is *t ó t - s z e r n e k* hívják.

Enesse magyar falu Tóközben. Ősi fészke az enessei Enessey törzs-magyar nemzetségnek, kik mai napig itt laknak és birnak.

Első nyomát 1368-ban egy határjárási oklevélben találjuk (*Fejér Györgynél*), a midőn még *I n s é n e k* olvassuk, és kétségtelen, hogy a XIII. században Ottokár ellen vitézkedett Enessei Ákosnak s így az Enessei ős nemzetségnek bölcsője volt. (*Nagy Iván*: Magyarország családai: Enessey.) 1553-ban a törökök felégették és elpusztították (Magyar tört.

tár. VII. 5.); ekkor égett el az Enessey nemzetség levéltára is. 1604-ben a nemzetség két ágra szakadt, egyik az ősi fészekben maradt, másik veszprém-megyei Görzsönbe költözött, s ez felvette a „görzsöni“ előnevet. Az 1609-ki megyei gyűlésen Enessey Márton az enessei erdők iránt tiltakozott. 1613-ban Enessey Márton, György és János a szokásos tábla-pénzt, azaz: 12 denárt a megyei törvényszéken letették, s a Pethő-családot az enessei határ használatától eltiltatták (megyei lvt. I. 23/1613.). 1682-ben Enessey István mint a család idősb tagja (senior) birta Enesse felét, ki 1684-ben személyesen ment a törökök ellen. Ugyan ez idők alatt Szapáry Péter, Iványos Miklós és Bezerédy mint enessei birtokosok említetnek (u. o. 76/1682.).

Fehértó magyar falu Tóközben.

Ujfalu és Lász elpusztult helyeket Ráth Károly Fehértó és Kóny között keresi (Magyar tört. tár. VII. 25.). Az említett pusztult helyek multjáról azonban semmi sem volt kinyomozható.

Győr-Sziget magyar-német falu a Kis-Duna és Rábca folyók közé ékelt sziget végén; Szigetközzel a Kis-Dunán át talp-híd, Győrújvárossal pedig a Rábécán oszlopos híd köti össze.

Szigetről 1567-ben olvasunk először, a midőn Miksa Gyórt megerősíttetni és a várost új rendezés szerint építtetni parancsolta. Ekkor királyi téglavetők települtek ide, kik a győri bástyák tégláit ezen sziget-csúcsban vetették. A győri püspökség 1592-ben ezen „Pwspeük zigarethe“ nevű birtokát visszaszerezte (Győri tört. és rég. füz. I. k.). Az ezen ügyben küldött kir. leirat szerint gr. Salm győri várparancsnok telepített bele lakókat, kik 12 évi szabadságot nyertek, mely idő alatt szolgálatuk egyedül szénatakarításban állott. A települők származási helye ugyan ismeretlen, de neveik után ítélve, nagy részben magyarok voltak. A 12 év elteltével kötelezettségeik közé tartozott: a szénatakarítás, gyűjtés és egyéb házi szolgálat; vám-mentességi kiváltságukban megerősíttetek, de semmi rétet, erdőt, földet, halászatot nem birhattak. A költözés szabad volt, és házáat mindegyik szabadon eladhatta. Ez időben Győr-Szigetben két kórház is volt, magyar és német, s mindegyik szántóföldekkel és kerttel birt. II. Rákóczy Ferenc hadjárata alatt a helység elpusztult.

Hédervár magyar mező-város Szigetközben. Alapítója Gejza vezér alatt bejött Hederich lovag volt, ki a később történelmi hírré emelkedett

hatalmas Hédervári nemzetségnek is törzs-atyja volt. A mező-város pecsétjének körirata: „Hédervár. 1772.“ Belkörében szántó-vas.

E földrészt, illetőleg az egész Szigetközt Gejza vezér ajándékozta a Vildóniából bejött Volgger és Hederich grófoknak; utóbbi itt várat építtetett, mely a mai hédervári kastély helyén állott. Ugyanő aggorában zárdát is emelt s remete életet élt, és ki tudja, vajjon nem ezen remetesség emléke rejlik-e a kastély-kerthez közel eső Remete pozsony-megyei falu nevében?

1348-ban Hédervári Miklós udvari vitéz és testvérének Istvánnak árvái I. Lajos királytól minden jószágaikra pallos-jogot nyertek; a Győr, Mosony, Pozsony és Vas vármegyékben terült jószágokat a XVI. századig a család minden megszakadás nélkül birta, de Osváth fia II. Ferenc 1521-ben nándor-fehérvári kapitány e várat hűtlenül elhagyván, Nándor-Fehérvár elvesztéseért minden jószágaitól megfosztatott, s II. Lajos király ezeket laki Bakics Pálnak adományozta. Ferencnek öcsesét Hédervári (III.) István győrmegyei alispánt, — mivel Zápolya János ellen-király követője lett, — I. Ferdinánd fosztotta meg jószágaitól, s birtokrészét szintén Bakics Pálnak, nemkülönbén Dorottya nejének, Mária, Angelika leányainak és Pál, Mihály és Péter nevű testvéreinek adományozta, nevezetesen a hédervári kőházat, nemes udvarterket a hozzá tartozándókkal, u. m.: Hédervár, Zelke, Ásván, Oltován, Nagy- és Kis-Medve, Uyfalu, Zap, Zámol, Ladamér, Duna-zegh, Zigeth, Eythewen, és Győr városi . . . (nincs kiírva, vajjon ház-e vagy föld), Darnó, Zeeli, Remete, Kis-Bodak, Gyulviz és minden egyéb már régtől a hédervári kuriához tartozókkal együtt (Héderv. lvt. IX. csomag, 38. sz.).

Hédervári István midőn Zápolyától Ferdinándhoz visszapártolt, birtokait is visszanyerte, sőt a Ferenc ellen Nándor-Fehérvár elárulásaért hozott ítélet is megsemmisítettén, István fiai V. Lőrinc és II. György 1543-ban az ősi jószágokra nézve kedvező ítéletet nyertek, s Ferdinánd Bakics Pálnak hűtlenség bűne alatt megparancsolta, hogy a hédervári jószágokat adja vissza, de ez — ekkor már a kir. testőröz huszárok főkapitánya — a királyi parancsnak nem engedelmeskedett. Bakics Pál eszéki szerencsétlensége után testvére Bakics Péter védte meg a jószágokat, melyek utóbb Bakics Margit — Balassa Menyhértnére és Bakics Angelika előbb Révay, utóbb Czobor Imre nejére, mint elhalt Bakics Pál leányaira szállottak.

A Héderváriak közül V. János zirci apát és skópii püspök kezdé visszaszerezni az ősi jószágokat 1660 körül; testvére VI. István Győrvármegyének több országgyűlésen volt követe és alispánja a Hédervári nemzetségnek minden — Győrvármegyében volt s elidegenített —

jóságait visszaszerezte. Ennek Eszterházy Erzséttől 3 gyermeke született; de kettő, u. m.: (VI.) Lőrinc és Iona mint kiskorúak elhaltak, Kata leányát pedig loósi Viczay János sopronmegyei alispánhoz adván nőül, a kért leány-fiúsítást is megnyerte, s ezzel a Belud nemből származott Viczay nemzetségre szállottak a Hédervári-féle jóságok.

Megemlítendőnek tartjuk, hogy Bakics Pál és örökösei az ágostai vallásnak lévén hívei és buzgó terjesztői, a hédervári jobbágyság is, azaz majd egész Szigetköz az ágostai vallást fogadta el. Mérey Mihály ágostai superintendens már 1544-ben Hédervárott lakott (Héderv. lvt. IX. csomag, 23/1703.). Bakics Pál vője Czobor Imre szintén ápolta Szigetközben a protestantismust, utóbb azonban a Bakics örökösök jóságaikat itt eladván, a hatalmas pártfogó nélkül maradtak részben a katolikus vallásra tértek, részben Szigetközből elköltöztek; 1746-ban pedig megyei határozat folytán Hédervárott az ágostaiak temploma is leromboltatott (lásd ez évi megyei jkv.).

Kuriákat Hédervárott több nemes család is birt. 1609-ben Szavay, Szabó és Alapy családok. 1660 körül Mikos Péter, Dely Ferenc, Káldy Györgyné született neboiszaí Szép Anna és orbovai Jakusich Imre, de Hédervári István, utóbb pedig a Viczayak azokat összevásárolták. 1697-ben Dely Judith — özvegy Nádasdynétől a rárói, hédervári és kis-bodaki határookban birt részeket Viczay Ádám báró vette meg, s ezzel a még idegen kézen volt utolsó birtokrészek is a családi uradalomhoz kerültek vissza. *)

1645-ben III. Ferdinánd király nemes Viczay Ádámnak (1684-ben a győri nemesség kapitányának) bárói — 1723-ban III. Károly király Viczay Jób Keresztély bárónak grófi rangot adott.

Állítólag a hédervári vár 3 tornya valaha 3 külön vármegye, u. m.: Győr, Mosony és Pozsony területén állott. Lehet, hogy valaha itt az említett megyei határok összeszőgelletek, de mi erre okiratot sem a győrmegyei, sem a hédervári családi levéltárban nem találtunk, és csakis mint szóhagyományt említjük fel; sőt a hédervári levéltár nyo-

---

*) Épen midőn e sorok sajtó alatt állottak, akkor (1873 dec. 23-án) szállt sirba a közel kétszáz év előtt egyesült Hédervári-Viczay család utolsó férfi-ivadéka: Hédervári-Viczay Héder gróf, val. bel. titkos tanácsos, Győrmegye derék főispánja, és a magy. orv. és természetvizsgálók XVII-ik nagy gyűlésének egyik lelkes elnöke, kinek éppen jelen művünk megalkotásában is tevékeny része volt. Őrizzék meg emlékét egyebeken kívül e lapok is, melyeknek soraiban nem egyszer találkozunk az elhunyt derék férfinak nevével! Örököse egyik unokája: Khuen Károly gróf lett, kinek kezére a család jelen összes birtokai is átszálltak.

mán (XVI-ik csomag, 1/1659. és 7/1760.) azt véljük, hogyha több megye sarkán állott is valaha a hédervári vár, ez csakis pozsony- és győrmegyei területeken állhatott. Mosonyvármegye legrégibb időkben e tájon a Dunán át sem ért, később pedig itt Pozsonyvármegye szögeltett be; hasonlót bizonyít a győri káptalannak bizonyítványa is, mely szerint Paraszeg *) a pozsonymegyei zseli-i — és győrmegyei hédervári határokból szakítottatott ki, s a Hédervárban összeért két megyei határ Nováki (Mosonyvárm.) falu felé kiterült, s Hédervártól délnyugotra bizonyos kövecses árokig ért, s így Mosonymegye a hédervári kastélyig nem nyulhatott be.

Érdekesnek tartjuk még idejegyezni, miszerint 1723-ban Hédervár alapítványos kórházzal birt; 1794-ben 4 vásár-tartásra nyert szabadalmat, s ekkor vámjoga is volt.

Ikrény népesített puszta Tóközben. Ikrény, Lesvár és Oszhely a Lamberg grófi családnak egymással határos pusztáit képezik.

Első birtokosa hihetőleg azon Icrany vagy Ikrényi nemzetség volt, melynek tagjairól már a XIII. század vége felé olvasunk (Hazai Okmt. III. 19.). 1324-ben I. Károly Miklós bánt a győrmegyei Ikrén birtokába bevezetni rendelte (*Fejér Gy.*: C. D. VIII. 2. 562.). 1373-ban Ikrényt már a Kanizsay nemzetség birta; e család fi-ágának kihaltával a roppant terjedelmű Kanizsay jószágokat az egyetlen leányörökös: Kanizsay Orsolya örökölte, kit Nádasdy Tamás nyert nőül, s ennek kezével az ikrényi és rába-szent-mihályi jószágok is a Nádasdy nemzetség birtokába jutottak, és Nádasdy Ferenc gyászos kimultáig ezen család birtokában maradtak. Ekkor Ikrény a királyi kamara jószágai közé került, s megyei levéltárunk szerint haszonbérileg kezeltetett.

De Ikrény nem volt egészen a Nádasdyaké, mert 1614-ben Torkos Péter mint győrvárosi bíró a megyei közgyűlésen Nádasdy Pál tisztjét a győri határ legeltetéseért, utóbb pedig a városi határból tett foglalásokért megintette, az intés ellen Nádasdy Pál és Vizkelethy János mint ikrényi közbirtokosok tiltakoztak; hasonlókép 1619-ben is. 1770-ben pedig Körmendy, Stverteczky, Klempa, Bolényi, Eördeögh, Hajós, Brunovszky és Kaskovich családok birták. 1777 körül Lamberg Volrad

---

*) Ezen Paraszeg (ma Parázs-szer) föld Hédervár mezővárosába behat egész a tisztartói lakásig, és a grófi kerttől csak az óvári ország-út választja el. 1697-ben birtoka felett per folyt, s Matusek András győri kanonok, mint volt hédervári plebános Széchenyi György győri püspök ellen bizonyítványt adott arról, hogy Paraszeg-föld, stb. minden időben a Hédervári nemzetség birtoka volt, s Hédervárhoz, nem pedig Ráróhoz tartozott.

Ikrény egy részét megszerezte, utóda pedig — az 1791-iki 73. t. cikk által honosított Lamberg Fülöp folytatta a szerzést, s ma már egész Ikrény, Lesvár és Oszhely a Lamberg grófi családé.

Kapi magyar falu Tóközben.

Kapi az előkorban a győri vár földje volt s 1209-ben II. Endre király ezen várföldeket Tóth mosonyi főispán Demeter és Tamás fiainak adományozta (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 1. 190.). 1251-ben a kapii földeket Móric mester nyitrai főispán a móríchidai prépostságnak ajándékozta (u. o. IV. 2. 88.). Ugyanitt a Kapy nemzetség is birt, mert Barbachy Bálintné — mint első férjétől Kapy Györgytől származott fiainak gyámja — Zsigmond királyhoz folyamodott János mester és János móríchidai prépost ellen, kik 1314-ben Kapin volt birtokát elfoglalták. A király vizsgálatra a győri káptalant küldötte ki (u. o. X. 8. 379.). 1764-ben az ágostaiak igazolván a régi vallásgyakorlatot, a megyegyűléstől torony nélkül való templomépítésre engedélyt nyertek.

Kis-Bajcs magyar falu Szigetközben.

1848 előtt kurialis nemes falunak tartotta magát, s nem akart a szomszéd bácsaiakhoz hasonló egyházi nemes lenni, bár a győri püspökségnek fegyver- és viza-halászati jog és díj fejében mai napig is fizet. Nincs ugyan bizonyos adatunk, de úgy látszik Nagy- és Kis-Bajcs, Bácsa, Szava mind egyházi nemesi helyek voltak. A török uralom alatt birtokából kiűzött nemesség e vizek közé menekült, s a földesuraságok örömmel fogadták a fegyverviselő népet, telkeket adogattak neki, kezdetben csekély haszonbérért, a terhes hadiszolgálatok miatt azonban ezt sem birták fizetni; de mivel szükség volt rájuk, évről évre maradtak, hihetőleg jobb időkben lerovást is ígértek. Talán így keletkezhettek a többi világi uraságoknál is a kurialista nemes bérnökök. Itt látjuk alapját annak is, hogy területéhez képest Győrvármegye az országban legnagyobb számú nemességgel birt; mert körülbelül 26 □ mfdnyi területen közel 12 ezer nemes főt számlált. Megyei levéltárunkban számtalan az óvás, ellenóvás és tiltakozás, hogy a nemes jobbágyság vagy bérnökök megyei tisztségre ne alkalmaztassanak. Különösen a győri püspök, káptalan, Héderváriak és Czoborok tiltakoztak ez érdekében legtöbbet; de az apró nemesség hamar felismerte érdekét, e részben összetartott, ellenóvást tett, ha szükség kívánta bocsánatért esdett, s bármi úton kivitte, hogy a megválasztott nemes jobbágyság vagy bérnök megmaradjon a hivatalban. Utóbb hű hadi szolgálatok jutalmául egész

községek kiváltságért folyamodtak, s megnyerték, csak azt sajnáljuk, hogy habár a kihirdetésnek több nyoma van, de magát a kiváltság-levelet nem kutathattuk fel. *)

1594-ben Győr ostroma alatt az úgynevezett Táborhelyen a keresztény sereg ágyu-sáncokat emelt, és téves azon vélemény, mely e helyet római maradványnak tartja.

Pusztult hely:

Szava vagy **Zava** Bácsa és Bajcs között, mely utóbbinak határába olvadt; lakói szintén egyházi nemések voltak. 1231-ben Z o a név alatt azon perben olvasunk róla, melyet a győri káptalan és M. mester között II. Endre király elintézett (Árp. k. Okmt. I. 283.). 1318-ban a győri káptalan bizonytságot tesz arról, hogy Kálmán győri püspök a szavaikat egyházi nemessékké tette, kik hadkötelezettségeiket négy márka nehéz ezüsttel meg is válthatták (*Fejér Gy.*: C. D. VIII. 2. 192.). 1642-ben megyei levéltárunk szerint Szavay család birta. Az 1612-ik évi megyei nagygyűlés az alispánnak meghagyta, hogy Pázmán Ferenc vajdától a zavaí révet erőhatalommal is elvegye (megyei lvt. I. jkv.). 1640-ben Szavát egy folyócska hasította át, melyet jegyzőkönyveink Tugát néven említenek. Az 1683-ki hadjáratban átcsapott török portyázók fölgyújtották, elpusztították, s többé fel sem épült.

Kóny, legrégibb oklevelekben C o h n, magyar falu Tóközben.

Kóny első birtokosául Endust vagy Endrét találtuk, kinek 1228-ban örökös nélkül történt halála után, II. Endre király Kónyt a Téth nemzetségből való Demeternek adományozta (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 4. 77.). Talán ugyanezen Demeterben halt ki a Téth nemzetség — miután erről többé nem olvasunk; C o u n t pedig II. Endre a templomosok rendjének adományozta. Kónynak ekkori határait és szabados lakóit is elősorolja a nagybecsű oklevél (Hazai Okmt. II. 2—3.). 1491-ben II. Ulászló király — Simon mesternek a győri keresztesek praeceptorának kérésére II. Endre okmányát átírva megerősíti (u. o. 372. l.).

1524-ben II. Lajos Győrben szintén megerősíti Hunyady Mátyás királynak 1486 június 24-én kelt azon levelét, melyben Mátyás a győri keresztelő szent János egyházának kónyi jobbágyságait adómentessékké tette (Győri kápt. lvt. 17. fiók, 1. csomag, 2. sz. és Hazai Okmt. II. 427.).

---

*) Nevezetes körülmény az is, hogy a töröknek hódolt és elpusztított falukról számos adathoz juthattunk, de a török uralomtól ment felső vidékben alig birtunk egy-két adathoz jutni.

A györmegyei kapuknak 1531-ben történt lerégibb összeírásában Kóny földesurai gyanánt a rhodusi keresztes barátokat találjuk, de a XVI. század végeig úgy látszik a királyi kamara birta, s gyakran változnak haszonélvezői; így az 1544-ki összeírás szerint a győri káptalant, 1555-ben pedig Nádasdy Kristófot találjuk mint Kóny birtokosát. A szomszéd (sopronymegyei) Szovát helység jegyzőkönyvében pedig 1553-ik évről következő szomorú feljegyzés olvasható: „Naponkint látjuk a kónyi szomszédoknak elpusztult házait, kiket a török pusztított el“ (Magy. tört. tár. VII. 5.). Gregoriancz Pál győri püspök 1559-ben Kónyt iskola-alapul kérte, s így történhetett, hogy 1569/70-ben Kónyt a győri káptalan birtokában látjuk. 1593-ban Armpruszter Pál a magyar királyi kamara számvevője — Kóny helység jövedelmének állapotáról a kamarának jelentést tesz, minek következtében az udvari kamara a pozsonyi kamarának meghagyta, hogy Kónyt a káptalantól elvegye; a mi meg is történt, de mivel az átvétel alkalmával a kamara a káptalan gabona-asztagait is elfoglalta, a győri káptalan ezen sérelemért Mátyás főherceghez folyamodott, ki is az ügy állásáról felvilágosítást kért. Utóbb (1598-ban) Kutassy János győri püspök s királyi helytartó Rudolf királyhoz folyamodott, és Kónyt iskolai célokra kérte. A király erre új adomány-levelet adott, melyben Kónyt a győri káptalannak adja azon kötelezettséggel, hogy Kóny jövedelmét lelkiismeretesen a tanulókra fordítsa.

1641-ben Nádasdy Ferenc katonái a helységet kifosztották (megy. lvt.). 1681-ben Széchenyi György kalocsai érsek és győri püspök a káptalan tulajdonához tartozott Kónyt elfoglalta, a miért Orbán István királyi személynök a püspököt megintette, és Kónyt a káptalan részére visszakövetelte. E megintésre adott válaszában a püspök tagadja hogy Kóny a káptalané lett volna, hanem igen is a püspöké, ki annak jövedelmét a győri kántorokra és iskolákra tartozik fordítani; miként ő (t. i. a püspök) híven teljesítette is (mindkét levél eredetije a kápt. lvtárban.). 1685-ben Széchenyi György az esztergomi érseki székre kinevezetvén, Kónyt a káptalannak visszaadja, s e helységhez intézett levelében kifejti, miszerint Kónyt eddig is csak a győri káptalan jóakaratából és engedelmeiből birta (Győri tört. és rég. füz. I.).

Kulcsod, régi magyar falu Csilizközben, a N.-Duna bal partján, ezen folyam és a Csiliz-vize közé ékelve.

1252-ben IV. Béla király kulcsodi udvarnokait a premontrei rend thuróci prépostságának ajándékozta (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 5. 306. és 345.). 1268-ban Komáromvármegyéhez tartozott majorság (villa) volt (u. o.

IV. 3. 449.). 1405 márc. 27-én Zsigmond király a komáromi főispán- és várnagynak megparancsolta, hogy egyebek közt a Komárom várához tartozó kulehodi nemeseket, — bár szabadság-leveleik elvesztek, — régi kiváltságaik- és szabadságaikban meghagyja (Hazai Okmt. I. 297.). 1535-ben I. Ferdinánd Kulchodot a pannonhalmi főapátságnak adományozta (*Czinár Mór: Monasteriologia* I. 111.), s 1848-ig e helység a bencés rend birtokaihoz tartozott.

Mikor és mikép kapcsoltatott Győrvármegyéhez? ennek nyomát nem találtuk; de 1612-ben másokkal együtt a kulcsodi nemesek is Győrvármegye közgyűléséhez folyamodtak Forgách bibornoknak Csilizközben tett erőszakos tizedszedése ellen (megy. lvt. 23/1612.). Mi Bartal Györgynek „Csallóköz vázlata“ című munkája nyomán úgy véljük, hogy Kulcsod mint csilizközi helység már a honalkotás korában osztatott Győrvármegyéhez, és időközönként Komáromhoz történt csatlakozása csak a viharos időknek kifolyásául tekinthető.

Ladomér, magyar falu Szigetközben. Ladomér hajdan a zámolyi határ alkatrészt képezte, s ladoméri kuria néven fordul elő. 1474-ben a szent-mártoni konvent Országh Mihály nádor parancsára Darnay Lászlónak Jakab fiát a ladoméri kuria birtokába bevezette (Hédervári lvt. 31-ik csomag, 1/1474.). 1658-ban I. Lipót király Viczay Jánost és ennek nejét: szül. Hédervári Katát a fi-ágot illető jószágok birtokában megerősítvén, Zámolyt a ladomér kuriával együtt mint e család birtokát említi. Manap is a Viczay grófi családé. *)

Markota a már fönnebb (512. l.) említett Bődögével összeépült magyar falu Tóközben; az úgy nevezett ló-réti ér árka választja el a két falut, melynek egy községi hatósága van. Bődögét 1619-ben Nyáry Pál birta, ki „bedeghi“ előnevét e falutól vette (megyei lvt. III. jkv.). Mikor és mikép jött a győri káptalan birtokába? — nem tudjuk, de „Bedegh“ földjére Nyáry már 1161-ben nyert III. István királytól adományozást (*Fejér Gy.: C. D. VII. 5. 121.*).

Medve, **) magyar falu Csilizközben. A N.-Dunán átjáró kompnak kikötő rév-helye, melyen át Győr és Pozsony vármegyék egymással közlekednek.

*) Jelenleg már ennek örököse: Khuen Károly grófé (I. 516. l.). — Szerk.

**) Több statisztikai munkában e falu német nevét hibásan olvassuk „Weiskirchen“-nek, mert ez a N.-Duna által elmosott Egyházas-medvét (522. l.) illette

1252-ben még a pozsonyi várhoz és ugyane megyéhez tartozott (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 5. 306. és 345.); utóbb a Hédervári nemzetség birtokába került, kik szerződéses — contractualista — nemességet telepítettek Medvére, kik magukat Viczay Héder gróftól, mint a Héderváriak jogutódjától nem rég örökösen megváltották.

Az 1681 május 24-én tartott megyei közgyűlés Medvánél a Duna árkat kiásatni rendelte.

Pusztult hely:

A hédervári és a megyei levéltárban Nagy-Medve mellett még **Kis-** vagy **Kenderes-Medve** is említetik (l. Hédervár és alább Szabadi leírásánál), mely utóbbi Szabadi falu határában állott.

Nagy-Bajcs magyar falu Szigetközben Kis-Bajcs és a N.-Duna között, melyhez közel épült, s határa áttegyez a N.-Duna balpartjára is. Pecsétjének körirata: „*Sigillum Regni Nob. de Nagy Bajcs.*“ Viszonyai Kis-Bajcséhoz hasonlóak.

1607-ben Zavay Tamás —, 1624-ben nyárad Rezy Gergely kis- és nagy-bajcsi birtokait a Fél nemzetségnek eladta. 1720-ik évi megyei gyűlésen a nagy-bajcsi nemes község számára adott kir. kiváltság-levél kihirdettetett, mely alkalommal a nagy-bajcsi község kiváltságos szabad nemesi községnek kimondatott, s a hozott határozat szerint mindenféle tized és földbér terhétől felmentetett.

Pusztult hely:

Egyházas-Medve 1581-ben még állott, s a megyei jegyzőkönyv ez évről zavai Bán Istvánt, mint egyházas-medvei nemes lakost említi (megyei lvt. I. jkv.).

Nyárad, magyar falu Csilizközben. Multjáról kinyomoznunk egyebet nem sikerült, minthogy az 1646-ki megyei közgyűlés Nyárad községnek meghagyta, hogy 12 frt büntetés alatt községi birót válasszon, mert a betérjesztett szolgabirói jelentésből az derült ki, hogy Nyáradnak 50 évig nem volt községi bírása.

Öttevény, melléknevéről **Öreg-Öttevény**, magyar falu Tóközben. Nevét hihetőleg a K.-Duna és Rábca folyók kiöntései által ide hordott iszap **öntevény**től nyerte.

1379-ben olvasunk róla először, a midőn Hédervári-féle birtok volt (Héderv. lvt. I. csom. 11/1379.). 1421-ben Zsigmond király levele **Eytevent** szintén mint Hédervári birtokot említi (*Fejér Gy.*: C. D. X. 6. 377.). 1619-ben Zavay Tamás járási szolgabíró jelenti, hogy a

tűz által elpusztult öttevényiek kapuját kettőre kellett neki leszállítania (megyei lvt. I. jkv.). 1623-ban Baksay János bakonybéli apát a megyei közgyűlésen panaszt tett, hogy öttevényi birtokát — úgynevez. ostyai földet a Héderváriak elfoglalták. Ugyane korban sokat szenvedett az abdai várdában tanyázott német őrségtől is, és ez érdemben Gombos Bertalan, mint a Héderváriak tisztje, az 1627-ki megyei közgyűlésen panaszt is emelt.

A Bécs ostromára indult török had ismét feldúlta, elégette, s lakóit — kik nem menekülhettek, lemészárolta. A törökök kiűzése után Széchenyi György érsek Öttevényt a rárói uradalommal családja számára szerezte meg (l. alább Ráró). Pár év múlva már a német katonaság sarcolta és pusztította, oly annyira, hogy a tulajdonos főpap kénytelen volt 1689-ben a zaklatások miatt Győrvármegyénél panaszt emelni, és a bajok orvoslását sürgetni (Győri tört. és rég. füz. I. 349.; továbbá megyei levéltár).

A megye iparkodott a bajokon segíteni — a mennyire tehetségében állott; de azért a német katonaság erőszakoskodása tovább is folyt, és a falu népe utóbb is megszökött, s pusztulásnak hagyta a falut, mely a bekövetkezett Rákóczy hadjáratok előtt már elpusztult. E közben — t. i. 1699-ben lön szabályozva az öttevényi vámdíj (Hédervári lvt.). 1701-ben ismét megtelepítettett, s 1704-ben újra a császári hadaktól szenvedett.

Mint ország-útba eső helység az 1848/49-ki hadjáratok alatt is sokat kiállott.

A bekebelezett puszták közül Sándorháza hajdan szintén öttevényi határ volt, s ebből 1772-ben a Viczay örökösök közt eszközölt osztályozás folytán lön kiszakítva és a rárói uradalomhoz csatolva; jelenleg a Sina báró családé.

Pilinger pusztja szintén a hédervári uradalomhoz tartozott; a XVII. században a *győri várparancsnokság mint a győri várhoz tartozott földet erőhatalommal elfoglalta*, mi ellen 1720-ban Viczay Jób báró a megyei közgyűlésen tiltakozott is. 1748-ban Viczay Jób grófnak özvegye Ebergényi Eszter — ki a hédervári uradalomtól elidegenített egyéb részeket is visszaszerzett — felhívta a győri várparancsnokságot, hogy nyilatkozzék: mi jogon foglalta el és bírja Pilingert? Utóbb csakugyan sikerült visszaszereznie a pusztát, melyet a grófi családtól csak nemrég vett meg Jerfi Antal.

Pataház — lásd Révfalunál (528. lap).

Patas, magyar falu Csilizközben.

1270-ben a patasi földek birtokában a nyulak-szigeti apácák megerősítették (*Fejér Gy.*: C. D. V. 1. 196.). Az 1607-ki megyei közgyűlésen Hersich Bálint a nagyszombati apácák érdekében a patasi birtok-foglalások ellen tiltakozott (Megy. I. jkv.). 1620 január 13-kán Bethlen Gábor erdélyi fejedelem a nagyszombati apácák patasi birtokát és a komárom-megyei Apáca-Szakállost bizonyos Karner Dánielnek 2000 magyar forintért zálogba vetette (Győri tört. és rég. füz. II. 258. 1.). 1721-ben Győrvarmegye közgyűlésén Patas kiváltság-levele kihirdetett, s ekkor mint nemes község katonatartás, fuvarozás és egyéb terhek alól felmentetett, s a szabadalmas taxás helyek közé soroztatott. 1746-ban a helvét hitvallásuak templomot építettek, de 1747-ben a megyei közgyűlés elhatározta ennek leromboltatását; azonban a kiküldött végrehajtót a nép elűzte.

Pinnyéd, magyar falu Tóközben a Rábca folyó bal partján; hajdan hihetőleg a győri püspökség halász-szolgái lakták (innen nyerte „Fischerdorf“ német nevét), s most is annak birtokaihoz tartozik. Talaja rendkívül vizenyős, csak a falu van kissé emelkedettebb dombon, s arról nevezetes, hogy Pinnyéden temető sincs, mert alig pár lábnyira ásnak, a víz felfakad, s kénytelenek a Rábca nyugoti felén a győri határban tartani temetőt.

Pinnyéd régi birtoka a győri püspökségnek; az 1590 szept. 6-kán tartott megyei közgyűlésen mint falu említetik; ekkor szabadalmas malom-birtokosok lakták, s megyei jegyzőkönyveinkben hosszú időn át a taxás faluk között olvassuk nevét. Ugyancsak 1590-ben Miksa herceg német hadai elpusztították, de hamar felépült; 1594-ben Győr ostroma alatt ismét császári hadak szállásoltak benne, s a keresztény seregek ezen menekülvén el, ezek vagy az üldöző törökök a falut felgyújtották. 1608 aug. 23-án közgyűlésileg lőn kihirdetve a győri káptalan bizonyosság-levele, mely igazolja, miszerint Gregoriancz Pál győri püspök Pinnyéd számára 1537-ben királyilag megerősített kiváltság-levelet adott (Megyei I. jkv.). Az 1689. évi jegyzőkönyv szerint a szolgabíró kiküldetett azon károk összeírására, melyeket itt a német katonaság és a Pálffy huszárok rablásaikkal okoztak.

Radvány — melléknéven Csiliz-Radvány, magyar falu Csilizközben.

Nevét hihetőleg a honfoglaló Rad nemzetségtől nyerte, mely a dunántúli kerületben telepedett le (*Czech J.*: Töredék a magyar gyökerek

régi nemzetségekről. Tudom. gyűjt. 1828. évi folyam, V. k. 84. l.). A XV-ik században még a Radványi nemzetség birta (*Fejér Gy.*: C. D. 5. 871. l.). 1580 körül Istvánffy Miklós alnádor és történetíró szintén radványi birtokos volt — neje: Both Eszter után (Megy. lvt. I. jkv.). Ma számos közbirtokos lakja.

Rába-Patona, de többször **Káptalan-Patona** néven is olvassuk, magyar falu Tóközben. A helység pecsétjének körirata: „Cap t o l o n. Pat o n a. P e c. 1701.“ Benne szántó-vas, buzakalász és csoroszlya.

Patonáról — mint buchariusok földjéről első említést 1253-ban találunk (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 1. 298.); de az oklevélből ki nem vehető, melyik Patona? vajjon ez-e, vagy a veszprém-megyei Lovász-Patona? Czech jegyzetei szerint mindét Patonát besenyők *) lakták, kik határőri szolgálatot tettek, és pedig a rába-patonaiak gyalog, a lovász-patonaiak pedig lovon. 1368-ban már kétségtelen oklevél igazolja, hogy ekkor Rába-Patona a győri káptalan birtoka volt (Akadémiai értesítő 1863-ik év. 1—26. l.). Az 1562-ki szárazságban Győr vidékén őrleni nem lehetett, s a győri várórság gabnája megőröltetése végett itt a Rábán malmot építtetett (u. o.). Határának egy része — az úgy nevezett „Pénzes-rét“ a Rábán alul — a töröknek meghódolt területen lévén, 1620-ban ifjú Mehmet aga ezen réttől adót követelt; minthogy pedig a vármegye és a győri parancsnokság keményen tiltotta a töröknek való adózást, — a patonaiak ezen adókövetelést Győrben bejelentették; de mivel sem a vármegye, sem a várparancsnokság őket a török hatalom ellenében megvédeni nem tudta, hogy a nagyobb veszélytől menekülhessenek, megengedett nekik a pénzes-réttől csekély adót fizetni. 1623-ban az aga több lovast magyar ruhába öltöztetett, s mintha ezek az előnyomuló Bethlen Gábor lovasai volnának, velők Patonára ütött, s különösen a gyermekeket szedték össze, és ezeket Fehérvárra hurcolták. Midőn pedig a szülők kiváltásukért utánnok mentek, addig senkivel szóba sem állottak, míg 70 forint évi adót meg nem ígértek, és csak azután adták ki a gyermekeket fejenként lefizetett váltság-díjért (u. o.). 1626-ik év őszén a Győr alatt rabolt török portyázók Patonára rohantak; de Mehmet aga is ott termett, és nem engedte őket megraboltatni, hanem — megrabolta maga.

1633-ban a nagy sarcok és rablások miatt Győrbe folyamodtak, s Mansfeld Fülöp gróf győri parancsnok azon tanácsot adta nekik, hogy hagyják oda végkép Patonát és Győr-ujvárosba települjenek át; e

---

*) Nevét is valószínűleg ezek alatt nyerte a két helység.

tanácsot természetesen el nem fogadván, Patonát árkokkal és palánkokkal vették körül, népe határőrséggé alakult, utóbb pedig földesurok — a győri káptalan egy várdát is építtetett, melynek őrségéről gondoskodni a győri várparancsnokságnak lett feladata. A várda azon dombra épült, hol ma az urasági majorság áll. Felszereléséhez a vármegye 100 firttal járult, minthogy Patona által Tóközt is védeni ohajtotta. Ez intézménynek eredménye az lőn, hogy a falu ellenséget fogadott be saját szállásába, mert a várda német őrsége csak úgy rabolta és kinozta a patonaiakat, mint a török; ez okból az 1636-ik évi megyei közgyűlésen a győri káptalan kijelentette, hogy az őrséget Patonán tovább már nem tűrheti, mert ez több kárt tesz ott, mint hasznot. Azonban az egyszer befészkelte császári katonaságot nem lehetett többé kizavarni; sőt Mansfeld gr. Patonát már egészen kincstári birtoknak tekintette, s 1645-ben a káptalan jogainak teljes mellőzésével a lakosokat Győrbe hajtatta, s itt hűségére felelküdtette. E naptól a patonaiaknak is szabad lett a rablás, és ezentúl legkisebb gondjok volt az ősi fészkek védelme, hanem szétjártak, mint egyéb német hadak, kalandokra; de 1647-ben meglakoltak érte, mert az őrség csatangolása miatt védtelenül maradt Patonára török portyázók csaptak, ezt földig lerombolták, a lakosok egy része ugyan elfutott, és nádasokba, mocsárok közé menekült, de a kit a törökök elérhettek, azt levágták, vagy rabszíjra fűzték, marháikat pedig elterelték (u. o.). 1649-ben Patonát a győri káptalan újra felépíttette és megerősíttette, az ezen évi országgyűlésen pedig kieszközölte, hogy Patona a kényszerített hűségi eskü dacára a győri várparancsnokságtól függetlenné tétetett (Corp. Jur. 1649 : 15.). E törvénycikk szentesítése után a káptalan mint törvényes földesúr új feltételek mellett telepítette meg Patonát.

1655-ben sáncait a káptalan ismét kijavíttatta, s III. Ferdinándtól két vásárra nyert szabadalmat. 1683-ban a roppant török sereg Patona vidékén táborozott, és Bécs sikertelen ostroma után ezen futott vissza; az ekkor szétdőlt várda többé fel sem épült (Akad. ért. 1863. 1—11. l.).

1809-ben a győri ütközet előtt való napon a pozsonyi fölkelt nemességből 50 ember táj-szemlére Tóközbe küldetett, s e tájra tévedt, hol mintegy 400 francia lovas vette őket üldözőbe, és a patonai hid felé szorította; de a pozsonyiak Olgyay parancsnok vezérlete alatt nemcsak átvágták magukat, de több franciát is elfogtak.

Pusztult hely:

Kóós, egykor falu, a rába-patonai határba olvadt, helyét mai napig Kóós-domnak nevezik *). I. Mátyás király oklevele 1472-ben

*) Lásd „a megye árpádkori térképének igazolását“, 479. l. — Szerk.

mint a Poky nemzetség birtokáról tesz említést (Magy. tört. tár. VII. 5.).

Ráró, magyar falu Szigetközben. A mintegy 40 holdas parkban roskadozó kastély áll a hajdani vár helyén, melyet 1293-ban Frigyes római császár hadai elfoglaltak; a vár visszafoglalásánál magát kitüntetett Ost Vitált a király vitézségeért jószággal jutalmazta meg (*Fejér Gy.: C. D. és Lehoczky: II.* 264.). Ottokár cseh király is két ízben dülta fel; különben a Héderváriak birták (Héderv. lvt.). A XVI. században Hédervárral együtt (lásd ezt) Ráró is a Bakicsok tulajdonába ment át, s 1550-ben Bakics Péter a rárói várt 10 forintért Pálffy Péternek adta zálogba (Héderv. lvt. XI. csomag, 2/1550.). 1559-ben Révay Mihály és Czobor Imre mint Bakics-örökösök a zálogba vetett kastélyt Pálffy Pétertől visszaszerezték (u. o. 3/1569.). Az 1592 máj. 8-kán tartott megyei közgyűlés Pápay Bálintot a rárói vár provisorává nevezte ki (Megyei I. jkv.).

1600-ban Révay Ferenc és Péter, Hédervári István alispán, Czobor Márton és Czobor Imre birták Rárót, s mivel ez Győr ostromai alatt elpusztult, a lakosoknak 6 évre minden szolgálmányoktól felmentő szabadalom-levelet adtak (Héderv. lvt. VIII. csomag, 24/1647.). 1658-ban Széchenyi György kalocsai érsek s győri püspök a Révay nemzetség rárói birtokrészeit megvette (u. o. 22—23/1658.); a Bakics-örökösök része pedig örökösödés és eladás által e korban sokfelé oszlott. Az 1615 máj. 2-kán tartott megyei közgyűlésen a német lovasok által Rárón okozott károk miatt Syey János a rárói nemes urak nevében megtagadta az adót. Ugyane korban Széchenyi György egymásután szedte össze a rárói uradalomhoz tartozott birtokrészeket, így megvette: gr. Nádasdy Fer. és Pázmány Miklós (1659-ben), Tharnovszky Szaniszló (1660-ban), Jakusich Imre (1661-ben), gr. Kéri Ferenc (1665-ben), és Maholányi János (1686-ban) birtokait (Héderv. lvt. az érsek saját jegyzetei közt.).

1686-ban gr. Kaunicz Domokos vette meg Erdődy Borbálának örökségi birtokát; a vevőnek holtá után Kaunicz és Apponyi Lázár grófok lettek egyenes örökösök. Apponyi Lázár embertelenségeinek szomorú emlékeivel telve vannak megyei jegyzőkönyveink. Utóbb mind Apponyi, mind Kaunicz a rárói birtokrészeket Viczay Jób grófnak örökáron eladták, s miután ugyanez utóbbi a Széchenyi örökösök birtokait is megszerezte, mindezek a Hédervári-féle jószágokkal együtt Viczay grófnak birtokába szállott. De csak rövid időre; mert Viczay Jób gyermekeinek 1773-ben történt megosztása alkalmával a rárói

uradalom Viczay Eszternek, — férjezett báró Sándor Antalnénak jutott, kiről ismét fiára: Sándor Móric grófra szállt; ez pedig Sina János bárónak adta el, s jelenleg ennek hagyatékához tartozik (Megyei és héderv. lvt.).

Réthi, kis magyar falu Tóközben a Rábca-parton. Nevét hihetőleg sok rétségétől nyerte, mert a szántóföld a rétséghez aránylag itt igen csekély.

Réthi legrégibb helységeink egyike, hajdan győri vár-föld volt, lakói pedig győri vár-szolgák voltak. 1210-ben II. Endre király ezen vár-földekből 2 ekényit (mintegy 512 magyar holdat) Tóth nádornak adományozott (*Fejér Gy.*: C. D. III. 2. 175.). 1251-ben Móric mester nyitrai főispán Réthin birt majorságát a mórichidai premontrei prépostságnak ajándékozta, mely korban Réthit Kapi helységtől földhányás és Tomold nevű víz választotta el (u. o. IV. 2. 88.). 1610-ben Gyapay Györgyöt, 1613-ban Zánthó Istvánt, 1677-ben Gyapay Miklóst, csáfordi Nagy Györgyöt és Irdenczy Jánost mondja megyei levéltárunk a falu birtokosainak. Az előbb úrbéres község ma már nagy részben megszerezte Réthit.

Révfa és **Pataház** külön álló — de egy adóközséget képeznek, melyet csak keskeny tér választ el egymástól; a Kis-Duna bal partján Győrrel szemközt, melylyel hajó- és talphid által közlekedik. Ugyanezen adóközséghez tartozik még **Kis-Tá k ó**, mely Révfaluval együtt a győri püspökség birtokaihoz tartozott, de az urasági birtokot Révfalu községe megszerezte.

Révfa hajdan **T ó k é s** nevezettel birt; jelen nevét utóbb nyerte a közlekedést fenntartó révtől. Pataházának felső része **F e l f a l u**, — alsó pedig **M a l o m s o k** nevet viselt; e részeket V. István király 1271-ben a felszabadított Győrvárosának ajándékozta. Mikor változott át Felfalu és Malomsok Pataházára? — nem tudjuk. XVI. században mind a három néven is előfordul (Győri kápt. lvt. bevall. jkv. I. 150. és 151.). Minthogy megyei jegyzőkönyveink és egyéb okiratok a **P a t a** őcsaládi nevet többször említik, igen hihető, hogy egykor e nemzetség birta, s ettől örökölte Pataház nevét.

Mindezen helyeket Frigyes osztrák herceg Győr ostroma és bevételével alkalmával elpusztította; hasonló sors érte 1271-ben Ottokár cseh hadai részéről; e harcok után különösen Tókés név többé elő sem fordul, sőt 1297-ben Tivadar győri püspök kiváltság-levelével már nem Tókést, hanem Révfalut telepítette, s a révfalusiaknak örök időkre vám-mentes-

seget adott a Győrrel való közlekedésre, sőt megengedte, hogy saját gyalog révet tarthassanak. Az erről kiadott okmányt utóbb Liszthi püspök is megerősítette. 1594-ben Szinán török vezér ostromlása alatt ismét elpusztult. 1608-ban lőn kihirdetve Révfalu kiváltság-levele, mely időtől mindenkor a taxás helyek között olvassuk.

Pataház egy részét 1607-ben Zalay György birta. 1613-ban Alsóky Márton pataházi birtokát a győri két protestáns gyülekezetnek örökáron eladta, miután ezek zálogkép már régebbi időktől birták. A győri püspök — mint szomszéd révfalusi birtokos ezen eladásnak ellenmondott, de a protestánsok mindazonáltal templomot építettek. 1616-ban Forgách bibornok a révfalusiakat törvényesen intette az elmulasztott tized megadására, a győri püspökség pedig tiltakozott a bibornoknak ezen intelme ellen, kijelentvén: hogy a győri püspökség javadalmaihoz tartozó Révfaluban a bibornoknak semmi joga a tizedszedéshez. 1618-ban nemes Geönczy Miklós protestáns predikátort megyei határozat lakásából kitiltotta, de a várórség őt védelme alá vette (Megy. lvt. 15/1618.).

1710-ben a másfél évig pusztított pestis idején a betegek számára itt „Lazarethum“ név alatt kórház épült, mely miatt a pataháziak annyi kárt szenvedtek, hogy kárpótlásul őket a megye 5 évre mindenféle adó terhe alól felmentette. 1746-ben Pataházát cörményesi és karán-sebesi Fiáth Ádám birta, ki azt Dayka Andrásnak adta el, a minnek a győri jesuiták — mint új adományos birtokosok ellenmondottak, minthogy a protestánsoktól elvett pataházi birtok nekik lőn adományozva. 1777-ben Bacsák József kamarai tanácsos a vármegyéhez intézett folyamodványában előadja, miszerint ő a győri jesuiták pataházi birtokát a kincstártól megvette, de a győri egyesült ágostai és reformált hitközség 3 telket mint állítólagos tulajdonát elfoglalt; kéri tehát ezen 3 telek birtokába magát bevezettetni. Ebből hosszas vita fejlődött ki; a megyei közgyűlés a hitközség részére, míg 1780-ban kelt korlátnoki parancs Bacsák előnyére döntötte el a kérdést; ez utóbbi ellen ismét Viczay Mihály gróf tiltakozott, mert szerinte a vitás telkek az ő ősi családi birtokaihoz tartoznak; magáévá tette e tiltakozást a megyei közgyűlés is, és Bacsák keresetétől elűtetett. Megyei jegyzőkönyveinkben e telekekről többé szó sincs, de azért bizonyos, hogy Bacsák utóbb mégis azoknak birtokához jutott (Héderv. lvt. XI. csom. 12/1736.).

Sövényház, német falu Tóközben. Hajdani neve Rába volt.

A XIII. és XIV. században a Sövényházi nemzetség birta (*Fejér Gy.*: C. D. X. 2. 410.). 1585-ben (a megyei jegyzőkönyv szerint) Török

János, — 1624-ben és 1636-ban Pázmány Ferenc naszádos vajda birta; 1673-ban pedig Jagosich Mihály és a győri jesuiták birtokában találjuk Sövényházát; különben sok kézen ment át. A XVII. században magyar ajkú lakói voltak, mint ezt a helység által ez időben magyar nyelven kiállított bizonyítvány igazolja (eredetije a hédervári lvtárban). Ezen iraton látható a falu pecsétje, melynek körirata ugyan olvashatlan, de belkörében víz hullámokon egy tojásdad medence lebeg, melyből nőalak derékig emelkedik ki, karjait kitérve s jobb kezében halat, baljában pedig evező-lapátot tartva. 1704-ben (megyei levéltárunk szerint) egész Sövényházát a győri jesuiták birták, s ez évben rác és német hadak felgyújtották és elégették; magyar lakói is hihetőleg ekkor üzettek szét; annyi bizonyos, hogy 1715-ig elhagyottan állott a falu, s ez évben a jesuiták 3 évi adómentességgel hozták mai német lakóit; de hogy honnan? — annak nyomát megyei levéltárunkban nem találtuk.

Pusztult hely:

Szapud, hajdan **Szent-Szapud**, ma a sövényházi határba olvadt pusztá. 1484-ben I. Mátyás enyingi Török Jánosnak és Borbálának ítélte. 1580-ban Hathalmy Miklós birta (Tört. tár. VII. 25.).

Szabadi, magyar falu Szigetközben. Határában van **Szunyog**, másképp **Lencseház** nevű kis pusztá; mindkettő Hédervári-féle jószág. A győri káptalan birtokához tartozott, s 1594-ben Győr ostroma alatt ez is elpusztult. A XVI. és XVII. században Hédervári nemzetség is birt benne, sőt némely emlékek egész Szabadit Hédervári jószágnak állítják.

Pusztult hely:

Kenderes-Medve a hédervári levéltár szerint Szabadi határában állott, de 1594-ben elpusztult, s határa a szabadi határba olvadt, hol egy dülő tartja fenn a falu emlékét (l. fönnebb Medvenél).

Szap, hajdan Zap, magyar falu Csilizközben.

Szap legrégibb időekben a pozsonyi vár földje volt, melyből **Botó** — szapi **Pousa** fia állítólag 2 részt elfoglalt; ez ügyben teendő vizsgálattal 1255-ben Roland nádor és Vince nyitrai püspök bizattak meg (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 2. 328.). 1300-ban Alsó- és Felső-Zapot **Zaapi János** birta (u. o. X. 1. 543.). 1338-ban Zap és Balony között eszközölt határolásnál Miklós és János említetnek a Zapi nemzetségből. 1364-ben Kont János zapi előnevet vett fel (u. o. IX. 7. 229.). 1479-ben Orbán

székesfehérvári prépost és királyi kincstartó, nemkülönben Bári Balázs és János panaszt emelnek a királynál Tamás győri örkanonok ellen, hogy ez győrmegyei Dienes-Szapja nevű helység határában levő „agg“ erdejöket balonyi jobbágysai által összeégette, — és hogy a balonyi jobbágysok Tamás örkanonok előde által küldve, a Dienes-Szapja és Balony határán folyó Kis-dva vizét igaz árkából kivezetvén, az ő jobbágysaik földjeire bocsátották, és ez által nekik évenként nagy károkat okoztak. Mind e panaszok megvizsgálására a király a pozsonyi káptalanat küldi ki (gr. *Teleky J.*: Hunyadiak kora. XII. 82.). 1753-ban a szapi reformatusok haranglábat állítottak, miért a vármegyei közgyűlés 250 forint bírság fizetésére büntette őket.

Szőgye, magyar falu Szigetközben, a N.-Duna jobb partján, Győrtől éjszakra $1\frac{1}{2}$ mfd. Határa átterül a Duna bal partjára, hol a kis Vincemajor még ezen határ kiegészítő része. A csornapremontrei prépostság birtokaihoz tartozik. 1594-ben a szomséd Vének-nél átusztatott tatárok legelőször is ezt rohanták meg, felgyújtották és elpusztították.

Ujfalu, magyar falu Szigetközben.

Győr ostromai alatt elpusztult, s 1609-ben Hédervári János és Czobor Imre mint a helység urai 10 évre mindennemű szolgálat és fizetés elengedéssel édesgettek bele települőket (Héderv. lvt. 33. csomag, 1/1609.). Mikor és mikép szerzett Ujfaluban a Miskey nemzetség birtokot? — nem tudjuk; de 1663-ban Miskey Józsa itteni birtokát eladta (Megy. lvt. I. 9/1663.). 1770 körül ugyanitt a Jékey nemzetség is birt, mely birtokot Viczay Mihály gróf szerzett vissza (Héderv. lvt.).

Vámos, magyar falu Szigetközben; pecsétjének felirata: „Vámosi. falu. pecsetye. 1710.“; belkörében ekevas és csoroszllya, félre F. és M. betűk, hihetőleg az akkori bíró nevének kezdő-betűi. Bekebelezett pusztája Sárás, hajdan Sárán-sér. Régi birtoka a győri káptalan-nak. 1466-ban I. Mátyás király a pozsonyi káptalan vizsgálatra utasítja azon birtokfoglalás ügyében, melyet a győri püspökséghez tartozó kis-bajcsi egyházi nemesek a vámosi határból, mint a győri káptalan birtokából Kis-Bajeshoz foglaltak (*Teleky J.*: Hunyadiak kora. XI. 173.).

Vének, magyar falu a Kis-Dunának a N.-Dunába ömlésénél, lapályos árvizes térségen a Szigetközben. A németek hajdan Apfeldörf-nek nevezték.

Vének igen régi falu. Sz. László király korában *Veiniek praedium* volt (*Fejér Gy.*: C. D. 1093. I. 483.). Midőn IV. Béla a pannonhalmi apátság jószágait és jövedelmeit megerősíti, e birtokok között *Weynuch* is mint apátsági halászház által lakott praedium szerepel. E halászházoknak kötelességök volt az apátot — a mikor ennek tetszett — számos személyzetével tulajdon hajóján *Zigeth-főig* vinni, és ezen utazásban a hajósi szolgálatot teljesíteni, de a hajók visszavontatásához az apát úr tartozott lovakat adni. Továbbá az egyház fonalából hálókat szőni, alkalmas időben az egyház számára vizákat fogni; továbbá az apát úrnak gondját viselni, stb. A véneki majorság nagyobb része akkor a Duna bal partján terült el; határait *Gunu* (Gönyő), *Hucche* (Heese), *Gund*, *Sz.-Vid*, *Vrucang* (Sz.-Iván) képezték (Árp. kora. Uj Okmt. II. 14—15.).

1594-ben a törökök Vének fölött keltek át a Kis-Dunán a Szigetközben volt keresztény tábor megtámadására; a győri ostromok alatt Vének elpusztult, s a török uralom alatt elhagyott pusztá hely volt, s a pannonhalmi levéltár szerint 1713-ban lőn újra megtelepítve.

Azon földnyelv, mely itt a két Duna között alányúlik, — a XVII. században Gyönyő alá terjedt, de Vének alatt átszakadt, és az elszakasztott részből a mai *Torda* sziget képződött, a Vének felől maradt rész pedig *Anglia* nevet nyert; végre a *sakajtás*-nak nevezett földrészt 1780-ban szelte le a Duna (Pannonh. házi lvt.).

Zámoly, magyar falu Szigetközben. Régi helység, mely már V. István királynak 1271-ben kelt oklevelében előfordul (*Fejér Gy.*: C. D. V. 1. 148.). A Hédervári nemzetség ős birtokai közé tartozott; Győr ostromai alatt többször elpusztult; utóbb a Bakicsok foglalták el; a XVII. században pedig Hédervári István megyei alispán szerezte azt ismét vissza. Az 1809-ik évi francia háború alatt a vágrámi csatához Zámolyon keresztül vonult francia csapatokból elmaradtakat a nép megrohanta, s többet közölök a Dunába is vetett; ezért a franciák a falut felgyújtották, az elfogott zámolyiakat Győrben haditörvényszék elé állították és halálra ítélték, de a győri püspök könyörgésére Narbonne francia tábornok jun. 30-kán az elítélteknek kegyelmet adott.

Pusztai járás.

Asszonyfa, magyar falu, a megye déli határán; 1848 előtt kuriális nemes falu volt.

Asszonyfa régi helység, 1235-ben mint királyné birtoka *Azzun* név alatt fordul elő; ez időben u. i. a győri káptalan bizonyoságot tett

arról, hogy Makariás — a királyné népeinek bilótusa — több bilótusnak az azzuni földeket átengedett (Magy. tört. tár. VII. 35.). 1357-ben a pannonhalmi konvent bizonyosságot tett arról, hogy az Azzuni nemzetség fiága Azzuni Erzsébettől a leány-negyedet (quartalitium) 16 dénár penzsával megváltotta (Győri tört. és rég. füz. I. 16.). Ez időtájban változott át Azzun helység Asszonyfalvára, az Azzuni nemzetség pedig Asszonyfalvayra, és ugyanezen 1357-ben az Asszonyfalvay Bán unokáinak terhet Sebus magára vállalván, a győrmegyei asszonyfalvai határban 21 hold földet és 2 kaszavágású rétet 14 bécsi dénár penzsáért Asszonyfalvay Aka unokáinak elzálogosított (u. o. 19.). 1363-ban cheb-ruozdi Nemes Miklós, kis-ruozdi Emey Péter és Domokos asszonyfalvai birtokosok voltak (u. o. 25.). 1423-ban Asszonyfalvay Péter cseszneki alvárnagy Gara Miklós nádor előtt Ispán Pétert mint vőjét és szintén cseszneki alvárnagyot asszonyfalvai jószágaiiban örökösevé tette, s ezt Pichurdi Antal királyi ember — homo regius — által birtokba is vezettette (Győri tört. és rég. füz. I. 32.). Az Ispán nemzetség ekkor lépett Asszonyfalván birtokba, és az „asszonyfalvai“ előnevet felvette. 1424-ben Zsigmond király Asszonyfalvai Péter által Ispán Péternek lett leány-fiúsítását megerősítette (u. o. 33.). 1451-ben Felpéczy Domokos Ispán Péternek asszonyfalvai birtoka fejében 100 igaz értékű aranyat kölcsönzött, a zálogos birtoknak felét nyomban birtokába is vette; de mivel Döbrentey Tamás a pannonhalmi apátság kormányzója (gubernator) már előbb ugyanazon birtokra zálogösszeget adott, azért ez újabb zálogolás ellen folyamodott; a vizsgálattal a győri káptalan lón megbízva; ennek kiküldöttje Döbrenteyt a kérdéses birtokba vezetni szándékozott, de ennek Márk ellenállott. 1451 július 2-kán a kormányzó Mathó nevű tisztje által az alsoki (ma szent-mártoni) vásárra ment Ispán Pétert nejével együtt elfogatta s pannonhalmi várában 10 napig fogva tartotta, július 20-kán pedig az alispánnal, főbíróval és számos néppel Ispán Péter asszonyfalvai nemes udvarhelyére (curia) tört, 4 telkét fegyveres kézzel elfoglalta, 40 hold szántóföldjét és 10 kaszavágó rétjét víz alá borította, és 33 darab ökrét elhajtotta. Az 1453-ki országgyűlés határozata folytán az egyházi kiküldött Pichurdi Antal királyi emberrel Asszonyfalván ismét megjelent, s az ügyet megvizsgálván, Döbrentey Tamást az elfoglalt birtokrészek visszabocsátására felhívták; s miután ő ezt megtagadta, őt a királyi kuria elé perbe idézték. Végre a felek abban egyeztek meg, hogy az Asszonyfalván és Borbán peressé vált birtokrészek kérdésének eldöntését általuk választott és Mindszenten összeült 8 bíró határozata alá bocsátották (u. o. 116—119.). Az eredmény nyomára

ugyan nem jöhettünk, de azt sem találjuk, hogy a pannonhalmi apátság valaha a szomszédos Asszonyfalva vagy Borba birtokába lépett volna.

A XVI. század második felében Asszonyfalván már a Szapáry családot találjuk, mely t. i. házasság által az Asszonyfalvayak közé olvadt. A helység már az első török portyázások alatt elpusztult (Magy. tört. tár. VII. 19.). E korban Asszonyfalva Asszonyfa nevet vett föl, s a Szapáry örökösök között felosztatott. A Szapáry fi-ág később grófi rangra emeltetett és egyebek közt az asszonyfai birtokot is a jelen század második negyedéig birta, a midőn azt a Szapáry grófok galánthai Sidó István — családi ügy-igazgatójoknak hű szolgálatai jutalmául egy részben öröktulajdonul oda ajándékozták, más részben pedig bizonyos számú évekre átírták. Sidó István egyenes örökös nélkül halt el, és végrendeleti örököse sárosfalvai Bittó László lett. E birtok fölött utóbb Sidó István özvegye és Bittó László között nevezetes perek keletkeztek, s Bittó László a harmincas években fegyveres kézzel foglalta el Asszonyfán a Sidó-féle birtokot, melyet Bittó László halála óta leányai Szuha Pálné és Nagy Leanderné birnak. Szapáry István Borbála leányának asszonyfai örökségén utóbb a Hollóssy, Borsó, Györgyi, Dobos és egyéb ágak osztoztak.

Megemlítjük még, hogy megyénkben alig volt kiterjedtebb nemzetség, mint az Asszonyfalvay, mely Győr- és Veszprém-megye számos családjaival állott vérségi összeköttetésben.

Pusztult hely:

Told, II. Endre alatt az Üdvözítő tiszteletére épült egyházzal birt (Czinár M.: Mon. I. 73.). Ráth K. szerint 1377., 1422. és 1435-ben kelt oklevelek nyomán a pannonhalmi apátság birtoka volt. 1588-ban már mint pusztult helység említetik s birtokosai Asszonyfalvay István és Szapáry István voltak (Györm. I. jkv.); utóbb Asszonyfa határába olvadt (Magy. t. t. VII. 23.).

Bőny, magyar falu.

Bőnyről 1415-ben olvasunk első ízben (Hazai Okmt. I. 308.), midőn t. i. Zsigmond király nov. 20-kán kelt levelében minden szabad embert felhívott, hogy azon Bewn helységet, melyet Bewni Márton vall tulajdonának — szabadon megszállhatja. Megszállotta-e ekkor valaki? — nem tudjuk; az bizonyos, hogy 1437-ben Bőnyön királyi vám volt, és hogy e korban a falut a Bőnyi nemzetségből többen birták, miből hihetővé válik a hagyomány, mely szerint e tájon 3 — u. m. alsó, felső és nemes Bőny falu volt (Hazai Okmt. III. 387.).

Enyingi Török Bálint Gönyőt elfoglalván, a reformatiót Győr-megye ezen részén már elterjedtnek találta, s a bőnyi nemesség átalában Kalvin követője volt. 1635-ben Alsó-Bőnyt Eszterházy Miklós gr. nádor Szapáry András megyei szolgabírónak, és Valticher Mártonnak nádorilag adományozta; kétséges azonban, vajjon ezek az adományt birtokba vették-e, mert 14 év múlva — 1649-ben Pálffy Pál gr. nádor ugyanazon Alsó-Bőnyt Halászy István pannonhalmi várnagynak és Bencze Mihálynak a pozsonyi vár szállás-mesterének adta (Magyar t. t. VII. 19.). 1653 körül — megyei levéltárunk szerint — Bőny nagyrésztét és Kutasföldjét Szeghy János alispán birta. Iványos Miklós a hírhedt bajnok, miután az érdi csatában a töröktől elfoglalt roppant kincsnek jutott birtokába, Takó Ilonát nőül vette, kivel Örkényen terjedelmes birtokot kapott, Kutasföldjén pedig — nemkülönben Alsó- és Felső-Bőnyön nagy területeket vásárolt, Mező-Örs egy részére adományt nyert, Écsen, Téthen, Homorodon, Szemerén és Kis-Pécen már az előtt birt, ő lett Győrvármegye legtekintélyesebb birtokosa. Hátra hagyott 7 (1 fiu és 6 leány) gyermekétől eredt az egyesített bőnyi, alapi és örkényi közbirtokossági osztályos hét ág, u. m. az Iványos, Saáry, Losonczy, Győry, Kenessey, Nagy és Roboz család. 1683-ban a bőnyi elpusztult protestáns egyházi épületnek felépítését Kollonics Lipót győri püspök és főispán megakadályozta ugyan, de a reformált isteni tisztelet gyakorlatát csakis a nagytekintélyű Iványos Miklós halála után tiltotta be egy megyei határozat; s ez időből a bőnyi reformált hívek a banai sövény-templomba jártak.

1750-ben Saáry Sámuel és Losonczy István emeltettek ugyan templomot, de ez is lebontatott, és a protestánsok magán-házakban tartották isteni szolgálatukat. 1785-ben Pázmándy József saját gazdasági épületeiből alakíttatott imaházat, de a keresztelést a szomszéd falukon — legnagyobbbrészt az akkora reform. vallásu Szt-Ivánon végezték. Végre a megyei küldöttség egyhangú ajánlatára a templomépítés engedélyezve lón, s az egyház 1789 május 1-jén nyitvatott meg (Megyei lvt. Saáry-család örökösödési és zálogos pere; a bőnyi ref. egyház évkönyvei.). Felemlítjük ez alkalommal a bőnyi ref. egyháznak ritka műbecsű áldozó poharát a XIII. századból (Rómer Fl. a győri tört. és rég. füz.-ben).

1842-ben a bőnyi, alapi és örkényi egyesített közbirtokossági határok együtt tagosíttattak, mely után a falu körül számos major-ság épült.

Pusztult helyek:

Alap, legrégibb okiratainkban Olup, több faluból állott, volt Zent-Péter-Olup, Egyház-as-Olup, Zent-Bereck-Olup,

Zent-Miklós-Olup, utóbb Alsó-, Egyházas-, Felső- és Barócz-Alap, midőn pedig a hadjáratok alatt mindezek elpusztultak, keletkeztek a mai Alsó-, Felső-, Rét- és Püspök-Alap puszták. *)

Olup első birtokosaiul a hasonnevű nemzetséget találjuk ugyan, de a pannonthalmi apátságnak is volt már az első századokban Olupon bizonyos birtokrésze, mert III. Honor pápa midőn a nevezett apátság jogait 1225-ben megerősítette, a bullában elsorolt javak közt Olupot is olvassuk (*Fejér Gy.*: C. D. III. 2. 25.). IV. Béla az apátságot javaiban megerősítő okirata névszerint megemlíti annak olupi jobbágyságait, kik szabadok voltak, és a szent-mártoni egyház költségén tettek szolgálatot; ugyanitt voltak lovas jobbágyságok és szolgák is. 1460-ban szent Péter tiszteletére épült egyház volt egyik Alapon, s ezt Zentpether-alapja néven találjuk, hol a pannonthalmi apátságon kívül több közbirtokos is említettik. Megyei jegyzőkönyveink a XVII. század elejéről úgy mint közepéről az alapi birtokosoknak más és más névsorát közlik.

A XVIII. század kezdetén már Alsó- és Felső-Alap nevét olvassuk, de mind ezek, mind pedig Rét-Alap elpusztult helyek voltak. A kath. templom falai 1752-ben a mai temető táján még fennállottak. Püspök-Alap majdnem a múlt század végeig a veszprémi püspökség birtokát képezte, innen nyerte előnevét is; a szombathelyi püspökség felállítatásakor 1777-ben ezen új egyházmegye papnöveldéjének javadalmazására fordíttatott.

Örkény, vagy régibb oklevelek szerint Eörkény praediumot az Eörkényi nemzetség, a pannonthalmi apátság és többen birták. 1259-ben Favus pannonthalmi apát Zemekei Pált 5 girával az eörkényi birtok iránt kielégítette (*Árp. Okmt.* II. 316.). A győri káptalan bizonyoságlevele szerint Erzsébet, a Hunt-Poznan nemzetségből származó comesnek özvegye, személyének eltartási feltétele mellett 1286-ban minden örkényi birtokát a pannonthalmi apátságnak engedte át (*Árp. új Okmt.* IV. 287. és *Fejér Gy.*: C. D. VII. 4. 197.). 1361-ben a bencések birtak Eörkényen, s ugyanitt sz. Mihály arkangyal tiszteletére épült szentegyház volt. Ez évben az Eörkényi nemzetség több tagja az örkényi

---

*) Említést érdemel, hogy a pusztai járásban egyetlen helységre nem akadunk, melyben már az első századokban közbirtokosság ne volt volna, valamint oly helységet sem ismerünk, melynek határában egyháziak kisebb-nagyobb birtokkal ne rendelkeztek volna; mit úgy magyarázunk, hogy Árpád ezen részen minden szállásból bizonyos területet a vár — vagy saját törzse számára foglalt le, melyet későbbi királyaink ájtatos célokra fordítottak.

határban volt birtokaira nézve a bencésekkel megegyeztek, a birtokrészeket pedig kijelelték (Hazai Okmt. I. 233—238.). 1376-ban Gara Miklós nádor parancsára a győri káptalan a Pethe, Leke és Eurkényi nemzetségeket azon részek birtokába vezette be, melyeket azoktól Eurkényi Miklós és Marczaltheöy Péter elfoglaltak (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 3. 135.). A XVII. században már a Takó-, majd az Iványos-család birta, de a pannonthalmi főapát még az 1622-ki megyei gyűlésen is tiltakozott 2 nemesi udvarhelynek Örkényen lett erőszakos elfoglalásáért.

Yren; 1257-ben Myka mester és rokonai birták; még a tatárok által lőn elpusztítva és IV. Béla 1257-ben Myka mester kérelmére ennek és rokonságának Yuren nevű földjét meghatároltatta (Haz. Okmt. I. 34. és Árp. k. új Okmt. II. 282. 283.). Irén utóbb az örkényi határba olvadt.

Selyem-telek, Böny, Rét- és Püspök-Alap között fekvő kis pusztá. Régi praedium, s az Árpádok korától a Selyem nemzetség birta. Megyénkben utolsó volt a nemzetségből Selyem Antal, ki 1626 körül halt el, mert ez évben Nagy János a pápai gyalogörtség vajdája az elhalt ipa: Selyem Antal után reá hagyott Selyemtelek birtokába kérte magát bevezettetni. 1636-ban pedig Harchás Bálint maga és osztályos vérrokonai nevében Selyemtelekre nézve osztályt kért (Megy. lvt. 362/1626. 215/1636.).

Écs, mellék néven Nagy-Écs, hajdan Echu, magyar falu a Pánzsza ere mellett. Három községből áll, u. m. a nagy-écs falusi, nagy-écs hegységi, és écs-mesterfai, melyek bár három helybeli előljárást tartanak, közigazgatásilag egy adóközséget képeznek.

Écs ősi fészke volt a törzs Echu nemzetségnek, nagy része azonban a győri vár földje volt, s IV. Béla 1240-ben szabályozta a Ság, Nyul, Tarján és Écs helységekben lakott, s győri várhoz tartozott királyi szőlőszők (vinitores regii) tartozmányait. Ezen királyi oklevél szerint egyebek közt a bortermés feléből $\frac{2}{3}$ részt a királynak, egy harmadot a győri várnak vagy főispánnak adtak (Hazai Okmt. III. 5. és *Fejér Gy.*: C. D. IV. 1. 194.). Écsen is közbirtokosság lakott már első királyaink alatt; így a pannonthalmi apátságot a legrégebb birtokosok között találjuk; midőn u. i. IV. Béla az apátságot jószágaiban megerősítette, Éch már e birtokok között említetik, hol a szt-mártoni egyháznak szolgálai és jobbágyai voltak (Árp. k. új Okmt. II. 6.). 1221-ben II. Endre az apátságot écsi 6 szőlőjének birtokában megerősítette, mely szőlőket Catlu ajándékozta az apátságnak (*Fejér Gy.*: C. D. V. 1.

297—302.). 1252-ben IV. Béla a thuróci prépostságot alapítván, ennek Écsen szőlőket adományozott (u. o. VIII. 5. 294.). 1286-ban a Hunt-Poznán nemzetségből származott Zeghi Erzsébeth écsi szőlőjét egyéb birtokrészekkel együtt a pannonhalmi apátságnak zálogba adta (Hazai Okmt. I. 77.).

1323-ban Károly király Köcski Sándort hős tetteiért Nagy-Écsen birtokkal jutalmazta (u. o. 123—130.); ugyanez évben a Nagy-Écs határában található királyi udvarnokok, várszolgák és egyéb kötelezettségű népek földjeit a Pánzsza-vízen lévő két malommal együtt szintén Köcsky Sándornak adományozta. Écsen ekkor Nyul, Kysfalu, Ság, Rouzd, Gees, Popey, (délről) Pátka, Tineu és Alsó-Sukorou helységek vették körül (u. o.). 1325-ben Tamás comes nagy-écsi birtokait Köcsky Sándornak eladta (u. o. III. 81.). 1327-ben Erzsébet királynő Nagy-Écs azon részét, melyen a nevezett királynő népei laktak, szintén Köcsky Sándornak adományozta (u. o. I. 153.). 1332-ben I. Károly megengedte, hogy Köcsky Sándor és Miklós a már előbb zálogba vett nagy-écsi birtokrészeket Magyar Pál nejének: Margitnak, mint közel rokonuknak előörökíthessék (u. o. 161—164.). 1341-ben I. Károly Köcsky Györgyöt a nagy-écsi udvarnokok és királyi földek birásában megerősítette (u. o. I. 180.). 1352-ben I. Lajos a budai káptalannak meghagyta, hogy Nagy Pált, a királyi kulesárok mesterét écsi és tarjáni birtokaiba bevezesse, mi 1364-ben meg is történt (u. o. 90—96). 1364-ben N.-Lajos Kont Miklós nádornak meghagyta, hogy a nagy-écsi birtokokra nézve a győrmegyei gyűlésen vizsgálatot tartson (u. o. 118—119.). 1366-ban Csanakon, — Győrvárosa határán — az úgy nevezett „király-szék“-nél Kont Miklós nádor Győr és Komárom vármegyék közönségével gyűlést tartott, s e gyűlés bizonyoságot tett arról, hogy Köcsky Sándor N.-Écsen valóban birta (u. o. III. 189.). 1368-ban N.-Lajos a pápói prépostságot megerősítette azon nagy-écsi birtokrészekben, melyeket özvegy Magyar Pálné a nevezett prépostságnak ajándékozott (u. o. I. 257.). 1373-ban a johanniták is kaptak ugyanitt szőlőket (*Czinár*: Monast. II. 151.). 1376-ban a győri káptalan n.-écsi birtokait határoltatta. 1395-ben Illosvay nádor bizonyítja, hogy Muochkous Jakab győrmegyei birtokos Rómába kívánt zarándokolni, s ez útjára a szent-mártoni egyháztól nagy- és kis-écsi birtokaira 8 arany forintot, mint zálogösszeget vett fel (*Fejér Gy.*: C. D. X. 3. 336.).

1455-ben V. László király a pápói prépostságot Écs birtokába bevezettetni parancsolta (Haz. Okmt. II. 316—317.); ugyanez évben Máté pápói prépostnak Écs és egyéb határokból eső jószágokra új adomány-levelet adott (u. o. II. 329.). 1473-ban I. Mátyás kir. Chituandi

Margitot — a leány-fiúsított Kapuchy Benedek nejét n.-écsi birtokrészében megerősítette (u. o. II. 357—358.).

1509-ben Bedeghey János n.-écsi birtokrészét a győri káptalannak hagyományozván, osztályos rokonai a végrendeletnek ellene mondtak (Győri tört. és rég. füz. I. 35.). 1518-ban II. Lajos király Ferenc győri kanonokot és pápói prépostot a n.-écsi birtokrészekben megerősítette (u. o. II.). 1535-ben Báthay Mihály pannonhalmi főapát I. Ferdinánd királytól zalamegyei birtokrészért N.-Écsen cserélt birtokot (*Czinár: Monast.* 111.). 1561-ben Écsen a Taápy nemzetség is birtokos volt (Győri tört. és rég. füz. I. 151.). A XVI. század vége felé a helység már hihetőleg elpusztult, mert megyei jegyzőkönyveink szerint 1606-ban mint elpusztult falut új települők szállották meg.

1626-ban Salud basa volt N.-Écs földesura, kitől a lakosok igen sokat szenvedtek. 1848 előtt a pannonhalmi főapátság, pápói prépostság és a győri káptalan voltak földesurai.

Pusztult helyek:

Fönnebb említők, miszerint Écsen hajdan több helység környezte, melyeknek helyét tüzetesen kijelelni nem tudjuk.

Kétségtelen adatokkal egyedül **Mesterfa** helységről birunk, mely ma ugyane név alatt mint szőlőbirtokosokból álló hegy-község N.-Écshez tartozik, s melyet az Ech nemzetségből szakadt Mesterfalvay László alapított (*Fejér Gy.: C. D. X. 2. 338.*). Erzsébet királynőnek Pozsonyban 1442-ben kelt levele szerint Mesterfalvát Varangy Miklós birta, kinek magvaszakadtával Dereskey Istvánra és Bakody Györgyre szállott a helység; ezektől pedig, mint I. Ulászló hiveitől, Erzsébet királynő Mesterfalvát hűtlenségükért elvette, és Babnay — igazabban Bábonay Jánosnak ajándékozta (*Teleky: Hunyadiak kora. X. 114.*). Mikor pusztult el, és mikor jött a pápói prépostság birtokába? — nem tudjuk.

Gönyő, legrégebb időkben **G u n u**, magyar falu a N.-Duna jobb partján. Első királyaink alatt **Geunu** erősséggel birt, s népét a nagy-győri és szolga-győri várszolgák és udvarnokok tették. 1222-ben II. Endre király, Uriás pannonhalmi apát kérelmére, a szolga-győri várszolgákhoz és gönyői udvarnokokhoz tartozó dunai halászatot, valamint a nádori birtokhoz tartozott **Euren** halásztanya harmadrészét a pannonhalmi szent Márton egyházának adományozta (*Hazai Okmt. I. 7.*). 1223, 1224 1225-ik években nyertek még itt a bencések adományt, az utóbbi évben pedig II. Endre Zochyn Jakab gönyői birtokosnak ugyan a szent-

mártoni apátság részére Gönyőn tett ajándékozását helyben hagyta és megerősítette (u. o. I. 196. 203. és 223.). 1244-ben IV. Béla Bolundcsi Mihálynak Geunu helységben a királyi udvarnokok földjeit és a „toná“-nak nevezett dunai halászatot adományozta azon vitézségeért, melylyel az magát a tatárok ellen vítt csatákban Rákoson kitüntette (u. o. I. 22—23.). Talán e birtok-csorbitás miatt emelt szent Márton egyháza panaszt IV. Ince pápánál, ki is 1244-ben Lyonban kelt bullájában a királyt megintette, hogy a nevezett egyháztól itt elidegenítetteket adja vissza (Árp. Okmt. II. 159.).

A XIV. században Gönyőt már Hédervári Lőrinc nádor birtokában találjuk; az 1450-ben felosztott családi jószágok közül Gönyő várának (castrum) fele a nádor özvegyére és Miklós és Anglis nevű gyermekeire szállott, másik fele pedig a nádor János fiának — a macsói bánnak jutott. Ulászló királynak erről kiadott oklevele Gönyőt mezővárosnak (oppidum) mondja (Magy. tört. tár. VII. 16. és 17.). A Héderváriak ellen a némai Kolosok, nemkülönben több némai, kis- és nagy-keszi birtokos nagyobb hatalmaskodást követtek el; miért is az országtanács 1449-ben Komáromvármegyének meghagyta, hogy ezen határvillongást elintézzé. 1450 június 9-én Gara Miklós nádor ugyane hatalmaskodási perben Gönyőn nádori ítélő-széket tartott (Hazai Okmt. II. 302—304.).

1535-ben Gönyőt új adomány-levél mellett I. Ferdinánd a pannonhalmi főapátságnak adományozta (*Czinár*: Monasteriologia 111.). Győr ostroma alatt Gönyő elpusztult, s mint ilyent enyingi Török Bálint Pápa és Gesztes ura elfoglalta, s ez utóbbi vár jószágaihoz csatolta, de sem az 1616-ban, sem 1619-ben történt kapuk összeírásában nem találjuk, mivel vagy pusztá lakatlan falu volt s így nem adózott, vagy pedig ekkor Komáromvármegyéhez volt csatolva, mint a gesztesi vár birtoka. A Török nemzetség fi-ága már 1618-ban kihalt, s Gönyő Török Zsuzsára, ez által pedig férjére, bedeghi Nyáry Pálra szállott örökségkép, ki is e helységet 1662-ban Zeghy Katalinnak — Zilágyi János győrmegyei alispán nejének adta zálogba (Megyei lvt. III. jkv.). 1621-ben valamint 1626-ban új települőket nyert a helység. Török Bálint örököseit ez időtájtban a régi s igaz tulajdonosok háborgatni kezdék az elfoglalt birtokokért, hogy tehát Nyáry Pál hatalmas támaszt találjon, birtokainak egy részét — ezek közt a gesztesi uradalommal együtt Gönyőt is Eszterházy nádornak adta el. A nádor Zeghy Katalint a Gönyőre adott zálogösszeggel törvényesen megkínálta, és felhívta, hogy ezen gesztesi várához tartozó jószágot adja ki; s mivel a zálogbirtokos a felajánlott pénzt elfogadni nem akarta, Eszterházy azt bírói kézbe tette

le, és Gönyőt erőhatalommal elfoglalta, mely hatalmaskodás ellen a megyei közgyűlésben Zeghy Katalin ünnepélyesen tiltakozott ugyan, de azért Gönyőt Eszterházy nádor megtartotta, és családja maig is bírja.

1702-ben a beszállásolt német katonaság garázdaságai ellen folyamodtak a gönyőiek. *)

1849-ben mint Győr és Komárom közé eső állomási hely igen sokat szenvedett; sokáig emlékében lesz Gönyőnek ezen év ápril 23-ik napja, midőn t. i. a gönyői gőzhajó-állomásnál egyebek közt 600 mázsa lőporral terhelt uszály-hajó veszteglett; a Duna bal partjáról a magyarok egy granátot röpítettek a veszélyes szerekkel terhelt hajóba, mire ez oly erővel és durranással lobbant fel, hogy a faluban alig maradt csak egy ház is sérületlen.

Pusztult hely:

Gönyőtől keletre $\frac{1}{4}$ órai távolságra fekszik **Öreg-Szent-János**, hajdan helység, ma puszta. Templomának nyomai a Krémer-dülőben még láthatók. 1627 körül Ali császár ugyan benépesítette, de hihetőleg Kara Mustafa tábora által elpusztítván, többé fel sem épült (Megyei lvt.). Úgy véljük, hogy Felső- vagy Kis-Szent-János, valamint Majk-Szent-János puszta az Alsó-pusztából lőn kiszakítva, mely utóbbit Majk nevű pusztáért cserélte el hg. Lichtensteintől Eszterházy grófi család, s innen nyerte nevét.

Kis-Baráth, magyar falu a sokorói hegylánc keleti tövében; a falu fölött terül el a szőlő-hegy külön községi előljárással. Történetét lásd Nagy-Baráthnál.

Mindszent puszta, legnagyobb részben a Bay családé, de ezen kívül több közbirtokosa is van. A régi Mindszent elpusztult falut lásd alább Örsnél.

Nagy-Baráth, magyar falu a sokorói hegylánc tövénél.

A két Baráth falu történelmét összevonjuk, miután régi oklevelek ritkán tesznek különbséget a kettő között. Kis-Baráth pecsétja huszas nagyságu, körirata: „Kis. Barati. pecsété. 1681.“, közepében

---

*) Kérvényükön látható a helység akkori pecsétje F. G. betűkkel, évszám nélkül. Jelenlegi pecsétjük belkörében buzakalász, csoroszllya és ekevas látható, körirata: „Gönyü falo pecsetie. 1733.“.

ekevas és mészáros-bárd látható; Nagy-Baráthé krajcárnyi nagyságu, „Nagy. Bar. . . . 1707.“ körirattal; belkörében ekevas és szőlő-kés.

Baráthot mint a győri káptalan birtokát 1200-ban olvassuk először, midőn a nevezett káptalan folyamodására Baráth és Tilttestuova (Töltéstava) között határ vonatott (*Fejér Gy.*: C. D. II. 1. 383.). Egyéb-ként mindkét Baráth nagy része ekkor még a győri várhoz tartozott. 1261-ben Imre nádor és a győri káptalan udvarnokai is lakták, mely évben a baráthi földek elkülönítették, és talán ez alkalommal alakult külön Kis- és Nagy-Baráth. 1252-ben IV. Béla a baráthi királyi szőlőket és szőlőműveseket a thuróci prépostságnak ajándékozta (u. o. VII. 5. 294.). 1322-ben Miklós nádor Vencszky Sándornak a baráthi udvarnokok bizonyos földjét adományozta, s ezt I. Károly király 1322-ben megerősítette (u. o. VIII. 2. 360. és 7. 137.). 1251-ben Móríc gróf Soukorouban a baráthi hegyen volt szőlőjét a Móríchidán alapított premontrei rendnek ajándékozta (u. o. IV. 2. 89.). 1262-ben Dénes baráthi birtokos a pannonthalmi apátságnak Barát-Soukorouban szőlőt ajándékozott (Árp. k. Okmt. III. 29.).

1331-ben Baráthy János, Péter és István a baráthi hegyen és a boldogságos Szűz oltárának hegyén szőlőültetést engedtek oly feltétellel, hogy a természetők a termény tizedének egy részét az engedményezőknek, más részét pedig a ménfői egyháznak adják (Héderv. lvt. 44. csom. 1/1311.). 1311-ben Miklós tárnok kérésére Károly király Sándor pannonthalmi várnagynak Baráthon majorságot ajándékozott (*Czinár*: Monast. I. 86.). 1364-ben Péchi János Kis-Baráthnak felét Hédervári Miklós fiának 45 aranyért zálogba adta (Héderv. lvt. 2/1339.). 1367-ben Rufy Tamás fiai 60 márka dénárért Kis-Baráth felét Hédervári Miklósnak adták. Ugyanekkor Péchy János a másik felére 100 arany forintot felvett (Héderv. lvt. 4/1367.). 1368-ban I. Lajos király a Péchy Jánostól és Rufy Tamástól tett szerzeményekre királyi jóváhagyását adta (u. o. 5/1368.). 1387-ben Zsigmond király a gesztesi várhoz tartozó Baráthot Kanizsay Istvánnak adományozta (*Fejér Gy.*: C. D. X. 1. 333.). 1388-ban Mária királynő Baráth egy részében a Kanizsayakat, más részében pedig a győri káptalant megerősítette (u. o. 411.). 1399-ben Kanizsay János esztergomi érsek és testvérei Gyarmath, Baráth és Meghe győrmegyei birtokaikat a csornai prépostsággal bizonyos zalamegyei birtokokért elcserélték (u. o. X. 2. 653. és X. 4. 31.).

1420-ban Kis- és Nagy-Baráth között határolás történt. 1422-ben a csornai prépostság ügyvéde és n.-baráthi jobbágysai ellen a kis-baráthiak nagyobb hatalmaskodást követtek el, miért is utóbbiak a győri káptalan által nádori törvényszék elé idéztettek. 1423-ban Nagy-Baráth

Zseőtörnek is neveztetett, — a pannonhalmi konvent határjárási oklevele szerint. Mi azonban azt hisszük, hogy ezen Zseőthör külön helység volt Nyúl és N.-Baráth faluk között. 1440-ben N.-Baráth I. Ulászló királytól vásár-tartásra nyert szabadalmat (*Czinár*: Monast. II. 11.).

1510-ben N.-Baráthon a Chege család nyert adományozást, és fölvette a „nagy-baráthi“ előnevet (Megyei lvt. I. jkv.). 1549-ben a török hadak Győr és Pápa vidékét pusztítván, mindkét Baráthot feldúlták, leégették; mire Kanizsay Orsolya — Nádasdy Tamásné — I. Ferdinánd királytól szabadalom-levelet nyert, hogy 6 évi adóelengedés mellett K.-Baráthra lakókat telepíthessen.

1611-ben K.-Baráth meghódolt a török uraságnak, s 1619-ben mindkét falu meglehetősen pusztult állapotban volt. 1621-ben Nagy-Baráthot a fehérvári Tobak Ibrahim birta; ez időben a rendes adón kívül sokféle zsarolásnak volt kitéve a török részéről. K.-Baráthon a XVII. században tisztán reformátusok laktak, kiknek papjak is volt. A XVII. század derekáig e falut a Hédervári nemzetség birta, a leányfiúsítás után pedig a Viczay nemzetségre szállott; ettől Lederer bankár s legújabbán Lévy vette meg.

N.-Baráth török földesúra Mustafa basa szintén fehérvári bég volt. Utóbb Cserkesz Osman szegzárdi bég lett ura. A XVIII. század elején újabb települők szállották meg, s mivel ezek tót származásuak voltak, a falu is tótos Baratovice nevet nyert.

N.-Baráthon 1848-ig a győri káptalan, csornai prépostság és a pannonhalmi főapátság voltak a földesurak.

Pusztult helyek:

Zseőtör, később **Sütör** nevét N.-Baráth faluban egy utca-vég tartja fenn; **Csókatelek** emlékét pedig egy dülő őrzi.

Nyalka, magyar falu Pannonhalma keleti tövében.

A XIII. században IV. Béla király a szent-mártoni apátság jószágait megerősítván, az oklevélben Nyelka majorság lovas jobbágyairól olvassuk, hogy ezek egyebek közt kötelesek voltak utazás közben az apátnak, dékánnak, szerzetesnek, udvar-bírónak, vagy az apát küldöttjének saját lovaikkal szolgálni, s ily alkalommal lovaikat saját költségükön eltartani; kötelesek voltak továbbá a rend borát Somogyból vagy Zalából Szent-Mártonba szállítani — szintén saját költségükön; szent Márton ünnepére minden szállás köteles volt egy vödör eleséget — s a közösből egy hizott ökröt adni; évenként egy három éves tinóval, nemkülönben kakassal, kacsákkal, stb. tartoztak az apát úrnak szolgálni, s

az apát lakát őrizni. A lovas jobbágyokon kívül ugyane majorságban voltak még a pannonhalmi apátsághoz tartozó: udvarnokok (II. Endre kir. és Miklós nádor oklevele szerint), szakácsok (szent László és II. Endre királyok oklevelei szerint), lovas szolgák, szücsök, esztergályosok, mosók, tárnokok, hirdetők vagy kikiáltók (precones), sütők, vargák, márc- (édes ital) készítőik, kovácsok és bognárok.

Ezen majorság határai voltak: Ganth, Nema, Borba, Tapan (Táp), Taryan és Asscun (Árp. k. új Okmt. II. 2—5.).

Ezen adatok után ítélve Nyalka a XIII. században igen népes lehetett, és határkiterjedése is jóval felülmulta a mai határokat.

Nyalka Hymud néven is említették a pannonhalmi apátság birtokai között, s határa Sabariaig — sz. Márton püspök születés-helyéig terjedt (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 3. 462.).

1624-ben Nyalkának török földesura volt; 1627-ben pedig a budai Becsét aga birta azt, kinek zsarolásai miatt a lakosok megszöktek. A panasz-jegyzőkönyv szerint még 1641-ben is pusztá volt a falu, de ez évben megnépesült s a fehérvári Amhát aga lett urok.

Nyalka adóközséghez tartozik még Csák-Néma pusztá, mely a szomszéd némai határból 1460 körül szakítottatott ki, s ekkori tulajdonosától: mihályi Csák Lászlótól nyerte nevét.

Pusztult helyek:

Asscun-nak emlékét az ászoki — Ganth-ét pedig a gyántai, gyántaréti dűlők tartják fenn. Ez utóbbi hely a Nyalka, Pázmád és Mindszent határok összeszőgellése táján létezett (Árp. k. új Okmt. II. 2—5.).

Nyul három községből, u. m. Kis-, Nagy- és Káptalan-Nyulból alakult magyar falu, mely épen ez okból Három-Nyul nevezettel is bir. 3 bíró és 3 külön községi tanács alatt, ezen kívül mindegyik falunak van szőlőhegysége, melyeknek ismét külön-külön hegy-bírája és hegy-községi előljárósága van, s így 6 községi tanács működik.

Első királyaink alatt Nyul a győri vár földje volt, s győri várszolgák lakták, kiknek kötelezettségeit és szolgálatait 1240-ben IV. Béla király szabályozta (lásd: Écsnél). A pannonhalmi apátságnak azonban földhöz kötött szolgálai is voltak Nyulon, nemkülönben lovas jobbágysai Kis-Nyulon, mint ez IV. Bélának okleveléből kitűnik (Árp. k. új Okmt. II. 5.). 1252-ben IV. Béla a thuróci prépostságot alapítván, ennek Nyulon szőlőműveseket adományozott (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 5. 294.). 1378-ban N.-Lajos a leveldi karthauziaknak adott itt föld- és szőlőbirtokot (u. o. IX. 5. 241.).

Későbbi időkben a győri káptalan, a pannonhalmi apátság és a veszprémi püspökség birtokába jött, midőn pedig a szombathelyi püspökség felállítottatott, N.-Nyul a veszprémi püspökség jószágaiból kihasítatván, a szombathelyi papnövelde alapjául lőn kijelelve.

A török világban mindhárom Nyulnak külön török földesura volt. N.-Nyult Ali csausz — s ennek halála után vője: Izlan birta. A kápt.-nyuliak ura — egy becsületes török katona Budán lakott; ennek halála után hétszer változott urok, s mindegyikök magasabbra emelte adójukat. Kis-Nyult Hadai Saban birta, ki a lakosokat annyira kinozta, hogy falujokból megszöktek.

A thuróci és leveldi prépostságok eltöröltetvén, nyuli jószágaik nemes birtokosok kezére jöttek, kiktől a helybeli gazdák szereztek azokat meg, s mint szabad nemes telkeket birták napjainkig.

1704-ben Nyult a német és rác seregek megrabolták.

A hat községi előljáróság mindegyikének külön pecsétje van; említést érdemel N.-Nyulé, „N a g i N o l F a l v“ körirattal, belkörében szőlő, szőlőkés és serleg; igen réginek tartják, de évszáma nincs. Kápt.-Nyul pecsétjén a körirat: „K á p t a l a n N o l. 1714.“; Kis-Nyulén: „K i s N o l p e c e t y e. 1714.“.

Mező-Örs, magyar falu.

Örs nevét a honalkotás idejében — mint a Geur szállásnak végőr-állomása nyerhette, mert nézetünk szerint az avar-gyűrűnek határai az Örsnél folyó Bakony-ér mocsárai voltak. „Mező“ melléknevét a többi Örs nevű helységekhez való különböztetés végett nyerte a falu alatt elterülő mezőségek után.

I. Endre király alatt a falu végén vár volt, s ennek kapujában állott a várnagy, midőn Henrik seregei Bársonyos felé futottak (*Kézai Krónikája*). 1257-ben Yrus nevezet alatt Jurkó nevű királyi ember birta (*Hazai Okmt. I. 34.*).

N.-Lajos idejében e hely mint az örsi barátok és Jenslin nevű német pusztá-birtoka említetik, s hihetőleg a tatárjárás alatt pusztult el (*Győri tört. és rég. füz. I. 21—22.*). A kolostor helyét az örsi határ délnyugoti sarkára, — az örsi, tápi és némai határok összeszőgellésénél emelkedő „börce“ dombra helyezi a szóhagyomány, hol csakugyan akadtak is jelentéktelen romokra.

1403-ban Zsigmond király Eörsy István magvaszakadtával Örs bizonyos részét Hédervári Miklósnak adományozta (*Héder. lvt. III. 22—23/1403.*). A birtokba-vezetésről kiadott oklevél az Eörsy nemzetséget nem kiholtak, hanem jószágaitól megfosztottnak mondja (u. o. 24/1403.).

A török hadjáratok kezdetén már elpusztult, s az 1619-ki kapuk összeírásában mint pusztult hely adó alá sem vétetett; de ez időtájban már ismét települni kezdett. 1627-ben török urok a fehérvári Mehmet aga volt. 1641-ben magyar földesurok Horváth Péter volt, ki bedeghi Nyáry Páltól birta Örsöt zálogban. Ugyane korban Betzen Zain spahia és Kar Ali csausz nyomorgatták őket.

Örs mint utóbb a gesztesi várhoz, s így enyingi Török Bálint uradalmaihoz tartozott helység a reformatiót hamar elfogadta, de a lakosok nagy részét Eszterházy József gr. ismét visszatérítette. A Török nemzetség kihaltával Örs is Török Zsuzsára — bedeghi Nyáry Pálnéra szállott, kitől majd ez majd amaz birta zálogban. Győrmegyébe ez időtájban Ogaka, Taxoni, Angrano és Beccaria nevű olasz tőkepénzesek vándoroltak be, kik mint alchemisták az aranykészítés mesterségével számos nemes birtokost elszédítették, tönkre juttattak; utóbb nemesekké lettek, és temérdek birtokot szereztek. 1622-ben Örsöt Beccaria Virgil birta zálogban. Ez évben Örs bizonyos részére Iványos Miklós is adományt nyert, és fölvette a mező-örsi előnevet. Nyáry Pál örsi birtokát utóbb Eszterházy nádornak örökösen eladta, s e család a többi közbirtokos részét is csakhamar megszerezte.

1700-ban Lövenburg gr. neje is birt itt, kit a megye ez évben megintett, hogy a jobbágyságot ne nyomorgassa folytonos bécsi fuvarozással, mely miatt a lakosok lassankint megszöknék falujokból, mit a török uralom alatt sem tettek. 1716-ban a vármegye Eszterházy József és Ferenc grófoknak megengedte, hogy a falu alsó végén vámot állíthassanak, de ezen jövedelem fejében kötelesek a Bakony-ér járhatlan ingoványain keresztül töltött utat készíteni és hidakat emelni. 1719-ben már Meszlényi János kezén találjuk Örsöt; ekkor megyei határozat a vámot végkép eltörölte. Ma Eszterházy Móric gróf gesztesi uradalmához tartozik.

Pusztult helyek:

Mindszent falu, a mai hason nevezetű pusztától délre egy emelkedett dombháton feküdt. Az előszázadokban a Bolgen törzsből származott Mindszenty nemzetség birta (Hazai Okmt. I. 233.). 1394-ben birt itt mindszenti Feyes Tamás is (*Fejér Gy.*: C. D. X. 2. 218.); a XV. és XVI. században pedig Ispán, Némay, Eölbey, Szapáry, Zombathelyi és több családok birták. A török hadjáratok alatt hamar elpusztult, s az 1519-ki kapuösszeírásban már nem találjuk. 1627-ben török földesura Szakad Ibrahim volt, ki alatt a lakosok elhagyták falujokat. 1649-ben ismét népesült falu volt, és Fehérvárott lakott Abdi nevű urának

szolgált. 1671-ben azon 17 helység között találjuk, melynek protestans temploma és papja volt (Megyei lvt. és Magy. t. t. VII. 45. 78.).

Csák-Néma, pusztult falu, megyénk legrégibb faluinak egyike volt, mert Nixa vagy Mixa nevű némai lakos lopás gyanúja miatt a tüzes vaspróbára ítéltetett (Regestrum Varadiense XIX.). 1497-ben Loránt István özvegye és fia itt egy nemesi birtokba vezettetett, mely bevezetésnek Ispán Gergely és leánya ellenmondottak (Győri tört. és rég. füz. I. 130.). A XVI. században a Némay, Szapáry és több családok is birtak Némán. A török uralom alatt fehérvári Hussein herceg birta, kinek kegyetlenségei miatt a falu lakói megszöktek, s ez elpusztult. Határában a templom-földi dülön az egykori templom helyét ma is mutatják; ugyanennek határában állott egykor Sike falu, melynek emlékéte a síkfőin dülő tarja fenn.

Gugh, hajdan falu, ma a pannonhalmi főapátság birtokában lévő kis pusztá Mező-Örs és Nyalka között. 1267-ben Konrád comes a Gughi család tagja a szent-mártoni egyháznak ajándékozta (Hazai Okmt. I. 37.). 1510-ben II. Ulászló király Gughy Kelemen gughi birtokának felét Némay György győrmegyei alispánnak ajándékozta (Megy. lvt. és Magy. t. t. VII. 20.).

Pázmánd, magyar falu, Pannonhalma keleti tövében.

Pázmándot legrégibb okiratainkban Paznan és Poznan néven is találjuk, s kétségtelen, hogy nevét a Hunt-Poznan nemzetség ez utóbbi ágától nyerte, a minthogy ezen nemzetség Zegi vagy Szeghy ága még a XIII. és XIV. században is birt Pázmádon (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 4. 197.). Különben e helységet is többen birták, nevezetesen a győri várszolgák és udvarnokok, de első birtokosai között a pannonhalmi Szent-Márton egyházát is olvassuk. IV. Béla a pannonhalmi apátság birtokait megerősítő oklevelében megnevezi a Poznan és Semyen-suka praediumokban volt apátsági jobbágyságot, kiknek szolgálata hasonló volt a hymudi — nyalkai — jobbágysághoz. Ugyanitt voltak apátsági szőlőművesek, tárnokok és aratók. A falu népe hagyományyszerűleg két Pázmándot emleget, melynek emlékéte az alsó- és felső-szer nevezetben őrizi; s valóban a fönnnebb idézett oklevél is mondja, hogy Poznan helység határos volt Poznan majorsággal (Árp. k. új Okmt. II. 7—8.). 1252-ben Sukorou-Pázmándnak olvassuk, mely évben az Aba nemzetségből származott Hab comes özvegye itt 4 szőlőt adott Szent-Márton egyházának (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 4. 107.). 1263-ban ugyanezen adományozásról a hánti káptalan adott bizonyosságlevelet (Árp. k. új Okmt. II. 245.).

1323-ban Róbert Károly király Kachó másképp Köcsky Sándornak a pázmándi udvarnokok, várszolgák és egyéb királyi emberek földjeit adományozta (Hazai Okmt. I. 123.). 1327-ben Erzsébet özvegy királynő Páznán helység azon felét, melyben az ő népei laktak, Köcski Sándor országbírónak adományozta (u. o. 154.). 1332-ben Róbert Károly megengedi, hogy Köcski György és Miklós pázmándi és egyéb birtokaikat Magyar Pálnénak örökökíthessék (u. o. I. 161—163.). 1368-ban Magyar Pál özvegye a pápói prépostságot alapítván, a király a prépostságnak adott pázmándi és egyéb birtokokba a pápói prépostot és perjelt bevezetni rendelte (u. o. 259.). 1371-ben ugyanezen prépostságnak hagyományozott paznani és nogh-echi (n.-écsi) birtokok említetnek (*Fejér Gy.*: C. D. IX. 4. 358.).

1437-ben Pázmádon királyi vám volt (u. o. X. 7. 874.). 1455-ben V. László Pázmánd birtokába a pápói prépostot bevezetni parancsolta (Hazai Okmt. II. 316—317.). Ugyanez évben a király Pázmánd királyi jogát is a prépostságnak ajándékozta (u. o. 318.). 1518-ban II. Lajos a pápói prépostságnak az előbbi királyok által Pázmádon tett adományozásokat megerősítette (u. o. II. 408.).

A török uralom alatt a legsajtottabb faluk egyike volt, mert 4 török földesurnak adózott, u. m. Fehérvárott Kurtuli Cseri basa, Csóka-kön Ibrahim aga, utóbb a kegyetlen Saban aga, Budán Mehmet effendi és Mehmet aga uraságoknak. Több rendű személyes szolgálaton kívül a sok rablást, zsarolást, veretést a lakosok már nem tűrhethévén, falujokból megszöktek, mely egy időre pusztá hely volt; különben is valahányszor a szomszéd Szent-Mártont török hadak szállották meg, Pázmánd mindannyiszor elpusztult.

Pusztult helyek:

Nyulas, Pázmánd és Péér között állott praedium. 1262-ben csere útján jött a pannonhalmi apátság birtokába (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 3. 64.).

Mycud, villa, Pázmándtól éjszakra; hihetőleg a tatárjárás alatt pusztult el (Árph. új Okmt. II. 8.). A pannonhalmi apátság birtoka volt.

Poznan, majorság Pázmánd falu határában (l. fönnebb, — u. o.).

Szent-Imre, falu Szent-Márton, Ság és Pázmánd között; határának nagy része a pázmándi határba olvadt, hol a szőlőhegység egy része ma is Szent-Imre nevet visel; elpusztult templomának helyét ma is mutatják. A XVII. században a falu még fennállott.

Semyen-Suka, praedium, hajdan S e m i a n, hol Sz.-Márton egyházának jobbágysai, aratói, szőlőművesei és tárnokai laktak (Árph. új Okt. II. 7.). Az 1641-ki megyei jegyzőkönyvekben A pá t u r - a k l a név

alatt fordul elő, ma pedig Selyem-tyuk vagy Selyem-csuk nevű pusztája a pannonhalmi főapátságnak, melynek birtokába 1278-ban jött csere által (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 2. 73.).

Péér, magyar falu, a győri püspökségnek régi birtoka; a veszprémi káptalan egyik oklevelében Nagy- és Kis-Péér említetik; de az 1619-ki kapuk összeírásában nincs róla említés. Az 1642-ki sérelmi jegyzőkönyvre sem volt Péérről senki kihallgatva, egyedül a megyei jegyzőkönyvben olvassuk róla, hogy Vasváry György pápóci prépost, mint a pééri puszta szomszédja, tiltakozik az ellen, hogy a győri püspök az ő szomszédos jogai megvetésével a pééri pusztát Szapáry Andrásnak és Szalay Györgynek adja haszonbérbe.

Puszták és pusztult helyek:

Töltéstava, igen régi puszta, 1200-ban már mint Nagy-Baráthtal határos praedium említetik (*Fejér Gy.*: C. D. II. 383.), a Thütüs, majd Thütüsy, Theötheössy és Töltésy nemzetség birta. 1619-ben Theötheössy András és Kutassy Mihályné birták; ma néhány köz-birtokosé.

Söptér, a szent-adalberti prépostság javadalmához kapcsolt puszta. 1593- és 1616-ban olvasunk róla (megyei jkv.); 1641-ben mint elhagyott és senki által nem birt puszta említetik.

Durug, hajdan a pozsonyi és mosonyi vár földje; 1252-ben IV. Béla Marcell comesnek ajándékozta; s ugyane király 1258-ban megengedte, hogy Sándor, Marcellnek fia Durug nevű birtokát Favus pannonhalmi apátnak eladhassa, a minthogy el is adta (Hazai Okmt. I. 36. és Árp. új Okmt. II. 297—298.). 1273-ban Lán cz durugi földjét Battányi Jánosnak és fiának, Péternek adományozza (Hazai Okmt. I. 60.). Nagy része a pééri határba olvadt, s emléke maig fenn van a dörögi földekben.

Táplány. A XIII. században Fey reg ház — Fejéregyház — név alatt olvassuk. 1220-ban a győri káptalan azon fejéregyházi földbirtokába vezette a pannonhalmi apátságot, melyet ennek Catlu ajándékozott (Árp. új Okmt. I. 170.). Megyei levéltárunk szerint a XVI. században Táplány másképp Fejéregyház név alatt fordul elő. A Kani-zsayak után a Héderváriak birtokába jött, utóbb Viczay birtok lett; jelenleg Lévai H. bírja.

Péér körül állott hajdan **Preke**-puszta is, mely utóbb Söptérhez olvadt.

Ravazd, magyar falu. A legrégebbi oklevelekben Rouzd-nak olvassuk, és három helységből állott, u. m.: Nagy-, Kis- és Cheb-Rouzd-ból,

és ősi fészke volt az árpádkori királyaink alatt virágzott Rouz, később Rouzdi, Kis-Rouzdi és Cheb-Rouzdi nemzetségeknek. A pannonthalmi apátság első szent királyunk korától szintén birtokosainak egyike volt, hasonlóképp Cebh, vagy későbbi okiratok szerint Cheb comes, kinek neve alatt talán a sz. István alatt szerepelt Ceba nádor neve rejlik.

IV. Béla királynak a szent-mártoni egyház javára kiadott oklevele szerint voltak itt apátsági jobbágyságon kívül: udvarnokok, bukhariusok, vincellérek és harangozók. 1213-ban László király a szent-mártoni egyházat azon ravazdi jószágrészt birtokában megerősítette, melyet itt a Rouzdi nemzetség nevezett egyháznak ajándékozott (Árph. új Okmt. I. 186.). 1222-ben Gunczel spalatói érsek is birt Ravazdon, ki itt született és ravazdi birtokait a szent-mártoni apátsággal cserélte el (u. o. I. 186.). 1234-ben IX. Gergely pápa Rouzdot a szent-mártoni egyház birtokai között említi (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 1. 239.). A XIV. században Rouzd közbirtokosság volt. 1363-ban Cheb-Rouzdot a Nemes család egy ága birta, mely cheb-rouzdi előnevet használt (Győri tört. és rég. füz. I. 25.). Utóbb Nagy-, Kis- és Cheb-Rouzdi egészen a pannonthalmi apátság birtokába került, és Ravazd név alatt egyesült. 1487-ben a falu keleti részén emelkedő dombon sz. Villebald egyháza állott (Árph. új Okmt. I. 79.).

A török portyázásnak első siralmas nyomára 1595-ben találunk, a midőn lakói szétfutottak és a közel erdőségekbe menekültek.

Az 1619-ki kapuk összeírásában mint kizárólag a szent-mártoni főapátság birtoka 4 portás hódolt falunak vétetett fel. Az 1627-ben felvett jegyzőkönyv siralmasnak mondja a falu sorsát (megyei lvt. és *Ráth K.* tört. tár. VII. 47.). 1641-ben a török Budára és Fehérvárra hajtatta a lakosokat terhes szolgálatokra. 1649-ben szultáni adó alá is felvétetett. Habár sokat szenvedett a falu a török sarcok alatt, de hogy teljesen elpusztult vagy néptelen lett volna, — annak nyomát nem találjuk.

Pusztult helyek:

Toryan, vagy mai kiejtés szerint Tarján pusztája Ravazdtól keletre. Nevét hihetőleg a honfoglaló hét magyar törzs egyikétől nyerte. Kis- és Nagy-Tarján volt, egyik a győri vár földje, másik a bakonybéli apátság birtoka volt.

1240-ben IV. Béla a győri várhoz tartozott tarjáni várnép és királyi szőlőművesek szabadságait megerősíti, s egyúttal tartozmányait szabályozza (Hazai Okmt. III. 5.). Ugyanitt Szent-Márton egyháza is birt jobbágyságot, vargákat, mezei lovászokat és bukhariusokat.

1351-ben Miklós nádor a „király-szék“-nél Győr mellett tartott törvényszéken Nagy Pált a királyi kulesárok mesterét, ki a tarjáni várföldekből adományt nyert, — a bakonybéli apátságtól elfoglalt birtokrészek visszaszolgáltatására ítélte (*Fejér Gy.*: C. D. IX. 2. 116.). 1252-ben IV. Béla a thuróczi prépostságnak szőlőket és szőlőművelőket ajándékozott Tarjánon (u. o. VII. 5. 294.). 1258-ban a pannonthalmi apát bizonyosság-levelet adott a bakonybéli apát és a Tarján helységben lakó várnépek közt történt földosztályról (*Árph. új Okmt. II. 313.*). 1352-ben N.-Lajos Nagy Pál mesternek tarjáni birtokába való bevezetését elrendeli (lásd fönnebb Écsnél). Az oklevél két Tarjánnak létezéséről tanúskodik (*Hazai Okmt. 90—98.*).

1453-ban V. László király Gicz Albertet a Gergely miszói püspök s bakonybéli apát tarjáni birtokain elkövetett hatalmaskodásért megbírságozta (*Hazai Okmt. IV. 375.*).

1516-ban Csajtay Bálint deák birt több jobbágy-helyet. A mohácsi vész után Tarján is elpusztult. 1617-ben Hathalmy Sándor veszprémi lovas kapitány birta. Később egész Tarjánt a pannonthalmi főapátság birtokában találjuk (*Ráth K.*; Magyar t. t. VII. 23.).

Ravazd és Péterd között terül el a „hárm a s - t a r j á n i“ határ, melyből némelyek tévesen következtetik Nagy- és Kis-Tarjánon kívül egy harmadik Tarjánnak létezését; a hárm a s - határ már az 1352-ki oklevélben is előjön.

A tarjáni pusztán — a majorság szomszédságában fakad a Pánzs a - e *), mely okleveleinkben Pannosa, vagy Sabaria forrása név alatt gyakran említetik, s mely vizét főleg Ravazd alatt a „Béla - k út“-ból növeli. E kútból — fons sacer — ivott Árpád és tábora, nemkülönben a tatárok elől menekülő IV. Béla, kitől nevét is nyerte. Ennek emlékéért őrzé azon felirat, melyet a pannonthalmi főapátság a forrás fölé emelt kis épületre illesztett: „Fons hic Pannosus Belae quondam quarto Hungariae Regi degustatus et probatus, sed vetustate prope corruptus BeneVoLa saCri Montis Pannoniae proVIDentia pVriore sCatVrIt aqVa.“

A mult évtizedekben eltűnt táblát a jelenlegi főapát úr legközelebb megújíttatá és előbbi latin feliratához még ezt csatolta: „Itt pihent meg IV. Béla király — 1241.“.

*) Lásd »Természeti viszonyok, — Vizrajz« 78-ik lapon.

Ságh, magyar hegyi község a hason nevű pusztával Pannonhalmaj éjszaki tövében, a kerekded alakban magánosan kiemelkedő Ságshalom alatt. Régi okmányainkban három Ságbot találunk *), ezeknek egyike — villa — a győri vár földje volt, s ezt e vár népe lakta; a másik kettőt — praedium — a pannonhalmi apátság birta, mely birtokában II. Endre az apátságot 1225-ben megerősítette (*Fejér Gy.*: C. D. III. 2. 35.), — hasonlóképp IV. Béla; ez utóbbi oklevele szerint voltak itt az apátságnak szőlőművesei, aratói és harangozói (*Árph. új Okmt.* II. 6.).

Egy — 1237-ben kelt okirat szerint az apátság szolgálai megtagadták a szolgálatot, a miért Dénes nádor Toch Dénes pristaldot a helyszínére küldötte; mely alkalommal a sághiak ítéletileg az apátság szolgálainak kimondattak és nyirett fejjel az apátság rendelkezése alá bocsáttattak (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 1. 96. és *Czinár M.*: Monast. I. 79.).

1240-ben IV. Béla a sághei hegység népeinek, mint a győri vár szolgálainak szabadalmait és kötelezettségeit szabályozta. 1530 körül már enyingi Török Bálint foglalta el Sághei falut, s ezt a gesztési várhoz kapcsolta. 1535-ben I. Ferdinánd Ságheira, mint a szent-mártoni apátság és jószágára új adomány-levelet adott, de Török Bálint ezt figyelembe sem vette, sőt foglalásaiban napról napra terjeszkedett. E korban két — Uj- és Öreg-Ságheiről olvasunk; 1588-ban Cseszneki János győri kapitány mindkét Sághei elfoglalása miatt enyingi Török István ellen panaszkodik (*Megyei lvt.* I. jkv.).

A bekövetkezett viharos idők Török Bálint és fia István erőszakainak kedveztek, s 1616-ban Ságheir már kizárólag e család birtokában találjuk (*Megyei lvt.* 11/1616.). 1618-ban Török István után leányai: Nyáry Pálné és Haller Györgyné birták Ságheir, kik Beccaria Virgilnek és Pázmány Ferenc győri naszádos vajdának vetették zálogba, utóbb pedig az egész gesztési uradalommal Eszterházy nádor vette meg, s jelenleg Eszterházy Mórira gr. bírja.

1627-ben Kaszab Hassán török volt ura, ki alatt népe igen megfogyott. 1641-ben Orosztonyi Zsuzsa birta, hihetöleg zálogban Eszterházytól.

1664-ben ismét megtelepült, s Kalvin követöinek ekkor itt papjok és templomuk volt. 1690-ben Iványos Miklós kezén találjuk, ki mint zálogbirtokos, jobbágyokat telepített Ságheira, de II. Rákóczy Ferenc hadjáratai alatt ismét elpusztult és többé mint falu fel sem épült (*Megyei lvt.*).

---

*) Lásd: Az árpádkori térkép igazolását, 485. lapon. — Szerk.

Szent-Iván, magyar-horvát falu.

Szent-Iván az újabb helységek egyike; közelében — a K.-Duna felé hajdan *Urukang*, *Urigán*, majd *Szent-István* nevezetű falu állott (*Fejér Gy.*: C. D. III. 1. 358.). 1254-ben *Opour Sándor* fiai *Urukang* majorság — villa — felét a szent-mártoni egyháznak eladták (u. o. VII. 4. és *Czinár M.*: Monast. I. 79.). 1266-ban IV. Béla megerősíti a pannonthalmi apátságnak *Urukangra* vonatkozó okmányait (Árph. Okmt. III. 132.). *Urukang* hihetőleg még a tatárjárás alatt elpusztult.

1594-ben Győr ostroma alatt a török tábor nagy része a szent-iváni és a szomszéd szent-vidi határokon terült el; a „likócsók”-nak nevezett gödröket és felhányt halmokat, melyek itt maig láthatók, a hagyomány a török tábor maradványainak tartja *). Folytonosan kóboroltak itt a török és keresztény hadak váltakozva, s ez ökből senki sem mert itt állandóan megtelepülni; nem is olvasunk megyei levéltárunkban 1666-ig Szent-Ivánról.

1699-ben *Lendvay Placid* pannonthalmi főapát reform. vallásu horvátokat hozott a helységbe, kik predicátort is tartottak (Magy. tört. tár. VII. 87. — Pannonthalmi és megyei lvt.). **)

A lakosság szelleme ma már teljesen magyaros; isteni szolgálatát tisztán magyarul tartja, az iskolában szintén csak így tanul; a fiatalabb nemzedék már épen nem bírja a horvát nyelvet, de az öregek közt sincs, ki ne beszélne tisztán magyarul. Csupán a népviselet hordja még magán a sajátos jelleget, melylyel e helység egyedül áll megyénkben.

Puszták és pusztult helyek:

Andrásvára, Szent-Iván határában Győr erősségét képezte. Kis dombon 8 szögletes körsánc közepében állott; romjai néhány évtized előtt még láthatók voltak. Mikor épült? azt meg nem mondhatjuk; az 1613-ki megyei közgyűlés csak kijavíttatását rendelte el.

Hecse, hajdan *Hegce* és *Heche*, Szent-Iván és Kis-Megyer közé eső puszta, Győrtől keletre 1172-ben *Konrád III. István* király

*) Mások a gödrökben és halmokban az avar-sáncok maradványait látják. — Lásd a „megye kultörténetét” 469. lapon. — Szerk.

**) Nem volt ugyan alkalmunk a szerző által idézett kútföket mind felütni, azért is állítását változtatlanul adjuk, de nem hallgathatjuk el a fölött táplált kételyünket; 1672-ben u. i. Szt-Iván lakossága már protestáns volt, mert ez évben a fehérvári basa inti *Genci* főapátot, hogy ne kényszerítse a prot. lakókat a kath. vallásra áttérni; továbbá azt is tudjuk az éltesebb kora lakosoktól, hogy elődeik a mult században (1718) települtek át *Kimle* mosonmegyei horvát faluból és katolikusok voltak, míg a falu eredeti lakói voltak protestánsok és magyarok, kik csak azon feltétel alatt maradhattak helyükön, ha a kath. vallásra áttérnek; de végre ismert dolog, hogy a horvátok mindenütt általában tisztán katolikusok. — Szerk.

jobbágya mint praediumot a pannonhalmi Szent-Márton egyházának adta (*Fejér Gy.*: C. D. II. 185.). 1234-ben IX. Gergely pápa bullája szintén mint apátsági birtokot említi (u. o. 1. 239.). IV. Béla oklevele mint ezen apátság udvarnokai és jobbágysai által lakott szállást vagy helységet említi (Árph. új Okmt. II. 13.). Ma is főapátság pusztai birtoka.

Kis-Megyer, a XIII. században Merena név alatt említették (Hazai Okmt. I. 5.). Nevét a Megyer törzs-nemzetségtől nyerte; 1220-ban egy részét Merena vagy Meger György bírta (Árph. új Okt. I. 170.).

1252-ben IV. Béla a Megyeren volt királyi vincelléreket az általa alapított thuróci prépostságnak adományozta (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 5. 292.).

1347-ben Nyul és Megyer közt bizonyos földterület végett megyeri Varju Benedek és a bakonybéli apátság — mint megyeri birtokosok — közt határvillongás volt. A kérdéses földet az apátság Félkert-nek nevezi, s a kihallgatott tanúk vallomása szerint azon föld nem a megyeri, hanem a nyuli határban van, és Pithal-nak hivatik, s ezen föld nem az apátság, hanem a thuróci prépostság birtoka (*Fejér Gy.*: C. D. IX. 1. 609.). Ezen időtől Megyer jó sokáig Félkert nevet viselt. A XVI. században már ismét Megyer néven találjuk, mely Győr ostromai alatt elpusztult, s I. Ferdinánd király 1536-ban új adomány-levelet adott reá a sz. Benedek-rendűeknek, kik azt ez időtől folytonosan birják (*Czinár M.*: Monast. I. 111.).

1664-ben megyei levéltárunk mint megszállott népes falut említi; azonban Győr szomszédságában nem tarthatván fenn magát, a többi pusztult faluk sorsára jutott.

A kis-megyeri majorság mellett egy kis dombon kápolna áll, melynek helyén a XVII. század elején Győr védelmére Tarisznyavár nevű erősség épült. 1809-ben József főherceg nádor, mint a fölkelt nemesség vezére, ezen kis-megyeri kápolnából vezette a győri ütközetet; ugyanitt haltak hős halált a stajer honvédek is, kik a szilárd anyagból készült uradalmi magtárban állást foglalva, egytől egyig elvégeztek a győztes francia csapatok feltartóztatásában. A magtár mint a véres küzdelem helye ma is elég emléket mutat e végzetes napról.

Sashegy, hajdan Sasalom, pusztája Hecse és Kis-Megyer között; a pannonhalmi főapátság birtoka.

Szent-Vid, régi praedium Pataház, Bácsa, Sz.-Iván, Hecse és Győr határai között, s határa a Kis-Duna mindkét partján elterült. 1222-ben Szent-Güd név alatt említették II. Endre oklevelében (Hazai Okmt. I. 4—6.). 1593-ban még állott Szent-Vid tiszteletére épült temploma, de a helység már ekkor elpusztult, s Lipcsey János birta, ki Vajda Kristófnak és Torkos Jánosnak adta zálogba (Megyei I. jkv.). A XVII.

században Torkos Péter mint anyai birtokát határoltatta. Igen sok kézen ment át, s határának nagy része a bácsai, szent-iváni, hecsei határokba olvadt, azon rész pedig, mely fennmaradt, ma Likócs névvel bir. A szent-vidi elpusztult templom helyét a vidék népe ma is ismeri.

Szent-Márton, magyar mező-város Pannonhalma nyugoti lejtőjén és tövében; három részében — u. m. város, váralja és hegy részekben külön-külön birája van. Némely írók szerint helyén „Civitas Pannonia“ római város állott. Sz. László egyik oklevelében Pannonia praedium név alatt említi. Sz.-Márton mezővárosnak története szorosan összeforrott a fölötte emelkedő pannonhalmi ősrégi monostor történetével; ez utóbbi — mint nemcsak megyénk, de hazánk multjában is kiváló történelmi emlék, — külön ismertetésben részesül jelen mű folyamában *); ez okból mi e helyütt a mezővárosra vonatkozólag csakis azon adatokra szorítkozunk, melyek a főmonostor viszonyaiba kevésbé olvadtak be.

Pannonia helyén már a XIII. században Olsuc praediumot találjuk, melynek neve utóbb Alsokra idomult; ez úgy látszik ősi fészke volt a megyénkből rég kimult Alsóky nemzetségnek. Ugyanitt voltak sz. Márton egyházának szőlőművesei, kovácsai, kézművesei és harangozói (Árph. új Okmt. II. 8.). 1334-ben Róbert Károly a pannonhalmi apátot az alsoki vásár jogában megerősíté (Hazai Okmt. I. 168.). Első királyaink alatt úgy látszik az apátságon kívül egyéb földesurai is lehettek; így birt itt az 1403-ban kihalt Eörsi nemzetség, melynek birtokából Zsigmond király Hédervári Miklósnak 3 szőlőt adományozott (Héderv. lvt. III. 22—23/1403.).

1582-ben nyerte a mezőváros mai Sz.-Márton nevét. A XVII. század elején pusztult és elhagyatott hely lehetett, mert ez időben alig olvasunk róla említést; a század közepe táján már a törököknek behódolt volt. 1689-ben Rummer Márton főapát települőket szállított a városba, kiket 3 évre az urasági adótól felmentett.

Pusztult helyek:

Illok, hajdan Vylok, praedium, melynek szentegyháza is volt. Mikor és ki által pusztult el, nem tudható; emlékét a Sz.-Mártoni és Tarján közt elterülő Illok erdő tartja fenn.

Lelka, praedium, szintén a pannonhalmi határba olvadt; multja ismeretlen.

Kis-Écs, a XIII. században többen birták, köztük a Kis-Ruoaldi nemzetség is, ma egészen a pannonhalmi főapátság szőlő- és erdőbirtoka.

*) Lásd alább „Pannonhalma helytörténetét“. — Szerk.

Szent-Lőrinc, hajdan falu volt, s határa Sz.-Márton határába olvadt. Az 1591-ik évi megyei jegyzőkönyv szerint már pusztá volt.

Tááp, magyar falu a Bakony-ág vég lejtőjén.

A XIII. században egy részét királyi lovászok —, más részét a pannonhalmi apátság birta, melynek itt lovas jobbágysai és arató-szolgái voltak (Árph. új Okmt. II. 17.); de úgy látszik ezeken kívül mások is birtak itt. Nevét ez időben T a p a n-nak olvassuk.

A XVI. században már a T á p y nemzetségről, mint e helységben birtokosról olvasunk (Győri tört. és rég. füz. I. 151.). 1592-ben enyingi Török Bálint fia: István birta Táápot, utóbb pedig 1618-ban ennek veje Nyáry Pál. 1628-ban Táápot is, mint Török Bálint egyéb jószágait, Eszterházy nádor vette meg, kitől azt 1701-ben a győri jesuiták és Beccaria Virgil birták zálogban. A török világban a tehetősebb faluk egyike volt. 1627-ben török földesura Fer aga volt, ki a szokott megadóztatáson kívül a lakosokat zaklatta, verette. A határ majorsági része jelenleg Eszterházy Móric gr. gesztesi uradalmához tartozik.

Tááp-Szent-Miklós, magyar falu, előnevét a szomszéd Tááp helységtől vette.

Hajdan a pannonhalmi főapátság birtokai közé tartozott; már 1292-ben II. Endre az apátságnak adományozta Tááp és Sz.-Miklós helységeket (Árph. új Okmt. V. 60.). I. Ferdinánd király Báthay Mihály főapátot e birtokban új adomány-levéllel megerősítette, de Török Bálint azt — mint a gesztesi várhoz tartozott földet a XVI. században elfoglalta; utóbb ennek unokái e birtokot is Eszterháznak adták el.

1619-ben 4 kapura volt felvéve mint Török István örököseinek birtoka, s ekkor a tehetősebb faluk egyike volt. Az 1642-ki sérelmi jegyzőkönyv szerint Horváth Péter birta zálogban; ugyane jegyzőkönyv szerint Kis Ali aga török uroknak adóztak, kinek fát hordtak Budára; hanem midőn a reformátusok a faluból minden katolikust és lutheránust kikergettek, pártul is fogta őket az aga. 1667-ben mint egészen reform. vallásu helység egyike volt azoknak, melyek pappal és templommal birtak.

Sokoróaljai járás.

Baboth, melléknevéről K i s - B a b o t h Sopronymegye határán, a Rába keleti partján. Első birtokosának Bitang Mártont tartják, kit a birtoklásban Babothy Mátyás, Adorján és Tamás követett; állítólag ezek a Rába-parton várat építettek azon emelkedett helyen, mely mai napig

„vár helynek“ hivatik; de azt a Rába vize elmosta. Mint bizonyosat azt állíthatjuk, hogy 1222-ben Babothon Rouznak fia: Joachim volt a birtokos, ki jelen volt az árpási besenyőknek Lukács grófjuk ellen emelt panasz a vizsgálatánál (*Fejér Gy.*: C. D. III. 1. 362.). 1262-ben IV. Béla király Babothi Ayanduk fiát: Zonukot, és ennek fiait: Andrást és Adorjánt a babothi malom, nemes udvarhely és ehhez tartozott 16 hold föld jogos birtokában megerősíti (Hazai Okm. I. 36—37.).

1547-ben Pok Gáspár győrmegyei alispán Baboth felét Cseszneky Györgytől megvette (*Czech*: Győrmegye Nemes Familiái.).

1619-ben mint pusztult helység a kapuk összeírásából vagyis az adózás alól kihagyatott (megyei lvt. I.). 1636-ban a patonai kastélyban tanyázott német muskatérosok megrabolták és leégették (u. o.).

A reformatiót, valamint az egész vidéken, úgy itt is a szomszéd Egyed hajdani birtokosa: telekesi Török István terjesztette, de főpártfogót a hatalmas Nádasdy családban talált. 1737-ben a 100 évvel előbb szétrombolt templom helyett az ágostaiak újat építettek, de mivel a kiküldött bizottmány a templomot szélesebbnek és magasabbnak találta az engedélyezettnél: azért az hosszas küzködés után megyei határozat folytán 1757-ben ismét széthányatott (Megyei lvt. ez évi jkv.). E templom ott állott, hol ma a lelkész pajtája van; maguk az evangélikusok Rába-Szent-Mihályhoz csatlakoztak. 1748-ban Apostolok oszlása napján az egész helység hamuvá égett.

1848-ban Jellasics bán hadai rabolták meg.

Csanak, magyar-német falu; a győrieknek — kik itt számosan birnak szőlőket — kedves kirándulási helye; a jólrendezett szőlőtelepek csinos lakaikkal és a szabályosan épült falu kellemessé teszik az itt tartózkodást. A falu népe tisztán magyar ajku, és csak a hegység ragaszkodott egész a legújabb időkig német nyelvéhez. Jelenleg már ez is csaknem teljesen áthasonult.

III. Ince pápának 1216-ban kelt bullája már Chonuk név alatt említi e helységet (*Czinár*: Monast. I. 326.).

Török világban behódolt falu volt, de 1617-ben annyira elpusztult, hogy 1619-ben csak 1½ kapura vétetett, s a fehérvári emingnek adózott. Azon 17 falu egyike, mely a pusztasokorói járásban — habár nagy nyomorban, — de mégis fenntartotta magát. Megyei jegyzőkönyveink szerint magyar lakossága 1683-ban pusztult ki, ezen tódulván keresztül a Kara Mustafa által vezetett nagy török tábor. Az 1642-ki sérelmi jegyzőkönyvre kihallgatott csanakiak még magyar hangzású nevekkel bírtak.

1635-ben a győri jesuiták is birtak itt szőlőket, kikkel a bencéseknek a szőlődézsma miatt sok bajuk volt.

1729-ben a pannonhalmi főapátság Rajna mellékéről németeket telepített az elpusztult faluba, kiknek 3 évre minden szolgálatot és fizetést elengedett, és hogy a megmaradt 12 régi magyar jobbágy is összeszedhesse magát, a szabadalmat ezekre is kiterjesztette.

A Győrből Pápára vezető országút mellett kis dombon a Megváltó emlékjele áll. E kis domb: a történelmileg nevezetes királyszerk, hol hajdan a győr- és komárom-megyei nemességgel királyi és nádori, s nem egyszer megyei gyűlések is tartattak (*Czech*: Győrv. Főispán., és *Enessey*: Antiquitates és Memorabilia Cottus Jaur.). 1351-ben Konth Miklós, 1394-ben Illosvay, 1375-ben és 1386-ban Gara nádorok tartottak itt üléseket. A domb mellett eső föld maig is királyszerki dülönek neveztetik. A falu pecsétjében buzakalász, ekevas és szőlőfürt látható; körirata: „Csanak falu. pec. 1710.“

Csécscény, magyar falu a Rába bal partján; örök időktől a tóközi járásba tartozott, és csak legujabban került a sokoróiba.

Első koráról mit sem tudunk. A XVI. században a Danch nemzetség birta, és Danch Pál a pannonhalmi apátságnak zálogosította el, de berzencei Bornemisza János budai várnagy a zálogösszeget lefizetvén, Csécscényt birtokba vette, bár ez ellen a bencés-rend 1518-ban a csornai konvent előtt ünnepélyes óvást tett. Bornemisza Jánosnak magtalanul elhalta után Zápolya János király Esztergomban 1527-ben kelt adománylevelével Csécscényt Danch Pál leányainak: férjezett Horváth Györgynek, és Zsibrik Osváldnének adományozta. Rákövetkező évben Zsibrik Osváld Zápolyától elpártolván, Ferdinánd király Csécscény és Tényő praediumot több somogymegyei falukkal Zsibriknek adományozta. 1538—1541 évek közt a pannonhalmi főapátság Csécscényért pert kezdett, mely érdemben a kihallgatott tanúk vallomása szerint e helység felét Bornemisza birta, másik fele az apáté volt, ki akkor a sz.-mihályi pusztán lakott; ő birta az egész csécscényi malmot, bár ehhez a Kani-zsayak is jogot tartottak (Magyar nyelvemlékek II. 48.).

1624-ben Mindszent napján egy portyázó török csapat a hódolatlan Csécscényre rontott, 3 embert levágott, 10-et elfogott, és csak nagy váltságdíjért adta őket vissza. 1635-ik év őszén 500 török lovas rohant a falura, s a csécscényieket behódolásra szólította, mit azok megtagadván, a falut több helyen felgyújtották, a lakosokból kettőt levágtak, 34-et rabszíjra fűztek és magukkal hajtottak; Zsibrik Pál ez alkalommal szenvedett kárát 20 ezer fitra vallotta (Magyar tört. tár. VII. 54.).

E pusztítás után a falu több évig lakatlan pusztá hely volt. 1689-ben Csécsényt Zsibrik Zsigmond és Radich Mihály birták.

Pusztult hely:

Fud Enesse és Csécsény között állott praedium, ez utóbbinak határába olvadt; azon domb, melyen jelenleg özv. Argay Józsefné laka áll, Álmos-dombnak neveztetik.

Csikvánd, hajdan Chituan, magyar falu. A helység régi pecsétjének belkörében szántóvas, csoroszlya, viz, s ebből egy kinövő növény, két csillag és egy rózsá; körirata: „Csikvandi. falv. peceti. 1698.“

Legrégibb korban a Chituan nemzetség birta; 1270-ben Chituandi Egyed, Miklós, Tamás és Roland comesek, mint Chituand és a szomszéd Tördemisz birtokosai említetnek (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 3. 66.). 1278-ban IV. László király Chituandi Egyed comesnek Écsen bizonyos földeket adományozott (*Hazai Okmt.* I. 70.).

1415-ben Egyed és János chituandi nemesek a szintén Chituand nemből származott Antal csornai prépost elnézésével a gyarmathi határból foglalást tettek. 1479-ben a Chituandi nemzetség fi-ága kihalt, és László — a nemzetség utolsó fia — vejét Kapuchy Ferenc pápai várnagyot leány-fiúsította, mit I. Mátyás király 1480-ban megerősített (*Megyei lvt.* 1/1480.). Kapuchy Ferenc ekkor fölvette a chituandi előnevet.

Meddig birták a Kapuchyak, — nem tudjuk, de az első török hadjárat alatt Csikvánd már elpusztult, később a Fehérvárott lakott Hassán lett a török földesúr, s ez a szétfutott lakosok egy részét vissza-édesgette.

1611-ben Csikvánd keresztény urai: Cziráky Mózes nádori ítélőmester, Kisfaludy Balázs vasmegyei alispán, a Szily család, Egerszeghy István, Tulok Ferenc és Miklós voltak (*megyei lvt.* I. 1/1611.), de igen szegény falu lehetett, mert 1619-ben is csak két kapura volt felvéve.

1701-ben Tallján Sándor, Kisfaludy Zsigmond és Sándor István birták.

Gyarmath, magyar-német falu. Egyike régibb helyeégeinknek; a győri káptalan 1268-ki oklevele szerint ekkor királyi bucháriusok lakták, kiknek külön grófjok — comes Buchariorum — volt; a lakosok királyi favágók vagy szőlőművesek lehettek (*Czech* többször idézett munkája). 1267 körül Kuplin vagy Koplyon Annis — özvegy Babunai Miklósné birta, kitől 1267-ben Pok Lukács comes örökáron megvette (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 3. 428. és 488.). 1271-ben Poki Péter Gyarmathot

Poki Sándornak eladta, az eladás után pedig ugyanezen Gyarmathot a a poki monostornak ajándékozta; de utóbb Sebestyén poki prépost — szintén Pok nemzetségből való — Gyarmathról lemondott, s ezt Poky Sándornak átengedte (Árph. új Okmt. II. 265.).

1380 körül a Kiczen vagy Keczen, többször Keczer nevezetű család birta. Kiczen Jakab fiörökös nélkül elhalván, Borbála unokáját monoszloui Chupor László vette nőül. N.-Lajos ez utóbbit nemcsak Gyarmath birtokában erősítette meg, hanem 1380-ban kelt oklevelében Gyarmathra heti vásári és bírósági jogot is adott (*Fejér Gy.*: C. D. IX. 5. 368. és 370.). Chupor László Gyarmathot rövid ideig birhatta, mert 1399-ben már a Kanizsayak kezén találjuk. Kanizsay János esztergomi érsek és főispán, valamint testvérei: Miklós tárnokmester és István a királyi ajtónállók mestere Gyarmathot Karaczfölde, másképp Sz.-Miklós nevű zalamegyei birtokért a csornai prépostsággal elcserélték, mely cserét Zsigmond király megerősítette (u. o. X. 2. 649.).

1414-ben Kanizsay Lőrinc e cserét megtámadta, és a jószágokat visszafoglalta; de a cserét kötött családtagok (János, Miklós és István) a premontrei prépostságot Gyarmath, Baráth és Mege birtokába ismét visszahelyezték (u. o. 340.). 1415-ben Balázs Miklós fia ellene mondott azon foglalásnak, melyet a Chituandi nemesek (Egyed és Tamás) a gyarmathi határban Antal csornai prépost elnézésével tettek (u. o. X. 5. 619.).

A XVI. és XVII. századokban mindazon csapásokat átszenvedte, melyek Gyórt és vidékét sujtották. Török földesura Hussein bég volt, kinek zsarolásai miatt lakói elszöktek, pedig 1619-ben még 7 kapu után adózó — tehát tehetős falu volt. Ez időben lakói ágostai vallást követtek, s predicatorral birtak (Magy. tört. tár. VII. 87.). A század végén ismét megszállották, s vagyonosabb faluink egyike lett; de 1705 körül II. Rákóczy Ferenc harcai alatt a kegyetlen Heister pápai útjában megrohanta, felégette, s magyar lakóinak nagy részét felkoncoltatta; ekkor ismét elpusztult, s hihetőleg a csornai prépostság ez után telepítette német lakóit, kik szintén elmagyarosodnak, mert már kivétel nélkül értik és beszélik nyelvünket.

1782-ben a csorna-premontrei rend II. József császár által eltöröltetvén, Gyarmathot a kamara vette át, de I. Ferenc király 1802-ben sz. Norbert rendjét visszaállítván, a jószág ismét a csornai prépostság tulajdona lett.

A helység peesétje — tudomásunk szerint — e megyei faluk peesétjei között a legrégibb. Belkörében: csoroszlya, ekevas és buza-kalászkod; körirata: „G a r m a t i. f a l v. p e c e t i. 1511.“

Ide tartozik Csikóréti kis pusztja; a bakonybéli apátságé.

Gyirmóth, magyar falu a Rába jobb partján. Népe egykor német volt, de ma már annyira elmagyarosodott, hogy ősi nyelvét alig érti egy-kettő.

Mai kiterjedése két helység — u. m. Gyirmóth és Sebes határából alakult; az elsőt többen birták, de a Gyirmóthi nemzetséget és a nagyváradai káptalan legrégibb tulajdonosaiul találjuk.

1348-ban a nagyváradai káptalan ezen birtokát biharmegyei Bogomér nevű jószágért Kápoli Bán Miklós özvegyével és kiskoru fiával cserélte el (*Fejér Gy.*: C. D. IX. 6. 38.). 1361-ben Gyirmóthi Mihály comes maga és érdektársai nevében bizonyos gyirmóthi birtokrész elfoglalásáért a nagyváradai káptalan ellen óvást tett, mire a káptalan igazolja, hogy a kérdéses birtokrészt ítélet alapján birja (u. o. IX. 6. 120.). Ugyanezen oklevél szerint akkor gyirmóthi birtokosok voltak: Fokra Miklós comes örökösei, Zsidow Mihály comes és többen. 1366-ban László mint kiküldött pristald a gyirmóthi határra nézve a váradi káptalan és nemes Veesy-ek között oly osztályt eszközölt, hogy $\frac{3}{4}$ rész egészen, egy negyednek pedig fele a váradi káptalané, másik fele pedig a Veesy nemeseké legyen. Birt Gyirmóthon az akai Iváncz család is, de a pozsonyi káptalan előtt ezen család gyirmóthi birtokát a győri káptalanak vallotta be, utóbb pedig e káptalan egész Gyirmóthot megszerezte.

Mint Győrrel szomszédos helység, már 1594-ben elpusztult, de 1600-ban ismét meg volt telepítve. Az 1619-ki kapuösszeírásban $2\frac{1}{2}$ portás falunak olvassuk, s így a tehetősebb kis faluk egyike volt, de kegyetlen török ura a koppányi Ibrahim spahia annyira sanyargatta a lakosokat, hogy ezek megszöktek, s 1627-ben összesen 8 ház volt a faluban. Ekkor Rezman aga lett urok, ki alatt a lakosok száma hihetőleg szaporodott.

II. Rákóczy Ferenc harcai alatt ismét sokat szenvedett, s azon helységek között volt, melyeket Heister császári fővezér teljesen szétrombolt; nem tudjuk, vajjon magyar lakói ekkor kiirtattak-e vagy elszöktek, s vajjon a győri káptalan honnan és mikor telepítette német lakóit.

Pusztult hely:

Sebes falu Koroncó és Gyirmóth között azon tájon állott, hol a Marcal folyó a Rábába ömlik; emlékéit a hasonnevű dülő tartja fenn. 1448 körül a Poky nemzetségből szakadt Medgyesallyay család birta; 1472-ben pedig a Poky-ak birtokában volt (Magyar tört. tár. VII. 22.).

Gyömöre, magyar falu; az avar-gyűrű hihetőleg idáig terjedt, legalább ennek emlékét sejtjük a határ gyűrhati és gyüroldali dűlőjének nevében.

Régibb okleveleinkben *Gemevre* néven olvassuk, s első birtokosául 1377-ben *Gemevrei Györgyöt* találjuk (*Fejér Gy.*: C. D. IX. 7. 598.).

I. Ferdinánd 1536-ban egyéb jószágokkal együtt ezt is enyingi Török Bálintnak adományozta, ki gyömőrei jobbágyaival a reformált vallást fogadtatván el, a lakosok ezt a XVIII. századig követték. Török Bálint szerencsétlen esete után két fia: János és Ferenc a nagy részben erőszakos utakon szerzett roppant jószágokon megosztottak. János az erdélyi, Ferenc a magyarországi jószágokat örökölte. Ferencnek egyetlen fia: István fi-örökös nélkül halván el, a pápai vár- és uodalommal együtt Gyömöre is Zsuzsa leányára, férjezett bedegi Nyáry Pálnéra szállott, kitől vétel útján a Csáky, majd az Eszterházy család birtokába jött, s ma is Eszterházy Pál gr. pápai uradalmához tartozik. Egész Gyömöre azonban soha nem tartozott Pápához, mert nemes udvarhelyet több nemes család is birt, s azon rész, mely Pápához tartozott, nem is Gyömöre, hanem *Várfalva* a nevet viselt (Megyei lvt. III. jkv.), s az 1629-ki gyűlésen mint két külön határolt falu említettik, u. m. *Gyömörő-Várfalva*, és a falunak — más nemes családok által birt alsó része: *Gyömörő-nemes-Zeer*; — később a falu összeépült.

Gyömörő-nemes-Zeeren következő nemes családok birtak: a XV. században Thúry György, ki dicső hadi tetteiért kétszer nyert kitüntetésül arany láncot, s ki Palotát a török ostrom alól fölmentette; 1574-ben Thúry György fi-örökös nélkül halván el, 3 leánya közül Katalin — férjezett Marczaltheöy Györgyné örökölte a gyömőrei, fel- és kis-péci jószágrészeket, ki után e birtokrészek ismét több család között oszlottak meg.

1615-ben Chernel Anna — Hatos Bálint pápai alkapitány neje — Györmegye közgyűlésén tiltakozott, hogy azon gyömőrei birtokrészt, melynek Déghy István csak zálogos birtokosa, — Darabos János örökáron megvehesse (Megyei lvt. 33/1615.). 1629-ben nevezetes részét Dobos György birta; 1635-ben Csáky Lászlótól a győri jesuiták zálogba vették a Török-féle várfalvai részt, s ezt még 1702-ben is birták, de Eszterházy kiváltotta tőlök. 1641-ben Csaby és Acsády családok is mint gyömőrei birtokosok említetnek levéltárunkban.

1594-ben a Győrből Pápa ostromára ment Hassán serege által a falu elpusztított, de a hadak távoztával a menekült nép visszaszál-

longott. 1619-ben mint a Nyáry család 3 portás faluja vétetett adó alá. A török uralom alá hódolván, Berhán-Cselebia spahiának jutott birtokába, de nem egészen, mert a Csaby és Acsády keresztény urak jobbágyai Irom spahiának jutottak. 1642-ben már a csókakői Saban Cseri basa volt urok; török uraik ellen a gyömöreiek általában nem igen panaszkodtak.

Megemlítjük még, hogy a Martinovics-féle összeesküvés egyik tagja Sigray Jakab gróf szintén gyömörei birtokos volt, s azon házban lakott és fogatott el, melyet ma Lengyel Sándor bir.

Ugyanezen adóközséghez tartozik a kis Csigi pusztá, melyet megyei levéltárunk szerint a XVII. században még a Chigi nemzetség birt.

Kajár, — Görög Demeter térképén Sokoró-Kajár név alatt, — régi magyar falu.

1037-ben szent István király a bakonybéli apátságot alapítván, Quia-rt ezen apátság javadalmához csatolta, mely időtől birtokviszonyait illető változást nem szenvedett; különben — mint a sokorói hegyek alatt minden zajosabb közlekedéstől távol eső helység — nevezetesebb eseményeknek sem vált színhelyévé, de azért a török uralmat nem kerülte el; az első behódoltatás alkalmával a fehérvári szandzsákhoz csatoltatott, de szerencsés volt annyiban, hogy mindenkor emberséges török urakat nyert, kik legalább nem kínozták, s ennek tulajdoníthatjuk, hogy a népesebb és vagyonosabb faluk egyike volt; így 1519-ben 5½ kapura vétetett a megyei porták összeírásakor. 1622-ben Halil aga után ennek fia: Izmail örökölte Kajárt, ki szintén elég emberségesen bánt velök. 1667-ben a protestánsoknak itt papjok és templomuk volt (Magyar tört. tár. VII. 87.).

Koroncó, magyar falu.

Horváth Mihály történészünk Koroncót a szokásos név ellenére Koromzónak írja történelmében; s nem helytelenül, mert hajdan Curumzue néven olvassuk, s megyei levéltárunkban is a későbbi Koroncóy nemzetséget Kurumzuinak találjuk. Hogy ezen — a XIII. században már virágzott Curumzui nemzetség adott-e nevet a helységnek, vagy e helységről írta-e magát a nemzetség? — azt meghatározni nem tudjuk.

Koroncó régi falu; okmányaink már 1206-ban említik, midőn III. Ince pápa bullájában több curumzue-i lakost, kik a cisterci rendűeket

megverték, a sz. Mária apátságához tartozott jöszágokat elfoglalták, — az anyaszentegyház kebeléből kizárta (*Fejér Gy.*: C. D. III. 1. 36.).

1412-ben Tamásy János leánya, Bezy másképp Koroncói Pál fia: Domokos, és Koroncózy György a koroncói és dwsnoki birtokot egymásközt felosztották (Hazai Okmt. II. 414—418.). 1463-ban pápai és koroncói Nórápy Antal koroncói birtokát a győri káptalannak eladta (Kápt. lvt.).

1445-ben és 1483-ban Koroncózy György, — 1516-ban és 1517-ben Koroncózy Jób és Tamás, — 1585-ben Koroncózy Menyhért nevével találkozunk, — ez utóbbi másként Noszpólnak is iratott. Menyhérttel a Koroncózy név megyénkbel eltűnt; vajjon kihalt, elköltözött vagy más nevet vett-e fel? — nem tudjuk.

1518-ban koroncói Bezy Demeter örökösei koroncói birtokrészöket a győri káptalannak eladták (Kápt. lvt.).

Bezy Demeter Lőrinc fiának 1481-ben történt halála után a fi-ágot illető jöszágrészt I. Mátyás kir. Poky Mihálynak és Antalnak, nemkülönben mostoha atyjoknak Trynka Jánosnak adományozta (*Czech J.*: Györm. Nemes Fam. 13. és 14. 1.).

1610-ben Rudolf király Andeasch Mátyásnak tett Koroncón adományozást, melynek Enessey János és Vincze György a megyei közgyűlésen ellene mondtak (Megyei lvt. I. 1/1610.).

1629-ben földesurak voltak Koroncón: a győri káptalan, Mesterházy Boldizsár, Vragovich Katalin néhai Syey János özvegye, Dallos János alispán, Dobos György, Vince Ferenc, Magassy László és többen. 1688-ban Eölbey György 2 telket adott a káptalannak zálogba.

1704-ki június 13-án Forgács Simont II. Rákóczy Ferenc tábornokát Heister császári tábornok Koroncónál keményen megverte. *)

---

*) E csata színhelyét Szalay L. Szemerére, Horváth M. és Kerékgyártó Á. pedig Koroncóra teszi. Szalay véleményét Lipót királynak 1704-ben Györmegyéhez intézett dorgáló levelére fekteti (megyei lvt. 12.); míg Horváth és Kerékgyártó Enessey György „Antiquitates et Memorabilia Cottus. Jaur.” című munkájára hivatkoznak. Részünkről mi ezen utóbbiak nézetéhez csatlakozunk, mely szerint a csata Koroncó és Sz.-Pál puszta határán folyt le; e nézet mellett szól vidékünk hagyománya, és azon körülmény, hogy a császári seregek Gyirmóth felől a Bábota dülöböl indultak csatára, mely tehát nagyrészt a koroncói határban folyt le, és a sz.-páli füzesi-réten végződött. Enessey mindezen részleteket megbízható forrásból: öregatyjától — Enessey Istvántól hallhatta, ki maga is részt vett a harcban, s épen ez okból vesztette el — az amnestia dacára is — enessei birtokait. De tulzást követett el Enessey Gy. az elesettek számában, melyre leginkább megbízható Forgácsnak Rákóczyhoz jun. 14-én írt levele, melyben írja, hogy a koroncói ütközetben 2000 hajdu és 100 lovas esett el. (E levelet Thaly Kálmán szivességből a Rákóczy-féle levéltárból vettük)

1714-ben Pálffy János és Kata Koroncón a győri káptalannak 3 egész jobbágyhelyet eladtak.

A török hadjáratok alatt sokat szenvedett, s a török világ kezdetével hamar elpusztult. 1608-ban mint elszegényedett hódolt falut találjuk; 1619-ben 1½ kapura vette a megye; 1621-ben két török ura volt, u. m. Olaj bég és Ali spahia, ki hihetőleg nagyobb részét birta; 1622-ben Izsup és Ali voltak urai. 1641-ben már a fehérvári Csorba Ali és Rab Ali sarcolták a falut. 1683-ban a nagy török tábor egy része Koroncó és Patona között hidat veretett, s ezen vonult Bécs alá; a falu ekkor elpusztult, de hamarjában ismét megszállották azt.

1704-ben a császári hadak dúlták és pusztították el a helységet, népének egy része leváratott, más része elbújdosott, s a falu pusztá hely lett. 1718-ban mint lakatlan pusztát szállották meg német jövevények, kiknek a megye 3 évre minden adózást elengedett; a lakosok ma már egészen elmagyarosodtak.

Pusztult hely:

Dwsnok, 1519-ben mint népes faluról olvasunk (Hazai Okmt. 414—417.).

Malomsok, magyar falu a megye délnyugoti sarkán; a XIV. században a falu Ó-Malomsok helyén állott. 1380-ban a győri káptalan bizonyítása szerint Bőösi István, Omode és Lothár testvérek Malomsok, Szente, Várkony, Marcaltó és több jószágokon megosztottak (Hazai Okmt. I. 276.). 1479-ben a Patha család is birt Malomsokon, s innen nyerte előnevét (*Nagy Iván*: M. O. Cs. hivatkozva *Teleky J.*: Hunyadiak kora, XII. 88.). 1494-ben a Csatáry nemzetség is malomsoki birtokos volt. A XIV. és XV. századokban nagyobb részét a Marcalthőiek birták, a XVII. században azonban e család kihalt (megyei lvt. I. jkv.).

1589-ben Hathalmy Mátyás, várkonyi Amade János és Mihály említetnek mint malomsoki birtokosok Marcalthöy György mellett (u. o.).

Győr ostroma előtt a falu hamar meghódolt, s a Pápára tört török seregek által elpusztítottatott. 1609-ben újra lőn telepítve. 1619-ben mint a Marcalthöy és Amade családok 3½ portás faluja vétetett a megyei adó alá. 1627-ben Hali aga volt ura. Az 1642-ik évi sérelmi jegyzőkönyvre kihallgatott malomsokiak egyebek közt panaszozzák, hogy az elpusztult Marcaltó helység adóját 1634-ben nekik kellett megfizetniök. 1667-ben protestáns templomot és papot tartott. 1683-ban a Bécs felé tódult török sereg egy szárnya elpusztította s a nép Vas-

megye felé futott, a győri püspökség keszői várában remélvén menedéket. Ekkor pusztult-e el a malomsoki protestáns templom vagy utóbb? — nem tudjuk; hanem mivel a népnek igen bajos volt vizeken átjárni szántóföldjére, e hadjárat után Új-Malomsokra települtek. 1721-ben a protestánsok ismét templomépítésre nyertek engedélyt, midőn bizonyos Pozner nevű birta Malomsokot, — hihetőleg zálogban. Új templomuk ismét elpusztult. 1760 körül harmadik templom építésére nyertek engedélyt, mely — egy 1769-ik évi jelentés szerint sárfallal és nádtetővel elkészült ugyan, de a Rába ezt is elmosta. 1685-ben megengedtetett nekik, hogy téglafalra építhessenek templomot, mely azonban alig épült meg, 1791-ben villám által sujtva, elégett; s így mostani templomuk már ötödik.

1730 körül mindkét Malomsok Gindli-ek birtokába jött, kik után az Amade nemzetség lett kizárólag ura. 1737-ben Amade Lászlót a megyei közgyűlés határozatilag intette meg, hogy jobbágyaival emberiesebben bánjék, mert ha elszöknek, vele fizettetik meg a közsadót.

Jelenlegi lakói — német hangzású neveik után ítélve — hihetőleg német települőktől származnak, — de hogy mikor és ki által szállítattak? — nem tudjuk. Ó-Malomsok homokos földje kis levelű jó dohányt terem.

Ménfő, egy része pusztá, más része magyar nép lakta szőlőhegy-község, a sokorói hegy é.-ny. végén. Ménfő falu még a XVII. században is ott állott, hol a ménfői, gyirmóthi és csanaki határok összesszögellenek.

1044-ki július 5-én Péter és Aba királyok alatt Ménfő mellett kemény csata vívatott. A Henrik császár által Péter segedelmére hozott németekből temérdek eshetett el, mert ezen csata után Ménfő sokáig „V e s z e t t - n é m e t”-nek hivatott (*Kézai Krónikája*). 1170 körül Konrád — III. István király jobbágya — birta, ki e helységet szőlők nélkül 4 unokájának hagyta, 3 szőlőt pedig végrendeletileg a sz.-mártoni egyháznak adott, mely utóbbi adományt István király 1172-ben meg is erősített (*Fejér Gy.*: C. D. II. 186.). E század végén, vagy a XIII. elején Ménfő már a Poky nemzetség birtokába jött, s 1347-ben Poky Dezső Vilmos pannonhalmi apáttal több viszálykodás után a ménfői és csanaki határdombokra nézve kiegyeztek (*Czech*). 1362-ben (*Czech* szerint), vagy 1366-ban (*Fejér Gy.* szerint C. D. IX. 3. 647.) Dezsőnek fiai osztályos egyezségre léptek, mely szerint Ménfő Jánosnak jutott, ki a határ egy részét Miklós testvérének elzálogosította, de 1380-ban ismét visszaváltotta. Jánosnak is

villongásai voltak István pannonhalmi apáttal; 1412-ben Ménfő egy részét Laky Györgynek adta zálogba.

A XV. században Poky Miklós birta; ennek Ferenc fia Ménfőt elcserélte testvérének Jakab fiával Tarcha vasmegyei birtokért, de Gara Miklós nádor Tarchán a birtokbavezetésnek ellenállott, s Ménfő ismét a Pokyak birtokába került vissza (*Czech*: Györvm. Nemes Fam. 42. lap). 1457-ben Ménfőt már Garák birták, — mint ezt a szent-páli puszta határjárási levele bizonyítja, — de hihetőleg csak zálogban.

Ez időben a hatalmas Szentgyörgyi grófok kezdettek Györme-gyében jöszágot szerezni, ekkor kerültek Szentgyörgyi Zsigmond gróf kezére a Pokyak mérgesi, homoródi, téthi, uthali, réthi, kóósi, vanyolai, ménfői és sebesi birtokai, és Zsigmond gróf ezekbe be is lőn igtatva, mire — mint *Czech* írja — a tehetősebb Pokyak fölébredtek, különösen Poky Ferenc, Péter és Antal, kik nemcsak ellenmondottak a beigtatás-nak, hanem a Szentgyörgyieket a Poky család ősi jöszágaiból ki is for-gatták. 1517-ben már Zápolya János birta Ménfőt.

A falu elpusztulásának idejét bizonyossággal nem tudjuk; de sem az 1617-ki, sem az 1619-ki kapuk összeírásában nem találjuk, sőt már az 1609-ki megyei gyűlésen mind elpusztult helység jött említésbe. Az 1642-ki sérelmi jegyzőkönyvre sem lőn e faluból senki kihallgatva; 1688-ban a puszta-sokorói járás 17 szegény helysége között említették, s így hihetőleg Heister koroncói csatája alatt 1704-ben pusztult el, ki Ménfő és Gyirmóth körül táborozott.

A XVII. század első negyedében Czobor György is birta, — de hogy mi jogon, vagy meddig? — azt nem tudjuk. Megyei levéltárunk szerint a győri jesuiták is birtak Ménfőn szőlőket, és pedig az úgy-nevezett „*K i á l t ó*“ hegyrészt.

P u s z t u l t h e l y :

1615-ben Breiner János győri várkapitány megkeresésére a köz-gyűlés a ménfői szőlőhegység legmagasabb pontján kis várat építtetett, mely **Világosvár** nevet nyert, melyet a törökök — nem tudni mikor — leromboltak, de a hegy, hol a vár állott, mai napig annak nevét viseli. Helyén ma kereszt áll, melytől egyrészt a stájer havasokig, másrészt a Dunán át egész a Kárpátokig gyönyörű kilátás nyílik.

Mér-ges, magyar falu a Rába és Marcal között, mely folyók áradá-saitól sokat szenved. *Czech* 1410 körül Mér-ges Miklóst említi e helység birtokosául; Péter fiának Poky Erzsébettől származott ivadéka a Pokyak jöszágaiban is örökölték (*Nagy Iván*: M. O. Cs. VII. 421.). 1458-ban Mér-ges Mátyás minden jöszágát Kaczor Györgynek eladta; 1463-ban

pedig Péternek hasonnevű fia mérgesi, uthali, poki és réthi birtokait a Szentgyörgyi grófoknak adta el.

A XV. század végével nemcsak Mérgesből, hanem egész megyénkből eltűntek a Mérgesek, kiket e falu birtokában a Pokyak követtek; ezek a XVI. században „poki“ és „mérgesi“, — utóbb pedig csak „mérgesi“ előnévvel éltek.

1509-ben Poky Mihály Mérges elfoglalásaért Nádasdy Ferencet beperelte. Az 1582-ki megyei közgyűlés Tóköz védelmére Mérgesen várdát építését rendelte el, melynek kapitánya Poky Mihály lett. Ugyanekkor Mérgest Poky István özvegye Iwánczy Magdolna birta.

Az 1619-ki kapuösszeírás Mérgest mint több közbirtokos faluját említi, de mint várórséget tartó hely adó alá nem vétetett, mivel a vár-dához tett szolgálatot, melybe a megye gyalog és lovas vitézeket fogadott; de ezen fogadott őrség ellen 1627-ben Poky Gáspár a közgyűlésen panaszt emelt, hogy a mérgesi várdá csapatai a vidéket mindennemű károkkal sújtják, lopnak, latorkodnak és verekednek. Mikor és mikép pusztult el e várdá? — azt nem tudjuk, de úgy véljük, hogy az 1683-ki nagy török sereg dulta azt fel. Ma csakis szűk területének árcai vehetőek már ki. *)

Valamint a Poky-féle jószágokban általában, úgy Mérgesen is a Márffy, majd a Kisfaludy család lett az örökös; utóbb 1771-ben ismét közbirtokosságot kezére jött, s ma is ez bírja.

Mórichida, melléknéven **Kis-Mórichida**, melyet csak egy utca választ el **Nagy-Mórichidától**. Mindkettő magyar falu a Marcal folyó bal partján.

A Rába és Marcal folyók partjain elterült, — „Bordás“ nevű mocsáros térségen Móric, Nyitra megye főispánja és testvére Márk 1251-ben szent Jakab tiszteletére premontrei prépostságot alapítottak (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 2. 85.). Ezen monostor „*Monasterium de Rába*“ nevet kapott, s miután Móric ezen monostor átellenében a Rábán hidat állított, az ő nevére nemcsak ezen hid nyerte „*Mauruchida*“ vagy „*Mórichida*“ nevezetét, de a monostor körül később telepített helység is, mely eleinte csak telek volt (*Gyurikovits György*: Tud. gyűjt. 1829. II. füz. 10 és több lapjain). Czech János (Gyórvm. Nem.

---

*) Még 70 év előtt mintegy $\frac{1}{2}$ öles kőfalat lehetett a mérgesi vár helyén látni, s ugyanitt a Rába folyón keresztül vezetett nagyszerű kő-híd romjai is láthatók voltak. Az ágostai templom tornyában lévő egyik harangot is a Rábából halászták ki, s a régi vár harangjának tartja a nép. Bárhol ássanak, fegyverdarabokra s embersontokra találhatnak, mi az itt vívott véres csatákat jelzi.

Fam. 37. 1.) ezen Móric nyitrai főispánt a Pécz i nemzetséghez tartozottnak állítja, hasonlókép Gyurikovtis is. Ráth Károly (Új Magyar Múzeum, 1859. 143 stb. lapjain) Puki Mórict mondja a prépostság alapítójának. Mi részünkről ez utóbbi nézethez csatlakozunk, és pedig a következő indokokból. XIII. században a Móric nevet több fényes nemzetség tagja viselte, így többi között Poki és Pécz i. Az alapítók természetesen csak saját jószágaiból alapíthattak, de annak sehol nyomára nem akadunk, hogy a Pécz i nemzetség Téthen, Bordáson, Pokon valaha valamit birt volna. Bordást — mely utóbb Mór ichida nevet nyert, — még a XV. században is a Pokyaknak egy ága: a Megyesallyay — birta; Téthet, Pokot pedig a nemzetség kiholtáig birták, már pedig ezen határokból lőn kikerekítve a prépostság birtoka. Az 1251-ben kelt alapító levél szerint Pápán a Pokyak tulajdonához tartozott Tapolca malom $\frac{2}{3}$ részét a mór ichidai prépostság ($\frac{1}{3}$ részét pedig a poki egyház) birta, valamint a téthi földet, mely határos volt nyugotról Nagy-Thekével, éjszakról Pok Chépán földjével stb. (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 2. 85.); tehát mindenütt Poky-birtokról szolt az alapító levél, mely körülmény igen is valószínűvé teszi, hogy az alapítás ugyane család műve volt.

1403-ban Mór ichidai Miklós azon utcát — mely e helységen keresztül Győrbe vezetett, az említett prépostságnak ajándékozta (Tudgyújt.). 1414-ben a mór ichidai prépost és konvent a győri püspök és káptalan ellen a mór ichidai tizedet szentszéki végzés folytán megnyerte (u. o.). 1490-ben II. Ulászló levele szerint Mór ichida mezőváros volt, s egy részét Medgyesallyay István birta (u. o. és *Fejér Gy.*: C. D. IX. 4. 669.).

A premontrei rend 1543-ban török-tatár tábor elől menekülvén, monostorát üresen hagyta, de 1553-ban szintén premontrei rendü apácák foglalták azt el (*Czinár*: Monast. II. 48.). 1536-ban I. Ferdinándtól enyingi Török Bálint nyert Mór ichidán adományt, s Thurzó Elek nádori helytartó parancsára a győri káptalan Török Bálintot Ferenc és István fiaival birtokba is vezette, ki azután az apácákat elkergette, templomukat és minden javaikat elfoglalta. 1549-ben Török János kérésére I. Ferdinánd Zrínyi Miklós grófot s horvátországi bánt a Mór ichidán elkövetett hatalmaskodásért megidéztette (Hazai Okt. III. 447—450.). 1573-ban az apácák javainak visszaadatása lőn elrendelve, de a parancs eredménytelen lévén, az apácák 1577-ben a Török családot megidéztették (Tudgyújt.). 1594-ben a Győrt ostromló törökök a zárdát elpusztították, az apácák Nagy-Szombatba futottak és sz. Klára szüzei közé olvadtak, magukkal vivén Mór ichidára vonatkozó leveleiket (ezek közt

I. Ferdinánd adomány-levelét 1553-ból), Mórighidát pedig 1594-ben a veszprémi püspökségnek vetették zálogba (u. o.).

1601-ben Rudolf király a mórighidai prépostságra a nagy-szombati sz. Klára-apácáknak *) új adomány-levelét adott. 1616-ban II. Mátyás Mórighidának vásári szabadalmat adott (Tud. gyűjt.). 1617-ik évi gyűlésen Korompay Eufrozina apátnő, és a N.-Szombatban lakó sz. Mária-kolostor apái Enyedy György képviselőjük által Török Istvánt Mórighidán gyakorlott hatalmaskodásaiért intették (u. o.). 1618-ban a Török család fi-ága kihaltával Mórighida Török Zsuzsára, férj. Nyáry Pálnéra szállott (u. o.). 1625-ben II. Ferdinándtól vegliai Horváth Ferenc nyert Mórighidán adományt, s birtokba is vezettetett, de hogy tényleg birta volna, annak nyomára nem akadtunk, sőt a telekesi Törökök — Egyed szomszéd helység urai — vették át Mórighidát is Nyári Pálnétól, kik az apácák birtokait is elfoglalták. Ezek 1633-ban törvényes végrehajtás útján helyeztetek vissza birtokaikba, s 1643-ban III. Ferdinánd olyképp erősítette meg őket jószágaikban, hogy Mórighidából 9 telek a telekesi Török János birtokában maradt.

1607-ben mint behódolt török helység adózott. Az 1617-ik évi kapu-összeírásban mint több birtokos $2\frac{1}{2}$ portás faluja volt felvéve. 1619-ben 3 portás falu volt, melyből Nyári Pál 2, pannonhalmi főapátság $\frac{1}{2}$, a n.-szombati apácák szintén $\frac{1}{2}$ portát birtak. Török spahiájok gyakran változott, kik fokozatosan emelték adójokat, súlyosították szolgálataikat, mit a lakosok nem tűrhetvén, 1621-ben megszöktek, s a falu puszta hely lett. Még ugyanazon évben Durgund spahia közbenjárására visszajöttek lakói, és hitlevelet kaptak, de ennek dacára adójokat nemsokára mégis felemelték.

1641-ben Csáky László gr. —, a pannonhalmi főapátság — és az apácák faluja volt. 1649-ben a fehértvári szandzsák bég volt uruk. 1667-ben azon 17 helység közé tartozott, melynek protestáns predikátora és kőtemploma volt.

A pannonhalmi főapátság Mórighidán ezután többé nem elíttetik. Az apácák pedig az 1633-ki birói végrehajtás után egy időre békében voltak (u. o.).

Telekesi Török János örökös nélkül halt el, s a pápai uradalommal Mórighida is Csáky László, majd az Eszterházy grófok tulajdona lett; ez utóbbiaktól Acsády Ferenc tisztjük birta zálogban, s ez terjedelmes foglalásokat tett az apácák birtokából. Utóbb az Eszterházak

---

*) Az apácák többször változtatták tartózkodási helyüket, így majd Pozsonyban, majd Bécsben voltak (megyei lvt. I. jkv.).

tisztjei, juhászaí és bérnökei folytatták a foglalásokat (Tud. gyűjt. 1828. II. fűz.).

1703-ig a falu ott állott, hol ma a prépostság fénykorából maradt két tornyu templom egyedül áll. *) A kuruc hadjáratokban Móríchida majd a császári, majd a Rákóczy seregektől sokat szenvedett, utóbb fel is perzseltetett, mely hadjáratok alatt lakói szétfutottak és a Marcalon innen eső Bordás pusztá mocsárai közé menekültek; félvén a szerteszt kalandozó csapatoktól, falujokat felépíteni nem merték, s így a tető nélkül maradt sárfalakat a kiöntött folyók elmosták. Ez után a régi falu helyét — mint árvíz járta lápot — elhagyták, s a hajdani Bordás pusztára települtek át (Tanuvallomási jegyzőkönyvek 1742. és 1744. évekről; — megyei lvt. I. 20.). Azonban ezen új lakhelyökön is a folytonos táborozás miatt majd 5 évig bujdosnak, s homokbuckák oldalaiban és lyukakban húzták meg magokat.

1733-ban Eszterházy Ferenc grófot az apácák a kir. tábla elé idéztették; a hozott ítélet alapján Móríchidából Eszterházi Ferenc $18/28$, az apácák pedig $10/28$ részt kaptak. 1782-ben II. József által a sz. Klára-apácák eltöröltetvén, móríchidai birtokrészek a vallásalaphoz kapcsoltatott.

1803-ban I. Ferenc az apácák birtokát Colloredo Ferenc gr. nejének, szül. Folliot Viktoriának ajándékozta a sopronymegyei Árpás faluval együtt, s a szőlővel beültetett „Kányahegy“ ezen grófnőtől nyerte a „Viktoria-szőlők“ nevét. Utánna Grüne gr. örökölte, ki legközelebb König győri bankárnak adta el. Móríchida többi része ma is Eszterházy Pál gr. pápai uradalmához tartozik.

Pusztult helyek:

Osí Mórí 1281-ben a móríchidai várat, malmot és földeket a csornai sz. Mihály monostorának hagyta (*Fejér Gy.*: C. D. V. 3. 100.). De hol állott e vár, az meg nem határozható.

Dombi-föld vagy **Kis-Árpás**. Sz. István király 1037-ben a beéli apátságot alapítván, Kis-Árpást is ennek adományozta (*Czinár M.*: Monast. 159.).

Ferencháza pusztá, a móríchidai határból szakított ki, s nevét Eszterházy Ferenc gróftól nyerte.

Szenthe, a XIV. században falu volt, ma pusztá; 1325-ben Miklós Szlavonia bánja, bizonyos Istvánt hű szolgálataiért Malomsok és Szenté nevű győrmegyei helységekkel jutalmazott meg (Hazai Okmt. III. 76.). 1359-ben N.-Lajos — Omode Lothár és Miklós mestereket Szenté

*) Lásd: „A megye egyéb műemlékei“ közt „Árpási templom“ 446. lapon. Szerk.

birtokába igttattni parancsolta (u. o. II. 106.). Ma két Szenthe puszta van, egyik Malomsok-, másik Mórighida-Szenthe.

Tördemész szintén kettő van, Malomsok- és Móric-Tördemész. A XIII. században Theördemiczi-ek birták, vagy hogy az Izsép nemzetség ettől vette előnevét, mert 1270-ben Thurdemiczi Izsép thurdemiczi birtokából 16 holdat Chituandi Egyed, Miklós, Roland és Tamás testvéreknek eladott (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 3. 66.). Hogy 1297-ben falu volt, onnan következtetjük, mert ez időben sz. János tiszteletére egyháza volt, s több nemes család közt a Poky nemzetség Pethő ága is birta (u. o. VII. 2. 297.). 1390-ben Erdew-Karchai Ákos — mint Petew örökös, és Várkonyi Omode Jakab fia a thördemészi birtokon megosztottak (Hazai Okmt. I. 284.).

Theke, régi puszta, melyet hajdan az Amade örökösök birtak.

Pátka, hajdan P o t y k a; teknő alakú völgyben a puszta, keletre pedig a hasonnevű szőlőhegy-község. Ez utóbbinak alsó részén feküdt egykor a falu, s helye mai napig „faluhely“-nek hivatik; fölötte emelkedik a H a r a n g o z ó h e g y, hol egykor a pálosok zárdája és temploma állott.*) Pátkának hajdan halastavai voltak, s innen nyerhette p o t y k á s, p o t y k a, utóbb P á t k a nevét. Potka praediumet 1258-ban Egyed comes adományozta a zsámbéki premonstreieknek (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 2. 482.), kikről 1482-ben a pálosok zsámbéki, utóbb a pápai monostorára szállott (*Rupp J.*: I. 246, 313.). A XIV. században birt itt valamely részt a pannonhalmi apátság is (Haz. Okmt. II. 93.). 1592-ben Dereskey Demeter mint enyingi Török István képviselője tiltakozott a pápai várhoz tartozó pátkai erdőknek elfoglalása ellen (Megy. lvt. I. jkv.). 1621-ben Bethlen Gábor Magyar-Bródban kelt átíratí levelében akkoron a lövöldi perjelséghez tartozott Pátka győrmegyei pusztát Kántor Bálintnak átíratíta (Győri tört. és rég. füz. II. 264.). 1641-ben Radich Miklós győrmegyei főbíró Skothinszky János Alfons pálos rendű pápai perjel nevében mindenkit tiltott Pátka birtokba vételétől (Megyei lvt. III. jkv.). 1782-ben II. József császár a pálosokat eltörölván, Pátka a vallásalap somlyó-vásárhelyi uradalmához csatoltatott, s ma is ehhez tartozik.

Mint falu mikor pusztult el, — nem tudjuk, de úgy látszik az első török kalandok alatt már elpusztult, s mint falu többé fel sem épült.

Péc, e névvel egymástól $\frac{1}{2}$ órányira eső két falu bir, u. m.: F e l - P é c és K i s - P é c; az első régi pecsétjének belkörében kivont kardot

---

*) A zárdának és templomnak emlékét tudtunkkal okirat alig — de csak a szóhagyomány őrzi. — Szerk.

tartó lovas vitéz, körirata: „Fel Pecz. curialis. helyseg. pe.“
A paizs felett kétfarku oroszlány ágaskodik.

Fel- és Kis-Péc helységek keletkezését a Tud. gyűjtemény (1836. XI. füzet) a honalkotás korába teszi, mely szerint a Pecz, Péch, Péczy vagy Péchy nemzetség e szállást mint osztályrészt nyerte, s e honfoglaló törzstől vette a hely is nevét. Hasonlót állít Czech is (Győrvn. Nem. Fam.). Horváth István tudósunk a Péczieket szintén a 108 törzsnemzetség közé számítja.

Csakis a XIII. században olvasunk többször a Pécziekről, a midőn IV. László a Pécz nemből szakadt Benedeket 1274-ben jószággal jutalmazza (Hazai Okmt. I. 60. 64.). Említetik a nemzetség 1283-ban és 1287-ben is (*Fejér Gy.*: C. D. V. 3. 157. és 3. 344.). Márk — „comes de genere Pecz“ — 4 fia ugyanennyi külön törzsnek lett atyjává: névszerint: Apor, ki Zentmariat — Somorját — nyerte adományul, megtartotta a Péczy nevet, István a Berzenczey-, Gergely a Marcali-, Lukács a Goustán-nemzetség alapítói voltak. Az Apponyi grófok szintén Pécz nemzetségből származnak.

Apor unokájának — Istvánnak fiai: Péczy Miklós és Bertalan 1403-ban a győrmegyei jószágokat örökölték, de fi-örököst csak Bertalan hagyott, kinek magvaszakadtával Zsigmond király a Péczy-féle jószágokat Poky Dezsőnek adományozta. Fel-Péc ezen része utóbb a Pokyak kihaltával Márfyakra, majd ezek örököseire a Kisfaludyakra szállott, kik azt korunkban adták el a jelenlegi birtokosoknak.

Apornak Athanáz fia is volt, kinek Olivér fia után Balás unokája a pécsi határ $\frac{1}{3}$ részét örökölte, s azt a délnyugoti részen vette ki, itt falut telepített, s ezt Balás-Pécnek nevezte. Ezen falun 1379-ben Balázsnak István és Péter fiai osztottak meg.

Fel-, Kis- és Balás-Pécen kívül a hagyomány szerint volt még Öreg-Péc is, mely állítólag az előbbieik között a mulatói dombon állott, s mely domb az itt volt mulató helyiségtől nyerte nevét. Öreg-Péc még az előkorban elpusztult (Tud. gyűjt.).

Péchi András pécsi prépost már Péchinek és nem Péczinek írta magát; pécsi birtokait nővérének és unokahugának, nemkülönben Barocz Miklós fiainak 1405-ben eladta (u. o.). A vételhez Zsigmond nemcsak királyi jóváhagyását adta, hanem midőn a Péczy fi-ágból leszármazott Marczaly Egyed a vevőket a birtokból kidobta, ezeket a király a győri káptalan által abba ismét visszahelyeztette.

Péczy Balás utódai örökös nélkül haltak el, s birtokrészeiket Péczy Pál, Horvát-, Tót- és Szlavon országok bánja örökölte (u. o.).

Péchi András püspök Zsuzsa nővérének Holy- vagy Halytól származó gyermekeit, valamint Barocz Miklóst Marczaly László püspök, Berzenczey György és fia: Loránt, végre Goszton Dániel a királyi szék elé idézték, hol alperesek nyertek kedvező ítéletet, s a birtokrészekben megerősítettek. E per befejezése után a Halyak a szomszéd birtokrészeket összevásárolván, hali határukat egész a sokorói hegyekig kiterjesztették, s az itt lévő szőlők Hali nevet nyertek; törzsbirtokukon pedig 1550 körül Hali falut alapították (u. o.).

1420 körül a Péczy nemzetség egy ága Felpéczy nevet vett föl (Hazai Okmt. III. 360—361.). 1454-ben Fel-Pécen a Patha család is birt.

1530 körül már számos — leány-ágról való birtokost találunk Fel-Pécen (Tud. gyűjt.). 1582-ben Vincze család is felpéczi előnevet használt (Tud. gyűjt. és megyei lvt.).

1619-ben Balás-Péc úgy mint Hali teljesen elpusztult faluk voltak. Kis-Pécet mint több közbirtokos faluját találjuk ez évben 5 kapura véve. 1621-ben Fel-Péc megtelepült, s török urnak adózott. 1629-ben lettek a Kisfaludyak — mint Poky és Márffy örökösök — fel-péci birtokok (megy. lvt.).

Kis-Pécet a XVII. század közepe táján Szeczer, Megyery, Ásványi és Acsády urak birták. Ugyanez időben a török is adóztatta és sarcolta őket.

Az 1652-ik évi megyei közgyűlés a fel-péci protestánsoknak megengedte templomuk felépítését, de úgy, hogy ők se akadályozzák többé a katolikusokat egyházuk felépítésében. 1667-ben Kis-Péc pusztá falu volt, Fel-Péc pedig azon 17 helység egyike, melyben protestáns pap és templom volt.

Az 1721-ik évi közgyűlésen Fel-Péc kiváltság-levele kihirdetett, s curialis nemes helységnek kimondatott.

1784-ben II. József császár alkotmányellenes intézkedései folytán Fel-Péc fellázadt, és fegyverhez nyúlt, de a kiküldött katonai erőnek sikerült őket erőszak fogvatbavétele nélkül lecsendesíteni.

Rába-Szent-Mihály, magyar falu a Rába jobb partján.

A XIII. században „Rába föld”-nek nevezetett, melyet II. Endre Puk Farkas comesnek adott (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 1. 239.). A XVII. században már Nádasdyak birtokában találjuk (Megy. lvt. I. jkv.).

1627-ben török ura: Tobak Saban Ibrahim adóztatta. A sok zaklatás és verés miatt a lakosok megszöktek, de új hitlevélre ismét visszatértek, hanem a török uraság ezt sem tartotta meg soká, mert

1645-ben ismét felcsigázta az adót. 1627-ben protestans temploma és lelkésze volt; különben a falu igen szegény lehetett, mert 1639-től évenként csak 1 kapu után fizettek adót. Nádasdy Ferenc végzetes halála után egy ideig a kamara kezelte, utóbb pedig Eszterházy nádor birtokába jött, és korunkig Eszterházy hg. kapuvári urodalmához tartozott; az utóbbi években létesült tagosítás alkalmával pedig minden urodalmi birtokot, királyi haszonvételeket stb. a község szerzett meg.

Puszták:

Anghely, vizek közé szorult kis puszta. 1617-ben Török István és Farkas János említetnek mint *Anghely* birtokosai. 1653-ban Jagosich Pétert olvassuk *Anghely* egy részének birtokosául (megyei lvt. IV. jkv.) Ma Eszterházy Pál gr. pápai urodalmához tartozik.

Dőri-rét, régi praedium lehet; a megyei III-ik jegyzőkönyv szerint a XVII. században Dőry János birta, utóbb a Marcal egészen elborította és ma ritkán kaszálható. Eöri Sándor és rokonai birják

Homorod puszta. 1582-ben Poky Gergely mint falut birta (Megyei lvt. I jkv.); de ugyanekkor Poky Mihály is birt itt. Behódolt falu volt, s mint ilyen török uraknak adózott. 1619-ben már oly szegény helység volt, hogy mint közbirtokossági falu csak 1 kapura vétetett fel. 1639-ben Miskey Istvánt, 1653-ban Jagosich Pétert, 1670-ben Iványos Miklóst találjuk a homorodi közbirtokosok közt; lakói azonban a sok zaklatás miatt már 1654-ben megszöktek, s itt többé meg sem települtek. Később ez is a Márffy, majd Kisfaludy családokra szállott; jelenleg közbirtokosok birják.

Rába-Szent-Miklós, másként *Kis-*, hajdan pedig *Kerek-Sz.-Miklós*, magyar falu a Marcal partján. Régi birtoka a győri püspökségnek; 1626-ban puszta volt. A helységről többé sem a kapuk összeírásában, sem másutt említést nem találunk. A községi levéltárban őrzött eredeti telepítő levelét Ágoston szász herceg, mint győri püspök 1701-ben adta ki, mely szerint a kerek-szent-miklósi pusztát Szabó, Fekete, Gárdani, Csapó, Buza, Lamper, Varga és Sipos megszállóknak csekély adó és tized mellett adta ki. Utóbb rendes jobbágyságok lettek.

Szemere, magyar falu. Hajdani *Zemere* nevét hihetőleg a hasonnevű törzsnemzetség egyik ágától nyerte, mely a falut a XIII. században birta. 1300-ban Zemere Tivadar jegyesének Geur-Zemere felét pénzbeli kielégítés helyett lekötötte (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 3. 120.).

1457-ben már pusztult hely volt, hihetőleg a tatárok által lön elpusztítva, de még ekkor is Zemere János birta. A XV. század végén

az Újszásziak birták (megyei lvt.). 1525-ben Hédervári István is vett itt néhány telket (Héderv. lvt. V. csom. 21.).

A XVII. század elején több birtokosa 3 évi adó és minden szolgálmány elengedése mellett települőket édesgetett bele, s így meg is népesült (megyei lvt. I. jkv.). 1619-ben — a kapuk száma: $7\frac{1}{2}$ után ítélve — már legvagyonosabb faluja volt megyénknek. 1624-ben és a következő években Halil aga spahiának adózott. 1641-ben Rummy, Balásfy, Angrano, Eölbey és Kutassy családok birták (megy. lvt.). 1647-ben, midőn Kónyt a török portyázók feldúlták, néhány menekült kónyi embert a szemerei helység befogadott, miért is 17 tallérra lett sarcolva (megy. lvt. és Tört. tár. VII.). 1649-ben Mehmet aga adóztatta. 1688-ban azon 17 helység egyike volt, mely prot. pappal és templommal birt. A Bécs ostromára tódult török tábor Szemerét is elpusztította, s ezen utolsó török hadjárat után lassan népesült meg.

1744-ben vizsgálatot rendelt a megye az iránt, vajjon a koroneói csata alatt elpusztult Szemerét kik szállották meg? A vizsgálatból kiderült, hogy ekkor első megszállója nemes Csupor György atyja volt, lakói pedig reformátusok voltak (megy. lvt. 1744. és 1746.). 1748-ban megyei határozat a protestánsok templomát a katolikusoknak adta át, kik ezt ma is birják. Később ismét építettek a ref. hivek templomot az alsó falu végén; a jelenlegit pedig a Roboz család emelte újabb időben.

1849-ben Kupa ezredes parancsnoksága alatt a Pöltenberg-féle hadtestből egy hadosztály a szemerei falu fölött megütközött a császári seregekkel Simpson tábornok ellen. A magyar csapatok Győr alá húzódtak június 29-kén, a császáriak pedig Tényőnél mentek át a sokorói hegyláncra, mely alkalommal a császáriak Szemerét kirabolták.

Szent-Pál pusztá, Szemerétől éjszakra; hajdan falu volt, s azon tér — hol a helység állott, ma is „faluhelyi“ dülőnek hivatik. Hihetőleg a tatárok által pusztult el, mert 1457-ben már mint a győri káptalan birtokaihoz tartozott pusztá-hely említetik.

Szerecsen, Veszprém-megyével határos magyar-német falu, bár ez utóbbiak kivétel nélkül birják nyelvünket.

Horváth István történetbúvárunk Szerecsen nevét egykori izma-lita (saracén) vagyis szerecsen települőkől származtatja (Pest sz. kir. város Offen nevérol, 23. lap. 52. jegyz.). Részünkről e nézetet nem osztjuk; 1206-ban a falu nevét Scis-nek, majd Sycs-, Scecs- és Sid-nek olvassuk, 1256-ban már Zerechyn néven is említetik (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 2. 400.).

A török világban mint enyingi Török István pápai várához tartozott helységről olvasunk. Az 1619-ik évi kapuösszeírásban mint Nyáry Pál $3\frac{1}{2}$ portás faluja vétetett adó alá. Török ura Saban aga Bethlen Gábor hadai mellé rendeltetvén, a morva határokon portyázás közben elveszett; utóda Hosman Cseri basa lett. De birtak itt más keresztény urak is; így megyei levéltárunk szerint 1626-ban Hatos Bálint, 1627-ben a Poznán nemből eredt szerecheni Zeghy György és Katalin említettnek mint birtokosok. Az 1642-ki sérelmi jegyzőkönyvre Szerecsenből Csáky László gr. jobbágysai lettek kihallgatva. 1663-ban Eszterházy Ferenc gr. mint szerecseni földesúr e község adójának leszállításáért folyamodott; a tett jelentés szerint ekkor a falut 7 egész —, 3 fél telkes és 1 zsellér jobbágy lakta, kik — neveik hangzása után ítélve, mind magyarok voltak. 1671-ben itt ref. pap, templom és iskola volt. Ezen idő óta folytonosan Eszterházy-birtok, s ma is a pápai uradalomhoz tartozik.

A falu régi pecsétjének körirata: „Sereceni. falv. pecitie. 1702.“, belkörében sarló, 3 buzakalász és 1 ekevas.

Tényő, magyar falu a sokorói hegyek között, teknő alaku völgyben. *) A falu és a hegy-község külön birót és előljáróságot tart.

Tényő igen régi birtoka a pannonhalmi apátságnak; midőn IV. Béla az apátsági javakat megerősítette, Thuno praediumban annak számos szolgálai voltak; ugyanekkor Thunoval Kendy majorság is határos volt, miről jelenleg már legkevesebb tájékozást sem birunk. 1258-ban Elias sz. Jakabról címzett zselizi apát, nemkülönben Csécsényi Konrád és ennek unokája György — mint az említett apátság kegyurai Tényőn 2 ekényi erdőt és 1 ekényi szántóföldet követeltek Favus szent-mártoni apáttól; az idevonatkozó oklevél annyiban nevezetes, mert igazolja, hogy Tényő is az előszázadokban közbirtokosság volt, s a Chéchén nemzetség is birt határában, továbbá hogy Szemere felől, — hol most a „b o g l y a s“ és „s á r h e g y“ emelkedik, — A p á t h y nevű majorság volt (Árph. új Okmt. II. 309—319.).

A XVI. században Thynen pusztát, mely a falu határa mellett állott, berzenczei Bornemisza János birta, de vajjon egészen, vagy hányad részben? — azt nem tudjuk. Zápolya János király Esztergomban 1528-ban kelt levelében szarvaskendi és óvári Sibrik Osvaldnak

---

*) A helység »táborhely« nevű dűlőjén — hagyomány szerint — az első magyarok táboroztak, a »várhely«-en pedig valaha erősség állott. Irott emlékek egyikről sem tanuskodik.

adományozta Tényőt; de a Sibrik család azt 1588-ban Grebethey Gergely győri vajdának és Dallos János győri lakosnak zálogba adta; 1630-ban Dallos a thünnei pusztá felét már Zsibrik Pál komáromi alkapitánynak, mint Tényő örökös urának visszaadta. A pannonhalmi főapátság mindezek ellen a megyei közgyűlésen tiltakozott, kijelentvén, miszerint Zsibrik Pált a tényői pusztának csak fele illeti. Az 1617- és 1619-ik évi kapuk összeírásában semmi nyoma; úgy látszik ekkor már elpusztult. 1635-ben egész Tényőt a pannonhalmi főapátság birtokában találjuk, de mint pusztá helyet. Az 1642- és 1688-ik évi összeírásokban szintén nem találjuk. 1715-ben a főapátság a megyei gyűlésen jelentette, hogy 3 évi fizetés és szolgálmányok elengedése mellett Tényőt megtelepíteni óhajtja, mire a települőket a megye is minden adózás terhe alól 3 évre fölmentette.

Téth, nagy magyar falu. Régi pecsétjének körirata: „Teti. falv. pezi. 1697.“.

Legrégibb helységeink egyike; nevét hihetőleg első birtokosától Thet törzsnemzetségtől nyerte; a falu azon része, melyet e nemzetség megszállott, Öreg-Téth (villa veteris Thet) nevet nyert. Mellette volt a Chépánföld, melynek birtokába Theti Bálint mint kiküldött királyi ember 1209-ben vezette be Chépánt (*Fejér Gy.*: C. D. III. 2. 469.). 1228-ban Thet Demeterről még olvasunk (u. o. VII. 1. 218.), de utánna e nemzetségről többé már nem; kihalt-e ez, vagy a Puky nemzetségbe olvadt? — nem tudjuk.

A mai nagy kiterjedésű téthi határ több pusztult hely határából keletkezett. Téth is kettő volt, u. m. Öreg- és Besenyő-Téth. A besenyők még Zoltán vezér alatt települtek megyénkbe; külön főbírájuk volt; több helységet szállottak meg, melyek közül Téth legnevezetesebb besenyő helység volt (*Czech J.*: Györm. Nemes Famil. 19—20. lapon. *Fejér Gy.*: C. D. IV. 2. 85—87. és V. 1. 28.).

Czech (az idézett helyen) állítja, hogy a XIV. században ezen besenyők a magyar néppel vegyülvén, mint külön nemzetiség elenyésztek; mi azonban azt hisszük, hogy a tatárok által irtattak ki, mivel 1269-ben IV. Béla azon Téth földet — mely a besenyőké volt, Puky Tamásnak, a kir. ajtónállók mesterének ajándékozta (*Fejér Gy.*: C. D. VII. 1. 355.). A Pukyak vagy Pokyak Téth nagy részét bírták, országos hírben állottak; több jeles férfiút adott e nemzetség a megyének és hazának. Így 1220-ban Mártont, mint a besenyők főbíráját találjuk, stb. Téth egy része Pok-nak hivatott, s itt e család sz. István vértanu tiszteletére monostort alapított; ez (jelenleg özv. Bayné tagbirtokán) egy

domboldalon azon helyen állott, melyet a hagyomány hibásan mai napig Pok-várnak nevez, ámbár Pok-vár nem is létezett, hanem igen is Pok-monostor (*Fejér Gy.*: C. D. 1271. V. 1. 171. és Hazai Okmt. IV. 116.). Czech és Ráth is említenek ugyan Pok-várat, de állításukat a szóhagyományon kívül okiratilag nem támogatják; a poki monostor létezése ellenben idézett okiratokon kívül több oklevéllel is begyőzhető, de elpusztulásának idejét meghatározni nem tudjuk.

Téth főbirtokosai a XVII. század közepéig a Pokyak voltak; jelentőségre a falu a XVI. században emelkedett, midőn u. i. határa mai nagy kiterjedését nyerte. A XVI. században a Győrtől Olaszország felé kiterjedt marhakereskedést űző örmények Téthen telepet tartottak, s a határ nagy részét legelőkül kibérelték. 1619-ben nem nagy helység lehetett, mert csak 3 kapu után vétetett adó alá. Török földesurai a budai Nazur bég, Hussein Oda basa és a budai Erning voltak, kik adókat fokozatosan emelték, és a népet verették, úgy hogy ez 1627-ben szökdösni kezdett. 1641-ben keresztény urai: Jagasich Péter, Syey János és Marczaltöy Miklós özvegye a megyei gyűlésen panaszt tettek, hogy a török kegyetlensége miatt Téthet lakói már részben elhagyták. Utóbb mind megszöktek és 1646-ig elhagyatott falu volt. 1646-ban a hatóság közbejöttével visszatértek a jobbágyok, s keresztény uraik a törökkel egyességre léptek, mely alkalommal adókat szabályozták. 1649-ig — habár nem minden zsarolás nélkül — csak megvoltak, hanem ekkor Nazur bég egy zsidónak adta őket bérbe, s ez gonoszabb volt eddigi zsarnokaiknál. Szomorú sorsukat még súlyosbította a győri várhoz követelt közmunka aránytalan terhe. 1671-ben azon 17 helység között volt, mely protestáns predikátort tartott, de ez idő tájban ismét elpusztulhatott, mert az 1688-ik évi kapuösszeírásban semmi nyoma. 1690-ben a Leslie-féle ezred pusztította el.

1704 jun. hóban a Pápáról Győr alá sietett Heusler tábornok itt éjszakázott, s innen ment a koroncói csatába, e hó 15-én pedig Heusler tábora a falut felégette. 1710-ben német települők szállották meg, kik 1715-ig adómentességet nyertek (megyei lvt.). 1737-ben Orross Ferenc főbíró a megyei közgyűlés azon utasítással küldötte Téthre, hogy a gyarmathi plebános részére — kihez akkor a téthi kath. község tartozott — földet és rétet eszközöljön ki, miután Téthen a katolikusok száma felszaporodott. 1770-ben a posta-hivatal Gyarmathról Téthre hozatott át. 1777-ben a falu egy része — ebben az evangélikus templom is leégett. 1778-ban királyi rendelet megengedte, hogy az evangélikusok szilárd anyagból — de torony nélkül — templomot építhessenek.

1809-ben a megye egy része és székvárosa francia uralom alatt lévén, egy időre a megyei gyűlések Téthén tartattak. *)

Ma a helységet számos közbirtokos lakja.

Pus z t a h e l y e k :

Szent-Kut, egyetlen utcából álló kis telep a téthi határ déli sarkán, eredetileg német lakói ma már elmagyarosodtak. E kis telep 1715-ben keletkezett, midőn Aillert Keresztély III. Károly király hadi tisztje itt egészségét visszanyervén, hálából a gyógyerejének vallott kuthoz kápolnát építtetett, mely utóbb bucsujáró helylyé lett. Később a kápolna helyére csinos templom épült, mely 1860-ban leégett, de ismét felépült; mint bucsujáró helyet a vidék népe ma is látogatja.

Horoszthi, Téth szomszédságában állott helység, mely hihetőleg még a tatárok alatt elpusztult.

Pannonhalma helytörténete.

Vasary Kolostól.

Megyénknek minden tekintetben legérdekesebb pontját tagadhatlanul Pannonhalma képezi; azon hely, mely ezer éves nemzeti létünknek emlékoszlopa, nemzetünk rövid örömnapjainak, hosszú bánat-éveinek hű részese, a kereszténységnek honunkban bölcsője, a nemesen polgárosító tudománynak hazánkban első veteményes kertje, mely halmairól látta a szép haza gyönyörű téereire körütekinteni Árpádot a honfoglalót, — mely falai közt sokszor üdvözölte szüz fiával Istvánt a honalapítót, — mely tanácskozni hallotta az élet szentséget hősiséggel párosítani tudó Lászlót, — mely ormain tisztelte Kálmánt, a böles törvényhozót.

Pannonhalma (Mons Pannoniae, Mons sacer, ¹⁾ Mons Sancti Martini) ²⁾ nem Pannonia tartománytól, hanem a halom tövében elterülő

*) Lásd fönnebb 493. lapon. — Szerk.

¹⁾ „Mons sacer“ elnevezés a kolostor alapítása idejében 1001-ben alig volt ismeretes; legalább sz. István alapító levelében „montem supra Pannoniam situm“ kifejezés fordul elő. Valószínű, hogy sz. István buzgóságától, e hely iránt tanúsított kegyeletétől, vagy az itt lakó szent életű benedekiektől nevezetett el „szent hegy“-nek. Már sz. László idejében a „sacer“ vagy „sanctus“ név használatban volt, mint a Decr. R. L. II, kitűnik: „Temporibus piissimi Regis Ladislai omnes nos regni Hungariae Optimates in Monte Sancto conventum fecimus.“

²⁾ „Sz. Márton hegy“-nek valószínűleg azért nevezték el, mert sz. Márton turoni püspök tiszleletére már Nagy-Károly az avarok legyőzése után itt kápolnát emelt. Vagy tán azért nevezték így, mert a hegy tövében létezett Sabariában

Pannonia várostól vette nevét. ³⁾ Már a római uralom alatt elhíresült az által, hogy sz. Márton, római vitéz ezredes fia, később turoni püspök a Pannonhalma tövében létezett Sabaria nevű helységben született ⁴⁾. Gallia e szent püspökének tiszteletére Nagy-Károly az avarok legyőzése után Pannonhalmán kápolnát emelt. ⁵⁾

Történeti multunkban a honfoglalás idejében kezd szerepelni. „Árpád vezér nemeseivel fölmenvén sz. Márton hegyére, midőn gyönyörű változatosságban látta a vidéket, melyet a hét év előtt még hazátlanul bolygott nép az ő vezérlete alatt szerzett, szíve eltelt magas örömmel, magas érzelmekkel. ⁶⁾

Bár a honfoglalás nagy műve befejezve; bár a vérrel szerzett haza tágas térei untig elegendők a nemzet befogadására, eltartására: a harci zaj nem némul el, külföldre tör a nyugtalan nemzet, s évtizedeken át üzi kalandos hadjáratait, melyeket csak akkor szüntet meg, midőn anyagi veszteségével életereje is majd kimerül; midőn a győzhetetlenség varázshitének letünte után méltán attól tarthat, hogy épugy mint törzsrokonai a hunok és avarok Európa visszatörő boszujának eshetik áldozatul! E veszélyben egyedüli mentő eszköze: a kereszténység fölvétele. Géza erősen ragadja meg e mentőszert, s Pannonhalmán, — hol egy századdal előbb 896-ban az ősök csatabárdjai villogtak a honfoglalásért, — 996-ban a szent kereszt jelvényét tüzi ki a hon megtartásaért!

In hoc Signo!

(körülbelül 316. Kr. u.) született sz. Márton e halomra járt imádkozni. „Juxta fundum Sancti Praesulis in loco, qui Sacer Mons dicitur, ubi S. Martinus, dum adhuc in Pannonia degeret, orationis sibi locum assignaverat.“ Hartwik. — *Czinár*: Monasteriologia pag. 22.

³⁾ Lásd: »a megye régészeti térképének igazolásában« 482. lapon. *Fejér*: C. D. I. 482. — Szerk.

⁴⁾ Hogy sz. Márton Pannoniának Sabaria nevű városában született, az bizonyos. De melyik Sabariában? A mai Szombathelyen? vagy a Pannonia mellett elterült, s most már nem létező Sabariában? A hosszú harcnak, mely e tárgyban folyt, *Czinár* Mór pannonhalmi bencés vetett véget, ki akadémiai székfoglalójában kétségtelen adatokkal bebizonyította, hogy sz. Márton a Pannonhalma mellett létezett Sabariában született. *Czinár* Mór ez adatait Franciaországban is elfogadták azok, kik sz. Márton életrajzát írták (*Dupuis*: Sz. Márton élete).

⁵⁾ *Annal. Eccl. R. Hung. ad ann. 795.* — V. ö. *Perz*: Monumenta Germaniae ad ann. 791., 796. és 999. »Huc facit, quod Carthuitius hoc monasterium iuxta cuiusdam praesulis s. fundum constructum narret, ut jam insignem aliquam memoriam Martiani ibi fuisse credamus.

⁶⁾ Béla király névtelen jegyzője, 50. fej.

A hármas halom egyikén monostort kezd építtetni sz. Benedek szerzeteseinek számára, kik a kereszténységet terjeszték. István végzi be az atyja által megkezdett munkát, s a monostor ünnepélyes alapítványlevelét 1001-ik évben adja ki. Im szövege: *)

„In nomine Dni Dei Summi Stephanus superna providente clementia Ungrorum Rex. Credimus et vere scimus, si locis divino cultui mancipatis potestates, atque honores adaugmentaverimus, id non solum laude humana praedicandum, verum divina mercede remunerandum. Quo circa omnium sanctae Dei Ecclesiae fidelium nostrorumque praesentium atque futurorum solers comperiat intentio, quod nos inventu, consilio, et consensu Domini Anastasii Abbatis de Monasterio S. Martini in Monte supra Pannoniam sito ab genitore nostro incepto, quod nos per Dei subsidium ob animae nostrae remedium pro stabilitate regni nostri ad finem perduximus, talem concessimus libertatem, qualem detinet Monasterium Sancti Benedicti in monte Cassino, quia propter orationes sanctas fratrum eiusdem Monasterii consiliante Domino Anastasio praescripto Abbate et jugiter adjuvante confortati et laureati sumus. Singulare namque suffragium, quod per merita Beati Martini in pueritia mea expertus sum, memoriae posterorum tradere curavi. Ingruente namque bellorum tempestate, qua inter Theotonicos et Ungaros seditio magna excreverat, praecipueque, cum civilis belli ruina urgeret volente Comitatu quodam nomine Sumegiensi paterna me sede repellere, quid fluctuanti animo consilii darem? quaque me verterem, tanta tactus verecundia astantibus ducibus videlicet Poznano, Cuntio, Orbio dño quoque Dominico Archiepiscopo votum vovi S. Martino, quod si de hostibus interioribus et exterioribus eius meritis victor existerem, supranominati comitatus decimationem de omnibus negotiis, praediis, terris, vineis, segetibus, vectigalibus, vinumque hospitum, quod in praediis eorum excreceret, ne parrochiano Episcopo pertinere videretur, sed magis Abbati eiusdem Monasterii sub testimonio praefatorum Ducum multorumque comitum absque ulla mora subjugarem. Dumque post cogitatum victoria potirer, quod animo revolveram, operis efficacia complere studui. Nec dum enim Episcopatus et Abbatiae praeter ipsum locum in regno Ungarico sitae erant. Quod si vos fideles licuit in quo volui loco episcopatus et abbatias statuere, an non licuit

---

*) Egész terjedelmében közöljük a nevezetes okmányt, melyhez az általános kegyeleten kívül nem csekély történeti, diplomatikai és egyházjogi érdek fűződik, s mely oly élénk érdeklődést keltett nemcsak hazai történet-búváraink körében, de külföldön is, hogy maga az oklevél egész kis irodalomnak gyűpontjává lett.

cuiquam loco quod volui ut facerem? Et ne adhuc Ecclesia S. Michaelis vacua esse videretur, vel Episcopus parrochianus irurias querimoniasve in collectione decimarum pateretur, ei curtem que vocatur Corton cum hominibus eidem pertinentibus tradidi. Quod si ipse contra mea statuta quid inique agere vel adquirere voluerit ante Deum iudicem vivorum et mortuorum in die iudicii se contendere mecum sciat. Adhuc autem subjungens dico, sit idipsum Monasterium ab omni inquietudine semotum, habeantque monachi post transitum sui cuiusque Abbatis alium Abbatem securiter eligendi, et a quocunque velint Episcopo consecrandi eum; sitque illis licitum ordines accipere quovis loco et a quocunque Episcopo. Ante neminem vero Abbatum capella incedat, nisi ante Patrem eiusdem Monasterii, propter reverentiam et sanctitatem ipsius loci, moreque Episcopi in sandaliis missam celebret. Præcipimus itaque sub testificatione Salvatoris Domini nostri Jesu Christi, ut nullus Archiepiscopus, Episcopus, Dux, Marchio, Comes, Vicecomes seu aliquis homo magnus sive parvus de iam fato Monasterio aliquo modo se intromittere in mancipiis, terris, vineis, decimationibus, piscationibus, ripis plattis, sine concessione Abbatis eius monasterii audeat. Quod qui fecerit, componat centum libras auri optimi, medium Camerae nostrae, ac medium præfato Monasterio, suisque rectoribus, maledictionisque perpetuae vinculo aeternaliter feriat. Quod ut verius credatur, hanc paginam manu propria sigillari iussimus.

Signum dom. Stephani incliti Regis. Dominicus Archiep. Vicecancerarius fecit.

Anno dominicae incarnationis MI Indictione XV., anno Stephani primi regis Ungrorum secundo, hoc privilegium scriptum et traditum est. — Hæc sunt nominatae villae in dedicatione Ecclesiae ab Archiepiscopo Sebastiano, et a Comite Ceba: Piscatores Fizeg, Balvanis, Temirdi, Chimudi, Wisecha, Vuosian, Murin, Curton, Wag, tertia pars tributi de Poson in omnibus rebus sive præsentibus sive futuris.“

Ezen — sz. István által kiállított és sajátkezüleg aláírt eredeti alapítványlevél legrégibb a sz. István által kiadott, s maig is meglevő kilenc okmány közül, mely tisztelet- és kegyeletből, s nehogy a gyakori szétbontás és összehajtás által romolják egészen kifeszítve üveg alatt gondosan őriztetik Pannonhalmán.

Ezen okmány tartalmának hitelességét nem vonta, de nem is vonhatta senki is kétségbe; mert az első századokban is oly tekintélyel birt, hogy midőn a pannonhalmi apátságnak abban foglalt

kiváltságait többen megtámadták, mind a fejedelmek mind a pápák vagy czekeknek követői ez okmány szerint döntöttek.⁷⁾

A diplomában előforduló „decimatiot“ sokan ma is úgy értelmezik, hogy Somogy megye lakosai a tizedik gyermeket is tized fejében a pannonhalmi apátságnak tartoztak adni. Innét a hagyomány, hogy a pannonhalmi monostor a somogyi gyermektizedből három falut telepítvényesített: Nyalkát, hová a nyalka legények —, Ravazdot, hová a ravasz egyének —, Véneket, hová a vén emberek telepítették. E vélelmenyt Thuróczi (Chr. P. II. C. XXVIII.) Hartwik (Edit. Pray. p. 126) és Stiltungus (Hist. Duc. H. Katonánál 720 és köv. lap.) adatai nyomán Katona is elfogadja.

Bár az idézett írók gyermek-tizedről szólnak, ez állítást elfogadhatónak nem tartom, mert Thuróczi ezen kifejezése „decimas liberorum“ nem „decimas prolium“-ot jelent, mintha a család tizedik gyermekét is tizedül adni tartozott volna, hanem jelent szabadost, vagyis oly szolgát, ki némi szabadsággal birt; helyesen jegyzi meg erre vonatkozólag Timon (Epit. Chron. ad. a. 1001.): „Sanctum Stephanum non dedisse coenobio illi decimas liberorum, idest puerorum, nam antiqui Hungariae Reges per liberos intellexerunt fundos liberorum, sive servorum, qui aliquam libertatem consequuti sunt; ut apparet ex lib. Decret. S. Ladislai Cap. XXVII. ubi statuit: Abbates

---

⁷⁾ Bár sz. István ez alapítvány-levelének hitelességét nem tagadják, de kétségbe vonták és vonják többen annak eredetiségét. Így Mansi (Rajnaud egyházi évkönyveihez írott jegyzeteiben az 1232-ik évhez XXIII. sz. a.) egyebek közt azon oldalról támadja meg az okmányt, hogy sz. István 1001-ben nem állíthatta ezt ki, mert ő már 997-ben meghalt. Ezen egyetlen adat elég arra, hogy Mansi különben is téves állításait cáfolatlanul hagyjuk. — 1779-ben Benzur pozsonyi tanácsos egyik barátjához névtelenül írt levelében ügykezett e diploma eredetiségét megíngatni. Alkalmul szolgált erre a kir. táblának 1774-ben azon határozata, mely a kérdéses okmány értelmében a pozsonyi hid-vám egy harmad jövedelmét a pannonhalmi főapátságnak itéli. A névtelen elnémitották: Battányi Ignác, Gánóczy, Koller és Novák Krizosztom (*Czinár*: Monast. 34. l.). Ujabb időben Morvának nagy történésze Dudik Béda az okmány gondos és beható tanulmányozása után szintén elismerte annak eredetiségét. Szalay László és Horváth Mihály történetíróink szintén ostromolták az okmány eredetiségét; Szalay okadatolás nélkül intézi támadását, Horváth pedig így nyilatkozik: »Bár az okmány érvényes bizonyosságul szolgál is arra, mit birt legyen a monostor sz. István adományából, mire nézve a hagyomány, a tényleges birtoklás és az erről szóló későbbi okmányok semmi kétséget sem hagynak fenn; de nem tekinthető teljes történelmi hitelességű kútfő gyanánt más — mellékesen érintett, magára az okmányra nézve közönbös tények bizonyosságul« (Századok, II. évfolyam). Mindezen ellenvetésekre Mátyás Flórián felelt meg beható tanulmányokkal írt akadémiai értekezésében (1869 okt. 4.).

de liberis suis dent Decimationem Episcopis.“ — Igy értelmezi a törvény magyarázója is: De liberis, idest emancipatis, sive manumissis.“ De ha Timon vagy sz. László törvénye ily világosan nem szólna is, maga sz. István a pécsváradi monostort alapító oklevelében megmagyarázza e szónak „liberorum“ vagy „liberis“ értelmét. „... Monasterium — úgymond sz. István — dotavimus terris, silvis . . . populis tam liberis, quam servis. Liberis scilicet ducentis militibus, quos sub talem redeimus militiam, ut si forte in regione suboriatur seditio, ad monasteria armata manu concurrant custodiam.“ (Lásd a pécsváradi apátság alapító okmányát *Czinár*: Monast. 180. l.). Ide vonatkozólag helyesen jegyzi meg továbbá Péterffy: „Erant ut in aliis regionibus, servi, ecclesiae et monasteriis obnoxii, quos episcopi, abbates, rectores pro meritis libertate donarunt. Liberos a servitute, ministerio domestico primum, dein Ecclesiae addicebant, decimum quemque, prae ceteris meliorem, ab episcopo excolendum et ecclesiasticis officiis aptandum pendebant.“ (Com. Pét. I. p. 29.)

E rövid kitérés után vegyük föl újra értekezésünk fonalát.

A javakkal gazdagon ellátott kolostor első lakói külföldről jött bencések voltak; gyakori s kedves tartózkodási helye volt ez a szent királynak, ki itt piheni ki a kormányzás nehéz fáradalma, itt gyűjt erőt a jövő munkájára, s mint apostol személyesen is ügyekezik meggyőződni arról, vajjon a keresztfát, melyet az ősök vérével áztatott földbe ő ültetett, melyet gondjai verejtékével öntözött, szive melegével ápolt, — képesek lesznek-e a hegy lakói gyökeresíteni, erősíteni, és gyümölcsösztetni?!⁸⁾

És midőn látja, hogy a rend tagjai az imádság és szemlélet mellett a munka és szorgalom emberei, midőn látja, hogy a szellemi és kézi munka megosztva; s míg a durva kedélyeket nemesítik az evangelium hirdetése által; míg az üldözötteknek menhelyet, a betegeknek ápolást, az éhezőknek élelmet nyújtanak; míg iskolájokban a vallássság, erkölcsiség és művelődés magvát hintik az ifjúság szívébe; míg a régi irodalom maradványait és termékeit megmentik az enyészettől: addig erdőket irtanak, a sivatag pusztákat művelik, a megvetett ipart és kézi munkát üzik. Ezeket látva, szive — mint egykor őseé a honfoglaló Árpádé e halmon eltelik magas örömmel, magas érzelmekkel.⁹⁾

⁸⁾ Hogy sz. István a pannonthalmi benedekiek erényeiről személyesen is ohajtott meggyőződni, és hogy többször egyik vagy másiknak erényét próbára is tette, kitünik sz. Imre életirójának adataiból (*Pray* p. 89. v. ö. *Fessler* I. köt. 668. és 669. l.).

⁹⁾ A benedeki apátságok névszerint »die älteste auf dem Pannonberge waren Wohnplätze des Arbeitfleisses wie der Gottseligkeit, hielten Schulen, gaben Burg-

S hogy ez örömét tetteikkel is tanúsítsa, a szent halom iránt táplált kegyeletét megmutassa, — a monostor egyházának értékes kereszteteket, kelyheket, edényeket, ruhákat adományoz.

A szent király kegyére a kolostor lakói méltók is valának, mert a hittérítésen kívül politikai tekintetből is nehéz, igen nehéz föladat jutott nekik osztályrészül; hisz a nemzet zöme azt hitte, hogy az ősi vallás megszüntével megdőlt ősi szabadsága, alkotmánya, politikai önállósága; azt vélte, hogy a kereszténység, melyet eleinte külföldről jött szerzetesek terjesztettek, kivetkőzteti nemzeti jellegéből. Hogy ennyi akadály dacára mégis néhány év alatt majd az egész nemzet kereszténynyé lőn, fényes tanúsága a hittérítők lankadatlan buzgalmának.¹⁰⁾

Azok, kik részint agg koruk, részint a magyarnyelvben való járatlanságuk miatt a hittérítés magasztos művében kellő részt nem vehettek, a monostorban ima és az ifjúság oktatása által ügyekeztek új hazájuk elismerését kiérdemelni.

A pannonthalmi felső iskola első volt a hazában, mely sz. István király kegye — és figyelmének tárgya vala. E tanoda már István korában nemcsak ügyes magyar hitszónokokat, hanem írókat is nevelt.¹¹⁾ E monostorból és ennek felső tanodájából kerültek ki hazánk szent életű első püspökei: Anasztáz, Asztrik, Sebestyén, Mór, Gellért és mások. Méltán mondhatta tehát a történész a pannonthalmi monostorról: „Haec illa domus est, in qua primum in Hungaria apertu litterarum palaestra auditae sunt musae patriae latinum loqui; ex qua veluti e seminario quodam diviniore ad gubernandum Ecclesiarum clavum transferebantur praesules, in qua formabantur apostoli, crescebant martyres, exercebantur doctores, vivebant Sancti.“¹²⁾

De nem csupán a vallás és szellemi műveltség, hanem az ezekkel

---

und Dorfgemeinden gewissenhafte Seelsorger, Königen gewandte Kanzler und Staatsmänner, der ungrischen Kirche geistreiche, von zartester Jugend auf zu echten Priestern erzogene Bischöfe» (*Fessler* I. köt. 684. és köv. l.).

¹⁰⁾ Több történetíró azon állítása, miszerint »nagy akadályul szolgált a kereszténység terjesztésében az, hogy az első hittérítők a magyar nyelvben járatlanok valának« — egész általánosságban el nem fogadható. Mert bár a külföldről jött szerzetesek és papok egy része nem sajátította el a magyar nyelvet, de bizonyos az, hogy többen megtanultak magyarul, bizonyos az, hogy a pannonthalmi kolostor iskolájában magyar hitszónokok képeztettek (*Battyányi*: Vita S. Gerardi. *Kerékgyártó*: Magyarorsz. tört. I. köt. 66. l.).

¹¹⁾ *Kerékgyártó*: u. o.

¹²⁾ *Thuróczy*: Hung. S. C. R. 122.

karöltve járó anyagi jólét is örvendetes haladásnak indult Pannonhalmán és környékén a benedekiek közreműködése folytán.

Az iparnak és kereskedelemnek első székhelyei szintén Pannonhalmán és a többi benedeki apátságok valának. Pannonhalmán már a kolostor építésének ideje alatt valának: fazekasok, molnárok, ácsok, timárok, sütők, kovácsok, csizmadiák, asztalosok, ötvösök, kerékgyártók, üvegesek stb. ¹³⁾ kik valamint a földművelők árucikkeiket a kolostorok és templomok közelében, — hová ünnepnapokon nagy néptömeg gyűlt össze, — cserélték ki, vagy adták el, s így megveték alapját a vásároknak (vásárnapok) ¹⁴⁾.

Hátra van még, hogy a gyógyászatnak Magyarországon történt fejlődéséről is megemlékezzem. A történelem kétségbevonhatlan okmányai tanúsítják, hogy a benedekiek alapítója: Sz. Benedek — szerzete tagjait az ima, tudomány és földművelés ápolásán kívül a gyógyászattal való foglalkozásra is kötelezi; való az, hogy több montecassinói benedekrendű apát: mint Bartaruci, II. Alphanus és Desiderius hirneves gyakorló orvosok valának; igaz az, hogy a montecassinói kolostor betegápolóval és fürdőszobákkal is birt. Az Italiában alapított s Európa több országában meghonosult benedekrend tagjai a gyógyászatot buzgón gyakorolták. Így az angol bencések iskoláiból már a VII. században jeles orvosok kerültek ki; Nagy-Károly császár a bencések példáját követte, midőn tartományaiban kolostori és káptalani iskolákat alapított, melyekben a gyógyászat egyike volt a legfontosabb tantárgyaknak.

Hogy a magyarországi benedekiek már szent István korában gyógyászattal foglalkoztak, kitűnik a pécsváradi apátság alapítóleveléből, melyben a király négy betegápolót és hat fürdőszolgát ajándékoz a kolostornak. ¹⁵⁾

„Midőn a pogány magyar a kereszténység zászlója alá szegődött, a kolostor templomában végzendő imája előtt a jámbor atyák kíváncsára és javaslatára fürdés által testi szennyeitől is megszabadult. Ez életrendi eljárás emberbaráti ajánlata eredményezte, hogy a magyar testi bajai enyhítésére szintén a rend e téren ügyes tagjait kereste föl. Szóval: a keresztény magyar azon helyen, hová imádkozni ment, fürdött és testi betegségeiben is orvosoltatott. Így tehát valóban mondhatjuk, miszerint a Monte-Cassinóról Pécsváradra (s bizonyára Pannonhal-

¹³⁾ Fessler I. köt. 604. l.

¹⁴⁾ Fessler I. köt. 609. l.

¹⁵⁾ A pécsváradi apátság alap. levele. *Czinár*: Monasteriol.

mára is) áttett bencések voltak hazánkban a gyógyászat legelső apostolai. ¹⁶⁾

A vallás és tudomány ez apostolai közül többeket a kormánytanácsba és törvényhozásba is meghívott István királyunk; valamint felhatalmazta őket a birtokaikon lakók fölött — halálos ítélet kivételével — bármi végzéseik hozatalára. ¹⁷⁾

István a honalapító halála után fölmerült zavarok közt az 1044-ben történt ménfői csata után Pannonhalma is sokat szenvedett, részint a megvert s Pannonhalma felé visszavonuló magyar —, részint a diadalmasan előrenyomuló német csapatok által; azonban a kolostor ekkori zaklatása, kirablása csak előjelenete vala azon borzasztó eseményeknek, melyeket az 1047-ik év hozott.

„Öljétek meg a püspököket, papokat, szerzeteseket; duljátok föl az egyházakat, irtsátok ki a kereszténységet“ e szavakat hangoztatták Vatha és társai, kik a pogányságot visszaállítani ügyekeztek. A bösz tömeg vérszomjjal teljesítette a kiadott parancsot. A romboló viharnek, mely az egész hazán átvonult, annyival inkább ki volt téve Pannonhalma, mert a Székes-Fehérvárról Mosonyba futó Péter és üldözői itt mentek keresztül, s ezen tértek vissza. A kegyetlenség, melylyel a pannonhalmi monostor szerzeteseit legyilkolták, a rombolás, melylyel a kolostort földúlták azért is irtózatossabb vala, mert tudták, hogy e magaslatról terjedt el leginkább a kereszténység világa, melyet most kioltani akartak. ¹⁸⁾

Hangzanék-e magyarnyelv Kárpátoktól Ádriáig, élne-e nemzetünk a négy folyó között, ha szánandó pogány őseinknek sikerül a kereszténységet kiirtani?!

A vihar elvonulta után a kolostor életben maradt apátja az erdőkbe vagy övéikhez menekült benedekieket maga köré gyűjtötte, s az ideiglenesen, rögtönözve épített kunyhókba helyezte el; fáradhatlanul munkáltak ezek a kolostor fölépítésén, mely azonban, minthogy javaik a zavargások alatt elkoboztattak, kimondhatlan nehézségek leküzdése után történhetett csak meg. ¹⁹⁾ Hogy a kolostort jövőre hasonló puszt-

¹⁶⁾ *Linzbauer Ferenc* tr. egyet. tanár értekezése a »Gyógyszerészeti hetilap« 1872. folyamának 10-ik számában 152. lapon.

¹⁷⁾ *Fessler I.* köt. 692. l.

¹⁸⁾ *Péterffy*: Const. Eccl. sub Andrea I. Rege. I. p. 11.

¹⁹⁾ *Beél Mátyás* állítása szerint léteznek I. Endrétől okmányok, melyekkel a pannonhalmi monostornak sz. Istvántól nyert kiváltságait megerősíti és szenvedett veszteségeit pótolja (Beél kézírata az esztergomi érseki káptalan könyvtárában: Győrmege, 10. §.). Ily okmányokra megvan a valószínűség, de mi azokat nem ismerjük.

tításoktól megmentésék, valószínűleg fallal vették körül, mit annál könnyebben tehettek, mert I Endre, I Béla, Salamon és Géza hasonló kegyelettel viseltettek Pannonhalma iránt mint Szt. István.

Sz. László alatt a kolostor visszanyerte régi fényét, folytathatta üdvös működését. Ugyanis a szent király, hogy a kolostor lakóit magasztos hivatásuk gyakorlásában akadályozó anyagiak fáradságos megkeresésétől megkímélje, mindazon javakat, melyeket egykor sz. István a pannonhalmi monostornak adományozott, — visszaadta, megerősítette és újabbakkal tetézte;²⁰⁾ miáltal azt eszközöl, hogy a főiskola ismét megnyílt, az ipar és nemzetgazdaság virulni kezdett.²¹⁾ Szent László 72 kötetből álló — akkori időben rendkívüli — könyvtár adományozása által megvetette alapját a mai nagyszerű pannonhalmi könyvtárnak.²²⁾ Igen valószínű, hogy a szent helyen, hol több ízben megfordult, hol az ország nagyjával országgyűlést tartott,²³⁾ melyet IV. Henrik német császárral való találkozása helyéül kitűzött,²⁴⁾ — maga és utódai számára királyi lakot emelt.²⁵⁾

Sz. László halála után majd egész nyugot mozgásba jött. A szent földre tóduló keresztes hadak fegyelmezetlen előcsapatai igénybe vették Kálmán magyar király éberségét, hősiségét, ki Pannonhalmáról szemmel és fékentartá vagy szétveré a szent céljokról megfélemlített rabló tömegeket. A rendezett főhadtest vezéré, a középkori lovagiasság eszményképét: Bouillon Gottfriedet Kálmán pannonhalmi palotájába hívta meg, hogy itt az ország főrendjei jelenlétében Gottfrieddel és kíséretével a keresztes hadseregnek az országon miként való átvonulásáról tanácskozzék.²⁶⁾

A tudományos képzettsége után „Könyves“-nek nevezett Kálmán

²⁰⁾ Pannonhalmi levéltár Caps. 2. A. R. — *Czinár*: Monasteriologia, 35. lap. *Fejér*: C. D. I. k. 482. l.

²¹⁾ Sz. László süttők, esztergályosok, kovácsok és minden másféle kézművesek számára szállásokat adományozott. Lásd »az árpádkori térkép igazolásá-ban egyebek közt »Chimudi« és »Oluk« helyeket, — valamint »a megye helytörténetében« Nyalka s egyéb helységeket. — Szerk.

²²⁾ *Czinár*: Monast. 14. l.

²³⁾ »Temporibus piissimi Regis Ladislai omnes nos regni optimates in Monte Sancto conventum fecimus.« Decr. R. L. II.

²⁴⁾ *Fessler* I. köt. 492. és köv. l.

²⁵⁾ *Fessler* I. köt. 520. lap. Igen megbízható forrásból merítettem, hogy a müncheni könyvtárban van Pannonhalma régi rajza, melyen a királyi palota a kolostor éjszaki részén — a mai könyvtár helyén — van jelezve.

²⁶⁾ *Fessler* I. köt. 520. lap. V. ö. »az árpádkori térkép igazolásában« Pannónia helyet, 482. lap. — Szerk.

— ki mint apostoli király az egyházi fegyelem tekintetében több zsina-
tot tartott, — nem volt, de nem is lehetett mostoha Pannonhalma
iránt, és bár ezt némi anyagi előnyeitől megfosztotta, ²⁷⁾ de annál
nagyobb mértékben emelte szellemileg, úgy annyira, hogy a pannon-
halmi iskola alatta érte el — a kor haladásához mért virágzásának
tetőpontját.

E virágzás nem tartott hosszú ideig; a monostor ugyanis nem-
sokára minden melléképületeivel lángok martaléka lett. Dávid apát a
monostort újra fölépítette, a templomot bővítette, és Felicián eszterg.
érsek által felszenteltette. Ezen egyházi ünnepélyen II. Béla király is
jelen volt, ²⁸⁾ ki ez alkalommal föld- és egyéb adományokon kívül hét
sószállító vámmentes hajót is adott a monostornak. ²⁹⁾

II. Géza 1142-ben a Kálmán és fia István által elvett halászatot
adta vissza a kolostornak. ³⁰⁾

Ez idő óta nemcsak a királyok, hanem egyesek is adományoznak,
vagy végrendeletileg hagyományoznak a monostornak és pedig jelen-
tékeny birtokokat. Így 1146-ban Henrik gróf neje Chutust (Apáthi
puszta Zala megyében) ajándékozta a monostornak; ³¹⁾ ugyanezen évben
Furco a tháti pusztát, és ha leánya magtalanul halna el, Vamma pusztát
is a kolostornak hagyományozza ³²⁾. 1157-ben Volfer gróf Güssing
(Németujvár) ura a Győr körül fekvő Dunaszigeten, — mely szintén
az ő birtoka vala, — a bold. Szűz tiszteletére monostort épített, s e
monostort a pannonhalmi apát hatósága alá helyezvén, az említettek
kívül a szerzetesek eltartására Podgrád, Csegge, s Giormoth pusztákat
adta a monostornak ³³⁾. Adalbert — II. Géza királynak Roger sicíliai
királyhoz küldött követe — azon esetre, ha utazása közben elhalna,
Philes, Druck, Svesla és Heulichin pusztákat Jakkal együtt és minden
könyvét végrendeletileg a kolostornak hagyja ³⁴⁾. 1172-ben Konrád
III. István király jobbágya Hecze és Sison pusztákat és a Mesui sző-
lőket hagyományozza a sz. mártoni egyháznak. ³⁵⁾

²⁷⁾ Hogy Kálmán és fia István a pannonhalmi bencések jövedelmeiből a halá-
szatot elvonták, kitűnik II. Géza okmányából. *Fejér*: C. D. II. p. 117.

²⁸⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. II. p. 87.

²⁹⁾ *Fejér*: Cod. D. u. o. *Rupp*: Magyarország helyrajzi tört. I. köt. 445. l.

³⁰⁾ *Fejér*: Cod. D. II. p. 117.

³¹⁾ Pannonhalmi levéltár Caps. 5. *Czinár*: Monast. 64.

³²⁾ *Fejér*: Cod. D. u. o. *Czinár*: Monast. 65.

³³⁾ Pannonhalmi levéltár. *Czinár*: Monast. 66.

³⁴⁾ U. o.

³⁵⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. II. p. 185. 186. Ezen, valamint a későbbi időkben, neve-
zetesen: 1240., 1258., 1260., 1262., 1267., 1271-ik évben részint egyesek által adomá-

Ezen adományozások fényes tanubizonyságai azon kegyeletnek, mely Pannonhalma iránt a nemzet szívében élt; s míg e földi javak egyrészt a szerzeteseknek a becsületes megélhetést biztosították, másrészt az önművelődést és haladást a szellemi téren is nagyban előmozdították. Azonban a bekövetkezett országos mozgalmak: az Istvánok, Imre és Endre egymás ellen viselt harcai megingatván a személy- és vagyonbiztonságot, a szerzetesek, hogy birtokaikat megvédhessék, könyv helyett kardot forgattak, katonákat toboroztak és tartottak. ³⁶⁾ E zavarok között a birtokaik megvédésére utalt szerzetesek tehát a szellemiekkel nem foglalkoztak úgy mint kellett volna. Ehhez járult, hogy többen nem azért lettek szerzetesek, hogy a lelkesi teendőket végezzék, az ifjúságot neveljék, hanem azért, hogy a katonák által védett kolostor falai között nyugalmas, gondtalan tunya életet éljenek; minek eredménye lőn, hogy a gyám-karok, melyek az ifjúságot jártani taníták, meggyengültek, a fegyelem és tudomány tiszta forrása megzavarodott, s a kolostorban az önmehtagadást féltelenség, az alázatosságot kevélység, az engedelmességet fejtelenség váltotta föl, főnkben úgy mint alattvalókban. A pannonhalmi apátot ez időben

---

nyozott, részint a szerzet által vett birtokok, valamint az ez előtt úgy később adott királyi adományok minő viszontagságokon mentek át? hogyan? mikor? és kik vették azokat el a szerzettől? vagy hogyan szerezte ez azokat vissza? — mindezt tér szűke miatt elősorolnunk nem lehet.

³⁶⁾ A Volfer által Pannonhalmának adományozott Németujvárt Demeter gróf minden áron el akarta foglalni; később III. Béla azon ürügy alatt, — hogy az Ausztria és Stajer ellen határvár legyen — lefoglalta; ezért utóbb IV. Béla 1243-ban Vágújhelyt adta a pannonhalmi monostornak. (Tom. Op. IV. in Hist. Cttus Nitriensis Parte speciali Membr. IV. Sect. I. in descript. Vágújhely oppidi pag. 462. et reg. — *Beél* kéziratából 11. §.; továbbá *Fejér*: Cod. Dipl. $\frac{4}{3}$ pag. 116.). Azért hoztuk föl ez adatot, mert a *Monasteriologia* nagytudományú írójának azon állításától: hogy Németujvárt III. Béla vette el — eltér; pedig, bár *Beél* a *Fejér*nél is előforduló eredeti okmányokra hivatkozik is, mégis szerintem Czinár Mórnak van igaza, mert az általa a *Monasteriologia* 244. és 245. lapján szintén eredeti okmányokból fölhozott adatokat kétségen kívül helyezi III. Honoriusnak II. Endréhez intézett levele, melyben írja: „... eclesiam in monte Quizin (Güssing) postmodum clare memorie B. (Béla) rex pater tuus pro munitione recepit.“ (Lásd *Theimer* T. I. 53. lap. CXIII.). Eszmerokonságnál fogva főlemlítjük, hogy Németujvár nem adatott vissza a pannonhalmi monostornak, s így téves *Fejér* Cod. Dipl. $\frac{3}{2}$ 107. lapon közölt IV. László okmányának e kivonata: A. Ch. 1243 (1273 helyett) Idem Ladislaus castrum Kissen, Németujvár, a patre tuo Stephano abalienatum monasterio S. Margini de Monte Pannoniae reddit. Miért téves e kivonat? Azért, mert az okmányban egy szóval sem említtetik Kissen visszaadása, hanem az 1263-ban Kyssenért cserélt helyek adományozása megerősítettik.

III. Ince pápa azért, mert Imre törvényes király ellen Endrével szövöttek, Rómába idézte, s a lázadásban vett tetteiért bebizonyulván, apátságától megfosztotta.³⁷⁾ Nem csoda, hogy ily események miatt a kegyelet, mely királyaink s a nemzet szívében Pannonhalma iránt élt, — tünedezni kezdett.

Ideje volt, hogy apáttá oly férfit választassék, mint Uriás, kiben a szerzetes alázatossága és jámborsága, a katona hősisége, az államférfi bölcsesége és a főnök erélye összpontosult. E ritka tevékenységű apát a meglazult fegyelmet helyreállítván, a pannonhalmi monostor egyházi és anyagi jogainak védelmére sikra szállt.³⁸⁾ A küzdelemből diadalmasan kibontakozva, miután látta, hogy a monostor perjele és konventje az általa kitűzött nemes irányban haladni elég akaratral bir, II. Endre királyt a szent földre követte, honnét visszatérven a már régebben leégett egyház és kolostor helyreállítására fordította fő gondját. Az általa újjá alakított egyház fölszentelése a legnagyobb ünnepélyességgel ment végbe 1225-ben, a király és második neje, valamint sok magyar főúr jelenlétében. Ezután nemcsak apáti joghatóságának, hanem a monostor anyagi birtokainak megerősítése végett is a pápához fordult, kérven őt, hogy a sz. László óta részint a királyok részint egyesek által a monostornak adományozott és meglevő valamint a zavaros időkben bárki által igazságtalanul elkobzott javakat a király által visszaadassa és megerősíttesse. IX. Gergely pápa erre egy bullát adott ki, melyben a pannonhalmi monostor birtokait, az Uriás apát által személyesen fölterjesztett okmányok nyomán elősorolja.³⁹⁾

Nemsokára ezután közeledék a vihar, mely hazánkat annyira földulta. Uriás apát midőn hallotta, hogy a tatárhad Magyarország felé tart, — midőn látta, hogy a véres kard körül hordoztatik az országban, midőn tapasztalta, hogy a vitéz ősök elfajult ivadécai dacból vagy gyávaságból kitérnek a vad csorda elől, különösen midőn a nádor megveretésének és a szerencsétlen saját ütközetnek hírét hallotta, — törhetlen buzgalommal fáradozott a monostort védelmi állapotba helyezni. Béla a Fridriktől aljas módon megfosztott szegény futó király kíséretével Pannonhalma alatt pihent meg, s ennek apátjától 800 márka ezüstöt vett föl.⁴⁰⁾ A menekülő király távozta után a tatárok Pannonhalma

³⁷⁾ *Czinár*: Monast. 68.

³⁸⁾ 1211-ben Sala földjét (ma Deáki Pozsonyvárm.) tűzpróba által szerezte vissza. *Fejér*: C. D. 3/1. 105.

³⁹⁾ *Theiner* 101. Nr. CLXXVI. — *Czinár*: Monast. 73. 1.

⁴⁰⁾ *Czinár*: Monast. 78. 1. — *Beél* kéziratában pedig: »800 marcas puri auri« s ez adatot *Beél* »ex regio diplomate aurea bulla praeunito« vette. Szalay is arany-

alatt termettek, s ezt ostromolni kezdték. Kétségtelen, hogy e veszélyben a fallal körülvett pannonhalmi monostornak nem csupán a szerzetesek, hanem a környék lakói is védői valának, kikbe lelket, bátorságot a harcias és már a szent földön is csatázott apát öntött. De bár hőiesen és kétségbeesetten küzdöttek is, a várat meg nem védhetik vala, ha csak az ezt ostromló tatárhad Béla üldözésére a vár alól el nem vonul. Esztergom, Székesfehérvár és Pannonhalma kivételével tul a Dunán nem volt vár, melyet a mongolok be nem vettek, romba nem döntöttek volna, — ugymond Szalay. „Az áhitatos hazafiak úgy vélekedhettek, hogy ama három hely elől István árnyéka, ki azokat műveivel és halálával felszentelte, — riasztá vissza a mongolt.“ ⁴¹⁾

Bár Pannonhalmát a mongolok nem vették be, ez mégis igen sokat szenvedett; mert az ostrom által épületei megrongálva, környékén levő javai elpusztítva, messzebb fekvő birtokai földulva vagy elfoglalva, a nagy éhség által — mely a tatárpusztítást követte, mindene fölemészte lön.

A földult hazába visszatért király, miután az ország átalános nyomorát enyhítette, a vérző sebeket behegesztette, megemlékezett Pannonhalmáról is, mely neki a veszély napjaiban segílyt nyújtott. Két okmányában kegyelettel emlékszik meg a kolostorról, ⁴²⁾ melynek a még nagyatyja által elvett s eddigelé nem pótolta Németujváért s a neki adott 800 márka ezüstért Pothorovics, Vágujhely, Szerdahely és Lubon helyeket —, a pannonhalmi monostor által szerzett és várrá alakított Szigligetért (a Balaton mellett) pedig három falut adományozott; továbbá a monostor jabbágyait (populos) a fő- és albirák hatósága alól kiváltságolta, mely kedvezményt fia István, midőn uralkodása kezdetén „devotionis causa“ Pannonhalmára jött, valamint később IV. László is megerősített. ⁴³⁾

Azonban bár V. István, IV. László és III. Endre királyokban (ki Táápot és Sz. Miklóst adományozta a monostornak), az elismerés és bőkezűség a szent halom iránt nem hiányzott: de az idő mostoha viszonyai miatt az ő általok, de még elődeik által adományozottakat sem tudták a monostornak biztosítani. Ugyanis grófok, bárók, nemesek és pártosok az egyház vagyonát csak úgy — vagy tán még inkább fosztogatták, mint a másét; miért Hermann apát látván azt, hogy az országban

---

ról szól (2. köt. 48. lap). Ezek ellenében Czinár állítása mellett maradunk, ki IV. Bélának Pannonhalmán őrzött eredeti okmánya után indul.

⁴¹⁾ Szalay: II. köt. 50. l.

⁴²⁾ Czinár: Monast. 37. l.

⁴³⁾ Czinár: Monast. 84. l.

igazságszolgáltatást nem várhat, VIII. Bonifác pápához fordult, ki az apát kérelmére az esztergomi érseket bizta meg, hogy a fosztogatókat ítélő széke elé idézze, s ha másképp nem, egyházi fenyíték által kényszerítse az elvettek visszaadására.

A pápa e fölszólalásának alig volt eredménye; mert különösen az Árpád-ház kihalta után fölmerült pártoskodások alatt a személy- és vagyon biztonság oly mélyen sülyedt, hogy a monostornak majd minden birtoka elfoglaltatott. ⁴⁴⁾

A néhány évig tartó pártviszály a pannonhalmi benedekiek sorát nagyon megritkította; azonban I. Károly koronáztatása után, (melyen a pannonhalmi apát jelen volt), ⁴⁵⁾ habár nem is régi fényében áldásos működését a monostor ismét megkezdhetette és folytathatta; bár tagjai, kik igazságtalanul elvett javaikhoz ekkor sem juthattak, a hivek alamizsnájából tengették életüket. ⁴⁶⁾

Nagy Lajos alatt a monostor javainak visszaszerzésében fáradoz; e munkában nagy erőltetést fejt ki Szigfrid apát, kit Lajos udvari káplányának nevez, s kinek esedezésére a nagylelkű király azon rendeletet adja ki, hogy a pannonhalmi monostor javainak bárki által — ha bár az apát beleegyezésével, de a király megerősítése nélkül — történt elidegenítése, cserélése vagy lekötése semmis, érvénytelen. 1358-ban Klára, Katal István leánya a Bársonyos mellett fekvő „hosszutelek” földet magának akarván megszerezni, Szigfrid apát a legerélyesebben ellenszegült, és a bíróság kívánatára átöltöztvén, övét megoldotta, s meztitláb azon kor szokása szerint földet hintve fejére, két nemessel

⁴⁴⁾ »III. Endre halála után magtalan özvegye Ágnes odahagyta az országot anélkül, hogy atyja a római császár egyebet követelt volna számára, mint hitbérének (Pozsonymegyének) további birtoklását.« Igy *Szalay*, 2. köt. 123. lap. A külföldi történetírók, s ezek után *Fessler* (II. köt. 736. l.) azt állítják, hogy Ágnes bebörtönöztetett; kiszabadítására atyja Landenburg Hermann vezérlete alatt nagy sereget küldött, az ez által megmentett özvegy királyné a königsfeldi monostorban apáca lett. *Beél* Mátyás említett kéziratában (§. 15.) azt állítja, hogy ez alkalommal Szent-Márton hegye is ostromoltatott, vagy tán be is vettetett. Állítását, — melyről hazai történetíróink és krónikáink mélyen hallgatnak — külföldi írókra alapítja; így: In historia Ducum Styriae: Rebus Alberti I. p. 149.; — *Lazius*: Geneol. Austri. comment. libr. 2. p. 202.; és *Gerhardus* de Roo Hist. Austriacae libr. II. p. 70. — De mindezek után méltán kérdezhetjük, vajjon a »S. Martini monte obsesso vagy expugnato« kifejezés alatt nem a pozsonyi sz. Márton dombja értendő-e? és nincs-e Fesslernek igaza, ki azt állítja: »Vor allem belagerte und eroberte er (Landenberg) das Sanct Martins Schloss bey Presburg«? (*Fessler* 2. köt. 736 l.).

⁴⁵⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. VIII. 1. p. 335.

⁴⁶⁾ *Czinár*: Monast. p. 86. Később I. Károly IV. Béla adományozását megerősítette. *Fejér*: Cod. Dipl. 11. pag. 429 *Katona*: VIII. 1. p. 329.

megesküdött, hogy a pör alatt levő föld emberemlékezet óta sz. Márton egyházáé volt. Ennél fogva Lajos király neki ítélte azt oda.

Hasonló eskületétellel szerzett vissza Szigfrid több helyet, eszközölt ki határ-megállapítást. Érdemeiért szerzetes alattvalói márvány sírlemélet állítottak neki, mely maig látható a pannonhalmi székes-egyházban.

Az anyagi birtokok nagy részének visszaszerzése által a fegyelem, tudomány és nevelés ügye új lendületet nyert; V. Kelemen és különösen XII. Benedek pápának a bencés apátságokhoz a szerzetesi élet reformjára, a tudományok művelésére vonatkozó rendelete nem maradt eredmény nélkül.⁴⁷⁾ A kolostori iskolák valamint külföldön, úgy hazánkban is visszanyerték régi fényüket.⁴⁸⁾

Mária királynő a pannonhalmi ős monostor apátját kitünteté, ezt a magyarországi összes benedekrend főnökének (praesidens) címezvén.⁴⁹⁾

1383-ban István apát a konvent beleegyezésével Füss helységet (Komárom vm.) hozzátartozandóságával hét füssi jobbágy férfi ágának hűséges szolgálatokért adta, azon kikötéssel, hogy a hadsereghez egy tegezzel utazzanak, vagy három márkát fizessenek, az apátnak — ha helységökön átmegy, az illő tiszteletet megadják, s hogy az ő polgári törvényhatósága alatt legyenek.⁵⁰⁾ E tényen alapult a pannonhalmi főapátnak 1848-ig azon joga, hogy Füssön nem nemesekből is nevezhetett praedialis — hűbéres — nemeseket, kiknek főispánjuk ő vala.

A Zsigmond uralkodásának első éveiben fölmerült viszályok és külháborúk csekély — s úgy szólván semmi kedvezőtlen hatással sem valának a kolostorra; Zsigmond ugyanis 1393-ban kiadott okmányában a benedekieket általában minden tekintetben példásaknak mondja;⁵¹⁾ és csakis ily kedvező körülmények mellett történhetett, hogy a pannonhalmi apátság jogos birtokait visszaszerezvén és kellően kezelvén,⁵²⁾ a kolostor évi jövedelme a győri vagy veszprémi püspökség jövedelmével fölért; mi kitünik abból: mert a monostor úgy mint az említett püspökségek ötven lándzsást tartoztak Pozsony várának védelmére

⁴⁷⁾ Fessler III. köt. 1062. l.

⁴⁸⁾ Fessler III. köt. 1066. l.

⁴⁹⁾ *Czinár*: Monast. 93. l.

⁵⁰⁾ Pannonhalmi levéltár. Caps. 37. D. *Czinár*: Monast. u. o.

⁵¹⁾ Pannonh. levéltár. Caps. 33. R. *Czinár*: Monast. 38. l.

⁵²⁾ Der Mönche landwirthschaftliche Betriebsamkeit zeigte weltlichen Herren das Mittel, wodurch sie ohne gegenseitige Befehdung und Raub mit geringerer Gefahr und gewisserm Vortheile ihren Wohlstand gründen könnten, stb. Fessler III. köt. 1044. és köv. l.

tartani. (Később a XV. század végén Pannonhalma fél banderiumot vagyis 200 lovas katonát tartozott kiállítani.)

A következő 70 év alatt, midőn apátok helyett kormányzók (Gubernator) és helytartók (Administrator) álltak a monostor élén, a szerzetesek száma igen megfogyott, a hitélet elhalványult, az iskola csak névleg állott fenn. E bajok orvoslására Hunyadi Mátyás üdvösen intézkedett ugyan, azonban a nagy király halála után beállott fejtelenség a kolostor lakóira is elragadt, kik a szerzetesi fegyvellemel mitsem törődtek, az isteni tisztelet gyakorlatában hanyagok, az ifjuság nevelésében és tanításában annyira könnyelműek valának, hogy a politikai ügyekben gondatlan II. Ulászló szokatlan erélylyel lépett föl a szerzetesi élet ujjaalakítására. Tholnay Mátét — a kancellária jegyzőjét — nevezte ki 1500-ik évben pannonhalmi apátnak, ki ritka buzgalommal ügyekezett részint királyi, részint pápai tekintélylyel nem csupán a pannonhalmi, hanem az egész országban létező benedekrendiek alásllyedt fegyelmi és műveltségi állapotát megjavítani, s a kolostori életet — úgy mint ez sz. István és László alatt díszlett — helyreállítani. Tholnay Máté — miután Péter szt. széki követ az ő kérelmére elrendelte, hogy „a pannonhalmi monostornak alávetett apátok harmadévenkint káptalan-gyűlésre megjelenni tartoznak, és pedig a szt. mártóni apát által az engedelmetlenekre szabott egyházi fenyíték terhe alatt, s hogy ő neki (a pannonh. apátnak) és utódainak a rend szabályai értelmében engedelmeskedjenek,“ — 1501-ik évben Pannonhalmán káptalant tartott, melynek örökös elnöke (Praesidens perpetuus) a pannonhalmi apát lön. E káptalanból a király és az apostoli sz. szék, valamint a benedekrend részéről visitatorok küldettek ki, hogy a benedeki apátságokat meglátogassák, a szerzetesek életéről tudomást szerezve a rendetlenkedőket megfenyítsék. Azonban ezen eljárásnak csekély eredménye lön, mert az apátok és szerzetesek sem a szerzetesi ruhát hordozni, sem életöket megjavítani nem akarták, az egyházi büntetéssel való fenyegetést föl sem vették; azért Máté pannonhalmi apát a királyhoz fordult, ki Bakács Tamás esztergomi érseket és bibornokot utasította, hogy Máténak a szerzetesi élet és fegyelem helyreállítására célzó nemes törekvésében segédkezet nyujtson, s azon apátokat, kik engedelmeskedni nem akarnak, javadalmaiktól foszsa meg; ugyanezt rendelte a pápa is. Azonban Tamás érsek a király és pápa ezen utasítását oly csekély figyelemre méltatta, hogy az ő joghatósága alá tartozó benedekrendi apátoknak a szerzetesi élet reformját célzó káptalanba való menetelt eltiltotta. Máté apát emiatt őt a pápánál bevádolta, s igazságos ügyét a hatalmas bibornok ellen megnyerte.

Máté pannonhalmi apátot a szerzetesek fegyelmét és műveltségét újjáalakító törekvésében a világiak (többek közt Zápolya János) is utánozták. A még jobb lelkű benedekiek nyolc kolostora pedig a pannonhalmi monostorban 1512-ben Máté elnöklete alatt tartott káptalanban egyesült a valódi szerzetesi élet visszaállítására.

A király, hogy a fegyelem folyton fönttartathassék, a pannonhalmi apátot a magyarországi összes benedekiek főapátjává óhajtott tenni, s ez óhajának megvalósítását sürgette a pápánál. A pápa 1514-ben teljesítette Ulászló kívánatát, s a pannonhalmi apátságot főapátságra emelte, ennek apátját pedig a magyarországi benedekrendi összes monostorok valóságos főapátjává és primásává tette. Im egyes pontok e nevezetes bullából:

A szt. mártoni monostor feje a magyarországi összes benedekrendi monostoroknak; annak apátja a főapát címevel és tisztével bír; a főapát összehívhatja a magyarországi összes benedekrendi apátokat, és velök háromévenként egyetemes káptalant tarthat; a pannonhalmi monostor és ennek szerzetesei a monte-cassinói monostor vagy congregatio kiváltságaival birnak, a nélkül hogy abba bekebelezve volnának; ugyanazon monostor és ennek apátja, konventje, szerzetesei, plebánosai, áldozárai, jobbágysai, alattvalói stb. Magyarország egy érsekének vagy püspökének sem — hanem közvetlenül az apost. szt. székek és a római pápának vannak a lelkiekben alávetve; a monostornak jobbágysait, szolgálait és alattvalóit ő felségén kívül a főapátnak és konventjének beleegyezése nélkül senki más nem vonhatja ítélet alá polgári ugy mint bűnügyekben. — stb *)

Ezen nagy horderejű okmány véget vetett azon káros visszaélésnek, melynél fogva több tizeden át csupán kormányzók és helytartók állítottak a monostor élére, kik inkább az apátság jövedelmének szaporítására, mint a szerzetesi fegyelem ápolására s a tudomány művelésére fordították figyelmüket. Ezen fontos okmány a benedekiek rendjét minden tekintetben újjá alakította ugyan; azonban a nemzet életével összeforrt pannonhalmi kolostort is megrendítette az 1526-iki mohácsi vész. A főapát aggkora és gyengélkedő egészsége miatt a táborban való személyes megjelenéstől fölmentetett ugyan, ⁵³⁾ de jobbágysainak ötödrészét Bajcs Pál vezetése alatt harcba küldötte.

*) A pannonhalmi főapát kiváltságos egyházi állását illetőleg lásd e mű 206-ik lapját, és »A pannonh. sz. Benedek-rend névtárát« 1873/4-re. — Szerk.

⁵³⁾ Pannonhalmi levéltár. Caps. 59. H. *Czinár*: Monast. 108. lap. Ez okmány megcáfolja Fessler (6-ik köt. 298. lap) azon állítását, mely szerint a pannonhalmi apáthoz királyi követ küldetett, ki az apátot a táborba való megjelenésre sürgesse.

A Zápolya és Ferdinánd között a korona elnyeréseért kitört zavarok alatt Pannonhalma eleinte Zápolyának hódolt; később Ferdinánd a Dunán innen és túl eső részt meghódítván, a monostor lakói Ferdinándnak esküdtek hűséget; miért is e király a pannonhalmi főapátság kiváltságait megerősítette.

Az 1529-iki török hadjárat után Pannonhalma helyzete nem volt egyéb lassu haldoklásnál. Várnagyok gondjaira bízott, ⁵⁴⁾ kik a kolostor birtokainak igazgatását is átvették, s azok jövedelmeit a Zápolya ellen viselt háborúk szükségleteire fordították. A mindenből kifosztott és végingésre jutott szerzetesek állapota szánandó vala, mi onnan következtethető, hogy a főapát kénytelen volt (1533) a monostor legbecsessebb ékszereit — mint a sz. István által adományozott kelyhet, három más drága kelyhet, ezüst füstölőt stb. eladni, 1539-ben pedig a Gelléren és Tarcsalon birt szántóföldeket 14 forintot érő buzáért elzálogosítani. Mily nyomor! Az egykor gazdag kolostor nem volt képes tizennégy mérő buzát (mérőjét négy krajcárjával) kifizetni! Nem csoda, ha az ily nyomorral küzdő, s ezen fölül még a várnagyoktól is bántalmazott benedekiek, különösen az öregek, a monostorból biztosabb helyekre menekülni ügykeztek.

1567 után a monostor a várőrségi katonák gondatlansága miatt leégett, melynek fölépítésére több birtok elzálogosítása által kellé pénzt szerezni. Ez alkalommal biztosság tekintetéből a monostor értékes tárgyai Nyitrára szállíttattak, s minthogy senki sem kérte vissza, ott is maradtak. ⁵⁵⁾

1593-ban Hassan ötezer emberrel Pannonhalmára rontott. Baranyai Pál főapát hősi védelme dacára a várőrség és Zádory János várkapitány gyávasága vagy tán árulása a várat török kézre juttatta. ⁵⁶⁾

---

⁵⁴⁾ Ily várnagyok valának: 1532 előtt Tompa István és Dély Farkas; 1533-ban Laki Balás, ki erőszakoskodásai miatt nemsokára elmozdítottván, Bakics Pál — a huszárok tábornok-kapitánya lőn utóda. Ezt pedig 1546-ban Nyilkai Mihály tudós váltotta föl (*Rupp*: Magyarország. helyrajzi tört. I. 452.).

⁵⁵⁾ *Czinár*: Monast. 115. lap.

⁵⁶⁾ Némelyek arról vádolták Pál főapátot, hogy ő is beleegyezett a vár foladásába. Azonban e vád alaptalansága kiderül azon szigorú vizsgálatból, melyet Fehérkövy István királyi helytartó ez ügyben elrendelt: »... ex hac inquisitione discimus Heroem hunc (Pál főapát) nullam in deditione arcis partem habuisse, verum potius eandem constanter disvasisse; professumque fuisse identidem malle se intra huius arcis muros mori, quam perfidi hostis fidei se concedere. Neque prius arce egressus est, quam cum videret antemurale ictibus tormentorum quassatum, praesidio nudatum esse, et praesidiarios pedites Jaurino in subsidium missos primo mox etiam equites stationes suas deserere et deditionem parare.« (Pannonh. lvt. Caps. 29. C. *Czinár*:

A vár elfoglalása illetőleg átadása után az életben maradt benedekiek menekültek; s az ős monostor és egyház tornyaira a megváltás jelvénye helyett a félhold tüzetett. A várat mint legalkalmasabb pontot, honnét a környéket és különösen a Győr körül táborozó magyar hadtest mozdulatait figyelemmel kísérhették a törökök, megerősítették. Ezért 1597-ben Miksa főherceg mielőtt Győr ostromához fogott, Bersteint ötezer emberrel Pannonhalma elfoglalására küldötte, ⁵⁷⁾ ki ezt a meglepett törököktől vissza is foglalta. Bár a következő évben Győr is visszavétetett a töröktől, s így a vidéken a harci zaj elnémult, Pannonhalmára a szerzetesek mégis csak néhány évtized múlva, 1638-ban tértek vissza, midőn III. Ferdinánd a sz. Benedek-rendet akként visszaállítá, hogy ez jövőben a már hanyatlani kezdő ausztriai congregatiohoz csatoltassék; miért is Pálffy Mátyás — a fejedelem által kinevezett főapát az ausztriai congregatiohoz tette le szerzetesi fogadalmát. ⁵⁸⁾ A pannonhalmi monostornak ezen egyesülése a német kolostorokkal 1722-ig tartott, midőn azt Sajghó Benedek főapát megszakította. ⁵⁹⁾

Az 1638-ban visszaállított rend tagjai a szerzetesi fegyelem szigorú megtartása mellett hivatásuk szerint a tudományokat is művelték, mi kitünik abból, hogy Veresmarty Mihály, e kor egyik legnevezetesebb írója, mielőtt munkáit sajtó alá adta, egyik pannonhalmi bencés által bíraltatta meg. ⁶⁰⁾

Mátyás főapát 1647-ben királyi levél által az országgyűlésre meghívatott; ⁶¹⁾ azonban nemsokára megszűnt élni. A pannonhalmi

---

Monast. 116. l.). E vizsgálat, valamint a Pál főapát ellen emelt egyéb vádak, melyekből később tisztázta magát, megcáfolják hazai történetíróink által majd egyhangulag elfogadott azon állítást: mely szerint Pál főapát és szerzetesei megölettek (*Fessler* 7. köt. 294. lap, *Szalay* 4. köt. 392. lap); mert a minden vád alól fölmentett hős főapát — a törökök által elfoglalt Pannonhalmáért mitsem tehetvén, sem elszéledt szerzeteseit össze nem gyűjthetvén, a táborba ment s az 1596-iki Keresztes mellett vívott csatában vitézül harcolva esett el (*Czinár*: Monast. 117. l.).

⁵⁷⁾ *Beél M.* kézirata 20. §.

⁵⁸⁾ *Czinár Mór* kézirataiból, — hol a tudós történész megemlíti azt is, hogy Mátyás főapát ünnepélyes fogadalmóttele Bécsben, a mülki bencések házának (Mülkerhof) kápolnájában több apát és püspök jelenlétében történt.

⁵⁹⁾ Mily viszony keletkezett ez egyesülésből? Lásd: *Czinár*: Monast. 122. és 125. és köv. lapjain.

⁶⁰⁾ Pannonh. lvt. Caps. 64. Zz. — *Czinár*: Monast. 124. lap. — *Ferenczy Jakab*: Magyar irodalom tört. 99. lap.

⁶¹⁾ Az 1608-ban hozott t. c. szerint, mely a »Status et Ordines« fogalmát megállapítja, s melyben meghatároztatik, kik tartoznak a »felső táblához« vagyis a mágánásokhoz, kik a »Karak és Rendek«-hez vagyis az »alsó táblához« — a pannonhalmi főapát a Status és Ordines-ek között foglalt helyet (*Fessler* 8. köt. 16. és 17. l.).

konvent e szomorú hírt vevén, jogainak védelmére Placid perjelt és az alperjelt teljhatalommal küldötte az országgyűlésre. Ezek megbízó (credentionalis) levelein először fordul elő a konvent öt szívvvel és „pax“ szóval bíró pecsétje.⁶²⁾ A pannonthalmi konvent ezután a királytól Magger Placidot kérte és nyerte főapátul, ki egyik főgondjával tűzte ki a folytonos harcok között elnéptelenedett monostori helységek benépesítését, ezeknek lelkészekkel és néptanítókkal való ellátását.⁶³⁾ Kormányja alatt (1647—1665) a várórség gondatlanságából kiütött tűz a monostort, várat és egyházat minden fölszereléssel együtt elhamvasztotta. A nagy költséggel helyreállított monostort 1683-ban Kara Mustafa nagyvezér serege ismét fölggyújtotta.

Buda visszavétele után 1687-ik évben tartott nevezetes pozsonyi országgyűlésen a Karok és Rendek követeléseik közé igtatták azt is: hogy a benedekiek, premontreiek és pálosok elvett vagy elidegenített kolostoraik, apátságaiik visszaállíttassanak.⁶⁴⁾ Később Leopold a szent István és a többi királyok által Pannonthalmának engedélyezett kiváltságokat megerősítette (1691), és a konventet, mely az utóbbi háborús időkben szétoszlott, egybegyűjtötte.

A monostor lakói a néhány évig tartó békét üdvösen használták föl; iskoláikat megnyitották;⁶⁵⁾ 1701-ben a kolostor hétszázados alapításának emlékűnnepét ülték, mely alkalomra emlékérmeket verettek.⁶⁶⁾ 1704-ben Forgách — Rákóczynek hadvezére — szállt a monostorba, ki a szerzeteseket meghívta a Koroncó mellett vívandó csata szemlélésére. Egy évre ez ütközet után Rákóczy katonái ismét megjelentek Pannonthalmán, a monostort kirabolták, a szerzetesekkel kegyetlenül bántak. Az esztergomi érsek által 1716-ban Nagyszombatba összehívott egyházi gyűlésben a pannonthalmi monostor a török ellen vívott harcra ezer

---

A pálosok és a zágrábi prépost emlékiratában az mondatik ugyan, hogy az 1662-iki országgyűlésen a pannonthalmi főapát a mágnások között ült; de ez állítás valóságát megdönti Esztoráz hercegnek azon adata: hogy 1647., 1649., 1655., 1659-ben a pálosok főnöke a pannonthalmi főapát előtt ült, az pedig, t. i. a pálosok főnöke, nem volt a mágnások között, tehát az utána ülő pannonthalmi főapát sem lehetett a felső táblánál (*Czinár*: Monast. 121. és 127. l.).

⁶²⁾ *Czinár*: Monast. 125. lap.

⁶³⁾ Pannonth. lvt Caps. 43. P. *Czinár*: Monast. 126. l.

⁶⁴⁾ U. o. 128. l.

⁶⁵⁾ Hogy a 17-ik század végén Pannonthalmán a theologia is taníttatott, kitűnik azon — a pannonthalmi növendékek által megvitatott theologiai tételekből, melyek a könyvtárban őriztetnek.

⁶⁶⁾ Lásd »a győri kath. főgymn. régészeti gyűjteményében« 438. lapon.

forintot adott; mely összeget a háboru megszűnte után is évenként „titulo fortalitorum“ fizette a monostor 1850-ig.

A Rákóczy pártbeli hős katonából alázatos szerzetessé lett Sajghó Benedek főapátsága alatt a monostor nagyított, lakói közül többben magasabb kiképzetés végett Rómába, Salzburgba és Nagyszombatba küldettek. A szerzet visszanyerte régi fényét. A benodekiek nem csupán az iskolákban, hanem az irodalom és pedig többnyire a magyar irodalom terén is működni kezdenek. ⁶⁷⁾

Mária Terézia kiváló kegyelettel és szeretettel viseltetett Pannonhalmira iránt; ennek főapátját és utódait 1770-ben az ország mágnásai sorába igtatta. Ez idő óta a pannonhalmi főapát az országgyűlés felsőházában közvetlenül a püspökök után bír ülással és szavazati joggal. A következő évben a királynő sz. István jobbát Bécsből Budára küldvén Bajzáth Józsefnek a k. kancellária tanácsosának meghagyta, miszerint azt Pannonhalmán a nép köztiszteletére kitegye; 1775-ben jul. hóban pedig maga a királynő szerencsétlente a kolostort legmagasabb látogatásával. ⁶⁸⁾

1776-ban Garampi József bécsi nuntius látogatta meg Pannonhalmát.

II. Józsefnek az egyházi ügyekben tett önkényes intézkedései arra birták VI. Pius pápát, hogy 1782-ben Bécsbe utazzék. Az egyház ügyeiért lelkesülő és fáradozó pápa az esztergomi érseknek, valamint a győri püspöki helyettesnek e szavakkal ajánlotta a pannonhalmiakat: „Commendo tibi Venerabilis Frater, carissimos meos filios de Monte Pannoniae“, s valószínű, hogy érettük is szót emelt II. Józsefnél. — Hasztalan! József császár 1786 nov. 14-én kelt rendeletével a pannonhalmi monostort eltörölte; ennek minden ingó és ingatlan birtokát a vallásalaphoz csatolta, a szerzeteseket lekipásztorkodásra, vagy az iskolákban tanításra alkalmazta; a főapátsági egyházterület lelki joghatósága a szomszéd püspökök közt osztatott föl.

József császár halála után az ősi jogaiért küzdő nemzet, a haza polgárisodásával és alkotmányával egykoru pannonhalmi sz. Benedek-rendnek feloszlatását és eltörlését az 1790-iki országgyűlésen felhozott sérelmek közé sorozván, a rend visszaállítását követelte. Ferenc király 1802 ápr. 25-én kelt királyi okmánynyal a sz. Benedek-rendet az 1786-ban élvezett jogaival együtt visszaállította.

Ez okmány szerint a pannonhalmi sz. Benedek-rend áll: a pannonhalmi főapátságból, a tihanyi, bakonybéli és dömölki valóságos de

⁶⁷⁾ E korszak íróit és műveiket lásd *Czinár*: Monast. 150. és köv. lap.

⁶⁸⁾ *Czinár*: Monast. 135. l.

fiók-apátságokból; a szerzet köteles a következő tiz gymnasiumot tanárokkal ellátni: Pozsony, Győr, Soprony, Fehérvár, Pécs, Kőszeg, Nagy-Szombat, Komárom, Esztergom és Pápa, ⁶⁹⁾ továbbá 21 helységet lelkészekkel. Az okmány följogosítja a főapátot említett gymnasiumokba igazgatókat és tanárokat, a falukba pedig lelkészeket kinevezni, vagy azokat állásaiktól elmozdítani. A főapátot az ünnepélyes fogadalmat tett rendtagok által kijelelt három egyén közül ő felsége nevezi ki, a tihanyi, bakonybéli és dömölki apátokat pedig a rendtagok véleményének meghallgatása után a főapát nevezi ki, s a király megerősíti.

Novák Krizosztom kinevezett főapátot és a még életben lévő 32 benedek-rendit Kollonics László kalocsai érsek, mint királyi biztos nagyszámu egyházi és világi főúr jelenlétében nagy ünnepélylyel vezette be az ősi monostor jogaiba, birtokába, de egyúttal a rájuk ruházott kötelmekbe.

1845-ben Altieri, 1851-ben Viale-Prela sz. széki követek látogatták meg Pannonhalmát.

1852 jun. 30-án Ferenc József felséges urunk királyunk és Albrecht főherceg szerencsétlítették azt magas látogatásukkal.

Hogy a pannonhalmi benedek-rend tagjai a visszaállítás óta mikép működnek? Ápolják-e, mint nyole századon át a ker. hit magvait? Közreműködnek-e hazai közművelődésünk, tudományosságunk, irodalmunk előmozdítására? Gondozzák-e elég önfeláldozással és sikerrel a haza legnemesebb csemetéit — az ifjúságot?

E kérdések fölött ítéljen a haza!

A megye és város beltörténete, helyhatósági élete.

Karvasi Kálmántól és Szavári Józseftől.

A hajdani különféle néposztályok, — milyenek voltak: a királyi szolgák vagyis királyi vitézek (servientes regis), jövevények (hospites), várvidékek (milites castri, castrenses), várjobbágyok (jobbagiones castri), várnép (castrenses civiles), — valamint a különféle birtokviszonyok szoros kapcsolatban állottak az összes kormányzati, közigazgatási, valamint az igazságszolgáltatási és hadügyi intézményekkel.

⁶⁹⁾ *Czinár*: Monast. 140. és köv. l. A pécsi és fehérvári gymnasiumokat 1813-ban a zirc-cisterci-rend vette át, s e helyett a benedekiek Pozsonyban és Győrről a gymnasiumot bölcsészeti tanfolyammal egészítették ki. 1851-ben Pozsony állami —, 1862-ben N.-Szombat érseki gymnásiummá lett, s ennek fejében a benedekiek esztergomi és sopronyi gymnásiumai 8 osztályuakká emelkedtek.

A várkerület vagy vármegye élén mind polgári, mind hadi ügyekben a várispán, főispán (*comes castri*) állt; ennek helyettesei voltak az egész várkerületre vonatkozólag: hadügyi tekintetben a hadnagy (*dux*, *princeps maior exercitus*), bíráskodási ügyekben pedig az udvarbíró vagyis alispán (*comes curialis*). — A várnép különféle osztályait igazgatták még: a várnagy (*castellanus*), a várkerületnek egyes részeiben pedig: a századosok (*centuriones*) és a tizedesek (*decuriones*); míg a falvakban a bíró (*villicus*, *maior villae*) vezette az igazgatást; a várjobbágyok közvetlenül a várispán és ennek helyettesei alatt állottak, a várkerületben tartózkodó jövevények azonban bíráikat maguk választották; ezek közt kiváló helyet foglal el a hirneves Héder vagy Hédervári nemzetség, melynek alapítói Volfger és Hedrik hamburgi grófok voltak, kik közül az előbbi volt Győrmegye első főispánja. A mórchi-dai bán pedig a Rába körül lakó besenyők főbírája volt.

Az 1222-ben II. Endre alatt hozott törvénycikkek forduló pontot képeztek a régi társadalom szervezetében; a várszerkezet vármegyei szervezetté vagyis municipális megyévé alakult át. A 13. század második felétől kezdve, midőn a várkatonaságot képezett várjobbágyi osztály már ugyyszólván teljesen beolvadt a nemességbe, — az ennek és jobbágyainak sorából állított harcosok rendszerint már a megyei főispán tiszti zászlaja alatt küzdöttek; jelesen Győrmegyének 27-ik főispánja: Rozgonyi László Nagy-Lajos király alatt Nápolyban vitézkedvén, különös bátorságot tanusított; ennek fia Rozgonyi István a 28-ik főispán Galambóc vára ostromlásánál Zsigmondot a török kezéből saját élte kockáztatásával menté meg, ki őt ezen önfeláldozásért meg is jutalmazta. Győr megyének 30-ik főispánja Paksi Balás, egyuttal győri megyés püspök — pedig 1526-ban a mohácsi csatában lelte halálát.

Az igazságszolgáltatás ezen időben primitív állapotáról és visszás jogi felfogásokról tanuskodik azon körülmény, hogy bizonyos ügyek eldöntésére a tüzes vas és forró víz próbája, vagyis az úgy nevezett isten-ítéletek (*ordalia*) szolgáltak. Ily esetnek emlékezetét megyénkben a régi nagyváradi lajstrom tartá fenn, mely szerint Nixa vagy Mixa győrmegyei Néma nevezetű falu lakosa Budeu szintén némái lakost lopással vádolta Miklós győri főispán előtt; mely ügyben tűzpróba alkalmazásával kellett volna az igazságot kideríteni; azonban vádlott Budeunak menekülése folytán a fennforgó ügynek ily végzeteljes eldöntése meghíúsult. A másik mód ily kétes perek kiderítésénél a peres felek által vívott párbaj volt; ily párbaj vivotott egy — Győrhöz közel lévő halászó hely iránt Hédervári Hector és Márton nevű főemberek közt támadott per folytán, melyben mindkét fél részéről

állított helyettesek közül Hector bajnoka legyőzetvén, tőle a halászó hely is elítéltetett. *)

Az igazságszolgáltatás felett a királyok őrködtek, e végből több ízben körutakat is tettek; így tudjuk különösen IV. Béla királyról, hogy 1244-ben a győr-csanaki határban az ugynevezett „király-szék”-nél ítélőszéket tartott.

Idővel létrejöttek a nádorispáni ítélőszékek és a vármegyék közgyűlései. Győrmege, mint a kisebbek egyike, gyűléseit közönségesen a komárommegyei nemességgel együtt Győr — vagy Tata mellett tartotta; **) később a járókelő (ambulans) ítélőszékek is megszűnván, állandó kormányzó- és ítélőszékek állíttattak fel a vármegyékben. Hiteles közlések szerint ezen gyűlések a vár hajdani őrtornyában tartattak, mignem a mult században a megye előbbi házát (a mai jogakademia helyén) gróf Zichy Pétertől visszaszerezvén, azt a hajdani ferencrendü zárdával és templommal, mint kincstári épülettel elcserélte, és ez utóbbit átalakította.

Áttérvén a főispánok névsorára, sajnálattal kell jelezni, miszerint abban több hézagot lehetetlen kitölteni. A megyei főispánsági tisztelet viselő személyekre nézve 3 korszakot kell megkülönböztetni; ugyanis a magyar királyság kezdetétől egész a 15. század végeig ezen méltóságot világiak viselték; a 16. század elejétől pedig ezen tisztség a győri püspökökre szállott át; míg 1780-ban a megyei kormányzat élére ismét világiak állíttattak.

1. időszak. ***)

1. Volfer hamburgi gróf.	Móric, főpohárnok 1243.
György, 1137.	Detrik, 1251.
Damián, 1188.	Lőrinc, főlovászmester 1258.
Kornél, 1192.	15. Dénes, 1271.
5. Márton, 1209.	Selta vagy Selke, 1274.
Miklós, 1212.	László, 1291.
Jula, 1221.	Pál, 1299.
Hedrik, 1223—1231.	Simon, 1300.
Simon, 1232.	20. Hédervári Miklós, 1328.
10. Buzát, 1237.	Drugeth Vilmos, 1330.
Miklós, 1239.	Bakony Móric, 1337.

*) *Beél*: Notitia Reg. Hung. III. köt. 97. lap.

**) Nádori ítélőszékek tartattak a csanaki »királyszéka«-nál 1351., 1366., 1394-ik években. Lásd »Győr város helytörténetét« 496. lapon. — Szerk.

***) Az évszámok sok esetben csak megközelítőleg veendők.

Hédervári Miklós, 1356.

Simon, 1357.

25. Gerzsei Pethő János, *tárnok-*
mester, 1366.

Sunnyai János, 1375.

Rozgonyi László, 14. sz. végén
és a 15-ik elején.

Rozgonyi István, 1436.

Itt főispánaink névsorában egy nagy hézaggal találkozunk, és közel 70 évre terjedő időszakban főispán neve nem fordul elő. *)

2. időszak.

- Gosztony János, 1510.
30. Paksi Balázs, 1525.
Ujlaki Ferenc, 1540.
Gregoriáncz Pál, 1565.
Liszthi János, 1573.
Draskovich György, 1578.
35. Heresztintzi, 1587.
Kuthassy János, 1592.
Pethe Márton, 1598.
Napragi Demeter, 1607.
Lépes Bálint, 1623.

40. Dallos Miklós, 1623.
Sennyey István, 1630.
Ifj. Draskovich György, 1635
Püske János, 1650.
Széchenyi György, 1659.
45. Gr. Kollonics Lipót, 1685.
Ágoston Keresztély, szász her-
ceg, 1695.
Gr. Sintzendorf Fülöp, 1726.
Groll Adolf, 1733.
Gr. Zichy Ferenc, 1744.

3. időszak.

50. Gr. Zichy Károly, 1783.
Gr. Zichy Ferraris Fer., 1827.
Marich Dávid, 1842.
Gr. Eszterházi Károly, 1845.
1849—61-ig a megye élén kormány-
biztosok, utóbb megyefőnök álltak.

- Gr. Zichy Bódog, 1861.
55. Balogh Kornél, 1862.
Gr. Zichy Bódog, 1867.
Hédervári gróf Viczay Héder,
1867. **)

Győrmegye alispánjai 1582-től.

1. Poky Ambrus, 1582.
Poky Mihály, 1607.
Laky Gáspár, 1611.
Siey János, 1623.
5. Szilágyi János, 1626.
Szapáry András, 1626.
Szapáry András, 1640.

- Jagatchich Péter, 1643.
Szeghy János, 1646.
10. Benkovich Péter, 1650.
Szeghy János, 1653.
Tarczy János, 1661.
Tarczy János, 1665.
Farkas András, 1668.

*) Lásd *Czech J.*: Győrmegye főispánjai.

**) Kinek 1873 dec. 23-án történt elhunytá óta a főispáni szék jelenleg üresen áll. — Szerk.

15. Tarczy János, 1671.
Cseppelényi Ferenc, 1672.
Tarczy János, 1675.
Király János, 1684.
Fiáth János, 1691.
20. Fiáth János, 1700-ban.
Ekkor választatott első ízben 2-od
alispán: Tarczy János helyettes-
alispán címmel.
Fiáth János, 1703.
Sajnovics Mátyás, 1703.
Kövér Pál, 1707.
Meszlényi János, 1710.
25. Fiáth János, 1716.
Fiáth János, 1721.
Györödy Ádám, 1724.
Meszlényi János, 1727.
Meszlényi János, 1734.
30. Mecséry Dániel, 1736.
" " 1740.
" " 1746.
Bíró János, 1749.
" " 1752.
35. " " 1755.
Bezerédy Mihály, 1758.
Mátiss György, 1766.
" " 1771.
" " 1777. helyett.-
alispán: Mórocz István.
40. Sibrik Antal, 1781.
Szerdahelyi Pál, 1786. hely.-
alispán: Illos Károly.
Palocsay József, 1790.
Sibrik Antal, 1793. hely.-alisp:
Illos Károly.
Sibrik Antal, 1794. hely.-alisp:
Illos Károly.
45. Illos Károly, 1798. hely.-alisp:
Györgyi Pál.
- Györgyi Pál 1801. hely.-alisp:
Bezerédy Mihály.
- Györgyi Pál, 1816. hely.-alisp:
Török János.
- Györgyi Pál, 1821. hely.-alisp:
Torkos István.
- Bezerédy Ignác, 1828. h.-alisp.
most már 2-od alispánnak
is címezve: Szabó Péter.
50. Bezerédy Ignác első —, Szabó
Péter 2-od alisp. 1832.
Bezerédy Ignác első —, Szüts
Antal 2-od alisp. 1836.
Szüts Antal 1-ső, Bay Gáspár
2-od alisp. 1842.
Balogh Kornél 1-ső, Horváth
Dániel 2-od alisp. 1845.
Balogh Kornél 1-ső, Dorner
Ede 2-od alisp. 1846.
55. Szabó Kálmán 1-ső, Dorner
Ede 2-od alispánoknak vá-
lasztattak 1848-ban.
1848-ban kineveztetett Balogh
Kornél.
1861-ben Szabó Kálmán 1-ső,
Kálóczy Lajos 2-od alispá-
noknak választattak.
Bély József 1-ső, Harczi Károly
2-od alispánoknak kinevez-
tettek 1862-ben.
Szabó Kálmán 1-ső, Gyapay
Dénes 2-od alisp. 1867-ben
választattak, ez utóbbi lekő-
szönvén helyébe választat-
tott Matkovich János 1868.
60. Gyapay Dénes 1871-től mai
napig.

Győrmegye országgyűlési követei közül a legrégebbek, — kikről említés tétetik — 1608-ban választattak, névszerint Poky Mihály alispán Szeghy György és Felnémethy (Mátyás?), 1613-ban pedig az országgyűlésre Győrmegye részéről Laky Gáspár és Siey János küldettek.

A megye levéltárában őrzött legrégebb jegyzőkönyv (1580—1616) arról tanuskodik, hogy ez időben már tartattak közgyűlések; nevezetesen az 1608-évi közgyűlésen határozatba ment, miszerint ezen-túl megyei törvényszékek tartassanak; mely határozat 1609-ben már életbe is lépett. *)

Győrmegye legrégebb tábla birái közül a következőkről birtunk tudomást szerezni: Czapáry István, Barnai Balás, Pázmán Ferenc, Torkos Péter, Szeghy György, mindnyájan 1614-ből.

A levéltárban is csak 1615-ik évtől kezdve akadunk perek nyomára.

A várnagyok, kapitányok és parancsnokok közül a következő neveket jegyezhetjük föl: **)

1. Giskra, 1440. (<i>Mat.</i>)	Porkoláb Márton, várn. 1550.
Cilley, 1440. (<i>Mat.</i>)	Teuffel Erasmus, 1552.
Farkas László és Kollár Péter	Pallavicini Sforzia. (<i>Mat.</i>)
káp. 1443. (<i>Mat.</i>)	15. Ruber János, 1554.
Kövesy Pál, várnagy 1489.	Gallus Ádám, 1556.
5. Sárffy Ferenc, kanonok káp.	Salm Egon 1565—1571.
1526. (<i>Mat.</i>)	Liechtenstein Erasmus, 1572.
Lamberger Kristóf, parancsnok,	Teuffel András, 1575.
1529.	20. Bárá Günther, 1579.
Nagy Balás és Ambrus, vár-	Spinola Oktavius kapit., 1589.
nagyok, 1530.	Hardek Nándor gr., 1594.
Bakics Pál, várnagy, 1537.	Breiner János, parancsn. 1621.
Fels Lénárd, 1537.	Pázmán Ferenc, vajda, 1626.
10. Salm Miklós, 1540.	25. Zichy István, kapitány, 1647.
Kunsperger Honor, 1550.	

A városnak lakóit Európa különféle részeiből, — főleg Német-honból ide költözött jövevények képezték, kiket földünk termékeny-sége, ugy hazai alkotmányunk kedvezése nagy számmal csődített ide, — különösen az iparosokat; ezek eleinte ugyan a váron kívül laktak, és csak V. István engedte meg lakhelyeiket a várba áttenni. Ugyanakkor

*) Matusék szerint már a XIV. században is tartattak megyei gyűlések; lásd 511. lapon. — Szerk.

**) E névsort *Rupp Jakab* »Magyarország helyrajzi története« (I. 421.) és *Matusék* adatai nyomán bővítettük ki. — Szerk.

ezen jövevények a királyi vendégekkel (*hospites regis*) egyenlő jogokban részesültek, vagyis szabad királyi polgárokká lettek, sőt 1271-ben kiváltságos okmányt is nyertek, melyben külön hatóság választására jogosítottak,*) saját árucikkekre vámmmentesség biztosított, továbbá birtokot is nyertek. Ezen kiváltságos okmány eredetisége azonban később több oldalról lőn megtámadva, s noha Nagy-Lajos, Mária és Zsigmond több okmányában (jelesen 1384-ről) Győr — mint királyi város, Budával egyenlő rangra helyeztetik, s noha Nagy-Lajos királynak több okmányában egy városi bíró és 12. esküdt — tehát egész tanács említettik, és így a városnak uri hatóságtól való függetlensége elismertetik; — mindezek dacára mégis a káptalan (mint uri hatóság) — és a város közt folyt pert a királyi tábla 1728-ban a városnak hátrányára döntötte el; végre 1743-ban a káptalan és város közt létrejött egyezmény folytán a káptalan uri hatóságáról a városi területre nézve lemondván, egyedül a magán lakásokat, az úgy nevezett „káptalandomb“-ot tartá fenn magának.

Ezen egyezmény Mária Terézia királynő által 1743-ban megerősítettén, Győr szabad s királyi városnak jelentetett ki; ezen legfelsőbb elhatározás folytán Győr városa az 1751-ik évi 27-ik törvénycikk alapján, a királyi városok sorába becikkelyeztetett. Ezen időtől fogva Győr városa saját hatósággal bírt; a beltanács tagjai 1848-ig életfogytig választottak a 60 tagból álló képviselő- vagy kultanács által, mely mindenkor maga magát egészítette ki, üléseit pedig kebléből választott és rendes fizetéssel ellátott szónok elnöklete alatt, rendszerint negyed-évenként kántor-bőjt napján tartotta.

A beltanács jogvégzett tagjaiból alakult a törvényszék. Győr a tárnoki városokhoz tartozván, a felebbezett ügyek a tárnokszékhez terjesztettek fel, mely a tárnokmester elnöklete alatt hat-hét városi törvényszéki küldöttnek hozzájárultával, minden évben rendszeren augusztus és szeptember havában Budán tartá üléseit; Győr városa is majdnem minden harmadik évben törvényszéki küldöttje által volt ezen felebbezési törvényszéknél képviselve.

1743-tól — mely évben Győr a kir. városok sorába felvétetett, — egész 1848-ig a tanácsülések elnöke a bíró volt; polgármesterek — mint a tanács alelnökeinek választása 1789-dik évre vihető vissza; 1743-ban báró Kellern Károly királyi kiküldött felügyelete alatt tartott első választáskor a tiszti fizetések lőnek mindenekelőtt megállapítva, és pedig a bírónak 200 frt, a tanácsosoknak 50 frt. évi díj.

*) A királyi polgárok és a város biráinak neveit 1326-tól 1650-ig lásd *Rupp Jakab* »Magyarország helyrajzi történetében« (I. 422. l.). — Szerk.

A városi bírák névsora:

1. Karner József, 1743. *)	Dorfner Jakab, 2-od izben
Frank András, 1751.	1823.
Karner József, 2-od izben 1752.	15. Gözsi Máté, 1826.
Babatics József, 1753.	Rába István, 1829.
5. Polgári József, 1768.	Czech János, 1836.
Döller Miksa, 1771.	Steffanits József, 1841.
Schneid János, 1771.	Beke August, 1849.
Börcsi Márton, 1773.	1850. ápril 1-től 1861 jan. 1-ig a
Schneid János, 2-od izben 1777.	törvénykezés cs. k. bírakra ru-
10. Börcsi Márton, 2-od izben 1790.	háztatott.
Dorfner Jakab. 1793.	20. Beke August, 2-od izben 1861.
Schneid Ferenc, 1800.	Landherr János, 1863-tól 1872
Hegedűs János, 1808.	jan. 1-ig.

Polgármesterek névjegyzéke:

1. Dorfner Jakab, 1789.	Jankó Mihály, 1849.
Visi István, 1791.	15. Mendel István, 1849.
Haimel József, 1798.	Klimisch József, 1850.
Hegedűs János, 1800.	Steffanits József, 1856.
5. Haimel József, 2-od izben 1805.	Bach Fábán, 1856.
Hornischer Ferenc, 1819.	Tomcsányi Ferenc, 1860.
Gözsi Máté, 1824.	20. Korbonits István 2-od izben
Szakáts Mihály, 1826.	1861.
Czech János, 1831.	Tomcsányi Ferenc, 2-od izben
10. Steffanits József, 1836.	1862.
Anvander János, 1841.	Zmeskál István, 1863.
Korbonits István, 1848.	Kozma Imre, 1867.
Hergeszell Ferenc, 1849.	Nagy Pál 1872—mai napig.**)

*) Külföldi származásu lévén, megválasztása honosításától tétetett függővé, mit csakugyan ki is eszközölt.

**) A megye és város közigazgatási, törvénykezési, katonai és pénzügyi szervezetét a jelenben — a „társadalmi viszonyok“ első fejezete (161-ik lapon) tünteti ki. — Szerk.

Egyházi és vallási állapot a multban.

Katholicismus.

A győri püspökség és káptalan története.

Dr. Surányi Jánostól.

P ü s p ö k s é g.

A magyar egyháztörténelem épületének egyik kiváló alkatrészét kétségkívül a magyar hierarchia megalapítása, az egyes főpapi székek felállítása képezi. Ez volt megalapítása azon erkölcsi hatalomnak, melynek országos befolyását nemzeti létünk egyházi és politikai életében minden századon át élénk színekben visszatükrözve látjuk.

És mégis — ki hinné? egyháztörténelmünk e sarkalatos részét nagy részben sűrű homály fedi, s a nézetek gyakran oly eltérők, — mint hazai történelmünk egyik részében sem.

Ily nézetkülönbséggel találkozunk a győri főpapi szék felállíttatása idejének meghatározásában is. Nincsen író, ki az apostoli királyunk alapította püspökségek sorába a győri főpapi széket nem számítaná; és ebbeli meggyőződésüket kitűnően erősíti a XVII. századnak egy irata: „Postmodum maiorem et Cathedralem Ecclesiam in honorem B. M. V. inchoavit B. Rex Stephanus, Hungarorum Apostolus vocatus, in qua fundavit Cathedram Episcopalem“ (Magyar Sion I. köt. 793. lap.). Az összhangzat azonban csakis ennyire terjed; a püspökség alapítási évének tüzetes meghatározása körül — alapító oklevelek hiányában — szétágaznak a vélemények.

Károlyi Lőrinc győri nagyprepost volt az első, ki a mult század közepén a győri püspökség felállíttatását szorosabban nyomozni kezdte. Mind a székesegyházat mind a püspökséget illetőleg 1033 évnél állapodott meg. *) Fő érvét a székesegyháznak éjszaki oldalán maiglan is látható dombor-képről vette. **)

Örömet hiszszük s állítjuk is, hogy első királyunk Győrött főtemplomot emeltetett, bizonyítja ezt egyebeken kívül a fönnebb idézett kézirat is; de hogy ez 1033-ban történt volna, — az más kérdés, és Rómer Flóris (Győri tört. és rég. füz. I. k. 1671. 273. lap.) alaposan mondá,

*) A győri székes-egyház történeténél 421. lapon már érintve volt. — Szerk.

**) Leírását lásd 421. lapon. — Szerk.

hogy nagyot tévednek íróink, mindön e tekintetben ama réz domborműnek oly nagy nyomatossgot tulajdonítanak.

Károlyi alaptétele téves lévén, megrendül abból folyó okoskodása is, mely a püspökség megalapítását 1033-ra teszi. De sőt önmaga dönti meg állítását, midőn néhány sorral alább a győri főpapok sorát Modestussal kezdi, azon Modestussal, kiről a zalavári alapítólevélből tudjuk, hogy már 1019-ben püspök volt s okmányaink szerint a győri püspöki széken ült. A kirívó ellenmondás, melybe Károlyi e helyütt keveredett, szerzőnek ugyan kevésbé számítható be, miután előtte az 1019- s 1037-ben kelt okmányok még ismeretlenek voltak, mert különben az első főpap nevének fejtegetésénél bizonyára hivatkozott volna azokra; mindazáltal a mondottak kétségkívül elegendők arra, hogy Károlynak a székesegyház és püspökség megalapításáról kifejtett nézeteit alapostól megdöntsék.

Pray György a „Specimen Hierarchiae Hungariae“ című műnek tudós írója a kérdéses főpapi széket egykorunak ítélvén a veszprémi- és pécsiivel, felállítatását 1009-dik évre teszi és pedig azon okból, mivel a pécsi püspökség alapító levele Győrött kelt, s mivel a veszprémi egyházmegye nyugoti határait nem lehetett volna kijelelni, hacsak egyidejűleg szt. István a győri püspökség határait is ki nem szabja vala. (Pars I. 309.) Praynak első érvében épen nem látjuk a logikai összefüggést; de helyes lehet második érve, a mennyiben a veszprémi püspökség határainak körvonaloazása a vele határos győrit csakugyan mint létezőt gyaníthatólag feltételezi; mert miután sz. István a veszprémi egyházmegye területétül Somogy, Zala, Veszprém, Székesfehérvár és Pilis megyéket jelölte ki, azt tehát az osztrák határszélekig épen nem terjesztette ki: szükségkép kell következtetnünk, hogy a veszprémi egyházmegye és az ország nyugoti határai közt fekvő rész u. m. Győr-, Mosony-, Soprony-, Vas- és Zala-megyének egy része — hol a kereszténység legelsőben terjedt, tehát legelsőben főpásztorokat is igényelt, — már tulajdon püspökkel birt, minthogy ellenkező esetben István a veszprémi püspök hatáskörét kétségkívül oda is kiterjeszti vala.

Azonban habár elfogadjuk is Praynak ezen érvelését arra, hogy a győri püspökség ez időben már fennállott, de korántsem látjuk abban a püspökség megalapítási évének bizonyítékát, mert az idézett okmány a győri püspökséget 1009-ben már mint fennállót föltételezi, ugyhogy ennek eredete épen ez okmány nyomán még messzebb keresendő. Ellenkező esetben fel kellene tennünk, hogy szt. István a Duna jobb partján az esztergomi érsék-megyén kívül, — melynek pedig csak csekély része esik e területre, — egyetlen egy püspöki széket sem állított fel.

Ámde hogyan egyeztethető meg ily feltevés azon emlékekkel, melyek szerint épen ezen országrész kívánt mindenekelőtt főpásztorokat, miután itt alapíttatott meg legelőször a kereszténység? (*Piligrin* levele VI. Benedekhez.) Hogyan fér meg ez Hartvik azon állításával, miszerint az apostoli buzgalmu István igenis sietett azonnal élni a pápától különösen e végre kért s nyert hatalommal? *)

Mindezek után tény, hogy sz. István az esztergomi érsekségen kívül több más megye számára is főpásztorokat rendelt; s továbbá igen természetes azon feltevés is, hogy szt. István a püspöki székek egymásután való felállítását a kath. hitnek az illető megyék területein történt terjedéséhez alkalmazta: nem több-e mint valószínű, hogy királyi uralkodásának már első éveiben kiterjesztette figyelmét a ker. német birodalommal határos területre is. Magának Praynak is annál kevésbé kellett volna az 1009 évnél megállapodnia, mert (309. l.) Károlyi ellenében ő is épen ezen érvel lép elő.

Miután tehát mind Károlyi mind Pray véleménye történelmi emlékeinkkel is egyenes összeütközésbe jön: ez okból mindkettőtől eltérőleg az állítjuk, hogy a győri főpapi szék felállíttatásának éve 1000—1008 között nyomozandó, és hogy az szükségkép a magyar hierarchia életbeléptetésének kezdő éveire viszi eredetét; miért is a keresztény korszak 1001-ik événél állapodunk meg. **)

Eredeti okmányok hiányában nem csekély nehézség merül fel a győri püspökök névsorának tűzetes megállapításában. Volt pedig a győri egyházmegyének alapíttatásától számítva a mai napig 77 főpásztor. Vajjon ki nyitotta meg ezeknek diszes sorát? — arról íróink egész a XVIII. századig teljesen hallgattak, mert adatok hiányában még valószínűt sem állíthattak. Pray nyilatkozata szerint némelyek Modestust állítják Győr első püspökének, és e korra vonatkozó okmányok nyomán ennek életét 1048-ig vizsik. Pray e helyen Péterfynek „*Concil. Hung. I. 12.*“ című művét érti. Péterfy ezen állítása egyébiránt nem áll elszigetelten; Szörényi szintén kéziratokra hivatkozva, Modestust ő is győri püspöknek mondja, miből kitűnik, hogy régi irataink, — habár napjainkban ismeretlenek — Modestust határozottan győri püspöknek vallják.

Sz. Istvánnak 1019-ben adott okmányában Modestus nevét Bonipertus pécsi püspök előtt olvassuk, ki pedig a pécsi alapító okmány értelmében

*) *Scriptores rerum hung. Tyrnaviae*, 1765. *Schwandtner* gyűjteményében, II. k. 73. l. — *Ditmár*: Lib. IV.

**) Ugyanezen évet fogadja el *Rupp* is „Magyarország helyr. tört.“-ben (I. 422.). — Szerk.

1009-ben nyerte el a főpapi széket (*Fejér*: Cod. Dipl. I. 292.). Ha tehát ama névelhelyezés a két egyházi férfit püspökké szenteltetésének idején alapul: akkor Modestus főpásztorkodása felvihető ugyan a győri püspökség megalapítása évére 1001-re; de ekkor egy új, habár magában véve nem megmagyarázhatlan nehézséget támaszt Modestus főpásztorkodásának szokottnál hosszabb — 50 évre rugó — tartama. Részünkről tehát szintén a győri püspökök lajstromának élére Modestus nevét helyezzük ugyan, de kijelentjük Schoenvisnerrel, hogy nem mintha teljesen kétségtelennek tartanók, miszerint Modestus előtt senki sem ült volna e főpapi széken, hanem mivel Modestusnál régibb győri püspökről semmi tudomásunk nincs. (*Antiquitatum et hist. Sabarien. Libr. IX. Pestini p. 245.*) Ugyanily értelemben nyilatkozott Károlyi Lőrinc (*Speculum Jaur. Eccl. tum Praesul. pag. 32.*).

Modestus püspökről azt jegyezte fel hazai történelmünk, hogy ő a Vatha-féle üldözésből menekülván két más püspöktársával 1047-ben Székesfehérvárott megkoronázta I. András királyt. A következő győri főpapok szintén tevékeny részt vettek állami létünk megszilárdításában. Miklós püspök közbenjárása folytán kötött meg III. Henrik császár és I. Endre között a béke. Főleg Dezső püspök tanácsainak és közbenjárásának köszönhető Salamon király nemkülönben Géza és László hercegek közt 1064-ben jan. 20-án Győrött létrehozott egyezkedés és barátság. Arduin győri püspök a Kálmán királytól reá bízott küldetésben — Rogerius Sicilia fejedelméhez — sikeresen eljárván, ennek Busilla nevű leányát hozta arául királya számára 1097-ben. Péter püspök II. András királyt keresztes hadával Palaestinába kísérte, hol 1218-ban elhunyt. Az 1222-ki hires országgyűlésen. — melyen II. András király hazai alkotmányunk palladiumát: az arany bullát adta ki, — jelen volt Kozma győri püspök.

Több győri püspök vérével pecsételte meg a haza iránt táplált hűséget, szeretetet. György püspök 1241-ben Sajónál esett el a tatárok ellen vítt harcban; Paksibalázs pedig Mohácsnál ontotta véré. E gyásztelt viharos időben 4 évig üresen állt a győri püspöki szék; Zápolya János 1526-ban kinevezte ugyan Homonnay Gábort püspökké, de a jövedelmet Ferdinánd adományozása folytán Bakics Pál bitorolta; ugyanő foglalta le a káptalan javait is, a kanonokokat pedig lakásaikból kikergette *) (*Matusek* kézírata.). E bitorlás csak 1530-ban ért véget,

---

*) Lásd fönebb: „Győrváros helytörténetét“ 499. lapon.

midőn Ferdinánd király azokat Ujlaky Ferenc győri püspöknek ismét visszaadta. *)

Győr püspökei közül hatnak fején a bibornoki kalap diszlett, u. m. Delphini Zachariás 1567, id. Draskovich György 1585, gr. Kollonich Lipót 1686, Keresztély Ágost szász herceg 1698, és gr. Zinzendorf Fülöp Lajos 1728. Bakács Tamás (1501) és Simor János (1873) pedig később emelkedtek e polcra. Magyarország primási székeire 6 győri püspök emeltetett, és pedig: Bakács Tamás 1497, Kuthassy János 1597, Széchenyi György 1685, gr. Kollonich Lipót 1695, Keresztély Ágost herceg 1707, és Simor János 1867. Több győri főpap a királyi cancellári méltóságot viselte. Gosztonyi Jánostól (1510) kezdve a győri püspökök egyzersmind a vármegye örökös főispánjai is voltak, mely méltóságuk azonban 1783-ban gr. Zichy Ferenc püspök halálával véglegesen megszűnt.

Lépes Bálint a 17. század elején magyar szónoklataival tünt ki, s a „négy utolsó dolgokról“ irt munkájával gazdagította a magyar irodalmat; gr. Zinzendorf Fülöp püspök különös kiváltságokkal felruházott könyvnyomdát állított fel Győrött 1727-ben.

A győri székesegyház körül kitűnő érdemeket szereztek magoknak a következő főpásztorok: Omodé (1254—1263); Dóczy Orbán (1483—1486), ki — Bonfinius szerint, — hűsége, finom tapintata és bölcs ügykezelése miatt Mátyás király legmeghíltebb barátjainak egyike volt, s kit e király a főkincstárnoki méltósággal díszített fel; Pethe Márton és Naprágyi Dömötör, kiknek a székesegyház legdrágább ereklyéjét szt. László koponyáját köszöni; **) ifj. Draskovich György, Széchenyi György, gr. Zichy Ferenc és újabb időben Simor János. ***)

A győri nagyobb papnövelde hálásan emlékszik Dallos Miklós és Széchenyi György püspökökre mint alapítóira, nemkülönben gr. Zichy Ferencre mint újra építőjére és Zalka János jelenlegi főpásztorára, ki a papnöveldet új kétemeletes szárnynyal megnagyobbította. A kisebb papnövelde Simor János püspöknek köszöni létét, ki ő szentségénél és ő felségénél kieszközölte, hogy a pápóci prépostság jövedelmének kétharmada e kisebb papnövelde fenntartására legyen fordítható. †)

*) Közbevetőleg felemlítjük, miszerint a beszercei gyűlés (1621) a kath. püspökök számát hazánkban háromra szállította le, s ezek közt volt a győri is két ezer frt évi jövedelemmel (*Matusek* kézírata).

**) Lásd: a győri székes-egyház kincstárában 430. lapon. — Szerk.

***) E főpapoknak a székes-egyház körül kifejtett tevékenységét lásd a győri székes-egyház történetében 420. lapon. — Szerk.

†) Lásd: a győri püspöki lyceumnál, 215. lapon.

A győri püspökök régi időkben rendes székhelyükön kívül egyház-megyéjük különféle vidékein jelesen a keszői várban, és a soprony-megyei Rákoson is laktak, mint ezt az itt keltezett okmányok bizonyítják (Győri tört. és rég. füz. II. k. III. f. 284. l.). Mostani győri lakhelyüket, az u. n. püspökvárt Mária Terézia királynő adta vissza 1745-ben miután azt 146 évig katona-parancsnokok birták. Nagy károkat szenvedett a püspökvár 1809-ben a franciák ostroma alatt, kiknek ágyugolyóitól felgyújtatván, a város nagyobb részével együtt a lángok martalékává lőn. Felépítésére Vilt és Schwarzenberg hg. püspökök sokat áldoztak; tornyát pedig Simor János állította vissza eredeti alakjába.

K á p t a l a n .

Első apostoli királyunk a székesegyházakkal együtt a káptalant is megalapította; de valamint a győri székestemplom megalapításának évét kútfők hiányában egész bizonyossággal nem tudjuk: úgy a székes-káptalannak története is vajmi hézagos. *)

Midőn Győr török kézre jutott, a káptalan — mely jegyzőkönyvei szerint a 16-ik században 34 tagot számlált, — Sopronyban huzta meg magát: 1599-ik 42-ik törvénycikk adta vissza neki a jogot Győrött lakhatni (*Rupp*: I. 426.)

E székes-káptalannak nagyobb fényt kölcsönzött a 14. században II. Kálmán győri püspök, midőn a Nádasdy nemzetségből született Gelse Margit által 1365-ben alapított pápóciprépostságot abba bekebelezvén, mindenkori prépostjának helyet és szavazatot adott a káptalanban.

Hasonló módon kapcsoltatott e káptalani testülethez a „győri hegyről“ címzet sz. adalberti prépostság; ezen — ugynevezett kis prépost régibb időben helyettesítette a távollevő nagyprépostot a káptalan kormányzatában; stallumra nézve pedig hosszú időközön keresztül megelőzte a pápóciprépostot. **)

A káptalan kanonokjai közt többször püspökök is tündököltek, kik belvillongások folytán főpapi székeket elhagyni kénytelenítve,

*) *Rupp* szerint az első szent királyunk által alapított győri káptalan kezdetben 6 tagból állott (I. 422 és 426.). — Szerk.

**) Hagyomány szerint a sz. adalberti prépostság a mai kálváriánál állott; ma már semmi nyoma. A pozsonyi káptalani levéltár egy irata szerint e prépostságnak hajdan 4 tagból álló társas-káptalana is volt (*Rupp*: Magyarország. helyr. tört. I. 425. és 426.). Ugyanitt olvassuk néhány prépostjának nevét. — Szerk.

nálunk vendégszerető menhelyet leltek; ilyen volt Walter Lincaeus lomforti püspök Irhonból, ki a Cromwell alatt dúló egyházüldözés elől menekülván 1655-ben Püski János által győri kanonoknak nevezte-tett ki.

Manap a győri székes-káptalannak 20 —, és pedig 14 valóságos és 6 címzetes kanonoksága van.

Különös fejedelmi kitüntetésben részesültek Győrnek kanonok-jai I. Ferenc király kegyéből; 1808-ban u. i. harmadik nászünnepélye alkalmával remek szónoklattal üdvözlölvén őt Paintner Mihály győri kanonok, ez a jószívű fejedelemtől felajánlott jutalmat nem saját személyének, hanem ama testületnek kérte adatni, melyet ő képviselt. Azóta a győri kanonokok aranszegélyű biborszalagon nyolcszegletű email csillagot viselnek, melynek közepén sz. István térdelve templomot ajál fel a boldogs. Szűznek, a hátlaon pedig e szavak olvashatók: „Memoriae S. Regis Stephani Fundatae Cath. Esiae.“ A csillagot kis paizs födi e két kezdőbetűvel: F. L. s e körirattal „Immortali Augg. Beneficio 1808.“

A győri egyházmegyéhez tartozó sopronyi társas-káptalan alapítója Mária Terézia királynő, ki VI. Pius pápa beleegyeztével 1779-ben oct. 1-én az eddig Soprony városában létezett 17 altaria vagyis egyszerű javadalom egyesítéséből a nevezett társas-káptalant alapította, melynek 5 stalluma van, ezeknek egyikét az időszerinti város-plebános birja; káptalan-templomul és lakhelyül az eltörölt Jézus-társaság egyháza és collégiuma tüzetett ki számára.

A győri egyház-megye területén összesen 6 javadalmas prépostság 6 címzetes apátság és 3 címzetes prépostság létezik.

A győri egyházmegye területe 1777-ig sokkal nagyobb volt a mostaninál; hozzá tartozott u. i. egész Soprony- Vas- és Mosonyvár-megye, továbbá Győr és Komárommegye nagyobb fele, nemkülönben Veszprémmvármegye egy része; de említett évben február 17-én Mária Terézia királynő kérelme folytán VI. Pius pápa által felállíttatott a szombathelyi püspökség, és ekkor kihasíttatván a győri egyházmegyéből Vasvármegye 117 plebániával, a vasvári társas-káptalan székes-káptalani rangra emeltetett; azonkívül a pápai főesperességi kerület a veszprémi püspökséghez csatoltatott. Az egyházmegye jelenleg 236 plebániát számlál területén. *)

*) Az egyházmegye jelen állapotát a társadalmi viszonyok közt 204-ik lapon tüntettük föl. Sajnálattal nélkülözzük azonban e helyen a plebániák történetét; vajha akadna munkás kéz, mely megyénk egyetemes leírásának e hézagát pótolná. -- Szerk.

A győri megyés püspökök névsora.

	évtől	évig		évtől	évig
1. Modest	*) 1001	1051	35. <i>Hédervári</i> János	1387	1399
Miklós	1052	1064	Ferenc	1400	1401
Dezső	1064	1096	II. János	1401	1418
Arduin	1097	1103	Kelemen	1419	1421
5. György	1103	1115	III. János	1421	1422
Ambrus	1115	1118	40. II. Kelemen	1423	1437
Gyárfás	1119	1134	III. Benedek	1439	1444
Péter	1135	1136	IV. János	1445	1446
Pál	1136	1140	Ágoston	1447	1466
10. Zachæus	1142	1149	Csupor Dömötör	1467	1480
Izbeig	1150	1155	45. Dóczy Orbán	1483	1486
II. Gyárfás	1156	1176	Bakacs Tamás	1486	1493
Mikulin v. Mikulin	1176	1187	Bakacs II. Ferenc	1494	1509
Ugrin	1188	1206	Gosztonyi V. János	1510	1525
15. Pechsa	1206		Paksi Balás	1525	1526
II. Péter	1206	1218	50. Ujlaki III. Ferenc	1530	1554
Kozma	1219	1223	Gregoriancz II. Pál	1554	1565
Gergely	1223	1240	Delphinus Zacha-		
II. György	1240	1241	riás	1566	1572
20. Benedek	1243	1244	Lisztli VI. János	1573	1578
Artolph v. Arculph	1245	1253	Draskovich IV.		
Omodé	1254	1263	György	1578	1587
III. György	1263	1267	55. Heresyncius IV.		
Farkas <i>mester</i>	1268	1270	Péter	1587	1590
25. Dénes	1271	1289	Kuthassi VII. Já-		
András	1290	1293	nos	1592	1597
II. Benedek	1294	1296	Pethe Márton	1598	1605
Theodor	1296	1307	Naprágyi II. Dömö-		
II. Miklós	1308	1318	tör	1607	1619
30. Kálmán	1318	1320	Lépes Bálint	1619	1623
III. Miklós	1321	1336	60. Dallos IV. Miklós	1623	1630
II. Kálmán	1338	1374	Sennyei István	1630	1635
III. Péter	1376	1378	Draskovich V.		
Guilelm v. Vilhelm	1379	1385	György	1635	1650

**) A győri egyházmegye névtára (1873) a püspökség kezdetét 1009-re teszi; ennek ellenében megtartottuk *Rupp* és *Surányi* fönnebb 612. lapon kifejtett nézetét.
Szerk.

	évtől	évig		évtől	évig
Püski VII. János	1651—	1657	70. Fengler József	1787—	1802
Széchenyi VI.			Vilt II. József	1806—	1813
Görgy	1658—	1685	Schwarzenberg Er-		
65. Gr. Kollonich Lipót	1685—	1695	nő hg.	1819—	1821
Ágost Keresztély			Juranics Antal	1825—	1837
herceg	1695—	1707	Sztankovits IX.		
Gr. Sinzendorf Fü-			János	1839—	1848
löp Lajos	1726—	1732	75. Karner II. Antal	1849—	1856
Groll Adolf	1733—	1743	Simor X. János	1857—	1867
Gr. Zichy IV. Fe-			Zalka XI. János	1867	—
renc	1743—	1783			

A pannonhalmi apátok, főapátok, kormányzók és helytartók *) névsora.

Apátok:			évtől	évig
	évtől	évig		
1. Anasztáz **)	997	—	15. Bonifác	1266—1281
Szt. Mór	1030—	1036	Hermann	1281—1300
Péter	1091—	1103	Miklós	1300—1301
Deda	1117		Imre	1306
5. Dávid	1137—	1146	Jakab	1306—1308
Raphael	1151—	1175	20. II. János	1308—1309
Raynald	1175—	1176	László	1309—1312
Similis	1186		II. Miklós	1312—1318
II. Péter	1188—	1190	III. Miklós	1318—1333
10. János	1190—	1204	Hammer Vilmos	1333—1355
Benedek	1206		25. Sigfrid	1355—1365
Urias	1206—	1244	Czudar II. László	1365—1372
Salamon	1244—	1252	Domonkos	1372—1377
Favus	1252—	1264	Ulászló, kormányzó	1377—1379
			Pál	1379—1381

*) A kormányzók másként gubernatorok vagy commendatár apátok és helytartók vagy administratorok világi papok olykor világi egyének voltak, kik jutalomként nyerték az apátság javadalmait. — Szerk.

**) Több történetíró szerint Anasztáz és Asztrik egy személy. (V.ö. *Inchoffer*: *Annal. Eccl.* p. 239. és 250. — *Timon*: *Imago Hung. novae*, p. 70. — *Chron. Rer. Hung.* 1004. — *Hartwik*: *Vita S. Stephani*, p. 271. — *Beél M.*: kézirata, III. 539.) *Czinár Mór* tudósunk ezt határozottan kétségbe vonja, és a tévedést *Szentiványinak* tulajdonítja, ki adatait apocryph iratokból meríté. *Szentiványi* következő apátokat is említi: Szt. Bonifác 1004—1007; Henrik 1007—1027; Déda 1027—1041; Abrieus 1041—1048; Guala 1048—1098. *Szentiványi* névsorozata már régen — pl. a tudós *Koller* előtt is — hitelét veszítette.

	évtől	évig		évtől	évig
30. István	1381—	1398	Torday Péter, <i>kor-</i>		
Marchal II. Do-			<i>mányzó</i>	1563—	1566
monkos	1399—	1404	45. IV. János	1566	
János, <i>oppelni hg.,</i>			Fejérkövy István,		
<i>kormányzó</i>	1407—	1422	<i>kormányzó</i>	1567—	1592
Dombói IV. Miklós	1422—	1436	Baranyai II. Pál	1593—	1596
Hédervári László,			Kutasy János, <i>kor-</i>		
<i>kormányzó</i>	1436—	1446	<i>mányzó</i>	1597—	1601
35. Debrentey Tamás,			Himmelreich György,		
<i>kormányzó</i>	1446—	1460	<i>kormányzó</i>	1602—	1637
Kálmánczay Do-			50. Pálffy Mátyás	1639—	1647
monkos, <i>helyt.</i>	1460—	1477	Magger Placid	1647—	1665
Pyber Benedek,			Genesy Egyed	1665—	1684
<i>helytartó</i>	1477—	1483	Simoncsics Gellért	1684—	1689
Bakacs Tamás, <i>kor-</i>			Rumer Márton	1689—	1693
<i>mányzó</i>	1492		55. Lendvay II. Placid	1693—	1699
			Karner II. Egyed	1699—	1708
Főapátok:			Göncz Coelestin	1709—	1722
Tolnay Máté	1500—	1534	Sajghó II. Benedek	1722—	1768
40. Báthay Mihály	1535—	1542	Somogyi Dániel	1768—	1801
Nyáry Ferenc, <i>kor-</i>			60. Novák Krizosztom	1802—	1828
<i>mányzó</i>	1542—	1550	Kovács Tamás	1829—	1841
Csanády III. János	1550—	1556	Rimely II. Mihály	1842—	1865
Pécsvárady III.			Kruesz II. Krizosz-		
László	1556—	1563	tom	1865	—

Lovagrendek és kolostorok története. *)

Sz. János keresztes vitézei.

E lovagrend győri társházának alapítójáról s alapíttatása koráról az írók semmit sem jegyeztek fel; de Czinár Mór tudósunk Monasteriologiájában (II. 150. l.) III. Ince pápának 1209-ben kelt leveléből, — melyben a győri püspököt meginteti, hogy a János-lovagoktól tizedet ne követeljen, — azt következteti, hogy a jános-lovagrendi keresztes barátok már 1209 előtt léteztek Győrött (*Fejér Gy.*: C. D. III. 1. 84.), s akkor még — miután a sopronyi János-lovagok társháza csak 1214-ben épült, — Győr-egyházmegyében más ilyenmü társház nem is volt.

*) *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története című munkájából. — Szerk.

II. Endre királynak 1228-ban s IV. Béla királynak 1238-ban kelt okmánya szerint az előbb templom-vitézek (templariusok) által birt javak minden részletezés nélkül együttesen a János-lovagoknak adományoztatván, az ezeknek győri társházához tartozott fekvő javak közé soroztatik Kóny falu és a Győrött azon halmon fekvő fürdő, mely hajdan vár volt (*Fejér Gy.*: C. D. III. 1. 84. és VII. 4. 77.); bizonyos, hogy a János-lovagok birták 1260-ban a Győr és Baráth falu közt feküdt majorságot, melyet a határjárási okmányok „keresztes barátok“ majorjának neveznek (u. o. VII. 5. 328.). Hogy a János-lovagoknak magában Győrvárosában is voltak zsellérek, kitetszik V. István királynak 1271-ben kelt kiváltságleveléből, melyet 1295-ben III. Endre is megerősített (u. o. VI. 1. 348.). Ezen kívül a győri János-lovagok társháza az écsi és nyuli szőlőhegyeken több szőlőt birt; de más fekvő javai nem ismeretesek; hogy azonban ezek csekélyek voltak, kiderül I. Mátyás királynak 1468-ban kelt leveléből. *) Továbbá e társház birta Gyara, Varasd, Fad és Galavit helységeket, melyeket 1512-ben Bertalan aurániai perjel adományozott Zabadi Miklósnak, a győri János-lovagok társháza parancsnokának (*Hevenesi* MM. SS.).

Rhodus szigetnek — mint a János-lovagok fő székhelyének Szolimán török császár által 1522-ben történt elfoglaltatása után a János-lovagok hazánkban is elnyomatván, a győri János-lovagok is eltűntek; a városon kívül létezett templomuk 1592-ben már romjaiban hevert**) (*Koller*: Ep. Quinque eccl. VI. 357.).

A győri János-lovagok társházának parancsnokai közül említetnek: 1491-ben Simon (*Czech*: gyűjtem.); 1512-ben Zabadi Miklós, egyszerűs mind a János-lovagok fehérvári —, és szt. Erzsébetről címzett esztergomi társházának parancsnoka (*Czech*: Dipl. Com. Jaur. MM. SS. II. 277.); Márk, a rend jogainak erélyes védője; 1550—1559-ig Welyke Márk, győri nagyprépost, szt. Adalbertről címzett kispépost és a János-lovagok címzetes parancsnoka (u. o. 344. és 345.); végre szebeni Lysti Sebestyén, kit az előbbinek 1559-ben történt halála által megürült János-lovag-parancsnok címmel Oláh Miklós esztergomi érsek diszített fel (MM. SS. *Hevenes*. LXX. k.).

Jézus-társaság.

II. Ferdinánd király már 1624-ben eltökélte, hogy az ifjuság kellő oktatására, és az ősi katolikus hit terjesztésére jézus-társasági

*) Lásd: 498. lapon. — Szerk.

**) Ettől elüt Méry E. azon állítása (432. lapon), mely szerint e rend Győrött 1598-ig birt zárdával és templommal. — Szerk.

atyákat fogy Győrbe telepíteni. *) Ezen jámbor szándékát előbb Dallos Miklóssal, kinevezett győri püspökkel, ez által pedig Lamoronami Vilmos jesuita atyával közölte a végre, hogy Győrött a köztéren társház építésre alkalmas helyet szemeljen ki. Ez megtörténvén II. Ferdinánd király alapító okmányt adott ki, melyben 1627-ben a Jézus-társaságnak javadalalmazásul a veszprémvölgyi apácák boldogságos Szűz Máriáról címzett apátságát adományozta ennek Körmenten, Szombat-helyen és Pápán birt fekvő javaival. Ezen alapítványhoz járult 1627-ben néhány házhely; 1638-ban ugyanazon király a szt. Jakabról címzett lébenyi apátságot is a jesuitáknak adományozta.

Mindazáltal a jesuiták letelepítésének állandósítását leginkább biztosította 1634-ben gróf Széchenyi György akkoron veszprémi püspök, ki a Jézus-társaságának 50 ezer forintot ajándékozott; 1684-ben pedig mint kalocsai érsek nemes ifjak számára a jesuiták felügyelete alatt nevelvét is alapított Győrött, s erre azon 35 ezer forintnyi összeget szentelte, melylyel gróf Eszterházy Pál nádor neki tartozott (*Heven.* Gyűjt. V. k. 47. l. — Jesuit. Jaur. 1. cs. 1. és 15. sz. — 2. cs. 36. sz. — 31. cs. 8. és 9. sz. — 35. cs. 45. sz.).

A jesuiták által magában a városban s ennek területén szerzett birtokok közé tartozott 11 házhely, melyek 1642-ben a király helybenhagyásával a jesuitáknak átadattak, s a Szigetben létezett kertekkel együtt minden polgári teheről mentesítették (u. o. 24. cs. 32. és 94. sz.). 1649- és 1651-ben nyerték a győri jesuiták a Pataházán fekvő birtokrészeket (*Czech: Dipl. Com. Jaur. III. 150. és 166.*). 1662-ben kelt Gorup Ferenc püspök bevalló levele, melynélfogva Fehérmegyében fekvő Perkáta nevű birtokát —, tolnamegyei Tape faluját —, és Szent-Agata fehérmegyeyi pusztáját halála esetére lelke nyugalmaért a jesuitáknak ajándékozta, s egy évre reá e birtokok átadása is megtörtént. Ugyanazon évben kelt szintén Gorup püspök bevalló levele, melynél fogva Tengelicz, Fekete, Kájmád, Mede (Medina), Kápolna, Agárd, Genczhida, Jövégh, Bicza, Kajdács, Bikád és Apáthi, részint Fehér-, részint Tolnamegyében fekvő birtokai örökös birtoklási jogát a győri jesuitáknak adományozta. — 1663-ban Gorup püspök nekik ajándékozta Mosonymegyébe kebelezett Horvát-Kimle faluját. 1665-ben Tarczay János a Sövényháza helység határában birt öt illető birtokrészt (a majsorság negyedrészt) e társháznak adta; 1724-ben Salomváry János végrendeletében Balatonfő-Kajáron 7 egész telket hagyott (u. o. 1. cs.

---

*) Matusék a városi jegyzőkönyvbe vezetett végrehajtási jelentésre hivatkozva azt állítja, hogy Győrött már 1604-ben voltak jesuiták. — Szerk.

16. sz. 2. §. — 2. cs. 17. és 26. sz. — 22. cs. 1. sz. 4. §. — 24. cs. 2. sz. — N. R. A. 955. cs. 53. sz.).

Ezen kívül a győri jesuiták időjártával más fekvő javak birtokába is jutottak (u. o. 8. cs. 15. és 29. sz. — 25. cs. 1—4. sz.); szőlőjük is több helyütt volt; u. i. 1670-ben Sennyei István veszprémi püspök nekik ajándékozta a Nyul falu szőlőhegyén birt szőlőjét; 1671-ben gróf Eszterházy Ferenc és neje nekik adományozták Ménfő pusztá szőlőhegyén birt 3 szőlőjüket (u. o. 1. cs. 3. 6. sz.). Pénzadományozást tettek: Gorup püspök, Eder Tóbiás, Faber Ulrik és Mikner József.

A Jézus-társaságnak 1774-ben végrehajtott felosztatása után a társház bérházzá alakíttatván, később a győri püspök-megye papnövéndékei elhelyezésére engedtetett át, majd nyilvános táncteremül és színi előadásokra használtatott; végre 1802-ben a sz. Benedek-rendnek adott át a sz. Ignácról címzett egyházzal együtt; mindkettő maig is e rendnek birtokában van.

A Jézus-társaság győri társháza igazgatóinak névsorát 1634—1771-ig l. Rupp id. művében I. 434.

Sz. Benedekrendűek.

A pannonhalmi sz. Benedek-rend egész a mult században (1786) történt felosztatásáig birta Győrött a főtéren azon házat, mely a városház szomszédságában áll, s melyet a XVII. század vége felé saját pénzén szerzett. Itt székeltek a pannonhalmi főapátok, miért is e ház manap is „apát“-ház néven ismeretes (l. 432. lapon). De csakis a rend főnöke lakott Győrött; egyes tagok működtek ugyan a XVII. és XVIII. században mint tanárok a püspöki papnöveldeben, de székházzal nem birtak. A rend 1802-ben történt visszaállítatásakor székházul a főtéren álló jesuita-collegiumot nyerte a hozzáépített sz. Ignác-templommal és az ehhez kapcsolt gymnasiumi épülettel együtt.

A sz. Benedek-rendűek működésüket főgymnásiummal nyitották meg, melyet utóbb bölcészeti tanfolyammal bővítettek, 1850 óta pedig mint 8 osztályu főgymnásiumot látják el tanárokkal (l. 218. lapon). Az úgynevezett „apátházat“ 1816-ban felsőbb adományozás folytán a győri káptalan nyerte; jelenleg a kisebb papnöveldének szolgál helyiségül (l. 217. lapon).

A sarutlan karmelhegyi szerzetesek.

A sarutlan karmeliták győri társháza gróf Széchenyi Pál kalocsai érsek és Dvornikovich Mihály váci püspök bőkezűségéből keletkezett

(*Thuróczy László*, 167. l.). Ugyanis már Szelepcsényi György esztergomi érsek 50 ezer forintot hagyományozott egy — Magyarországon alapítandó sarutlan karmelita zárda építésére; de utóda gr. Kollonich Lipót bíbornok ez összeget két részre osztotta, hogy belőle Győrött és Szakolcán telepíttessenek le a karmeliták. Ebből és Széchenyi Pálnak említett adományából épült 1714—1724-ig a Rába partján a terjedelmes karmelita zárda templomával együtt *) (*Szentiványi*: Dissert. Paralip. Rer. Memorab. Hung. 196. l.).

E társház javadalmazását illetőleg csak annyit tudunk, hogy Pozsonyban Frank Jánosnak és Rutkay Zsuzsánna nejének házat birta, melyet ezek Dvornikovich Mihály váci püspöknek a tőle kölcsön vett 8 ezer forint biztosítékaul zálogba adtak, ez pedig a győri karmelitának adományozott hetenkint Istennek följánlandó két szent misére. E ház 1701-ben adatott át sz. Pálról nevezett Godofréd perjelnek, de előbbi birtokosának — Franknak halála után a királyi ügyész azt elfoglalván, a karmeliták 1707-ben e házat maguknak visszaadni kérték.

Sz. Ferenc-rendüek.

A Mária-tartományhoz tartozott sz. ferenc-rendi szerzetesek sz. Erzsébetről címzett kolostorát és egyházát győri polgárok építtették, s e kolostor hajdan a külvárosban (majorokban) a János-lovagok társháza közelében állott; de mely évben épült, az ki nem nyomozható; hogy azonban igen régi volt, abból is kitetszik, mivel omladozó félben levén, sienai János — Erzsébet királyné gyóntatójának törekvései folytán 1301-ben helyreállíttatott; **) 1555-ben pedig ismét mint elpusztult kolostor fordul elő a Mária-tartomány irataiban; végre 1618-ban a mai megyeház helyén épült sz. ferenc-rendi kolostor fölépítésére a tatai javak négy évi bérletéből 250 forint utalványoztatott.

Ezen kívül a sz. ferenc-rendi szerzeteseknek Győr-Sziget faluban is volt székházuk, mely azonban királyi jóváhagyás nélkül építtetvén, nemsokára meg lőn szüntetve, a belső társházat pedig II. József császár szüntette meg (N R. A. 994. cs. 10. sz. — Schemat. Cleri Divec. Jaur. 1869. 110. l. — Schemat. Ord. 1851. 17. 64. 67. 71. 91. II. — *Czech. Dipl. Com. Jaur. MM. SS. III. 345. l.*).

*) L. „Győrváros nevezetesebb épületei“ 433, 434. lapon. — Szerk.

**) L. „Győrváros nevezetesebb épületei“ 435. lapon. — Szerk.

Dömések.

A sz. domonkos-rendi atyák társházzal birtak Győrött, és ez volt a még sz. Domonkos életében Magyarországra telepített dömések legelső zárdája hazánkban. Ugyanis a magyar származásu és közhiedelem szerint a Hédervári esaládból eredt Pál atya Bolognában a szerzetbe lépén, s a bolognai egyetemen egyházjog-tudorrá avattatván, Membrons (Boriz) kun fejedelmet több ezer alattvalójával együtt megtértette, s Győrött 1221-ben zárdát alapított szerzetes társai számára (*Kachelmann*: *Geschichte der ungarischen Bergstädte*, III. B.).

Hol állott e társház? biztosan meghatározni már most nem lehet, hacsak a várfalak szétbontása közben fölfedezett templom nyomai nem mondhatók a régi dömés-templom maradványainak. *)

E győri társház hírére igen emelte az 1336-ban szent élet hírében meghalt Demeter bán fia: Móric és ennek testvér öccse Károly, kik mindketten a Csáki nemzetségből származván, a győri dömés társházban működtek mint egyszerű szerzetesek, Isten dicsőségére és ember-társaik lelki üdvére.

E kolostor elpusztulásáról az írók mindannyian hallgatnak (*Thuróczy László*, 171. l. — *Ferrari*, 521. l. — *M. Sion*. I. 793. l. — *Schem. Cleri Dioec. Jaur.* — *Szentek élete, Zsihovics Ferenc*, II. rész, 242. és 243. l.).

Camillánusok.

A nádor-város plebániája és temploma egykor a camillánusok zárdája és egyháza volt. A Rómából Győrbe telepített szerzetesek betegápolással foglalkoztak, miért is „beteg szolgák”-nak, vagy a „jó halál atyái”-nak is neveztettek. II. József császár megszüntetvén 1784-ben ezen Magyarországon egyetlen camillánus szerzetes házat, — székháza plebánia-lakká alakíttatott. **)

Orsolya-szüzek.

Győr belváros területén van az Orsolya-szüzeknek sz. Annáról címzett temploma és zárdája. Ezen apácákat 1726-ban Neupauer Anna győri polgár özvegye telepítette a városba leánykák nevelésére és oktatására, és számukra kellő alapítványt tett (*Thuróczy László*, 167. l.).

*) Méry Etel a dömések templomát — tehát zárdáját is a mai Stadel- vagy Kozics-ház helyére teszi; l. 434. lapon. — Szerk.

**) Lásd: 434. lapon. — Szerk.

E zárdáról — melynek temploma a győri püspökök, káptalan és hivek kegyes adományaiból épült, — egyéb adat hiányában csak azt jegyezhetjük fel, hogy e zárdának 1736-ban XII. Kelemen pápa sz. Orsolya vértanu szűz évnapjára teljes bucsut engedélyezett (Act. Jesuit. Jaurin. 33. cs. 6. sz.); 1758-ban pedig özvegy Oneil Judit Antónia grófné (szül. Maholányi b.) ezer forintról szóló alapítvány-levelet adott, melynek kamatjából évenként szalézi sz. Ferenc napján énekes szent misét tartoznak Istennek följánni (Ecel. Cam. 58. cs. 35. sz.).

Sz. Vince leányai.

Simor János mint győri püspök 1862-ben Győr-Szigetben a „szeretett testvéreinek“, másként „Sz. Vince leányainak“, „irgalmas szűzeknek“ vagy „szürke nénikéknek“ zárdát építtetett, melyhez templomot és kórházat is csatolt. *)

Mórichidai prémontréi prépostság.

Mórichidán sz. Jakab tiszteletére e prépostságot Móric mester nyitramegyei főispán és országbíró alapította öcsésével Márk gróffal. Az okiratokban „rábai monostor és egyház“, vagy „Árpás rév“, „Árpás ér“ és „rábai Árpás“ neveken is előfordul.

Az 1251-ben kelt alapítvány-levélben Móric gróf e monostornak több fekvő javakat adott, egyebek közt Kapi helységet, szántó földeket, erdőket, malmokat, szőlőket, a Rába vizén hídvámot, Téthen és Pokon szántóföldeket, Baráth-Sokoróban szőlőt stb. Miután pedig ez adományozásnak megvizsgálására kiküldött Favus pannonhalmi apát csakugyan úgy találta, hogy mindezen birtokok átadattak a prépostságnak, azt IV. Béla király 1263-ban megerősítette (*Fejér Gy.*: C. D. IV. 2. 85. és 3. 122.).

1403-ban Miklós — Mórichidai János bán fia — a monostornak, melyben őseinek hamvai nyugvának, egy — Mórichida fölött feküdt majorságot ajándékozott, oly kikötéssel, hogy ez benépesítettén, Szent-Jakab falvának neveztesse (Czech: Dipl. Cam. Jaur. MM. SS. I. k. 297.). A hídvám miatt több éven át tartó pör folyt a bakonybéli apát és a mórichidai prépost közt. 1464-ben a mórichidai prépost törvényesen letiltatott Árpás falu földjeinek lefoglalásától, minthogy azon falu szent István első király adományozásánál fogva sz. Mórictól címzett bakony-

*) Leírását lásd: 350. lapon. — Szerk.

béli egyházra szállott (*Rómer: Győri füzet. III. 31 — 54. I. Czinár: II. 47. és 48. l. — Diplom. Kovacsics. II, k. 414. l.*).

A móríchidai prépostság az 1436., 1438. és 1563-ban kelt okmányok tanúsága szerint (*Czech kézirati jegyzéke a M. Akad.*) a csornai prépostságtól függött; szerzetesei a XVI. század közepén elszéledvén, az általuk üresen hagyott monostorban ugyanazon rendbeli apácák telepedtek le. De e prémontrei apácák is Zólyomi Margit főnöknőjük kormányja alatt 1553-ban a törökök gyakori betörései miatt a sz. Lambertről címzett prémontréi apácákhoz menekültek az erőddel birt Somlyó-Vásárhelyre; midőn pedig a törökök 1594-ben Győrt ostrommal bevették, itt sem lévén biztosságban, a somlyó-vásárhelyiekkel együtt Nagy-Szombatba menekültek az ottani sz. Klára rendi apácákhoz, mire ezeknek 1601-ben a somlyó-vásárhelyi apácák javai adományoztattak; az üresen maradt móríchidai monostor pedig lassankint romba dőlt. Azonban az 1633-dik évi úrbér-jegyzetek szerint később a móríchidai monostor fekvő birtokai is visszaadattak (*Czech: Dipl. Cottus Jaur. MM. SS. I. 332. l. és III. 331. l. — Schem. Cler. Jaur. 1845. 77. 78. l.*.)*)

A győri két protest. egyház története. **)

Karsay Sándortól és Liszkay Józseftől.

A győri két protest. egyház a reformatió után következő évtizedekben alakult, a várőrségi katonaságban találván a protestantismus egyik fő támaszát; a protest. rész már akkor külön lelkésszszel birt. Az első evang. lelkész Rueber volt.

Hiteles történeti adatok szerint a protestánsoknak 1567-ben már a belvárosban három lelkészük volt. A XVI. század végén az evangélikusok a belvárosból kiűzetvén, 1600-ban az új-városban egyházi célokra egy telket vettek. 1613-ban mindkét prot. felekezet Pataházán Alsoki Márton birtokát vette meg, s erre közösen templomot épített. 1618-ban megyei határozat Pataházáról Gönczi Miklós protest. lelkészt kitiltotta, de a várőrség pártfogása alá vette őt, s 1647-ig a két protest. fél istentiszteletét Pataházán tartotta.

Ezen évben a visszanyert szabad vallás-gyakorlat alapján a belvárosba ismét beköltöztek, s a két protest. fél ott közösen egy házat vett, és ebben lelkészei számára egyenlő, de különvált lakást készített;

*) A prépostság egyéb viszonyait lásd „Móríchidánál“ 568. lapon. — Szerk.

**) Nagy Endre és Matusék jegyzetei nyomán.

az istentisztelet tartásának idejét pedig szerződésileg szintén közösen állapította meg. Közreműködtek e szerződés létrejöttére, vagy legalább szentesíték azt — az országgyűlés protest. követei, kik még azon év július havában Botka Ferenc veszprém-megyei és Vitnyédi István soprony-városi követtársaikat a célból küldötték, hogy az evang. és reform. hívek közt támadt viszályt megszüntessék. Mi sikerült is oly egyezmény létrehozásával, melyben a lelkészek teendői, a pataházi közös birtok kezelése és az istentiszteletre vonatkozó szabályok állapítottak meg, szigorú büntetést szabván azokra, kik az egyezmény bármely pontját megszegik. Dacára a szigorú rendszabálynak az egykori testvéries viszony lazulni és az egység ernyedni kezdett, sőt a békétlenség kiújultával a szakadás is bekövetkezett 1662, vagy 1670 körül, a midőn Sulye Istvánt találjuk mint az önálló reform. egyház lelkészét.

1671 körül a belvárosból ismét kizavartattak. Az 1681-ik évi 25- és 26-ik törv. cikk alapján szabad vallásgyakorlatukat újra visszanyerték, és 1683-ban az akkori várparancsnok a protest. lelkészeket maga vezette be a várba, de a török visszavonultával Győr vára is felszabadulván, mind a két prot. fél fegyveres erővel üzetett ki a belvárosból; ugyanakkor a nép által egyházi épületei feldulattak, — minden kárpótlás nélkül.

Ekkor az evangélikusok még 1600-ban egyházi célokra megvett új-városi telköket több szomszédos ház megvételével bővítették, s arra 1705-ben templomot, iskolákat, lelkész- és tanító-lakokat építettek.

A reformatusok pedig mostani helyiségek tőszomszédságában vettek telket, s erre templomot és iskolát építettek, mely templom 1713-ban leégett, míg az evangélikusok épületei 1725-ban márc. 7-én égtek le.

E csapások súlyát növelték a több oldalról jött bántalmak; így lelkészeik belvárosi betegek látogatásában s halottjaik ünnepélyes eltemetésében gátoltattak, iskoláik törvényellenes bezáratása megkíséretett, egyházi vagyonuk: a templom és iskolák, lelkész- és tanító-lakok 1647-ik évi 8. t. c. ellenére különféle adóval terheltettek, sat. 1749-ben kelt helytartósági rendelet pedig ugyanezeket bezáratta s vallásgyakorlatukat a belvárosban teljesen beszüntette.

Ezután többször küldöttségek jártak Bécsbe és Pozsonyba a vallásszabadság visszanyerhetése végett, — de sikertelenül. Az evangélikusok tehát Fel-Pécre és Téthre kényszerültek templomba járni. A szegényebbek számára a gyülekezet vasárnaponként külön bérkocsit fogadott. A gyermekek szintén Fel-Pécre jártak iskolába. Ez okból a gyülekezet ott egy külön candidátust is tartott egy ideig a tanítók

kisegítésére és a végből, hogy a német fukkal cathechizatiókat tartson; ily szolgálatokra Fel-Pécen és Téthén azon ifjak is köteleztettek, kik a gyülekezetnél letett alapítványokból akadémiai segélyben részesültek.

A gyülekezet könyvtára is részben Fel-Pécre, részben Téthre szállítottatott őrizet végett. A gyülekezet ingatlan vagyona u. m. szántóföldjei, hagyományozott házai, szőlei egyes gyülekezeti tagok nevére voltak írva. A templom ingóságai, u. m. urvacsorai edények, terítők, gyertyatartók szintén egyes hiveknél voltak letéteményezve.

A reform. egyház presbyteriuma szintén gondoskodott hiveinek lelki táplálékáról, és pedig úgy, hogy a szomszéd szemerei egyházban működött lelkész és tanító díjazásához évenként jelentékeny összeggel járulván, ezeknek szolgálatát vette igénybe; ugyanoda vitte a sacramentumok kiszolgáltatásához szükséges edényeit és egyéb kincseit; gymnásiuma könyvtárát pedig őrizet végett a nagy-körösi iskola igazgatóságának küldötte el, kíséző levelében ünnepélyesen kijelentvén, hogy kedvezőbb napok beálltával azt ismét visszakövetelendi.

Időközben a szabad vallásgyakorlat visszanyerhetése végett megmegújítottak a folyamodások, de minden siker nélkül.

1771-ben a protestansoktól elvett egyházi épületek eladatása rendeltetvén el, a reformatusok épületeit Mullárcz Henrik orvos és neje vették meg, s helyére a szt. Háromságról címzett — maig is fennálló kórházat alapították. *)

Az evangélikusok épületei ez alkalommal bezárattak, utóbb elpusztultak, s érettök kárpótlást csak az 1784-ben kelt kir. rendelet folytán kaptak. Ezeknek helyén épült 1841-ben a mai újvárosi kath. plebánia-templom.

1781-ben a szabad vallásgyakorlat megadatván, az evangélikusok két lelkészt hívtak, kiknek egyike Ráth Mátvás pozsonyi lelkész és az első magyar hirlap szerkesztője volt.

1782-ben a türelmi parancs kihirdettétvén, újra megalakultak a gyülekezetek. Az evangélikusok templomépítési engedélyt csak egy évvel később nyertek, addig Újvárosban Róth András udvarán építettek ideiglenes fa-templomot, mely 1783-ban már készen állott. Ugyanazon évben a magyarok újvárosban —, a németek pedig a belvárosban építendő templomuk rajzait terjesztették fel. Azonban eladó lévén a Rába és Rábca parton levő várcserődítési terület, ezt az evangélikusok megvették, s e vételöket 1784-ben ő felsége is megerősítette.

*) Lásd „Kórházak“-nál 348. lapon. — Szerk.

E posványos telket nagy költséggel feltöltötték, s itt tették le 1784. jun. 1-én maig is fennálló templomuk alapkövét, mely 1785-ik évi advent első vasárnapján felszenteltetett, miután nov. 25-én a Róth András udvarán állott ideiglenes fa-templom szétbontatott. Mindennek emlékéét a templom közéapajtaja fölött látható felirat őrzi.

Ugyanezen telken épültek a paplakok és iskolák, majd később a tanítólakok.

1783-ban az evang. egyház 2354 —, a ref. egyház pedig 577 lélek-ből állott.

A reform. egyház a türelmi parancs védpaizsa alatt szintén az alakulás gondjaival kezdett foglalkozni. S mivel a fejedelmi parancsban az egyház alakítása 100 család létezésétől tétetett függővé: a városi tanácshoz ez ügyben egy vizsgáló bizottmány kiküldetéseért folyamodott. E bizottmány 100 házbirtokos család kimutatását követelte, a mi teljesíthető nem levén, a reform. egyház a megalakulásra képtelennek nyilvánított. De felsőbb hely a bizottmány véleményét elvetvén, jogosultságot nyert az egyház arra, hogy — ha elégséges eszközökkel rendelkezik, — imaházat építhet, lelkészt és tanítót hívhat. Az eszközök elégségét szintén kétségbe vonta a városi hatóság; de e nehézség a készpénz, kötelezők, és az építési terv felmutatása által azonnal eloszolván, a cél kiviteléhez még csupán a helyiség hiányzott. Folyamodott tehát a gyülekezet ismét a városi hatósághoz ily helyiség kijeleléséért; a hatóság által a kijelelt helyiséget azonban el nem fogadhatván, 1783-ban az Ujvárosban Matkovics család által birt „vörös ökör“-höz címzett fogadót vásárolta meg, s ebben a lelkészi és tanítói hivatalokat elhelyezvén, keleti oldalán imaházat rögtönzött, melyet 1784. dec. 14-én ünnepélyesen felavattatván — közhasználatra megnyitott.

A türelmi parancs felhatalmazta a protestans egyházat lelkész és tanító tartásra s így arra is, hogy egyházi cselekvényeit függetlenül végezhesse. 1784- és 1785-ben mégis a kormányhoz kellett folyamodnia, hogy hiveinek kereszttelését, esketését és eltemetését kizárólag saját lelkészei végezhessek; 1786-ban pedig iskolatartási jogának szentesítését kérte; folyamodványai mind kedvező eredménnyel arattak.

1789-ben a templom keleti oldalán a kir. kamara emelte saját épületét, mi ellen haszontalanul tiltakozott a gyülekezet a városi és megyei hatóságnál úgy mint a kamarai igazgatónál. Végre a fejedelmhez nyújtotta be panaszát, ki azonban előbb sírba szállt, mintsem a bajt orvosolhatta volna.

Az 1790-ik évi vallástörvény új korszakot idézett elő a protestans egyház életében, s mi a multban csak vágy, remény és óhaj volt, az

most teljesülni kezdett. A protestáns kézművesek mesterekké lehettek, céhekbe léphettek. A birtokszerzés nem köttetett többé a kath. lelkész számára teljesítendő fizetési kötelezettséghez. Révfaluban és Szigetben a temetkezési jog a protestánsok részére kedvezőleg döntetett el. Beléphettek a protestánsok a városi tisztviselők sorába is.

1802, márc. 20-án hirdettetett ki Győrött a türelmi parancs. Legujabban lón kivá — és pedig a kath. képviselők közreműködésével, — protestáns egyházaiknak a városi közpénztárból lélekszám szerint való aránylagos segélyezése, sat.

E kedvező körülmények folytán a protestáns egyházak számban úgy mint erőben egyaránt gyarapodtak. Ennek köszönhető, hogy a reformáltak roskatag lelkész-lakuk helyett 1863-ban újat építhettek, a mi különben a többi hitfelekezetek áldozatkészségéről és testvéries vonzalmáról is tanuskodik. *)

A győri izraelita hitközség története.

Wotticz Károlytól.

A győrvárosi és megyei zsidóság régibb viszonyait illetőleg osztozott a zsidók országszerte közös sorsában; nevezetesen régi törvények tiltják a zsidóknak városokban való letelepedését; ez tehát Győrvárosra nézve is állott; csakis a vásári alkalmak voltak azok, mikor bejönniök szabad volt; a város helyett kezdet óta a megyére voltak utalva, különösen Győr-Sziget község volt az, mely főleg a városhoz közel fekvése miatt szívesen keresett letelepedési hely volt rájuk nézve.

Mily szigorúak voltak a régibb törvények, világosan mutatja azt egy történeti példa, midőn Montecuccoli tábornok 1669, márc. 3-án a városba lassankint beszivárgott zsidókat innen kitiltotta, s a vármegyét figyelmeztette, hogy azt jövőre tűrni nem fogja, és a zsidóknak vásáron kívül a városba belépést meg nem engedi.

De utóbb is — midőn a törvények szelleme más irányban már enyhülni kezdett, — csupán a zsidók nem részesültek a törvény részéről semmi védelemben. Sőt voltak egyenesen ellenök intézett rendeletek;

---

*) A protestánsok viszonyait illetőleg a megyében utalunk „a megye helytörténetében” felhozott adatokra, névszerint a következő helységeknél: Hédervár, Kapi, Patas, Pataház, Szap, Böny, Mindszent, Ság, Tááp-Szt.-Miklós, Baboth, Gyarmath, K.-Baráth, Gyömöre, Kajár, Malomsok, Mórchida, Péc, Rába-Szt.-Mihály, Szemere.

így az 1725, július 9-én kelt nádori levél — mely a zsidók összeíratását rendelte el, — figyelmeztette a vármegyét, hogy ha már őket kiűzni nem lehet, legalább szaporodásukat gátolja meg. Igaz, hogy néha az ily rendeleteknek különös viszonyok, vagy itt-ott a kor fogalmainak alakulása nem igen jártak kezére; például az idézett alkalommal a várparancsnokság állott ellent a nádori rendeletnek, talán nem annyira emberbaráti érzelemből, mint hatalmi féltékenységből, a mennyiben kijelentette, miszerint a zsidók az ő külön hatósága alá tartoznak.

Végre az újabb törvények fokozatosan enyhítették a zsidók sorsát, kik mindinkább több jogot nyertek, míg utóbb teljesen egyenjogu polgárai lettek a hazának.

Mint szaporodott Győrvárosában és a megyében a zsidóság, — azt legjobban kitüntethetjük, ha három népszámlálást hasonlítunk össze, u. m. az 1773-, 1857- és végre a legutóbbi 1870-ik évi népszámlálásokat (Dr. Persz Adolf összeállítása szerint):

É v	L é l e k s z á m			I z r a e l i t a		
	városban	megyében	összesen	városban	megyében	összesen
1773	—	36145	36145	—	424	424
1857	15746	73532	89278	681	3342	4023
1877	20035	83602	103637	1729	3622	5351

E táblázatból kitűnik, hogy míg 1773-ban a zsidók száma a megyében a népességnek csak 1·17%-át képezte, vagyis minden 85·24 lélekre esett egy zsidó; — már az 1857-ik évi népszámlálás eredménye szerint a városban a zsidóság létszáma a népességnek 4·32%-át képezte, vagyis minden 23·12 lélekre egy zsidó került; összesen 89278 lakosból a város és megye összes népességének pedig 4·05%-át tette, vagyis minden 24·67 lélekre egy zsidó került; a mi egyszermind azt mutatja, hogy már ekkor a megyéből jobban a városba húzódtak, hol könnyebben vélték feltalálni főkeresetöket — a kereskedést. Végre az 1870-ik évi népszámlálás nagymérvű gyarapodást mutat; — ugyanis ekkor már a város népességének 8·63%-át képezték, vagyis minden 11·58 lakosra egy zsidó esett, a megye népességének pedig 4·33%-át tették, vagyis itt minden 23·08 lakosra egy zsidó esett, mi azt mutatja, hogy a szaporodás csakis

a városban kiválóan nagy, míg a megyére nézve az kevésbé mondható; végre ha a várost és a megyét együttvéve vesszük tekintetbe, úgy az egész népességnek 5·16%-át teszik, vagyis minden 19·36 lélekre egy zsidó esik.

A győri és győr-szigeti egyesült izr. hitközség multjára vonatkozólag igen kevés adat volt fellelhető. Egyebek közt érdekes a szigeti hitközség által a győri püspökséggel — mint földesurasággal 1791-ben kötött azon szerződés, mely 30 családnak Győr-Szigetben lakási jogot biztosít, ezeket a püspökség védelme alá veszi, nekik imaházat, temetőt és szabad kereskedést engedélyez; tiltva van a zsidóknak a püspökség beleegyezése nélkül az említett 30 családon túl számukat szaporítani, idegen zsidókat befogadni és 3 napon túl maguknál tartani; a zsidók külön birót nyernek, ki a maguk közt vagy zsidó és keresztény közt támadt kisebb ügyeket elintézi; mindezen engedményekért a hitközség évenként 200 frtot fizet a püspökségnek. E szerződés csak 6 évre szólt, de 1797-ben a következő 6 évre lőn megújítva.

Érdekes továbbá ezzel kapcsolatban azon emlékirat, mely a győr-ujvárosi új templomnak 1870, szept. 15-én történt zárkó letételénél a zárkó üregébe helyeztetett.

Ide iktatjuk ezen okmány néhány pontját:

„A Győr-Szigetben lakó zsidók a XVIII. században községgé alakulván, ez az 1840-ik évi 19. t. c. életbeléptetéséig szerződések mellett a földesuraság oltalma alatt állt, és ez idő alatt mindazon községi intézményeket életbe léptette, melyeket községi létele és tagjai számának folytonos szaporodása szükségessé tett; így imaházat 1795-ben építette.“

„A szabad lakási engedélynek országgyűlési törvényesítése után rövid idővel zsidók már Győrvárosában is kezdtek megtelepedni, és ezek 1843-ban külön községgé tömörültek, mely község az 1851-ik év június 18-ik napjáig fennállván, e napon a győr-szigeti izraelita hitközséggel szorosan egyesült.“

„Ezen egyesült hitközség az ifjúság oktatására szánt iskolákat részben, — úgy a város területén lakó tagjai számára az imaházat bérelt helyiségekben tartotta, — míglen a kor kívánalmai szerint való célszerű iskolai helyiségek iránt élnékült szükségérzet és a községi tagoknak, — főkép a város területén tapasztalt szaporodása egy iskola- és templom-épület emelésének eszméjét csakhamar érlelésre hozta.“

„A községi képviselőlet kebelében 1868-ban hozott határozat következtében a telek, melyen ezen épületcsoport áll, Győrváros hatóságától megvételvén, a községi tagoknak gazdag adakozások, kamat nélkül való kölcsönnyújtások és a jegyzett templomszékeknek előre megfizetése

által tettlegessített áldozatkészsége, egyetemben a hitközség pénzkészleteivel és a győri takarékpénztárból nyert tetemesebb kölcsönnel, — az építkezés mihamarábbi megkezdését lehetségessítette.“

„Az építési tervekre pályázat nyittatván, az első díjban az részesített, melyet Benkő Károly budai építész készített, és ezen terv nemely csekély módosításokkal el is fogadtatott.“

„Az építésnek keresztülvitele Fräenkl Vilmos bécsi építészre, mint vállalkozóra bízván, az építés 1868, nov. 9-ik napján megkezdett, míg az 1869-ik évi okt. 15-én az iskolai épületek ünnepélyes módon a használatnak átadattak, a templom építése pedig és felszerelése a mai ünnepélyes zárkó lefektetés által nyeri befejezését.“

„Az összes építés a hitközségnek 160 ezer o. é. frtnyi költségébe került, melynek előszerzése és egyáltalán az építkezés előmozdítása körül főérdemeket szerzett magának a hitközségi előljáróság.“

Adatok a megyében született vagy működött közsereplésű férfiak életrajzához. *)

Dr. Rösler Istvántól.

Vizsgálni népek, nemzetek szellemtevékenységét, — szólani azok szellemterményeiről: a történelemnek tán leghálásabb feladata, legmegnyugtatóbb része. Megőrizni azoknak emlékét, kik mint a tudomány és művészet avatottjai, vagy az anyagi érdekek előharcosai szóval és tettel, tollal vagy karddal munkálnak a nemzeti tökélyesedés, a cultura épületén: öntisztelő kötelesség.

Ily gondolatok között adjuk át a jelen életrajz-gyűjteményt, helyesebben: vázlatot, adalékul irodalom- s cultur-történetünkhöz.

Adatainkat három csoportba foglaljuk; elősoroljuk u. i. 1. azokat, kik megyénkben születtek; 2. kik megyénkben működván irodalmi, művészeti, tudományos vagy egyéb társadalmi téren nyertek nevet; s végre 3. kik mint tanulók Győrött nyerték kiképeztetésöket.

I. A megye szülöttéi.

Abday Asztrik, bencés tanár, sz. Győrött 1842, munkája: „*Εισφορά*“.

Ács Mihály, ág. v. hitszónok, szül. Győrött, föllépett 1669. Több munkát írt; egyebek között: „Boldog halálnak szekere.“ Argent. 1700.

*) K u t f ö k : *Ferenczy J.* és *Danielik J.* „Magyar Irók“ Pest, 1856/8. *Hrabovszky György*: „Györmegyei Irók“ stb. „Tud. Gyűjtemény.“ 1820. III. k. *Fejér*: „Nagy Győr Jelességei.“ „Tud. Gy.“ 1820. IV. — továbbá a szövegben id. helyek és

Ács Mihály, az előbbinek fia, a XVIII. század elején a győri ev. gymnásium rectora, föllép. 1700. Egyik műve: „Magyar theologia avagy az igaz és idvességes hitről való tudomány. Kiadatott Aács Mihál a Bártfai Gymnasium Rectora által.“ 1709.

Ambshell Antal, pozsonyi kanonok. Irodalmi téren fellépett 1779.

Badó János, költő, szül. Sz.-Mártonban 1623 körül. „Historia a tékozló fiúról.“ Kolozsvár, 1635.

Balog Sándor, győri kanonok, föllép. 1780. † 1810.

Bedeő Pál, esztergomi érsek-megyei áldozár, Leonhardt imakönyveinek magyarítója, tankönyvek szerzője, sz. Ásványon 1805.

Bernát József, kármelhegyi szerzetes tanár, szül. 1729. † 1756.

Biró Dávid, kegyesrendi áldozár, föll. 1770.

Boczor Pál.

Csapó József, orvostudor, sz. 1736. † 1799. Első műve: „Disquisitio de praesentia liquidi nervei in musculo.“ Argent. 1756.

Csepi József, föll. 1775.

Csereti Mihály, nemeskéri predicator és senior, föll. 1693. † 1743.

Csukássi (Hechtl) József, az orsz. iparos-szövetség „Heti Posta“-jának szerkesztője, szül. 1841. Először a „Protest. egyházi Lapok“, majd több politikai, szépirodalmi stb. lap munkatársa, illetőleg szerkesztője. Longfellow: „Hiawathá“-ja szintén tőle sajtó alatt.

Csukássiné Zmeskál Aranka, a szépirodalom buzgó munkatársa. Fordít regényeket a „P. Napló“ számára; ír tárcákat a „Fővárosi Lapok“-ba stb.

Czech János, akadémiai tag, történész, régész, sz. 1798, jun. 20. † 1854. nov. 1. Többrendbeli dolgozatai, pl.: „Győrvármegye hajdani nemes Familiáinak emlékezetök.“ Győr, 1819. — leginkább városunk és vidéke történetét érdeklik.

Dalnoki Róza művésznő, szül. Győrött.

Dallos Miklós, győri püspök, Pázmány politikájának híve, szül. Győrött. Atyja: örkenyi D. János 1582. és 1587. a város bírása; anyja: Grebecsi Ilona, Győrmegye alispánjának leánya. D. Miklóssal először mint egri kanonokkal találkozunk; később az esztergomi főkáptalan tagja; 1619. pécsi püspök, 1621. váci, 1623. május 5. győri püspök és Győrmegye főispánja. 1629-ben a győri papnövelde alapját megvetvén, † 1630. márc. 24. (Bőv. s egyszersmind politikai és diplomatiai szerep-

---

szóbeli közlések. Az összeállításra nézve csak annyit, miszerint az egyes életrajzok terjedelmét a hely szűkétől s azon valószínűségtől tettük függővé, vajjon mennyire lehetnek az adatok ugys közismeretűek és mennyire nem? — másrészt pedig azon ténnytől, vajjon az illető életrajzok megjelentek-e már nyomtatásban, vagy nem?

lésére vonatkozólag (1618—1626) I. Frankl V. és Ráth Károly: Dallos Miklós stb., Esztergom, 1867.) — Megemlíttük mindjárt e helyütt, hogy Miklós fivére: *János*, 1611. megyei esküdt volt, 1613. főbíró, 1626. jul. 30.— 1637. május 8. Győrmegye alispánja s az 1630. és 1634. évi országgyűléseken követte (L. u. o. l.).

Doslern Károly, r. orvos, föll. 1777.

Enesei *Enessey György*, Győrmegye táblabírája, föll. 1790. †1801., „Antiquitates et memorabilia Cottus Jaurinensis.“ 1790.

Feltinger István, győri kanonok, † 1844. (Megkülönböztetendő a hasonló nevű akad. tagtól.) Alkalmi sz. beszédei (sz. István kir. ünnepére Bécsben) 1817., (Budán) 1826. s 1833. jelentek meg; az első Bécsben, a két utóbbi Pesten (V. ö. „Magyar Sion“ VII. 10. f.).

Feniczy János (Fidicinis, a reformatio előtt Hegedűs család ivadéka), esztergomi áldozár, szül. 1811. jan. 14. Nyomatott művel még tanuló korában lépett föl: „Tisztelet-oltár Takács Bernardin névünnepe.“ 1826.

Ferenczy Jakab, bencés, az esztergomi főgymnásium kiérdemült igazgatója, szül. Pérett 1811. febr. 26. Tőle bírjuk a „Magyar Irodalom és Tudományosság Történeté“-t s részben a „Magyar Írók“ életrajzgyűjteményt. Irod. föllépése, úgy látszik, 1844-re tehető, a mely évben „Adalék honi nyelvünk és irodalmunk történetéhez“ c. kis művet tőn közzé Pozsonyban, mint az akademián a magyar nyelv és irodalom tanára.

Friesel Józ., János, r. orvos, föll. 1769.

Gebhardt Ferenc, orvostr., egyetemi tanár és akad. tag, szül. 1791. Munkálkodott 1824—30-ig, s ekkor figyelmet keltett. † 1869, okt. 27.

Gömöri Dávid, ifj., és *István*, r. orvosok, föll. 1765., illetőleg 1777. (Hrabovszky.)

Pálházi *Göncz Miklós*, ref. superintendentens, föll. 1619.

Halmi István, szoboszlói ref. predicator.

Heigel Ferenc, a theologia tanára.

Hencz Antal, építész, szül. Csikvándon, 1839, jan. 14. Iratai a „Győri Közlöny“ s más hazai lapok hasábjain jelentek meg.

Hima István, koltai ev. pred., sz. Bezin, föll. 1808.

Hollós (Friedrich) László, budai főreáltanodai tanár, a „Szabadkőművesi Figyelő“ szerk., sz. 1845, 1869. „Tollrajzok“ c. beszélygyűjteménye jelent meg, 1868. Stifter: „Abdias“-a. „A szabadkőművesség története“ sajtó alatt.

Hollósy Egyed, bencés, szül. Szent-Mártonban, 1728, jan. 24-én, † 1808, okt. 28-án. Egyebek között megjelent tőle „Halotti beszéd

gróf Barkóczy Borbála gróf Cziráky József özvegye felett.“ Soprony, 1772.

Horváth Endre, győrmegyei áldozár, akad. tag, az „Árpád“ nagy eposz költője, sz. Pázmádon, 1778, nov. 28., utóbb ugyanitt plebános, † 1839, márc. 7., föll. — hihetőleg — 1809. „A buzogányos vitéz magyarok“-kal. (Hrabovszky szerint föll. 1805.)

Horváth György, ily c. munkát tett közzé: „A természetnek és kegyelemnek Oskolája.“ Győr, 1765.

Hossik, védenyi plebános.

Hrabovszky Dávid, sz. Fel-Pécen, 1804, máj. 8. „Utazási rajzokat“ adott ki 2 részben Kassán, 1837.

Edvi Illés Pál, ev. lelkész, akad. tag, számos önálló mű és folyóiratokban megjelent dolgozat szerzője, sz. Rétiben 1793. föll. 1826.: „Vallástürelem példái a legujabb időkben.“ † 1871, jun. 22.

Karvassy (Karpf) Ágoston, jogtr., egyetemi tanár, akadémiai tag, sz. 1809, máj. 1. Első műve: „A politikai tudományok rendszeresen előadva.“ Győr, 1843.

Kautz Gusztáv, jogtr. győri jogakad. igazgató, sz. 1836, jan. 7., föll. 1860. Legujabb műve: „A m. büntetőjog és eljárás tankönyve.“ (A halálbüntetés ellen). Pest, 1873.

Kautz Gyula, jogtr., pesti egyetemi tanár és rector, akad. tag, 1865 óta Győrvárosa országgyűlési képviselője, szül. 1829, nov. 5. Irodalmi pályáját 1858. „Theorie und Geschichte der National Oekonomik“ nagybecsű művével kezdte meg. Azóta majd minden műve pályanyertes.

Király-Beke Vilma, Beke Márton győri orvos leánya, szül. 1805, ápr. 26. † éség következtében 1864, jan. 11. Kivált a virágkészítésben és himzésben mester, ritka otthonossággal birt a tudományok (természettud.) és művészet körében. Foglalkozott zenészetrel, egyszersmind zeneszerzéssel; festett; írt magyarul, németül; ezen kívül beszélt angolul, franciául és olaszul. Költeményei részben szétszórva lapokban, majd halála után kis könyomatu füzetkében jelentek meg „Poetische Wildniss“ c. alatt Pesten, 1864. „Olaszországi úti napló“-ja s egyebek kéziratban. (Böv. az id. f.)

Kisfaludy Károly, drámaírodalmunk megalapítója, szül. Téthén, 1788, febr. 6. † 1831, nov. 21.

Kovács Ágoston, sz. ferenc-rendi szerzetes, sz. 1747, ápr. 4., szent beszédeivel föll. 1803., † 1823, okt. 2.

Landovics István, jesuita, szül. 1635, aug. 24., † 1690, febr. 6. Sz. beszédei részben 1689-ben jelentek meg.

Le Gay-Barátiné művésznő, jelenleg Rio-Janeiroban, született Győrött.

Liedemann Józs. Zsigm. föll. 1771.

Liebenmayer Sándor, történelmi s arcképfestő, szül. 1839, jan. 23. Festeni — atyja útmutatása mellett, 14 éves korában kezdett. Kevéssel ezután a bécsi festészeti akadémia —, 16 éves korában Münchenben a híres Piloty tanítványa. E minőségben többször részesült kitüntetésben; a m. kir. helytartótanács két ízben művészeti ösztöndíjra érdemésíté. Föll. 1855. Pesten „Mózes“-sel; „I. Mária és anyja Erzsébet“ (Lajos sirjához menekülnek 1885.) hazai tárgyú művével, mely Károlyi György gr. tulajdonába ment, 1865-ben pedig a pesti képző-művészeti társ. jutalomképeül választatott; majd „Sz. Erzsébet“-tel, mely bajor kir. díjat nyert; 1868. Párisban „Mária Teréziá“-val, melyről Mazade K. francia műtész kiváló elismeréssel szólt a „Revue des deux Mondes“-ban. Ujabban „Imogen és Jachimo“ (Shakespeare: „Cymbeline“ 2. felv. 2. jelenet. V. ö. lipcei „Illustr. Ztg.“) cartonjával, az 1873. évi bécsi világtárlathoz pedig „angol Erzsébet“-tel (aláírja Stuart Mária halálos ítéletét) aratott tetszést. Mint arcképfestő két éve ő felségét a királyt arcképezte, stb.

Lövei Balázs, ev. pred. és consenior, föll. 1687.

Magyar Mihály, sz. 1820, szept. 6., 1842—45. az „Irodalmi Hirdető“ szerk.

Matkovich János, törvénytudó, föll. 1790.

Szemerei *Matkovich Pál*, ker. táblai elnök, föll. 1803.

Miskolczy Ferenc, orvos és városi tanácsnok, kézi könyvet írt: „Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai utitárs“, s ehhez csatolva: „Vocabularium lat.-ung.“ 1724.

Molnár János, jesuita, bélakuti apát, végül szepesi kanonok, szül. Csécsényben, 1728, jun. 13. † 1804. Vagy 10 latin s még több magyar munkát írt. Föll. 1753 körül.

Nagy András, mérnök, első ki Györmegyét fölvette s rézre metszette. (Hrab., Fejér.)

Nagy György, r. főorvos, sz. Öttevényen, föll. 1740.

Nagy István, sz.-lőrinci ev. pred. és superint., szül. Bezin, föll. 1790. † 1812. (Hrabovszky.)

Nagy János, egyházi rendű, föll. 1726.

Negyedes Pál, györm. áldozár, híres szónok, föll. 1800. Sz. beszédei 3—4 kötetben.

Németh Ádám, fel-péci ev. pred., szül. Bönyön, föllépett 1779. † 1795.

Németh Mihály, györm. áldozár, sz. Kis-Baráthon, 1751. † 1830, jul. 30. — „Keresztény Imádságok.“ Pozsony. 1787. stb.

Nogáll János, n.-váradai kanonok, sz. 1820, jun. 24. — 1843-ban a „Religio és Nevelés“ szerkesztőségének tagja. Munkái számosak.

Pichler József művész, sz. Győrött.

Pillich Ján. Nánd., r. főorvos, föll. 1748.

Raab Ferenc, főorvos, föll. 1756.

Nagy-megyeri *Rajts Péter*, sopronyi evang. magyar predikátor, föll. 1788.

Ráth Károly, akad. tag, a magyar diplomatika buvára, szül. 1829, febr. 20. † 1868, ápr. 12. Még mint tanuló bocsátá közre 1846-ban Győrvárosa rövid történetét a „Hazánk“-ban. (Bőveb. „Századok“ II. 5. f.)

Ráth Mátyás. Győrött ev. magyar hitszónok, az első magyar lap szerkesztője, sz. 1749, márc. 17. (Saját levele szerint Nagy Endrénél.) † 1810. — „Hirmondó“ 1780—82. Pozsony.

Ráth Pál, főorvos, föll. 1803.

Richter János, a nemzeti színház zeneigazgatója, az ismert zenekari hangversenyek rendezője, sz. 1842. Atyjának mint győrszékesegyházi karmesternek vezetése alatt kezdett zenészeti tanulmányait a bécsi conservatoriumban befejezván, ugyanott az opera zenekarában vadász-kürtös, majd Münchenben Wagner R. tanítványa, az udv. színház karnagya. Ez állásáról lemondván, Párisba távozott, tanulva s koronkint tudósításokat küldve a „Südd. Presse“-nek. Innen Brüsszelbe ment, — hol vele már mint a Wagner-féle zene terjesztőjével találkozunk, — s Brüsszélből Zürichbe mesteréhez, mignem (1870) meghívást vőn a nemz. színház egyik karnagyi állomására; jelenleg ugyanezen intézet zeneigazgatója. *) (Böv. „Ország-Világ.“ 1871. 49. sz.)

Róka János, diakovári kanonok, föll. 1775.

Salamon István, sz. Téthen, föll. 1729.

Sartorius János, nemes-csói ev. lelkész, föll. 1725. † 1756. (Hrabovszky szerint). „Az igaz idvesség útjára mutató lelki óra.“ Wittenberga, 1730. „Idvességre mutató órának IV. része.“ 1773. (Danielik sz.)

Sárváry Béla, kegyesrendi, majd eszterg. áldozár, sz. 1816, márc. 21. Már mint növendék több darabot közlött a „Rajzolatok“- és „Századunk“-ban.

---

*) Lásd „Zenészet“ 246. lapon, hol Richter még mint karnagy van fölemlítve; zeneigazgatóvá való előléptetése a közben töltött, míg művünk sajtó alatt állott.

Schedius Lajos, bölcs. tr., egyetemi tanár, akad. tag, stb. sz. 1768. † 1847, nov. 12. Művei magyar, latin, német nyelven jelentek meg. „Der dankbare Jüngling.“ Pozsony, 1782. Legnevezetesebb vállalata a „Zeitschrift von und für Ungarn“ című folyóirat, 6 kötetben. Pest, 1802—1804.

Sikor József, törvényszéki orvos, „Törvényszéki Orvostudomány.“ Pest, 1871.

Sikos István, 1810-től győri ev. pred., föll. 1796.

Sokk János, kir. udv. ügynök, föll. 1780.

Spindelhuber Ede, kegyesrendi, sz. Győr-Szigetben, 1816, jan. 26. † 1848, dec. 14. „Polgári építészet.“ 1846.

Szabó Benő, kir. járásbíró, jogtr. sz. 1822, jul. 12., írt „Magyar magánjog“-ot „A szepesi és erdélyi szászokorról“ — „Az oláhokról“.

Szabó József, jesuita, besztecebányai pleb. † 1801. Két gazdasági munkát írt: „De cultura peponum.“ Buda, 1790. „Váczi gabona.“ Vác, 1793. Ez utóbbit németre is lefordították.

Szarka János, sopronyi conrector, sz. Réthiben, föll. 1772. † 1786.

Szántó (Arator) István, jesuita, Báthory István lengyel kir. kedves embere, sz. 1541. Győrmegyében, † 1612. Magyarul sokat írt; de nyomtatásban csak „Katekismus“-a és az „Ó szövetségi sz. Írás“ jelent meg.

Szentiványi Márton, jesuita, sz. Szt.-Ivánon, 1633, okt. 20. † 1705, márc. 29. Írt huszonzét latin s két magyar munkát.

Szlávy József, magy. miniszterelnök.

Szombati József, pestmegyei orvos, sz. Bőnyön, † 1815.

Temléni Remig, debreceni pléb., † 1786.

Torkos András, győri ev. pred., † 1737. „Engesztelő Áldozat“ c. imakönyvet bocsátott közre, 1709. Görögből magyarítá az új-szövetségi sz. iratot.

Torkos János, r. főorvos, föll. 1756.

Torkos János, udv. ügynök. sz. Enesén, föll. 1791. † 1817.

Torkos Ján. Justus, Komárom- s Esztergom-megye orvosa, föll. 1724. † 1770.

Torkos József, 1749-ig győri, majd sopr. ev. pred., föll. 1740. † 1791.

Torkos Mihály, modori ev. pred. és superint., föll. 1783.

Tzetter, rézmetsző Pétervárott 1790., sz. Fel-Pécen.

Vásónyi Sámuel, csikvándi pred., föll. 1789. † 1797.

Wiedner Ferenc, műtakács. Az 50-es években selyemre szőtt folyamodvánnyal járult ő felsége elé. A kérvény másolata a győri főgymnasium muzeumában van.

Wurda József, zeneművész, jelenleg Hamburgban.

II. A megyében működtek vagy működnek.

- Affaller József*, győri kanonok.
- Alapi János*, dulcinói c. püspök, hétszemélynök, föll. 1775.
- Alaxay József*, győrm. áldozár, föll. 1793.
- Albach Józs. Szaniszló*, az újabb kor egyik legjelesebb hitszónoka (1795—1853), mint ilyen működött Győrött is.
- Bakacs Tamás*, győri püspök (1486—1490), főkorlátnok, egri püspök, esztergomi érsek és bibornok.
- Bakodi Lajos*, zongora-művész. (Életrajza e sorok írójától „Győri Közlöny“ 1865.)
- Ballai György*, kir. tanító, föll. 1785.
- Balogh József*, jesuita (1715—1771) tanár, majd hitszónok.
- Baranyai György*, ág. v. hitszónok, 1740 körül a győri iskola igazgatója.
- Baráth János*, Győrm. jegyzője, föll. 1758.
- Berta György*, akad. tanár, föll. 1793. † 1820, jan. 27.
- Bertalanfi Pál*, jesuita hitszónok (1706—1763).
- Bognár Pál*, győri ügyvéd, föll. 1770.
- Borovszky Lénárd*, bencés (1792—1869), két imakönyv szerzője.
- Bossányi Farkas*, jesuita (1669—1726), föll. 1720.
- Bresztyenszky Béla*, bencés, akad. tanár, matematikus, utóbb tihanyi apát, akad. tag (1786—1851).
- Csacskó Imre*, jogtanár, akad. tag (1804—1874).
- Csapó János*, ügyvéd.
- Csuzó Cseh János*, hitszónok és orvos, föll. 1715. † 1730.
- Csillag Róza*, dalművésznő, a páratlan „Fides“ és „Fidelio“ — gyermekeveit Győr-Szigetben töltötte.
- Czinár Mór*, böles. tr., akad. tag, bencés tanár Győrött, sok ideig pannonhalmi könyv- és levéltárnok; szül. 1787, márc. 30., legnevezetesebb munkája „Fuxhoffer — Monasteriologia“ és „Index“ Fejér Codexéhez.
- Czuczor Gergely*, bencés tanár Győrött, költő, akadémiai tag (1800—1866).
- Deáky Kálmán*, ref. pred. föll. 1567.
- Deáky Zsigmond*, caesaropoli fölsz. püspök, győri nagyprépost, akad. tag (1795—1872).
- De la Casse Benjamin*, bencés tanár, matematikus, szül. 1801.
- Desericz József*, tanár, föll. 1738.
- Dimitriovits Athanáz*, győri, majd bécsi görög n. e. pap, föll. 1775.

Dobsa Lajos, beszély- és drámaíró, sz. 1824., vendégszerepelt a győri színpadon.

Dóczy Orbán, győri püspök, kincstárnok, nádori helytartó; róla mondá Mátyás király: „talem virum Hungaria fortasse centum annis non genuit.“

Dombi Mihály, győri kanonok, f. 1742.

Dömén J. F., kanonok és tanár, f. 1786.

Draskovich György, győri püspök, főkancellár és bibornok.

Ebenhöch Ferenc, koroncói pleb., jelenleg győri kanonok, régész és fűvész, szül. 1821, jul. 25.

Erdélyi József, apát és váci kanonok, f. 1783.

Fábián Ambrus, bencés tanár, szül. 1809. föll. 1841.

Fábián István, győri kanonok, akad. tag, nyelvész (1809—1871).

Fábry Nándor, a győri régiségek kutatója.

Fabschich József, győrm. áldozár, tanár (1753—1809).

Fehér Ipoly, bencés tanár Pannonhalmán, szül. 1842, ápr. 11.; munkái: „Kísérleti természettan“ — „A vegytan alapvonalai“ — „A felsőbb mennyiségtan elemei“ (könyomat).

Fejér György, nagyvárad kanonok, egyetemi tanár, történész (1766—1851), győrtankerületi főigazgató (1818).

Fenix Farkas, bencés (1784—1870), sokáig a győri elemi iskolák igazgatója.

Foitsik Román, karmelita tarományfőnök.

Fojtényi Káson, bencés tanár, sz. 1812. föll. 1840 körül.

Frank György, győregyh. általános helyettnök.

Georgievits Áron, görög n. e. lelkész, f. 1801.

Gorup Ferenc, győri nagyprépost, 1669 körül.

Gömöry Dávid (rozsnyói), győri főorvos, f. 1733.

Gregoriáncz Pál, zágrábi, majd győri püspök, a „Quadri partitum“ szerzője, f. 1679.

Groll Adolf, morva szül. győri püspök, f. 1734.

Guzmics Izidor, bencés tanár, utóbb bakonybéli apát, akad. tag (1786—1839).

Hajnik Imre, jogtr., a győri jogakad. igazgatója, jelenleg pesti egyetemi tanár, akad. tag.

Hercz József, győr-szigeti —, most rákosi pleb., a régészet és érmészet avatott kedvelője.

Hermann József, győri kanonok, hires hitszónok, föll. 1759. † 1776.

Hevesy Sámuel, ref. tanár, föll. 1849 (1786?).

Hollósy Jusztnián, akad. tag, bölc. tr., bencés tanár Győrött, utóbb Pannonhalmán, legközelebb kinevezett dömölki apát; szül. 1819, dec. 26. „Népszerű csillagászat“-a akad. jutalmat nyert.

Hollósy Mihály, kanonok, f. 1777. † 1818.

Horváth Bálint, bencés, kajári lelkész, (1799—1860); „Brevis historia ducum ac regum Hung.“ latin és magyar kiadásban; „Deákra ford. magyar gyakorlások“; „A füredi savanyu víz és Balaton környéke.“

Horváth Péter, bencés igazgató, † 1811.

Hrabovszky Sámuel, téthi ev. pred. és superintendens, föll. 1771. † 1786.

Illei János, jesuita (1725—1794), a polemika tanára.

Intay Vazul, bencés tanár, utóbb lelkész, sz. 1806, nov. 17. „Élő lelki rózsafüzér“ imakönyv. — „Kempis T.: Krisztus követése“ ford. — „Jézus és Mária szíve“ imakönyv. — „Jézus és Mária élete.“ — „Szent keresztuti ájtatosság.“

Jegenyei József, kegyesr. tanár, f. 1746.

Kapeller Jarosláv, kegyesr., f. 1723.

Kaprinay István, jesuita (1717—1786) hitszónok, f. 1753.

Kádas Rudolf, prem. r. kanonok, tankerületi főigazgató, sz. 1816.

Kálóczy Lajos, alapítv. jószágkormányzó, régész.

Károlyi Lőrinc, nagyprépost. f. 1747.

Kereskényi Ádám, jesuita (1713—1777) hitszónok.

Kis János, költő, akad. tag (1770—1846), működött (1793) az ev. tanodában, utóbb (1796) a n.-baráthi ev. gyülekezet lelkésze.

Kiss Zsigmond, prot. pred. és senior (1744—1805), f. 1804.

Komáromi Pál, győri, majd szemerei ref. pred. f. 1750.

Konek Sándor, győri akad., jelenleg pesti egyet. tanár, kitünő statisztikus, sz. 1819.

Kovács László István, f. 1747.

Kovács Márk, bencés, nyalkai lelkész; „Énekes könyv“ — „Falusi tisztujtás“ — „Ker. kath. hitre visszatérő ág. v. helv. vallásu személynek előleges oktatása“ (1782—1854).

Kovács Pál, orvos tr., akad. tag, beszély- és színműíró, sz. 1808. föll. 1827.

Kovács Rupert, bencés, egyházjog-tanár a püspöki lyceumban (1742—1803). „Magyar példa- és közmondások.“

Kozma Xavér, jesuita tanár (1728—?).

Kruesz Krizosztom, bölc. tr., bencés tanár Győrött, majd pannonhalmi főapát, szül. 1819, jan. 21. — „A szervetlen és szerves vegytan rövid vázlata.“ — Subic: „természettanát“ ford.

Kutasy István, győri püsp. f. 1594., kalocsai és esztergomi érsek, főkorlátnok, kir. helytartó.

Kühn Rajmund, bencés jószág-kormányzó, sz. 1828, dec. 18. Subic és Pisko „természettanait“ ford.

Ladiver Illés, győri rector és tanár 1674 körül.

Ledai Lénárd, kegyesr. tanár, f. 1734.

Lenthi István, kanonok, f. 1747.

Lippay Sándor, jesuita (1606—1666) a győri collegium igazgatója.

Liszthi János, győri püspök, f. 1573. Ő volt első, ki Miksa király és az együtt lévő országnagyok előtt mint kancellár magyar nyelven szónokolt a hongyülésen.

Maár Bonifác, bencés történész (1788—1855), a győri akad. (1821-től) a történelem tanára, 1850—54 a főgymnásium igazgatója. „Egyetemes történelmének“ két kötete: az ókor jelent meg.

Maár Péter, ref. pred. f. 1805.

Magdeburg Joakim (brandenburgi), ev. pred. f. 1566.

Majláth Antal gr., államférfi (1801—1873), mint 2-od éves jogász Györmegye aljegyzője.

Majláth Antal (székhelyi), apát-kanonok, f. 1767.

Maracsó Anselm, bencés, f. 1739. † 1741.

Márkfi Samu, bencés hittr. és tanár Pannonhalmán, utóbb a pesti tud. egyetem rectora (1811—1861). Munkái: „Hitkételyek“ — „Introductio in s. libros novi test.“ — „Scriptores facultatis theol. Pest.“ — „Codex graecus saec. 10-mi continens 4 evang.“ — „Szt. szakaszok.“

Matusek András, kanonok, skópiai püspök, f. 1695.

Matusek Antal, Györm. történetbuvára.

Mayrhofer József, kanonok, ornitholog. „Theol. moralis principa“ első kötete jelent meg. Szül. 1810.

Meltzer Károly, györm. lelkész, f. 1775.

Méry Etel, bencés tanár Győrött, régész, muzeumőr, sz. 1834.

Milkovics János, koroncói földbirtokos, szorgalmas érem-gyűjtő.

Mollik Tóbiás, bencés hittr. és tanár Budán, Egerben, utóbb Győrött, ugyanitt főgymn. igazgató († 1824). Munkái: „Dissert. de relig. naturali“ — „Dissert. dogm. de eccl. Christi“ — „Pentateuchus“ — „Concordia revel. et rationis“ — „Synopsis cath. de gratia act. doct.“ — „Josephi II. literarum de coelis transmissarum reputatio“ — „Convulsio extractus dissert. Sam. Verenfels“ — „Diluitio errorum de votis et cler. coelibatu“ — „Incarnatio vita et mors veri Redemptoris“ — „Diss. ad quaestionem au sic dicta apostasia inter delicta civilia referenda“ — „SS. missae sacrif. rite celebr. ratio“ — „Diss. trinae de 72 Interp.

graeca V. T. versione“ — „Diss. de divina auctor. libr. deuter. canonicor.“ — „Votum et promptum subsidium unionis etc.“ — „Elementa scientiae sanctor.“

Szerencsi *Nagy István*, ref. pred. f. 1781. + 1789.

Nagy János, szanyi pleb. (1732—1803), f. 1762.

Nagy János, szolgabíró, f. 1806. + 1808.

Nagy József, győri áldozár, ünnepelt szónok, Kisfaludy S. benső barátja, + 1810.

Nagy Vince, f. 1740.

Nemtsani Adolf, kanonok, f. 1722.

Németh László, ev. rector (1770—1806), f. 1795.

Novák Krizosztom, pannonhalmi főapát (1744—1828). „Vindiciae diplom. S. Steph.“

Nyulassy Antal, bencés tanár, költő, sz. 1820.

Perlaky Gábor, szemerei ev. pred. f. 1805.

Pokorny Frigyes, bencés tanár Győrött, sz. 1832., írt szt. Márton püsp. szül. helyéről.

Pompéry János, akad. tag, beszélyíró, publicista, sz. 1819.; 1845-ben nevelő Eszterházy K. gr. győri főispánnál.

Pisztóry Mór, jogtr. és tanár Győrött, orsz. statistikai kültag; „Az osztr.-magy. monar. stat. kézikönyvé“-t írta.

Pucz Antal, győri kanonok, f. 1797.

Rajnis József, jesuita (1741—1812), a mennyiségtan tanára, majd az akad. egyház felügyelője (1784—1806).

Ramóczy Valerián, bencés, akad. tanár, szül. 1807. f. 1838.; írt statistikát.

Réthy András, görög ny. tan. az akademián, 1818.

Révay Miklós, (1749—1807), f. 1777.

Rómer Flóris, bencés, akad. tag, böles. tr., győri főgymn. tanár és ugyanitt a muzeum alapítója, jelenleg pesti nemz. muzeumőr és egyet. tanár, sz. 1815, ápr. 12. Nagyobb munkái: „A bakony“ — „Műrégészeti Kalauz, Öskor“ — „Képes Kalauz“ — „Diszlapok a 4 Corvin Codextről.“

Rónay Jácint, sz. 1814, máj. 13., böles. tr., pozsonyi prépost, előbb bencés, mint ilyen tanított Győrött 1848-ig. Munkái: „Tapasztalati lélektan“ — „Jellemisme“ — „A tűzimádó böles“ — „Fajkeletkezés“ — „Jellemrajzok az angol színvilágból“.

Rosos Miklós, régész és éremgyűjő.

Schiebinger Emil, böles. tr. bencés főgymn. igazgató, jelenleg nyalkai lelkész, sz. 1824, ápr. 5. Vagács Caesárral írt „Latin irályképző gyakorlat“-okat.

Sebő Mihály, kanonok, f. 1756.

Sebők Árkád, bencés tanár Pannonhalmán, sz. 1826, aug. 26., ford. Virgil Aeneisét.

Simor János, 1857—67 győri püspök, jelenleg esztergomi bíbor-nok-érsek, sz. 1813.

Sommer Fülöp, pösp. titkár, f. 1740.

Somogyi Dániel, 1768—1801 pannonhalmi főapát, f. 1776. Munkái: „Mélt. gr. Erdődy és Pálffy háznak nagy érdemei“ — „Preces quotidianae pro clero Benedictino Ungarico“.

Somogyi Elek, minorita, f. 1792 körül.

Somogyi Lipót, szombathelyi püspök, f. 1786.

Spaenholtz, katona-orvos, f. 1761.

Stanke Leander, bölcs. tr., bencés tanár Győrött, utóbb a pesti egyetemnél (1800—1855). „Compendium historiae Philosophiae.“

Stankovácsi Lipót, ferenc-rendi hires szónok és hitküldér, f. 1788.

Jerebiczi Stehenics János, kanonok, f. 1734. † 1769.

Csécsényi *Svastics Ignác*, győrm. áldozár, történész, † 1826 körül.

Szalay János, bánhorváti pred. f. 1774.

Szarka József, győri, majd pesti egyetemi tanár.

P. Szatmáry Mihály, a pataki főiskola igazgatója, oktató Győrött.

Szánthó András, győri, majd kajári ev. pred. f. 1673.

Szánthó István, jesuita, f. 1776.

Szászki Tomka János, rector, f. 1729. † 1757.

Szedér Fábián, bencés tanár (1784—1859), föll. 1818. Munkái: „A katolikusok tanítása a protestantizmusra nézve“ — „Válogatott darabok“ — „Azaél halála“ — „Kisded köszöntő“ — „Nepom. szent János ajtatoss.“ — „A boldog atya“ erkölcsi dráma.

Szegedi Mihály, jesuita tanár.

Szentmiklósy Timót, bencés, majd világi pap, f. 1791. (Hrab. és Fejér ugyanily nevű ref. pred.-ről is emlékszik.)

Sztachovics Remig, bencés, pannonhalmi levéltárnok, szül. 1812, ápr. 13.; régész; munkái: „Brautsprüche und Brautlieder“ — továbbá német ima- és énekes könyv.

Takács Bernardin, bencés tanár Pannonhalmán (1796—1859), latin költő, költeményeit halála után Vagács C. adta ki.

Téthi *Takács József*, költő, Győrm. főjegyzője (1767—1821).

Tarnóczy István, jesuita tanár (1626—1689).

Taxonyi János, jesuita, kortársai szerint a szónokok fejedelme (1677—1746), f. 1739 körül.

Telekesi István, kanonok és prépost, f. 1682.

Tamanik Szaléz, bencés tanár Pannonhalmán, sz. 1829, jul. 19.; német költő; „Ein Sträubchen aus Ungarns Dichtergarten.“

Tóth József, kanonok, f. 1812.

Tóth Sipkovich János, téthi ev. pred. és superintendens, f. 1721. † 1746.

Traxler Ferenc, jesuita tanár (1713—1756).

Vagács Caesar, bencés tanár Pannonhalmán, jelenleg r.-komáromi gymn. igazgató, sz. 1817, máj. 6. Munkái: „Latin irályképző gyakorlatok“ Schiebengerrel, — „Magyar olvasmányok“ — kiadta Takács Bernardin verseit.

Vargyas Endre, tanfelügyelő; munkái: „Az 1848^{8/9}-ki szabadságharc története“ — „Gyöngyök Pázmány P. irataiból“.

Vas Gereben (Radákovich József), ügyvéd Győrött, hol mint jogász Atádyval szépirodalmi képzőkört alakított, és irott lapot adott ki.

Vaszary Kolos, bencés főgym. igazgató Győrött, sz. 1832, febr. 12. Munkái: „Várnai ütközet“, — „Világtörténet“.

Viczay Héder gr., Győrm. főispánja (1807—1873), a régiségek buzgó gyűjtője.

Vida József, plebános, f. 1747.

Virághalmi Ferenc, honvédszázados, beszély- és regényíró.

Nyéki Vörös Mátyás, költő 1588 körül (l. Győri tört. és rég. füz. I. 65.).

Winterkorn Sándor, bencés, görög ny. tanár Győrött, szül. 1824, febr. 15. „Görög olvasó könyv“-et adott ki.

Zalka János, győri püspök, szül. 1820., írt egyháztörténelmet, és szentek életét.

III. Győrött végezték tanulmányaikat.

Atády Vilmos, több lap munkatársa, sz. 1821.

Ágoston János, n.-váradai áldozár, sz. 1787.

Ányos Pál, pálos-rendű, költő (1756—1784).

Bacsák Imre, veszprémm. áldozár, sz. 1809.

Batthyányi Lajos gr., magy. miniszterelnök.

Bedekovich Kálmán, horvát miniszter.

Béli Fidél, bencés, akad. tag (1807—1863), f. 1835.

Beke Kristóf, veszprémm. áldozár, sz. 1785.

Császár Ferenc, író, akadémiai tag, hétszemélyes táblai előadó (1807—1858).

Deák Ferenc.

- Érdy* (Luczenbacher) *János*, régész, akad. tag.
Fessler Ignác, akad. tag, történész (1756—1839).
Frankenburg Adolf, író, akad. tag, sz. 1812.
Ghyczy Kálmán.
Gundy Mihály, pécsm. áldozár, ünnepelt hitszónok, sz. 1805.
Haiszler György, orvos (1761—1841).
Hoffmann Pál, egyetemi jogtanár, sz. 1830. f. 1859.
Horányi Elek, kegyesr. áld. (1736—1809).
Horvát Boldizsár, magy. igazságügyminiszter.
Horváth Elek, akad. tag (1794—1835).
Hrabovszky György, ág. v. esperes (1762—1825), tanulni kezdett Tétben.
Ihász Gilbert, prem. r. tanár, sz. 1803.
Kacskovics Lajos, neveléseti és gazd. író, akad. tag, sz. 1804.
Kertbeny (Benkert) *Károly*, fordító, könyvárusságot tanult 1838.
Kisfaludy Sándor, író (1772—1844).
Kiss Ferenc, akad. tag, régész (1791—1859).
Kiss Pál, n.-várad i. sz. kanonok, akad. tag, ő felsége volt magy. ny. tanítója (1793—1847).
Kolosváry Ferenc, győrm. áldozár, sz. 1813.
Kronperger Antal, veszpr. áldozár, sz. 1796, mint tábori lelkész 8 évig nyilvánosan tanította a Milanóban szállásoló cs. és kir. tisztikart a magyar nyelvre.
Laky Demeter, prémontrei r. tanár, író, sz. 1818.
Majer Károly, hirlap- és beszélyíró, sz. 1830. föll. 1846. a „Házánk“-ban.
Majláth György, a semmitőszék elnöke.
Majláth János gr., költő, történetíró, publicista, sz. 1786.
Mészáros Ignác, a „Kartigam kisasszony“ történetének szerzője, szül. 1721.
Szenczy Molnár Albert, századának egyik legjelesebb philologusa (1574—1630).
Nagy Márton, kegyesrendi tanár, sz. 1804.
Nehéz Károly, több lap munkatársa, sz. 1826.
Pelczmann Gergely, ferenc-rendi szerz., szül. 1794. „Praedicator Generalis.“
Pray György, jesuita, nagy nevű történetíró (1724—1801).
Rauch Levin b., horvát bán.
Reguly Antal, az európai hírv. utazó (1819—1858).
Ruszek József, veszpr. kanonok, a „Mondolat“ írója (1779—1851).

- Sámbár Mátyás*, a híres vitairó (1617—1685).
Sárkány Miklós, bakonybéli apát, szónok, sz. 1802, jan. 25.
Simon Vince, csornai prépost, gazd. író, sz. 1813.
Somssich Pál, orsz. képviselő, sz. 1811.
Szabó Imre, szombathelyi püspök, egyh. szónok.
Szabó László, veszpr. áldozár, zsoltárfordító, sz. 1796.
Szelestey László, költő, sz. 1821.
Talabér János, veszprémm. áldozár, író, sz. 1825.
Uri János, híres orientalista.
Vajda Péter, költő, akad. tag (1808—1846).
Vezerle Ignác, hittanár, sz. 1803.
Vidovics Ágoston, veszprémi áldozár, sz. 1794.
Xantus János, világ-utazó, pesti nemz. muzeumőr, akad. tag.
Zádor (Stettner, Fenyéry) *Gyula*, költő, jogász, akadémiai tag
 (1799—1866).
-

Helyrajzok.

Fehér Ipolytól.

Művünk zárlapjához jutottunk.

Összebarangoltuk a mult idők fülepte utait; átlapoztuk letűnt századok krónikáit; felnyitottuk az ősök néma sírjait; emlékezetbe hoztuk rég elporhadt nemzedékek életküzdelmait. Rajzoltuk a természet vonásait, melyeket egy fensőbb kéz évezredekén át napjainkig alkotott; vázoltuk a talaj, víz és lég alakulásait; ecseteltük a néptömeg szám, vallás és társadalmi foglalkozás szerint való hullámzatait. S most, mielőtt munkánkat bezárnók, adjunk még a képhez néhány halvány vonást városunk és megyénk jelen apró külsőségeiből.

Helyrajzi rovatunk számára kevés anyag maradt feldolgozandó; tárgyát nagyrészből kimerítették az előzmények. Csakis egyes pontok lehetnek azok, melyekhez még néhány vonást illeszthetünk. Győr, Pannónhalma és Hédervár azon kiválóbb pontok, melyek ecsetelésünket még elfogadják.

Győr.

A Duna, Rába és Rábca által átszelt termékeny síkságon terül el Győr városa. Magasra nyúló számos tornya már messziről szemébe ötlük az utasnak.

A város összbenyomása minden idegenre elég kellemes, mondhatni meglepő. Egyenes és széles szabású utcái, csinos épületei, élénk forgalmi élete, a Dunán uszó hajók sűrűn rakott árbocai, közhelyiségeinek tisztasága, a lakosság élénk szelleme mind — oly tényezők, melyek elsőben is előnyösen hangolják az utast.

Mint minden városnak, úgy Győrnek is meg van saját jellege, s ez a kereskedelem. Már a régmúltban ez volt egyik lét-alapja, melyet habár a középkor harcias érdekei többé-kevésbé háttérbe szorítottak is, mindazonáltal ismét új és erősebb kifejezést nyert e jelleg az újabb kor igényei között. Ha nem neveznök is meg e jelleget, azonnal felismerhető ez a város élénk forgalmában, folyóinak hátán sűrűen uszó teherhajóiban, gőzmozdonyainak örökös fütttyentéseiben és nagyszabásu raktáraiban.

A forgalmi központot a belváros képezi, mely ismét három részből áll; ezek a szoros értelemben vett belváros, mely éj.-ről a Dunáig, ny.-ről a Rábáig, d.-ről a tűztoronyig, k.-ről a harangöntő

utcáig terjed; a tűztornyon kívül eső rész: Ferdinándváros, nevezetét 1839-ben nyerte, mely év jun. 10-én a várost meglátogató V. Ferdinánd király engedélyt adott a polgárságnak, hogy a fehérvári kapu erődjét lebonttassa. A harangöntő utcán túl a városrét felé terjedő rész: Ferencváros szintén kiegészítését képezi a városnak, melyhez 1820 óta csatlakozott, midőn u. i. dec. 20-án Schwarzenberg Ernő győri püspök ünnepélyes szertartás közt áttörte az e tájon lévő bástyát, hogy — Jófejú István zászlótartó hirdetésének szavai szerint — „a posványos és ingatag földet, melyet csuszó-mászó állatok birtak lakhelyül, a haladó polgárság lábaival szabadon tiporhassa.“ *)

Külvárosai közül a délre eső Nádorvárost, másként Majorokat a vásártér és vaspálya választja el a várostól; ettől ny.-ra a Rába és a sétatér által elválasztva és a Rába-Rábca folyók közé ékelve fekszik az Újváros. Mintegy kiegészítését képezi Győrnek Sziget falu, mely habár külön hatósággal bír, Győr-Ujvárostól csupán a Rábca által van elválasztva, ennek hídja által pedig azzal összekötve; e falu tehát tulajdonkép folytatását képezi Győrnek, melynek külvárosaival különben is mérkőzik.

A Duna tulsó partján terül el Révfalu és Pataház, legnagyobb részben egy falunak szabásával, de itt-ott csinosabb épületekkel.

Nem vezetem az idegent utcáról utcára, nehogy tájékozás helyett összekuszáljam a vezérfonál szálait. Előnyösebb lesz tán, ha kiválóbb pontjait tárgyrokonság szerint csoportosítva kiemelem.

Templomai számra úgy, mint értékre és csínra nézve bizonyára figyelmet érdemelnek. Első helyet foglalja el a püspöki székesegyház a káptalan-dombon, kis tér közepén, homlokzatával a püspöki palota felé fordulva; e homlokzat utólagosan lőn emelve 1816-ban, mint a felirat mondja: „az egyház ékítéséül és a torony támasztékául.“ A székesegyház elején hatalmas torony emelkedik, mely alatt a főbejárat van; két átellenes oldalkapuját dóriai oszlopokon nyugvó párkányzat ékesíti. A templom belseje jóval többet nyújt, mint külseje ígér; tágas méretei, üde freskó-festményei és gazdag felszerelés egy székesegyház magasztos benyomását keltik. Három hajója közül a középsőnek boltozatát négyszögű márványozott féloszlopokkal díszített hat ívvezet hordja; a freskók, — valamint a bold. Szűz mennybemenetelét tárgyazó fő oltárkép Maulpertsch mester-kezének művei. Az emelkedett fekvésű szentélyben a káptalani tagok szépfaragványu székei után következik a püspöki trón és főoltár.

---

*) A hirdetés a győri főgymn. muzeumában.

A székesegyház déli hajójához van forrasztva a szt. Háromság-vagy Héderváry-kápolna, mely már fönnebb (429. l.) részletes méltatást nyert, szintűgy a keleti oldalon levő szt. János-kápolna és a templom alatt elterülő 4 sírbolt.

A püspökvár főkapujától a dombon lefelé haladva egyenesen a karmeliták templomának tartunk, melyet Szelepcsényi György esztergomi érsek 1714—1724. emelt; közepén kupolyaszerű merész boltív emelkedik. A templommal kapcsolatban áll a zárda, melynek kis ablakai a Rábára néznek.

Innen az egyenesvonalú Kazinczy-utcán át a fő- vagy Széchenyi-terre jutunk, melynek déli négyszög oldalát a bencések székháza, főgymnasiuma s közöttük kéttornyú temploma foglalja el. E templom külbenyomásához méltóan sorakozik a belső nagyszerűség építészeti és felszerelés tekintetében egyaránt. Tágas méretű hajójának falait márványozott burkolat, boltívezetét élénk freskók fődik, Troger Pál esetének művei; a főhajóból 6 oldalfülke nyílik, rokkoko falékményekkel és mellékoltárokkal; világítását a keleti oldal ablakain át nyeri, nyugoti részen a bencések székházához van forrva, és egész hosszában az oratorium ablakai nyílnak a hajóba. Tágas szentélyét tarka márványkorlát zárja el; főoltára fölött Loyola szent Ignác képe emelkedik. Szószéke faragványokkal és dús aranyozással van ékítve.

A belvárosban van továbbá a püspökvár házi kápolnája, az ugynevezett Dóczy-kápolna a XV. századból, csinos csillaggesztetett, nyulánk csucsíves ablakokkal, melyeknek mezőit színes cífrázatok szövik át; karesuan emelkedő gót-oltárát szt. István és László szobrai és a magyarok Nagy-asszonyának gyönyörű festményű képe díszíti. A kápolna jelen csínját Simor János volt győri püspöknek köszöni, ki azt Lippert művezetése mellett öltöztette jelen alakjába.

Említendő továbbá a belvárosban a magyar- és német-ispótyá kisded temploma; az Orsolya-szűzek zárdájához csatolt egyház kerek boltívezettel és ebben freskó-festményekkel; a nagyobb papnöveldeben levő Nagy-boldogasszony-kápolna; a kisebb papnövelde házi kápolnája oldalfalai részben márványozott burkolattal, részben basrelief ékítményekkel, boltívezete freskó-festményekkel; oldalfalain a szt. Benedekrend életéből meritett történeti és allegorikai képek láthatók; ablakmélyedéseibe ugyanazon jól sikerült emblemák vannak festve, melyek a pannonthalmi étterem ablakfülkéibe; e kápolna tudvalevőleg e század elejéig a bencések tulajdonát képezte (apáturház, 622 l.).

Említést érdemel még a belvárosnak kőfallal kerített temetője, csinos kápolnával ékes síremlékeivel és gondosan ápoltságával; ritka város, mely ily gyengéden ápolná elhunytjainak kegyetes emléket.

A külvárosokban a nádorvárosi plebánia-templom, egykor a camillánusok zárdájáé; ugyane külváros végén kis dombon áll az 1718-ban emelt kálvária 3 kis kápolnával; statiói mind megannyi kis kápolnát képeznek, melyekben életnagyságú faragott alakok képviselik Urunk kínszenvedésének eseményeit; e statiók a vaspályától kezdve a hosszú utcán át egész a kálváriáig nyulnak.

Az újváros plebánia-temploma méreteire úgy mint alakítására nézve figyelmet érdemel; külső falába a főoltár mögött körülbelül 5 láb magas és 3 l. széles márvány-sírkő van illesztve, családi címerrel, relief ékitményekkel, ágyu, dob, kard, nyil, zászló s egyéb hadi jelvényekkel és a következő felirattal: „D. O. M. S. cigit un grand pecheur fidel † serviteur ami de ses amis † et de son Dieu aussi. Feu M. baron George Guillaume de Sommerlatte † Colonel pour le service des miet catholiques de meme des A. S. le duc de Brunswick et Lünebourg Commandant de trois bataillons † né l'an 1685. Mort l'an 1738.“

E feliratot még egy hosszabb latin szöveg egészíti ki.

Győr-Szigetnek egyszerű plebánia-templomán kívül említendő még az irgalmas szűzeknek 1862-ben emelt csinos külsejű temploma.

Egyéb hitfelekezetek csaknem mind Újvárosban birják egyházait. Itt van az ágost. hitvallásuaké a sétatért körítő Rába-ág partján a hozzá tartozó terjedelmes konvent-épület udvarán.

A helvét hitvallásuaké a kath. plebánia-templom közelében. Nem messze tőle áll a nem egyesült görögök egyháza. Végre az Újváros elején elterülő főtéren az izraeliták új zsinagógája, melynek magasra nyúló kupolyája hatalmasan emelkedik ki az épületek fölé. Van ezenkívül az izraelitáknak két kisebb zsinagógája a Szigetben, melyek egyikét az orthodox felekezet birja.

Kiválóbb épületet és közemléket — habár nem nagy számban — de néhány érdekeset mégis mutathat fel Győr városa. Kezdjük a Duna, Rába és Rábca összefolyásánál emelkedő várdombon épült püspöki palotán, melynek ódon szabása még sokban magán hordja az egykori erődnök jellegét; éjszaki és nyugoti oldalról magas bástya-falai közvetlenül a Duna és Rába partján emelkednek, s honnan egykor gyilkos nyilak és golyók repültek: ott most a várkert árnyas utai kanyarognak, melynek berkeiben félénk madár huzza meg

magát és éneкли csengő dalát. A püspöki palota ablakai és e várkert nyújtják a város legszebb kilátásait; keleti részén a Duna szőke tükrén siklik végig szemünk, és csak a gőzhajóállomás alatt kezdődő kanyargás takarja el a folyót; éjszokról Révfalu és Pataház faluk terülnek el a láttérben; nyugotról a Rábca és Rába folyók és köztük a sétatér élénk forgalmú hídjaival, pezsgő közönséggel, sebesen evedző ladikjaival és komolyan uszó vagy éppen veszteglő teherhajóival oly természetes kaleidoskopot alkotnak, melyben kellemes szórakozást talál szemünk.

Igen is felismerte a vár ezen előnyös fekvését jelenlegi urának finom érzéke akkor, midőn legközelebb saját emeleti lakosztályából nyílt verandát készíttetett, mely a várkert keleti része fölött lebegve megragadó látképet tár fel a Duna partjairól.

A püspöki palota fölött csonkára metszett torony emelkedik, melynek korláttal övedzett tetejéről az egész várost vidékével együtt uralja a szem. A kétemeletes palota belsejében a püspöki lakosztály termei főuri fénynyel, nemes ízléssel vannak berendezve, s egészben véve úgy, mint legapróbb részleteikben magukon hordják a házi ur ritka műérzékének félreismerhetlen jeleit. Ott látjuk a termekben a művészetek több ágának remek példányait; ott függnek 15—16 elődnek életnagyságú arcképei, stb. A művészi stýlben kiállított és felszerelt házi kápolnáról már fönnebb emlékeztünk.

Egyik földiszét képezi a városnak a négyszőgalakú főtér, másként Széchenyi-tér, melynek déli oldalát — a bencések székháza, főgymnasiuma és temploma képezi; keleti oldalát a kereskedelmi gyűlde épülete foglalja el; a tér éjszaki oldalán a városház egyrésze, a kisebb papnövelde és magánházak nyulnak el; nyugoti oldalát hasonlókép élénk forgalmú boltok, tarka kirakotak foglalják el; 4 sarkán vasöntvényű kandelaberek emelkednek, melyeknek gázlángjai ritkább alkalmakkor a tért szépen megvilágítják. Szenteljünk néhány pillantást a kiválóbb épületeknek.

A bencések kétemeletes székháza három szárnyat képez, melyet a templom egészít ki teljes négyszőggé; a főtérre nyíló bejárat fölött az alapító Széchenyi György kalocsai érsek kőfaragványú címere lebeg. A második emeletre vezető lépcsőzetet oldalt úgy, mint fenn dombor falékitmények közé foglalt képek díszítik; hasonló díszítmények láthatók a tágas étterem tetőzetén és előcsarnokában.

A főgymnasiumi épület a templom közbeékelésével folytatását képezi a bencések székházának; bel tartalmát képezi a nyolc osztály, terményrajzi és régészeti muzeum, — melyre e mű folyamában sok helyütt történik hivatkozás, — természettani műszertár, vegytani

műhely és az ifjúsági könyvtár. A terményrajzi kitűnő gyűjtemény becséről „a megye viránya“ (97 l.) és „a megye állatvilága“ (133 l.) című rovatok szólnak; méltatást nyert már a régészeti gyűjtemény is (335 l.), mely tulajdonképp már az udvaron kezdődik, hol elsőben is azon kősr vonja magára figyelmünket, melyet 1871-ben a gázgyár mellett a homokgödörknél ástak ki, — benne ifju női csontváz, féműkör, több üvegese tele megkeményedett balzsammal, borostyánkő- és kalcedon-gyűrűk, borostyánkő-medence és gyöngyök, tük, kanalkák, öltönydarab, olló, és egy Kr. u. 86-ra utaló Domitíán Moneta Augusti. Az udvaron vannak továbbá gondosan elhelyezve mindazon nagy emlékkövek, feliratok stb., melyek a város történelmi multjára vonatkoznak. A muzeum nagy termében a terményrajzi példányok, nemkülönben a kő-, bronz- és római korszak leletei vannak tudományos rendszerben és izléses csoportosításban elhelyezve, — míg a benyíló szobában az ujabbkori tárgyak és a római érmeek foglalnak helyet.

A muzeum bizonyos napokon a nagy közönség számára is nyitva áll, és a látogatók nagy száma legvilágosabban tanúskodik a gyűjtemény érdekes és tanulságos volta felől.

Gazdag felszerelés és választékosság jellemzi továbbá a természettani műszertárt is, melynek tágas termében nagyobb hallgató közönség előtt is végezhetők a természet-tani kísérletek.

A kereskedelmi gyűlde (Lloyd) földszinti helyiségében kávéház van üvegoldalakkal zárt előcsarnokkal; emeleti tágas terme (redout) zene- és tánc-estélyeknek szolgál helyiségül.

A főtérré néz az ódon stylben épült városháznak egyrésze; kapuja fölött látható a város jelenlegi címere domborfaragványban: a tetőirányosan 2 részre osztott koronás paizs bal felében szt. István vértanu képe, jobb felében pedig fenn várkapu toronynyal, alul a Duna, Rába és Rábca folyók; e címer 1743-ból veszi eredetét, a midőn Győr szab. kir. várossá lett; előbbi címerében csupán szt. István vértanú képe foglalt helyet. Még régibb (14-ik századi) pecsétjében paizs felett 3 csillag, alul pedig két magános torony volt.

A városház termében M. Terézia, II. József, Ferenc, V. Ferdinánd és I. Ferenc József uralkodók —, Pállfy és Schwarzenberg, Széchenyi I. s oly magánosok arcképei függnek, kik jótékony alapítványokkal örökölték meg neveiket.

Levéltárában láthatók egyebek közt azon ezüst- és réz-érmeek, melyek Győr vár visszavételének emlékére készültek; az ezüst-érmen Győr rajza látható a közelgő hadsereggel, és „Omnis victoria a Domino“-felirattal, — másik oldalán borostyánkőszorúban e fölírat:

„ANNO M. D. XCVIII. IST DIE VESTUNG RAAB DEN 29. MARTI N. C. (= neuen Calenders) DURCH WUNDER HILF GOTTES AUS DES TURCKEN GEWALT WIDERUMB EROBERT. DARUMB GOTT ALLEIN DIE EHR. V. M. (= Valentinus Maler Norimbergensis).

Egy másik réz-érem felirata: „JAURINUM AUCTORE DEO AUSPICIO RUDOLPH. II. CAES. NUBE OPPORTUNISS. LUNAM OBDUCENTE. DIRECTORE ADOLPH. COM. A SCHWARZENB. RECUPERATUR. A. MDIIC. D. XXIX. MART.“

— Korinth oszlop-trophaeum alakban, két oldalt egy-egy nő, egyik török foglyot vonszol, a másik szárnyas Victoria-alakban megkoszoruzza amazt; a háttérben a császári sereg és Győr rajza; a felső térben felhő, melyen Juno a Diana által tartott fénylő hold elé fátyolt von.

A városház tőszomszédságában áll az egykori apátház, jelenleg püspöki kisebb papnövelde szép szabású és dombor ékítményű homlokzatával s ennek fülkéiben szt. István és Benedek szobraival; a mult század végeig a pannonhalmi főapátok lakhelye, utóbb a Dlabács által alapított katonai árvaintézet helyisége; ezen intézet 1810-ben Szempeczre tétetett át; alapítványa ma mint ösztöndíj kezeltetik.

Az épület jelenleg a papnövéndékek igényeihez van átalakítva; házi kápolnájáról már fönnebb szoltunk; tanuló és hálótermei, folyosói és egyéb helyiségei célszerűen vannak berendezve, kis udvara árnyas kertté van alakítva.

A főtér említett épületein kívül még két ponton akad meg tekintetünk; egyik a Kollonich gr. püspök által 1686-kán Budavárának a török alól történt felszabadítása emlékeül emelt szűz Mária-szobor, mely karcsú márványoszlop tetején áll, és egészben 8 öl magasra emelkedik; az emlékoszlopot kőkorlát övedzi négyszögalakban, melynek sarkain 4 szentnek kőszobra foglal helyet; az oszlop talapzatának lapjain latin feliratok olvashatók, melyek az emlék felállítatásának történelmi okát tárgyazzák, s melynek lényeges részét már fönnebb (434. lapon) adtuk.

A főtér másik díszét márványból készült kutemelvénny képezi, mely azonban csakis kül díszével emeli a tért, de üde vízzel alig képes szolgálni.

A kisebb papnövelde mellett vezető szűk utcán áthaladva a káptalan zenészek tekintélyes külsejű épületéhez jövünk, melyet 1775-ben a káptalan saját egyházi zenészei és karénekesei számára emelt; itt laknak és képeztetnek ki azon gyermekek is, kik a székesegyház zene- és énekkarának teendőit végzik.

Innen a székesegyház felé haladva, a káptalandomb tövében azon-

nal szembe ötlík egy szép emlék, az ugynevezett frigyszekrény-szobor, melynek 1731-ben történt felállíttatására a következő esemény szolgáltatott okot. A mult századok ismeretes szokása volt, hogy egyes helyiségek — főleg zárdák és templomok menhelyeket (azylum) képeztek, melyben bármely bűnös az üldözők kezei elől egyelőre menedéket nyert; ilyen volt a jezsuiták győri társháza is, hová többi között egy szökevény katona menekült, ki az urnap nyolcadán tartott körmenet közé vegyült; társai azonban őt ezen emlék-szobor közelében felismerték, s őt elfogandók, a körmenetet annyira megzavarták, hogy a nagy tolongásban az oltári szentség az ünnepélyt vezető áldozár kezéből kiesett és a zavargók által összetiportatott. Az oltári szentség e profanatiójának kiengeszteléseül emelé VI. Károly császár ezen emléket, melynek oldalát remek relief-éktmények borítják, tetején pedig frigyszekrény nyugszik.

Történetét a következő felirat őrzi: *Pani angelorum incorruptibili Carolus VI. Roman. Imper. Austr. Regni apostolici conservator et vindex laesam adorationis causam correctis seductorum audaciis perpetuae deprecationis monumento ad expiandam offensi Numinis iram ex avita pietate restitui iussit. An. sal. MDCCXXXI.*

Simor János mint győri püspök 1862-ben a szép emléket ujonnan feldisznítotté. Ugyanezen időből erednek azon sz. Mária reliefek és egyéb szt. képek is, melyek egyes polgárok házaín manap is több helyütt láthatók.

Ezen emlék fölött emelkedik a nagyobb papnövelde, folyosóján gyönyörű festvényekkel és Jukovich kanonok érdekes madárgyűjteményével. Szép könyvtárában incunabulák (a 15. század végéről); az érdekes kéziratok közt kiváló figyelmet érdemel egy nagy antiphonale remek initialeival, kötésén bronz keret gót éktményekkel, 4 sarkán az evangelisták — középen a bold. Szűz dombor-képével.

Érdekes emléket képez továbbá a 30 öl magasan kiemelkedő tűztorony, mely a fehérvári kapu helyén a sánc-erődök köveiből 1792-ben épült Tollner építész vezetése alatt. A torony kapuüzete nyílt átjárást képez a bel- és Ferdinand-város között; a torony alsó épülete árvaház gyanánt szolgál, felső helyiségében pedig a toronyór tartózkodik, ki ébren létéről negyedóránként négyirányban hangoztatott trombitaszóval ad jelt. E torony karzatáról nemcsak az egész városra, de a vidékre is tiszta áttekintés nyílik, sőt kedvező körülmények között Pozsony vára és a Schneeberg is kivehető.

A belváros kiválóbb épületei közé tartozik a megyeház, egy-

kor ferencrendű zárda, melynek jellegét az épület belseje most is sokban magán hordja; a hajdani zárdatemplom most nagyterem, a megyegyűléseknek szolgál helyiséggül.

Közelében áll az 1867-ben emelt kir. jogakadémia tekintélyes külsejű épülete, mely a jogakadémia tantermein és könyvtarán kívül az állami főreáltanodát is magába zárja szép tanhelyiségeivel és jól felszerelt gyűjteményeivel.

A Rába által képezett kis sétatér-szigeten áll a színház, homlokzatával a sétatéren átvezető főútra tekintve; alakja, valamint belterjedelme ma már alig felel meg a város népességi viszonyainak és azon csinnak, mely a várost egészben véve jellemzi.

A belváros két katonai laktanyája közül az egyik különösen nagy, melynek tágas udvarán a városban állomásozó gyalog csapatok kényelmesen végezhetik kisebb gyakorlataikat; a másik kisebb laktanya 1872-ben szűnt meg katonai kórház lenni, mely ez évben a városrétre néző célszerűbb épületbe (előbb élelmezési ház) költözött át. Van még egy kisebb laktanya a Nádorváros végén és egymásik az Ujvárosban.

A kórházak ugysis külön ismertetést nyertek (348 l.).

A belvárosban, a karmelita zárda mögött áll a pénzügyérség és harmincad két emeletes épülete, melynek helyiségeit az illető hivatalok teljesen igénybe veszik.

A város közlekedési gyűpontjait képezik a vasuti indóház és gőzhajó-állomás; az első a belváros és Nádorváros közt elterülő vásártéren áll; egyesítve van benne az osztr. állam-vaspálya és a magy. nyugoti-vaspálya indóháza; de ez utóbbi más helyen szándékozik indóházat építeni, csupán a helyiség kérdése az, mely az ügyet oly soká függőben tartja. Győrnek ujabban ismét élénkülő forgalma rövid időn szükségessé teszi, hogy az állam-vaspálya is lehetőleg terjeszkedjék saját indóháza berendezésében.

A gőzhajó-állomás a város éjszak-keleti végpontján áll; a kereskedelmi cikkek talán célszerű gondozásban részesülnek ez állomáson, de alig mondhatjuk ezt az utasokról, kiknek legszükségesebb kényelméről is csak szerényen van e helyen gondoskodva. Az állomás szomszédságában az újabb eredetű hajógyár áll, mely nemcsak javításokkal foglalkozik, de kisebb hajók készítését is eszközli.

A város keleti oldalán a gönyői államút mellett áll a gázgyár, mely a belvárost a szükséges világítással látja el.

Említést érdemel továbbá Stadel jónévű gazdasági gépgyára és Nagy Mihály tésztagyára, nemkülönben a gyufa- és olajgyár, gőzmalmok, fűrészmalom.

Van önkéntes de állandó tűzoltó-egylete és ennek saját zenekara; torna iskolája szintén jól van berendezve.

Vendéglői közül első ranguak a belvárosban: a fehér-hajó és fehér-bárány; Ujvárosban: a nádor, melynek nagy terme alkalmas helyiséggül szolgál a tánc-estélyeknek; említést érdemelnek még a Nádorvárosban: a szőlőkert, tágas nyílt helyiségével, továbbá a zöldfa és vörös-ökör; Ujvárosban az arany-bárány stb. A belváros különösen kényelmes berendezésű kávéházakkal rendelkezik; ilyenek a kereskedelmi gyűlde kávéháza, Auer, Oroszi, Limbeck stb.; Ujvárosban a nádor-ven-défgadódé.

Nem hiányoznak továbbá a sörcsarnokok sem, melyeknek csapjairól a kedvelt ital mindenféle neme bőven habzik alá; látogatókat különösen a Weis, Körner, Buchberger, stb. sörcsarnokok.

Sétányai között első helyen áll a sétatér, mely a Rába folyó és ennek ága által képezett kis szigeten terül el, és a belvárossal újabb szerkezetű és tágas felnyitható hid által van összekötve; az Ujvárossal hasonlóképp csinos hid tartja fenn összeköttetését. A sétatér árnyas utai és gondosan ápolt virágtelepei naponkint ide csalják a város közönségét, mely alkonyat tájban tarka vegyületekben hullámszik e kis park kanyargó utain. Csak azt lehet fájlalni, hogy a határoló vizek ily kis térre szorították e kellemes szigetet. A sétatér közepén halad át az Ujvárosnak vezető széles út, melynek kövezetén élénk robajjal gördülnek át az uri fogatok vegyesen a terhelt szekerekkel. Az út mindkét oldalán kőoszlopokról alá függő vasláncsal van szegélyezve. A sétány egyik oldalán áll a színház; melléte kényelmesen berendezett sörcsarnok, melynek szabadba helyezett asztalait a közönség nem ritkán sűrűen lepi el, főleg midőn a jó cigány-zene hangjai nyomják el az árnyas berkek madarainak gyenge dalát. A másik oldalon a színházzal csaknem szemben áll a boldogságos Szűznek kőfaragványu szobra, melynek korlátján belül illatos virágokat ápol a kegyelet. A szobor mögött csinos kiosk kínálhatja üdítő szereit a fáradt közönségnek.

Habár a sétatér képezi legnépesebb gyűpontját a szórakozásnak, mindazonáltal egyéb sétahelyek sem maradnak látogatók nélkül. Nagyobb sétára a gőzhajó állomás mellett elterülő városrét és a püspökrét szolgálnak; az előbbinek egyenes fasora a gazdasági egylet mintakertje mellett vezet el, mely szintén nyitva áll a közönség előtt; a Dunapartján elterülő szigeti püspökrét legcsinosabb része az ugynevezett Tákórét, szépen befásított utáival kellemes szórakozást nyújt. Kevésbé zajos sétahely nyílik a Rábaparton a práterben, melynek végpontját a polgári lövölde képezi. A vásártérnek újabb időben tele-

pített honvédligete kevésbé vonza a közönséget; a hajdani lovaglótér helyén ültetett szedres-kertet főleg a gyermekek és dajkáik csevegése teszi élénkké; e helyre van tervezve a még csak létesítendő gyermekkert.

Kirándulásokra legkényelmesebb a kis-kut, mely a városrétén túl a gönyői államút mellett árnyas lombok alatt fakasztja kitünő vizét; de mi természetesebb, minthogy a közönség sokféle izléséhez alkalmazkodva, szolgál a bérlő a forrásvizen kívül jó tejjel, sörrel és egyéb itallal is, a mint azt a gyermekek, nők vagy férfiak szomszárja megkívánja. A tekepálya, kis tavacska, hinta, céllövészter természetesen elmaradhatlan fűszerei az ily kirándulási helynek, hol különben a fiatal-ság gyakran tartja kedélyes nyári mulatságait.

Győrnek, mint afféle vízi városnak nem utolsó mulatságát képezi a csónakázás is, mely legtöbb esetben bizonyos nyugpontok felé tartva hasítja a kis folyók sima tükkrét. Épen ez okból látogatott az ujjvárosi Rábcaparton fekvő Wenzl-kert és még főlebb eső Pinnyéd falu.

Győrnek is megvannak hagyományos szórakozásai, melyhez a lakosság polgári része a kegyeletnek bizonyos nemével ragaszkodik. Így a tavasz első nyiltával, főleg böjti vasárnapokon, az ugynevezett cipő-zóhely (az ujjvárosi temető mellett) képezi a népmulatság tanyáját; husvét-hétfőn a kis-kut közelében fekvő galambhoz özőnlík a közönség; pünkösöd hétfőn Pinnyédre szállítják a Rábca csónakjai a mulatók tarka seregét; Péter-Pál napján pedig a pataházi bucsú csalja át a Dunán a városi népet. A kik egész napot szentelhetnek szórakozásra, azok a csanaki, baráthi, nyuli és écsi szőlőhegyek lugasai közé rándulnak, s ott élvezik a tiszta légen kívül a falusi- és hegyiélet üdítő kellemeit.

Két gőzfürdőn kívül két Duna-fürdőben nyer a közönség menedéket a nyári napok forrósága elől.

Pannonhalma.

Győrtől délfelé indulva kellemes látkép tárul fel az utas előtt. Termékeny síkság nyugotról a csanak-écsi hegylánc által szegélyezve, délről a Vértések és a Bakonyság ölelkező emelkedéseivel elzárva. E természetes háttérből éles vonásokban emelkedik ki a sz.-mártoni hegyecsopót, melynek gyúpontját Pannonhalma képezi. Utunk, dacára a 2½ mfd távolságnak, rövidnek tetszik, mert a nyul-écsi hegylánc tövében vezetve folyton élénk szórakozásban tartja az utast. A hegy

oldalán elterülő szőlőtelepek fehérló házaikkal, pincéikkel kellemes változatosságot kölcsönöznek a kirándulásnak.

N.-Écs falunál letérve a győr-veszprémi országutról egyenest Pannonhalmának vágunk. A hegy lejtőit itt is szőlők és elszórt házak tarkítják, nyugoti oldalát pedig Szt-Márton mezőváros foglalja el, melynek épületei a Pánzsá-völgytől csaknem a hegy tetejéig nyulnak, és szegélyzetet alkotnak a szt. benedek-rendű főapátság colossalis monostora körül.

Szt-Márton mezőváros, mint afféle hegyitelep, főleg emelkedetesebb részein alig mutat csak némi rendszerességet is; házai összedobálva sok helyen mint fecskefészkek függenek a partok oldalain; alsóbb fekvésű részében már elég határozott az utcák iránya. Kiterjedése jelentékeny, jóllehet lakosainak száma nem sokkal haladja meg a 3 ezeret. Szerény házai közül csak is a főapátság uradalmi épületei emelkednek ki; ilyen a három udvarra osztott majorság, gazdatiszti lakok, fogadó és magtár. Plebánia-templomául a főapátsági székesegyház szolgál és a mezővárosban csakis kisdéd kápolna áll, hol a lelkész mindennapi miséjét végzi.

Magára Pannonhalmára, vagy mint a nép mondja, „a várba“ kényelmes kocsit vezet, mely mindkét oldalról bokorszegélyzet közt a nyugati oldalon indul fölfelé, többször kanyarog és végre egészen a keleti oldalra kerülve ér fel a hegyre.

Pannonhalma tulajdonkép három dombhullámszögből áll; a középsőn, mint legemelkedettebb ponton, áll a kálvária magasra nyúló 3 kőkeresztjével; az éjszaki dombon a főmonostor és ezzel szemben a déli emelkedésen az ugynevezett „Boldogasszony“ kápolna áll. A vallásos nemzeti hagyomány e hármassort látja Magyarország címerében, a honnan elsőben hajtott ki e hazában a szt. kereszt fája.

A főmonostorba csakis a keleti részen van bejárás, a többi oldalról legnagyobb részt magas bástyafalak által van körítve. Hajdani várszerkezetéből maig is fennmaradtak a lő-rések a keleti bástyafalon, míg a déli bástyafal két szögletén ódonszerű tornyok emelkednek. A régi idöket hozza emlékünkebe a bejárás is, mely boltíves (hajdan felvonó) hidon és kapun át vezet a várudvarba; maga a kapu szintén toronyszerű alkotvány, melynek emeleti szobájából a kapus őrszeme kísérte figyelemmel az érkezőket.

A főmonostor tágas udvara gyenge lejtősségekben emelkedik; jól köveezett talaján és kővel kirakott nyílt csatornáin kár nélkül hömpölyög alá a legsebesebb zápor.

Az udvar belsejébe érve, a kétemeletes déli épületszárny előtt állunk; ennek első emeletén van a főapáti lakosztály. Jobbra kanyarodva azonnal szembe ötlük a csinos kőkeretbe foglalt főbejárat, mely fölött a főapátságnak kőfaragványu cimere függ.

E külső tájékozások után lépünk a főmonostor belsejébe.

Az említett főbejárat a vendég-lakosztály helyiségeibe vezet, mely külön szárnyat képez; felső emeletének termeiben virág-füzérekkel alakitott freskók hálózják át a falakat, melyek még mind a múlt század emlékei, midőn e termek képezték a főapátok lakosztályát; innen ma is „praelatura“ nevet viselnek. Ablakaikból felséges kilátás nyílik az átellenben fekvő kálváriára és „Boldogasszony“ kápolnára, nemkülönben a Bakony erdőborította hegyeire, melyből tiszta időben, főleg napnyugotkor, Csesznek várának romjai világitanak ki.

A főmonostor belhálózata a különböző koru építkezések következtében meglehetősen bonyodalmas, úgy hogy az idegen csak bajosan vagy alig képes magát első látogatásakor tájékozni; nehézzé teszi ezt főleg azon körülmény, hogy ugyanazon épületszárny 1, 2 majd 3 emeletesnek tűnik fel a szerint, a mint különböző pontokon tekintünk ki ablakaiból. Ennek oka a hegytető hegyes-lejtős alkatában fekszik; a talajnak e hullámozása idézi elő az említett különöséget.

Rövid rajzunkban csak is a főmonostor kiválóbb pontjaira szorítkozunk, és ezeknél is csak annyiban, a mennyiben e pontokat jelen művünk egyéb rovatai még nem merítették ki.

Első helyen a székesegyház érdemel említést, mely kelet-nyugoti hosszirányban fekszik; *) keleti homlokzata eredeti román alakjával szabadon áll és a belső szűk udvarra néz; nyugoti homlokzata már nem hordja magán a templom stíljének jellegét, a mennyiben itt az 1831-ben épült torony emelkedik; ugyanitt van a főbejárat, melyhez mindkét oldalról széles márvány lépcsőzet vezet. A bejárat fölött fémöntvényű dombor képcsoportozat látható, mely a magyarországi szt. Benedek-rend alapításának (1001.) és visszaállítatásának (1802.) eseményeit tünteti elő; a képcsoport közepét ülő nő-alak (az egyház) kezében kereszttel foglalja el; ennek jobbán áll szt. István király, ki Anasztáz pannonhalmi első apátnak a rend alapító okmányát nyújtja át ily fölirattal: „Praedicate, 1001“; Anasztáz mögött országnagyok és szerzetesek állnak. A középen ülő női alak balján I. Ferenc király áll, és Novák Krizosztom főapátnak a rendet visszaállító okmányt kézbesíti ily felirattal: „Docete, 1802“; a főapát után ismét orszáгна-

*) Műépítészeti és történeti méltatását lásd 439. és 580 lapokon. — Szerk.

gyok, püspökök, szerzetesek állnak. E képcsoport tehát kifejezi a rendnek kettős irányban kijelölt működési körét.

A torony alul négyszögű, fönnebb gömbölyű és karsu alakot nyer; innen 16 oszlop emelkedik ki, melyek fönn karzatot hordanak; nagyszerű a kilátás, mely e karzatról nyílik; a roppant terjedelmű látkörnek határait a Bakony, Vérteshegyek, másrésről a Kárpátok és nyírtai hegyek képezik; tiszta időben Pozsony vára, Haimburg és a Schneeberg is kivehetők; Hunfalvy szerint: „az egész dunai síkság 11 vármegyéjével feltáruul a szemlélő előtt; dúsabb, termékenyebb, nagyobb térséget alig pillanthatunk át másutt Közép-Európában.“ — A tornyot réz kupola fűdi, melyből az apostoli kettős kereszt emelkedik ki.

A székesegyház belseje 1868—1872-ig bontakozott ki előbbi elhagyatott állapotából, a midőn t. i. a falak, oszlopok, ékítmények stb. megtisztítottak kül salakjoktól; ugyanekkor nyerte a templom fal- és üvegfestményeit, oltárait, szóval teljes felszerelését, a mi egyébként még mindig folyamatban van, a mennyiben időről-időre újabb szerzemények egészítik ki a teljes egyházi készletet. Mi csak is ezen egészen új felszerelés rövid ismertetésére szorítkozunk, mintegy kiegészítésül a székesegyház műépítészeti méltatásához (439 l.).

Kezdjük a fal-festményeken. Az ezekben kifejezett eszme tiszta átértésére előre kell bocsátanunk azon alapgondolatot, melynek illusztrációját Storno Ferenc művész hazánkfia, mint a székesegyház teljes helyreállításának és felszerelésének művezetője a falfestményekben akarta létesíteni. Ezen alapgondolat a közép hajó hármass emelkedéséből kiindulva, a megfelelő boltívezetek mezőiben az összes egyház három tagozatát, u. m. a szenvedő-, küzdő- és megdicsőült egyházat jelképezi. A legemelkedettebb résznek — a szentélynek boltívezeteiben négy főangyal, cherubok és szeraphok lebegnek, és a megdicsőültek karát képviselik; ugyancsak a szentély oldalfalain Nagy szt. Gergely, Anselm, Bonifác és Beda szt. benedek-rendű atyák életnagyságu körképei (medaillon) diszítik; a szentély négy sarkában pedig nyulánk oszlopokon jobbra szt. Krizosztom és Athanáz a keleti egyház atyáinak, — balra pedig szt. Ambrus és Ágoston a nyugoti egyház atyáinak kőfaragványu szobrai állnak.

A középmagasságu rész, szentély és karzat között, képviseli a küzdő egyházat, melynek eszméje a boltívezet mezőiben látható 5 kép által van symbolizálva; e képek az új szövetség köréből vannak véve, és a Megváltó életének főbb eseményeit ecsetelik, u. m.: 1. Krisztus urunk születése; 2. megkereszteltetése; 3. színváltozása Táborhegyén; 4. az utolsó vacsora; 5. Urunk mennybemenetele, és

végül mintegy átmenetül a megdicsőültek honába a diadalivnek (*arcus triumphalis*) képe, mely Krisztus urunkat mint a világ biráját tünteti elő. Az említett nagy képeken kívül a kisebb boltsüvegeken még kisebb körképek láthatók, melyeknek tárgya szintén az uj-szövetségből van merítve.

A legmélyebb fekvésű hátsó rész a szenvedő egyház eszméjének kifejezésére van szánva; ez azonban jelenleg még csak tervben él; megvalósulni akkor fog, ha e rész is kellően átídomítva összhangzatba jő az egésznek styljével. E hátsó rész boltívezetének mezőit az ó-szövetségből merített azon képek fogják borítani, melyeknek tárgyai jóslatilag vonatkoznak az uj-szövetségnek említett eseményeire. A karzat alatt eső ívezet képei a világteremtésének három fő eseményét fogják érzékíteni, u. m. az állatok és az ember teremtését és a Teremtőnek szünnapját: a szombatot. A karzat fölött álló mezőkben a mennyei karok nyernek helyet.

A falfestmények között kiváló említést érdemel továbbá szt. Benedek kápolnájának azon falképe, mely azon jelenetet tünteti elő, midőn az Üdvözítőt Emmausban tanítványai kenyértörés közben felismerik; a kép felirata: „et cognoverunt eum in fractione panis“; mindez az oltári szentségre vonatkozik, mely e kápolnában van elhelyezve.

Innen a szt. László-oltár felé haladva, kis fülke látható a keresztlő kuttal; falképe szt. Istvánnak szt. Adalbert által való megkereszteltetését ábrázolja ezen aláírással: „Lustrat Adalbertus Stephanum baptismatis undis, sic melior capiti facta corona fuit.“

A falfestmények mind Storno művészi ecsetének termékei; készítésökre nézve ugynevezett encausticus képek, melyek a viasszal és terpetinnel jól beitatott falra szintén terpetin-viasz festékkel vannak készítve; e képeket általában fénytelenység és rendkívüli légyság jellemzi, mely az idegen fény visszatükröződését kizárva lehetővé teszi, hogy a színek teljes valódiságukban fejtsék ki hatásaikat.

Az üvegfestmények közt első helyet foglalja el a szentély kerek ablaka, szt. Márton püspöknek, mint a székesegyház védszentjének képével; a szt. püspöknek atyai jószágot sugárzó arca és áldásra emelt kezei meghatottságra hangolják a belépőt. A kép conceptiója, úgy mint kivitele jó érzékre, gyakorlott kézre mutat; kiállítása becsületére válik Gailing bécsi műintézetének.

A kerek ablak alatt álló 3 román ablak a szt. háromszágot jelvényezi; jobbról az első ablak háromszögei az atyát, a balról esőnek keresztjei a fiut és a középsőnek piros lángjai a szt. lelket symbolisálják. Készítőjük Wilfing soproni üvegfestő.

A középhajónak 5 román ablakja az anyaszentegyház öt parancsolatát jelképezi, különben a mezők lágy színezetű cifrázatokkal vannak átszőve; szintén Gailing műintézetéből kerültek ki.

A déli hajó csúcsíves ablakában szt. Imre, az éjszaki hajó hasonló alakítású ablakában pedig szt. László üvegfestményü alakjai képezik az oltárképeket; élénk és mégis összhangzó színezetök elevenséget kölcsönöznek a néma mellékhajóknak. Mindkettő Neuhauser insbrucki művész kemencéjében készült.

A szt. Benedek-kápolna két nyulánk csúcsíves ablaka a rend alapítójának életéből vázolja a főbb eseményeket azon időtől kezdve, midőn szt. Benedek Rómát oda hagyván magányba vonul, egész haláláig.

A szűz Mária-kápolna szintén csúcsíves két ablaka a bold. Szűz életéből meríti körképeinek tárgyát. Valamint ezeket, úgy a szt. Benedek-kápolna ablakait is Neuhauser égette Insbruckban.

Végre említést érdemel az altemplom (crypta) három románablaka, melynek üveg cifrázatai között a szt. Háromság képletes alakjai (oroszlán: az atya, hal: a fiu és galamb: a szt. lélek) láthatók; Wilfing munkája.

Az üvegfestmények mind Storno rajzai szerint készültek.

Vegyük most szemügyre a székesegyház oltárait; kezdjük a főoltáron.

Jóllehet egészben véve a székesegyház a román- és gót-építészeti átmeneti korszakának emlékét képezi, és legnagyobb részt a még nem egészen kifejtett csúcsíves styl jellegét hordja magán: mindazonáltal a szentély boltozatának csillag-gerincezetét leszámítva, inkább a román építésnek kifejezésével bír; ablakai valamint oldal fülkéi és mélyedései kerek ívezetekre vannak szabva. E körülmény, valamint a műrégészek véleménye általában a mellett szól, hogy a főoltár román stylben épüljön. Így készült 1873-ban Storno rajzai szerint és vezetése mellett az ugynevezett mennyezetes (ciborium) oltár. A libanoni cedrusból készült mennyezet négy sárgás-szürke salzburgi márványoszlopon nyugszik; közepe át van törve és e környilás fölött apró oszlopokon egy második mennyezet emelkedik, melynek tetejét kereszt egészíti ki; a mennyezet belsejét arany alapra festett angyal-fejek, szegélyzeteit arannyal átszőtt cifrázatok, külsejét aranyozott féldombor faragványok ékítik. A fa-munkát Fend soproni műfaragó, a festményeket Storno készíté.

E mennyezet alatt két lépcsőnyi magaslaton áll a szintén salzburgi márványból készült oltár, 4 lábon nyugvó asztal-alakkal; az oltár-

polcot (predella) carrarai márvány oszlopok közé foglalt a dúsán aranyozott és zománcozott 3 féldombor öntésű tábla díszíti; a két szélső két-két evangelista alakjával, a középső pedig a szentségtartó (tabernaculum) ajtaja zománc hálózaton kis kereszttel. Az oltárpolcon áll az aranyozott bronzöntvényű feszület, a Fájdalmas-anya és szt. János szobraival; e csoportnak alakításában úgy, mint kiállításában a művészi felfogás és technikai ügyesség egyaránt tetőpontra emelkedtek.

A márványrészeket Dopler salzburgi kőfaragó készíté; a bronzöntvények és zománczatok Brix bécsi műöntödéjéből kerültek ki. Az egész oltár ára 16 ezer frtot tesz.

A szentély teljes berendezésének kiegészítését képezi az oldalfalakat borító selyemszövetű szőnyeg, mely 50 aranyozott rózsza által tartva, kiválóbb alkalmakkor még ünnepesebb szint kölcsönöz az egésznek. A két nagy oldalmélyedésbe és a hátfalra szőnyeg-kép van festve, melynek tarka szövedékében kereszt, szt. Benedek érme a jelvényes kezdőbetűkkel és a főpátság címerének egyrésze látható. Figyelmet érdemel továbbá a főoltár előtt függő lámpa és a mellék-asztal (credentia), mindkettő stylszerűen művészileg alakítva.

A két mellékhajó szt. Imre és szt. László oltárai egyszerű román stylben vannak alakítva salzburgi márványból; oltárképeiket az ablakfestmények képezik.

A szt. Benedek s egyuttal szentség-kápolna oltára a helyiség styljéhez mérten tisztán gót-izlésű; keményfából faragott alkotványa nyulánk szabású torony-izületekben emelkedik egész a boltívezetig; középen szt. Benedek, két oldalt szt. Mór és Placid szobrai állnak magasra csúcsosodó mennyezetek alatt; a szabad helyeket lombok, szőlőfürtök és tekervényesen hajtogatott ékítmények hálózzák át. Az oltárpole két oldal mélyedéséből gót ereklyetartók fénye csillámlik elő. A két ablak között a legszentebb szív Asszonyának szobra áll magasan tornyosodó mennyezet alatt. A kápolna boltíveről karesúan áttört művi örök lámpa függ alá.

A szűz Mária-kápolna oltárának nyulánkan felszökellő tornya a boltívezethez simulva, ennek hajlását elsajátítja; a torony által képezett mennyezet alatt a bold. Szűz szobra foglal helyet ölen a kised Jézussal.

Vége az altemplom vagy crypta oltára szintén egyszerű román izlésben van tartva, polcán bronz-öntvényű feszület s ennek két oldalán a Fájdalmas-anya és a hű tanítvány szobra áll. Az oltárral szemben álló falfülkében szt. István ülő szobormintázata látható, lábai alatt

bilincsekbe vert alak bekötött szemmel, mint a leküzdött pogányság jelképe.

Rajzunk kiegészítésére még néhány részletet. A kereszt-folyosóról nyíló díszbejárat (porta speciosa) külseje kifelé táguló oszlopesoportozat közé van szorítva; az ajtó külmezőit szt. Péter, Pál, Jakab és Tádé apostolok dombor szobrai ékítik; belsején szerte ágazó pántok képezik az ajtó sarkait; négy mezejében evangéliumi példabeszédeket tárgyazó képek, u. m. a megtalált juh, a megtalált garas, a tékozló fiu és a bűnbánó vámszedő; az ajtó fölött aranymezőben a római szt. szék jelvényes címere.

A szt. Imre oltár közelében egyik boltgerinc Storno Ferenc jól talált dombor-areképeiben végződik, ki a székesegyház restaurációjának művezetését vitte és viszi jelenben is. Ugyan e hajó falában Sigfrid (+ 1365.) és Czudar László (+ 1372.) apátok vörös-márvány-siremlékei vannak illesztve. A középhajó egyik oszlopának végén Kruesz Krizosztom főapátnak, mint a székesegyház ujjá teremtményének kevésbbé sikerült dombor-képe látható.

A sekrestye és szt. Benedek-kápolna között emléktáblába vésett felirat a székesegyház főbb eseményeit örökíti meg. Az altemplom oldalfalán olvasható felirat pedig e helyiségnek bizonytalan korára és újabb helyreállítására vonatkozik.

A székesegyházhoz teljesen méltóan van felszerelve az egyházi ruhák, edények és egyéb készletek tára. A bő választéku öltönyök közül különösen kettő érdemel kiváló figyelmet, melyeknek mindegyike a teljes egyházi segédlethez szükséges összes ruhanemeket, u. m. 4 dalmatikát, casulát, néhány palástot, püspöksüveget stb. magában foglalja; mindegyiknek dús arany- és selyemhímzései ritka művészi becsét és értéket kölcsönöznek; az egyik készlet Mária Teréziának fejedelmi ajándéka.

A székesegyház mellé érdekesség és érték tekintetében méltán sorakozik a gazdagon felszerelt és műizléssel berendezett könyvtár. Nem akarunk ismétlésekbe keveredni; már fönnebb adtuk (228. l.) e tudományos készlet beltartalmának és történetének ismertetését; itt csupán a külberendezésre és általában oly pontokra szorítkozunk, melyek fönnebb még érintve nem voltak, de figyelmet érdemelnek.

A főmonostor éjszaki sarkát képező könyvtár két hajóból áll, melyek egymással T betű alakjában forrnak egybe; a nagyobb hajó négyszög alakú, hossza 11 öl, szélessége 7 öl; épült 1824-ben Engel József bécsi építész terve szerint. Eredetileg csupán e hajó volt könyvtárnak szánva, de berendezés alkalmával csakhamar kitűnt e helyiség-

nek elégtelensége a könyvkészlet befogadására; így épült 1832-ben Pakh János esztergomi építész terve szerint a négyszög hajó hosszára függélyesen a kerülék-alaku kereszt-hajó, melynek nagy tengelye 12 öl, kis tengelye pedig 5 öl. A két hajót nyílt ivezetes kapu köti össze akként, hogy a két terem tulajdonkép egygyé olvad; mindegyiknek magassága 5 öl.

A főbejárás a kerülék-hajó közepére esik; belépve azonnal feltárja mindkét terem meglepő nagyszerűségét. Ezen előhajót hosszukás kupolya tetőzi, melynek közepén négyszögü torony emelkedik; ennek üveg oldalain hatolnak be a fénysugarak, melyeket a toronynak tükrökkel kirakott oldalai terelnek le a terembe; elősegíti a megvilágítást azon tükrömező, mely a terem egyik oldalát a főbejárat fölött félkör alakban borítja. Így nyer e hajó teljesen egyenletes megvilágítást.

A kerülék két gyúpontjában áll Klieber József bécsi szobrász által készített két szobor: egyik szent Istvánt, mint a monostor alapítóját, fején koronával, vállán a koronázási köpenynyel tünteti elő; a másik Ferenc királyt, mint a rend visszaállítóját ábrázolja dísz magyar ruhában.

Mindkét terem karzat futja végig, mely 36 kékes-szürkére márványozott oszlopon nyugszik; ezekből 20 a nagyobb, 16 pedig a kisebb kerülék-teremre esik. A négyszög terem oszlopai mellett lejtősen alakított üvegszekrények állnak az ásvány- és csigagyűjteménnyel.

A belső terem boltozatát Minerva képe borítja a szokásos jelvényekkel; két oldalfalán a karzat fölött a görög és római classicusok, tudósok, más két oldalfalán pedig a magyar tudományosság kitűnő férfiainak képei foglalnak helyet, mindannyian Klieber József művészi ecsetének termékei. A talajt vörösmárvány-kockákkal tarkított mozaik borítja.

A négyszög terem mindkét oldalról a gyűjtemények helyiségeibe (cabinet) nyílik; éjszakra esik a képcsarnok, délre a régiség-, érem- és növénygyűjtemény. A képtárból vezet föl a kényelmesen kanyargó fölépcsőzet a karzatokra.

A könyvtáron kívül egészen más helyiségben van elhelyezve a természettani műszertár és a vegytani műhely; az elsőnek felszerelése kiválóan gazdag, a mennyiben a rendnek itt lévő tanárképezdéje a műszertár részére magasabb igényű berendezést követel.

A székesegyház és a könyvtárt összekötő szárny emeleti helyiséget az imaterem foglalja el, melyben a napi zsolosmák végeztetnek. A négy nagy ablakkal jól világított terem hosszfalának közepén a két szárnyu ajtóval szemben áll az oltár; a tért szemközt állított padosorozatok foglalják el; az oldalfalak szabad mezőit aranykeretbe foglalt

életnagyságu olajfestmények díszítik, u. m. szt. István és Gizella átadják Imre fiukat Gellért bencés szerzetesnek nevelés végett; szt. Mór mesterének — szt. Benedeknek parancsára a hullámokból kimentí szt. Placidot; szt. Márton saját köpenyének leszelt részével földi be a meztelen koldust; végre a szt. család.

Az imaterem folyosójáról a székesegyház karzatára jutunk, melynek oldalfalait köröskörül szép művezetű fa-béllet borítja; a konventtagok és növendékek padjai között a főapátnak trónszerüleg emelt imázsamolya foglal helyet.

Kiválóbb helyiségét képezi a főmonostornak továbbá a déli szárny első emeletén lévő főapáti lakosztály magas boltívezetes termeivel, melynek műtárgyait mellőzve, csupán két nemzeti ereklyéről akarunk tüzetesebben szólni.

Egyik a szt. István király által kiállított eredeti okmány, melylyel a pannonhalmi apátságot 1001-ben alapította és javadalmazta, s melynek szövegét 582. lapon egész terjedelmében közöltük; az okmány pergamenre írva, s dacára magas korának és viszontagságainak könnyen olvasható, nagy pecsétje szintén meglehetősen ép. A másik nemzeti ereklye azon köpeny, mely alakra és ábráira nézve a koronázási palástnak az utolsó vonásig hű mása és szintén Gizella királynétól származik; a bizanti izlésű köpenynek anyaga legfinomabb fátýolszövet, mit a szakértők Kiosz szigetén készült biszusnak neveznek; a szövet finomságának megítélésére szolgáljon azon tény, hogy az egész köpeny ujjabb eredetű vörös selyembéllésével együtt 22 lat súlylyal bír, és így magára a fátýolszövetre alig esik némi csekély súly. A palást hossza, illetőleg magassága 4' 3", körzete 14', nyakát 1' 10" hosszú és 8" széles gallér fűdi. Az egész paláston ugyanazon alakok, cífrázatok és feliratok láthatók, mint a koronázási köpenyen; ezeknek leírását tehát mellőzzük. A palást ékítményei különféle szinekkel vannak a fátýolszövetre festve. Rendeltetése alig lehetett egyéb, mint hogy utána Gizella a koronázási köpeny himzését végezhesse, melyet az ajtatos királyné tudvalevőleg a bold. Szűz székesfehérvári templomának ajándékozott. Vajjon szolgált-e maga e mintázat is tényleg egyházi öltönyül, vagy csak mint a szent életű királyi pár emléke őriztetett-e az egyházi kincstárban: nem tudjuk, de ez utóbbinak valószínűsége mellett szól az egész köpenynek szerfölött finom alkata, mely bizonyára már kezdetben igen óvatos kezelést igényelhetett.

A nemzeti ereklye viszontagságaiból történelmi bizonyossággal keveset jegyezhetünk fel. Balassa Ferenc báró, ki ezen ős emléket

1754-ben kiadott füzetkében ismerteti, azt állítja, hogy a köpeny csak 1543-ban került a fehérvári egyház kincstárából Bécsbe, midőn t. i. Fehérvár oly kikötéssel adatott át Szulejmannak, hogy a városban levő német és olasz katonák minden málhájokkal szabadon távozhassanak, kik bizonyára gondoskodtak arról is, hogy a szent emlék ne kerüljön pogány kézre.

Ezen idő óta egészen elfeledve hevert a palást a császári kincstárban, míg azt Mária-Terézia a pannonhalmi főmonostornak ajándékozta. A rendnek 1756-ban történt feloszlátásakor Somogyi Dániel főapát és a rendtagok a palástot még egyszer a kegyelet csókjaival illetve átadták Szili János szombathelyi püspöknek, oly kikötéssel, hogy a rendnek bármikor bekövetkezendő visszaállíttatása esetében a köpeny ismét Pannonhalmra birtokába szálljon. Így történt. 1804-ben vette át Novák Krizosztom a visszaállított rendnek főapátja e drága emléket Szili János unokájától, Eölbe János szombathelyi kanonoktól.

Végre építészeti tekintetben igen érdekes a főmonostor étterme, melynek emeletmagasságu falait művészien alakított dombor ékítmények, szabad mezőit és magasztos hajlásu boltívezetét freskó-festmények borítják. Oldalain kecsesen idomított falkeretekbe foglalva következő 6 nagy kép látható: a kereszten szomjuhozó Üdvözítőt a római katona ecettel kínálja; Krisztust 40 napi böjt után a sátán kísérti; Dániel prófétát az oroszlán veremben Habakuk próféta táplálja; Balthazar babilon király vacsorája; Heródes lakomáján szt. János fejevétele; szt. Benedek áldása a méregpoharat ketté repeszti. Magasabb sorban magyar királyok mellképei, az ajtó fölött szt. Benedek, 4 sarkon az evangelisták képei. Az ablakmélyedések kisebb mezőit klasszikus gondolatú allegorikai képek és emblemaák töltik ki; ilyenek a fiai előtt repülő sas „monstrat tolerare labores“ felirattal; tükör „reddo cuique suum“ körirattal; hordó, mely abroncsait elpattantotta és borát kifolyatja „libertate perit“ felirással stb.

E futó áttekintés után hagyjuk el a főmonostor belsejét, s nézzünk körül a festői szabadban.

Az egész épületet megkerülhetjük a vár-sétány árnyas fasorai között, honnan jutalmazó kilátás kínálkozik a terjedelmes látkör véghatáráig.

A délre eső középső és legmagasabb domb tetején három magas kőkereszt és a bánkódó anya és tanítvány 2 szobra emlékeztet az Üdvözítő kinszenvedésére; e kálváriát Sajghó Benedek főapát emelé 1724-ben, Rimelyi Mihály főapát pedig 1868-ban megújíttatá.

A harmadik domb lejtőit parkszerűen rendezett bókrok, lombos

fák borítják; magaslatára kényelmes ut és lépcsőzet vezet; tetején az izletes külsejű Boldogasszony-kápolna áll, csinos alakításu homlokzatával a főmonostor felé fordulva. E kápolnát Göncz Coelestin főapát építtette 1720 körül, Sajghó Benedek főapát pedig szép oltárokkal ékesítette. Új diszbe öltözött e kies fekvésű kápolna belseje az 50-es években, midőn főleg néhány rendtagnak kegyeletes buzgalma a régi elhagyatottság korhadt emlékei helyébe dúsaranyozásu oltárokat, választékos tárgyú olajfestményeket állított; 1865-ben a külső is hozzá idomult a belső csinhoz. Főoltárképe Mária mennybemenetelét, a mellék oltároké Urunk feltámadását és szt. Benedek halálát tanítványainak karjai között — tárgyzassa. Az oldalfalakon a szt. keresztut olajfestményü képei vonulnak végig. E kápolnában tartatik meg a bold. Szűz májusi tisztelete, nemkülönben nagy böjti vasárnapokon a kereszt-uti ajtatosság.

A kápolna alatt terjed el a főmonostornak bár egyszerűen, de tiszta csinnel tartott sirboltja, melynek néma iveri alatt feliratos táblák jelzik azoknak nevét és életkorát, kik ott aluszszák örök álmukat.

A kápolna körül egykor temető volt; a domb szabályozása alkalmával (1865.) felszínre került sok csontmaradvány a domb tövében ástott 3 sirba lőn összegyűjtve, s fölöttük csinos siremlék emelkedett ily felirással: „Az itt nyugvó szt.-mártoni hiveknek boldog feltámadást.”

Pannonhalma keleti lejtőjén a főmonostor szépen rendezett parkja terül el; kanyargó utait kisebb csoportokba foglalt berkek, ligetek tarkítják, melyeknek természetes keretében más és más pontról tárul fel a főmonostor látképe; a park közepét árnyas erdőcske foglalja el, melynek a madarak tarka csevegése, és a virágcsoporthoz gazdag színkeveréke ritka kellemet kölcsönöz. Lombos fák közé ékelt csinos kertész lak, műizléssel berendezett üvegház, tekepályával egybekapcsolt gloriettek, az ugró kutnak magosra szökellő vizsugara, rózsaligetnek minden színárnyalatban fészlő ezernyi bimbói stb., mind oly tényezők, melyek a kertnek festői varázst kölcsönöznek.

Hédervár.

A nemzeti kegyelet köteles adóját rójuk le akkor, midőn ismételve visszatérünk azon pontokra, melyekben manap is a nagy ősök tiszteletes emlékeit birjuk. A honalapítás korába nyulik vissza a hazafias érdemeknek azon láncolata, mely a Héderváriak ősi fészkeből századokon át napjainkig felsarjadzott. A harcias vitézség, az államférfiui

tapintat s egyéb társadalmi erények mellett ott látjuk e koszoruban a tudománynak és művészetnek főuri bőkezűséggel ápolat emlékeit is; s főleg az ezek irányában érzett tartozásunk vezet tollunkat, midőn e helynek még néhány vonást szentelünk.

Hédervár kis mezőváros megyénk ész. nyugoti sarkán Szigetközben fekszik. Érdeket e helynek csakis a Héderváriak ősi vára kölesönöz.

Az ódon szabásu kastély komor falait a buja tenyészetű park százados fái környezik. Vakító fényt, csillogó külsőt hiába keresünk; helyette régi idők setét vártornyait, a középkor szerény igényű helyiségeit találjuk. De épen a századok viharaira számított vastag falak, alacsony boltívek azok, melyek annyi műemléknek nyújtanak biztos menhelyet. Hagyományként szállott a családban a műérzek ivadékról ivadékra, és e szellemben legkevésbé volt hűtelen a Héderváriak legutolsó férfi sarja: a nemrég sirba szállott Hédervári Viczay Héder gróf, kinek ritka becsü műgyűjteménye megérdemli, hogy belőle egyet más közelebbiről megtekintsünk.

A várkastély termeiben gondosan gyűjtögetett kő-, bronz-, római- és ujabbkori tárgyak, választékos könyvtár, gazdag kéziratár és egyebek, habár a viszontagságos idők folytán sokban megfogyaztkozva, maig is eléggé szólnak Viczay Lőrinc egykori műgyűjteményeinek gazdagságáról, ha ennek emléke különben is nem volna letéve ily című érmészeti munkában: „*Musei Hedervarii in Hungaria numos antiquos graecos et latinos descripsit, Anecdotas vel parum cognitias etiam cupreis tabulis incidi curavit C. Mihael a Wiczay*“ (1814.). Ezen éremgyűjtemény sorsáról Römer és Pulszky emlékeznek; hirdessék e számok annak gazdag tartalmát: birt 1014 arany-, 3002 ezüst- és 4648 rézérmmel.

Ó-kori műtárgyai közül érdekesebbek: 19" magas és 13" széles falfestmény Herculanumból; Mithras-emlék, bronz-szobrok, relief-faragványok stb.

Közép- és uj-koriak: II. Endre király pecsétje; Veronese olajfestvényű Madonnája; velencei kétélű pallos vörös bársony tokban; mandarin-kard; csontszekrény a 13-ik századból művészi faragványokkal; Thurzó nádor lakodalmi edényei; Apafi lőportartója. Gyűrűk H. J. (Hunyady János) és B. I. (Báthory István) kezdő betűkkel; Tökölyi-féle gyűrű hydrophanból, az összeeszküvés ismertető jele, mely meleg vízben a következő szavak kezdő betűit mutatja: *Vivat Petrus Vindex Injuriarum Hungariae, Austriae Terror, Princeps Emericus Tökölyi, Regni Hungariae Salus.* — Fayer-Gats (Forgács) vésetű gyűrűn kívül még számtalan a legkülönfélébb izlésben tartva.

Könyv- és kéziratárában: Heltay krónikája (1575.); Pázmán Péter, Bethlen Gábor és más kitünőségek kéziratai; Győrött a főranguak között létezett vallási társulat jegyzőkönyvében a tagok sajátkezü aláírása jelmondatokkal; így „1666. Montecuccoli: Audendo. Agendo. Contemplando.“ — „1708. Heister: Pro fide et justitia“. stb.

Terünk nem engedi, hogy a parányi, habár érdekes részletekbe merüljünk. Mielőtt elhagynók e helyet, melyet kilenc százados történelmi multnak nimbusa vesz körül, keressük még fel a terjedelmes park egyik sarkán azon óriási fát, melyhez a mig egy részről a hagyomány történelmi tényt fűzött, addig neki az ősi család saját életére vonatkozólag végzetes jelentőséget kölcsönzött. Ez az ugynevezett Kont-fája, melynek lombjai alatt a hagyomány hite szerint Kont „a kemény vitéz“ 30 társával titkos összejöveteleit tartá.

Igy mesél a hagyomány, mely Kontot a Héderváriak véréből származtatja; a történelmi nyomozás azonban ezt kétségbe vonja.

De utalja bár a történelem e fának a család őseihez viszonyított szerepét a mondák körébe, tény az, hogy saját életének sorsát fűzte a család újabb időben a Kont-fa terebélyes ágaihoz; erős hitként élt benne a meggyőződés, hogy minden letört ág a család egy-egy sarját viszi sirba.

Véletlen esetek találkozása végzetszerű tekintélyt kölcsönöztek a vén fának, melynek utolsó előtti ágát egy vihar néhány év előtt letépte; a legutolsó Hédervárinak egyetlen fia elhalt.

Egy ága maradt csupán, a legutolsó, s ehhez volt forrva a családnak élete. És ime múlt év dec. havában elhunyt a legutolsó Hédervári is, — a Kont-fának ága pedig most is él.

Bárha megfordítva történt volna!

SAJTÓHIBÁK.*)

21. lap	8. sor	alulról	<i>hadár</i>	helyett: <i>habár</i>
23. »	10. »	»	<i>mítal só</i>	» <i>mít alsó</i>
26. »	14. »	»	<i>120</i>	» <i>102</i>
58. »	7. »	»	<i>halalhat</i>	» <i>hatolhat</i>
63. »	20. »	felülről	<i>állmástól</i>	» <i>állomástól</i>
66. »	15. »	»	<i>P. Szent-Mihályig</i>	» <i>R. Szent-Mihályig</i>
69. »	8. »	»	<i>95</i>	» <i>81</i>
73. »	1. »	alulról	<i>Ravadiensis</i>	» <i>Ravazdiensis</i>
74. »	3. »	»	<i>árás</i>	» <i>járás</i>
77. »	1. »	»	<i>ingadozósokat</i>	» <i>ingadozások</i>
83. »	1. »	felülről	<i>keli</i>	» <i>keleti</i>
86. »	5. »	»	<i>leszárazabb</i>	» <i>legszárazabb</i>
91. »	16. »	»	<i>katott</i>	» <i>hatott</i>
96. »	13. »	alulról	<i>1811</i>	» <i>1810</i>
110. »	13. »	felülről	<i>rendes</i>	» <i>nedves</i>
146. »	13. »	»	<i>fluviatilis</i>	» <i>fluvialis</i>
161. »	7. »	alulról	<i>székelyét</i>	» <i>székhelyét</i>
162. »	17. »	»	<i>hat</i>	» <i>hét</i>
210. »	13. »	»	<i>értmében</i>	» <i>értelmében</i>
213. »	23. »	felülről	<i>intézet</i>	» <i>intézet</i>
213. »	12. »	alulról	<i>közigazdászati</i>	» <i>közigazgatási</i>
215. »	12. »	felülről	<i>Bausch</i>	» <i>Rausch</i>
215. »	20. »	»	<i>Sonnenfeld</i>	» <i>Sonnenfels</i>
219. »	7. »	»	<i>kedvő</i>	» <i>kedvező</i>
220. »	1. »	alulról	<i>1883</i>	» <i>1873</i>
234. »	7. »	»	<i>1083</i>	» <i>1803</i>
235. »	9. »	felülről	<i>1078</i>	» <i>1708</i>
239. »	4. »	»	<i>Pösch</i>	» <i>Pöschl</i>
240. »	19. »	»	<i>írva</i>	után olv. <i>éveiket.</i>
247. »	2. »	»	<i>miséje</i>	helyett: <i>mise a szerző: .</i>
264. »	2. »	»	<i>termékeny területe 240.389</i>	<i>cat. holdat és 1389 helyett: területe 259.090 cat. holdat és 1420.</i>

*) A mű elején kissé sűrűbben becsusztott sajtóhibákat mentse ki azon sietség, melylyel a sajtónak kezdetben dolgoznia kellett, midőn a természetvizsgálók nagygyűlése még 1873. aug. havára volt tervezve.

Győrmege és város egyet. leírása.

Szerk.

273. lap 18. sor felülről	<i>Csendesi</i>	helyett:	<i>Czindery</i>
276. » 21. » »	16 » 24	»	10 » 14
276. » 22. » »	17 » 31	»	14 » 25
276. » 23. » »	47 » 23	»	37 » 13
273. » 12. » »	<i>Humby</i>	»	<i>Hornsby</i>
280. » 12. » »	<i>trágyalevél</i>	»	<i>trágyalevel</i>
281. » 11. » alulról	<i>elősulyra</i>	»	<i>elősulyra</i>
285. » 4. » »	<i>harma —</i>	»	<i>harmat —</i>
293. » 19. » »	<i>kazai</i>	»	<i>karai</i>
297. » 1. » felülről	<i>vadoncait</i>	»	<i>vadoncot</i>
297. » 16. » alulról	<i>nevezet</i>	»	<i>nevezett</i>
298. » 17. » felülről	<i>egyhanguló</i>	»	<i>egyhangulag</i>
299. » 7. » »	<i>helyütt</i>	»	<i>helyütt</i>
304. » 10. » »	<i>és a</i>	»	<i>és mint a</i>
304. » 18. » »	<i>egyedül</i>	»	<i>főleg</i>
304. » 2. » alulról	<i>kopár</i>	»	<i>nyár</i>
310. » 16. » »	31600	»	3160
312. » 21. » felülről	<i>hasádba vágják</i>	»	<i>hasáb alakban</i>
314. » 9. » »	<i>kivételt csak</i>	»	<i>névszerint</i>
314. » 10. » »	<i>képeznek</i>	»	<i>kitörlendő</i>
315. » 3. » alulról	4 font	»	4 mérő
327. » 7. » felülről	<i>részvényesek</i>	»	<i>részvények</i>
369. » 5. » »	<i>mint ismétlés</i>		<i>kitörlendő.</i>
408. » 4. » alulról	<i>szülőlugasban</i>	»	<i>szülőlugasban</i>
434. » 2. » felülről	<i>Tacta</i>	»	<i>Facta</i>
435. » 2. » »	<i>templáriusokéről</i>	»	<i>joannitákéről</i>
445. » 15. » »	<i>Vatha-felé</i>	»	<i>Vatha-féle</i>
570. » 9. » alulról	<i>elítettik</i>	»	<i>említettik.</i>
669. » 9. » felülről	756	»	1786.
669. » 2. » alulról	1868	»	1863.